

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI: 529

ESKİ TÜRK YAZITLARI

HÜSEYİN NAMIK ORKUN

ANKARA, 1994

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL ve TARİH YÜKSEK KURUMU
Türk Dil Kurumu Yayınları 529

T. D. K.

ESKİ TÜRK YAZITLARI

Y A Z A N :

HÜSEYİN NAMIK ORKUN

Kül tegin — Bilge han — Tonyukuk —
Ongin — İhe hüşotü — İki Uygur yazıtı.

Yükseköğretim Kurulu Matbaası'nda basılmıştır. Ankara - 1994

Birinci Baskı : 1936, 1938, 1940, 1941

İkinci Baskı : 1987

Üçüncü Baskı : 1994

ÖNSÖZ

Bütün Türk yazıtlarını bir araya getirerek dilimize çevirmeğe on senedir çalışmakta idim. Bu sefer *T. D. K.* bu işi bana havale ettiği vakit vazifeyi memnuniyetle kabul ederek başarmağa çalıştım. Amacım bütün rünik harflerle yazılmış Türk eserlerini neşretmek olduğundan bu eserimi birinci cilt olarak çıkarıyorum.

Biliyoruzki *Orhun*, yazıtlarının *Radloff*, *Melioranski*, ve *Thomsen* tarafından tercümelemi yapılmıştır. Daha sonra *Necip Asım* da türkçeye çevirmiştir. Bu tercümelemelerden bir kısmının tanıtma tercümesi olduğunu bildiğimiz gibi *Radloff*un tercümesi de pek aceleye gelmiş ve bazı noktalar noksan veya yanlış olmuştur. En iyi tercümelemi yapan *Thomsen* daha sonra metinlerdeki bazı noktaları izah ve düzeltme amacı ile 1916 da *Turcicasını* çıkarmış, en nihayet de yazıtların bir ikinci tercümesini daha yapmıştır.

Türk yazıtlarını *Divanı - Lûgat-üt - Türkün* yardımı ile tekrar elden geçirmek ve şimdiye kadar çözülemiyen veya yanlış çözülen yerleri izah etmek dedelerimizin dili olduğundan bizim için daha kolay ve en önemli vazifelerimizden birisidir.

Bu kutsal vazifeyi bana havale ettiğinden dolayı *T. D. K.*na ve her zaman değerli yardımlarını gördüğüm *Genel Sekreter İbrahim Necmi Dilmene* sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Hüseyin Namık Orkun

GİRİŞ

Göktürk adını verdiğimiz ve genel olarak *Türk* adı altında tanınan yani altıncı asırda Çinlilerin *Tu-kiüe* diye bahsettikleri ulus, tarihte ilk defa olarak *Kin-Şan* dağları havalisinde gözükmekte ise de bu adın eskiliğini Çin tarihlerinin bu kayıtlarile başlatmak doğru değildir. Evvelâ *Edkinsin* dikkat nazarını çeken, bilâhara *Franke* ve *De Groot* tarafından da zikrolunan *Hiung-nulardan* evvel varlığını bildiğimiz *Tik* ulus adının Türk adile birleştirilmesi bu ismin zannedildiğinden daha çok eski olduğunu ortaya koymağa kâfidir [1].

Türk adının manasını da ilk defa olarak *F. W. K. Müller Uigurica II* de göstermiş, ondan sonra *Le Coq* da *Thomsen-Festschriftde* bu mananın ulus ismi olan Türk ile alâkasını ortaya koymuş, *Thomsen* de 1922 de bu ciheti kabul eylemişti. En son olarak da *Mémeth* 1927 de bu husustaki bütün literatürü tophıyarak bu ciheti takviye etmişti. Artık bilgi âleminin kabul ettiği veçhile bu isim kuvvet, kudret manasına gelip Türkler arasında baş kabîleye, hâkim unsura verilen bir isimdir.

Göktürkler tarihte ilk gözüktükleri vakit onları *Juan-Juan* denilen *Avarlara* tâbi olarak görmekteyiz. Bunlar *Kin-Şan* dağlarında demir işleri yapmakla meşgul olup yay ve ok yapmakta temayüz etmişlerdi. Daha sonra 546 senesinde *Avarlar* Çinlilerin *Tie-le* dedikleri bir Türk kavminin hücumuna maruz kaldıkları vakit Gök Türkler derhal bunların üzerine hücum etmişler ve *Tie-leleri* mağlûp etmişlerdi. İşte bu sıralarda ilk defa olarak Gök-türk hakanının ismini Çin tarihleri kaydetmişlerdir. *Tu-men* namı verilen bu han bu muzafferiyetten sonra kendisini tahkir eden *Juan-Juanların* aleyhine dönmüş, 552 de bunları da mağlûp ettikten sonra aynı senede ölmüştür. *Tu-men* hanın ismini Türk yazıtları *Bumin* diye yazmaktadır. *Bumin* Han tahta çıktığı vakit Türk an'anesi veçhile garp taraf hidivi olarak kardeşi *Şe-tie-miyi* tayin etmiş, *Şe-tie-mi* de *Onokların* yani on kabilenin ve diğer garpte bulunan Türklerin idaresini eline almıştı. Çinlilerin *Şe-tie-mi* dedikleri bu ismi Türk yazıtları *İstemi* diye yazmaktadır [2]. *Buminden* sonra oğlu *Ko-lo* Göktürk hükümdarı olmuş ise de *Ko-lo* bir sene hükümet sürdükten sonra ölmüş, yerine *Buminin* diğer oğlu *Ko-lo-*

[1] Hüseyin Namık; Ülkü, sayı 15, s. 195 - 199; 17, s. 344 - 348

[2] Thomsen, Turceica, s. 17 ve müteakıp

nun küçük kardeşi *Mu-kan* tahta çıkmıştı [1]. *Mu-kan* Göktürk hükümdarları içinde en meşhurlarından biridir. Yapmış olduğu fütuhât neticesinde Türk ülkesi şarkta Mançuryadan garpte Semerkand ile *Belh* arasında meşhur bir geçit olan Demir Kapıya kadar uzamış bulunuyordu. Garpte *Eftalit* denilen büyük ve kuvvetli bir kavmi mağlûp ile buralarda memleketi büyültüp kudretini arttırdıktan sonra *Mu-kan* nazarını şarka çevirmiş, Çinlilerle münasebata başlamıştı. Bu esnada amcası *Istemi* han da garp hidivliğini idare ediyor, Bizans ve İran ile münasebatta bulunuyordu. Bizans hükûmeti Türkler nezdine sefir göndermiş, bu sefirler memleketlerine döndükleri vakit Türkler hakkında mühim malûmat getirmişlerdi. Bu malûmat *Menandros* ve *Theophylaktos Simokatta* gibi Bizans müverrihlerinin eserine de geçmiş olup Türklerin ne derece yüksek bir medeniyet seviyesine vardıklarını göstermesi itibarile son derece mühimdir.

Mukan 572 de ölünce yerine *Buminin* üçüncü oğlu *To-po* geçmişti. *To-po* Çin ile iyi bir şekilde münasebatta bulunmuş, bir çinli prenses ile izdivaç etmiş, fütuhattan ziyade din ile meşgul gözükmişti. 581 senesinde *To-po* da ölünce Göktürk tahtına çıkacak *Bumin* hanın oğlu kalmamıştı. Binaenaleyh ya *To-ponun* veya *Mu-kanın* bir oğlunun tahta geçmesi icap ediyordu.

Memleketin ileri gelenleri *Mu-kanın* oğlu *Ta-lo-pieni* tahta geçirmek isterken halk da buna itiraz ederek *To-ponun* oğlunu iktidar mevkiine çıkarmak istiyordu. Nihayet *To-po* zamanındanberi şark hidivi olan *Ko-lonun* oğlu *Asparuh* işe müdahale etmiş, *To-ponun* oğlunu tahta çıkarmış ise de *Ta-lo-pien* buna razı olmamış, *To-ponun* oğlu da hükümdarlığı *Asparuha* terkeylemişti. Çin tarihlerinin *Şa-po-lio* şeklinde yazdıkları bu ismin türkçe telâffuzu *Asparuhdur*.

Bu esnada Türkler nezdine sefaretle gelen *Şang-sun-çing* Çin imparatoruna Türklerin vaziyetini bildiren bir lâyiha vermiş, Türkleri kuvvetle mağlûp etmenin imkânsızlığını göstermiş, ancak hile ile bu işlerde muvaffak olmanın imkânını anlatmıştı. Bu proje imparator tarafından da tasvip edilmiş, tam tatbik edileceği sıralarda da Türk orduları Çin hudutlarına doğru ilerlemeğe başlamıştı. Türk ordularına karşı Çinliler kuvvetle mukabele edemiyorlar, ordular Çin içinde istedikleri gibi hareket ediyorlardı. Binaenaleyh yine hileye müracaat olunmuş, *Asparuh* hanın oğluna *Tie-lelerin* isyan ettiği haberi gönderilmiş, fakat bu da bir netice vermemiş, Türk orduları gene Çin hudutlarında gözükmeğe başlamıştı. Müthiş muharebeler netice vermiyor, Çinlilerin bütün gayreti boşa gidiyordu. En nihayet Çin ümerası teketek harp etmeğe karar vermişler,

[1] Aynı eser, s.14. Thomsen bu ismin türkçede Bukan olabileceğini yazmaktadır.

buna Türkler de razı olmuştu. Teketek harpte Türk muharibi mağlup olmuş, orduları da geri çekilmişti. Çinliler hile siyasetinde devam ediyorlardı. Bunun neticesi olarak *Ta-lo-pien* ile *Asparuhun* arası açılmış, dahilî mücadeleler başgöstermişti. Nihayet *Asparuh* han Çine tâbi olmağa mecbur olmuş, bu suretle Türkler tamamen değilse de kısmen istiklâllerini kaybetmişlerdi. Zaten garp hidivliği de *To-ponun* ölümünden sonra *İsteminin* oğlu *Tardu* zamanındanberi Şarkî Göktürk hanlığından ayrılmış bulunuyordu.

Asparuhun ölümünden sonra tahta çıkabilecek kardeşi ve oğlu vardı. Diğer milletlerin tarihlerinde pek tesadüf edilmeyen hadiselerden biri işte bu sırada amca ile yeğen arasında cereyan etmişti. Bunların her ikisi bir müddet birbirlerine tahtı teklif etmişler, nihayet *Asparuhun* kardeşi ağabeysinin vasiyeti mucibince *Mo-ho* namile Göktürk tahtına geçmişti. *Mo-ho* han kısa bir müddet hükümrân olabilmüş, bir harpte kendisine ok isabet ederek ölmüştü. Bu devirlerde Göktürk hükümdarlığında dahilî kargaşalık devam edip gitmekte idi. Bu mücadeleler kendilerini za'fa düşürmüş, Çinliler de bu kargaşalıktan ve za'ftan istifadeye başlamışlardı. Çin orduları Göktürk hükümdarlığı dahiline girince Türkler mukavemet edememişler, daha şimale çekilmeğe mecbur olmuşlardı. Çinin himayesinde hareket eden *Ki-min* han da yavaş yavaş diğer Türkler arasında şöhret kazanıyor ve handan yüz çevirenler buna iltihak ediyordu.

Diğer taraftan Çinliler de hile siyasetlerinde devam ediyorlardı. *Ki-min* Şarkî Göktürk tahtına geçtiği vakit Türklerin müstakil olmaları tamamen zahirî idi. Bütün Türkler hakikatte Çine tâbi olarak yaşamakta ve onların arzusu veçhile idare edilmekte idi.

Çin boyunduruğunda yaşamak Türklerle pek ağır geliyor, müstakil yaşamağa alışmış bir ulus için bu tahammül edilmez esaret hayatına bir nihayet vermek arzuları uyanıyordu. Diğer taraftan Çinliler de Türkleri çinileştirmek için her türlü gayreti sarfediyorlar, Türk ahlâk ve adâtını değiştirmeğe çalışıyorlardı. *Ki-minin* yerine geçen *Şi-pi* Göktürk hükümdarlığını tekrar diriltir gibi olunca Çinliler bundan telâşa düşmüşler, hile siyasetlerine devama çalışmışlar ise de bu sefer muvaffak olamamışlardır.

Türkler Çin üzerine muvaffakiyetli akınlar yapmağa başlamışlar, bu sefer de Çinde çıkan kargaşalıktan Türkler istifade etmişlerdi. *Şi-pinin* ölümünden sonra tahta geçen *Çu-lu* zamanında da Türkler Çinlilere karşı tefevvuklarını göstermişler, fakat Türk sarayında Çinli prenseslerle izdivaç her zaman fena neticeler çıkardığı gibi bu defa da han, zevcesi Çinli prenses tarafından zehirlenmişti.

Çu-lunun vefatından sonra küçük kardeşi *Kie-li* han Göktürk hükümdarlığı tahtına geçmiş ve ilk işi kardeşini zehirliyen prenses ile izdivaç olmuştu. Çin imparatoru ise Türkleri savaşıyor ve Türklerle tâbi olan kavimleri kendi tarafına celbe çalışıyordu. İmparatorun Türklerle tâbi olan *Hi-tan*larla münasebatı Göktürkleri telâşa düşürmüş, Çin sefirlerini tutarak hapsedmişlerdi. Bunu haber alan Çin imparatoru da Türk sefirlerini hapsedmişti. Bu hal muharebeyi intaç etmiş, Türk orduları Çine girmişti. İmparator Türklerle karşı kuvvetle mukabele edemeyeceğini bildiğinden Hana hediyeler takdim etmiş, sulh teklif ederek muahede aktolunmuştu. Bu sulh de uzun sürmemiş, kısa bir müddet sonra harbi mucip olan sebepler ortaya çıkmış, Türk orduları tekrar Çine girerek Çinlileri birçok zayıyata uğratmıştı. İlerleyen Türk ordusuna karşı koyamayan imparator nihayet birçok vaatlerle Türkleri sulha razı etmiş, Çinden çıkarmağa muvaffak olmuştu. *Kie-li* han her fırsatta Çin içersine giriyor, Çinlileri mağlûp ve perişan ediyordu. Bir defasında da merkezi hükûmetin yakinine kadar gelmişti.

Kie-li hanın iyi idare edememesinden ve Çinlilerin mütevali teşvikleri neticesinde Göktürlere tâbi olan *Bayırko*, *Hoei-he* ve *Sie-yen-to* gibi bazı kabîleler isyan etmişler ve üzerlerine gönderilen *To-li* han kuvvetlerini mağlûp etmişlerdi. *Kie-li* han *To-linin* mağlûp olmasına kızmış, onu zincire vurarak hapsedirmişti. Bilâhare hapisten çıkan *To-li*, Hana düşman olmuş, derhal isyan ederek Çinden de yardım istemişti. Çin İmparatoru Türkleri Türklerle kırdırmak siyasetini takip ettiğinden bu teklifi reddetmiş, fakat aralarındaki nifakı çoğaltmak için isyan eden *Sie-yen-to* reisi *I-nanın* hanlığını tasdik etmişti. Artık yavaş yavaş Göktürlere tâbi olan bütün kabîleler isyan ediyorlar, Çinin de manevî yardımlarına mazhar oluyorlardı. Göktürkler için pek müşkül olan bu zamanlarda Çin imparatoru da fırsattan istifade etmek istemiş, ordusile Türk ülkesine girmiş, Hanı firara mecbur etmişti. Artık hana tâbi olan bütün kabîleler Çine iltihak ediyorlardı. Hanın firarı üzerine Çin imparatoru Türkleri takip için büyük bir ordu göndermiş, Türkleri müthiş bir hezimeye uğratarak *Kie-li* hanı da esir almıştı.

Bu tarihten sonra Göktürk hükümdarlığı tamamen inkıraz bulmuş, Türk kabîleleri Çine tâbi olmuş, Türk ülkeleri Çinin bir eyaleti gibi idare edilmeğe başlanmıştı. Bütün Türk başbuğları Çinlilere itaat ediyor ve Çinlilerden birtakım ünvanlar, rütbeler alarak bir Çin memuru gibi kullanılıyordu. Çinliler Türklerin tekrar baş kaldırmamaları için her türlü tedbiri alıyorlar, bir kısım halkı etrafa dağıtıyorlar, bir kısmını da *Hami* taraflarına hicret ettiriyorlardı.

Türk ülkesi altı eyalete bölünmüş, bu suretle idare edilmeğe başlanmıştı. Fakat Çinde yerleşen Türkler esaret hayatına tahammül edemiyorlar,

istiklâl için çareler düşünüyordular. Çinliler ise Şarkî Göktürkleri tamamiyle idareleri altına aldıktan sonra 659 da Garbî Göktürk memleketlerini de kısım kısım ellerine geçiriyorlardı.

Çinde yerleşen Türklerin bazı istiklâl için mücadeleleri akîm kalmış, Çinlilerin takip ettiği şiddet politikaları hepsini de geri bıraktırmıştı. Nihayet 681 senesinde Çin tarihlerinin *Kutluğ* ve Türk kitabelerinin *Elteriş* han diye kaydettikleri bir prens maiyetinde pek az insanla ortaya atılmış, her istiklâli seven Türk derhal etrafına koşunca kuvveti çoğalmış, Göktürk hükümdarlığını bu suretle tekrar kurmağa muvaffak olmuştu.

Kutluğ hanın vaziyeti pek nazik idi. Her taraf kendisine düşman idi. Memlekette iyi teşkilât yapmak, harice karşı müttehit hareket etmek icap ediyodu. Kutluğ bunlara muvaffak olmuş, düşmanlarına karşı müteaddit seferler yapmış, Türk ülkesini tekrar eski büyüklüğü kadar büyültmüştü. 682 de Çin akınlarına başlamış, birçok şehirleri zapt ve birçok da insan esir etmişti. Çin İmparatoru bu önüne geçilmez Türk akınlarına karşı ne yapacağını şaşırıyor, Türklerin hücumuna maruz kalmasını diye şehirleri tahribe kalkıyor, vükelâsı da hükümdarın bu şaşkınlığına mâni olmağa çalışıyordu. Artık Türk orduları her sene Çin hudutlarında gözüküyor, Çinlilere bir hayli zayıf verdiriyordu. 685 te yine Türk orduları Çine girmiş, şimalî Çini istilâya başlamış. Çinlilerle yapılan harpte Çin ordusundan beş bin maktul düşmüştü, Çinliler Türklerle başa çıkamayacaklarını anlayınca diğer kavimlerden yardım istemeğe mecbur olmuşlar, bunların yadımile şimalî Çini istilâdan kurtarabilmişlerdi.

Kutluğ han 691 senesinde ölmüş, biri sekiz diğeri yedi yaşında iki oğul bırakmıştı. Cenaze merasimine birçok kavimler iştirak etmiş, defninden sonra da kabrine bir abide rez olunmuş, hayatı üzerine yazılmıştı. *Kutluğ*un ölümünden sonra Çinlilerin *Me-çüe* Türklerin *Kapagan* han dedikleri kardeşi Göktürk tahtına geçmişti.

Me-çüe han evvelâ Çin ile uğraşmağa başlamış, 694 te bir ordu ile Çin üzerine yürüyerek Çinlilerin hazırlanıp üzerlerine hücum edinceye kadar birçok esir ile geri dönmüştü.

Çinliler hudutlarının muhafazası için çalışırken öbür taraftan *Hitanlar* isyan etmiş, bundan istifade etmek isteyen *Me-çüe* bir ordu ile Çine girmiş, bir kumandanı esir almış ve Çinde kalan Türkler iade edildiği takdirde bu isyanı bastıracağını bildirmişti.

Çinliler bu teklifi memnuniyetle kabul etmişler, bunun üzerine de Türk ordusu *Hitanlar* üzerine yürüyerek bunları müthiş bir mağlûbiyete uğratmış ve birçok da esir almıştı. Türklerin bu hareketine karşı Çinliler Türk hanına ünvanlar vermiş, fakat Türkleri vaatlerle avutmağa çalışmışlardı. Türkler

bu harekete karşı Çine hücum etmiş, diğer taraftan Çin sarayına da bir sefir göndererek Çindeki Türklerin iadesi, bir şehrin Türklere terki ve darı, sapan, demir, ipek verilmesini şart koşmuşlardı. Çinde vükelâ toplanmış, Türklerle harp etmektense bu şartları kabul etmeği daha muvafık bulmuş ve Türklerin istedikleri verilmişti.

Artık Türk şevketi Orta Asyada pek ilerlemişti. Türkler Çinin iç işlerine bile karışıyorlardı. 698 de Türk orduları Çine girip birçok şehirleri istilâya başladığı vakit Çin dehşet ve heyecan içinde kalmış, Hanın başını getirene kırallık dahi vadolunmuştu. Nihayet müsaleha aktolunmuş, Çinliler Türklere 300,000 kilo darı, 50,000 top ipek, 3,000 ziraat aleti vermişlerdi.

Çin ile zahiri dostluk bir müddet devam etmiş, *Me-çüe* han Çinliler nezdine *Mo-ha-ta-kan*'nı [*Bağa Tarkan?*] sefir olarak göndermiş, bir kızını imparatorun oğluna vermek arzusunda olduğunu bildirmişti. Çinliler sefire pek hürmet etmişler, kendisine mihmandar tayin etmişler, Hanın teklifine de muvafakat etmişlerdi. Türklerle Çinliler arasında sulh epiyi müddet devam etmiş, fakat Çinde imparator değişince siyaset de değişmiş, Türk orduları yine Çine girmişti. Artık her fırsatta Türk orduları Çine giriyor, Çinlilere kuvvet ve kudretlerini tanıttıyordu. Çine akın başlamadan evvel Sarı Irmağın şimalinde bir mabede toplanıyorlar, burada ibadet edildikten sonra hareket ediyorlardı.

Bundan sonra *Me-çüe* başka kavimleri itaati altına almağa başlamış, garp taraflarında sefere çıkmıştı. Diğer taraftan Hanın bu meşguliyetinden Çinliler istifadeye çalışıyorlar, hudutları tahkim ile kuleler yapıyorlardı. *Me-çüe* son zamanlarda memleketi iyi idare edememeğe başlamış, bir çin prensesi ile izdivaç arzusuna düşmüş, Çin ile siyasetini bu esasa istinat ettirmişti. Diğer taraftan *Basmiller* isyan ediyor, *Türkeşlerin* üzerine de asker sevk etmek zarureti hâsıl oluyordu. Türk orduları bütün bu isyanlarla meşgul olurken ve Kutluğun iki oğlu *Bilge* ve *Kül tegin* ordularile her tarafa seferler yaparken *Me-çüede* halâ Çinli bir prenses ile izdivaçtan vazgeçmemiş, Çinin oyalama siyasetine kapılmıştı. Hanın fena idaresi Göktürlere tâbi olan kavimleri gittikçe soğutmağa başlamış, neticede *Karluklar* ve daha birçok Türkler Çin tabiyetine geçmişti. *Me-çüenin* tebaasının bir kısmı Çine iltihak ederken memlekette de isyanlar çıkıyordu. *Tola* ırmağı taraflarında sakin olan *Bayırkolar* isyan ederek Hanı tanımamışlardı. Bunun üzerine Han derhal ordusile üzerlerine hareketle *Bayırkoları* müthiş bir mağlûbiyete düşürmüş, geriye dönerken dikkatsizce hareket ettiğinden ormanda saklanan *Bayırkoların* hücumuna maruz kalarak bunlar tarafından katlolunmuştu [716].

Me-çüenin katlinden sonra Göktürk hükümdarlığı daha büyük bir za'fa uğramış, artık inhitat devri başlamıştı. Hanlık mevkiine *Kutluğun*

oğulları *Bilge* han ile *Kül tegin* ve *Me-çüenin* oğlu geçebilirdi. Bunlar arasında da mücadele başgöstermiş, iki kardeş birleşerek *Me-çüenin* oğluna galebe çalınca büyük kardeş *Bilge* Han Şarkî Göktürk hükümdarı olmuştu. Çin tarihlerinin *Me-ki-lien* diye kaydettiği ve Türk kitabelerinin «*Tenri teğ tenride bolmuş Türk bilge kagan*» diye yazdığı yeni Han kayın babası *Tonyukukun* âkilâne tedbirleri ve nasihatleri ile memleketi idareye başlamıştı.

Bu sırada *Türkeşler* isyan etmiş, dağılan kabîle halkını topluyarak istiklâl peşinde koşmağa başlamıştı. Aynı zamanda *Izgil* kavmi de isyan bayrağını açmıştı. Türk orduları *Izgiller* üzerine yürümüş, birçok kahramanlıklar gösteren *Kül tegin* de harpte bulunmuş, Türkler galip gelmişti. Fakat diğer taraftan *Türkeşlerin* isyanı büyüyor, gittikçe kuvvetleri artıyordu. *Bilge* han bunun üzerine kayın babasının nasihatlerine müracaat etmiş, bu sayede muvaffakiyet âsarı gözükmeğe başlamıştı. *Tonyukukun* *Bilge* han nezdinde bulunması onu seven diğer birçok kabîlelerin Göktürklerin idaresine girmesine sebep olmuş, Türk kuvvetleri çoğalmıştı. Diğer taraftan Çine iltica eden kuvvetler de geri dönüyorlardı. *Türkeşlerle* kız alıp vermek suretile akrabalık kurulmuştu. *Bilge* han memleketi dahilinde *Buda* mabetleri inşa ettirmek istiyor, fakat *Tonyukukun* itirazına uğruyordu. *Tonyukuk* Türklerin cetlerinden gördükleri ulusal hayatı takip etmesini muvafık görüyor, onları bu hayattan uzaklaştırmanın Türk seciyesini bozacağını ileri sürüyordu. Nihayet *Bilge* han da bu noktayı kabul etmişti.

Memlekette dahili teşkilât yapılmış, her şey yoluna girdikten sonra isyan eden kabîleleri yola getirmek için hareket edilmişti. Bu esnada Çinlilerle olan münasebat bozulmuş, büyük bir Çin ordusu Türkler üzerine yürümüştü. Çin generali Türklerle doğrudan doğruya çarpışmaktansa Türklere tâbi kabîleleri isyan ettirmek ve bu suretle muvaffak olmağı daha iyi bulmuştu. Bu plâna göre *Basmil* ve diğer kabîleler hep birden isyan ederek Türkleri her taraftan ihata edeceklerdi. Bu plân hanı pek kuşkulandırmış ise de âkil *Tonyukukun* fikir ve mütaleaları hanı teskin etmişti. Filhakika bu kavimler hudutlara kadar gelmişler, beklemişler, hiçbir şey yapamıyarak geri dönmüşlerdi. *Bilge* han derhal *Basmillerin* üzerine hücum etmek istemiş ise de *Tonyukuk* *Basmilleri* habersizce takip ile iyice yorulduktan sonra hücumu tavsiye etmiş, bu tavsiye veçhile hareket edilerek *Basmiller* müthiş bir hezimete uğratılmıştı.

Bu muzafferiyetten sonra *Bilge* hanın nüfuz ve kudreti artmış, o da ecdadı gibi bir Çin prensesile evlenmek sevdasına düşmüştü. Çinlilerden ret cevabı aldığı halde yine talebinde ısrar etmişti. Bu sevda dolayısıyledir, ki *Tibet* hükümdarı tarafından Çinliler aleyhine bir ittifak teklifini

reddetmiş, prensesin verileceği ümidile Çinlilerle iyi geçinmeğe çalışmıştı. Çin İmparatoru bu ittifakın yapılmamasından memnun olmuş, atlattığı tehlikeyi takdir ederek Türklerin *Ortusun* şimalinde ticaret etmelerine müsaade etmiş, senede on bin top ipek göndermeği de vadetmiş ise de prensesi vermeğe yanaşmamıştı.

730 senelerine doğru *Hitanlar* yüzünden Çin ile devam eden dostane münasebat bozulmuş, bu sırada da *Dokuz Oğuzlar* isyan etmişlerdi. Bu isyan bir sene sürmüş, Türk orduları beş defa harp etmişlerdi. En son harbi müteakıp Türk orduları *Amga kurgan* denilen yerde kışlarken ansızın hücumu uğramışlar, vukua gelen harpte düşmanı püskürtmüşler ise de *Kül tegin* koyun yılının on yedinci günü vefat etmiş, dokuzuncu ayın yirmi yedinci günü de yağ merasimi yapılmıştı. Türbesini, heykelini, kitabesini de maymun yılında yedinci ayın yirmi yedinci günü tesis etmişlerdi. Bu tarihlere nazaran *Kül tegin* 731 Ağustos yirmibirinci günü defnedilmiş demektir.

Yağ merasiminde bulunmak üzere Çinlilerden, *Hitanlardan*, *Tatabilerden*, *Kırgızlardan*, garp kavimlerinden yani *Türkeşlerden*, *Sugdaklardan*, *İrandan*, *Bukaraklardan* adamlar gelmiş, birçok hediyeler getirmişti. *Kül teginin* türbe ve yazıtını yapmak üzere Çinden altı san'atkâr gelmiş, yeğeni *Yolug tegin* yirmi gün *Koşu Çaydamda* oturarak *Kül tegin* yazıtını yazdırmıştı.

Bilge han Çinlilerin göstermiş olduğu bu dostluktan istifadeye çalışmış, evvelki arzusunu tekrar izhar etmiş, nihayet İmparatorдан muvafakat cevabı almış iken maiyetinden bir zabıt tarafından zehirlenmişti. (734) senesinde vefat eden *Bilge hanın* vefat tarihini yazıtı it yılının onuncu ayı yirmi altıncı günü olarak kaydetmektedir. Domuz yılının beşinci ayı yirmi yedinci günü de yağ merasimi yapılmıştır.

Bilge hanın yerine tahta geçen *İ-jen* Çinden san'atkârlar getirerek babasının namına yazıt diktirmişti.

Yeni han tahta geçtikten sonra Çinlilerle iyi geçinmiş, *Türkeş hanına* kızını vermiş, *Türkeş hanının* kızını da kendi oğluna almıştı. Bu hanın zamanı sulh ve sükûnet içinde geçmiş, fakat sekiz sene saltanattan sonra vefat edince vaziyet değişmiş, yerine geçen küçük kardeşi zamanında Şarkî Göktürk devleti pek zayıflamış, inkıraz tam manasile başlamıştı. Yeni Göktürk hanı pek küçük olduğundan memleket idaresi annesine kalmış, o da bir *Tarkanı* sevdiğinden her şey onun arzusu veçhile yapılmışa başlanmıştı.

Bu vaziyeti gören şark ve garp hidivleri ve birçok başbuğ tenkit ediyorlar, hoşnutsuzluk gittikçe etrafa yayılıyordu. Bunun üzerine Han *Bilge Kutluğ*

annesinin teşvikile garp hidivi olan amcasını katlettirmiş, bunu gören Şark hidivi de aynı akibete uğrıyacağını düşünerek isyan etmişti. Diğer beyler de derhal isyan bayrağını açmışlardı. Bu isyanlara karşı eli böğ-ründe kalan Bilge Kutluğ Çin İmparatoruna müracaat ederek himayesine girmek istediğini bildirmişti. Ümera, hanın bu hareketine karşı Şark hidivi ile birleşerek Hanın üzerine yürümüşler, Bilge Kutluğ harpte maktul düşmüştü. Bundan sonra Göktürk tahtına Bilge Kutluğun bir oğlu geçmiş, fakat asıl idare Şark hidivinin elinde kalmıştı.

Bunu gören Bilge Kutluğun diğer bir oğlu derhal isyan ederek hanı katlile küçük kardeşini tahta geçirmişti. *Kutluğ* ünvanını taşıyan bu han zade bilâhara küçük kardeşini de katlederek iktidar mevkiine kendi geçmişti.

Göktürk hükümdarlığının inkıraza yüztüttüğünü gören Çin İmparatoru *Uygurları*, *Karlukları* ve *Basmilleri* teşvik ederek Türklerin üzerine hücum ettirmişti. Muharebede Göktürk hükümdarı maktul düşmüş, 742 de yerine *Basmillerin* reisi han olmuştu.

Göktürk hükümdarlığı mahvolduktan ve yerine *Basmillerin* reisi geçtikten sonra Şark Hidivi *Uygurların* reisi, Garp Hidivi de *Karlukların* reisi olmuştu. Fakat bu hale tahammül edemiyen birçok Türkler bir araya gelerek eski hanedanı tekrar mevkie getirmek için teşebbüste bulunmuşlar ve bu hanedandan bir prensi hükümdar ilân etmişlerdi. 742 de yeni Türk Hanı *U-su-mi-şi* namile tahta çıkmış, oğlunu da Garp Hidivi tayin etmişti.

Türk ülkesinde vaziyetin düzelmeğe başladığını gören Çin İmparatoru derhal bir sefir göndererek Türklerin Çine tâbi olmasını teklif etmiş, ret cevabı alınca *Karluk*, *Basmil* ve *Uygurları* teşvika başlamış, Çin ordularile birlikte bu kavimlerin de Türkler üzerine hücumunu temin etmişti. Her taraftan müthiş bir hücumu maruz kalan Göktürk Hükümdarı firara mecbur olmuş ise de *Basmiller* tarafından tutularak katledilmişti.

Türkler yine bir mevcudiyet göstermeğe çalışıyorlar, maktul hanın yerine kardeşini hükümdar ilân ediyorlardı. Fakat artık Göktürklerin eski şevketi kalmamış, küçük bir hanlık derekesine düşmüştü. Dört bir taraftan düşman ile sarılmış olan Göktürkler bu küçücük hanlığı da barındıramamışlar, 745 senesinde *Uygurlar* Göktürlere ait olan bütün ülkeleri zapt ve istilâ ile bu hükümdarlığa nihayet vermişlerdi. İki asır devam eden Göktürk hükümdarlığı bu suretle münkarız olmuş, yerine *Uygurlar* kaim olmuşlardı.

Göktürklerin ahlâk ve âdetleri hakkında yalnız Çin kaynaklarından aynı zamanda *Orhun* yazıtlarından da bazı istihraçlar yapabilmekteyiz. Hana, *Kagan* namı verilirdi. Kırالیçe de *Katun* ismini alırdı. Şehzadelere *Tegin*, zevcelerine de *Konçuy* adı verilirdi. *Kagandan* daha küçük rütbe *Kandır*. *Kan* müstakil olarak yaşıyan bir kabîlenin reisine itlak olunur. Göktürklerde sınıf farklarının pek itina ile ayrıldığı görülmekteyiz: zade-gân sınıfı Bey ünvanını taşır ve bundan maada *Buyruklar* da bulunurdu. Daha sonra *Yabgular*, *Şadlar* da vardı ki bunlar ikişer tane olup Göktürkler zamanında bunlar *Tölis* ve *Tarduşlar* üzerine memur edilir. En sonra da *Tudun*, *Çur*, *Apa*, *Tarkan* gibi rütbelere ve ünvanların da mevcudiyetini görmekteyiz.

Bütün Türk cemaatlerinin en büyük kısımlarında olduğu gibi Göktürklerde de hanlık iki kısma ayrılmıştı: Biri şarkta oturan yarım müstakil hidiv, diğeri garpte oturan hidivdir. Bunların başında Kagan bulunurdu. Şark hidivi daha büyük olup aynı zamanda veliaht ta sayılırdı. Her memur rütbesinin derecesine göre muayyen askere kumanda ederdi. Bunlar küçük kumandanları, zabıtları kendileri tayin ederlerdi. Han ilân olunan zat bir keçe üzerine konur, etrafında dokuz dairevi gezinti yapılır, sonra hanı ata bindirirler ve bu esnada da boynunu ipek bir bez ile boğmamak şartıyla sıkırlar ve bu bezi gevşettikten sonra da kendisine şu suali sorarlardı: «Kaç sene bize hanlık etmeğe muktedir olacaksınız?...» Can acısı ile hükümdarın ağzından ne gibi bir kelime çıkar ise ondan saltanatının kısa veya uzun olacağını anlardı.

Bütün devletin ümerası senenin ilk ayında hükümdarın sarayında toplanır, devletin işleri görüşülürdü. Hükümdarın muhafızlarına *Fu-lin* yani Kurt namı verilirdi. Bu ismin çince de *r* li kelime ekserya *l* ile ifade edildiğini bildiğimize göre Türkçede *Böriden* geldiği anlaşılabilir [1].

Hükümdarın vazifesi kabîle veya camia ittihadını bozmamak ve o zamanda diğerk kavimlerin yaptıkları gibi etrafa akınlar yaparak mal ve ganimet elde etmek, bu suretle milletini refah ve saadet içinde yaşatmağa çalışmaktır.

Totem devrinde Göktürklerin Kurdu mukaddes addettiklerini gerek Çin tarihlerindeki menşee efsanesinden ve gerek sonraları bunun hatırası olarak taşıdıkları Kurt başlı sancaktan anlamaktayız. Daha sonraları Göktürkler göğee, yere ve ecdatlarının ruhlarına tapmışlardır. Gök kelimesi *Tengri* kelimesile ifade edilirdi. Yeri ve göğü yaratan büyük var-

[1] Çin tarihleri bu türkçe ünvanları Çin telaffuzuna göre kayd ile türkçedeki manalarını da yazmışlardır. Bunlardan naklen bakınız.: *D'Herbelot; Bibliotheque orientale cilt 6. s. 150; De Guignes, cilt II, S. 413 Hüseyin Cahit tercümesi.*

lık ta gökte otururdu. Hayırlı ruhlar dağ başlarında, ırmak membalarında bulunur ve insanlara hayır işlerlerdi.

İnsan öldüğü vakit ruhu bir kuş gibi kendisinden çıkar, uçardı. Onun için metinlerde öldü yerine *uçabardı* tabirini görmekteyiz. Kitabelerde *Umay* adlı birde çocukları himaye eden ilâhe ismine rast gelmekteyiz. [Tafsîlât için metnin izahına bakınız.] Her sene muayyen zamanlarda han ve başbuğlar toplanarak cetlerine kurban keserlerdi. Senenin beşinci ayında da hanın oturduğu *Tu-kin* dağının garbinde çimensiz ve ağaçsız çıplak bir tepe üstünde Gök tanrıya kurban takdim olunurdu; ki bu tepeyi Çin tarihleri *Po-tem-y-li* diye kaydetmektedirler. İlk cetleri için de yapılan kurban merasimi her sene yedinci ayın beşinde icra olunurdu. Kurban edilen hayvan at veya koyun idi.

Göktürkler saçlarını uzatırlar, elbiselerinin eteklerini sola atarlardı. Oturmak için daima sulak ve otlak yerleri tercih ederlerdi. Çünkü sürü beslemekle ve av ile esaslı bir surette meşgul olmakta idiler. Aynı zamanda ziraatle de iştigal ederlerdi. Herkesin bir arazisi vardı. Bu araziyi evde kalanlar ve esirler sürerler, gençler de harplerde kahramanlıklar gösterirdi. Silâhları yay, ok, zırh, mızrak ve kılıçtan ibaretti. Kemerleri kabartmalar ve oyuntularla süslenmiş, üzerlerine birtakım resimler yapılmıştı. Son derece cesur insanlardı. Onlarca cesaret ve şecaat en büyük miyar olduğundan gençlere daha fazla rağbet ederler, harplere gidemiyenler, ihtiyarlar ihmal olunurdu.

Herhangi birisi bir kızın namusuna tecavüz eder ise onunla izdivaca mecburdu.

Kavgada mecruh olana carih nakdî ceza verirdi. At veya diğer eşya çalan onun bedelinin on mislini ödemeğe mecburdu.

zdivaçta küfûv daima aranılırdı. Yüksek mevkii olan kadınlar halktan birisi ile evlenemezdi.

Birisi vefat ettiği vakit müteveffayı çadırı dahiline koyarlar; oğulları, hafitleri ve diğer akrabaları çadırın önünde at veya koyun kurban ederlerdi. Sonra yedi defa atla çadırın etrafını dolaşırlar, bu sırada yüzlerini bıçaklarla keserler; kanlar göz yaşlarla beraber akardı. Bu yedi dolaşmayı müteakıp cenazenin defni için münasip bir gün tayin olunur ve sağlığında bindiği at da yakılırdı. Bir adam ilk baharda veya yazda ölmüş ise gömülmesi için yaprak dökümünü beklerlerdi. Son baharda veya kışta ölmüş ise defni için yaprakların yeşillenmesi, nebatatın çiçek açması beklenirdi. Muayyen vakit gelince bir çukur kazılarak cenaze defnolunur ve ilk öldüğü vakit yapıldığı gibi yine yüzlerini bıçaklarla keserler, atla koşuşurlar, akraba ve taallûkatı da kurban keserlerdi. Tedfinden sonra kabrin yanına bir yazılı mezar taşı ile müteveffanın hayatın-

da öldürdüğü adamın adedince taş dikilirdi. Kurban edilen at veya koyun mezar taşının üstüne konurdu. Cenaze merasiminden sonra şenlikler yapılıp, müteveffanın ruhuna ziyafet verilirdi.

Göktürklerin yüksek bir medeniyete sahip olduklarını Bizans mem-balarının bazı kayıtlarından da anlamaktayız. Garbî Göktürk hükümdarı *İstemi* han 568 senesinde Bizansa bir elçi göndermiş, buna mukabil olmak üzere de Bizans hükümdarı *Zemarhosun* idaresinde diğer bir elçi heyeti gönderilmişti. Bu elçi heyetinin verdiği izahata göre Göktürk hükümdarı altın işlemeli bir tahtda oturuyor ve çadırı rengârenk halılarla süslenmiş bulunuyordu. Bizans müverrihlerinden *Theophylaktos Simokatta* ile *Menandros Protektorun* kaydettikleri bu izahat Türklerin medeniye seviyelerini göstermesi itibarile son derece mühimdir.

Çin tarihleri Göktürklerin yazılarının diğer kavimlerin yazılarına benzediğini kaydetmektedirler. Anlaşılan bu yazı bütün Türkler arasında taammüm etmiş bulunuyordu. Filhakika aynı yazı ile yazılmış başka kitabeler bunu teyit etmektedir.

Göktürk takviminin Çinlilerden alındığı hakkındaki kanaatler de henüz taayyün etmiş değildir. *Thomsen* bu noktayı kabul ediyor ise de *E. Chavannesin* tetkikatı bunun aksini göstermektedir. Metinlerde görülen takvim şu surettedir: 1 — Sıçan, 2 — Öküz, 3 — Kaplan, 4 — Tavşan, 5 — Ejder, 6 — Yılan, 7 — At, 8 — Koyun, 9 — Maymun, 10 — Tavuk, 11 — Köpek, 12 — Domuz.

Göktürklerin hesapları bir değnek üzerine yapılan çentiklerden ibaret olduğunu Çin tarihleri kaydetmektedir. Elimizdeki mevcut vesaike göre on bine (= *Tümen*) kadar hesap bildiklerini ve ondan sonra bir tümen, iki tümen diye hesap yaptıklarını görmekteyiz.

Göktürklerin kullandıkları yazılar ve imlâ tarzları hakkında burada izahata lüzum görmüyoruz. *Orhun* yazısının harfleri 38 olup bunun dört tanesi seslidir. Kelimeleri birbirinden ayırmak üzere de üstüste iki nokta kullanılmaktadır.

Bu Türk yazısının menşei Samî sayan âlimler var ise de son zamanlarda bunların *ideogramlardan* teşekkül ettiğini ispat etmektedirler. 1923 tenberi çıkarılan *Byulleteny Sredneaziatskogo Gosudarstvennogo Universitetanın* dokuzuncu cüz'ünde *Polivanov* Türk harflerinden ↓ harfinin Türkçe *ok* ideogramından çıktığını gösterdiği gibi **D** harfinin de Türkçede *ay* ve **I** harfinin ise *süngüg* yani süngü *ideogramından* çıktığını ispat etmektedir.

Aşağıya bütün Türk yazıtlarında geçen alfabeyi koyuyoruz:

ORHUN YAZITLARI

Türk yazıtlarının tarihi XVIII inci asrın ilk yarısına kadar çıkar. İlk defa Türk kitabelerinden Alâeddin Ata Melik *Cüveyni Tarihi Cianküşasında* bahsetmiş ise de bu kayıtlar kimsenin dikkat nazarını çekmemiştir. Diğer taraftan Çin vesaikı da bu kitabelerin rekzedildiğini haber vermekte idi. Türk yazıtlarını ilk defa ilim âlemine tanıtan *Yohann von Strahlenberg*dir. İsveçli bir zabıt olan *Strahlenberg* meşhur *Pultava* muharebesine iştirak etmiş [1709 temmuz 8], Ruslara esir düşmüştü. Ruslar bu zabiti Sibiryaya sürmüşler, buralarda kendisinin serbestçe gezmesine müsaade etmişlerdi. *Strahlenberg* bu havalide 13 sene kalmış, 1722 de vatanına dönebilmişti. Esareti zamanında nefyedildiği yer muayyen olmadığından bu fırsattan istifade ederek bütün bu havalide dolaşmış, buralardaki kavimler hakkında pek önemli malûmat toplamıştı. *Vogullar* arasında bulundu: bir *Vogul* kurban merasimini gördü; *Ostyaklar*, *Samoyedler*, *Yakutlar*, *Tatarlar* ve *Mogollar* arasında dolaştı; etnoğrafik birçok malûmat topladı. Vatanına döndükten sonra *Das Nord und Östliche Theil von Europa und Asia* adlı meşhur eserini neşretti. Bu eser derhal lâyük olduğu şöhreti bulmuş, bütün ilim âleminin dikkat nazarını çekmişti. İşte bu eserde ilk defa olarak müellif Türk kitabelerinden bahsetmiş, hattâ kitabında bu meçhul yazılı yazıtların bazı kopyelerini de neşretmişti.

Bundan bir hayli müddet sonra Orta Asyaya gidenler bu yazıtların kopyelerini getiriyorlar ve eserlerine dercediyorlardı. XVIII inci asrın nihayetletlerinde Rusyada seyahat eden *Pallas* da seyahatnamesine bu meçhul yazılı kitabelerden bazılarının kopyelerini derceylemişti. Daha sonra *Spassky* de 1822 senesinde Petresburgda *Inscriptiones Sibiriaca; de antiquis quibusdam sculpturis et inscriptionibus in Sibiria repertis* adlı eserini neşretmiş, burada yirmi iki kitabenin kopyesini vermişti. Bu esnada *Messerschmidt* de iki kitabe daha keşfeylemişti. Artık bir sürü meçhul yazıtlar herkesçe malûm olmuş, fakat bunların kimlere ait olduğu ve neleri ihtiva ettiği meçhul kalmıştı. 1825 de *Abel Remusat* bu kitabelerin "Türklerin eski memleketlerinde olduğunu,, söyliyerek bunlar hakkında mütalea serdetmiş, fakat bunların halli meselesi XIXuncu asrın nihayetinde *Kopenhag Üniversitesi* mukayeseli filoloji profesörü *Vilhelm Thomsene* nasip olmuştu.

XIX uncu asırda Rus arkeoloğlarından *Yadrintseff* Asyadan *Orhun* ırmağı civarındaki Türk yazıtlarının kopyelerini ilim âlemine arzettikten sonra bir *Fin* sefer heyeti *Heikelin* riyasetinde oralara seyahat etmiş, kitabelerin mükemmel fotoğraflarını ve stampajlarını getirmeğe muvaffak olmuştu. 1892 de sefer heyeti eserini neşretmiş, artık bu eserlerde ilim âlemince etüd edilebilecek bir hale gelmişti. Yazıtların başında Çin-

ce metinlerde olduğundan bunların tercümesile iştil edilmiş ve *Popoff*, *Gabriel Devéria*, *Schlegel* ve *Parker* gibi âlimler 732 senesinde Çin imparatoru *Hiuen-tsung* tarafından rekzettirilen bu yazıt ile meşgul olmuşlardır. Yazıtın almanca tercümesini *Georg von der Gabelentz* yapmıştır.

Bu yazıları halletmek şerefi *Thomsene* müyesser olduğunu söylemiştik. *Thomsen* 1893 senesinde bu yazıları hallederek evvelâ *Tengri*, *Türk*, *Kül tegin* kelimelerini okumağa muvaffak olmuş ve *Bulletin de l'Academie Royale des Sciences et des Lettres de Danemark* da [s. 285 299.] yazıtın anahtarını neşretmişti. Bunu müteakıp müteveffa âlim yazıtların tercümesile meşgul olurken Rusyalı âlim *Radloff* Türk yazılarının tercümesini [Petresburg 1895] *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* namile neşretmişti. Bundan birkaç sene sonra da *Thomsen* Orhun yazıtlarını ilmi bir surette fransızca tercümesile *Helsingfors* da *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* in beşinci cildi olarak neşretmiştir.

Orhun yazıtları bu adı taşıyan ırmağın eski mecrası ve *Koşo Çaydam* havalisinde olup iki yazıtın bulunduğu yer hemen hemen birbirine yakındır. Arada bir kilometre kadar mesafe vardır. Bu kitabenin daha sağlam kalmış olanı *Bilge* hanın küçük kardeşi *Kül tegin* namına 732 senesinde dikilmiş olanıdır. Bu abide 3,75 metre olup yukardan doğru inildikçe kalınlaşan bir şekilde ve kireç taşından mamuldür. Binaenaleyh abidenin yukarısı 1,22 ve aşağısı 1,32 metre genişliğindedir. Taşın her tarafı yazıtlarla kaplı olup Çince kitabeyi de havidir. Yazıtların üzerindeki cepheleri Profesör *Thomsen* dört ciheti gösteren E, N, S, W işaretleriyle göstermiş ise de biz eserimizde doğu, batı, şimal ve cenup adlarının ilk harflerile göstermeği daha münasip bulduk. Yazıtın doğu cephesinde 40, cenup ve şimal cephesinde 13 satır mevcut olup bunlar şakulî bir tarzda yazılmıştır. Cenup cephesindeki satırlar hükümdarın milletine karşı nasihatlerini ve Çinlilere kapılmamaları hakkındaki tavsiyelerini ihtiva etmektedir; ki bunlar bir mukaddeme mahiyetinde telâkki olunabilir. Binaenaleyh *Thomsenin* en son tercümesi gibi biz de eserin tercümesine bu cepheden başlamağı münasip gördük. Kitabe keşfolunduğu vakit yere devrilmiş bir halde iken bugün tekrar eski yerine dikilmiştir.

Abideden biraz ötede taştan yapılmış bir kurban kesilecek yer vardır. Bununla abide arasında toprak bir tepe bulunmaktadır; ki bunun bina ankazı olduğu çıkan kiremit parçalarından anlaşılmaktadır. Tepenin yanında mermerden yapılmış ve başları bilâhare buralara gelen kavimler tarafından koparılmış olan yedi heykel vardır. Bütün bu arazinin bir duvar ile de çevrildiğini gösteren izlere tesadüf olunmaktadır.

İkinci yazıt 734 senesinde ölen *Bilge Han* namına 735 de dikilmiştir. Genel durumu ve tertibatı tamamile diğer yazıtın aynıdır. Yalnız yazıt evvelkisinden biraz daha yüksekçe olduğundan şark tarafına 41 satır sığmıştır. Diğer cephelerde de 15 er satır bulunmaktadır. Bu kitabe maatteessüf birinciye nazaran daha harap olmuş bir halde olduğu gibi zamanın ve tabiatın da tahribine uğramıştır. Bunun da Çince kitabesi var ise de pek bozulmuş olduğundan ancak bazı yerleri okunabilmektedir.

Her iki kitabenin yekdiğerine benziyen noktalarını *Thomsenin* usulünü takip ederek altalta yazmağı biz de münasip bulduk. Aralarda fark olunca bunu da tıpkı *Thomsende* olduğu gibi ayrıca dercettik.

Asıl metne gelince: her iki kitabenin karşısına koyduğumuz bu metinde bilhassa birinci yazıt nazarı dikkate alınarak konmuş ve icabında İkinci yazıt'ın yardımile her halde birincide de kat'î olduğunu kestirdiğimiz yerleri biz ilâvede bir beis görmedik. Bazı yerleri *Thomsen* okuyamamış, halbuki buralara *Radloff* bazı kelimeler veya harfler koymuştur. Biz de transkripsiyonda *Thomsen*'i esas ittihaz ettiğimiz halde *Radloff*'un bu kelimeler veya harflerini de koymakta tereddüt etmedik.

Aynı sahifenin altında bulunan tercümelerde metinler transkripsiyonda mukayeseli olarak konduğu vakit birinci kitabeyi esas ittihaz ettik. Fakat İkinci Yazıt'ta fazla olarak bulunan kelime veya cümleleri de ayrıca < > işaretleri arasında yazdık.

Tercümei mümkün olduğu kadar esas metnin tam mukabili kelimelerle ifadeye çalıştığımız için bazan mana anlaşılamiyacak veya noksan anlaşılabilir yerlerde [=] işareti arasında izaha çalıştık.

Satırların başında yani sahifelerin kenarındaki işaretler mesalâ I D 5 işaretinde I, Birinci Yazıt demektir. D = doğu, beş de satırın sıra numarasını gösterir.

Transkripsiyonu yaparken asıl metinde gösterdiğimiz gibi her satırı müstakil olarak göstermeyip burada satırları yürüterek devam ettirdik. Binaenaleyh diğer satırın nereden başladığını tayin etmek lâzım gelmekte idi. Burada da her iki yazıt'ın birinci satırdan itibaren son satıra kadar umumî sıra numarasını verdik.

Metinleri tercüme ederken asıl metindeki eski türkçe sözlerin bugünkü türkçemizdeki tam mukabillerini koyduğumuz vakit bu yan yana konan kelimelerden teşekkül eden cümlenin hiç te bozuk olmadığını gördük. Binaenaleyh esas metnin tam tekabül eden kelimelerini koymağı ve bu suretle dedelerimizin cümle teşkilâtını aynen biz de muhafaza etmeğı - bazan aksamasına rağmen - tercih ettik.

↓ harfi hiçbir sesli harf ile birlikte yazılmadığı vakit bunu °k diye

yazdık. Halbuki sesli harflerle gösterildiği vakit altına ˘ işaretini koymağı ihmal ettik. Binaenaleyh 𐤊𐤍𐤏𐤍𐤏 sözünü *kurık^an* diye yazdığımız halde 𐤏𐤏𐤍𐤏 sözünü de *buyr^uk* diye yazdık.

𐤏 (=ük) ve 𐤏 (=ık) gibi harflerde de aynı şekilde hareket ettik.

Biz transkripsiyonu yaparken mevcut alfabemizden katiyen dışarı çıkmamağa gayret ettiğimiz için yalnız zarurî olarak ayrılması lâzım-gelen harfleri işarete mecbur olduk. Binaenaleyh *nazal* olan n harfini italik olarak gösterdik. k sesini aynı şekilde gösterdik.

𐤏 harfini de mutlaka tasrih zarureti olduğundan italik n mukabili olarak 𐤏 harfini gösterdiğimiz için bu harfi italik y ile işaret ettik.

𐤏 harfini alfabemizdeki g harfile ve 𐤏 yi de ğ ile işaret ettik.

Dedelerimizin bu kutsal anıtını bugünkü dilimize çevirirken hemen hiçbir güçlüğü tesadüf etmediğimiz için kelimeleri uzunboylu izaha da lüzum görmemekteyiz. Binaenaleyh notlar kısmı mümkün olduğu kadar kısadır. Burada ancak evvelce yanlış izah edilen *tontantş*, *yalma* gibi sözleri izah ile iktifa ettik.

KÜL TEGİN YAZITININ CENUP BİLGE HAN YAZITININ ŞİMAL TARAFI

I C 1 (I,1) T^{en}rit^eğ t^{en}ride bolm'ş türk bilge k^ag^an bu ödke ol^urt'm.

II Ş 1 (II,1) T^{en}rit^eğ t^{en}ride bolm'ş türk bilge k^ag^an bödke ol^urt'm.

s^ab'm'n tük^eti e^şidğ'il, ul^ayu in'y'ğün'im ogl^an'm bir'ki ug^uş'm
s^ab'm'n tük^eti e^şid, ul^ayu in'y'ğün'im ogl^an'm bir'ki ug^uş'm
bud^un'm, b^eriye ş^ad^apıt b^eğl^er, yrı'ya t^ar^ka^t buyr^uk b^eğl^er ot^uz [t^at^ar]

I C 2 (1,2) t^okuz og^uz b^eğl^eri bud^unı bu s^ab'm'n e^dğüti

e^şid, k^at'gdı tinle! ilğ^erü kün tog^us'ka, birğ^erü kün ortusın^aru,

II Ş 2 (II,2) tog^us'kına, birğ^erü kün ortusın^aru,

kurıg^aru kün b^at's'kına, yırg^aru tün ortusın^aru anda içr^eki bud^un
kurıg^aru kün b^at's'kına, yırg^aru tün ortusın^aru anda içr^eki bud^un

I C 3 . . m . . k . . . [aⁿç]a bud^un (I,3) kop itd'im ol^amtı ^ay'g

kop m^ana körür ol^amtı ^ay'g

y^ok türk k^ag^an ö^tük^en yış ol^urs^ar ilte bun y^ok. ilğ^erü ş^andun y^azıka

y^ok türk k^ag^an ö^tük^en te . . . ilğ . . ndun . . .

t^eği sül^ed'im, t^aluyka kiç'ğ t^eğm^ed'im. birğ^erü t^okuz e^rsⁱnke t^eği sül^ed'im,

II Ş 3 (II,3) e^rsⁱnke t^eği sül^ed'im,

I C 1 Göğe benzer gökte (mevcud) olmuş Türk Bilge hakan bu zamanda [iktidar mevkiine] oturdum. Sözümü nihayete kadar işit: Benden sonra gelen küçük kardeş [ve] yeğenlerim (?), oğullarım, bütün soyum (1), milletim; sağdaki Şadapıt beyler, soldaki Tarkanlar (2)

I C 2 Buyruk beyleri Otuz [Tatar..]. (I C 2) Dokuz Oğuz beyleri, milleti!.. bu sözümü iyice işit; sağlamca dinle: ileri [şarkta] gün doğusuna, beri [cenupta] gün ortasına, geri [garpte] gün batısına, yukarı [şimalde] gece ortasına doğru [olan yerlerin] bu içindeki millet[ler]

ASIL METİN

:)YH : JCYTQ : FTNH : F*J>J : JXTYH : CHTYH I C 1
: *HNQYHT :>DJ> : YEXFI : FKHNH :)*JY : *QYJ> : JHXN>J
: TYEQ QFJ>Y : JYT Q : *>>J : *FY> : FTYTQ : *>JY>
..... H> : TYEQ : JYD>J : QHYQ : JDYTY

: XFI : FHNEX : H*JY>J : J>>>JTYEQ : HY>HY>J Q I C 2
: NYTYTQ : JHYTY>Q : HNY : NYTYT : JYJFH : F>>YQH
: >HYTYTY : JYFQI QJ : HNY : >HYTY>J : >HYTY>QY : HNY
: JY* : J>J :)>>J : FTYTQ : J☺ : >HYTY>QY : HNH
:)>>J : J } : TNYNY

: FYTY : HFKN :)YH : FTNH : JDYQ : FQ*J> : *XHT : J>J I C 3
: FKHJHJHD : Y>☺Y : NYTYT : JDY>J : JHYT : HYHY>
: HY>J Q : NYTYTQ : *X*EH : EYTY : JHD>J Q : *XYNY
: *X*EH : EYTY : JYHN1NH : *XYNY : FKH : JYHTY
: (H)ENNY> : >HYTY>J

hep bana itaat eder. Bunca milleti (I C 3) hep tanzim ettim. Şimdi I C 3
de fesat olmaksızın Türk hakanı Ötüken (3) ormanında oturur ise
ülkede de mihnet (4) olmaz. İleride [şarkta] Şandun ovasına kadar
sefer ettim, denize hiç erişmedim. Beride [cenupta] Dokuz Ersine
kadar sefer ettim. Tibete hiç erişmedim. Geride [garpte] İnci ır-

I C 4 tüpütke kiç'ig . . m'ed'im. kurig^aru y'ençü üg . (I,4)keçe temir kap'igka
tüpütke kiç'ig teğm'ed'im. kurig^aru y'ençü ügüz keçe temir kap'igka
teği sül'ed'im, yirg^aru yer bay'ırku yirine teği sül'ed'im bunça yirke
teği sül'ed'im, yirg^aru yir bay'ırku yer'ine teği sü
teği yor'ıtdım. ötük^en yışda yiğ idi. y^ok erm'ış, il tuts^ak
. ük^en . . da yiğ i . . . erm'ış, il . .
yir ötük^en yış erm'ış. bu yirde ol'ırıp t'abg^aç bud'un
. . . tük . yış erm'ış.

I C 5 birle (I,5) tüzelt'im. altun kümüş, is'iği, kut^ay buns'iz ança
II Ş 4 birle tüz . . . tun kümüş, is'iğ . (II,4) kut^ay buns'iz ança
birür; t'abg^aç bud'un sabı süç'iğ, ağısı yımş^ak erm'ış. süç'iğ sab'ın
birür; t'abg^aç bud'un sabı süç'iğ, ağısı yımş^ak erm'ış. süç'iğ sab'ın
yımş^ak ağın arap ır^ak bud'un'ig ança y^agutır erm'ış, yağ^aru kond^ukda
yımş^ak ağın arap ır^ak y^agutır erm'ış, kond . . .

I C 6 kisre ay'ig bil'ig anda öyür erm'ış. (I,6) edğü bil'ig kişiğ edğü al'p
kisre ay'ig bil'ig'n anda ö ş. edğü . . ge kişiğ edğü al'p
kişiğ yor'tmaz erm'ış, bir kişi yan'ıls^ar, ug'uşı bud'unı bis^ukine teği

II Ş 5 kişiğ yo . . . erm'ış, bir kişi yan'ıls ük^eine teği
kıdm^az erm'ış. süç'iğ sabına yımş^ak ağısına artur'ıp öküş türk
kı . . (II,5)erm'ış. süç'iğ sabına yımş^ak ağısına artur'ıp öküş türk

I C 7 bud'un ölt'iğ. türk bud'un öles'ik'in, biriye cog^ay yış tüg^ult'in, (I,7)
bud'un ölt'iğ. türk bud'un öles'ik'in, biriye . . . y yış tüg^ultün,
y^azı kon^ayın tis'er türk bud'un öles'ikiğ anda ay'ig kişi ança
y^azı . . . in . . . türk bud'un öles'ikiğ anda ay'ig kişi ança
buşgurur erm'ış. ır^ak ers'er y^abl^ak ağı birür, y^ag^uk ers'er
buş . . . erm'ış. ır^ak ers'er y^abl^ak ağı birür, y^ag^uk ers'er
edğü ağı birür tip ança buşgurur erm'ış. bil'ig bilm^ez kişi

II Ş 6 edğü ağı birür tip ança buşgurur erm'ış. bi . (II,6) bilm^ez kişi

I C 4 mağını (I C 4) geçerek Demir Kapıya (5) kadar sefer ettim. Yukarda
[şimalde] Yer Bayırku (6) yerine kadar sefer ettim. Bunca yerlere ka-
dar [Türk kavmini] yürüttüm. Ötüken ormanında [yabancı] hüküm-
dar yokmuş. (7) [Binaenaleyh] memleket idare edecek yer Ötüken

I C 5 ormanı imiş. Bu yerde oturup Çin kavmi ile [aramı] (I C 5) düzelt-
tim. [Çinliler] Altun, gümüş, darı (?), ipek (?) [gibi] bunca [şeyleri]
kesretle verir Çin kavminin sözü tatlı, hediyesi mülâyim imiş.

I C 8 ol s^ab'g a'lp y^ag^aru b^ar'p öküş kişi öltiğ. (I,8) ol y^erg^erü b^ars^ar
 ol s^ab'g a'lp y^ag^uru b^ar'p öküş kişi öltiğ. ol y^er . ü b^ars^ar
 türk bud^un ölt^eçis^en; ötüken yir olu^r'p ar^k'ş ti^k'iş is^ar n^en
 türk ölt^eçis^en; ötüken tirkⁱ'ş is^ar n^en
 bun^ug y^ok ötüken yış olu^rs^ar b^enğü il tuta olu^rt^açis^en, türk bud^un
 b iş olu^rs^ar b^enğü is^en, türk bud^un
 t^ok^ra^k'k^as^en açs^k tos^{'k} üm^ezs^en bir tods^ar açs^k üm^ezs^en
 t^ok['] a^k'k^as^en açsar tos^{'k} üm^ezs^en bir tods^ar açs^k üm^ezs^en

I C 9 and^ag'n'n (I,9) üçün iğ'dmiş k^ag'an'n'n s^abın alm^atın yir s^ayu
 II Ş 7 and^ag'n'n üçün iğ'dmiş k^a . . (II,7) s^abın alm^atın yir s^ayu
 b^ard'g kop and^a a'k'nd'g ar'lt'g and^a k^aim'sı yir s^ayu kop
 b^ard'g kop and^a a'k'nd'g ar'l . and^a . lm . yir . yu kop
 turu ölü yor'yur ert'ğ. t^enri yar'l'k^adu^kın üçün [ö]züm kut'm
 turu ö . . . ur ert'ğ. t^enri yar kut'm

I C 10 b^ar üçün k^ag'an olu^rt'm. k^ag'an olu^r'p (I,10) y^ok çig^ay bud^un'g
 b^ar üçün k^a . . . m. k^ag'an olu^r'p y^ok çig^ay bud^un'g
 kop kob^art'd'm, çig^ay bud^un'g b^ay kıld'm, az bud^un'g öküş kıld'm azu bu
 II Ş 8 kop kob^art'd'm, çig^ay bud^un'g b^ay kıld'm, az bud^un'g öküş kıld'm. (II,8)
 s^ab'mda iğ'd b^argu tük beğl^er bud^un eşid'n. türk r'p il
 s^ab'mda iğ'd b^argu türk beğl^er bud^un eşid'n. türk bud^un[ıg tir'p] el

I C 11 tuts^akın'n bunda urt'm, y^an'l'p öles'ik'in'n y^eme (I,11) bunda urt'm
 tuts^ak'n'n bunda urt'm, y^an'l'p öles'ik'in'n y^eme bu 'm
 n^enn^en s^ab'm ır^se^r b^enğü t^aşka urt'm. aⁿa^r körü bil'n, türk
 n^enn . s^ab . . . r b^enğü t^aşka urt'm. aⁿa^r körü bil'n, türk
 a^mtı bud^un beğl^er, bödke körüğme beğl^er-ğü y^an'ld^açısız.
 a^mtı bud^un beğl^er, bödke körüğme

(Buradan aşağısı benzemediği için diğer yazıtın devamını daha aşağıda göreceksiniz. S. 56)

I C 8 pek çok kişi öldü. (I C 8) O yerlere doğru varır isen [ey] Türk milleti
 öleceksin!... [eğer] Ötüken yerinde oturup kervan, kabile gönderir
 isen hiç mihnetin olmaz. Ötüken ormanında oturur isen ebediyen
 ülkeyi tutmuş olacaksın. Türk milleti sen tok olacaksın açsan tokluk
 I C 9 nedir bilmezsin; bir [de] doyar isen açlık nedir bilmezsin. (I C 9)
 Andan dolayı belini doğrultmuş olan hakanın sözünü [nazarı dikkate]
 almadın. Yerden yere vardın. Hep oralarda harap ve bitkin oldun.

:ሐንብክሎ:ሐዘንሐላላ:)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ I C 8
 :ሐንብክሎ:ሐዘንሐላላ:)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ
 :)እንጋ:ዩጥቡ:ሐዘንሐላላ:)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ
 :ሐዘንሐላላ:ሐላላ:ሐዘንሐላላ:)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ
 :ሐዘንሐላላ:ሐላላ:ሐዘንሐላላ:)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ

:ሐንብክሎ:ሐዘንሐላላ:)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ I C 9
 :)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ:)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ
 :)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ:)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ
 :)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ:)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ

:ሐንብክሎ:ሐዘንሐላላ:)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ IC 10
 :)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ:)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ
 :)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ:)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ
 :)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ:)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ

:ሐንብክሎ:ሐዘንሐላላ:)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ IC 11
 :)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ:)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ
 :)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ:)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ
 :)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ:)እንጋ:ዩጥቡ:ሐላላ:ሐጥጥጋጋ

Orada kalmış olanlar yerden yere ayakta ölü [gibi] yürüyor idi. Tanrı irade ettiği için kendi talihim olduğu için hakan [mevkiine] oturdum. Hakan [mevkiine] oturup (I C 10) yoksuz fakir milleti hep toplattım. Fakir kavmi zengin kıldım. Az kavmi çok kıldım. Acaba bu sözümde hata var mı?. Türk beyleri; milleti! iştin; Türk milletinın canlanup eli tutduğunu buraya vurdum. Yanılıp ölmesini yine (I C 11) buraya vurdum. [size diyecek] ne sözüm var ise abide taşına vurdum. Anı görerek bilin. Şimdiki Türk milleti, beyler: tahta sadakat [ve] itaat eden beyler!.. siz mi yanılacaksınız? ben [abide

m^{en} b[^{en}gü t^{aş} . . . t^{abg}a]ç . . . :

- I C 12 k^ag^anda b^edizçi k^elürtim. b^ediztim. m^{en}n s^abⁱm'n sımadı. (I,12) t^{abg}aç k^ag^an'n içreki b^edizçiği itı. ^an^ar ^adⁱnçig b^ar^k y^ar^aturtım, için t^{aş}ın ^adⁱnçig b^ediz urturtım, t^{aş} tokıtdım, k^{ön}ül^eki s^abⁱm'n u[. on ^ok ^oğlın] a t^atına t^eği bunı k^{ör}ü bilin:
- I C 13 b^{en}gü t^{aş} (I,13) tokıtdım bu [e^riğ] e^rs^er,. t. ka e^riğ y^erte irs^er ^ança e^riğ y^erte b^{en}gü t^{aş} t^okıtdım, bitidim. ^anı k^{ör}üp ^ança bilin; ol t^{aş} dım. bu bitig bitigme ^atısı yolug t[iğ'in].

DOĞU TARAFI

- I D 1 (I,14) üze kök t^{en}ri ^asra y^ag^tz y^er kılndu^kda e^{kin} ^ara kişi
- II D 2 (II,11) üze kök t^{en}ri ^as oğlı kıl^{nm}'ş. kişi oğl^{nda} üze eçüm ^apam bum'n k^ag^an ist^{em}i
- II D 3 . . . (II,3) kişi oğl^{nda} üze eçüm ^apam bum'n k^ag^an ist^{em}i k^ag^an ol^{rm}'ş, ol^{rp}'^an türk budⁿ'n ilin t^{ör}üsün tuta birm^ş, k^ag^an ol^{rm}'ş, ol^{rp}'^an türk budⁿ'n ilin t^{ör}üsün tuta birm^ş,
- I D 2 iti birm^ş, (I,15) t^{ört} bulⁿ kop y^agı e^{rm}'ş, sü sül^ep^en t^{ört} iti birm^ş, t^{ört} bulⁿ kop y^agı e^{rm}'ş, sü sül^ep^en t^{ört} bulnd^akı budⁿ'g kop ^alm^ş, kop b^az kıl^m'ş, b^aşl^g'g y^{ük}ünd^{ür}m^ş, bulnd^akı budⁿ'g b^aşl^g . . k^{ünd}ürm^ş, tizliğⁱğ s^{ök}ürm^ş. ilğ^erü k^d'rk^an yışka t^eği, kirü t^{em}'ir k^p'gka
- II D 4 tizliğ (II,13) t^{em}'ir k^p'gka

- taşı... Çin] hakanından san'atkâr getirttim. Nakışlar yaptırdım. Be-
- I C 12 nim sözümlü kırmadı. (I C 12) Çin hakanı iç san'atkârlarını [saray san'atkârlarını] gönderdi. Bunlara ayrı bir bark yaptırdım. İçine, dışına ayrı nakış vurdurdum. Taş yontturdum. Gönüldeki sözümlü [yazdırdım..] On ok oğulları [ve] yabancılara kadar [herkes] bunu
- I C 13 görüp bilsin!.. Abideyi (I C 13) yontturdum. Bu çorak ise (9) (?) çorak yerde ise böylece [bu] çorak yerde abide taşını yontturdum, yazdırdım. Anı görüp böylece bilin: Bu taşı [.....] dım. Bu yazıyı yazan kız kardeşinin oğlu (?) Yolug tegindir.

I D 3 t'egi kondurmiş, ekin ara (I,16) idi oks'z kök türk ança olurur
 t'egi kondurmiş, ekin ara idi oks'z kök türk . iti ança olurur
 ermiş, bilge kagan ermiş, alp kagan ermiş, buyrukı yeme
 ermiş, bilge kagan ermiş, alp kagan ermiş, buyrukı bilge
 bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç beğleri yeme budunı
 ermiş erinç, alp ermiş erinç beğleri yeme budunı
 yeme tüz ermiş. anı için il'ğ ança tutmuş erinç, il'ğ
 için il'ğ ança tutmuş erinç, il'ğ

I D 4 tut'p törüğü itmış. özince (I,17) ker'gek bolmış . yugçı sıgıtçı

II D 5 tut'p törü (II,14) yugçı sıgıtçı
 önre kün togus'kda bükli çöl'ğ el, t'abg'aç, tüpüt, 'par
 önre kün togusıkda bükli çöl'ğ il, t'abg'aç, tüpüt, 'par
 'pur'm, kırk'z, üç kurık'an, otuz tatar, kıtay, tatabı, bunça
 'pur'm, kırk'z, üç kurık'an, otuz tatar, kıtay, tatabı, bunça
 budun kelip'en sıgtamış yuglamış. and'ag külüğ kagan ermiş
 budun kelip'en sıgtamış yuglamış. and'ag külüğ kagan er . .

I D 5 a~a kisre inisi kagan (I,18) bolmış erinç, oğlıtı kagan bolmış
 nç, oğlıtı kagan bolmış

er'inç, anda kisre inisi eçisint'eg kıl'nmaduk er'inç, oğlı
 II D 6 er'inç, anda (II,15) kıl'nmaduk er'inç, oğlı

'k'anint'eg kıl'nmaduk er'inç, bil'gsiz kagan olurmuş er'inç, y'ablak
 'k'anint'eg kıl'nmaduk er'inç, bil'gsiz kagan olurmuş er'inç, y'ablak
 kagan olurmuş er'inç, buyrukı yeme bil'gsiz er'inç, y'ablak
 kagan olurmuş er'inç, buyrukı yeme bil'gsiz er'inç, y'ablak

I D 6 ermiş erinç (I,19) beğleri budunı tüz'siz için, t'abg'aç budun
 ermiş erinç, beğleri budunı tüz'siz için, t'abg'aç budun

I D 3 kelerin] ikisinin arasında (I D 3) sahipsiz ve teşkilâtsiz [olan] Gök
 Türkleri tanzim edüp böylece otururlar imiş. Bilge hakanlar imiş,
 cesur hakanlar imiş. Buyrukları yine bilge imiş, cesur imiş. Beyle-
 ri yine, kavmi yine uygun imiş. Anın için ülkeyi böylece tutmuş-

- t'ebliğin körliğ için, ^aram^akçısın için, in'ili eçili kinsürt^ükin
t'ebliğin körliğın in için, in'ili
üçün, beğli budⁿlıg yonşurt^ukin için, türk budⁿ ill'edük
II D 7 (II,16) yonşurt^ukin için, türk budⁿ ill'edük
I D 7 ilin içg'nu idm'ş, (I,20) k^ag^anl^ad^uk k^ag^anın yitürü idm'ş. t^abg^aç
ilin içg'nu idm'ş, k^ag^anl^ad^uk k^ag^anın yitürü idm'ş. t^abg^aç
budⁿka beğlik urı oğlın kul boldı, sil'ik kız oğlın kün boldı.
budⁿka beğlik urı oğlın kul kıldı, sil'ik kız oğlın kün kıldı.
türk beğler türk atın ıtı, t^abg^açgı beğler t^abg^aç atın tut'p^an
türk beğler türk atın ıtı, t^ab . . beğler t^abg^aç at
I D 8 t^abg^aç k^ag^anka (I,21) körm'ş, eⁱğ yıl işiğ küç'ğ birm'ş. ilğ'erü
II D 8 (II,17) işiğ küç'ğ birm'ş. ilğ'erü
kün tog^us'ka bükli k^ag^anka t'egi sül'eyü birm'ş, kur'g^aru
kün tog^us'ka bükli k^ag^anka t'egi sül'eyü birm'ş, kur'g^aru
t'emir k^ap'gka t'egi sül'eyü birm'ş, t^abg^aç k^ag^anka ilin törüsün
t'emir k^ap'gka sül'eyü birm'ş, t^abg^aç k^ag^anka ilin törüsün
I D 9 alı birm'ş. türk k^ara k^am'g (I,22) budⁿ ança tim'ş; illiğ budⁿ
alı birm'ş. türk k^ara k^am'g budⁿ ança tim'ş; illiğ budⁿ
ert'im, il'im amtı k^anı? kemke il'ig kazg^anur - m'en? tir erm'ş,
II D 9 (II,18)
k^ag^anl'g budⁿ ert'im, k^ag^an'm k^anı? ne k^ag^anka işiğ küç'ğ
k^ag^anl'g budⁿ ert'im, k^ag^an'm k^anı? ne k^ag^anka işiğ küç'ğ
I D 10 birürm'en? tir erm'ş. ança tip t^abg^aç k^ag^anka yağı bolmış, (I,23)
birürm'en? tir erm'ş. ança tip t^abg^aç k^ag^anka yağı bolmış,
yağı bol'p it'nü yar^atunu umd^uk y^ana iç'km'ş. bunça işiğ küç'ğ
yağı bol'p it'nü yar^atunu umd^uk y^ana iç'km'ş. bunça işiğ küç'ğ

- küçük kardeşler büyük kardeşlerin aleyhine kıyam ettiği için,
beylerle kavm arasında nifak olduğu için Türk milletinin [eskiden
I D 7 beri] ülkeli olan ülkesi inkıraza yüz tutmuş. (I D 7) Hakanlık olan
hakanını sukuta uğratmış. Çin milletine beylik erkek evlâdı kul
oldu evladını kul eyledi. Pakize kız evlâdı cariyeye oldu evladını
cariyeye eyledi. Türk beyleri Türk adını atmışlar, Çin beylerinin
I D 8 Çince adlarını alarak Çin hakanına (I D 8) itaat etmişler. Elli yıl

- birtükgerü sâk'nm'atı, türk bud'un ölüreyin, urugsr'tayın tir'ermiş,
 birtükkrü sâk'nm'atı, türk bud'un'g ölür
- I D 11 yok^adu b'arır'ermiş. üze türk t'nrisi türk id^uk yiri (I,24) subı ança
 II D 10 (II,19) türk t'nrisi id^uk yiri subı ança
 itm'ş. türk bud'un yok bolmazun tiy'in, bud'un bolçun tiy'in,
 itm'ş erinç. türk bud'un y^ok bolmazun tiy'in, bud'un bolçun tiy'in,
 a^kaⁿ'm ilt'er'ış k^ag^an'g, öğ^üm ilbilğe k^atun'g t'nrî töp'esinde tut'p
 e^kaⁿ'm ilt'er'ış k^ag^an'g, öğ^üm ilbilğe k^atun'g t'nrî töp'esinde tut'p
 yüğ'erü kötürmiş erinç. a^kaⁿ'm k^ag^an yiti yeğ'irmi e'en t'ş'kmiş.
 yüğ'erü kötürti erinç. a^kaⁿ'm k^ag^an ye'ti yeğ'irmi e'en
- I D 12 t'şra (I,25) yor'yur tiy'in kü eş'dip bal'kd^akı t'g'km'ş t'gd^akı
 II D 11 (II,20)
 inmiş, tir'il'ip ye'tmiş er bolm'ş. t'nrî küç birtük ün' a^kaⁿ'm
 inmiş, tir'il'ip ye'tmiş er bolm'ş. t'nrî küç birtük ün' a^kaⁿ'm
 k^ag^an süsi bōriteğ'ermiş, y^agısı koyt'ğ'ermiş. ilğ'erü kur'g'aru
 k^ag^an süsi bōriteğ'ermiş, y^ag'sı koyt'ğ'ermiş. ilğ'erü kur'g'aru
- I D 13 sül'ep ti. m. kob^art . . . muğı (I,26) ye'ti yüz er bolm'ş. ye'ti
 sül'ep tirm'ş kob^artm'ş, k^amuğı ye'ti yüz er bolm'ş, ye'ti
 yüz er bol'p ils'remiş k^ag^ans'r'am'ş bud'un'g kün'edmiş. kul'adm'ş,
 yüz er bol'p
 bud'un'g türk tōi'üsün içg'nm'ş, bud'un'g eçüm apam tōrüsünç
- II D 12 . . n'g tü . . r'üsin (II,21) bud'un'g eçüm apam tōrüsünç
- I D 14 yar'atm'ş, buşgurm'ş. tōl'is t'arduş (I,27) y^abgug
 yar'atm'ş, buşg'rm'ş. tōl'is t'arduş bud'un'g anda itm'ş, y^abgug
 ş^ad'g anda b'ermiş. b'er'ye t'abg'aç bud'un y^agı'ermiş, yır'ya b^az
 ş^ad'g anda birmiş. bir'ye t'abg'aç bud'un y^agı'ermiş, yır'ya b^az
 k^ag^an, t^okuz og'uz bud'un y^agı'ermiş, kırk'iz, kurık^an, ot'uz
 k^ag^an, t^okuz og'uz bud'un y^agı'ermiş, k'
 t'at'ar, k'it^ay, t'at'abı, kop y^agı'ermiş. a^kaⁿ'm k^ag^an bunça
 nım

düşünmeyüp Türk kavmini öldüreyim, soyunu mahvedeyim; der imiş
 [ve] mahvetmeğe yürür imiş. [Fakat] yukarıda Türk Tanrısı, Türkün
 I D 11 mukaddes yeri (I D 11) suyu böyle tanzim etmiş [mukadder eyle-
 miş]: Türk kavmi yok olmasın diye, millet olsun diye babam El-
 teriş hakanı, annem Elbilge hatunu Tanrı tepesinde tutup yukarı

- ID 15 (I,28) kırk ʔrtʔkʏ yɛti yolu sülɛmʃ, yɛğʔrmi sünʊş sünʊşmʃ.
- IID 13 (II,22) yiti yolu sülɛmʃ, yɛğʔrmi sünʊş sü[nʊş]mʃ.
 tɛnri yʔrlʔkʔdʊk üçün illiğʔğ ʔlsʔrɛtmʃ, kʔgʔnʔlʔgʔg kʔgʔnsʔʔtmʃ,
 tɛnri yʔrlʔkʔdʊk üçün illiğʔğ ʔlsʔrɛtmʃ, kʔgʔnʔlʔgʔg kʔgʔnsʔʔtmʃ,
 yʔgʔg bʔz kʏlmʃ, tizliğʔğ sökürmʃ, bʔşlʔgʔg yükʊndü . .
 yʔgʔg bʔz kʏlmʃ, tizliğʔğ sökürmʃ, bʔşlʔgʔg yükʊndürmʃ.
- ID 16 [ʔnça illiğʔ?] (I,29) törüg kʔzgʔnʔp uça bʔrmʃ. ʔkʔnʔm
 ʔkʔnʔm kʔgʔn ʔkʔnʔm
 kʔgʔnka bʔşlʔyʊ bʔz kʔgʔnʔg bʔlbʔ tikmʃ. <
- IID 14 . . . bʔş[ʔy]u bʔz kʔgʔnʔg bʔlb . . . [ʔkʔnʔm] (II,23) kʔgʔn
 > ol törüde üze ɛçim
 uçʊkda özüm sɛkʔz yʔşda kʔltʔm. ol törüde üze ɛçim
 kʔgʔn olʔrtʔ. ɛçim kʔgʔn olʔrʔpʔn türk budʔnʔg yiçe itdi,
 kʔgʔn olʔrtʔ. < > olʔrʔpʔn türk budʔnʔg yiçe itdi, yiçe
- ID 17 iğʔti, çʔgʔyʔg (I,30) ɛçim kʔgʔn
 iğʔti, çʔgʔyʔg bʔy kʏldʔ, ʔzʔg ökʊş kʏldʔ. ɛçim kʔgʔn
 olʔrtʔkda özüm <
 olʔrtʔka özüm tiğʔn ɛrʔk[li tɛyʔn ɛçim kʔgʔnka işʔğ küçʊğ
- IID 15 bɛrtim [ʔ] . . . tɛnri [yʔrlʔkʔdʊk üçün] (II,24) töt yɛğʔrmi yʔşʔmka
 tʔrduş budʔn üze şʔd ɛrtʔm. ɛçim kʔgʔn birle ilğʔrʊ yʔşʔl
 tʔrduş budʔn üze şʔd olʔrtʔm. ɛçim kʔgʔn birle ilğʔrʊ yʔşʔl
 üğʊz şʔndun yʔzʔka tɛğʔi sülɛdʔmʔz, kurʔgʔru tɛmʔr kʔpʔgka
 üğʊz şʔndun yʔzʔka tɛğʔi sülɛdʔmʔz, kurʔgʔru tɛmʔr kʔpʔgka
- ID 18 tɛğʔi sülɛdʔmʔz, köğmɛn ʔşʔa kʏ (I,31)
 tɛğʔi sülɛdʔmʔz, köğmɛn ʔşʔa kırkʔz yirʔne tɛğʔi s[ülɛdʔmʔz]
 kʔmʔgʔ biş otʔz sülɛdʔmʔz, üç yɛğʔrmi sünʊşdʔmʔz, illiğʔğ
 otʔz . sü

[ʔ] Thomsen okunamıyan bu yerin böyle olmasını kestirmektedir.

- ID 15 Babam hakan bunca [milletlerle çarpışmış..] (ID 15) kırk yedi defa sefer etmiş Yirmi savaş savaşmış; Tanrı buyurduğu için ellileri elsiz komuş; hakanlıları hakansız komuş, düşmanları muti kılmış. Dizlilere diz
- ID 16 çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş. Babam hakan bu kadar ülke (ID 16)

- İl'si'rd'im'iz, k'ag'anl'ig'g k'ag'ans'r'atd'im'iz, tizli'ğ'g s'ök'ürt'im'iz,
 II D 16 (II,25) s'ök'ürt'im'iz,
 b'aş'l'ig'g y'ük'ünd'ürt'im'iz. tür'ğ'iş k'ag'an tür'k'im'iz
 b'aş'l'ig'g y'ük'ünd'ürt'im'iz. tür'ğ'iş k'ag'an tür'k[im] bud'un'm erti.
 I D 19 (I,32) üç'ün biz'ine y'an'l'ük'in < > üç'ün
 bilme'd'ük'in üç'ün biz'ine y'an'ld'ük'in y'az'nd'ük'in üç'ün
 k'ag'anı ölti, buyr'ukı be'ğ'leri ye'me ölti, on ok bud'un em'ğ'ek
 k'ag'anı ölti, buyr'ukı be'ğ'leri ye'me ölti, on ok bud'un em'ğ'ek
 körti. e'çüm'iz a'pam'iz tutm'ış yir sub id'i'siz bolm'azun tiy'in,
 körti. e'ç siz k'al'm'azun . .
 I D 20 az bud'un'g it'ip y'ar'a[t'ip] (I,33) b'ars be'ğ
 II D 17 (II,16)
 erti, k'ag'an at bunda biz birt'im'iz, sin'il'im konç'uyug birt'im'iz.
 erti, k'ag'an at'g bunda biz birt'im'iz, sin'il'im ko[nç'u]y'g birt'im'iz.
 özi y'an'ldı, k'ag'anı ölti, bud'unı kün kul boldı. köğ'm'en
 özi y'az'ndı, k'ag'anı ölti, bud'unı kün kul boldı. köğ'm'en
 yir sub id'i'siz k'al'm'azun tiy'in, az kır'k'iz bud'un'g
 yir sub id'i'siz k'al'm'azun tiy'in, az kır'k'iz bud'un'g i[t'ip]
 I D 21 y'ar'at (I,34) y'ana birt'im'iz. il'ğ'erü k'd'ır'k'an
 y'ar'at'ip k'elt'im'iz sün'üş'd'im'iz k'd'ır'k'an
 yış'g a'şa bud'un'g ança kondurt'im'iz, ança itd'im'iz, kur'g'aru
 y . . . b . g ança
 k'enü t'arm'an'ka te'ği tür'k bud'un'g ança kondurt'im'iz, ança
 II D 18 (II,27) k'enü t'arm'an'ka te'ği tür'k bud'un'g ança kondurt'im'iz, ança
 itd'im'iz. ol öd'ke kul kull'g bolm'ış erti
 itd'im'iz. ol öd'ke kul kull'g kün künl'ig bolm'ış erti, in'isi
 I D 22 (I,35) ança k'az'g'anm'ış
 e'çisin bilme'z erti, o'ğ'lı a'k'anın bilme'z erti ança k'az'g'anm'ış
 itm'ış il'im'iz tör'üm'iz erti. tür'k o'ğ'uz be'ğ'leri bud'un e'ş'id'in!
 ança itm'ış il'im d'un e'ş'id !

çöktürdük, başlılara baş eğdirdik. Türgiş (19) hakını türk-
 I D 19 lerimden, kavmimden idi. Bilmediği (I D 19) için bize karşı ya-
 nıldığı <kabahat ettiği> için hakını öldü. Buyruğu, beyleri yine

üze tⁿri b^asma^sa^r, ^asra yir t^elⁿm^es^er türk bud^un,
II D 19 üze tⁿri b^asma y^er t^elⁿm^es^er (II,28) türk bud^un,

I D 23 ilⁿ'in tör^ün'in k^em art^atı? (I,36) ök^ün!
ilⁿ'in tör^üğ'in k^em art^atı? udçı . . . türk bud^un ert. z. ök^ün!
körğ^ün'in üç^ün iğⁱdmⁱş bilğ^e k^ag^an'n'in ermⁱş b^armⁱş edğ^ü
körğ^ün'in üç^ün iğⁱdmⁱş < > k^ag^an'na ermⁱş
elⁿe k^end^ü y^an'ldⁱğ, y^abl^ak kiğ^ürtⁱğ. y^ar'klⁱğ k^and^an kelⁱp
elⁿe k^end^ü y^an'ldⁱğ, y^abl^ak kiğ^ürtⁱğ. y^ar'klⁱğ k^and^an kelⁱp
y^aya il^etdi? s^ün^üğ^liğ k^and^an kelⁱp^en s^üre il^etdi? id^ük öt^ük^en
y^aya il^etdi? s^ün^üğ^liğ k^and^an . . . s^üre

I D 24 y[ış] (I,37) b^ardⁱğ, kurⁱg^aru

II D 20 [y]ış bud^un b^ardⁱğ ilğ^er^ü [b^ar'gma] b^adⁱğ, kurⁱg^aru (II,29)
b^ar'gma b^ardⁱğ, b^ard^ük yirde edğ^üğ ol e^riⁿç k^an'n subç^a
b^ar'gma b^ardⁱğ, b^ard^ük y^erde edğ^üğ ol e^riⁿç . . n üğ^üzçe
yüğ^ürti, s^ön^ük^ün t^ağça y^atdı, b^eğ^li^k urı oglⁿ kul boldı,
yüğ^ürti, s^ön^ükⁱğ t^ağça y^atdı, b^eğ^li^k urı oglⁿ'n kul kıldⁱğ,
sil^k k'z oglⁿ k^ün boldı. bilm^ed^ük üç^ün.
. k^ün kıldⁱğ. ol bilm^ed^ük'iğ'in üç^ün y^abl^ak'n'n

I D 25 (I,38) b^aşl^ayu kırk'z k^ag^an'g b^alb^a
üç^ün eçⁱm k^ag^an uça b^ardı b^aşl^ayu kırk'z k^ag^an
tikdⁱm. türk bud^un'g atı küsi y^ök bolm^azun tiyⁿ, ^ak^an'm k^ag^an'g
. . . türk bud^un atı küsi y^ök bolm^azun tiyⁿ, ^ak^an'm k^ag^an'g

öğ^üm k^atun'g köt^ürmⁱş tⁿri il bilⁱğme tⁿri, türk
II D 21 (II,30) öğ^üm k^atun'g köt^ürⁱğme tⁿri il berⁱğ . . nri, türk

I D 26 bud^un atı küsi y^ök bolm^azun (I,39)
bud^un atı küsi y^ök bolm^azun tiyⁿ, öz^üm'in ol tⁿri

Türk, Oğuz Beyleri; kavmi, işidin: yukarıda Tanrı [= gök] bas-
masa, aşağıda yer delinmese Türk milleti ülkeni, türeni kim bo-
zar? . Ey Türk kavmi (I D 23) kendine dön !.. [Seni] itaatın için
yükseltmiş olan bilge hakanın imiş. İyi [ve] müstakil ülkene karşı
kendin yanıldın, fena hareket ettin. Silâhlılar nereden gelip dağıt-
tılar? Süngülü [= mızraklı] lar nereden gelip seni sürüp götür-
düler?. Mukaddes Ötügen ormanının halkı!... Siz vardınız. İleri

: ስዳነት ስኬት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት
..... ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት

: ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት
: ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት
: ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት
: ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት

ID 23

: ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት
: ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት
: ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት
: ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት
ገደብ

ID 24

: ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት
: ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት
: ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት ስዳነት
ገደብ

ID 25

[şarka] varanlarınız (ID 24) vardı. Geri [garbe] varanlarınız vardı; ID 24
[fakat] vardığınız yerde hayrınız bu oldu: Kanın su gibi aktı; kemik-
lerin dağ gibi [yığılıp] yattı. Beylik eıkek evlâdın < ı kul eyledi >
kul oldu. Pakize kız evlâdın cariyeye oldu < evledi >. Bilmediğin için,

korkaklığın için amcam hakan uçuverdi [= öldü.] (ID 25) Birinci ID 25
Kırgız hakanımı Balbal diktim. Türk milletinin adı sanı yok olmasın
diye babam hakani, annem hatunu yükseltmiş [olan] Tanrı onlara
ülke veren Tanrı [kendilerini] Türk milletinin adı sanı yok olmasın

diye beni o Tanrı (ID 26) hakan olarak [tahta] oturttu. Muhteşem ID 26

k^ag^an olurtdı *e^riñç*. *n^en* yılıs'g budⁿka olurm^ad'm, içre a^şs'z,
k^ag^an olurt ılıs'g budⁿda üze olurm^ad'm, içre a^şs'z,
t^aşra tons'z, *y^ab'z* *y^abl^ak* budⁿda üze olu^t'm <
t^aşra tons'z, *y^ab'z* *y^abl^ak* budⁿda [in'im
 > in'im kül tiğ'in birle sözl^eşd'imiz. *a^kaⁿ'm'z*
 kül t^e]ğ'in *e^ki* ş^ad in'im kül tiğ'in . . . sözl^eşd'imiz. . . .

I D 27 *e^çüm'iz* *k^az* (I,40) tiy'in,

II D 22 (II,31) *e^çüm'iz* *k^az^gaⁿm'ş* budⁿ *a^ti* küsi *y^ok* bo[im^az]un tiy'in,
 türk budⁿ için tün udım^ad'm, küntüz olurm^ad<m>. in'im
 türk budⁿ için tün udım^ad'm, küntüz olurm^ad'm. in'im
 kül tiğ'in birle *e^ki* ş^ad birle ölü yitü *k^az^gaⁿd'm*. *aⁿça* *k^az^gaⁿ'p*
 birle ölü yitü *k^az^gaⁿd'm*. *aⁿça* *k^az^gaⁿ'p*
 bir'iki budⁿ'g ot sub *k'lm^ad'm* m^en [özüm *k^ag^an* olurt^uk'ma]
 bir'iki budⁿ'g ot sub *k'lm^ad'm*.

I D 28 . . . (I,41) *b^arm'ş* budⁿ ölü yitü *y^ad^ag'in* *y^al^an'n* *y^ana*

II D 23 yir *s^ayu* *b^arm'ş* bu[dⁿ *y^ad^ag'in* *y^al^an'n?*] ölü yitü [*y^ana?*] (II,32)
 k^elti. budⁿ'g iğ'd^eyin tiy'in, yır^garu og^uz budⁿ t^apa, ilğ^erü
 k^elti. budⁿ'g iğ'd^eyin tiy'in, yır^garu og^uz budⁿ t^apa, ilğ^erü
kıt^ay t^at^abı budⁿ t^apa, birğ^erü t^abg^aç t^apa ulu^g sü *e^ki*
kıt^ay t^at^abı [bu]dⁿ t^apa, birğ^erü t^ad^gaç t^apa < > *e^ki*

I D 29 *y^eğ'ir*[mi sül^ed'im] (I,42) kisre t^enri *y^arı'k^azu*
y^eğ'ir[mi sül^ed'im] . . . sün^üşd'im. *aⁿda* kisre t^enri *y^arı'k^ad^uk*

kut'm b^ar için ülüğ'im b^ar için ölt^eçi buldⁿ'g tirig^{rü} iğ't'im,
 için *kut'm* ülüğ'im b^ar için ölt^eçi budⁿ'g . . ü iğ't'im,
y^al^an budⁿ'g tonl'g, *çığ^ay* budⁿ'g b^ay kıld'm, *a^z*

II D 24 *y^al^an* budⁿ'g tonl'g kıld'm *çığ^ay* bud . . b^ay kı . (II,33) *a^z*
 budⁿ'g öküş kıld'm. ıg^ar illiğ^ede
 budⁿ'g öküş kıld'm. ıg^ar illiğ^ede [ı]g^ar *k^ag^an'l'g*da *y^eğ* kıld'm,

bir kavmin üzerine hakan olmadım. İçte a^şsız, dışta elbisesiz korkak ve
 zavallı bir kavmin üstüne hükümdar oldum. Küçük kardeşim Kül
 tegin <ve iki şad> ile sözleştik. Babamızın ve amcamızın kazandığı

I D 30 (I,43) buld^un'g kop b^az kıld'm, y^ag's'z kıld'm
tört bul^und^akı buld^un'g kop b^az kıld'm, y^ag's'z k'ld'm
kop m^ana körti. iş'ğ küç'ğ birür bunça törüğ k^azg^an'p
kop m^ana körti. (Buradan sonra Bilge han yazıtı artık Kül
tegin yazıtına benzemediğinden bunun devamını aşağıda okuya-
caksınız.)

in'im kül tiğ'in özinçe k^erğ^ek boldı. ^ak^an'm k^ag^an uçd^ukda

I D 31 in'im kül tiğ'in yi[ti y^aşda k^altı (I,44) um^ayt^eğ öğ^üm
k^atun kut^una in'im kül tiğ'in e^rat boldı. altı y^eğ'irmi y^aşına e^çim k^ag^an
ilin tör^üsin ^ança kazg^andı. altı çub sugd^ak t^apa sül^ed'imiz. bozd'imiz.

I D 32 t^abg^aç on tut^uk biş t[ü^en sü k^elti, sün^üşd'imiz?] (I,45) kül tiğ'in
y^ad^ag'in opl^ayu t^eğdi. on tut^uk yorçın y^ar^akl'g e^liğ'in tutdı.
y^ar^akl'gdi k^ag^anka eⁿç uladı. ol süğ ^anda y^ok kışd'imiz. bir ot^uz
y^aşına ç^aça s^enünke sün^üşd'imiz. eⁿlki t^adⁱk'n çu 'n boz [at'g

I D 33 bin'p t^eğdi. ol at ^anda] (I,46) ölti. e^kinti işb^ara y^am^alar boz at'g
bin'p t^eğdi. ol at ^anda ölti. üç^ünç y^eğ'insiliğ b^eğ'in k^ed'imliğ tor'g at
bin'p t^eğdi. ol at ^anda ölti. y^ar^akında y^almasında yüz art^uk okun

I D 34 urtı. yizke b^aşına bir t[^eğm^edi?] (I,47) t^eğd^ükin türk
b^eğler kop bilirsiz. ol süğ ^anda y^ok kışd'imiz. ^anda kisre y^er
b^ay^rku ul^ug irk^en y^ağı boldı. ^anı y^ay'p türği y^argun költe
bozd'imiz. ul^ug irk^en azkⁱya e^reⁿ t^ez'ip b^ardı. kül tiğ'in [altı

I D 30 taki (I D 30) kavmi hep muti kıldım. Düşmansız kıldım. [Bunlar]
hep bana itaat etti. İşini, gücünü veren bunca türeyi kazanıp
küçük kardeşim Kül tegin vadesi gelince vefat etti. Babam hakan

I D 31 öldüğü vakit küçük kardeşim Kültegin yedi yaşında kalmıştı. (I D 31)
Umaya (21) benziyen annem hatunun taliine küçük kardeşim Kül tegin
er adını aldı. On altı yaşında amcam hakanın ülkesini, türesini böylece
kazandı. Altı çub, Sugdakilara (22) karşı sefer ettik. [Onları] bozduk.

I D 32 Çinli Ong tutuk elli [bin kişilik bir ordu ile geldi. Harp ettik.] (I D 32)
Kültegin piyade ile hücum etti. Ong tutukun.... ni silâhlı elini
tuttu. Silâhlı olarak hakana getirdi. O orduyu orada yok ettik.
Yirmi bir yaşında Çaç^a-Sengüne [karşı] sefer ettik. En ilkin

I D 33 Tadık Çurun boz [atına binip hücum etti. O at orada] (I D 33)
öldü. İkinci olarak ta İşbara Yamatarın boz atına binip hücum etti.
O at orada öldü. Üçüncü olarak Yeginsilig beyin giyimli duru (23)

: ገሃቆ : ገጥፎ : ጳጳሳጳ : ሰጠጠፎ : ሰጠጠፎ : ገጥፎ : ገጥፎ
: ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ
: ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ
[ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ]

ID 30

: ሰጠጠፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ
: ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ
: ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ
: ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ
[ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ]

ID 31

: ሰጠጠፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ
: ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ
: ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ
: ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ
[ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ]

ID 32

: ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ
: ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ
: ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ
: ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ
[ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ]

ID 33

: ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ
: ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ
: ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ
: ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ
[ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ : ገጥፎ]

ID 34

atına binip hücum etti. O at orada öldü. Silâhlarına, atının zırhına(24) yüzden fazla ok vurdu. [Fakat hiçbirisi] yüzüne başına [isabet etmedi.] (ID 34) değdiğini Türk beyle i hep bilirsiniz. O orduyu orada yok ettik. Andan sonra Yır Bayırku [reisi] Ulug Erkin düşman oldu. Anı mağlûp edip Türgi Yargun gölünde bozduk. Ulug Erkin az kişi ile kaçıp gitti. Kül tegin [yirmi altı] (ID 35) yaşında

ID 34

ID 35

- ID 35 otuz] (I,48) yaşına kırk'z t'apa sül'edim'iz. sünüg b'at'mı k'ar'g söküp'en kögm'en yış'g toga yorıp kırk'z bud'un'g uda b'asd'im'iz. k'ag'anın birle sona yışda sünüş'dim'iz. kül tiğ'in bay'rkun[in ak
- ID 36 'adg'r[ig] (I,49) binip opl'ayu t'egdi. bir er'ig okun urtı. eki er'ig ud'şru sançdı. ol t'egdü'kde bay'rkun'in ak 'adg'r'ig udl'kın sıyu urtı. kırk'z k'ag'anın ölürt'im'iz, ilin alt'm'iz. ol yılla
- ID 37 tü [rğ'iş t'apa altun yış'g] (I,50) toga ertiş üg'üz'iğ keçe yorıd'im'iz. türğ'iş bud'un'g uda b'asd'im'iz. türğ'iş k'ag'an süsi bolçuda otça borça k'elti. sünüş'dim'iz. kül tiğ'in başgu boz at binip t'egdi. başgu
- ID 38 boz ki . . . (I,57) tutzt. ekisin özi ldzdi?. anda y'ana kirip türğ'iş k'ag'an buyru'kı az tutukug eliğ'in tutdı. k'ag'anın anda ölürt'im'iz. ilin alt'm'iz. k'ara türğ'iş bud'un kop iç'kdi. ol bud'un'g t'bar'da
- ID 39 ko (I,52) sugdak bud'un iteyin tiyin, yinçü üg'üz'iğ keçe t'emir k'ap'gka t'egi sül'edim'iz. anda kisre k'ara türğ'iş bud'un y'agı bolm'ış, k'enere's t'apa b'ardı. biz'in sü atı turuk azuki yok erti,
- ID 40 y'abl'ak kişi er (I,53) alp er biz'ne t'egmiş erti. and'ag ödke ökün'ip kül tiğ'in'ig az er'en irtürü it'm'iz. ul'ug sünüş sünüşm'ış. alp ş'alçı ak atın binip t'egmiş, k'ara türğ'iş bud'un'g anda ölürm'ış alm'ış. y'ana yor'p

-
- Kırgızlara karşı sefer ettik. Mızrak batımı karı sökerek Gökmen ormanına doğru yürüyüp Kırgız kavmini uykuda bastık. Hakanı ile Songa ormanında harp ettik. Kül tegin Bayırkunun ak aygırına (ID 36) binip hücum etti. Bir eri okuyla vurdu. İki eri birbirinden sonra mızrakladı. Bu hücumda Bayırkunun ak aygırının oyluğunu kırdı. Kırgız hakanını öldürdük. Ülkesini aldık. O sene de [Türğışlere karşı Altun ormanını] (ID 37) doğru Ertiş ırmağını geçerek yürüdük. Türğış kavmini uykuda bastık. Türğış hakanının ordusu Bolçu da ateş ve su gibi geldi. Harp ettik. Kül tegin
- ID 36 aygırına (ID 36) binip hücum etti. Bir eri okuyla vurdu. İki eri birbirinden sonra mızrakladı. Bu hücumda Bayırkunun ak aygırının oyluğunu kırdı. Kırgız hakanını öldürdük. Ülkesini aldık. O sene de [Türğışlere karşı Altun ormanını] (ID 37) doğru Ertiş ırmağını geçerek yürüdük. Türğış kavmini uykuda bastık. Türğış hakanının ordusu Bolçu da ateş ve su gibi geldi. Harp ettik. Kül tegin
- ID 37 de [Türğışlere karşı Altun ormanını] (ID 37) doğru Ertiş ırmağını geçerek yürüdük. Türğış kavmini uykuda bastık. Türğış hakanının ordusu Bolçu da ateş ve su gibi geldi. Harp ettik. Kül tegin
- ID 38 başı boz olan ata binip hücum etti. Başı boz.... (ID 38) Oradan geri döndüğümüz vakit Türğış hakanının buyruğu Az Tutuku esir tuttular. Hakanını orada öldürdük. Ülkesini aldık. Kara Türğış [= Türğış halkı] kavmi hep itaat altına girdi. Bu milleti
- ID 39 Tabarda (kondurduk) (ID 39) Sugdak kavmini tanzim edeyim diye İnci ırmağını geçerek Demir Kapıya kadar sefer ettik. Ondan sonra Kara Türğış kavmi düşman olmuş, Kenerese karşı vardı. Bizim ordunun atı fena (25), erzakı yok idi.
- ID 40 Korkak [= fena] kişiler [idi.] (ID 40) Cesur erler bize hücum etmişler idi. Böyle bir zamanda meysus olarak Kül tegini az kişi ile

ŞİMAL TARAFI

- I Ş 1 (I,54) birle koşu tutuk birle sünüşmiş, erin kop ölürmüş; ebin barımın . . . in kop keürti. küi tiğ'in yiti otuz yaşına karlık budun erür barur erkli yagı boldı. tamag iduk
- I Ş 2 başda sünüşdimiz. (I,55) [küi] tiğ'in ol sünüşde otuz yaşayur erti. alp şalçı [ak at]ın binip oplayu teğdi. eki eriğ udışru sançdı. karlıkug ölürtimiz, altımiz. az budun yagı kaldı. kara költe
- I Ş 3 sünüşdimiz. kül tiğ'in bir kırk yaşayur erti. alp şalçı akın (I,56) binip oplayu teğdi. az elteberiğ tutdı, az budun anda yok boldı. eçim kagan ili kamışig boltukında, budun ilğikği boltukında izgil
- I Ş 4 budun birle sünüşdimiz. kül tiğ'in alp şalçı akın binip (I,57) o[playu teğdi]. ol at anda lüş[di, i]zgil [budun] ölti. tokuz oguz budun kentü budunım erti. tenri yir bulgakın üçün yagı boldı. bir yıka biş yolu sünüşdimiz. enilik togu balıkda sünüşdimiz.
- I Ş 5 (I,58) kül tiğ'in azman akıg binip oplayu teğdi. altı eriğ sançdı. sü [te]ğisinde yitnç eriğ kulçladı. ekinti kuşl'g'akda ediz birle sünüşdimiz. kül tiğ'in az yagızın binip oplayu teğip bir eriğ sançdı,

ŞİMAL TARAFI

- I Ş 1 İle Koşu Tutuk ile harp etmiş; erlerini hep öldürmüş. Evini, malını... hep getirdi. Kül tegin yirmi yedi yaşında [iken] hür ve müstakil olan Karluk kavmi düşman oldu. Mukaddes
- I Ş 2 Tamag başında harp ettik. (I Ş 2) [Kül] tegin o muharebede otuz [yaşımı] yaşıyor idi. Alp Şalçı [denilen ak at]ına binip hücum etti. İki kişiyi birbirini sıra mızrakladı. Karlukları öldürdük. [taat altına] aldık. Az kavm düşman kaldı. Kara Gölde harp ettik. Kül tegin [o zamanda] otuz bir [yaşımı] yaşıyor idi. Alp Şalçı
- I Ş 3 [denilen] atına (I Ş 3) binip hücum etti. Azların Eltebirini tuttu. Az kavmi orada yok oldu. Amcam hakanın ülkesi ası olduğunda kavim ora kin (?) beslediğinde İlgil kavmi ile harp ettik. Kül
- I Ş 4 tegin, Alp Şalçı ak atına binip (I Ş 4) hü[cum et]ti. O at orada düştü. İlgil [kavmi] öldü. Dokuz Oğuz kavmi kendi kavmim idi. Gök ve yer karıştığı için düşman oldu. Bir senede beş defa harp ettik.
- I Ş 5 En ilki Togu Balık [şehrinde] harp ettik. (I Ş 5) Kül tegin

ŞİMAL TARAFI

. İ § 1
: 1 > ↓ : :) Γ κ υ δ Η Γ ρ : Ι ϕ Τ Ν Υ Ν : Γ ↓ Δ Η Γ Γ
:) ≫ > δ : ↓ Δ Η Η : Γ υ Γ ϕ Δ : Η ϕ > Γ κ Γ ρ : Η ρ Γ κ Υ ρ : Γ κ Τ Ν Υ ρ
: Γ ≫ ϕ δ : ↓ ≫ Γ ρ ϕ ϕ : Γ Μ > δ Γ ρ Δ : Γ Υ ρ Τ : υ > υ δ Τ Ν Υ
: Η ϕ Χ Ι Υ Ν Ι

İ § 2
: Γ ϕ Η : Γ Λ Δ ϕ Γ Δ : Γ κ Τ υ > Δ ϕ Δ Η ϕ > : Γ χ ϕ Υ Ν Ι Δ > : Η ρ Γ κ (Υ ρ)
: ρ > Δ Η Η : Γ ≫ > ϕ : > υ ϕ ≫ > : ρ Τ Γ ρ : Γ χ ρ κ : > Δ Δ Γ > : Γ Η Γ ρ
: Γ κ Υ Ν ρ Δ Η Η : Γ Μ Η Γ ρ Δ :) ≫ > δ Η : Η ϕ ϕ Δ : Η ϕ κ Τ Υ Ν
: Γ Λ Δ ϕ Γ Δ : Γ κ Τ υ > Δ ϕ Δ : Η υ Γ Η Τ Γ ρ : Η ρ Γ κ Υ Ν ρ : Η ϕ χ ϕ Υ Ν Ι
: Η Γ Η

İ § 3
:) ≫ > δ Η : Γ ≫ ϕ > ϕ : ρ Τ ρ κ Υ Η : Γ χ ρ κ > Δ Δ Γ > : Γ Η Γ ρ
:) ≫ > δ : Γ ϖ Γ ↓ ϕ Δ > δ : ρ ϕ ϕ Η : Γ Υ Γ :) ρ Η ϕ Γ Λ : Γ Μ > δ ↓ Δ Δ ϖ
: Γ Υ Τ Γ ρ :) ≫ > δ : Υ ρ Η Γ : Γ ϖ Γ ↓ ϕ Δ > δ : Γ ρ ρ Γ ρ Υ Γ
Γ Η Γ ρ : Η Γ Η : Γ Λ Δ ϕ Γ Δ : Η ρ Γ κ Υ Ν ρ : Η ϕ χ ϕ Υ Ν Ι

İ § 4
: Γ κ Υ Ν :) ≫ > δ : Υ ρ Η Γ : Γ κ Ι Ν κ : Γ ϖ ϕ Δ > : Γ χ ρ κ : > Δ Δ Γ >)
: Τ Γ ρ : Γ Τ υ κ : Γ κ Τ : ϕ) ≫ > δ : Ν κ Η ρ :) ≫ > δ : Η ρ > Η > ↓ ϕ
: Γ Δ > Δ ϕ Γ ρ : Γ Η Δ ρ Τ Γ ρ : Γ Μ > δ Γ ρ Δ : Η Ν Λ Ν : Η Γ Η ρ Δ > δ
: Η ϕ χ ϕ Υ Ν Ι : Γ ≫ Δ Δ > ρ > ϕ : ρ Υ Γ : Η ϕ χ ϕ Υ Ν Ι

İ § 5
: ρ Τ Γ ϕ Δ : Γ χ ρ κ : > Δ Δ Γ > : Γ Η Γ ρ : ρ Η ϕ Η : Η ρ Γ κ Υ Ν ρ
: Γ κ Η ρ : Γ ≫ Δ Δ Γ ρ Δ : ρ Τ > κ Γ ρ : Γ ϖ Γ Γ ρ κ Η Μ : Γ ≫ > ϕ
: Η ρ Γ κ Υ Ν ρ : Η ϕ χ ϕ Υ Ν Ι : Γ Υ Τ Γ ρ : Η χ Γ ≫ Η ρ Δ ϕ > Η
: Γ ≫ > ϕ : ρ Τ Τ Γ ρ : Γ ρ κ : > Δ Δ Γ > : Γ Η Γ ρ : Η Γ Η ρ Δ Η

Azman akına binip hücum etti. Altı eri mızrakladı. Ordu [biribirine] değdiği vakit yedinci eri kılıçladı. İkinci [olarak] Kuşlagakta Edizlerle harp ettik. Kül tegin Az yağız [atına] binip hücum ederek

Türk yazıtları — 4

- I Ş 6 (I.59) t^okuz erig eġire t^okıdı, ediz bud^un anda ölti. üçüncü bu . . da og^uz birle sünüşd'imiz. kül tiġin azm^an ak'g binip t^eġdi, sançdı; süsin
- I Ş 7 sançd'imiz, ilin altımiz. törtüncü çuş başında sünüşd'imiz. türk (I.60) bud^un adak kamaştıdı, yablak bo[[d^aç]ı erti. oza [k^e]lmış süsin kül tiġin ag'tip tonra bir uguş alp^agu on erig tona tiġin yuġında eġirip ölürt'imiz. bişinç ezġenti kad^azda og^uz birle sünüşd'imiz. kül tiġin
- I Ş 8 (I.61) az yag'ızın binip t^eġdi. eki erig sançdı. b...a b...dı [1] ol sü anda ö[lti] amga kurgan kışlayıp y^azına og^uzgaru sü t^aş'kd'imiz. kül tiġin beġ başlayı kıt'imiz. og^uz yagı ordug basdı. kül tiġin
- I Ş 9 (I.62) öġsüz akın binip t^okuz eren sançdı. ordug birmedi. öġüm katun ulayu öġelerim ekelerim kelünüm konçuyarım bunça yeme
- I Ş 10 tir'ġi kün boldaçı erti. ölüġi yurtda yolta yatu kaldaçı ertiġiz (I.63) kül tiġin yok erser, kop ölteçi ertiġiz. inim kül tiġin kerġek boldı. özüm sak'nd'im. körür közüm körmezt^eġ, bilir bil'ġim bilm^ezt^eġ boldı. özüm

[1] Radloff burayı şöyle okuyor: balıka barmadı.

- I Ş 6 bir eri mızrakladı. (I Ş 6) Dokuz kişiyi eġire dokudu. Ediz kavmi orada öldü. Üçüncü bu [.....]da Oġuzlarla harp ettik. Kültegin Azman akına binip hücum etti, mızrakladı. Askerlerini mızrakladık.
- I Ş 7 Ülkesini aldık. Dördüncü Çuş başında harp ettik. Türk (I Ş 7) kavminin ayaġı burkuldu [= metaneti kalmadı]; korkak oluverdiler. O gelmiş olan ordusunu Kül tegin püskürtüp Tonglardan bir kabile [ve] Alpagulardan on eri Tonga tegin cenaze merasiminde sarup öldürdük. Beşinci Ezgenti Kadazda Oġuzlarla harp ettik.
- I Ş 8 Kül tegin az yağızına binip hücum etti. İki eri mızrakladı. [.....] O ordu orada öldü. Amga kalesinde kışlayıp ilk baharda Oġuzlara doğru ordu çıkardık. Kül tegini baş kumandan tayin edip (?)
- I Ş 9 gönderdik. Düşman Oġuzlar karargâhı bastılar. Kül tegin (I Ş 9) Öksüz [denilen] akına binip dokuz eri mızrakladı. Karargâhı vermedi. Annem hatun, büyük annelerim [yahut kaynanalarım?], ablalarım, gelinim, prenseslerim içinde sağ kalanlar cariyeye olacıklar idi. Ölümler de yurtda, yolda yatakalacak idiniz. (I Ş 10) Kül tegin yok olsa idi; hep ölecek idiniz. (?) Küçük kardeşim vefat etti. Ben yaslandım. Görür gözüm görmez gibi; bilir bilgim bilmez gibi oldu. Ben yaslandım. Zamanı Tanrı takdir eder; kişi

- I Ş 11 s^ak'nd'm. öd t^enri y^as^ar, kişi oğlu kop ölüğli törümüş (I,64) aⁿça s^ak'nd'm. közde y^aş k^els^er etide köⁿülte sıg't k^els^er, y^and^aru s^ak'nd'm, k^at'gdi s^ak'nd'm. e^ki ş^ad ul^ayu iniyigün'im ogl^an'm beğl^er'im bud^an'm közi k^aşı y^abl^ak bold^açı tip s^ak'nd'm. yugçı sıg'tçı
- I Ş 12 kıt^ay t^at^abı bud^an baş^alayu (I,65) ud^ar s^enün k^elti. t^abg^aç k^ag^anda isⁱyi lik^en k^elti. bir tüm^en ağı altun kümüş k^erğ^eksⁱz k^elürti. tüpüt k^ag^anda böl^en k^elti. kur^ya kün batⁱsⁱkd^akı suğd berç^eker bu^kar^ak ul^s bud^anda n^en s^enün og^ul t^ar^kan k^elti
- I Ş 13 (I,66) on ^ok og^lm türğⁱş k^ag^anda ma^kar^aç t^amg^açı, og^uz bilge t^amg^açı k^elti. kırkⁱz k^ag^anda t^arduş in^ançu çur k^elti. bark itğ^üçi b^edⁱz yar^at'gma bit'ğ taş itğ^üçi t^abg^aç k^ag^an çⁱk^anı ç^an s^enün k^elti.

ŞİMAL - DOĞU TARAFI

- I Ş D (I,67) kül tiğ'in koy yılka yiti yeğⁱrmⁱke uçdı. tok^uzⁱnç ay yiti ot^uzka yug ertürtⁱmⁱz. barkın b^edⁱzin bit'ğ taş[in] biçin yılka yitⁱnç ay yiti ot^uzka kop alk^adⁱ [mⁱ]z. kül tiğ'in ö [lⁱp] k^ar^k art^uk [ı y]iti. y^aşık bulit [ı] taş bunça b^edⁱzçiğ toyg^un el^eb^er k^elü <r>ti.

[ı] Thomsen y^aşlⁱg bolı okumak istiyor.

- I Ş 11 oğlu hep ölmek için türemiş. (I Ş 11) Böyle yaslandım. Gözden yaş gelerek, etten (?), gönülden feryat gelerek yanıp yakıldım. Çok fazla yaslandım. İki Şad [ile beraber] küçük kardeşlerim ve kardeş oğullarım(?), oğullarım, beylerim ve kavmimin gözü, kaşı [ağlamaktan] fena olacak diye sakındım. Matemci ve ağlayıcı olarak Kitan, Tatabı kavminin reisi (I Ş 12) Udar Sengün geldi. Çin Hakanından Liken (26) ve İşiyi (?) geldi. Bir tümen hediye ile-ölçüsüz altın, gümüş getirdi. Tibet Hakanından Bölen geldi. Geride [garpte] gün batısında Sugd, Berçeker [= Acemler], Buhara ulus ve kavimlerinden Neng Sengün ile Ogul Tarkan geldi.
- I Ş 13 ler. (I Ş 13) On ok [kavminden] oğlum Türğiş hakanından nişancı Makaraç [ile] nişancı Oguz Bilge geldiler. Kırgız Hakanından Tarduş Inançu Çur geldi. Bark inşası için, nakış yaratmağa, abide taşını inşaaya Çin hakanından Çıkan (?) ile Çang - Sengün geldi.

CENUP - DOĞU TARAFI

I C D (I,68) bunca bit'ğ bit'ğme kül tiğ'in atısı yol'g tiğ'in bitid'im.
yiğ'irmi kün ol'rt'p bu taşka bu tamka kop yol'g tiğ'in bitid'im.
ıgar oğlan'n'zda taygun'n'zda yiğ'de iğ'dür ert'ğ'iz, uça bard'g'iz,
t'nr[i]... tir'ğ 'dkiçe [1]

CENUP - BATI TARAFI

I C B (I,69) — kül tiğ'in'n altunun kümüşin ağışın b'ar'mın tür . . . k . . . m
yagma toyg'ut bu . . . beğ'im tiğ'in yüğ'erü t'n [ri]
. taş bit'id'im yoll'g tiğ'in.

BATI TARAFI

ÇİNCE YAZITIN SAĞ TARAFINDA

I B 1 kur. d'an. ug örti in'im kül tiğ'in iş'g
küç'ğ birt'k üç'ün türk bilge k'g'an an'uk. ka in'im kül tiğ'in'ğ
köz'edü ol'rt — —

I B 2 in'ançu apa y'rg'an t'rk'an at'g . . .rt(?)m — —

[1] Thomsen tir'ğ 'tküçi okumak istiyar.

CENUP - DOĞU TARAFI

I C D Bunca yazıları yazan [ben] Kül teginin hemşirezadesi (?) Yolug
Tegin yazdım. Yirmi gün oturup bu taşta bu damgayı koyup
[ben] Yo'ug tegin yazdım. Sadık oğullarınız ve taygunlarınızdan
daha iyi idare ettiniz. [Şimdi] ölüverdiniz..... Tanrı diriltici

CENUP - BATI TARAFI

I C B Kül tegin altınını, gümüşünü, hazine ve mallarını..... yagma toygun-
lar.. Beyim Tegin yukarı göğe [.....] taş yazdım. Yolug tegin.

İKİNCİ YAZIT

BİLGE HAN YAZITI

(Bundan daha evvelki satırlar Kül tegin yazıtına benzediğinden birinci yazıtı bakınız. S. 22)

ŞİMAL TARAFI

- II Ş 9 [^ak^an^m] (II,9) k^ag^an eçim k^ag^an olurt^ukında tört bul^und^akı bud^un'g n^ençe itm[iş] t^enri yar^ıl^kad^uk [üç^un ö]z^um olurt^uk^ıma [tört bul^und^akı] bud^un'g itd'im yar^atd'im, i kıld'im. [t]ürğ'iş k^ag^anka kız'im[ın] . . . ert^enü [ul^ug] törün alı birt'im.
- II Ş 10 tür[g'iş k^ag^an?] (II,10) kızın ert^enü ul^ug törün og^ıma alı birt'im [ert^enü u]l^ug [törün alı] birt'im. y t^ertü . . . m [baş^ıg]ı'g yük^ündürt'im,
- II Ş 11 tizliğ'iğ sökürt'im. üze t^enri asra yer yar^ıl^kad^uk üç[ün] — (II,11) köz'in körm^edük kulk^ak'n eşidm^edük bud^un'm'in ilğ^erü kün to[g^us'kına], birğ^erü . . . ka, kur'g^aru [kün b^at'ısık'na; yırğ^aru tün] [altunı]n ör^ün küm^üşin kırğ'gl'g kut^ayn

BİLGE HAN YAZITI

ŞİMAL TARAFI

- II Ş 9 Babam (II Ş 9) hakan, amcam hakan [tahta] oturttukları vakit dört taraftaki kavimleri nice tanzim etmiş [.....] Tanrı buyurduğu [için] ben [de tahta] oturduğumda [dört taraftaki] kavmi tanzim ettim; tensik ettim. [.....] kıldım. [.....] Türgiş Hakanına kızımı [.....] büyük merasimle alıverdim. [= gelin verdim]

- II Ş 12 ekinliğ is'iğ [tis]in özlük atın adg'ırım k'ara k[işin] (II,12) kök t'eyenin türk'ime bud'un'ıma k'azg'an'u birtim, iti birt'im nbuns'z kıld'm. üze t'enri erkl'ig
. üm n og
- II Ş 13 n [b'eğl'e]riğ bud'un (II,13) iğ'd'in emğ'etm'en tolga'tm'an m türk b'eğl'er, türk bud'un'ım at rt'im ka t. g ür k'azg'an'p y'an i bu a bu k'azg'an'ında bu b'eğl'eriğ [de bu y'e'r'inde su] b'nd[a]
- II Ş 14 [u'd'ırlm's'ar]tü[rk bud'un](II,14)[özün]edgü kört'eçis'en, e'b'ine kirt'eçis'en, buns'z bold'açıs[en] kisre [t'abg'aç k'azg'and]a b'ed'izçi kop k[elürt'im, m'en'in s'a]b'm'in sım'adı. içre'ki b'ed'izçiğ itı. a'n'ar ad'n'ç'ig b'a k y'ar'at'd'im, için t'aşın ad'n'ç'ig b'ed'iz [urt'm t'aş tokıd'im.
- II Ş 15 könl'iteki s'ab'm'in u] on ok oğl'ına t'at'ına t'eği bunı körü bilin; b'enğü t'aş — — — —

DOĞU TARAFI

- II D 1 (II,9) T'enrit'eğ t'enri y'ar'atm'ış türk bilğ'e k'azg'an s'ab'm: ak'an'm türk bilğ'e [k'azg'an] tısı er tok'uz og'uz eki ed'izk'er kül'üğ b'eğl'eri bud'unı [tü]rk [t'en]ri

batisına, yukarı gece ortasına kadar götürdüm.] Altının [sarısını], gümüşün beyazını, ipeğin halisini(27), darının ekimli olanını(28) atın, ay-

- II Ş 12 gırın, kara kakımların (II Ş 12) gök sincapların [iyisini] Türklerime, kavmime kazandırdım. Tedarik ettim. [Kavmimi] kaygusuz kıl-
- II Ş 13 dım..... yukarıki tanrı.... beğleri, millet (II Ş 13)..... Türk beyler, Türk milletim..... Kazanıp.....
- II Ş 14 Bu hakanın, bu beyleri..... (II Ş 14) İyi [= hayır] göreceksin!.. Evine [= vatanına] döneceksin, kaygusuz olacaksın..... Sonra [Çin Hakanından] hep heykeltraşlar [getirttim. Benim] sözümü kırmadı. İç [= saray] heykeltraşlarını gönderdi. Onlara ayrıca bark yaptırtım. İçine, dışına ayrıca tezyinat [yaptırtım. Taş yap-
- II Ş 15 trıttım. Gönüldeki sözümü.....] (II Ş 15) Onok oğullarına, ecnebilere kadar bunu görüp bilin!. Abide.....

DOĞU TARAFI

- II D 1 Göğe benzer göğün yarattığı Türk Bilge Hakan [işte benim] sözüm: Babam Türk Bilge [Hakan.....] Dokuz oğuzlar..... Meş-

: ወክተር: ጎንደር: ታሪክ: ታሪክ: ስጦታ: ስጦታ: ስጦታ
 : ልምድ: ልምድ ... * ልምድ: ልምድ ... : ወክተር
 ልምድ ልምድ: ልምድ ... ልምድ
 ልምድ: ልምድ ልምድ

II § 12

: ስጦታ: ወክተር: ልምድ: ልምድ : ልምድ: ልምድ: ልምድ II § 13
 : ልምድ: ወክተር: ልምድ: ልምድ : ልምድ: ልምድ: ልምድ
 ልምድ ልምድ : ልምድ: ልምድ: ልምድ
 ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ
 ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ

: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ II § 14
 : ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ
 .. ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ
 : ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ
 ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ

II § 15

: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ
 * ልምድ: ልምድ ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ
 ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ

DOĞU TARAFI

: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ II D 1
 : ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ
 ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ
 ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ: ልምድ

II D 2 (II,10) üze k²g^{an} olurt^m. olurt^{uk}ma ölt^eçiçe
s^akⁿgma türk b^eğl^r bud^un e^ği^rip s^ebⁿi^p tont^am^ş közi yüg^erü
körti. bödke öz^üm olur^p bunça a^gr^r törüg^ü tört bul^undakı [bud^un]
. [it]dⁱm.

(Bundan sonra Kül teğin yazıtına benzeyen satırlar gelmekte
olup bunları birinci yazıt ile birlikte yazmıştık. Bak: II D 2 -
II D 24 Bu benzeyen satırlardan sonra aşağılardakiler de ben-
zemeyenleridir.)

II D 24 (II,33) ye^ti ye^ği^rmi ya^ş'ma t^anut t^apa sül^edⁱm. t^anut bud^un^g bozdⁱm,
oğlın yo[t^uz]ın yıl^kısın b^ar^rmın ^anda alt^m. s^ek^{iz} ye^ği^rmi ya^ş'ma

II D 25 altı ç[ub sugd^ak] (II,34) t^apa sül^edⁱm, bud^un^g ^anda bozdⁱm. t^ab[g^aç
o]ntut^{uk} b^eş tüm^en sü k^elti, id^uk b^aşda sün^üşdⁱm, ol süğ^ü ^anda yok kışdⁱm,
ye^ği^rmi ya^ş'ma b^asm^l id^uk^ut ug^uş^m bud^un erti. ar^k'ş idm^az tiyⁿ, sül^edⁱm
k m i^çğⁱrtⁱm, k^alⁿ . . e^brü k^elürtⁱm. e^ki ot^uz

II D 26 ya^ş'ma t^abg^aç [II,35] t^apa sül^edⁱm. ç^aça s^enün s^ek^{iz} tüm^en [sü]
birle sün^üşdⁱm, süsin ^anda ölürtⁱm. altı ot^uz ya^ş'ma çik bud^un
kırk^{iz} birle ya^gı boldı. k^em keçe çik t^apa sül^edⁱm. örp^ente sün^üşdⁱm,
süsin s^ançdⁱm, az [b]u[d^un^g altı]m ğrtⁱm. ye^ti o[t^uz

II D 27 ya^ş'm]a kırk^{iz} t^apa sül^edⁱm. sün^üğ b^at^mı (II,36) k^ar^g sök^üp^en
köğm^en yış^g toga yo[rıp] kırk^{iz} bud^un^g uda b^asdⁱm, k^ag^anın

II D 2 hur beyleri, kavmi..... [Türk Tanrısı] (II D 2) Üstüne ha-
kan [olarak tahta] oturdum. Oturduğumda ölecek gibi meyus
olan Türk beyleri, kavmi egirüp sevinip aşağıya eğilmiş (29)
gözleri yukarıyı gördü. Bu zamanda ben [tahta] oturup bunca
mühim kanunları dört taraftaki [kavme..... vazettim.]

II D 24 On yedi yaşında Tangutlara karşı sefer ettim. Tangut kavmini
bozdum. Oğullarını, karılarını (30), at sürülerini, mallarını orada

II D 25 aldım. On sekiz yaşında Altı [Çub, Sugdak] lara (II D 25) karşı se-
fer ettim. Kavmini orada bozdum. Çinlilerden [general] Ong -
tutuk [ile] elli bin asker geldi. Iduk başında harp ettim. O askeri
orada yok eyledim. Yirmi yaşında Basml (31) ve Iduk - kut benim
cinsimden kavmim idi. Kervan göndermez diye sefer ettim.....
İtaat altına aldım. Hepsini eve [= vatana] getirdim. Yirmi iki ya-

II D 26 şında Çinlilere (II D 26) karşı sefer ettim. Çaç Sengünün seksen
bin [kişilik] askeri ile harp ettim. Ordusunu orada öldürdüm.
Yirmi altı yaşında Çik kavmi(32) Kırgızlarla birlikte düşman oldular.
Kem [ırmağını] geçerek Çiklere karşı sefer ettim. Örp^ende muha-

- birle sona yışda sünüşd'im. k^ag^anın ölürt'im, ilin anda altım. ol yılda türğiş t^apa altun yış'g a^şa [er]t'ış üğüz'ig keçe yorı[d'm; türğiş
- II D 28 bud^unıg uda] b^asd'im. türğiş k^ag^an süsi otça borça k^elti (II,37) bolçuda sünüşd'imiz. k^ag^anın y^abgu[sı]n şadın anda ölürt'im, ilin anda altım. otuz y^aş'ıma beş b^alık t^apa sül^ed'im. altı yolu sünüşd'im. . . . [sü]sin kop ölürt'im. [anda] içi^eki ne kişi tin. ı y^ok [bold^a]çı er[ti]. . . . a ok'ıglı k^elti. beş b^alık anı üçün ozdı.
- II D 29 otuz art^ukı (II,38) bir y^aş'ıma k^arluk bud^un bunsız [er]ür b^arur erikli y^agı boldı. t^am^ag iduk başda sünüşd'im. k^arluk bud^un'ig ölürt'im. anda altım ma k b^üd. k^arluk bud^un tir m ölürt'im]. t^okuz oguz m^en'in
- II D 30 bud^un'im erti. t^enri yer bulg^akın üçün, ödin[e] (II,39) köni t^eğdük üçün y^agı boldı. bir yılda dört yolu sünüşd'im. enilki togu b^alıkda sünüşd'im. togla üğüz'ig yüz^eti keçip süsi 'kind[i] urguda sünüşdim, süsin s^ançd'im [üçünç çuş başında sü]nüşd'im. türk bud^un ad^ak k^amaştı, yabl^ak
- II D 31 (II,40) bolt^açı erti oza y^aya kel'igme süsin a^gt'im, öküş ölteçi anda tirilti. anda tonra yılpa^agutı bir uguş'g tona tiğ'n yug[ında] e^g'ire

ettim. Hakanını öldürdüm. Ülkesini orada aldım. O sene de Tür-
gışlere karşı Altun(33) ormanını aşarak İrtiş ırmağını geçerek yürü-
düm. [Türğiş kavmini uykuda] bastım. Türğiş Hakanın ordusunu

- II D 28 ateş ve kasırga gibi geldi. (II D 28) Bolçuda harp ettik. Hakanını, Yabgusunu, Şadını orada öldürdüm. Ülkesini orada aldım. Otuz yaşında Beş balıka karşı sefer ettim. Altı defa harp ettim..... Ordusunu hep öldürdüm. Onun içinde ne kişiler var diye..... Yok olacak idi.... Çağırıp geldi... Beş balık (34) anın için kurtuldu.

- II D 29 Otuz (II D 29) bir yaşında kaygısız, hür ve müstakil olan Karluk lar düşman (35) oldular. Tamag İduk başında harp ettim. Karluk kavmini öldürdüm. Orada [itaat altına] aldım.... [Yaşımında] Karluk kavmi [derlenip geldi.. Bunları da orada] öldürdüm. [Dokuz Oğuz]

- II D 30 benim kavmim idi. Gök ve yer karıştığı için ve ödüne (II D 30) haset değdiği için düşman oldu. Bir senede dört defa sefer ettim. En ilki Togu balıkta harp ettim. Togla (36) ırmağını yüzüp geçerek askerini..... ikinci Urguda harp ettim. Askerini mızrakla-
dım..... [Üçüncü Çuş başında] harp ettim. Türk kavminin ayağı

:.ገሊገ:ፍድፍ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:
)ገሊገ:ፍድፍ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:
:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:

:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:
:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:
:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:
.ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:
:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:

IID28

:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:
:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:
:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:
:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:
...ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:

IID29

:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:
:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:
:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:
:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:
:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:

IID30

:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:
:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:ገሊገ:

IID31

burkuldu [= metaneti sarsıldı] korkak (II D 31) oluverdi. [Fakat] II D 31 bizden evvel perişan etmeğe gelen ordusunu püskürttüm. [Bunun üzerine bir] çok ölüm halinde olanlar orada dirildi. Orada Tongra Yılıpagut adlı bir kabi'eyi Tonga tekin cenaze merasiminde egirüp

- tokıd'm. törtüncü ezigendi kadazda sünüşdim. süsin anda sançd'm
 . . . yabritd'm . . . yabıt . . . [yaş]ıma amgı kurgan kışladukda
- II D 32 yut boldı. yaz'na (II,41) oguz t'pa sül'dim. ilki sü t'ş'km'ş erti,
 ekin sü e'bde erti. üç oguz süsi basa k'elti. yad'ag yab'z boldı tip
 a'ıglı k'elti. [sın]ar süsi e'biğ bark'g yuluglı bardı. sın'ar süsi sünüş'gli
 k'elti. biz az ertim'iz, yab'z ertim'iz, og[uz] . . . t y'ag . . . [t'nri]
- II D 33 küç birtük üçün anda sançd'm (II,42) y'ayd'm. t'nri yarlık'aduk üçün me'n
 k'azg'anduk üçün türk bud'un k'azg[an] . . . m'e'n in'lgü bunça baş'ayu
 k'azg'anm[atı]n türk bud'un ölt'eci erti, yo'k [bolda]çı erti. [türk] be'gl'er
 [bud'un anç]a s'a'k'n'n, ança bil'n. oguz bu[dun] d
- II D 34 idm'ayın tiy'in sül'e[d'm] (II,43) ebin barkın bozd'm. o[guz] bud'un
 t'okuz t'at'ar birle tiril'p k'elti. aguda e'ki ul'g sünüş sünüşd'm, süsin
 [boz]d'm, e'lin anda alt'm. ança k'azg'an[ı'p]
 [t'nri] yarlık'aduk üçün ö[z'üm] otuz artukı üç y'aş'ma
- II D 35 [uk erti] ödsg ötül g küç (II,44) iğ'dmiş
 k'a[g'an y'a]n'ldı. . . . [ü]ze t'nri iduk ye'r sub [eç'im? k'a]g'an
 kutı t'aplam'adı e'riñç. t'okuz oguz bud'un ye'r'in subın id'p t'abg'açg'aru

kılıçladım. Dördüncü Ezgenti Kadazda harp ettim. Askerlerini orada mızrakladım. Yabritdım ?..... Yaşımda Amga kalesinde kış-

II D 32 larken salgın oldu (37). İlkbaharda (II D 32) Oğuzlara karşı sefer ettim. Birinci ordu dışarıya [sefere] çıkmıştı. İkinci ordu evde [= yurtta, vatanda] idi. Üç Oğuz ordusu basa geldi. [Bizi] yaya ve fena oldu deyüp [esir] almağa geldiler. Yarı ordusu evi, barkı yağmaya vardı. Yarı ordusu da harp etmeğe geldi. Biz az idik. Fena bir halde idik. Oğuzlar..... [Tanrı] güç verdiği için orada

II D 33 mızrakladım. (II D 33) Perişan ettim. Tanrı buyurduğu için ben gayret ettiğim için Türk milleti gayret..... Ben evvelâ gayret etmese idim. Türk milleti ölecek idi. Yok olacak idi. [Türk] beyleri, [kavmi] böylece düşünün böylece bilin!... Oğuz kavmi..... Gön-

II D 34 dermiyeyim diye sefer ettim. (II D 34) Evini, barkını bozdum. Oğuz kavmi Dokuz Tatarlar ile derlenüp geldiler. Aguda iki büyük harp ettim. Ordusunu bozdum. Ülkesini orada aldım. Böylece gayret edip..... [Tanrı] buyurduğu için kendim otuz üç

II D 35 [yaşımda.....] (II D 35) Doğrulan hakan yanıldı. Yukarıdaki Tanrı ve mukaddes yer, sular [amcam] hakanın taliine yar ol-

- bardı. t^abg^aç bu y^erde k^elti. iğⁱd^ey'in tiy'in
s^ak'[n'p?]'
- II D 36 bud^un . . . (II,45) y^az^uk^la . . . [bi]riye t^abg^açda atı küsi y^ok boldı,
bu y^erde m^ana kul boldı. m^en öz^üm k^ag^an ol^urt^uk^ım üç^ün türk
bud^un'g kılma^d'm. [e'ig?] törüg^ü y^eğ^edi
k^az^g^andⁱm. ıd tirilip y
- II D 37 (II,46) [aⁿda s^ün^ü]ş^d'm. s^üsin s^anç^d'm iç[']kⁱğ^{me} iç[']k^{di},
bud^un boldı, öl^üğ^{me} ölti. s^el^ene kodı yor[']p^an k^ar^ag^ın kıs^al^ata
e[']bin b^ar^kın aⁿda bozdⁱm y^ış^{ka} a^gdi. uyg^ur e['][t^e]b^er
yüzçe e[']ren ilğ^e[r]ü t^e[z'ip b^ardı?]'
- II D 38 (II,47) ti. türk bud^un
aç[']rti. ol yıl^kıg['] al[']p iğ[']tⁱm. ot^uz a[']rt^uk^ı dört y^aş[']ma og^uz t^ez[']ip
t^abg^aç^{ka} kirti. ök^ün'ip s^ül^ed'im suk[']n [og]lın
yot[']zın aⁿda alt[']m. e[']ki e[']lt^eb^erlⁱğ['] bud^un
- II D 39 (II,48) t^a[t^ab]ı bud^un t^abg^aç k^ag^an^{ka}
körti. y^al^abçı e[']dğ^ü s^abı ö^tü^ği k^elm^ez tiy'in, y^ay'n s^ül^ed'im, bud^un'g
aⁿda bozdⁱm, yıl^k'[sın] süsi tirilip k^elti.
k^aa[']r^k^an yış kon
- II D 40 . . . (II,49) g^ak[']na y^erⁱn^er^ü subın^aru kondı.
biriye k^arl^uk bud^un t^apa s^üle tip tud^un y^am^at^ar'g it[']m b^ardı . .
. [k^arl^uk il]t^eb^er y^ok bolm[']ş, in[']si bir kurg

madılar. Dokuz Oğuz kavmi yerlerini, sularını bırakıp Çine doğru gittiler. Çin[den geriye dönerek] bu yerlere geldiler doğrulayım

II D 36 diye gayret edip..... kavm (II D 36) Sadakatten ayrıldı..... Beri de [cenupta] Çinde adı sanı yok oldu. Bu yerler de bana kul oldular. Ben kendim hakan [olarak tahta] oturduğum için Türk kavmini..... kılmadım. Ülkeyi, türeyi yükseltmeğe

II D 37 gayret ettim... derlenüp... (II D 37) [Orada] harp ettim. Askerlerini mızrakladım. Teslim olanlar oldular [ve] millet oldular. Ölenler de öldü. Selengadan aşağıya doğru yürüyüp Karagın kısalta (?) evini, barkını orada bozdum.... Ormana kaçtılar. Uygurların Eltebirleri

II D 38 yüz kadar er ile ileri [şarka] [doğru gittiler.....] (II D 38) Türk kavmi aç idi. O at sürülerini alıp [onları] doğrulttum. Otuz dört

II D 41 (II,50)
. . . [ar]kış'ı ye'lm'edi, anı ay'tay'ın tip sül'd'im. korgu eki üç
kiş'ligü te'z'ip b'ardı. kara bud'un ka'g'an'ım ke'ti tip öğ[di?] . . .
. ka at birt'im. kiç'ğ at'ig
.

CENUP - DOĞU TARAFI

II C D (II,51) ön'ğ yog'aru sü yor'p tünli künli
yiti ödüşke subs'z ke'ç'd'im, çor'kka te'ğ'ip yol'gça. ğ
. s ke'ç'inke te'ği
.

CENUP TARAFI

II C 1 (II,52) — — [t^ab]g'aç at'ig süsi bir tüm'en art'ukı ye'ti bin süğ ilki
kün ölür'tim, ya'd'ag süsin ek'indi kün ko[p ölür]t'im. bi
II C 2 ş. p b'ard — — — (II,53) — — [y]olu sül'd'im.
otuz art'ukı sek'iz ya's'ma kış'ın kıt'ay t'apa sül'd'im — — — [otuz
art'ukı tok'uz ya's'ma] ya'z'ın t'at'abı t'apa sül'd'im] — — — (II,54) —
II C 3 m'en — — ölür'tim, oğlın yotuz[in yı]lk'sın b'ar'mın — — — re
II C 4 ku — — — (II,55) bu — — [yo]tuzın yok k[ıld'm] — — —
II C 5,6 (II,56) yor — — — — — (II,57) sün[üş'd'im] — — — —
II C 7 — — (II,58) . . t'im. alp erin ölür'ip [b'al]b'al kılı b'ert'im. e'ig

II D 41 kardeşi bir (II D 41) kervanı gelmedi. Anı talep edeyim
diye sefer ettim. Korkudan iki üç adamı ile kaçtı. Avam
halk hakanım geldi diye Ad verdim.... Azıcık süvari.....

CENUP - DOĞU

II C D ordu (ile) yürüyüp geceli gündüzlü yedi ödüş (?) de susuz
geçtim. Çoraklara değüp Keçene kadar

CENUP TARAFI

II C 1 İlk günü Çinlilerin süvari askerinden on yedi bin askeri öldürdüm
II C 2 Piyade askerini de ikinci gün hep öldürdüm (II C 2) Defa sefer
ettim. Otuz sekiz yaşında kışın Kitanlara karşı sefer ettim. [Otuz
II C 3 dokuz yaşında] ilkbaharda Tatabılara karşı sefer ettim. (II C 3)

:ሊብዮታ:ኃላጋገጋ:ገጠኒ:ሰብጋ ገጠኒ:ጠቅላይ:ጠቅላይ ... II D 41
 : ጠቅላይ: ጠቅላይ : ጠቅላይ: ጠቅላይ: ጠቅላይ: ጠቅላይ
 ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ ጠቅላይ

CENUP - DOĞU TARAFI

:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ... II C D
 :ጠቅላይ :ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ
 :ጠቅላይ:ጠቅላይ

CENUP TARAFI

:ጠቅላይ: ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ II C 1
 : ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ
 ጠቅላይ:ጠቅላይ :ጠቅላይ:ጠቅላይ

:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ II C 2
 ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ
 (ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ)ጠቅላይ:ጠቅላይ

..... ጠቅላይ:ጠቅላይ ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ ጠቅላይ II C 3
 :ጠቅላይ:ጠቅላይ II C 4

:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ II C 5,6,7
 :ጠቅላይ:ጠቅላይ ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ:ጠቅላይ

Ben öldürdüm. Oğullarını, karılarını, at sürüsünü, mallarını (II C 4) bu karılarını yok eyledim. (II C 5, 6) II C 4,5,6
 harp ettim (II C 7) cesur erkeklerini öldürüp balbal II C 7
 kılıverdim. Elli yaşına Tatabı kavmi Kitanda dağında

- II C 8 y^aş'ıma t^at^abı bud^un kⁱt^ayda ^ad — — — — lkr t^agka — — (II,59)
ku s^enün b^aş^adu tört tüm^en sü k^elti. tönk^eş t^agda t^eğⁱp tokıdⁱm.
üç tüm^en süğ [öl^ürt]ⁱm, b[ir tüm^en?] rs^er . . .
- II C 9 . . . öktⁱm t^at^abı — — (II,60) öl^ürti. ul^ug oğlⁱm ^agrⁱp y^ok
bolça kug s^enünⁱğ b^alb^al tike birtⁱm. m^en tok^uz y^eğⁱrmi yıl ş^ad
ol^ürtⁱm, t^ok^uz yığⁱr]mi yıl [k^ag^an ol]^ürtⁱm, il tul^di'm. ot^uz ^art^ukı
- II C 10 bir — — (II,61) türkⁱme bud^un'ıma [y^e]ğⁱn ^ança k^azg^anu birtⁱm.
bunça k^azg^an'p [k^an'ım k^ag^an ı]t yıl on^uñç ^ay altı ot^uzka uça b^ardı.
l^agzın yıl bişⁱñç ^ay yiti ot^uzka yug ^ertürtⁱm. buk^ag tut^uk — —
- II C 11 (II,62) m^ana lisün t^ay s^enün b^aş^ad[u] biş yüz ^er^en k^elti kok^ul^k
ö altun küm^üş k^erğ^eksiz k^elürti. yug yⁱp^arıg k^elürⁱp
- II C 12 tike birtⁱ, çınd^an ıg^aç k^elürⁱp öz y^ar — — (II,63) bunça bud^un
s^açın kul^kın . . b]ıçdı, ^edğü özl^ük atın k^ara kisin kök
- II C 13 t^ey^enin s^ansız k^elürⁱp kop kotı. (II,64) t^enrit^eğ t^enri y^aratmⁱş türk
bilge [k^ag^an s^a]bⁱm: k^an'ım türk bilge k^ag^an ol^ürt^ukında türk ^amtı
beğl^er, kisre t^arduş beğl^er kül çur baş^ıayu ul^ıyu ş^ad^apıt beğl^er.

- II C 8 (II C 8) Ku Sengünün idaresinde kırk bin asker geldi. Töng-
kes dağında karşılaşıp harp ettim. Otuz bin askerini öldürdüm.
- II C 9 [On bin.....] Tatabı... (II C 9) öldürdü. Büyü : oğlum hastalanıp
yok olsa [= ölse] Ku Sengünü balbal dikiverdim. Ben on dokuz se-
ne Şad oldum. On dokuz sene [Hakan oldum]. Ülkeyi idare ettim.
- II C 10 Otuz bir [sene tegin oldum?] (II C 10) Türklerime, kavmime iyiliği
[için] gayret ettim. Bu kadar gayret edip [babam hakan]
it yılının onuncu ayında yirmi altıda vefat etti. [734] Domuz yılı-
nın [735] beşinci ayının yirmi yedisinde Yug yaptırdım. Bukag
- II C 11 tutuk (II C 11) bana Lisün tay Sengün beş yüz kişinin başında
olarak geldi. Kokuluk kıymetli altın, gümüş getirdi. Cenaze
- II C 12 mumları (?) getirip dikiverdiler. Sandal ağacı getirip (II C 12)
bunca kavimler saçlarını, kulaklarını kestiler.... İyi cins (39) atlarını,
kara kakımlarını, gök sincaplarını sayısız getirip [hediye] koydu-
- II C 13 lar (II C 13) göğe benzer gök tarafından yaratılmış Türk Bilge
[Hakan] [işte benim] sözüm: babam Türk Bilge Hakan [tahta]

II C 14 önre töl's b'ğl'çr 'pa t'rk'a[n] (II,65) b'aşl'ayu ul'ayu ş'ad'a[pit] b'ğl'çr
bu t'm'n t'rk'n tonyukuk boyla b'ga t'rk'n
ul'ayu buyruk . . . iç buyruk s'bc'ğ kül irk'z b'aşl'ayu ul'ayu

II C 15 buyruk, bunça 'mtı b'ğl'çr 'k'n'm k'g'nka 'rt'nü — (II,66) 'rt'nü
tim g(?) i[tdi?] [t]ürk b'ğl'çrin bud'unın 'rt'nü tim g(?)
itdi iğ k'g'n ça 'g'r t'aş'g yug'n. g türk b'ğl'çr
bud'un i . . . irti öz'ime bunça —

CENUP - BATI TARAFI

II C B (II,67) — [bilge] k'g'n b[it'iğ'in] yol'g tiğ'n bitid'im. bunça b'rk'g
b'd'ziğ uz'g [k']g'n 'tısı yol'g tiğ'n m'n 'y
'rt'kı dört kün [ol'u]r'p bitid'im b'd'zt'im y' — —

BATI TARAFI

ÇİNCE YAZITIN ÜSTÜNDE

- II B 1 . . . üze — — —
II B 2 bilge k'g'n u[ç] —
II B 3 y'ay bols'a, üze t[ç'nri]
II B 4 köbr'ğ'si t'rçe 'd —
II B 5 t'gda sığun tsr —
II B 6 s'a'k'nurm'n. 'k'n'm [k'g'n]
II B 7 t'aşın öz'üm k'g'n —
II B 8 — — — —
II B 9 — — — —

oturduğunda şimdiki Türk Beyleri, sonra Tarduş Beyleri, Külçur-
[lar?], müteakıben başbuğ ve asil Şadapıt Beyleri, önde Tölis Beyleri,
II C 14 Apa tarkanlar. (II C 14) Müteakıben başbuğ asil Şadapıt Beyler
bu.... Taman tarkan, Tonyukuk Boyla Baga tarkan, müteakıben buy-
ruklar İç buyrukları. Sebeg Kül Irkiz, asil ve maiyeti buyruklar.
II C 15 Bunca şimdiki Beyler babam Hakanın...(40)... (II C 15)..... Türk Bey-
lerinin, kavminin Hakan Türk Beyler, kavim
kendime bunca

CENUP - BATI TARAFI

II C B [Türk Bilge] Hakanın [abidesini] Yolug tegin [ben] yazdım. Bunca
barkı, tezyinatı, heykelleri (?) Hakanın hemşire zadesi. [Ben]
Yolug tegin bir ay dört gün oturup yazdırdım ve nakş ettirdim.

BATI TARAFTA

- II B 1 [Türklerin] üzerine [hükümet eden babam]
II B 2 Bilge Hakan öl[düğü için]

NOTLAR

(1) [I C 1 - II Ş 1] *Uguş* kelimesi Kâşgârî'de mevcuttur. Kâşgârî bu ismi [I, 59] *uguş* diye harekeliyerek المشيرہ diye tercüme etmektedir. Binaenaleyh ben de aynı tarzda okuyarak *soyum* diye tercüme ettim. Yazıtlarda dikkat edecek olursak kelime mensup olduğum boy manasına kullanılmıştır.

(2) [II C 1] *Tarkat* kelimesi *Tarkan*'ın cemidir. Bu cemi tarzı Moğolcada mevcut olup Türkçede de yalnız kelime nihayetlerinde n bulunursa yapılmaktadır. *Tegin*'den *tigit*; *oglan*'dan *oglit* v. s. *Oğuz*'ların *Bayat* kabilesinin ismi de *Bayan*'ın cemidir. [Bakınız: Hüseyin Namık Orkun, *Oğuzlara dair*, s. 30 - 32].

(3) [I C 3 - II Ş 2] *Ötüken* ormanı hakkında Kâşgârî'nin verdiği izahat ta mühimdir. Kâşgârî kitabın haritasında buranın yerini de gösteriyor. İsim, malûmdur ki Çin tarihlerinde, Câmi - üt - tevarih ve ondan naklen *Şecerei türki*'de de zikrolunur. Kâşgârî [I, 123] «Tatar çöllerinde, Uygur kurbünde bir yerin adıdır» diyor. [Thomsen; *Inscriptions de l'Orkhon*, s. 152, not 32 ye de bakınız.] Bu kelime Moğolca olup Moğolcada yer ilâhesinin adıdır. [Bakınız: Vladimirtsov; *Doklady Akademiyi Nauk SSSR*, 1929 - 36; *Pelliot*; *Toung Pao*, 1929, 212 - 219].

(4) [I C 3] *Bunun* hakkında Thomsen'in [Turcica, s. 55] de izahatı varsa da Kâşgârî kelimeyi vazihen anlatmaktadır [III, 266].

(5) [I C 4 - II Ş 3] *Demir Kapının* mevkii hakkında bakınız: Thomsen; *Inscriptions de l'Orkhon*, s. 137, not 6.

(6) [I C 4 - II Ş 3] *Bayırku*'lar malûmdur ki Çin tarihlerinde *Pa-ye-ko* diye bahsedilen kavimdir. Yedinci yüz yıldan itibaren tarihte rol oynamağa başlamışlardır. Çin tarihleri bu çağlarda bunların Gobi'nin şimalinde oturduklarını kaydeder.

(7) [I C 4 - II Ş 3] *Yig idi* için bilhassa bakınız: Turcica, s. 21, not 2.

(8) [I C 6] *Bisük* sözünün şimdiye kadar yapılan izahları yerinde değildir. Kelimeyi Kâşgârî'deki [I, 310] sözlerden birisiyle izaha çalışmak belki münasip olur.

(9) [I C 13] *Eriğ* sözünün tercümesinde şüphe etmekteyim.

(10) [I D 4-II D 5] *Bükli* sözünü Thomsen birinci tercümesinde *les puissants* diye ikincisinde hiç tercüme edememiştir. Bük kelimesi elyevm Anadolu'da yaşamakta olup Kâşgaride de *كاشغاري* diye tercüme edildiğine göre ben ibareyi ormanlı, çöllü kavim diye tercüme ettim. Burada kelimenin bu manaya gelmesi için *bükli* değil *büklig* olması icap eder diye bir nokta hatıra gelebilir. Fakat yazıtlarda dikkat edecek olursak *beğli budunlig* [I Ş 6] sözlerinde olduğu gibi bu ek birbirini müteakiben iki kelimedede kullanıldığı vakit birincisinde hazfedilmektedir. Her halde bu ibarede zannedildiği gibi kelimenin has isim olmasına imkân yoktur. Zira *bükli çöliğ el* denildikten sonra bu kavimlerin isimleri birer birer sayılmaktadır. Binaenaleyh [I Ş C-II Ş 8] de de aynı kelime aynı manada geçmektedir. Birinci ibarede *kün togusıkta bükli çöliğ el* denildiği gibi diğer yerde de *kün togusıkta bükli kaganka teği* denilmektedir. Bu itibarla bu ibareyi de *kün tonusıkta bülki* (— çöliğ) *kaganka teği* diye anlamak lâzımdır.

(11) [I D 4-II D 5] Apar, Apurum kavimleri hakkında hiçbir malûmata sahib değiliz. Apar adını evvelâ Thomsen Avar kavim adı telâkki etmiş, daha sonra da bu cihet bazı âlimlerce kabul edilmiştir. [Né-meth; A honfoglaló magyarság kialakulása, s. 105]

(12) [I D 4-II D 5] Kurikan kavmi Uygurların bir kabilesi olup Çin tarihlerinin Ku-li-kan diye yazdıkları kavimdir. [Bakınız: D'Herbelot; Bibliothèque Orientale, cilt VI, s. 248 ve müteakip]

(13) [I D 4-II D 5] Kıtay'lar evvelâ 405 yıllarında tarihte gözükmüşlerdir. Bu tarihten itibaren Çin eserleri bunlar hakkında malûmat vermektedir. Çin tarihlerine göre bunlar Tung-hu'lara mensupturlar. Bilâhare üç kısma ayrılmışlardır: 1 — Yü-wen. 2 — Ku-mo-hi; ki sonraları Hi adile anılmışlardır. Bu kavmin ismini yazıtlarda Tatabı şeklinde bulmaktayız. 3 — Kı-tan'lar yani Kıtaylar. [Bakınız: Ligeti Lajos; A kitaj nép és nyelv, M Ny, XXIII, 1927, s. 293-310]

(14) [ID11] *rn* sözünü Thomsen *er'in* diye okumaktadır. Bunun *tant d'hommes* manasına olduğunu yazar. [Mezkûr eser, s. 145, not 19.] Bu sözün *accusatif*'i olan *erin* ise yazıtlarda daima *er'in* diye *i* sesi ile birlikte yazılmaktadır. Burada Kâşgarî'nin bir izahını göz önünde tutmamak imkânsızdır. Türkçede *t* ile *ce*mi yapıldığını dahi çok iyi bilen Kâşgarlı Mahmud [Bakınız: I, 297; tigit'in teğin sözünün *ce*mi olduğunu tasrih etmektedir.] *eren* sözünün de *er'in* *ce*mi olduğunu söylemektedir. O halde bu noktadan yazıttaki *eren* (her halde *erin* değil) sözlerini

tetkike çalışmak gerektir. Bizim yaptığımız araştırmada üç yerde bu söz [I Ş 11, II 37, II C 11] rakkamlarla da tasrih edildiği için [*yeli yeğirmi eren, beş yüz eren* gibi] cemi olduğu göze çarpmaktadır. Diğer iki yerde de [I Ş 34, I D 40] cemi olarak kullandığını kabul edebiliriz.

(15) [I D 13-II D 12] Tölis'lerin Gök Türklere tabi olan ve Çinlilerin Thie -le dedikleri kavim olduğunu, Thomsen kabul etmektedir. Bugün dahi Altay'larda Tölös adlı bir kabile vardır. [Bakınız: Radloff; Aus Sibirien, cilt I, s. 126, 179, 216; buradan naklen: Hüseyin Namık: Türk dünyası, s. 80].

(16) [I D 14-11 D 23] *Yabgu* hakandan sonra gelen bir rütbe olup bu rütbeyi haktan olanlar kazanabilirdi. [Kâşgarî; III. 24] Németh bu isimle *yabaku* kavim adını birleştirmektedir. [Mezkûr eser, s 46] Bu ismi Thomsen de yap-kökünden çıkarmakta ise de [Mezkûr eser, s. 146, not 21] Kâşgarî bu sözün manasını da yazmaktadır. [III, 27.]

(17) [I D 16] Balbal'ın mahiyeti için bakınız: Wladyslaw Kotwicz; Les tombeaux dits "kereksur,, en mongolie, RO. IV, 1928. Aynı zat; Quelques remarques sur les statues de pierre dites "baba,, ["femmes en pierre,,], Bulletin de l'Academie Polonaise des Sciences et des Lettres, 1928, s. 70 - 81.

(18) [I D 17-II D 15] *Yaşıl ögüz* her halde Thomsen'in dediği gibi Hoang -ho nehridir. Moğollar da buraya Kara muren derler. Şandung ise malum olan Şan -tung'dır.

(19) [I D 18-II D 16] Türgiş'ler Çin tarihlerinin Tu -ki -şi diye kaydettikleri kavimdir. Bunlar Garp Türklerinden idi. Tarihleri hakkında Visdelot, Klapproth ve De Guignes'de izahat vardır. Yazıtta Kara Türgiş sözüne de rastgelmekteyiz; ki burada kara halk, avam, nâs ve tâbi manasıdır.

(20) [I D 20-II D 17] Konçuy sözünün çinceden geldiğini yazarlar. Gerek yazıtlarda ve gerek Uygur metinlerinde prenses mukabili olarak kullanıldığını görmekteyiz. Kâşgarî'de de kraliçe manasına olan katun'dan derece itibarile aşağı olduğu yazılmaktadır. [III, 181].

(21) [ID 31] Umay malûm olduğu veçhile çocukları himaye eden bir ilâhenin adıdır. Bu ilâhe Orta Asya Türklerinde bugün dahi vardır. [Verbitski'nin Altay ve Aladağ lûgatine bakınız.] Kâşgarlı Mahmud'da bu isimden bahsetmekte ise de sarîh olarak bunun bir ilâhe olduğunu yazmamaktadır. [I, 111] Kelimenin aslını benim zannımca sanskritce de aramak gerektir. Filhakika Durga ve Parvati dahi tesmiye olunan Uma sanskritcede bir ilâhe olarak geçmektedir. [Vilson'un sanskritçe lûgatine

bakınız. Orada kelimenin iştikakı hakkında da izahat vardır. Bizdeki umacı sözünü de hatırlayınız.]

(22) [I D 31] Sugdak'ların Sugd kavmi olduğu malûmdur. Kâşgarî de bu kavimden bahsetmekte olup «Balasagun şehrine sonradan gelen bir kavimdir. Bunlar Buhara ile Semerkand arasında Sugddandırlar. Lakin Türk kılığı ile kılıklanmışlar ve Türk huyunu huyedinmişlerdir.» diyor. [I, 391] Kelimeyi Kâşgarî harekelediğinden Marquart'ın okuduğu gibi Sogdik okumak doğru değildir. [Marquart; Die chronologie der Alttürkischen inschriften, 1898, s. 5].

(23) [I D 33] *Kedimliğ* sözünü giyimli sözünün aynı olduğunu kabul ederek kelimeyi bu suretle tercüme ettim.

Yorç sözü ise bir akraba adıdır. Bakınız: Kâşgarî, III, 5.

(24) [ID33] *Y l m sında* sözünü Thomsen *y^alm^asında* yani ay almasında diye okuyarak tercüme etmek istemiş ise de bu tercümenin kabulü imkânsızdır. [Turcica, 27] Mığfer de ay şeklinde bir elmâs tasavvur ederek burada bunun kastedildiğini ileri sürmek bizce de kabule şayan değildir. [Barthold'ın İstanbulda verdiği Türk tarihine dair konferanslarına da bakınız] Halbuki yalma sözü Kâşgaride [III, 26], Kamus Türkî de mevcuttur. Binaenaleyh bu sözün buradakı manası kaftanında, elbisesinde demektir. Kâşgarî bu kaftanın da ata konduğunu tasrih etmektedir. [III, 26].

(25) [ID39] Turuk sözünü ne Thomsen, ne de Radloff yerinde olarak tercüme edememiştir. Onların tercümeleri metin ile tutmamaktadır. Bu isim Kâşgarî de vardır. Binaenaleyh Kâşgarî'nin bu izahına göre tercüme etmekteyim; ki manası vazihen tutmaktadır [I,317]

(26) [IŞ 12] Liken Çin tarihlerinin de kaydettiği Liu-hiang adlı sefirdir.

(27) [II Ş 11] *Kırgılgık kutay* sözünden anlaşıldığına göre *kutay* ipek v. s. gibi mensucata ait bir şeydir.

(28) [II Ş 11] *İsigti* sözü de *ekinlig* sözile beraber yazıldığına göre ekime ait bir sözdür.

(29) [II Ş 11] *Tontamış* sözü hakkında Thomsen bazı mütalealar serdederek bunun *toktamış* olacağını zannetmektedir. [Turcica, S. 74, not] Halbuki tonta - fiili Kâşgaride mevcut olup aşağı içmek manasındadır. Binaenaleyh bu cümleyi ben aşağı bakmış olan gözleri yukarı gördü diye tercümede tereddüt etmedim. [III, 293]

(30) [II D 24] Yotuz sözü Uygur metinlerinde de geçmektedir. Bu sözü Le Coq *Gefolge* [Manichaica, I, 5], F. W. K. Müller *Hausgesinde* [Uigurica, II, 76, 85] Bang ve Gabain de *Gattin* [Türkische Turfan texte, index] diye tercüme etmektedir.

(31) [II D 25] Basmıl kavmi Çinlilerin Pa-si-mi diye bahsettiği kavimdir. Çin tarihleri evvelâ 649 da bunların kendilerine sefir gönderdiğini kaydetmekte ve bu tarihten sonra Basmıl'lar hakkında bazı kayıtlar nazara çarpmakta ise de bu izahat Uygurların yükselmesiyle kesilmektedir. Fakat Basmılların bundan sonra da mevcudiyetlerini muhafaza ettiklerini Kâşgarî'nin verdiği izahattan anhyabiliriz.

(32) [II D 26] Çik ve Çikil kavimlerinin aynı kavim olduğunu zannetmekteyim. Çikiller hakkında Kâşgarîde ve İslâm kaynaklarında malûmat vardır.

(33) [II D 27] Altun yış herhalde Çinlilerin Kin-şan dedikleri yerdir. Her iki söz birbirinin tercümesidir.

(34) [II D 28] Beş balık bugünkü Urumçi şehrinin bulunduğu yerde idi.

(35) [II D 29] Karluk'ların adına Çin tarihlerinde Ko-lo-lu şeklinde rastgelmekteyiz. Çin tarihleri bunların Gök Türklerden olduğunu Kin-şan dağlarının garbında Pu-ku-çin denilen ırmağın sahillerinde etrafı Tho-ta dağlarıyla çevrilmiş arazide oturduklarını kaydetmektedir. Yine aynı kaynaklar bunların üç boya ayrıldığını yazarlar. Filhakika Türk yazıtlarında Üç Karluk sözünün geçtiğini biliyoruz. Çin tarihlerinin Karluklar hakkındaki izahatını D'Herbelot, Visdelot, Bretschneider ile bunlardan naklen Thomsen toplamağa çalışmıştır. Doğu kaynakları arasında Gardezi, Mes'udî, İstahrî, Mukaddesî, Yakubî ve Kâşgarî'nin eserlerinde malûmat bulunabilir.

(36) [II D 30] Togla bugünkü Tola nehridir.

(37) [II D 31] Yut salgın diye tercüme edilebilir. Kelimenin asıl manası kışın şiddetinden hayvanların ot bulamıyarak kırılmasıdır. [Bakınız: Kâşgarî; III, 104]

(38) [II D 39] *Sabı ötügi* sözü Uygur metinlerinde de geçmektedir. [Bang, Gabain; Türkische Turfan tex., I, S. 8, satır 35] *ötüg* sözünü *Bitte* diye tercüme etmektedir. [Pelliot; Toung Pao 1914, S. 137 ye de bakınız] asıl manasını vazih olarak Kaşgarîde bulmaktayız. [I, 65].

II C 11 deki yıpar sözü için de Kâşgarîye bakınız. [III, 20]

(39) [II C 12] Özlük sözünü evvelce Thomsen [Inscriptions de l'Orkhon, S. 187, not 115] en sonra da Samoïlovitch [Le monument

turc d'lkhe - khuchotu en Mongolie central, S. 40] mevzuubahs etmiş ise de kelimeyi Kaşgarî vazihen izah etmektedir: المقربة من الحيل [III, 423]

(40) [II Ç 14] *Ertenü* için bakınız: Türkische Turfan texte, I, 146; II A 54, 92.

KÜLTEĞİN YAZITININ ÇİNCE KISMI

Malûmdur; ki gerek Kültegin ve gerek Bilge Han yazıtının çince kısımlarında vardır. Tercümesini koyduğumuz bu birinci yazıt fransızcaya Schlegel, almancaya Georg von der Gabelentz, ingilizceye Parker tarafından çevrilmiştir.

Fin âlimlerinden Heikel'in idaresinde buralara giden bir sefer heyeti bu yazıtın güzel fotografilerini almış olup bu fotografileri ilk tetkik eden Popoff olmuştur. Gabriel Devéria'da 1890 senesinde T'oung-pao mecmuasında (S. 229) bu yazıtı mevzubahs etmiş, 1892 de Heikel sefer heyetinin Helsingfors'da çıkardığı Inscriptions de l'Orkhon adlı eserde Georg von der Gabelentz tarafından almanca tercümesi çıkarılmıştı.

Çin İmparatoru Hiuen-tsung tarafından 732 yılında rezolunan bu yazıt [1] daha evvel rusçayada çevrilmiş isede yazıt ile en derin meşgul olan Schlegel olmuştur. Bu zat 1892 de Helsingfors'da bu yazıtın fransızca tercümesini La stèle funéraire du Teghin Giogh adile çıkarmıştır. Aynı yazıtın 1895 de Radloff'un çıkardığı Mogolistanda eski Türk yazıtları adlı eserde Wassiljew tarafından almanca tercümesi neşredilmiş, en son olarakta Parker'in yaptığı ingilizce tercüme Thomsen'in Inscriptions de l'Orkhon adlı eserine zeyil olarak çıkarılmıştır.

Bizim resmini koyduğumuz çince metin Pekin'de yapılmış eski bir kopyadır. Schlegel'in neşrettiği metin daha iyi bir şekilde isede biz yalnız bir fikir verebilmek için bu metni koyduk.

Yazıtın en üstünde altı Çin karakterinden ibaret bir cümle vardır; ki bunun manası «merhum Külteginin yazıtı»dır.

[1] Thomsen, Mezkûr eser, S. 174.

KÜLTEĞİN YAZITININ ÇİNCE KISMININ TERCÜMESİ (1)

Çinceden İngilizceye çeviren:
M. E. H. Parker

Türkçeye çeviren:
Hadiye Erturkan

Şu(2) geniş göklerin kaplamadığı ve siyanet etmediği hiç birşey yoktur. Gök ve insan hem ahenk olduklarından bütün kâinat büyük bir kül teşkil eder; bu külün esası ulvî(3) ve süfli olarak iki uzva ayrıldığı gibi, insanlarda bu sebepten ileri gelen prenslere veya hükümdarlara ayrılırlar, (veya biz onları böylece kendilerine mahsus mevkiilerde buluruz.) Filhakika bu ileri gelen prensler yukarda zekrulunan iki uzvun irsen intikal etmiş olan neticeleridir.

Şimdi, Çinlilerin şimal stepleri üzerinden kuvvetli(4) uçuşlar yaptıkları ve Hiung - nu Hanı Khuganja'nın Çin İmparatoruna Kan - ts - üan (Su - an - Fu yakınındaki saray) da arzı tazimat etmeğe ve Kwang - luh(5) hudutlarını Çin namına muhafaza maksadile müsaade etmeğe geldiği tarihlerden gerilere gidersek, görürüzki bizim dostluk ve lütüfkârlığımız uzak bir maziye doğru derinleşüp uzanıyor.

Ve ozaman (Divus Magnus) Ulu Tanrının inkişaf ettirmeğe başladığı yeni İmparatorluk ülkesini hanedanımızdan (Divus Celsus) Gök Tanrı ihdas edince, kültür nimetleri dünyanın dört(6) köşesine yayıldı, ve

(1) Thomsenin Inscriptions de l'Orkhon adlı eserinde çıkan bu tercüme Gazi Terbiye Enstitüsü İngilizce öğretmeni Bayan Hadiye tarafından yapılmıştır. Kendisine bu değerli hizmetinden dolayı ayrıca teşekkür ederim. H. N. O.

(2) Eski, mevziî ve şiirde kullanılan İngilizce.

(3) Dişi ve erkek, karanlık ve aydınlık, zayıf ve kuvvetli, fena ve iyi, ruhanî ve cismanî pek alâstiki bir ifade. [Çincesi Yin ve Yang'dır. Her kuvvetli ve galip unsur Yang; her zayıf ve tâbi unsur Yin'dir. H. N. O.]

(4) Yapılan akınlar kuvvetli kazların veya diğer korkunç kuşların uçuşlarına teşbih edilmiştir ve Hiung - nu'lar üzerine yapılan istilâlardan kinayedir.

(5) Çin seddi yanında bir mevki ismi. Benim Türkler hakkındaki kitabıma müracaat ediniz. (şimdi bu kitap Çinden gelmektedir.) [Parker'in benim kitabım dediği 1895 te Shanghai'da basılan A thousand Years of the Tartars adlı kitabıdır. H. N. O.]

(6) Aynen mukabili sekiz.

her ikisinde askerî şecaatlarının neticeleri tek ve kutretli bir hamle ile başarıldı.

Fakat şu ilerdeki göğün arzusile değişikliği birbirini takip eder. Lâkin her ne kadar Hanlı(7) ünvanını birbirine rakip şu veya bu kimseler sıra ile taşıdılsa da, serhat devletleri sonuna kadar mütavali(8) bir tarzda mahviyyetkâr(9) itaat mektupları göndermek ve kendilerinden beklenen vergileri vermek kudretini gösterdiler.

Baba sıfatile Mogilan'ı evlat edinen zatı şahanemize gelinceye kadar işler böyle devam etti.[*] Bu suretle artık zalimane baskınlar yapılmaz oldu ve silâhları sessizce kınlarına koymak imkânı bulundu.

“Sen benden şüphe etme, bende sana(10) ihanet etmeyeyim., başka tarzda hudutların(11) tecavüzden masun kalmasına nasıl imkân olabilirdi?

Bu methiyede mevzubahs olan şahıs Kültegin ismile maruftu. O, Kutlug Hanın ikinci oğlu ve şimdi hükûm süren Bilge Hanın küçük kardeşidi. Onun adının şöreti kendi yurdunda(12) kabilesi halkına dehşet verirken, babasına ve kardeşine olan hürmet ve merbutiyeti uzak memleketlerde gayet iyi biliniyordu. Külteginin bu tarzda tanınması, evvelâ onun kendi şahsında toplayup inkişaf ettirebildiği büyük babasının babası olan(13) Beg İtimish'in mevrus iyi meziyetlerinin, saniyen büyük babası(14) Ghekin Kutlug'un alışkın olduğu ve haleflerinin birbirile gıpta edencesine taklide çalışdıkları hayır ve lûtuflukârlığın neticesinden başka ne olabilirdi? aksi taktirde bu kadar değerli bir adamın başardığı işler için ne sebep gösterilebilir?

(Hayır, şüphesizki hakikî sebep budur.), o, işlerinde muhabbet ve kardeşlik hissile(15) hareket ettiğinden ve kardeşinin askerî gayelerinin

(7) Aynen mukabili şanlı, şererefli.

(8) 代

(9) Bu bir tahmindir, fakat mana bakımından doğru olduğu hemen hemen muhakkaktır.

[*] Burayı Schlegel şöyle tercüme ediyor: Nous étions liés avec vous comme un père avec son fils. [Mezkûr eser, S. 52] H. N. O.

(10) Burada imparator bir klâsik parçayı iktibas ediyor.

(11) Schlegel'in tahmin benim ileri süreceğim her hangi bir tahmin kadar doğrudur. Yalnız onun teklif ettiği gramer hatalıdır.

(12) Schlegel'in tahminine başka birşey ilâve edemem.

(13) 施

(14) Türk tarihleri iki Kutlug'dan bahsetmezler. İhtimalki büyük baba kelimesi şiirde baba yerine kullanılmasına cevaz verilen bir tabirdir.

(15) Belki 奉順

tahakkuku için onunla beraber çalıştığından muvaffak oldu. Mogilan'ın idaresi altında Türk İmparatorluğu şimalde [şimdiki] Tarbagatay hudutlarına erişir, garpte ise Tumet(16) arazisinin civarına kadar yaklaşırdı. O, göğün mukaddes emirlerine(17) itaat ederek imparatorluğumuzun T'ang hanedanıyla sırf dostca münasebetlerde bulunmak maksadile mahrem doghri(18) mevkiine mazhar oldu.

Bu sebepten hanedanımız veyahut biz "senin sadık gayretlerini(19) sitayişle anar,, ve bu suretle ona en iyi ve şayanı itimat lûtuflarımızı ih-san ederiz. Diğer taraftan ecdadımızın(20) ve bizim durendiş tahminle-rimiz böylece aykırı neticeler vermez ve işlerin sıkıcı vaziyeti çabuk nihayetlenir.

Biz derin kederlerimizi(21) ve muhteşem kalbimizde yaşayan ıztırabı-mızı(22) tekrar ve tekrar beyan ve izhar ederiz.

Fazla olarak Kültegin Hanın küçük kardeşi han ise bizim manevî evladımızdı. Bunun için bir taraftan baba ile oğul arasındaki en mü-nasip duygu böylece tezahür etmiş olduğu gibi, tabiatile mazhar olduğu sevgi hissinden bir diğerinde aynı hisseyi alması icabeder. Her ikiside bizim oğlumuz olduğuna göre Kül de bizim derin sevgimizden müsavî olarak hisse alır.

Bu sebeptendirki gelecek hatsiz hesapsız nesillerin dimağlarında on-ların müşterek muvaffakiyetlerinin şaşaaası her gün yeniden(23) canlansın diye uzakta ve yakında bulunan(24) herkesin bunu öğrenmesi için bil-hassa muhteşem bir yazıt diktik(25).

(16) Schlegel bu hudutları Külteginin malikânesinin ve hususî fütuhatının temin ettiği arazinin hudutları olarak almakta haklıdır.

(17) Schlegel'in tahmini. Hayır dediğim yerler müstesna onunla aynı fikirdeyim.

(18) Bu kelimeyi Schlegel'e medyonum. Bu kelimeyi Hunlar kullanırlar ve bunun Türkçede "değerli,, manasını ifade ettiğini ve rütbe bakımından (Sezarın Ogüstten sonra geldiği gibi) handan sonra geldiğini ileri sürerlerdi.

(19) Kitaplarım yanımda değil, fakat bunun Shu - King'den bir iktibas olduğunu zannediyorum.

(20) "Türk ecdadından,, olması muhtemeldir.

(21) 瘡

(22) Bunun Shî-King'den alındığı fikrindeyim.

(23) Burada ve umumiyetle yazıtın ikinci nıfında Schlegel hakiki manadan uzaktır.

(24) Schlegel. İyi bir tahmin.

(25) 製

Methiye şu şekilde devam ediyor :

Kumların ve soğukların(26) diyarı olan Ting-ling(27) ülkesi, senin evvelki krallarının arasında birçok kudretli ve asker ruhlu şahsiyetler yetiştirdi.

Senin prensiplerin yabancı ülkelere böylece şeref vererek paydar olsunlar! senin prensiplerin bizim T'ang'mızla dostluğu gaye edinerek "her yerde,, tanınınsınlar!

Böyle adamların ebediyen payidar olacaklarının muhakkak olmadığını kim söyleyebilir? uğurlu haberleri ebediyen ilân için şimdi dağ gibi yüksek bir yazıt dikilmiştir.

(Üzerindeki tarih için söyleyecek hiç bir fikrim yok) (28). Büyük T'ang, K'ai-yüan'ın yirminci senesi, devrî takvime göre Jên - Shên; Sin-ch'ou; yeni ayın yedinci günü, devrî takvime göre Ting-wei: işte dikildiği tarih buydu.

(26) 寒

(27) Kitabıma müracaat ediniz : Biri şimalde, diğeri garpte olan Kırgız gruplarından birisi.

(28) Tarih için fikrim olmadığını söylediğim zaman, astronomik hesaplar ve takvim meseleleri hakkında malumatım olmadığını anlatmak istedim. Fakat tarihin yazıt üzerindeki görünüşü bakımından aşağıdaki hakikatler mühimdir.

- 1: Ay kelimesinden evvel yalnız bir Çin harfinin sığabileceği kadar mesafe vardır. Bu harfin ya 10 veya 7 nin yerini tuttuğu muhakkak.
- 2: 10 rakkamının amudî hattı 7 rakkamının amudî hattı kadar ufki hattın ötesine geçmez.
- 3: 7 nin ufki hattı 10 nun ufki hattına nazaran daha meyillidir.
- 4: 7 nin amudî hattının üst kısmı 10 unkinden daha kalın ve kama şekline daha yakındır.

Eğer mevzubahs olan harfler gerek matbaa ve gerek el yazısında tetkik edilecek olursa, yukarda işaret edilen noktalar, ister çince bilsin ister bilmesin, her hangi bir kimse tarafından görülebilir.

Herhangi bir kimse Dr. Radloff'un albuminin XVI numarolu tablusunu tetkik edecek olursa, ay kelimesinden evvel gelen ve şekli bozulmuş olan harfin görünüş itibarile aşağıda kendisinden beş harfin sığabileceği kadar uzak bir mesafede bulunan 7 rakkamının temamen aynı olduğunu, ve keza şekli bozulmuş harfe ait olan amudî hattın ucunun vazihan sağa doğru teveccüh ettiğini görebilir. Fazla olarak amudî hattın üst tarafı kama şeklindedir; ufki hattı aşarak geçer ve ufki hat meyillidir.

Bunun içindirki evvela, Profesör Schlegel'in kopyasında verildiği gibi iki harfin imkânsız olduğu, ve aynı zamanda mutlak tek olması lâzım gelen harfin 10 rakkamını değil, fakat 7 rakamını ifade ettiği neticesine vardım.

Son olarak şu cihetede işaret edeyim : Devrî günü Ting-wei'n kendisine benzeyen bir devrî gününde altmış gün evvel veya sonra bir zamandan başka vakitte vukubulması ihtimali yoktur. Şimdi Çin tarihlerinde büyük ehemmiyeti haiz bütün vakaların sene, ay ve gün tarihleri verilmektedir. Eğer o sene zarfında herhangi bir devrî gününden bahsediliyorsa bu mesele ile alakadar kimseler için ileriye veya geriye doğru hesaplamak ve benim mütalaalarımın müsbet vakia bakımından doğru olup olmadığını kendi kendilerine bulmak kolaylaşır.

ÜÇÜNCÜ YAZIT

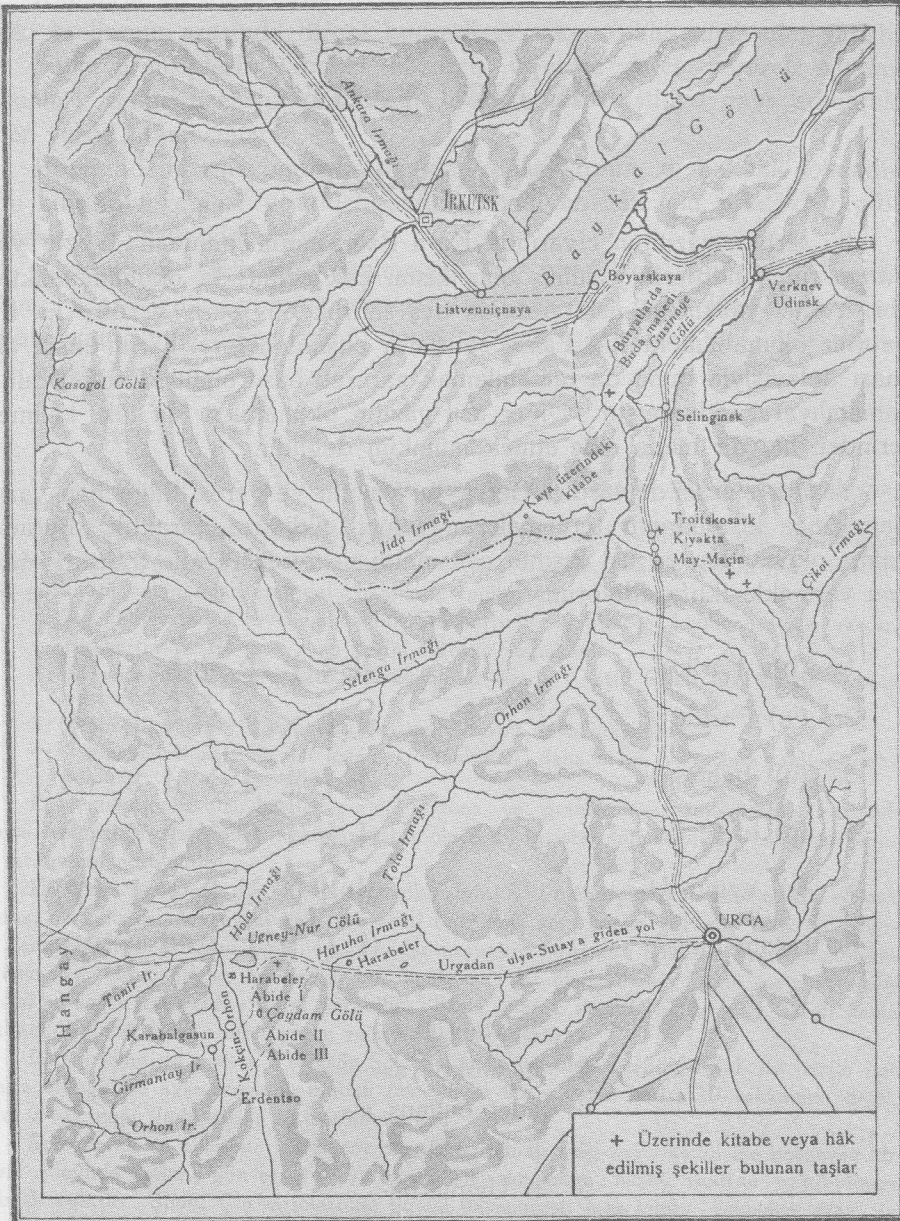
UYGUR YAZITI

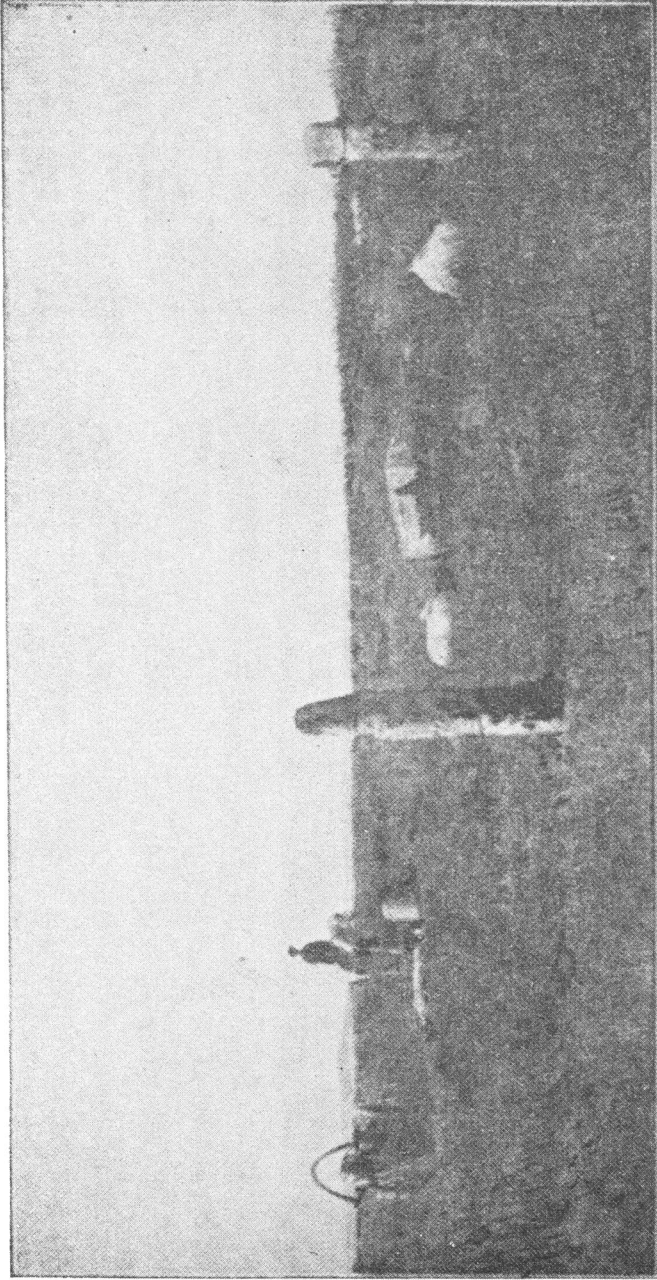
İki Orhun yazıtının civarında Kara Balgasunda bulunan Uygur yazıtının rünik harflerle yazılmış olan kısmı çok acınır; ki okunamamaktadır. Yalnız yazıtın en üst tarafında beş satırlık bir ibare vardır; ki bu satırlar okunabilmektedir. Fakat satırların başından birer harfin eksik olması dolayısıyla bunu da tamamlamak zarureti hasıl olmuş, Radloff bunu tamamlayarak çıkarmıştır. Diğer asıl yazıtın okunabilen tek tük kelimelerinden hiç bir mana elde etmek mümkün değildir.

Yazıtın çince de vardır. Gerek bu yazıtın ve gerek Bilge han yazıtının çince kısımlarının tercemelerini ikinci cildimize bıraktık. Burada yalnız okunabilen en üst kısmın asıl metni ve tercemesi ile transkripsiyonunu vermekle iktifa ediyoruz.

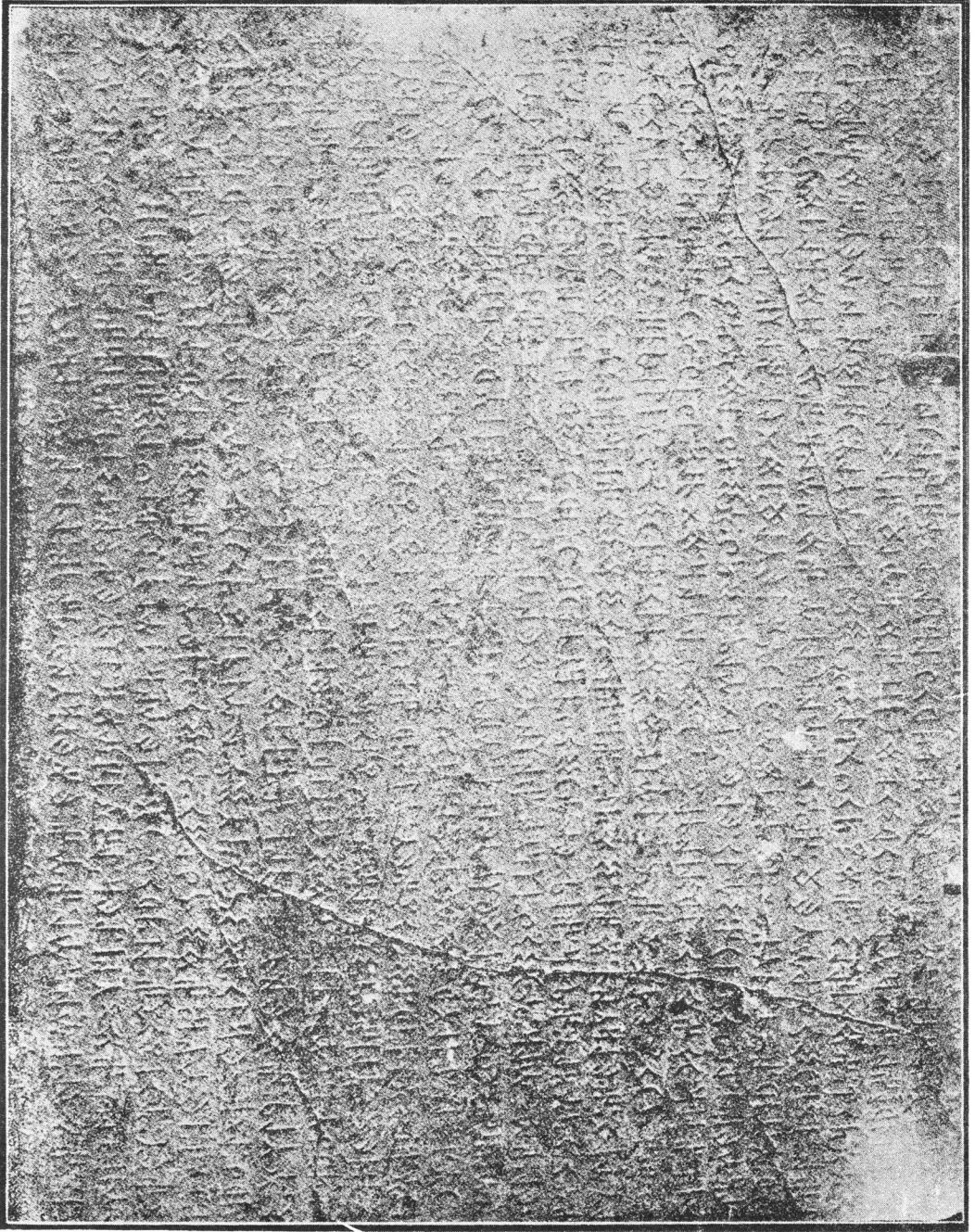
1. (b)u t ^e nrik ^e n	𐰆 𐰇 𐰈 𐰉 𐰊 𐰋 𐰌 (𐰍)
2. (i)n t ^e nride k	𐰎 𐰏 𐰐 𐰑 𐰒 𐰓 𐰔 (𐰕)
3. (u)t bulm'ış al	𐰖 𐰗 𐰘 𐰙 𐰚 𐰛 𐰜 (𐰝)
4. (p) bilge t ^e n	𐰞 𐰟 𐰠 𐰡 𐰢 𐰣 𐰤 (𐰥)
5. (r)i uygur k ^a	𐰦 𐰧 𐰨 𐰩 𐰪 𐰫 𐰬 (𐰭)
6. (g ^a n'n bit'iği)	𐰮 𐰯 𐰰 𐰱 𐰲 𐰳 𐰴 𐰵 (𐰶)

1. Bu tenriken
2. in Gökde sa-
3. adet bulmuş al-
4. p Bilge tan-
5. rı Uygur ha-
6. kanının yazıtı.

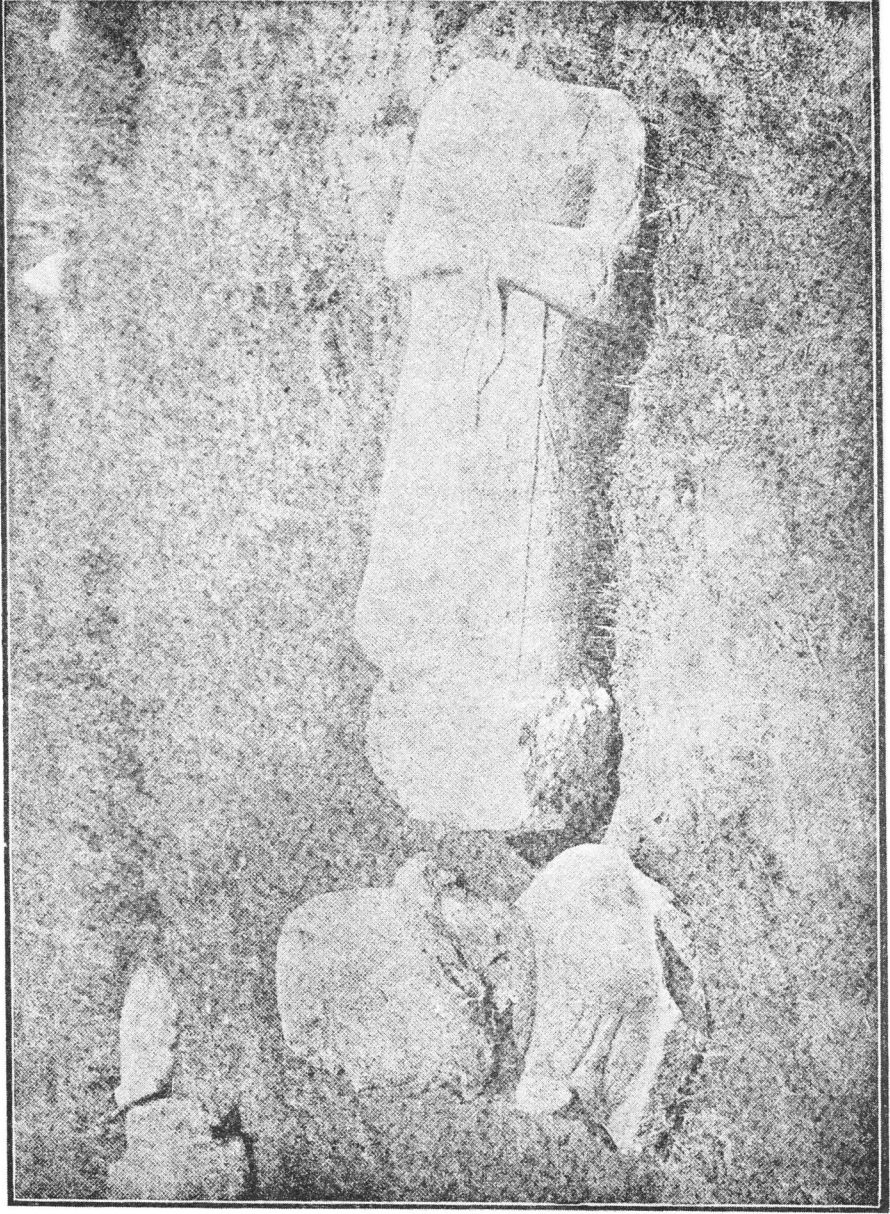

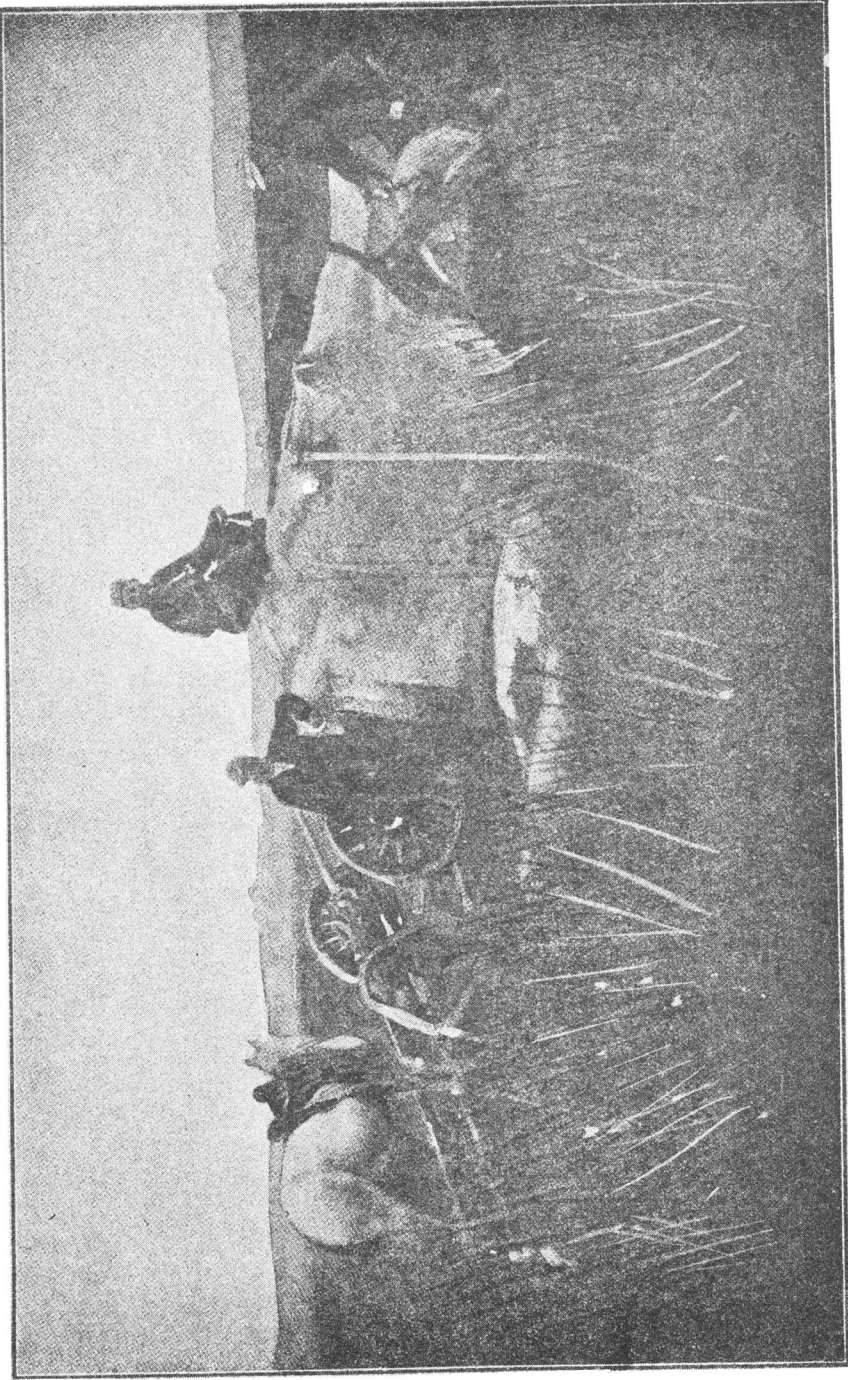
I inci yazıt ; Genel görünüş.

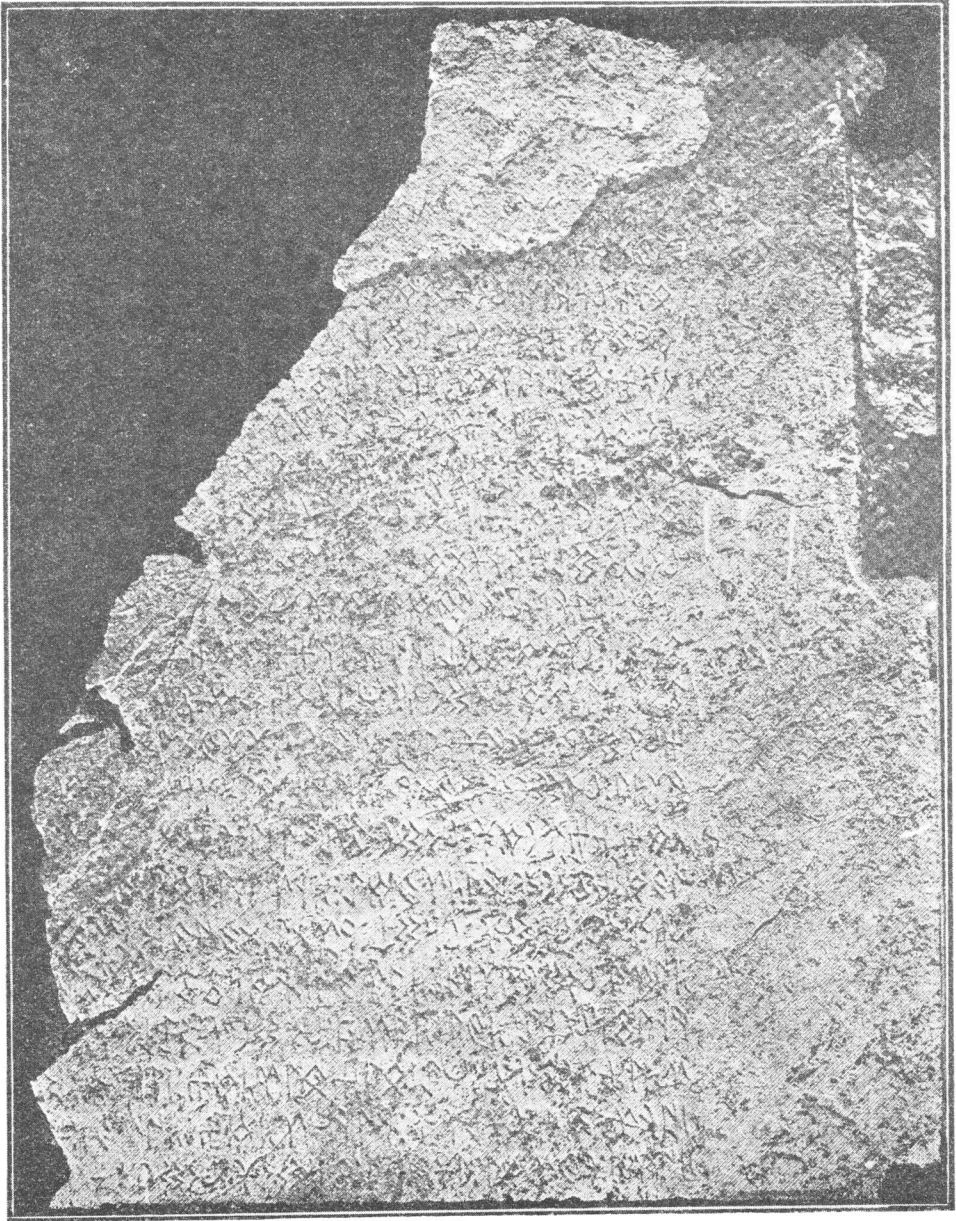
I. inci yazıtı; Doğu tarafı

I. inci yazıtın yakınında heykel parçaları

II inci yazıt ; Genel görünüş.

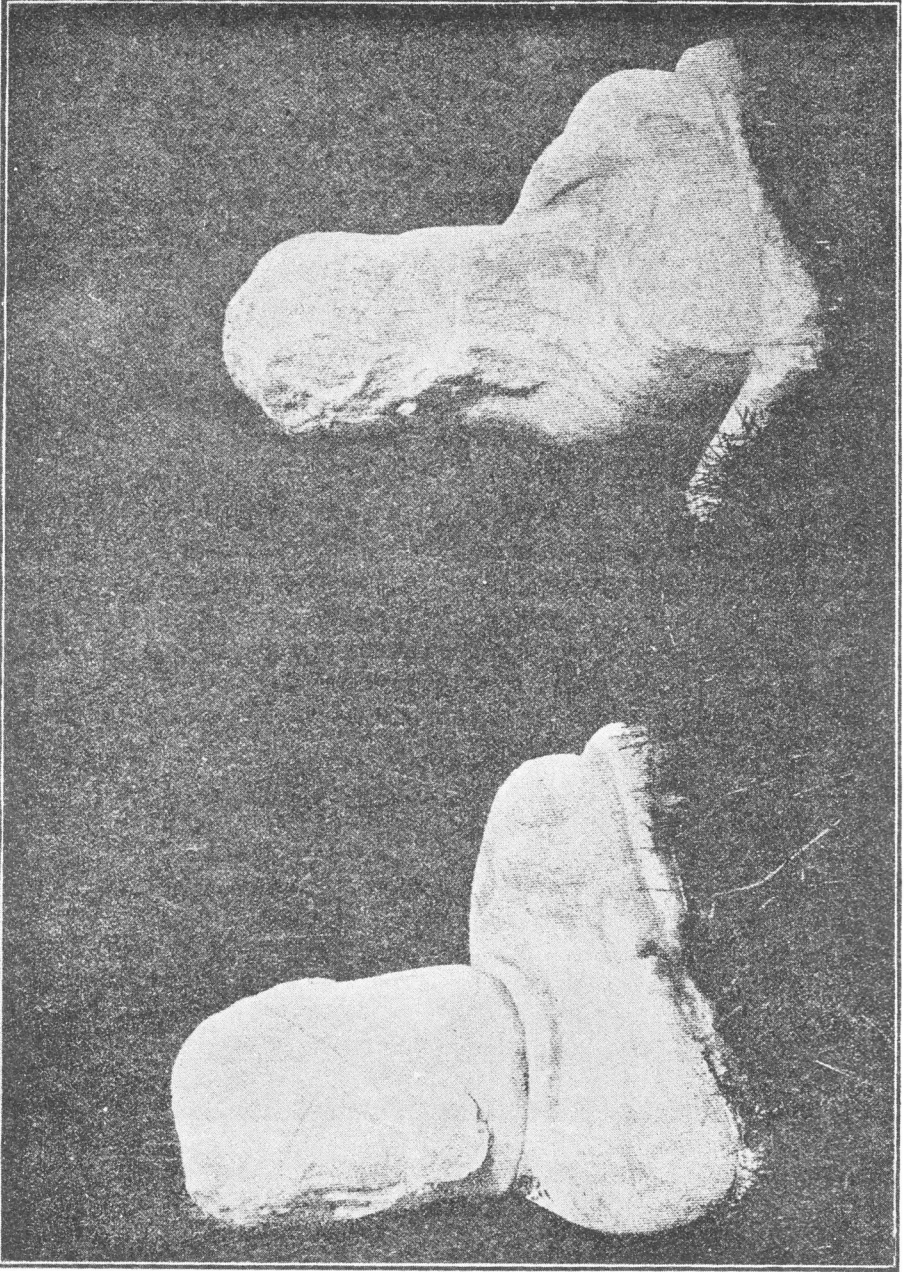
II. inci yazıt; Doğu tarafı

II. inci yazıtın yakınında bir heykel

II. inci yazıt yakınında bir heykel

II. inci yazıt yakınında mermer heykel parçaları

故關特勒碑

彼蒼者天罔不覆幬天人相合寰宇大同以其氣隔陰陽是用各為君長彼君長者本之

畜也首自中國雄飛北荒來朝甘泉額保光祿則恩好之深舊矣洎我高祖肇興皇業太宗

之遠荒帝載文教施於八方武功成於一德彼蒼變故相革榮號迭稱終能伏臣一體率修邊貢

爰達朕躬結為父子使寇患不作弓矢載蒙爾無我虞我無爾詐邊鄙之不之賴歟君

諱關特勒骨吐祿可汗之次子今必加可汗之命弟也孝友聞於遠方威德懾於殊域斯豈由伊

故關特

勒之碑

曾祖伊地米駝旬積厚德於上而身克終之祖骨吐祿頓斤行深仁於下而子順述之不然何以

生此賢也故能承順友愛輔成規略北處肅之境西隣處月之郊尊棠梨之遺澤受屠耆之罷

任以親我有唐也我用是嘉爾誠績大開恩信而遠國不塞儀盡永言悼惜疼於朕心且特

勒可汗之弟也可汗猶朕之子也父子之義既在敦崇兄弟之親得無連類為子焉而再感深

情是用故摹作豐碑發揮遐識使千古之下休光日新詞曰

沙塞之國丁零之鄉雄武鬱起于爾先王爾君克長載赫殊方爾道克順謀親我唐孰謂若人罔

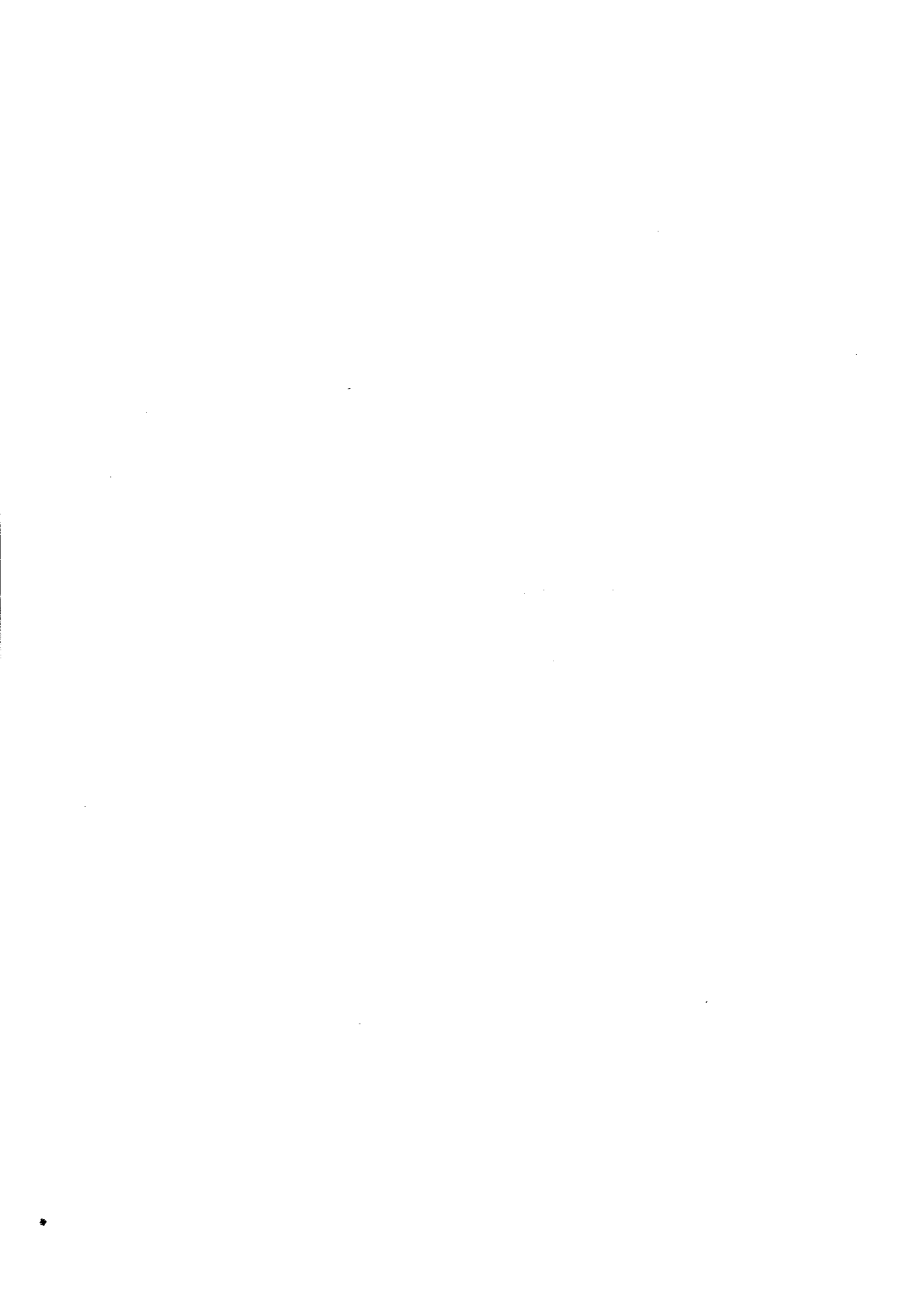
保延長高碑山立垂裕無疆

大唐開元廿年歲次壬申十二月辛丑朔七日丁未建

III. üncü Uygur yazıtı

TONYUKUK YAZITI

TONYUKUK YAZITI

Tonyukuk malûm olduğu veçhile Gök Türklerin tarihinde maruf bir şahsiyettir. Birkaç Gök Türk hükümdarı zamanında yaşamış olan bu vezir Türklerin istiklal hareketine iştirak etmiş, Bilge Han zamanına kadar yaşamıştır. Thomsen vezirin yaşadığı devirleri gözönünde tutarak bu yazıtın da 725 yıllarında dikilmiş olması lâzım geldiğini yazmaktadır.

Bu yazıt Bilge Han ve Kültegin yazıtının civarında olup Tola ırmağının yukarı taraflarındadır.

Bütün yazıt iki taş üzerine yazılmış olup birinci taşta 35 satır vardır. Halbuki Radloff 17 inci satırdan sonra bir de 18 inci satır tasavvur etmiş ve bu satırı noktalarla işaret etmiştir. Thomsen ise aslında burada bir satırın olmadığını göstermektedir. [Bakınız : Turcica, s. 8, not 3] İkinci taşta da 27 satır vardır. Binaenaleyh 62 satırdan ibaret olan bu yazıtta ihtiyar vezir kendi ağzından evvelâ Elteriş Hanın zamanından [18 inci satıra kadar] bahsetmekte ondan sonra Kapagan Hanın devrini anlatmakta [48 inci satıra kadar] en sonra da kendisinden bahs ile bir takım ihtarlarda bulunmaktadır.

Yazıt evvelki yazıtların küçük mikyasta aynıdır. Yazıtın etrafında başları kırılmış sekiz tane heykel vardır.

Yazıtı evvelâ Radloff neşretmiştir. [Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge, 1899, s. 2 - 27].

Daha sonra Ramstedt vasıtasıyla yazıtın mükemmel fotoğraflarını elde eden Thomsen bununla uğraşarak Turcica adlı eserinde birçok yerini düzeltilmiş, en sonra da güzel bir tercümesini yapmıştır.

Biz de Radloff'un neşrettiği asıl metin üzerinde Thomsen'in düzeltmelerini gözönünde tutarak yaptığımız tashihlerle eserin tercümesini sunuyoruz.

BATI TARAFI

- 1 Bilge Toy^uk^uk b^en öz^üm t^abg^aç ilⁱne kılⁱndⁱm; türk bud^un t^abg^açka kör^ür ertⁱ.
- 2 [tür]k bud^un k^anın bolm^ay'n t^abg^açda adⁱlⁱti k^anl^andı k^anın kodⁱp t^abg^açka y^ana içⁱkdi. t^enri an^ça t^emⁱş e^riⁿç: k^an b^ertⁱm.
- 3 [k^an'n'n] kodⁱp içⁱkdi'n içⁱkd^ük ü^çün t^enri ö[l^ü]tmⁱş [1] e^riⁿç türk bud^un ölti akⁱndı y^ok boldı. türk sir bud^un y^erinte.
- 4 bod k^alm^adı ıda t^aşda k^almⁱşı kubr^anıp y^eti yüz boldı e^ki ül^üği atⁱg ertⁱ, bir ül^üği y^ad^ag ertⁱ; y^eti yüz kişⁱğ.
- 5 udⁱz'gma ul^üği şad ertⁱ y^ag'l tidi y^agmⁱşı b^en ertⁱm bilge toy^uk^uk k^ag^anmu kⁱs^ayın t^edⁱm, s^akⁱndⁱm: tur^uk buk^alı s^emⁱz buk^alı ark^ada.

[1] Ölütmüş diye okumak isteyen Thomseni haklı bulmaktayız. Bakınız; Turcica. s. 34.

BATI TARAFI

- 1 Bilge Tonyukuk ben kendim Çin ülkesinde vücut buldum. [O zamanları] Türk milleti Çine tâbi idi.
- 2 Türk milleti hansız olmasın (diye) (1) Çinden ayrıldı. Han sahibi oldu. [Fakat sonra] hanını koyup tekrar Çine teslim oldu. (2) [O zaman] Tanrı böyle demiş: (sana) han verdim.
- 3 Hanını koyup hüküm altına girdin. Hüküm altına girdiği için Tanrı ölüm vermiş. Türk milleti öldü, mahvoldu (3), yokoldu. Müttehit (?) Türk milletinin yerinde
- 4 Boy kalmadı. Ağaçta taşta kalmış olanları toplanup yedi yüz (kişi) oldu. (Bunların üçte) iki kısmı atlı, (üçte) bir kısmı yaya idi. Yedi yüz kişiye
- 5 Kumanda edenlerin büyüğü şad idi. İltihak et dedi. İltihak edenlerin (birisi de) ben idim: Bilge Tonyukuk. Hakanımı ilerleteyim

BATI TARAFI

: # O Y I D : J Y I G L Y S D : # C H N H Q : J J B Y G : J E Y I Q 1
I K T T T M B : J H L Y S D : X X S Y T N K

: I O J H : I M Y X : J X L Y S D : H Q K J Y S H I C H : X X S Y T N K 2
: X T I # K J X : I T Y H : I X Q L I J D : J H L Y S D : I X X T H I C H
: # K T Q H

I # K [Y] N : I T Y H : C H L N B X Q L I : Y X Q L I : I X X T H (I H Y C H) 3
S T I : Q T N K : I M Y S D : I O J I C H Y N : X X S Y T N K : X T
J H H I T Y Q : X X X

: I M Y S C H N Q I K Q : I C H Y T : I # J H : J X X Y S D J X X I : I X X J H X X S 4
: C H N Q I K Q : I K T Y X D : I E Y N T I Q : I K T Y J D : I E Y N I C
: E I I C

: # K T H Q I # Y D : I X I K J Y D : I K T X X Y : I Y J : J # Y C X X 5
: # O H Y : # X K H I D Y I D > #) Y H : J J B Y G J E Y I Q
J X X Y I : I J J Y S C H I : I J J Y S T Y G

(= hakani ilerletyim mi?. İteyim mi) dedim. Düşündüm : (İnsan) zaif buğalarla, semiz buğaları uzaktan

- 6 bils^er s^emiz buka tur^uk bu^{ka} t^ey'in bilm^ez ^ermiş t^ey'in an^ça s^akⁱndim anda kisre t^enri bilig b^ert^uk uç^un öz^um ök k^ag^an kⁱsdim bilge toy^uk^uk boyla b^aga t^arkan.
- 7 birle ilt^eriş k^ag^an bol^ay'n b^eriye t^abg^açⁱg önre kⁱt^ay'g yirⁱye og^uz'g öküş ölürti, bilig eşi, ç^ab eşi b^en k^örtim çug^ay kuzın k^ara kum'g olurur ^ertimiz.

CENUP TARAFI

- 8 ke^yik yiyü t^abışg^an ye^yü olurur ^ertimiz; bud^un bog^azı t^ok erti, y^ag^miz t^egre uç^uk t^eg erti; biz seğ ^ertimiz an^ça olurur ^erⁱkli og^uzd^and^an kör^üğ k^elti.
- 9 kör^üğ s^abı and^ag: tok^uz og^uz bud^un üze k^ag^an ol^urtı tir, t^abg^açg^aru kumı s^enünig idm'ş, kⁱt^ayg^aru tonra s^emig idm'ş, s^ab an^ça idm'ş azkⁱya türk [bud^un].
- 10 yorıyor ^ermiş k^ag^anı alp ^ermiş ayguçısı bilge ^ermiş ol ^eki kişi b^ar ^ers^er sini t^abg^açⁱg ölürt^eçi tirm^en önre kⁱt^ay'g ölürt^eçi tirm^en bini og^uz'g.

- 6 Bilmek istese semiz buğa, zaif buğa diye bilemez imiş diyerek böylece düşündüm. Ondan sonra Tanrı bilgi verdiği için bizzat o hakani ilerlettim. Bilge Tonyukuk, Boyla Baga Tarkan.
- 7 İle birlikte Elteriş hakan olayım. Cenupta Çinlileri, doğuda Kıtayları, şimalde Oğuzları pek çok öldürdü. Bilgide eşi, şöhrette eşi ben idim. [Ozamanlar] Çugay-kuz da [ve] Kara-kum da oturur idik.

CENUP TARAFI

- 8 Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturur idik. Milletın buğazı tok idi. Düşmanımız etrafta kuş gibi idi. Biz müteyakkız (?) (4) idik. Böylece oturur iken Oğuzlardan haberci geldi.
- 9 Habercinin sözü şöyle idi: Dokuz Oğuz milleti üzerine [bir] hakan [tahta] oturdu der. Çinlilere karşı Kumı Sengünü göndermiş, Kıtaylara karşı Tongra Semig'i göndermiş Söz (= gönderdiği haber) şöyle göndermiş: Azıcık Türk milleti.

- 11 ölürt^eçi ök tirm^en t^abg^aç b^erid^eny^en t^eğ, kıt^ay önd^eny^en t^eğ, b^en yırd^and^ayⁿ t^eğ^eyin türk sir bud^un y^erinte idi yor^um^azun us^ar idi y^ok kıs^al^m.
- 12 tirm^en ol s^ab^g ^eşidⁱp tün ud^ışık^m k^elm^edi küntüz ol^urs^ar^m k^elm^edi, ^anda ötrü k^ag^anⁱma ö^tüⁿtⁱm ^ança ö^tüⁿtⁱm: t^abg^aç, og^uz, kıt^ay bu üç^üğ^ü k^abs^ar.
- 13 k^elt^eçi biz öz^eçi t^aşⁿ tutmⁱş t^eğ biz yuyka ^erⁱkli topl^ag^alı uç^uz ^ermⁱş, yⁱnç^ğe ^erⁱkliğ^üüz^ğeli uç^uz; yuyka k^alⁿ bols^ar topl^agul^uk ^alp ^ermⁱş, yⁱnç^ğe.
- 14 yogⁿ bols^ar üz^ğül^ük ^alp ^ermⁱş, önre kıt^ayda b^eriye t^abg^açda kurya kurd^anda, yırya og^uzda ^eki üç bin sümiz k^elt^eçimⁱz b^armu ne ^ança ö^tüⁿtⁱm.
- 15 k^ag^an[ım b^en] özüm bilge toy^uk^uk ö^tüⁿtⁱk ö^tüⁿç^emⁱn ^eşidü b^erti; könlünçe od^z t^edi; kök ün^üğ yog^uru ö^tü^ken yışğ^uru ud^zlt^m ing^ek k^ölke tog^la^ada og^uz k^elti.
- 16 [süsi üç bin] ^ermⁱş; [1] biz ^eki bin ^ertimⁱz, sün^üşdimⁱz t^enri y^arl^kadı y^ayd^miz üğ^üzke tüşdi, y^ayd^uk yol^ta y^eme ölti k^ök ^anda ötrü og^uz ^okın k^elti.

[1] Radloff altı bin diye kestiriyor. Biz de asıl metne Radloff'un okuduğu gibi koyduk. Fakat Thomsen'in tahminini daha akla yakın olduğu için transkripsyon ve tercümede onu tercih ettik.

- 11 Öldüreceklerdir derim. (Onun için siz) Çinliler cenuptan, Kıtaylar doğudan, ben (de) şimalden değeyim (= saldırayım) (bu suretle) müttehit (?) Türk milletinin yerinde (artık) hükümdar yürümesin (= ilerlemesin) Olur ise hükümdarı yok eyliyelim.
- 12 Derim. Bu sözü işitüp gece uyuyacağım gelmedi; gündüz otura-
cağım gelmedi. Bundan ötürü hakanıma arzettim (5). Böyle arzettim: Çinliler, Oğuzlar, Kıtaylar bu üçü birleşirler ise
- 13 Taşla tutulmuş gibi tehlikede olacağız. (Bir şeyi) yufka iken toplaması (= bükmesi) kolay imiş, ince iken kırması (gene) kolay; (fakat) yufka kalın olur ise bükmesi zorlu imiş; ince
- 14 Kalın olsa parçalaması zorlu imiş. Doğuda Kıtaylara, cenupta Çinlilere, batıda batılılara, şimalde Oğuzlara iki üçer bin (kişilik) askerimizle gelmeliyiz. Olur mu?. Böylece arzettim.
- 15 Hakanım ben Bilge Tonyukuk, özüm arzettiğim maruzatımı işidi-verdi (= kabul etti). Göğlünce sevk^et dedi. Kök üngü bata çıka Ötüken ormanına doğru sevk ettim. İnekler (ve) yük hayvanlarile Togla da Oğuzlar geldi.

- 17 [1] türk bud'un'g ötük'en yerke b'en özüm bilge toy^uk^uk ötük'en yer'ig konm'ış t'e'y'n e'ş'id'ip b'er'iyeki bud'un kur'y^akı yıry^akı önr'eki bud'un k'elti.

DOĞU TARAFI

- 18 e'ki bin e'rtim'iz . . . [b]oltı türk bud'un olur'[g]^alı türk k^ag^an olur'^alı ş^andun b^al'ka t^aluy üg^üzke t'g'm'ış yok e'rm'ış k^ag^an'ma öt^ün'ip sül'e'tdim.
- 19 ş^andun [b^al'ka] t^aluy ü[ğ^üzk]e t'gürt'im üç otuz b^al'k sıdı usın bund^atu yurtda y^atu k^alur e'rti; t^abg^aç k^ag^an y^ag'im'iz e'rti on o'k k^ag^anı y^ag'im'iz e'rti.
- 20 [2] . . küç boldı ol üç k^ag^an ögl'e'ş'ip altun yış üze k^ab'ş^al'm t'e'm'ış; ança ögl'e'ş'm'ış, önre türk k^ag^ang^aru sül'e'l'm t'e'm'ış an^aru sül'e'm'e's'er k^aç'n'n e'rs'er ol bizni.
- 21 [k^ag^anı alp e'rm'ış y'g]uçısı bilge e'rm'ış k^aç'n'n e'rs'er öl^ürt'e'ci-kök üç^ügün k^ab'ş'ip sül'e'l'm anı y^ok k^as^al'm t'e'm'ış türğ'ış k^ag^an ança t'e'm'ış b'en'n bud'un'm anda e'rür t'e'm'ış.

[1] Radloff asıl metne bir kelime ilâve ile k'eltürtim ö'k sözünün de olacağını kestirmektedir.

[2] Thomsen okunamıyan bu yerin şöyle olması gerek olduğunu ileri sürüyor : artuk kırkız küçliğ kagan yağımız boldı [Bak. Turcica. S. 9].

- 17 [Türk hakanını], Türk milletini Ötüken yerine (ve) ben kendim Bilge Tonyukuk (da) Ötüken yerine yerleşmiş diye işitip cenup-taki milletler, batıda, şimalde (ve) şarktaki milletler geldi.

DOĞU TARAFI

- 18 İki bin idik.... oldu. Türk milleti oldu olalı, Türk hakanı oldu olalı Şantung şehirlerine, denize (kadar) değdiği yok imiş. (6) Hakanıma arzedip asker sevk ettirdim.
- 19 Şantung şehrine, denize kadar (orduyu) eriştirdim. Yirmi üç şehir harap edildi (7). Usın Bundatu (?) yurtta yata kalır idi. Çin hakanı düşmanımız idi. On ok hakanı düşmanımız idi.
- 20 [Bundan maada kuvvetli Kırgız hakanı düşmanımız] oldu. Bu üç hakan birlikte meşveret edip Altın ormanında toplaşalım demişler. Böylece meşveret etmişler. Doğudaki Türk hakanına karşı asker sevk edelim demişler. Ona karşı asker sevk etmez isek kaçınır isek o bizi (8)

- 22 [türk bud'unı yeme] bulg^ak [ol t^em'iş] og^uzı y^eme t^rk^anc ol t^em'iş;
ol s^abın e^şi'dip tün y^eme ud^s'k'm k^elm^ez erti, ol^rs'k'm k^elm^ez erti;
anda s^ak'nd'm.
- 23 . . . a sü t^ed'im köğm^en yolu bir e^rm'iş tum'iş t^ey'in
e^şi'dip bu yol'n yoris^r y^arm^açı t^ed'im . . . y^erçi t^ed'im çölgi
az e^ri bolt'm.
- 24 [ö]züm az yir e^rm'iş bir turukı e^rm'iş anın b^arm'iş
an^r yatıp bir atl'g b^arm'iş t^ey'in ol yol'n yoris^r unç t^ed'im s^ak'nd'im
k^ag^an'ma.

ŞİMAL TARAFI

- 25 öt^ünt'im sü yorit'd'im atlat [t^ed]im ^ak t^erm^el keçe og^uz ^akl^atd'im at üze
bⁱnt^üre k^ar'g s^ökd'im y^ök^aru at y^ete y^ad^ag'n ıg^aç tut^unu a^gturt'im
önreki e^r.
- 26 yog^urça t^eğ^ürüp ib^ar ? ı[¹] a^şd'im'iz yob^alu int'im'iz on tünke y^and^aki
tog birü b^ard'im'iz y^erçi y^er y^an'l'p bog^azlandı bun^ad'p k^ag^an y^elü
k^ör t^em'iş.

[¹] Burası için bakınız: Turcica, s. 82. Asıl metni Radloff'dan aldığımız için teğürüp yerine idip kalmıştır.

- 22 Türk milleti gene kargaşalıktadır demiş. Oğuzlara da isyan edin demiş. Bu sözü işitip hemen gece uyuyasım gelmez idi. (Gündüz) oturasım gelmez idi. O vakit düşündüm.
- 23 dedim. Köğmen yolu bir imiş; (kardan) kapanmış (9) diye işitip bu yoldan gidilir ise yaramıyacak dedim. Kılavuz diledim. Az çölünden [bir] adam buldum.
- 24 Kendim Az yer imiş. Bir durak yeri imiş. Anıya varmış (?), orada yatıp bi atl(ile) varılır diye o yolu yürür isek emindir dedim (10). Düşündüm; hakanıma.

Şimal tarafı

- 25 Arzettim. Asker yürüttüm. Atlattırdım. Ak - Termeli geçerek Oğuzları öne sevk ettim (11). At üstüne bindirerek karı sökdüm. (Sonra) yukarı doğru atlarını yedek yaya halinde ağaçlara tutunarak ilerilettilim. Öndeki adamlar.

- 27 anı su[b]’g b [ʳa]’ım ol sub kodı bʳd’ımız sʳnʳgʳlı tüşürt’ımız at’g ıka
bʳayur ʳrt’ımız. kün yʳme tün yʳme yʳlü bʳrd’ımız, kırk’ız’g uka bʳsd’ımız.
- 28 . . sünğ’in ʳç [d]’ımız. kʳnı süsi tʳrl’ımış. sünʳşd’ımız, sʳnçd’ımız;
kʳnın ölürt’ımız; kʳgʳnka kırk’ız budʳnı iç’kdi yʳkʳnti yʳnd’ımız köğmʳn
yış’g bʳrü kʳlt’ımız.
- 29 kırk’ızda yʳnd’ımız türğ’ış kʳgʳnda körʳğ kʳlti, sʳbı ʳndʳğ öndʳn
kʳgʳngʳru sü yorl’ım tʳm’ış yorl’ımʳsʳr bizni kʳgʳnı ʳlp ʳrm’ış ʳyguçısı
bilge ʳrm’ış kʳç’n’n ʳrsʳr.
- 30 bizni ölürtʳç’i-kök tʳm’ış, türğ’ış kʳgʳnı tʳş’km’ış tidi on ʳk budʳnı
kʳl’s’ız tʳş’km’ış tir tʳbgʳç süsi bʳr ʳrm’ış ol sʳb’g ʳş’d’ip kʳgʳn’ım bʳn
ʳbğʳrü tüş’eyin tidi.
- 31 kʳʳtun yʳk bolm’ış ʳrti, ʳnı yoglʳʳayın tʳdi sü bʳr’n tʳdi ʳltun yışda
olur’n tʳdi sü başı inel kʳgʳn tʳrdʳş ʳʳd bʳrzun tʳdi bilge toyʳkʳka
bʳna ʳydi :
- 32 bu süğ ʳl’it tidi kıy’n’g könlʳnçe ʳy bʳn sʳna ne ʳyʳyın tidi kʳlir
ʳrsʳr köğ öklʳlür kʳlmʳz ʳrsʳr til’g sʳb’g ʳlı olur tidi ʳltun yışda
ölürt’ımız.

- 27 Anı suyunu (atlı olarak) varalım. Bu su boyunca vardık. [Efradı] saymak için [attan] indirdik. Atları ağaçlara bağlattık. Hem gece, hem gündüz dö:t nala gittik. Kırğızları uykuda bastık.
- 28 Mızraklarla (yol?) açtık. Hanı, askeri toplanmış. Savaşık, mızrakladık. Hanını öldürdük. Hakana Kırız milleti teslim oldu, itaat etti. Geri döndük; Köğmen ormanından beri geldik.
- 29 Kırğızlardan geri döndüğümüz (vakit) Türğış hakanda haberci geldi. Sözü şöyle: Doğu hakanına karşı asker yürütelim demiş. yürütmez isek bizi hakanı cesur imiş, müşaviri bilge imiş. Kaçırır isek.
- 30 Bizi öldürecekter demiş Türğış hakanı dışarı (= sefere) çıkmış dedi. On ok milleti (de) kalmayup dışarı çıkmış der. Çinlilerin de (hazır) askeri var imiş. Bu sözü işidüp hakanım ben eve (= vatana, yurda) doğru düşeyim dedi.
- 31 [Bu esnada] hatun (= Hanın karısı) yok olmuş idi. (= Ölmüş-tü) ona cenaze merasimi yapayım dedi. Ordu varın dedi. Altun ormanında oturun dedi. Su başı olarak Inel hakan (ile) Taraduş şad varsun dedi. Bana Bilge Tonyukuka dedi ki:

: 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 27
 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 :
 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 :
 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 28
 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 :
 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 :
 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 29
 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 :
 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 :
 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 30
 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 :
 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 :
 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 31
 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 :
 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 :
 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 32
 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 : 𐎠𐎢𐎽𐎢𐎪 :

Bu askerî ilet dedi. Cezasını (Garp Türklerinin) gönlünce (= iste- 32
 diğın gibi) söyle; ben sana ne söyleyeyim dedi. Gelir ise köğ (?)
 toplanır. (13) gelmez ise dil haberini alıp otur dedi. Altun ormanında
 oturduk.

- 33 üç körüg kişi kelti s'abı bir k'g'arı sü t's'kdı on 'k süsi k'lıs'z t's'kdı tir y'ar'ş y'azıda tir'lelim t'emış ol s'ab'g e'ş'dip k'g'ang'aru ol s'ab'g it'im k'and'ay'n s'ab'g y'ana [s'ab].
- 34 kelti ol'ur'n tiy'n t'emış y'elme k'argu e'dğüti urg'l b'as'tma t'emış böğ k'g'an b'an'aru 'nça 'ayıdm'ş; 'apa t'ark'ang'aru 'çre s'ab idm'ş bilğe toy'k'uk 'ayığ ol öz ol 'n'ar .
- 35 sü yorıl'm t'de'çi unam'an ol s'ab'g e'ş'dip sü yoritd'm 'altun yış'g yolsuz'n a'şd'm e'ti'ş üğ'üz'ig ke'ç'is'iz'in ke'ç'd'im'iz tün k'at'd'im'iz, bolçuka t'an önt'ürü t'eğ'd'im'iz.

BATI TARAFI

II

- 36 tılıg k'elürti s'abı and'ag: y'ar'ş y'azıda on t'üm'en sü t'er'ilti tir ol s'ab'g e'ş'dip be'ğ'ler kop'n.
- 37 y'an'alım arıg obutı yeğ t'edi; b'en 'nça t'erm'en: b'en bilğe toy'k'uk altun yış'g a'şa kelt'im'iz e'rti'ş üğ'üz'ig
- 38 ke'çe kelt'im'iz k'elm'ışı alp tidi tuym'adı t'enri um'ay id'uk y'er sub b'asa b'erti e'ri'nc n'eke t'eze'rbiz.

- 33 Üç haberci kişi geldi. [Hepsinin] sözleri bir: Hakanı asker çıkardı On okların askeride kalmayup dışarı çıktı der. Yarış ovasında toplanalım demişler. Bu sözü işidüp hakana doğru bu sözü (= haberi) gönderdim. Handan geri yine haber.
- 34 Geldi. Oturun diye demiş. Muhafızları, ateş kulelerini iyi koyun. Baskın ettirmeyin demiş. Böğü (?) hakan bana karşı böyle söylemiş. Apa Tarkana gizli söz (=haber) göndermiş. Bilge Tonyukuk ayıktır, kendi (herşeyi) anlar.
- 35 Asker yürütelim diyecektir (sakın) razı olmayın (14). Bu sözleri (= haberi) işidince asker yürüttüm. Altun ormanını yolsuz (yerinden) aştım, İrtiş nehrini geçitsiz (yerinden) geçtik. Gece (yürüyüşe) devam ettik. Bolçuya tan yeri ağarırken değdik.

BATI TARAFI

II

- 36 [Bir] dil getirdiler. Sözü şöyle: Yarış ovasında yüz bin asker toplandı der. Bu sözleri işidüp beylerin hepsi.
- 37 Geri dönelim. Ere (?) nefsinin saklamak (15) yektir dedi. Ben (ise) böyle derim! Ben Bilge Tonyukuk Altun ormanını aşarak geldik. İrtiş ırmağını.

: ገበሬጋ : ገጠና ጠባብ : ገጠና : ገጠና : ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና 33

: ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና
(ጋ) ገጠና : ገጠና : ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና

: ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና 34
: ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና
. ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና

: ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና 35
: ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና
: ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና

BATI TARAFI
II

: ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና 36
ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና

ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና 37
ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና

: ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና 38
: ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና ገጠና

Geçerek geldik. (Buraya) gelenler (= düşmanlar) cesur dedi (= demişler); (bizim geldiğimizi ise) duymadılar. Tanrı, Umay kutsal yer, sular (bizim için onlara) gaflet verdi. Neye kaçarız (16).

- 39 öküş t'ey'n n'ke korkurbiz az t'ey'n ne b's'n'al'm t'eğ'elim tid'im t'eğ'di-
m'iz y'ayyd'm'iz e'kinti öküş k[el'ti].
- 40 örtçe kız'p k'elti sün'üşd'm'iz biz'inte e'ki uç'ı sın'arça art'uk e'rti t'enri
y'arlık'ad'uk üç'ün öküş t'ey'n biz.
- 41 korkm'ad'm'iz sün'üşd'm'iz t'arduş ş'ad ara b'adı y'ayyd'm'iz k'ag'nın
tutd'm'iz y'abgusun ş'adın.
- 42 anda öl'ürti eliğ'çe er tutd'm'iz ol ok tün bud'unın s'ayu it'm'iz ol s'ab'g
eş'dip on ok beğ'leri bud'unı kop.
- 43 k'elti yük'ünti keliğ'me beğ'lerin bud'unın it'p yığ'p az[ç ?]a bud'un
tezm'iş e'rti; on ok süsin sül'etd'im.
- 44 biz y'eme sül'ed'm'iz anı e'rtim'iz y'ençü üğ'üz'ig k'eçe tin'esi oğlu y'at'igma
b'en eliğ k(?) t'ug'g e'rtü.

CENUP TARAFI

- 45 temir kap'ıgka t'eği irtim'iz anda y'andurt'm'iz in'el k'ag'anka [kr m. lit¹]
gka t'ezik t'ok'rsın . . .

[¹] Ben bu okunamıyan yerin her halde Temir kapıgka olduğunu sanıyorum.

- 39 (Onlar) çok diye niye korkarız. Az[ız] diye neye basılahım. Taar-
ruz edelim dedim. Taarruz ettik, perişan ettik. Ertesi günü çok
geldiler.
- 40 Ateş gibi kızup geldiler. Savaşık. Bizimkinden iki uçları (= ce-
nahları) yaridan fazla idi. Tanrı irade ettiği için çok diye biz.
- 41 Korkmadık. Savaşık. Tarduş şad arada irtibat (17) temin etti.
(Düşmanı) perişan ettik. Hakanını tuttuk. Yabgusunu, şadını,
- 42 Orada öldürdüler. Elli kadar er tuttuk. Aynı gece milletin hepsine
haber gönderdik. Bu haberi işidüp On ok beyleri, milleti hep.
- 43 Geldiler. Baş eğdiler (itaat ettiler). Gelen beyleri, milleti tanzim
edüp yığp azacak millet kaçmış idi. On ok askerini sevkettirdim.
- 44 Bizde asker sevkettik. Anıya erdik. İnci nehrini geçerek Tinesi
oğlu Yatıgmaya ben . . . tuğu . . .

- 46 *anda* *y^er^üki?* *s^uk*^[1] *b^aşⁱlg^aru* *s^ugd^ak* *bud^un* *kop* *k^elti* *ol* *kün*te (?)
t^eğti *türk* *bud^un* *t^emⁱr* *k^apⁱgka* *tine*si *og*lı.
- 47 *tine*si *og*lı *y^atıgma* *t^agka* *t^eğmiş* *idi* *y^ok* *e*rmiş; *ol* *y^er*te *b^en* *bilge*
toy^uk^uk *t^eğürt^ük* *üç^ün*.
- 48 *s^arıg* *altun* *ör^ün* *küm^üş* *kız* *kud^z* *eğrit^ebi* *agı* *buns^z* *k^elür*ti *ilt^eriş*
k^ag^an *bilg* . . .
- 49 *alı*pın^[2] (?) *üç^ün* *t^abg^açka* *y^eti* *y^eğirmi* *sün^üş*di *kıt^ayka* *y^eti* *sün^üş*di
og^uzka *b^eş* *sün^üş*di *anda* *y^aguç*ı.
- 50 *y^eme* *b^en* - *ök* *e*rtim *y^agıç*ı *y^{[e}me* *b^en*] ertim, *ilt^eriş* *k^ag^anka*.
türk *böğ*i *k^ag^anka* *türk* *bilge* *k^a[g^anka]*.

DOĞU TARAFI

- 51 *k^ap^ag^an* *k^ag^an* *y^eti* *ot^uz* *y^aşka* . . . *anda* . . . *e*rti *k^ap^ag^an*
k^ag^an *ol^urdı* *tün* *udⁱm^atı*.
- 52 *künt^üz* *ol^urm^atı* *kızıl* *k^anⁱm* *tük^eti* *k^ara* *t^erⁱm* *y^üğürt*ti, *işⁱg* *küç^ük*
b^ertim - *ök* ^[3] *b^en* *öz^üm* *uzun* *y^elm^eg*^[4] *itⁱm*.

[1] Asıl metinde **sa** yazılı. Thomsen **suk** diye okuyor. Suğdak sözünü de Thomsen gibi okuyorum.

[2] Radloff'un asıl metninde ilin yazılı.

[3] Radloff burayı şöyle okumuştur: kızıl altun tökti örün kümüş tökti berti. Bizim asıl metnimizde de Radloff'dan aldığımız için böyledir.

[4] Asıl metinde *udug elim yeme* diye ise de Thomsen Şine - usu yazıtı ile mukayese ederek böyle okuyor.

- 46 Orada - Sukın başbuğluğunda Suğdak milleti hep geldi. O günde (?) Türk milleti Demirkapıya, Tinese oğluna.
- 47 Tinesi oğluda Yatıgma dağına kadar değmiş; hükümdar yok imiş. O yerde ben Bilge Tonyukuk değdirdiğim için.
- 48 Sarı altın, beyaz gümüş, kız kızan, deruhde ettirip (18) defineler sayışız getirdi. Elteriş hakan bilgeliği.
- 49 Cesurluğu için Çinlilerle on yedi (defa) savaştı. Kıtaylarla yedi (defa) savaştı. Oğuzlarla beş (defa) savaştı. (O zamanlarda) müşavir.
- 50 Ben idim. Düşman üzerine gideni (= Başkumandanı) ben idim. Elteriş hakana.. Türk Böğü (?) hakanına, Türk bilge hakanına.

: ገጠሞታችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን 46

ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን

: ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን 47

ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን

: ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን 48

ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን

: ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን 49

ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን

ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን 50

ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን

DOĞU TARAFI

: ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን 51

ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን

ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን 52

ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን ገደባችን

DOĞU TARAFI

Kapagan hakan yirmi yedi yaşında . . . orada . . . idi. Kapa- 51
gan hakan (tahta) oturdu. Gece uyumadı.

Gündüz oturmadı. Kızıl kanımı tüketerek kara terimi akıtarak 52
işimi, gücümü (ona) verdim. Ben kendim büyük süvari müfrezesi
gönderdim.

- 53 arkuy kargug ulg'rt'd'm bas'n'igma y'gıg ke'lürir ert'im k'g'an'm'n
sül'et'd'im'iz t'enri yar'l'k'azu.
- 54 bu türk bud'unka yar'ıkl'g y'gıg y'eltürm'ed'im, töğ'ünl'g at'g yöğ'ürt-
m'ed'im; ilteri'ş k'g'an k'azg'anm'as'ar.
- 55 udu b'en öz'üm k'azg'anm'as'ar il y'eme bud'un y'eme y'ok ert'eçi erti
k'azg'and'uk'ın üç'ün udug el'im k'azg'and'uk'm üç'ün.
- 56 il y'eme il boldı bud'un y'eme bud'un boldı öz'üm k'arı bold'm ul'ug
bold'm n'en y'erde'ki k'ag'anl'g bud'unka.
- 57 bünt'eği b'ar ers'er, ne bunu b'ar ert'eçi ermi'ş
- 58 türk bil'ge k'ag'an il'ine bitit'd'im b'en bil'ge toy'uk'uk.

ŞİMAL TARAFI

II

- 59 ilteri'ş k'ag'an k'azg'anm'as'ar y'uş erti ers'er b'en öz'üm bil'ge toy'uk'uk
k'azg'anm'as'ar b'en y'ok ert'im ers'er.
- 60 k'ap'ag'an k'ag'an türk sir bud'un y'rinte bod y'eme bud'un y'eme ki'şi
y'eme ıdı y'ok ert'eçi erti.

-
- 53 Arkuy (?) (ve) ateş kulelerini (19) büyüttüm (= çoğalttım). Bası-
lacak olan düşmanı getirir idim. Hakanıma asker sevk ettirdik.
Tanrı iradesile.
- 54 Bu Türk milletine silahlı düşman getirmedi. Damgalı (20) atı
koşturtmadım. Elteriş hakan kazanmasa.
- 55 (Ona) uyarak ben kendim (de) kazanmasam el de millet de yok
olacak idi. Kazandığı için (bende) uyarak kazandığım için.
- 56 Ülke yine ülke oldu. Millet yine millet oldu. (Artık ben) özüm
ihtiyar oldum. Kocadım. (her) hangi (bir) yerde hakanlık (bir) millete.
- 57 (Baş olarak bir) serseri olsa, (bundan) ne felaket olacak imiş.
- 58 Türk bilge hakan ülkesine (bu yazıtı) yazdırdım. Ben bilge Ton-
yukuk.

ŞİMAL TARAFI

II

- 59 Elteriş hakan kazanmasa zahmet çekmiş (?) (21) olsa idi: Ben
kendim bilge Tonyukuk da kazanmasam yok olsaydım.

61 ilteriş k^ag^an bilge toy^uk^uk k^az^and^uk üç^ün k^ap^ag^an k^ag^an türk
sir bud^un yord^uk. . .

62 türk bilge k^ag^an türk sir bud^un'g oğ^uz bud^un'g iğⁱdü olurur.

61 Elteriş hakan (ve) bilge Tonyukuk kazandığımız için Kapagan
hakan, türk müttahit (?) milleti intişar etti.

62 (Artık şimdi) türk bilge hakan, türk müttehith (?) milletini, Oğuz
milletini iyi idare ediyor.

: յԻՆՈՒՄԻ : ԲԱՆԴՕՒԿԻ : ԼԼՅՆՔԵՄԸ : ՆԻՄԻՏԻՄ 61
(Ջ)ՆԻԼՆՐԿՆԸ : ՆՆՆՆՆՆՆՆՆՆ

: ՆՆՆՆՆՆՆՆ : ՆՆՆՆՆՆՆՆՆՆ : ՆՆ : ՆՆՆՆՆՆՆՆ 62
ԿԿԿԿ : ՆՆՆՆ

NOTLAR

(1) [2] *Kanın bolmayın* ibaresine bu şekilde bir mana vermek imkânsızdır. Herhalde *kanın* sözü aslında başka bir tarzda olmak gerektir. Elimde maatteessüf yazıtın fotoğrafisi olmadığından bunu yazıt üzerinde araştırmak imkânını bulamadım. Maamafih cümlelerin gelişinden bu sözün *kanın* değil *kansız* olması icap ettiği anlaşılmaktadır. O halde 𐰽𐰺𐰸𐰸 tarzında yazılan kelime 𐰽𐰺𐰸 biçiminde olacaktır. Böyle olursa mana anlaşıldığı gibi diğer yazıtlardaki bu tarzda ibarelerle ayniyet hâsıl olmaktadır.

(2) [2] *İçik* - sözü için Kâşgari'de şu izahat vardır :

[I, 167] اَزِ اِحْكِي = اى استسلم الرجل فى الحرب ودخل الى الحرب الاخر طائماً

(3) [3] *Alkın* - için Kâşgari'ye de bakınız: I, 214. Burada *er alkındı* sözleri اذا مات الرجل وفى diye tercüme edilmiştir.

(4) [8] € □ kelimesini Thomsen *andeğ* diye okumaktadır. [Turcica, 95 - 96 not] Filhakika Thomsen'in bu mütaleası yerinde olabilir. Thomsen bu sözün yazıtlarda geçtiğini de göstermektedir. [Aynı yer] Kâşgari'de de bu söz vardır [I, 144]. Fakat iki nokta bizi Thomsen'in bu mütaleasını kabul etmemeğe sevk etmektedir: 1. Yazıtlarda *andeğ* diye okunması lâzımgelen kelime € ⊙ şeklinde değil € □ diye yazılmaktadır. Binaenaleyh € □ şeklini *andeğ* diye okumağa hakkımız yoktur. Çünkü ⊙ harfi nd sesine tekabül ederse de □ harfi bu sesi vermemektedir. 2. İbare düşmanımız etrafta kuşlar gibi idi, bizde € □ idik tarzındadır. Bu ibare bize Orhun yazıtındaki babam hakanın ordusu kurt gibi imiş; düşmanı koyun gibi imiş [I D 12 - II D 11] cümlesini hatırlatmaktadır. Düşman bir şeye benzetilince kendileri de bir nesneye benzetildiği nazarı dikkate alınınca bu sözün *andeğ* değil bir vasıf olması gerektir. Rus âlimi Malov da bu bakımdan hareket ederek bu sözün herhalde bir vasıf olacağını aramış ve Kâşgari'de اَنْدُرْ sözünü zikretmiştir [I, 97]. Bu sözü Kâşgari ebleh diye tercüme etmektedir. Mes'ut yaşadıklarını, milletin boğazı tok olduğunu söyledikten sonra düşmanları kuşlara, kendilerini de aptala benzetmekte hiçbir mantıkî seyir bulunamaz.

Halbuki bu harf sarîh olarak görüldüğü gibi **⊙** yani **nd** değil **□** yani **s** veya **ş** harfidir. O halde bir **seg** veya **şeg** diye kelime aramamız gerekir. Malov bu ciheti de göz önünde tutarak bir **şeg** diye söz kaydetmiştir [Bulletin de l'Académie des sciences de l'URSS, 1929, s. 806]. Malov'un bu mütaleâsı varid olmakla beraber biz Kâşgarî'de müteyakkız manasına gelen bir kelime bulduk. Kâşgarî سَقْ أَرْ sözünü müteyakkız adam diye tercüme etmektedir. O halde bu kelimeyi müteyakkız diye kabul eder isek cümlemin manası sarîh olarak çıkmaktadır. Burada varit olabilecek bir itiraz bu kelimenin سَقْ değil سَكْ olması lâzımgeldiği tarzında olabilir [I, 279].

(5) [12] *Ötün-* için Kâşgarî'ye de bakınız: I, 173.

(6) [18] Türk budun olurgalı, türk kagan olurgalı Şandung balıka, taluy üğüzke teğmiş yok ermiş ibaresini Thomsen Türk milleti fütuhât için, Türk hükümdarı hükümdarlığı için Şantung şehirlerine, denize kadar ilerlemiş, yok olmuş diye tercüme etmektedir. Ben ise Türk milleti oldu olalı, Türk hakani oldu olalı Şantung şehirlerine, dinize (kadar) değdiği yok imiş diye tercüme ettim. Burada teğmiş yok ermiş değdiği yok imiş demektir. Eğer yok olmuş manası kastedilmiş olsa idi yok ermiş değil yok bolmuş denirdi.

(7) [19] *Sı-* için Kâşgarî'ye de bakınız: III, 188.

(8) [20, 21, 29] *Kaçnan erser ölüртеçi-kök* ibaresindeki *kaçnan* sözü yine aynı tarzda 29 uncu satırda da geçmektedir. Ben bu kökü *kaçın-* fiili ile alâkadar bularak tercüme etmekteyim.

(9) [23] *Tu-* için Kâşgarî'ye de bakınız: III, 187.

(10) [24] *Unç* için bakınız: Turcica, 88 not. Aynı söz Kâşgarî'de **اُنْج** şeklinde mevcut olup **اَلْمُظْمِنُ السَّاكِنُ** diye tercüme edilmektedir III, 323.

(11) [25] *Aklat-* fiili Kâşgarî'de *aglat-* şeklinde mevcuttur: I, 223.

(12) [26] *Yobal-* için Kâşgarî'ye bakınız: III, 55.

(13) [32] *Ökül-* Kâşgarî'de vardır: I, 172.

(14) [35] *Una-* için Kâşgarî'ye de bakınız: III, 193.

(15) [37] *Obut-* fiili Kâşgarî'de de vardır: I, 178. Fakat burada **اَبْتاق** diye harekelenmektedir.

(16) [38] *Tez-* için Kâşgarî'ye de bakınız: II, 8.

(17) [41] *Ba* - için Kâşgari'ye de bakınız : III, 189.

(18) [48] *Eğrit* - fiilini Thomsen tercüme edememiştir. Ben Kâşgari'de bir *اَكْرَمَاك* fiili buldum ki manası deruhte etmek, üzerine almaktır [I, 220. Thomsen, Turcica, 67-69]. Bu söz burada da tam tekabül etmektedir. Kelimenin bu şekilde harekelenmiş olmasını müstensih veya naşire de atfedebiliriz. Zaten kitabı tekrar asıl yazma ile esaslı bir surette mukayese etmek zarureti vardır.

(19) [53] *Kargu* sözünü ne Radloff ve ne de Thomsen tercüme edememiştir. Kelime *قَرغُو* veya *قَرغُوِي* şeklinde Kâşgari'de vardır. Şu suretle izah edilmektedir: Dağ üzerinde veya yüksek bir yerde minare şeklinde yapılan binadır ki, düşmanın geldiğini anlatmak ve herkes silâhını almak için üzerinde ateş yakılır. I, 356; III, 183. O halde Bizanslılarda da mevcudiyetini bildiğimiz ateş kuleleri mevzuu bahis olduğu anlaşılmaktadır.

(20) [54] *Tөгүн* sözünü Thomsen dizgin diye tercüme etmemiştir. Kelimeyi Kâşgari şöyle izah etmektedir: I, 347. *تكون - الوسم والكي*. Burada bir âdet meydana çıkmaktadır: Malûmdur ki: hayvanlara damga vurulurdu. Bu âdet bugün dahi vardır. Anlaşılan bu damgalı atlar harbe sokulmaz, yalnız büyük bir zaruret olursa bunlar da kullanılırdı.

(21) [59] *ID* kelimesini Thomsen *yok* gibi okumak istiyor veya öyle tercüme ediyor. İbare şöyledir: *Elteriş kagan kazganmasar yuş erti erser*. Buradaki *yuş* sözünü Kâşgari *الرحمة* diye gösteriyor. III, 3. Yalnız kelimeyi şöyle *بش* tarzında harekelediği için kelimenin tam telâffuz şekli bence vazih değildir.

Şurasını da gözönünde tutmak gerekir ki cümlenin devamında *yok* sözü geçmekte olduğundan Thomsenin mütaleası da yerinde olabilir.

ONGİN YAZITI

ONGİN YAZITI

Bu yazıt 1891 yılında Yadrintseff tarafından bulunmuştur. Yazıt Ongin ırmağı civarında bulunduğu için bu namla adlanmıştır. Bu ırmağın bir kolu olan Taramel'in kenarında bulunmaktadır. Manitu dağı civarında olan bu yazıt Taçam (?) adlı birk Türk beyine ait olup metinde Elteriş ve Kapagan hanların isimleri de zikrolunduğuna göre VIII inci yüz yıla aittir.

Yazıtta kayıt olunan S b ra hanın adını hernekadar Radloff Sabra diye okuyor isede bunu Samoïlovitch'in de söyledediği gibi her halde İşbara diye okumak gerektir. Başta i seslerinin daima yazıldığını biliyor isekte yazıtta birkaç yerde bu cihete dikkat edilmediğinden bu isim de aynı şekilde dikkatsizlik eseri olarak yazılmıştır. [Bakınız: satır 10 ve 11 işiğ sözlerine.]

Bu yazıt hakkında Thomsen haklı olarak şu satırları yazmaktadır :

«Ma connaissance de cette inscription si mal conservée et si obscure se fondant exclusivement sur l'édition de M. Radloff et les reproductions publiées dans son Atlas der Alterthümer der Mongolei, pl. XXVI et LXXXIII, je préfère ne donner que son texte et sa traduction, sans en pouvoir garantir la justesse dans tous les détails.» Turcica, S. 38-39.]

Bizim de elimizde yalnız Radloff'un metni bulunduğu için bununla iktifaya mecbur kaldık.

CEPHE TARAFI

- 1 eçümiz apamız yamı kagan dört bulun'g k'sm'ş, yıgm'ş, yaym'ş, basm'ş, ol kan yok boltukda kisre el yitm'ş, içg'nm'ş, kaç'şm'ş...
- 2 kagan'aduk kagan'n içg'nı idm'ş türk budun önre kün togus'kina kisre kün bat's'kina teği beriye t'bg'çka y'riya yış [ka teği] . . .
- 3 alp er'in balbal k'ısdı, türk budun atı yok bolu b'erm'ş erti; türk budun yitm'ezün t'eyin yoluk erm'ezün t'eyin üze tenri t'er m'ş . . .
- 4 kapagan elteriş kagan eline kıl'ndım. el etmiş yabgu oğlu işbara tamgan çur yuga inisi bilge işbara tamgan tarkan yamg'lig beş yetmiş eçim atım
- 5 bu t'bg'çda y'riya teğ oguz ara yeti eren yagı bolm'ş ak'an'm b'aga tenriken y'n anda yorum'ş işğ küçün b'erm'ş
- 6 tenriken ke işğ bert'in t'eyin yarlıkamış şad at'g anda b'erm'ş boltukda tokuz oguz teğ yagı erm'ş b'edük erm'ş tenriken yor[m'ş]
- 7 yabız batbız azig öküş'ğ kötiğ irti sül'et'im. t'er m'ş. amtı beğlerime t'er m'ş biz azbız t'eyin kor[m'ş]
- 8 ak'an'm şad ança ötünmiş: tenriken almazun t'eyin
dun anda b'erm'ezine t sol(?)

CEPHE TARAFI

- 1 Ecdadımız Yamı hakan dört tarafı kısmış, yenmiş, yaymış, basmış. O han yok olduktan sonra ülke sukuta uğramış, münkarız olmuş, kaçışmış...
- 2 Hakanlık [olan] hakanı münkarız olmuş (1) Türk kavmi öne gün doğusuna, arkaya gün batısına kadar, beride (= cenup ta) Çine, ötede (= şimalde) ormana [kadar].
- 3 Cessur adamlarını balbal kıldı. Türk kavmi (nin) adı yok oluvermiş idi. Türk kavmi batmasın diye feda olmasın (1) diye üstteki Tanrı (= Gök) der imiş..
- 4 Kapagan Elteriş hakan ülkesine tayin olundum. Ülke düzeltmiş Yabgu oğlu İşbara Tamgan çur (Yoga ?) un küçük kardeşi Bilge İşbara Tamgan Tarkan (ile ?) ceman altmış beş akrabam (2)
- 5 Bu Çinde öteye (= şimale) doğru Oğuzlar arasında yedi er düşman olmuş (?) babam Baga Tenriken (3) (yin ?) orada yürümüş; işini gücünü vermiş.

CEPHE TARAFI

:|*DD:|*YFD:|*|d:YVJ>Q:KTNK:Y)YHF*D:4*J1:4*MA 1
 ...|*YAN:|*YAF:|*KFGY:JTFJ:J**↓*J>J:↓>D)HJ>:|*|J
 :HNF:JTYN:Y>>>JTYNK:|*XF:JYAF:HYH:↓XJ)YH 2
 :JHAYJ* :JYTY:TEK:JYHY*J:HNF:JTFJ:JYHIF>*
(TEKJH)YTF:JYHD
 :TKY:|*HJ:>J>J:↓DF* :Y>>J:YTNK:J**|* :J>J:HNY:J 3
 :JHN:HJK:H*H*Y↓J>D:HJK:H*H*HFG:Y>>J:YTNK
|*TYK:JTYK
 :JYJ:JY>:Y>J:|*KY:*⊙JF:JY:Y)YHITKY:YJH 4
 :YH* :Y* :JYJ:JCY:TEK:JY>D:Y>J)Y*
:H*H:|*HJ:JY:YJY*
 :|*J>J:TFD:HNYK:JY:Y>J:JYHD:J**YJ* :>J 5
:|*TY:HNF:TEK:|*Y>D:J⊙:HY:HJTYK:JYJ*YH
 :|*TY:J⊙:Y*|* :|*HJYD:HJK:YKTY:TEK:JY:HJTYK 6
 :HJTYK:|*Y:BX:|*TFYD:TEK:Y>J:YH>*:J**↓*J>J
Y>D
 :|*TYK:KYN:TKY:EKYMB:TEKHY:YHJ*YH 7
HJ>J:HJK:YH*YH:|*TYK:J*TYEY:TEK*
HJK:YH*J:HJTYK:|*HKN:J>:Y:YH 8
J>J:JYH*TY:J⊙:Y>.....Y

6 Tenrikene işini verdin diye taltif etmiş. Şad adını orada vermiş
 oldukça Dokuz Oğuzlara kadar (?) düşman imiş, büyük imiş (?)
 Tenriken yürümüş.
 7 Fena, kötüyüz. Azı, çoğu gördük idi. Asker sevk ettim der imiş.
 İmdi beğlerime der imiş. Biz azız diye korkmuş...
 8 Babam Şad böylece arzetmiş: tenriken almasın diye.... Orada
 vermesin..

YAZITIN SAĞ TARAFI

- 9 *k^am^uk b^alⁱka t^eğdⁱm kon^uldⁱm a^ldⁱm; süsi k^elti; k^ar^asⁱn yⁱgdⁱm beğⁱ k^açdı g^erti; t^abg^aç bud^un t^ekⁱldⁱm yⁱgdⁱm, b^asdⁱm, y^aydⁱm bozkunça.*
- 10 *k^elir ertⁱmiz e^kin ara t^eğ y^agı bolmⁱş t^eğm^eçim^en t^eyⁱn s^akⁱndⁱm t^enri bilge k^ag^anka s^akⁱnu işⁱğ küçⁱğ b^esⁱğim b^ar eⁱmⁱş e^rinç t^eğdⁱkⁱn üç^ün [yⁱ]gdⁱm e^bke t^eğdⁱkⁱm ur^uş kⁱlp.*
- 11 *t^eğip inⁱme oğlⁱma ança ötl^edⁱm k^alyuⁱlp elterⁱş k^ag^anka adⁱrⁱlm^aduk y^anⁱlm^aduk t^enri bilge k^ag^anda adⁱrⁱlm^almⁱm azm^almⁱm t^eyⁱn ança ötl^edⁱm k^eri b^arⁱgma b^ardı, bilge k^ag^anⁱn bud^unu b^ardı ölüğⁱn atka işⁱğ küçⁱğ b^erti*
- 12 *üze t^enri k^an lüi yıka y^etinç ay küçlüğ^ü alp k^ag^anⁱmda adⁱrⁱlu b^ardⁱnⁱz bilge t^a?ç^a?m yugⁱn alur^agⁱnⁱn k^azg^andⁱm [su]b y^er t^enri öd ç kirür (?) erti.*

Yan yazıtın üstünde ufki yazıt

1 [t ^a ?ç ^a ?m] ka bit ⁱ ğ t ^a ş ⁱ g	5 yıka bilge
2 [kıl]d ⁱ m b ^e niğ ^ü	6 külüğ ^ü er edğ ^ü k ^a [n]
3 [k ^a g ^a n]ım t ^a ?ç ^a ?m	7 t ^a ?ç ^a ?m ölti
4 bilge t ^a ?ç ^a ?m lü	

Mezardan başlıyan taş sıralarında birinci taşın üstündeki yazı

ışb^ar(a) t^ar^k^an b^alb^alı

- 9 Bütün şehire değdim; sakin oldum, aldım. Ordusu geldi. Halkını yendim, beği kaçtı idi. Çin kavmi yendim, basdım, yaydım
- 10 Gelir idik. İkisinin arasına kadar (?) düşman olmuş. Değmeyim diye düşündüm. Tanrı Bilge hakanı düşünüp işini gücünü verdiğim var imiş. Değdiği için Yendim. Eve (= vatana) değdiğim (vakit) harp edip.
- 11 Değip küçük kardeşime oğluma böylece nasihat ettim (4) Hiddetlenip Elteriş hakan(dan) ayrılmadık, yanılmadık; Tanrı Bilge hakandan ayrılmıyalım, isyan etmiyelim diye böylece nasihat ettim. Geri varanlar va dı. Bilge hakanın kavmi vardı. Ölü ada (= şöhrete ?) işini, gücünü verdi.
- 12 Üstte gök han ejderha yılında yedinci ayda güçlü, cessor hakanından ayrılı verdiniz. Bilge Taçam cenaze merasimini yapmağa gayret ettim. Yer, su, gök..... girer (?) idi.

YAZITIN SAĞ TARAFI

:#*#?9: #H4H: rHY? : rIM: #M: #*J> ↓: #XEH: JQJG: ↓#H 9

:# #?# ↓ #)#>: ΛY # : rKTY? r#ΛH: rE
J> ↓H> : #*DD: #*I: #*YD

.#9H: #*ΓΛ#EH: I#J>: rYDE : J4Hr? : 4#KTY? 10

:#EIT? : EΛN?EI : >H? : JHJYH: JEYr? : rTYH: #☉H
: J>YH>: #BXEH: J??: #*Y(9) #*ΛN: #*BXEH: >TYTYJ

: JHJYH: rTY: rH>DJH: #XYHN: J>: J#JY? : J#r? : rEH 11

: #J#H: #J#JH# : J☉YH: JEYr? : rTYH: ↓#*J>D: ↓#*JH#
: r>#>: rYH: JEYr? : r#HJ: J#TYJ: rTY? : #XYHN: J>: #9H
: rHY? : EΛN?EI: JH# rEYH: r#HJ

: J#*YHJ: EYΛNB: D>rHY? : JHJY? : rMY:)H: rTYH: J4H 12

: #☉TYH:)TY>J: rY>D: #Λ# : JEYr? : 4Y#H> : >JH#
: rHY: rTYTY? : Λ XN: rTYHrTYD(>Y)

Yan yazıtın üstünde ufki yazıt

JEY? : JHJGD	5		rY# : EHr? : JH(#Λ#)	1
()HNEX: rEYNB	6		NET-??: #*(JrH)	2
rHYN: #Λ#	7		#Λ# : #()YH)	3
			NY: #Λ# : JEYr?	4

Mezardan başlıyan taş sıralarında birinci taşın üstündeki yazıt

rJJJJ :)HJ #HJ

Yan yazıtın üstündeki ufki yazıt

1 Taçama yazıt taşı	5 Yılında. Bilge
2 Yaptım. Abide	6 Meşhur er (ve) iyi ha(n)
3 Hakanım Taçam	7 Taçam öldü.
4 Bilge Taçam ejderha	

Taş sıralarının birincisindeki ibare
Işbara Tarkan balbalı.

NOTLAR

(1)[3] yoluk sözü için Kâşgariye de bakınız: III, 10.

(2)[4] Kâşgari; III, 26.

(3)[5] Tenriken sözünü Kâşgari şöyle izah ediyor:

III, 288. تنكر كان — العالم الناسك. بلغات الكفرة.

(4)[11] ötle- fiilinin kökü olan öt sözünün öğüt'ün muhafefi olduğunu on sene evvel Kâşgariye istinaden bulmuştum. Daha sonra Uygur metinlerine dayanarak aynı noktai nazarı serdedildiğini KCsA. da gördüm.

İHE HÜŞOTÜ YAZITI

İHE HÜŞOTU YAZITI

Orta Moğolistanda İhe Hüşotü denilen yerde Kotwicz tarafından bulunan bu yazıtı Samoïlovitch fransızcaya çevirmişdir. Her iki bilgin bu husustaki araştırmalarını 1928 de Rocznik Orjentalistyczny mecmuasında çıkarmıştır.

Bu yazıt Küli çur adlı bir Türk beyinin adına dikilmiştir. Aynı ad Kül çur, Külüg çur biçimlerinde kaydedildiğinden Samoïlovitch 716 yıllarında Tarduşların başında bulunan Kül çurun bu yazıtın sahibi olan Küli çur olduğunu kestirmektedir. Maamafih yazıtta E teriş hakanın adının geçmesinden de herhalde bu yüz yılda yazılmış olduğunu anlıyabiliriz.

Yazıtın garp tarafında 12, şark tarafında 13, şimal tarafında da 4 satırı vardır.

Yazıtı çıkarana lar asıl metni de yazmayıp yalnız fotoğraflarını vermektedirler. Binaenaleyh biz de aynı usulü takip ederek bu fotoğ afları neşrile iktifa etmekteyiz.

BATI TARAFI

- 1 — — — — — : ık^an tonyu^uk^uk : atıg : b^ermış — — —
- 2 — — — — — t du^ukda : yöğtürmiş : işb^ara ık^an küli ur bolmış :
. küli ur tonyu^uk^uk — — —
- 3 — — — — — [el^eriş] k^ag^an : elinte : k^arıp : edğü e^bini : körti : uluğ
küli ur : s^ekiz on : yaş^ap : yo^ok bol[tı] — —
- 4 — — — özlü^üki : boz at : erti : kedim b — — — alı^ı e^rdemi :
anda : küki (?) : türk bud^unka. . . — —
- 5 — — — . g r ulugn : yağıt^ukda : [küli] ur — — — g s^anip :
ölürⁱp : oğlın : kişisin : bol^un kı — — —
- 6 — — — . bu. z elⁱğ : tutdı : yer : z. — — — erti : küli ur :
türk bud^un beğler — — —
- 7 — — — — — — — — — — [b]iğe e^şin için : alım e^rdemin
— n : k — . . . —

BATI TARAFI

- 1 — — — — — Çıkan Tonyukuk adını vermiş — — — — —
- 2 — — — — — İşbara Çıkan Küli ur olmuş — — — (1) Küli ur
Tonyukuk — — —
- 3 Elteriş hakan ülkesinde kocayub iyi gün gördü. (2) Ulu Küli ur
seksen [yaş] yaşayub yok oldu — —
- 4 öz atı boz at idi. Giyim (= zırh) — şecati, fazileti orada —
Türk milletine — — (3)
- 5 — — — düşman oldukta Küli ur — — — mızraklayub öldürüp
oğlunu, karısını esir (?) — — — (4)
- 6 — — — ülkeyi tutdu. yer — — — idi. Küli ur Türk milleti,
beğler — — —
- 7 — — — — — bilge eşi için, şecati, faziletini — — — — —

- 8 — — — — r — — — — l r : işbara bilge küli çur :
kişi :
- 9 — — — — erti : sünüş bolsar : çerig : iter erti : ab ablar :
r mle(?) : teğ erti.
- 10 — — — — sançdı keçinde : tümt : süke : sünüşdi : küli çur :
oplayu teğip : süsin.
- 11 — — — lı — — — beş balıkda : dört sünüş sünüşdükte :
küli çur oplayu teğip : bulgayu.
- 12 — — — — [b¹]g^açka : bunça sünüşip : alpın : erdemin : üçün
kü bunça tutdı.

DOĞU TARAFI

- 13 — — — — . : oğlın : in : ud'zt^uk . . d^uki i . .
d^uki : y^a r². d^uki.
- 14 — — — — [b¹]ge : küli çur : tarduş : bud'n'g : iti ayu
ol^urtı — — —

-
- 8 — — — — — İşbara bilge Küli çur karısı
- 9 — — — — — idi. Savaş olsa ordu sevk ve idare eder idi;
av avlasa — gibi idi.
- 10 — — — — — mızrakladı. Keçinde bütün ordu (ile) (?) savaş
etti. Küli çur hücum edip ordusunu
- 11 — — — aldı — — — Beşbalıkda dört savaş savaşıkda Küli
çur hücum edib karıştığından
- 12 — — — — — Çine [karşı] bunca harp edip şecaati, fazile-
tinden dolayı şöhretini böylece tutdu (=muhafaza etti)

DOĞU TARAFI

- 13 — — — — oğlunu — — — — —
- 14 — — — — bilge Küli çur Tarduş milletini idare (ve onlara)
hükmederdi

- 15 — — . . ktm . . . g: özl^üki: bin'p o[pl^ayu t^eğ'i]p üç
 e'riğ: s^ançdı: t — [sü]n^üşd^ükde: küli çur: özl^üki: y^eğ'ren at
 bin'p —
- 16 — — ^anda k^erü: b^ar'p: y^ençü üğ^üz'iğ: k^eçe: t^em'ir k^ap'gka:
 t^ezikke t^eği sü — e: k^azg^andı: t^ok^uz og^uzka: y^eti sün^üş sün^üşd^ükde
- 17 — — a: t^okdi: k^ty: t^at^a[bı] de: b^eş: sün^üş:
 sün^üşd^ükd[e küli ç]ur: ^and^ak (?) bilğe eşi: ç^ab eşi ^erti: ^alpı:
 bük^esi: ^erti.
- 18 — — [kü]li çur: y^eti y^aşına: y g r . . . rti —
 zglg: to . . — lrti: k^arl^uk: y^agıt^ukda: t^zde sün^üşd^ükde:
- 19 — — [bilğ]e: küli ç[ur]: ^anda: kⁱsre: k^arl^ukka: y m — ü — :
 id l . . n: bin'p: opl^ayu t^eğ'p: s^ança ıd'p: ^at oplu önti: y^ana:
^ag'l'p. —
- 20 — — sü sürti: k^arl^uk'g: kçgnt . . s m d ı: k^arl^uk t^apa: —
 glı: b^ar'p: zn r . y^ana: e^bine: sün^üş: kiğürti: k^arl^uk: ^atl^andı:
 ança sün.

- 15 — — — — — öz [atına] binip hücum edib üç adamı mızrak-
 ladı — savaşıdıkta Küli çur öz kola [rengindeki] atına binip —
- 16 — — andan garba varıp Inci ırmağını geçerek Demir Kapuya
 Tezike kadar ordu (5) — kazandı. Dokuz Oğuzlarla yedi savaş
 savaşıdıkda
- 17 — — — Kıtay, tatabı — — — [larla] — — — — de beş savaş
 savaşıdıkda Küli çur — bilge eşi meşhur eşi (onun) kahramanı,
 yiğiti idi (6)
- 18 — — Küli çur yedi yaşında — — — — — Karluklar
 düşman oldukta, Tez de savaşıdıkda
- 19 Bilge Küli çur ondan sonra Karluklara — — — binip hücum
 edip mızraklayub atın (etrafı) sarılıb (?) tekrar çekilüb (?) (7)
- 20 — — orduyu takib etti Karlukları — — Karluklara karşı — —
 varup — tekrar evine [= vatanına] savaş [ile] girdirdi. Karluklar
 atlandı; bu kadar ordu

- 21 — [k^a]rl^uk: y^eğr^en: ʕ^rimlⁱğ: ^alkasın: sıyu: urtu k^arl^ukn . . . :
turu . — . g ^elt^eb^r: özi k^elti ʕ^şi ʕ^ri ʕ^rkin: oğlı: yiğ^en çur: k^elti.
- 22 — — sü. de: sün^üş^üp: süsin: s^ançdı: ʕ^lin ^altı: oğlın:
kişisin: bu . . . — k^ag^anına: işb^ara: bilğ^e: küli çur: —
- 23 — — — — rüke: t . . . bu üd.: öl^üği: ʕ^ança ʕ^rmⁱş
ʕ^rinç: y^agıka y^alınus: opl^ayu t^eğⁱp: op^ulu kirⁱp: özi kⁱs^aga
k^erğ^ek boltı.
- 24 — — — — n^z: k^ag^a[n]: inisi . . çur teğⁱn k^elⁱp: ul^ayu t^ört teğⁱn
k^elⁱp: işb^ara: bilğ^e: küli çur^ug: yugl^atı: b^edⁱzⁱn: b^edⁱzⁱtı: ol^urtı.
- 25 — — — — [üçü]n bu : k^azg^andı: ʕ^rtl^uk: yılⁱğ
iğⁱti.

ŞİMAL TARAFI

- 26 — — — — — : ʕ^ki (?) t^eğⁱn k^elti: t d — — çurⁿ: oğlı:
yiğ^en çur: k^elti —

-
- 21 Karluklar kola, , al (atlarını) kırıp geçirdi (?) (8) Kar-
luklar — — — Eltebir bizzat geldi; ʕ^şi erleri [ile] Erkin oğlu
Yiğen çur geldi.
- 22 — — — — da savaşıp ordusunu mızrakladı, ülkesini aldı, oğlunu,
karısını — — hakanına İşbara bilge Küli çur —
- 23 — — — — — ölümü böyle imiş; düşmana yalnız hücum edib
(etrafı) sarılıp . (9) . . öldü.
- 24 — — — — hakanın küçük kardeşi çur tegin gelüp onu
müteakıp dört tegin (daha) gelib İşbara bilge Küli çurun cenaze
merasimini yaptı, heykelini yaptırdı.
- 25 — — — — için kazandı. Pek çok sürüsünü çoğalttı.

ŞİMAL TARAFI

- 26 — — — — — iki (?) tegin geldi, — — çur'un oğlu Yiğen
çur geldi —

27 — — — — — in: için bunça: bud^un: kub. r'p: yugl^adı:
b^ent^ez b^en —

28 — — — — — . . . : bilm^ez: bilⁱğ'in: bil^tü^k'im'in: öd^ük'im'in bunça:
bitiğ: bitid'im.

29 — — — — — m. bun t . . . — — —

27 — — — — — için bunca millet toplanup (?) cenaze merasimini
yapdı —

28 — — — — — bilmez —; bildiğim, anladığım (gibi) bunca yazıtı
yazdım.

29 — — — — — — — —

NOTLAR

(1) [2] Metinde görüldüğü gibi burada bir *Yöğtürmiş* sözü vardır; ki Samoïlovitch tercüme ederken bu sözü bırakmıştır. Kelimeyi izahında ise bir istifham ile *élever* diye tercüme etmektedir. [Mezkûr eser, S. 83]

(2) [3] *Edgü ebini körtü* ibaresini Samoïlovitch şöyle tercüme etmektedir: *Il vécut heureusement*. Bunun gibi bir ibare Orhun yazıtında da geçmekte olduğundan ora ile mukayese ederek ben burayı bizim iyi gün görmek sözü ile tercüme yerinde buldum. [Bakınız: Thomsen, Turcica, S 62]

(3) [4] *Kedim* sözünü Samoïlovitch sebebini anlımadığım bir şekilde yani *ornement* diye tercüme etmiştir. Aynı söz Orhun yazıtlarında da geçmektedir. [I § 33] Thomsen bu sözü her iki tercümesinde de has isim zannetmiş ise de ben kelimenin giyim sözünün aynı olduğunu sanmakta ve ata konulan elbise, zırh diye tercüme etmekteyim.

(4) [5] Buradaki *kişi* sözünü Samoïlovitch adam diye tercüme etmiş ise de zevce, karı manasına gelmektedir.

(5) [16] Tezik sözünü de Samoïlovitch haklı olarak müslüman Araplar manasında kullanıldığını kaydetmektedir. [Bu hususta evvelâ Barthold, Radloff, Inschr. Zweite Folge S. 12. Not 1 de izahat vermektedir.]

(6) [17] *Büke* sözünü ben yiğit diye tercüme ettim. Samoïlovitch de çok doğ u olarak athléte diye tercüme etmiştir.

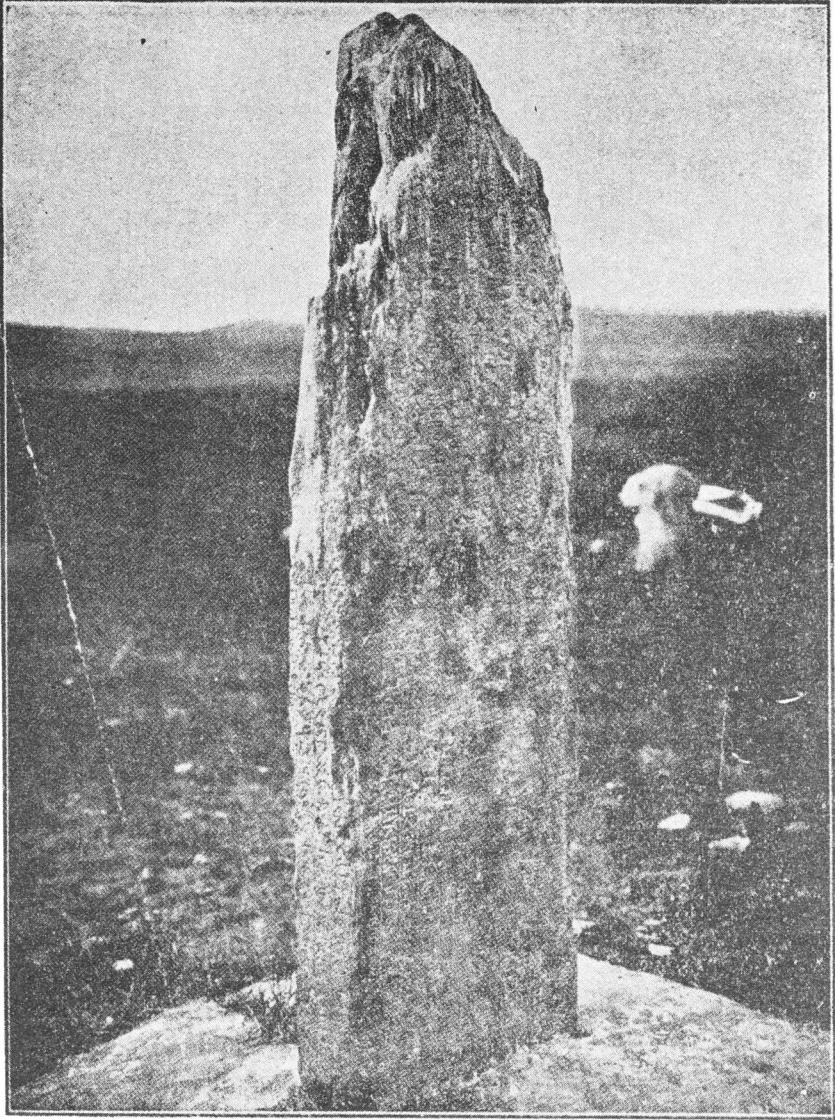
(7) [19] *Sança ıdıp at opulu önti; yana ağılıp* ibaresini Samoïlovitch *Le cheval (?) étant enveloppé (?) sortit du combat (?), ayant relevé de nouveau (?)* diye tercüme etmektedir. Buradaki *opulu* sözünün Kâşgaride olduğunu söyleyen Samoïlovitch (I, 151) i göstermekte isede ancak I, 167 de böyle bir söz bulunmaktadır. Fakat bu yerdeki kelime de Samoïlovitch'in verdiği manada değildir.

(8) [21] *Karluk yeğren erimliğ alkasın sıyu urtı* ibaresini Samoïlovitch hemen hiç tercüme edememiştir. Burada *yeğrenin* manasını bildiğimiz gibi *alkanın* da renk adı olduğunu görmekteyiz. *Sıyu urtiye gelince*: Bu söz Orhunda da geçmektedir [I § 36].

(9) [23] Bu hususta Mahmud Kâşgari'ye istinaden izahat veren Malov'un 1929 da Bulletin de l'Académie des science de l'URSS. deki yazısına bakınız.

Ihe hüşotü yazıtı

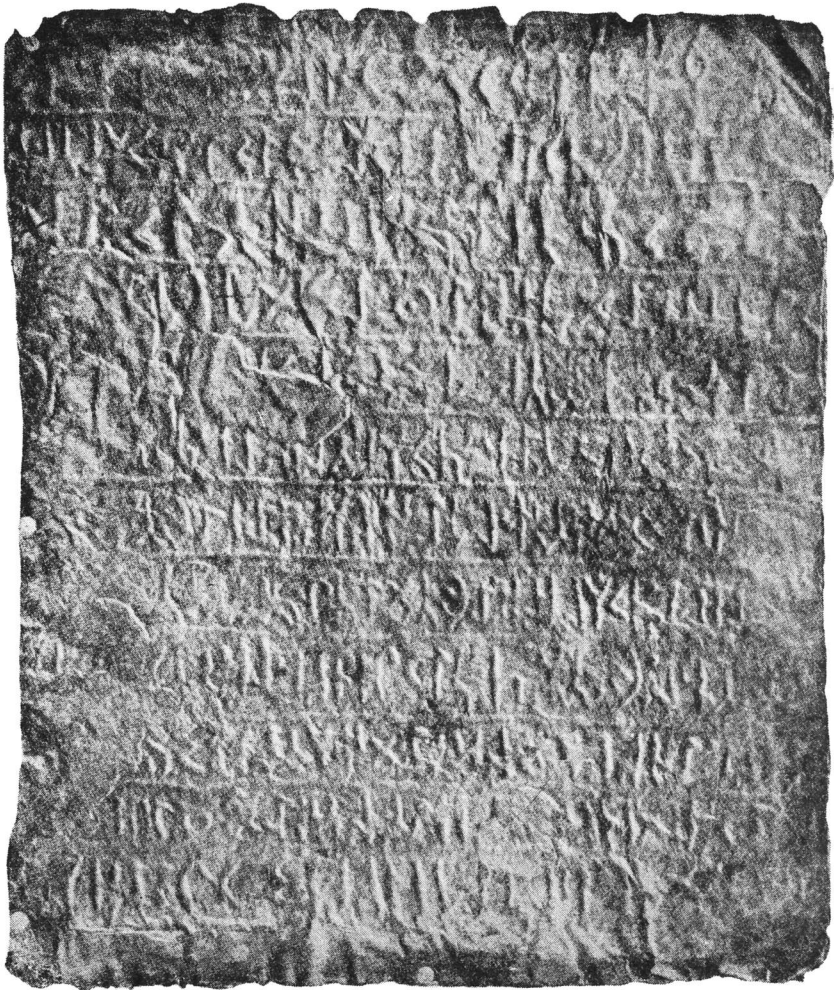
Ihe hüſotü yazıtı

III

B - 1.

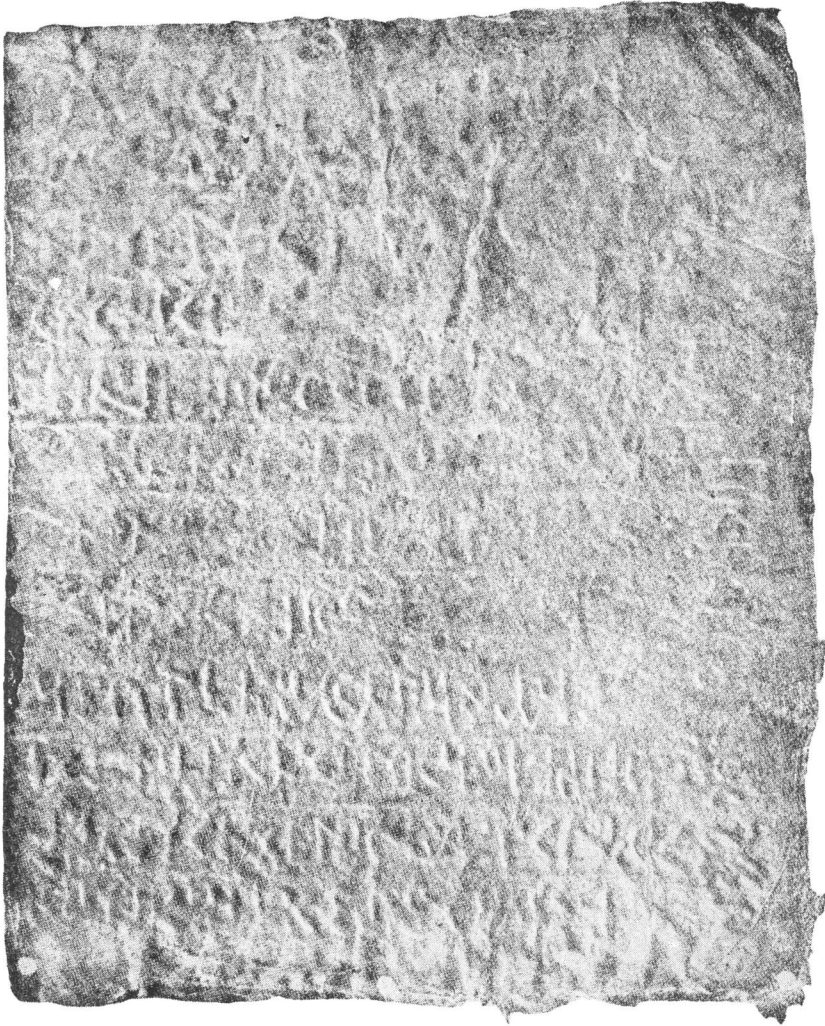

11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

V

B - 3

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

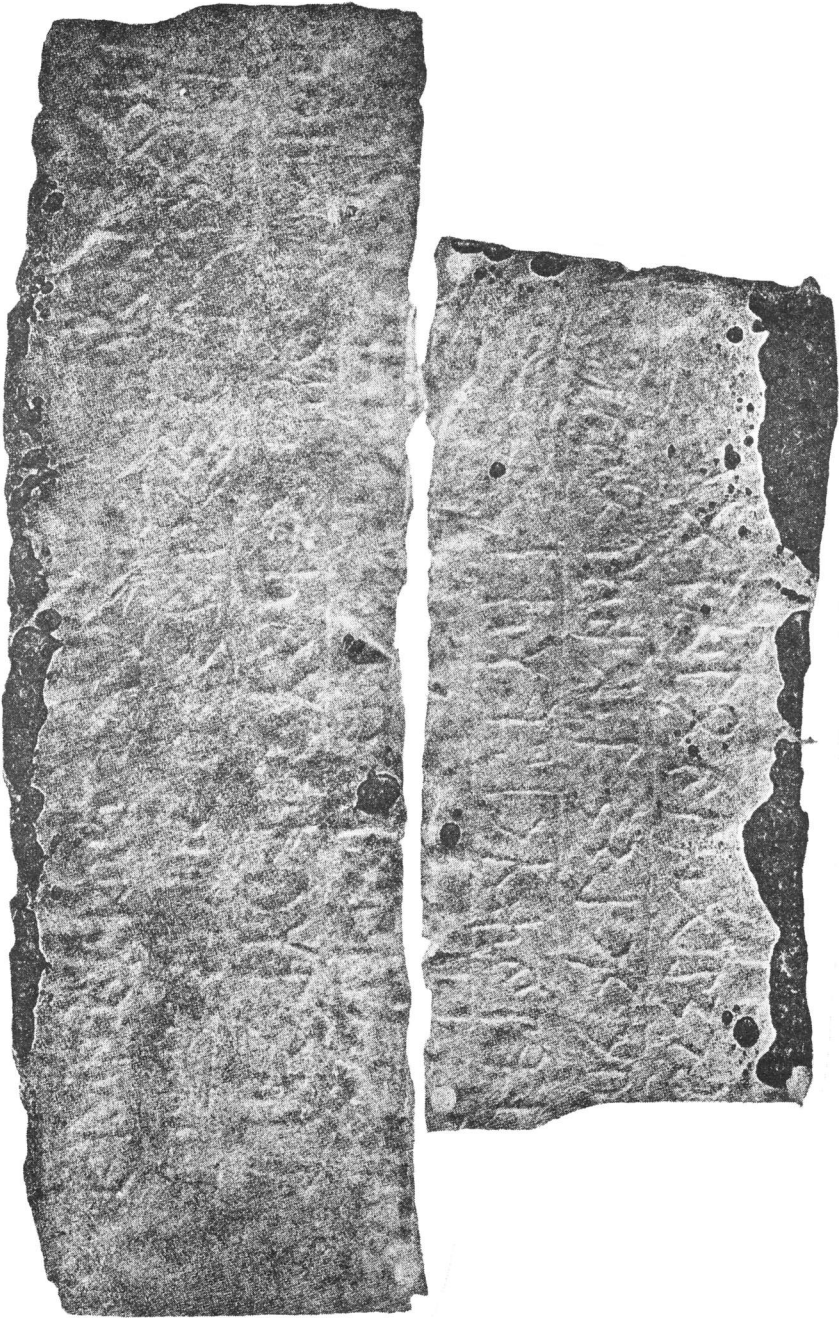
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13

SUCİ YAZITI

SUCİ YAZITI

Bu yazıtı ilk dafa 1913 yılında Journal de la société Finno-ougrienne'in XXXuncu cildinde neşreden G. J. Ramstedt bunu 1900 de Urga'dan Handu-Wang manastırına giderken bulunmuştur.

1909 da Sakari Pälisi ile birlikte yazıtı tekrar tetkik etmeğe muvaffak olan Ramstedt Şine-usu yazıtı ile beraber mezkûr mecmuada çıkarmıştır.

Şimalî Moğolistanda Ar-Ashatu dağı, Dolon Huduk civarında Sucin-dava'da bulunan bu yazıt 11 satırdan ibarettir. Yazıtın üzerinde resminde görüldüğü gibi aşağıdan yukarı olmak üzere dokuz satır vardır. On ve onbirinci satırlar ise aşağıda düz olmyan satıhta arzanî bir su.ette bulunmaktadır. Yazıtın en üstünde yani başda damga göze çarpmaktadır.

SUCİ YAZITI

- 1 Uygur yir'nte ya^gla^kar k^an ata ke^l[t'im]
 - 2 kırk'z og^lı m^en, boyla kut^lug ya^rg^an
 - 3 m^en, kut^lug ba^ga ta^rk^an ü^ge buyr^ukı m^en,
 - 4 k^um surug[']m k^un tog^us^uka ba^t's[']ka
 - 5 te^gdi. bay ba^r ertim. a^g'l'im on y^lk'im saⁿs'z erti
 - 6 in'im yiti, ur'im ü^ç kız'im ü^ç erti. e^{bl}'dim og^l'm'in,
 - 7 kız'im'in ka^l'ns'z birtim, ma^r'ma yüz er turug b[er]tim
 - 8 ye^g'enim'in at'im'in körtim. am^ti öltim....
 - 9 og^l'n'im erde ma^r'm'ın^ça bol, kaⁿka ta^p, ka^t'gl'an.
 - 10 ulug ogul'im s[ük ?]e ba^rdı
 - 11 körm^e'dim r..m ogul.
-

TERCÜMESİ

- 1 Uygur yerinde (ben) Yağlakar kan Ata geldim.
- 2 Ben (bir) Kırgız oğlu Boyla Kutlug Yargan
- 3 Kutlug Baga Tarkan'ın buyruklarının ügesi (1) ben
- 4 Şan, şöhretim gün doğusuna, batısına
- 5 değdi. Zengin idim. Ağılım on, at sürüm sayısız idi.

ASIL METİN

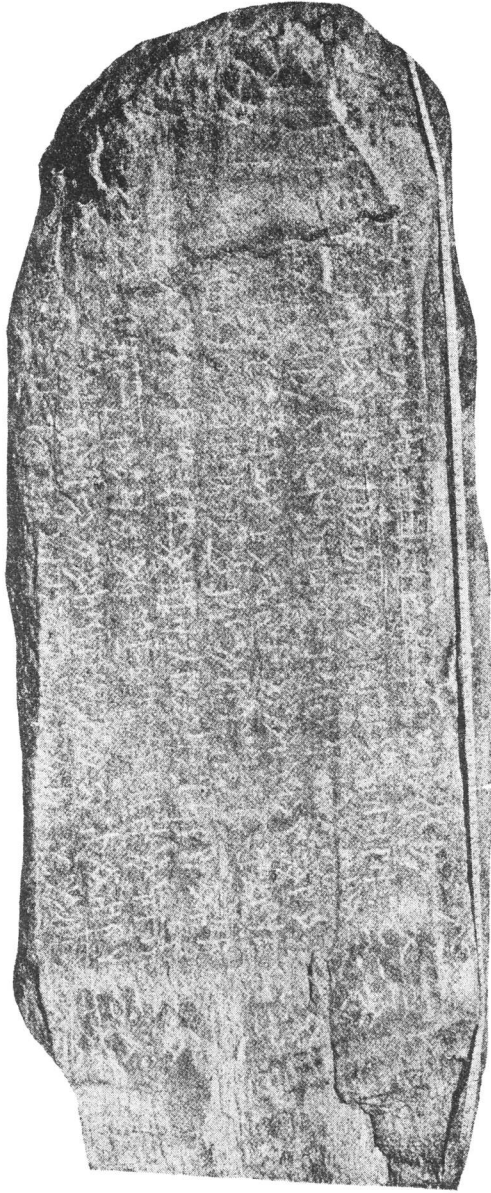
Yğ: J Æ:)H: 4HJYçD: JHHTYTRç: 4>YçD>	1
:)Yç4D: YçJ Æ>H: JJD>J: Hæ: TJJYç>: ÇH4TRH	2
: Hæ: T↓4D>J: TÆT:)H4Æ: TçJ: YçJ Æ>H: Hæ	3
: J4Y ÆJ: J↓Yç>Æ: HTRç: æYç>4>Y: æTRç	4
: TRT: ÇY)Y: æ4JTRD:)>: æJYç: æHT: 4J: DJ: T×ÆH	5
: HæJYç>: æ×YÆ: TRT: λT: æÇTRH: λT: æ4>: TRTRç: æHT	6
æH ç: Yç>4>Æ: TÇTRç: Jæ4æ: æHTTRÆ: ÇYç4JH: HææÇTRH	7
ç: æHTT: TÆ æ: æHTTRç: Hæ æ: HææHTÆç	8
:)JYç ÆH: (Æ: JH)H: J>J: J>æ4æJ×T: æ)JYç>	9
TæHJ: J..Y: æJ>Yç>: Yç>J>	10
J>Yç>: æ..4: æ×æTTRç	11

küçük kardeşim yedi, erkek evlâdım üç, kızım üç idi, oğlumu evlendirdim.	6
kızımı cihazsız verdim. Üstadıma (2) yüz er (ve bir) mesken verdim.	7
yeğenimi torunumu gördüm. Şimdi öldüm...	8
Oğullarım erde üstadım gibi ol, hana tap, katıl	9
Büyük oğlum orduya vardı	10
Görmedim.... oğul.	11

NOTLAR

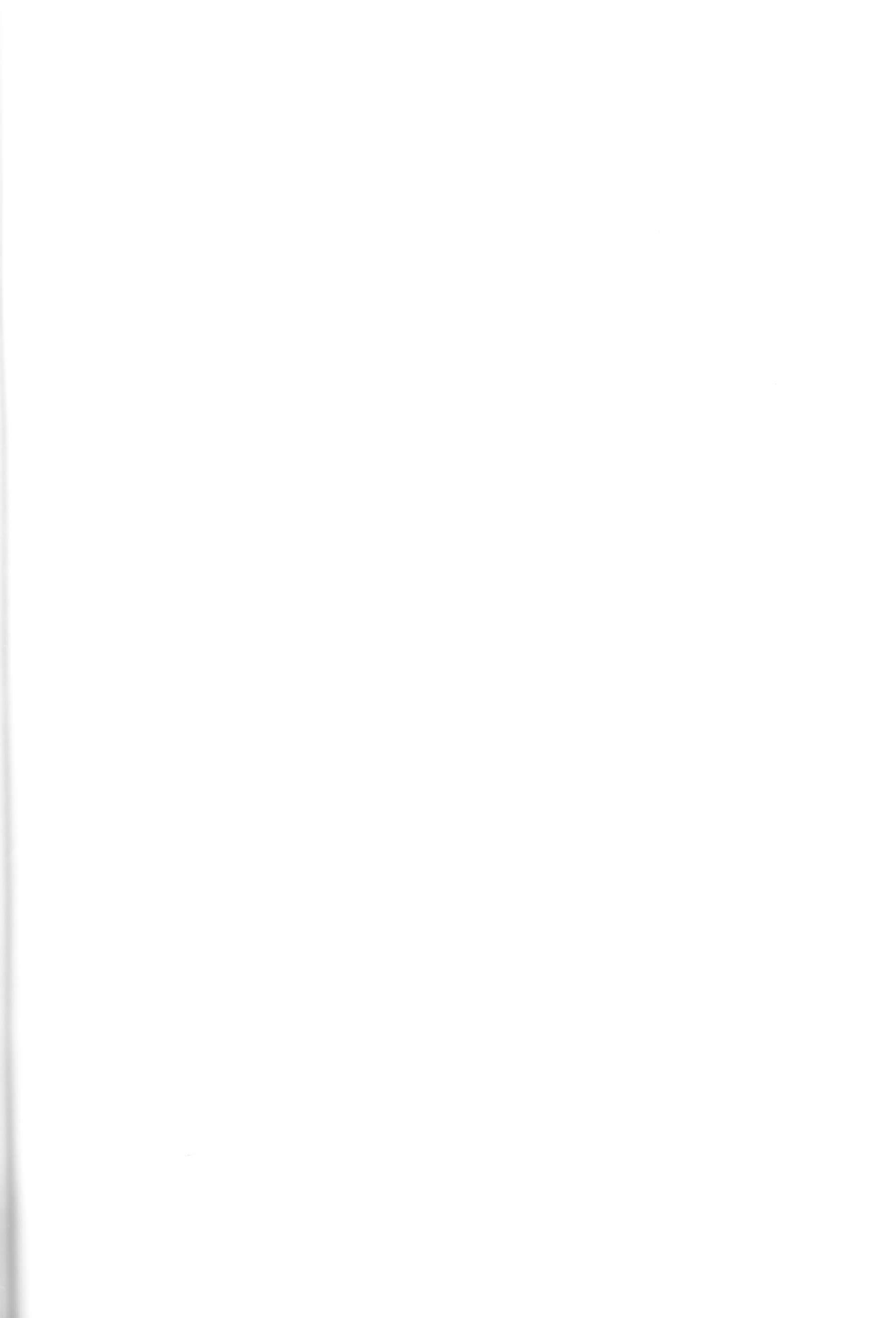
(1) Üge sözü diğer Uygur metinlerinde de geçmektedir. Kâşgarî bu sözü şöyle izah etmektedir: Halktan olan tecrübeli ve akıllı adamlara verilen bu ünvan derece itibarile tegin'den aşağıdır. [I, 84] Aynı yerde bu ünvanın menşei hakkında bir de efsane vardır.

(2) Mar sözü üstad, hoca manalarına gelmektedir. Turug ise sığınacak yer, kale, mesken manasınadır. [Kâşgarî; I, 311]

Suci yazıtı

ŞİNE-USU YAZITI

ŞİNE - USU YAZITI

Bu yazıt şimalî Moğolistanda Mogoitu ırmağı, Şine-usu gölü ve Örgötu dağı havalisinde Finlilerin bir sefer heyeti tarafından bulunmuştur. Bu heyet 1909 senesinde Ramstedt ve Sakari Pälsi yerlilerin ağzından kaçırdıkları bir sözden buralarda bir yazıtın mevcudiyetini anlıyarak aramağa başlamışlar ve nihayet yukarda söyleğğimiz mevkide yazıt bulunmuştur. Sonra Ramstedt bu yazıtı 1818 te JSFOU'nin XXX uncu cildinde neşretmiştir.

Yazıtta namına dikilen zatın ismi “Tenride bolmuş il itmiş Bilge Kagan,,dır. Bununla yazıt sahibinin kim olduğunu anlamak imkânsız ise de diğer bir yerde babam “Kül Bi ge,, Han sözü geçmektedir. Kül Bilge Uygur tarihinde malûm bir şahsiyettir. [Bakınız: G. Schlegel; Die chinesische Inschrift auf dem Uigurischen Denkmal in Kara Balgassun, Helsingfors, 1898. S. 3]. Binaenaleyh bunun oğlu Çin tarihlerine göre, Moyun Çur ismini taşıdığına göre bundan istidlâlen yazıtın bu zate ait olduğu tahmin edilmektedir. O halde yazıtın sekizinci asra ait olduğunu kabul etmek lâzımgelir.

ŞİMAL TARAFI

- Ş 1 t^enri[de b]olm'ş il e^tmiş bil'ğe k^ag^an b^e[n] — — — — —
 — — — — — töl'is — — — — —
 — — — — —
- Ş 2 öz[i?]n — . . . t^eğr^esi e^li kintü o[l^urm'ş] subı s^el^ene e^rmiş, ^anda
 e^li — — — — — [e^r]m'ş b^arm'ş — — — — —
 — — — — —
- Ş 3 su[b ?] . . . nda k^alm'ş bud^un on uygur t^ok^uz og^uz üze yüz
 y'ı ol^urup s . . . — — — — — a orkun
 üğ^üz o . . . — — — — —
- Ş 4 tör. . . b ç k e^liğ yıl ol^urm'ş türk il^ene ^altı ot^uz y^aş^ama ıd(?)
^uk[k ?] u[t]. g — — — — —
 — — — — — birtı (?), ^anda buyr[u^k ?] — — — — —
- Ş 5 y^ana [tüşd?]i, tok^uz og^uz bud^un'm'n tirü kobr^atı ^altım, k^an'm
 kül [bⁱ]ğ[e k^ag^an ?] — — — — —
 — — — — —
- Ş 6 sü yorıdı, öz^üm'in önre bına b^aşı ıtı, ke^yr^ede önd'in y^andaç. . .
 da koyl'g tok. . . — — — — —
 — — — — —

ŞİMAL TARAFI

- Ş 1 Ben Tenride bolmuş il itmiş bilge Hakan (= gökte vücut bulmuş,
 ülke tanzim etmiş Bilge Hakan)..... Tölis...
- Ş 2 Kendisinin — ... kendi oturmuş olduğu ülkesinin ihata ettiği suyu
 Selenge [suyu] imiş. orada ülkesi..... serbest yaşamış... (1)
- Ş 3 Su... orada kalmış (olan) halk On Uygur, Dokuz Oğuzlar üze-
 rine yüz yıl (hâkim) olup.... Orkun ırmağı..

- Ş 7 iç'iğ'ir'ip y^ana yorid'm, k^eyre b^aşında üç birküde kan süsi [b'irle ?]
k^at'lt'm, ^anda —
- Ş 8 irt'm, k^ara kum aşm'ş, kü(?)ğ'erde kömür tağda y^ar ügüzde üç
tuğl'g türk bud^un —
- Ş 9 ozm'ş tig'in k^an bolm'ş, koy yılka yorid'm, ^ekinti sünüş [eⁿil]ki
^ay ^alt' y^anıka t[okıd'm] —
- Ş 10 tutd'm, k^atunın ^anda ^alt'm, türk bud^un ^anda in^ag^aru y^ok boltı,
^anda kisre t^ak'gu yılka — — — — — bud^un — — — — — — — — — — —
. . . un tuy^up
- Ş 11 üç k^arluk y^abl^ak s^ak'n'ip teze b^ardı, kur'ya on ^ok(k)a kirti, l^agzın
yılka t[okıd'm ?] —
— — — — — t^ay bilge tut^uk'g
- Ş 12 y^abgu ^at^adı, ^anda kisre k^an'ım k^ag^an uçdı, k^ara bud^un kıl'ınc
[i ? ö]k [üş s]ü yıl [k'] —
— — [s ?]d'm

-
- Ş 7 İtaata alup yine yürüdüm. Keyre başında Üç Birküde han ordusu ile katıldım. Orada....
- Ş 8 Yetiştim. Kara Kum(ı) aşmış, Köğürde, Kömür dağında, Yar ırmağında üç tuğlu Türk kavmi (3)
- Ş 9 Ozmuş Tegin Han olmuş. (4) Koyun yılında (üzerine) yürüdüm. İkinci harbi ilk ayın altıncı gününde yaptım
- Ş 10 Tuttum; hatununu orada aldım. Türk kavmi orada bütün (?) yok oldu. Andan sonra tavuk yılında [=745] kavm duyup
- Ş 11 Üç Karluklar fena düşünüp kaçup gitti. Geride (garpta) On oklara girdi. Domuz yılında [=747] harp yaptım Tay Bilge Tutuşu..

111)H:JxM9Y112A1M:J01Y0:JY97:9914>D:J)D:1YEA1F § 7

----- J0:9M0:.....11F

:Jx4EM4D:J91'0Y9M7:JxYEM7:19Y:9>H:J4H:9HT1 § 8

-----)990B7Mh:1'J || 1'>0A1M

14M:1h417:9914>D:JHJND3>H:19J>D)H:4E1h:194> § 9

----- 0:JHJNDM:DM9·11

>D>D:>41'1'1'J0:)990B7Mh:9M:J0:)1)>0H:990>0 § 10

----- JHJND:>1'0:JY11 || 7:J0:1M
-----)990
1D>0'> -----

:1HT13:J↓)>.J04>H:1940:J4h:1)H4J0D:↓J4H1M § 11

----- 0:JHJND)1'4 || 1'1'1'
----- 1'↓0>0:J9Y1290

14)990:J4H:19A>:1'1'4:94H:JY117:J0:190'1'0D § 12

----- JHJNDM:7·1113J

990' -----

Yabgu ünvanını verdi. Ondan sonra babam Hakan öldü. Avam halkın (?) çok asker, at sürüsü..... (5) § 12

DOĞU TARAFI

- D 1 tutd'm — — — — bir — — — (anda?) (bük^eğ^ük)e y^etd'im, kiçe yar^uk bat^ur e^rikli sün^üşd'im, anda san^çd'im, kün (kⁱb ... ?) m'ş, tün tirilmⁱş, (bük^eğ^ü)kde sekⁱz og^uz tok^uz tat^ar kal^mad^uk, e^ki yanⁱka kün tog^uru sün^üşd'im, kulⁱm künⁱm bud^un'g ten^ri
- D 2 yer ayu birti, anda san^çd'im, yaz^ukl'g atⁱg[ig] . . . [teⁿ]ri tuta birti, kara iğⁱl bud^un'g yok kıl^mad'im, ebin barkın yıl^k'sın [v]ul^mad'ın kıy'n ayd'im turguru kot'im, k^entü bud^un'm tid'im, udu kelⁱn tid'im, kod^up bard'im, kel^medi, yiçe
- D 3 irt'im, burguda y^etd'im tört^ünc ay tok^uz yanⁱka sün^üşd'im, san^çd'im, yıl^k'sın barⁱmın kızın kud^azın kelⁱürt'im, bişⁱnc ay udu kelⁱti, sekⁱz og^uz tok^uz tat^ar kal^matı kelⁱti, sel^ene kid'in yılun kol bir^d'in sın^ar şıp başⁱna teğⁱ çeriğⁱ itd'im,
- D 4 kerğün sakⁱ'sın şıp başⁱn yüre kelⁱti, . . . uç sel^eneke teğⁱ çeriğⁱ itdi, bişⁱnc ay tok^uz ot^uzka sün^üşd'im, anda san^çd'im, sel^eneke sıka san^çd'im, yazⁱ kıl^t'm, ök^üşi sel^ene kodⁱ bardⁱ, b^en sel^ene keçe udu yorid'im, sün^üşde tut^up on e^r it'im,

DOĞU TARAFI

- D 1 Tuttum bir orada ormanlığa yetiştim. (6) gece ışık bata^rken harbettim. Orada mızrakladım. Gündüz (dağılmışlar?), gece der lenmişlerdi. Ormanlıkta Sekiz Oğuz, Dokuz Tatarlar kalmadı. İkinci gününde gün doğarken harp ettim. Esirim, cariyem (olan) halkı gök
- D 2 yer emretti. Orada mızrakladım. Günahkâr ath(lar)ı gök (=Tanrı) tutuverdi. Bütün (7) avam halkı yok eylemedim. Evini, barkını, at sürüsünü yağma etmedim. Ceza söyledim. Durmağa koydum. Kendi kavmim dedim. (Bana) uyarak gelin dedim. Koyup vardım. Gelmedi. Tekrar
- D 3 takip ettim. Burguda yetiştim. Dördüncü ayın dokuzuncu günü harp ettim, mızrakladım. At sürüsünü, mallarını, kızını, karısını (?) getirdim. Beşinci ay uyarak geldi. Sekiz Oğuz, Dokuz Tatar kal-

DOĞU TARAFI

:N̄e7/240 YTTX »»6>6 D 1

. . . 0N̄e:HM̄9:»»3Y:J0:»xIHMI:TY7Y:400 II HM̄DJA79:»xH9
NYD7:J»»JH:4004H>0:4Y'>47I:JxB̄7Y' . :I»YTTN̄HM̄h:»»
:NYH:Y'»»>0:»Y7:»J>H:»xHM̄I:>4Y'>0HM̄7:JH

:NYH Y'J0Y'J↓YD:»»3Y:J0:N̄hTYR:>D:Y9 D 2

Y4JND)N̄M̄40HM̄R:»»»JN̄D↓D:Y'»»>0:YEN̄:JYH:N̄HhTYR>0>0
:»xN̄h:»»>0M̄hM̄7:»0>H>4Y'Y>0:»»D:JDN̄H:»»»J> . :N̄
:JL79:N̄x»Y7:»»40:1»>H:»xN̄hY7:>»>

:»xHM̄I:JHM̄40H>0:D3hTYM̄h:»xH9:J»»Y'Y>0:»hTY D 3

:»>:D3IR:»hTY7:)N̄h»>H:)N̄hN̄H:)N̄x40:)NYN̄HJND:»»3Y
:J>H:»>JND:»xN̄7:JYI:N̄hY7:N̄0»JH:4004↓0:4Y'>47I:N̄hY7
»xhTEYL:N̄eh:JNYD1NY:4YNY:»xYR

:J7YI:N̄L> . . . :N̄hY7:JTY9:)NYD1NY:)NYHY:»TEY D 4

:J7YI:»»3Y:J0:»xHM̄I:JH40>4H>0:D3IR:N̄xhTEYL:N̄eh
:JL7:JYI:»R:N̄x40:N̄»>H:JYI:N̄7M̄:»MN̄H40:»»3Y:JN̄Y
:»0NY>:10>0:JxHM̄I:»»Y>D:>»>

madı; geldi. Selenganın garbını Yılun Kolun cenubunu sınır yapıp Şıp başına kadar ordu koydum.

Kergü, Sakış, Sıp basından yürüye geldi... Ucu Selengaya kadar ordu koydum. Beşinci ay yirmi dokuzda harp ettim. Orada mızrakladım. Selengaya sıkıştırıp mızrakladım. (orayı) yayla eyledim. Çoğu Selengayı koyup vardı (= kaçtı). Ben Selengayı geçerek arkalarında yürüdüm. Harpte tutup on e gönderdim. D 4

- D 5 t^ay bilge tutuk yabla^kın üç^ün, bir e^ki atlı^ğ yabla^kın üç^ün k^ara bud^un^m öltⁱn y^etdⁱn, y^ana içⁱk, ölm^eçi y^elm^eçi s^en tidⁱm, yiçe işⁱğ küçⁱğ birğⁱl tidⁱm, e^ki ay küt^dm, k^elm^edi, sekizⁱnç ay bir y^anıka sü yorı^yn tidⁱm, tug taşⁱk^r erⁱkli
- D 6 y^elme e^ri k^elti, y^agı [k^elü]r tidi, y^agın başⁱ yorı^yu k^elti, sekizⁱnç ay e^ki y^anıka çıgⁱltır költe k^asuy kezü sünüş^dm, anda sanç^dm, anda udu yorı^dm, ol ay biş y^eğⁱrmike k^eyre başⁱ üç birküde tatar birle k^atı tokı^dm, sını^arı bud^un
- D 7 içⁱkdi sını^arı b[ud^un ... k?]a kirti, anda y^ana tüş^dm, ötük^en irin kış^la^dm, y^agı^ada boş^ana boş^an^aladım, e^ki oglı^ma y^abgu ş^ad at birtⁱm, tarduş tölis bud^unka birtⁱm, ançⁱp bars yılka çik t^apa yorı^dm, e^kinti ay dört y^eğⁱrmike k^emde
- D 8 tokı^dm, ol y[ıl?] — — — — [içⁱ] kd . ç nd ... z başⁱ anda aks^rak ordu örğⁱn anda itⁱtdⁱm, çıt anda tokı^tdⁱm, y^ay anda y^ayl^adⁱm, y^aka anda y^ak^aladım, belğ^ümⁱn bitigⁱmⁱn anda y^aratı^ttdⁱm ançⁱp ol yıl küz^ün ilğ^erü yorı^dm, tatarı^ğ aytdⁱm, tabış^gan yıl

- D 5 Tay bilge tutuk(un) fenalığı için, bir iki atlı(nın) fenalığı için avam halkım öldün, mahvoldun. Tekrar itaat et, ölmez, mahvolmazsın dedim. Tekrar işini, gücünü ver dedim. İki ay bekledim; gelmedi. Sekizinci ay birinci gün ordu sevkedeyim dedim. Tuğ taşıyan
- D 6 ileri karakol adamı geldi. Düşman geliyor dedi. Düşmanın başı yürüye geldi. Sekizinci ayın ikinci günü Çıgıltır gölünde Kasuye girerek harp ettim. Orada mızrakladım. Orada arkasından yürüdüm.* O ayın on beşinde Keyre başında Üç Birküde Tatarlar ile kuvvetle çarpıştım. Bir kısım halk
- D 7 itaat etti. Bir kısım halk.....girdi. Orada tekrar dinlendim. Ötüken yerinde kışladım. Düşmandan kurtularak kurtulalım İki oğluma Yabgu, Şad adını verdim. Tarduş, Tölis kavmi(nin üzerine)

- D 9 biş'inç ^ay^k[a?] t'ëğ. . — — — — — . . ka ö^tü^ken yış başı
^anda . . in'iz başı ^anda id^uk baş kid'inte y^ab^aş tu^kuş bel'tirinte
[^anda] y^ayl^ad'ım, örğ'in ^anda y^ar^at'ı^d'ım, çı^t ^anda t^okı^td'ım, bin yıll'ık
tüm'en künl'ik bit'iğ'im'in b'e'lğüm'in ^anda y^ası t^aşka
- D 10 y^ar^at'ı^d'ım tok[uz og^uz]
n beğ'leri k'elti, o ^ok . . y^eme y^ar^am^atın(?) y^ağ'ı^d
[u^er]m'ış, ör^ün beğ'iğ' k^ara bul^uk'ı^g ^anı ol'urm'ış, kırk'ız t^apa ^er idm'ış,
siz t^aş'ı^k'n, çik'iğ' t^aş'ı^g'r'n tim'ış, m'en t^aş'ı^k'ayın tim'ış, kör bod k'al, ida
- D 11 k^ab'ış^al'ım tim'ış, ö^t[ü^ken ?]
[l'ı]m tim'ış, [tok^u]z
[y^a]nı[ka] sü yorı^d'ım, . u. . tut^uk baş'ın çik t^apa b'na it'm, işi y^er
t^apa ^az ^er it'm, kö^r tid'im, kırk'ız k^anı köğm'en irinte
- D 12 [— — ?] [e^b] b^ar[k'ıⁿda ?] ^erm'ış, y^el^mesin iş y^erin^erü idm'ış y^el-
m^esin m^en'n ^er ^anda b^asm'ış, til tutm'ış, k^anına

- D 9 Beşinci ayda... Ötüken ormanının başı orada.. Başı orada İdukbaş
garbında Yabaş, Tukuš'un birleştiği yerde orada yayladım. Sara-
yı orada yaptırtım. Hudut (işaretini) orada çarptırtım. Bin yıl-
lık, on bin günlük kitabemi, alâmetimi orada düz taş
- D 10 yaptırtım. Dokuz Oguz....beyleri geldi... Yine yaramadın(?) düş-
man imiş. Asil beğleri, avam bulukı (?) Anıda oturmuş (10)
Kırgızlara karşı adam göndermiş, siz (harba) çıkın; Çikleri çıkarın
 demiş. Ben çıkayım demiş. Kör (itaat et), boy(olarak) kal. or-
manda (11)
- D 11 ka^ruşalım demiş. Ötüken... demiş. Dokuzuncu günde ordu (ile)
yürüdüm. Tutukun kumandasında Çiklere karşı Binayı (bin kişiyi?)
gönderdim. Müttüfiki (olan) yere karşı az adam gönderdim. Tâbi
ol dedim, Kırgız hanı Köğmen tarafında

ሸክላ፡ታሰ ርክ፡ታሰደገቢጸ D 9

ጥካሃጸ፡ሃሰጋዕሃዕደ፡ታሰሰጠጥ፡ሃዕጋጋጥ፡ታሰ፡ሰሃዕህሳሰ . . . ፡ታሰ፡ሰሃዕሃዕደ
ላታሰሃሳደ፡ጋጋጠ፡ታሰ፡ታሰጠጥ፡ጋጋጠ፡ታሰ፡ሰሃዕሃዕደ፡ታሰ፡ሰሃዕሃዕደ፡ጋጋጠ፡ታሰ፡ሰሃዕሃዕደ
፡ታሰሃዕሃዕደ፡ታሰ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ

. ስላ፡ታሰጋጋጠ፡ጋጋጠ፡ታሰ D 10

:ጋጋ . . ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ
፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ
፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ

ሰሃዕ ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ D 11

ሰ . ስ ፡ሰሃዕሃዕደ
ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ
፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ

ጋጋጠ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ D 12

ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ፡ሰሃዕሃዕደ

ev barkında imiş. İleri karakolları müttefikinin yerine göndermiş, İleri karakollar benim adam(larımı) orada basmış; casus tutmuş, hanına (12) D 12

CENUP TARAFI

- C 1 iş[ⁱne?] ʻr k^elti, k^arl^uk işine k^elm^ed^ük tidi, [ʻrin ?] sü k^arl^uk t^a[pa]
. g k^em (?) k^argu . di, ʻrtiş ü[ğ^üz^üğ] ʻr k^ar başı
tuşu ^anda; ʻr k^amış ʻlⁿ [y^a]nda s^a[li^ap] k^eçdⁱm, bir yeğⁱrmⁱnç ʻy
s^ekⁱz yeğⁱrm[ike] [y]ol^ukdⁱm, bolçu üğ^üzde üç
k^arl^ukⁱg
- C 2 ^anda t^ukıdⁱm, ^anda y^ana tüşⁱm, çik bud^unⁱg bınam (?) süre
k^elt[ı] tsiz başı çıtⁱmⁿ y^ayl^adⁱm, y^aka ^anda y^ak^al^adⁱm,
çik bud^unⁱka tut^uk bⁱrtⁱm, işb^ar^as t^ark^at ^anda ʻnçul^adⁱm], . . .
[^anda ?] s ʻr k^elti, k^azı^uk költe
- C 3 . . [t^a]gda körti, y^ag . . . il tip ʻyu k^elti, biş yeğⁱrmike . . .
[t^a]y^an költe tuıtım, bidgüçi er ^anda ıtⁱm, ʻr k^e]lti, k^ara yol^uk^an
k^eçⁱp k^elirtı, b^en utru yorıdⁱm]
. boltı, k^arl^uk
- C 4 [t^apa] ʻr ıdⁱmⁱş, t timⁱş, içre b^en [b?]ulğ^ayın tⁱmⁱş,
t^aşdⁱnd^an ş^ayın tⁱmⁱş, b^asmıl y^ağıdⁱp ʻbⁱmıü
b^ardı, ʻn[ı içⁱ]ğⁱrm^edⁱm, t^aşdⁱnd^an üç k^arl^uk üç ıd^uk t^a[u] — tür
u [ö]^ük^ente b^en

CENUP TARAFI

- C 1 Müttefikine adam geldi. Karluklar ittifakına gelmediler dedi. Adam-
larını ordu(?) Karluklara karşı....kem..... İrtiş irmağını Arkar başı
civarında Er kamışın altından sal ile geçtim. On birinci ayın
on sekizinde... karşılaştım. Bolçu irmağında üç Karlukları
- C 2 orada çarptım. Orada tekrar dinlendim. Çik kavmini binam (?)
süre geldi... tsiz başında sınırimda yayladım. Hudud(u) orada
tayin ettim. Çik kavmine Tutuk verdim. İşbaralar, Tarkanlar tayin
ettim (13). Orada... Adam geldi. Kazluk gölde
- C 3 dağda gördü. Düşman.... Söyliyerek geldi. On beşte Taygan
gölde derlendim. Bidgüçi (?) adamları orada gönderdim. Adamlar

CENUP TARAFI

:↓↓44M:JTT:T×TtHx×Y7:JNNT:↓↓44H:TtHY7TJNIT C 1

:NY>ONFYD4H4:64EMHt:T» · >TtH:»TtT' J16

· · · · · J7»TtE9%9I:D3»TtE9TtR:»xL9:1 · · · · · TtJ0 ·)MYY»Ht:TtJ0
:Tt↓↓44HLM:Tt×4EM>AJD>D>»J↓D>D> . . .

:JTTM»JNtD:Tt)»>D7TtY:»xIMH:J)D:J0:»»J↓D:J0 C 2

>D7TtL:»»JHD:J0:JHD:»»JDDH»»OTL:TYD%tH tHY7

· · · · · J0 · · · · · »»J>3:J0:OH40:Y4DYt:»HtTtR↓D>D:JH)»
:JHYM7↓↓44H:TtHY7Tt:17

Tt»TtE9ITR:TtHY7>D:1TtHYT . . . · TtD:TtHtM7:J»Tt' . . . C 3

· · · · · ON:J0:TtTtLME×TR:»HYTtH:JHYM7:Tt)TtD0 J7

· · · · · »»TtY>D>40>:Tt»:TtHtTY7:1L7:JHJ0>D:J4H:TtHY
:↓↓44H:Tt0J>D>

:I»H:)TtD'TtJ>D»R:JTTY:I»TtH 0:I» Tt . . . C 4

Tt):Tt»4D:Mt»R:1»TtD:Jt»YD:I»H:)TtD'Tt)»Y0

· · · · · TtD> . . . · TtMh · Tt0D>»TtLM↓↓44HLM:)»Y0:»x»TtE
Hx:TtHtHtHt'

geldi. Kara Yotulkan'ı geçerek getirdi. Ben (onlara) doğru yürüdüüm.... oldu. Karluklar(a)

karşı adam göndermiş... demiş. İçte ben karıştırayım (= isyan edeyim) demiş. Dışardan... demiş. Basmıllar düşman olup evime (= vatanıma) doğru vardı. Anları itaat ettirmedim. Dışardan üç Karluklar üç mukaddes Ötüken de ben C 4

- C 5 [b^aş]ı ^anda [t^okıd'm, biş'inç^{ay} ?] ^{altı} otuzka sünüşd'im, ^anda s^ançd'im içüy k ğ toguru s^ançd'im, ^anda ötrü türğış k^arluk'g t^ab^arn^alp^ebin yulıp b^arm'ş^ebⁱme tüş[mış ?]
- C 6 y[^ağ]ı bol turup y^erin t^apa b^ardı, ^anı ud ugru y g r d k^an, s^ekiz'inç^{ay} b^en udu yorıd'im, ^ebⁱm'in ^ers^eğün^ete yula költe kot'm, ^anda irt'im
- C 7 b^asm'lıg ko nç^{ay} bir otuzka k^arluk'g b t ^ı dı, yogra yarışda süsin ^anda s^ançd'im, ^ebi on kün önre ürküp b^arm'ş, ^anda y^ana yorıp tüşd'im, ^ar
- C 8 bir y^eğirmi[ke]s^ançd'im, k^entü bud'un[ıma ?] [k]irt'im, irlün^ete, t^alak^am'nda y^etd'im, ^aşnukı t^abg^açd^akı oguz türk t[^aşık ?]m'ş, ^anda k^at'lm'ş, ^anda b^eğl^er
- C 9 m^en'n süm üç p[birti?] [t]u[g] ^ar biş yüz k^ed'imli^g y^ad^ag bir ^eki şaş'p (?) k^elti, kün'im kul'im bud'un'g t^enri y^er ^anda ^ayu [bi]rti, ^anda s^ançd'im

- C 5 başı orada çarpıştım. Beşinci ay yirmi altısında harp ettim. Orada mızrakladım..... (14) mızrakladım. Ondan ötürü Türğış - Karlukların davalarını alup evlerini yağma edip varmış evime düşmüş.....
- C 6 Düşman ol... yerine karşı vardı..... Sekizinci ay ben arkalarından yürüdüm. Evimi Erseğünde Yula gölde kodum. Orada yetiştim.
- C 7 Basmılları ncı ay yirmi birde Karlukları Yogra Yarışta ordusunu orada mızrakladım. Evi on gün önce ürgüp varmış; orada tekrar yürüyüp dinlendim.....
- C 8 On birde mızrakladım. Kendi ... kavmime girdim. Irlün de, Talaqamında yetiştim. Eski, (15) Çindeki Oğuzlar, Türkler dışarı çıkmış, orada iltihak etmiş, orada beğler...

BATI TARAFI

- B 1 k[^eti?] k^{ar}l^uk bod k
tu miş . z l m^edi, k^an
aⁿç'p s^ekiz'iⁿç ay üç y^an'ka yor[ıd'm?]
[k^{ar}]l^uk tir'iği barı tür*g*'işke k[^etli?] y^ana tüş'p
- B 2 on^unç ay [^eki?] y^an'ka b^{ar}[d'i]m, t — — — — —
— — — — a tim'işi ü[ç?]
s l yilt m r o — — — — —
— — — — — g üs l çe tok[ıd'm?] — — — — —
düşd'im. ^anda [y^a]k^garu b^{asm}'l k^{ar}l^uk yok boltı, koy yılka
- B 3 b ç . u . t m [y^ay]l^ad'm. b . . — — — — —
. . m'ş, t^abg^aç k^anı k^ag^an . . . üt . l b^{arm}'ş o . . i . s i b r
[k'i]z s^ek[iz urı] oğlın tutd'm, ı . k . . — — — — —
y^ana [tüş]d[m] k . . . ki bud^{un}'g ^alp [tok^{uz}'nç ay?]
. . . — — — — — ük^en'ğ tokıd'm, ^anda
ol^{ur}'p ^ebine it'im. kut (y^a)rt^ag tugın
- B 4 b m . . ^anda k . . . k r u . y [b]ud^{un}'g ko . .
— — — — — . . d'im. ^alg^açka buyl
^ebime ^ekinti ay ^altı y^an'ka tüşd'im, t^akıgu yılka u
ka kü . . — — — — —
d m . . bir[mış?], o . . g s ng yok kıl'mış. ^anç'p k^elti, ^eki kızın
- B 5 t^ap'g bir[ti?] — — — — — s r s . . . b . . çi . . — —
— — — — — — — — — — [b^a]rm[ış?]. ol t . . . — — — a
. . söz'ine y^azm^ayın t^edi. y[^an'l]m[^ay'n] tidi. . . içikm^edi, . . .
. m kü . . . — — — — — — — — — — [aⁿç']
s . ç g n sugd^ak t^abg^açka s^el^en^ede b^{ay} b^{al}'k y^ap'tı birt'im

BATI TARAFI

- B 1 Geldi.. Karluk..... miş.... han... böyle yapup sekizinci ayın üçüncü günü yürüdüm.... Karlukların dirileri (=diri kalanları) varup Tür-gişlere geldi. Tekrar dinlenüp
- B 2 onuncu ayın ikinci günü vardım..... dinlendim. Bu çağda Basmlı, Karluklar yok oldu. koyun yılında

B6 i uk b [y^eğⁱrmike] ^anda [y^an]a
. i ————— m ———
— — — — — de [üç?] tuğın . . t l g s k^ab'ş'p
m in ————— bir ot^uzka a
m'ş ör[g'in?] ————— [ü]ç o[t^uz]ka ^anda s^ançd'im, y^ar'ş ^agul'g
^ara y[i ?]t başında^ara

B7 — — — — — — — [ü]ç tüm^en . . r . . — — — — —
— — — — — — — s^ançduk y^erd[e] — — — — — — — s^ak'nm'ş
— — — — — — — ————— d .
çü . ^ek'nti ^ay ^altı y^eğⁱrmike üç tuğl'g

B8 tü[ı k b]u[d^un'g?] ————— nı —————
[s^ek'iz] og[^uz t]ok[^uz t^at^ar?] —————
— — — — — — — ————— m'ş
k^atun yiğ^eni öz b'ilge büyin

B9 kuy (?) —————
— — — — — — — ————— [b'in] yont
k[^alm'ş], tüm^en koy k^alm'ş

10 *Bu satır okunamamıştır.*

Kenarda: . . . [sü?] b^aşı b^en b . . . [el]t^eb^er bin yont tüm^en koy b^en [t]ut
[d'im] [k^e]ürt'im.

B6 Yirmisinde orada tekrar. . . . üç tuğu. . . . kavuşup. . . . yirmi
birinde. . . . sarayı. . . . yirmi üçünde orada mızrakladım. Yarış (ve)
Agulıg arasında Yıt başında

B7 otuz bin. mızraklanan yerde. . . . düşünmüş. . . . İkinci ayın on
altısında üç tuğlu

NOTLAR

- (1)[Ş 2] Ermiş barmış için bakınız: Turcica, s. 63-64.
- (2)[Ş 5] Kül Bilge Uygur hükümdarlığını yükselten maruf bir şahsiyettir. [Bakınız: Schlegel, Die chinesische inschrift auf dem Uigurischen Denkmal in Kara Balgassun, 1896, Helsingfors, s. 3.]
- Elimizdeki yazıtın namına dikildiği anlaşılan Moyun çur ise 746 yılında babasının yerine tahta geçmiş, 759 yılında ölmüştür. [De Guignes; Hunların tarihi umumisi, Hüseyin Cahid tercümesi, cilt III, s. 23 müteakıp]
- (3)[Ş 8] Tuğ çin dilinde de mevcut bir kelimedir. Manası çincedeki gibi hem tabl hem de malum olduğu veçhile kuyruktan yapılan bayraktır. Tuğun adedi hükümdarlığın büyüklüğünün derecesini gösterir. Osmanlı hükümdarlarının yedi tuğu vardı. [Mahmud Şevket; Osmanlı teşkilât ve kıyafeti askeriyesi, s. 37-38] Kâşgarlı Mahmud da şu izahatı veriyor: «tuğ - bayrak. tokuz tuğlug han denilir ki dokuz tuğlu han demektir. Bir hanın vilâyeti, şan ve şerefi ne kadar çok olursa bayrağı dokuzdan ziyade olmaz. (Çünkü Türkler) dokuz adedini uğur sayarlar. Hakanın bu dokuz bayrağı tefe'ül maksadile turuncu kumaşdan veya ipekden yapılır. [III, 92.]
- (4)[Ş 9] Ozmış tegin Gök türklerden olup bu adı çin tarihleri U - su - mi - şe diye kaydetmektedir. [Ramsted; mezkûr eser, s. 46 ve not] Ramstedt koyun yılının da 743 senesine tekabül ettiğini kaydediyor.
- (5)[Ş 12] Kılıç sözünü Ramstedt benehmen diye tercüme ediyor. Kâşgarî de huy, ahlâk diye izah etmektedir. III, 277.
- (6)[D 1] Pek vazih olarak okunmıyan bu ismi Ramstedt bir yer adı zannetmektedir. Ben de bük = orman sözü ile alâkadar sanarak ormanlık diye tercüme ettim. [Bük için bakınız: Kâşgarî, I, 279.
- (7)[D 2] igil sözü için Kâşgarîye de bakınız: I, 71. Kâşgarî اگن diye harekeliyor.
- (8)[D 8] Çit sözünü Ramstedt hudud diye tercüme etmektedir. Kâşgarî,de sazlık ve kamışdan olan kulübe diye izah ediyor. I, 269
- (9)[D 8] Belgü sözü için Kâşgarîye de bakınız: I, 358.
- (10)[D 10] Örün beğiğ kara bulukığ sözleri hakkında Thomsen şunu söylüyor: «Örün bąg et Qara-buluq sont incontestablement des noms propres, sans doute ceux de deux montagnes.» Turcica, s. 88, not. Tomsen'in bu kati mütalaasına rağmen bu iki isim has isim olmuş olsa

idi ibare şöyle olması gerekti: Örün beğ, Kara buluk, Anı olurmuş. Halbuki cümle Örün beği, Kara bulukı Anı da oturmuş tarzında olduğuna göre bunların has isim olmadığı sarihdir. Örün beğ sözünü ben asil beğ diye tercüme etmekteyim. Kara sözünün avam, halk manasını bildiğimiz için ak manasına gelen örün'ü de asil diye tercüme ettim. Bulukı bilmiyorum. Her halde avam, halk, sınıf manalarına olsa gerek.

(11)[D 10] Biz Ramstedt'in tercümesini yerinde bulmaktayız. Bu hususta Thomsenin mütalaasına da bakınız: Turcica, s. 92, not.

(12)[D 12] Til veya dil malum olduğu veçhile harbde tutulan esirdir ki söyletilerek düşman hakkında malumat alınır. Kâşgarîye de bakınız: III, 97.

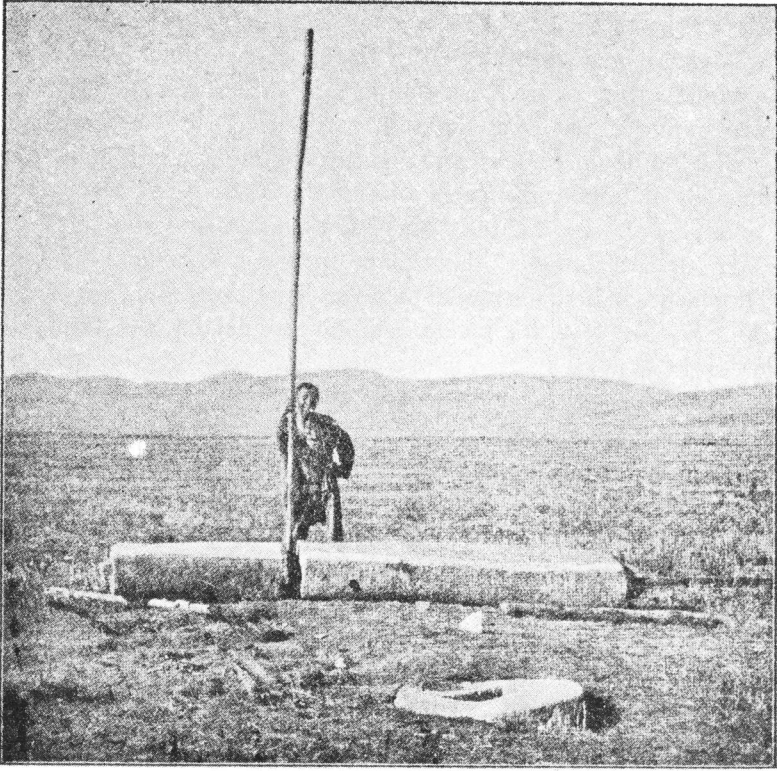
(13)[C 2] Tarkan'ın cemi tarkat şeklinde olduğunu ve bu tarzda daha başka misaller de bulunduğunu evvelce kaydetmiştim. Burada yine moğolcanın tesirile bir başka cemi ile karşılaşmaktayız: İşbara sözü İşbaras tarzında cemilenmiştir.

(14)[C 5] Toğuru sözünden evvel okunmıyan sözün künüğ olması lâzım geldiğini kesdiren Ramstadt ibareyi gün doğarken diye çeviriyor.

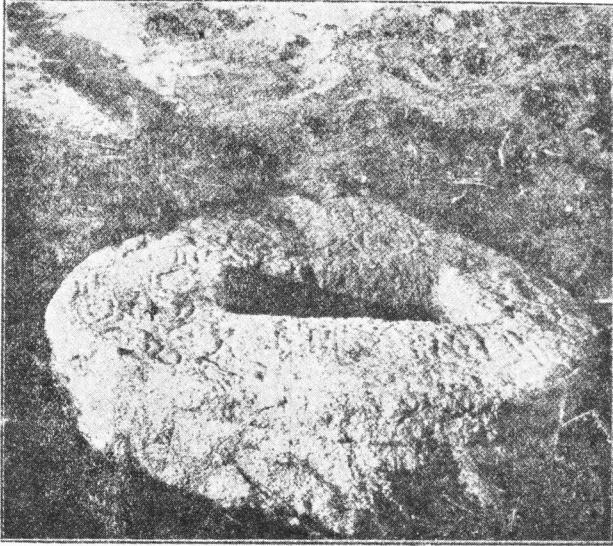
(15)[C 8] aşnukı, birinci, evvelki, eski, geçmişdeki manalarına gelir. Bak, Kâşgarî, I, 117.

(16)[C 9] şaş- fiilini Ramstedt bozulmak, panik haline gelmek diye tecüme ediyor.

(17)[C 11] Sokak sözü hakkında Ramstedt bizdeki sokak kelimesini kayd ile bazı mütalaalar serdediyor ise de biz bu sözü Kâşgarînin en iyi olarak izah ettiğini zannediyoruz. II, 229 da bu söz Farslara verilen ad olarak kaydedilmiştir.

Şine - Usu yazıtı.

Şine - Usu yazıtının kaidesi.

BİTİRİRKEN

Matbaa tashihlerinin hepsi bittikten sonra gözümüze işen bazı notları aşağıya kaydetmeği lüzumlu bulduk:

S. 21. de yukarıdan 3 üncü satırdaki buyruk sözünün Orhun harflerile yazılmış şekli ters konmuştur.

Türk sözünün transkripsiyonunu bugünkü telaffuz gibi koyduk. Halbuki yazıtlarda ekseriya bu söz ^ük harfi ile yani tür^ük diye yazılmıştır. Bugünkü bazı lehcelerde de bu sözün iki heceli olarak kullanıldığı vakidir. Kazan ve diğer bazı lehcelerde kelime türük şeklindedir. Binaenaleyh kelimenin eski şekli de herhalde iki heceli idi.

Kül tegin ve Bilge han yazıtını mukayeseli bir surette koyduğumuz vakit asıl metni bu mukayeselerden istifade ederek tam vermeğe çalıştık. Bunun için birinci yazıtta okunamayan bazı yerleri ikinciden tamamlayarak koyduk.

S. 32. [I D 6 - II D 6] da tebliğin körliğ sözlerinin tecümesi kesirme bir surette yapılmıştır. armakçı sözünü de Thomsen arbagçı sözü ile mukayese etmektedir. (İnsr. S. 141-2)

S. 30 [I D 4] sonlarında ^anda sözü ^aa şeklindedir. Düzeltmesi gerek.

S. 34. [II D 10] da ^ek^an[']m değil ^ak^an[']m olacak.

S. 40 [I D 22] de ⁱiⁿ'n değil ^eiⁿ'n dir.

S. 42 [I D 29 - II D 24] ⁱliğde sözü de ^elliğde olacaktır.

S. 58 [II § 14] Asıl metin ile transkripsiyon arasında bazı tehalüf göze çarpar. Asıl metne göre transkripsiyon şöyle olmak gerektir: kop k^el^ür^t'i^m b^edⁱz^t'i^m m^en[']n s^ab[']m[']n... sım^adı... iç^re^ki b^edⁱzciğ itı ^an[']r m^en.... y^ar^atd[']i^m için t^aşın ^adnç['] g b^edⁱz... bud[']n[']g...

Asıl metni inceden inceye araşdırarak transkripsiyonunu yapan Thomsen burayı daha iyi okuduğu için bizde transkripsiyonda onu göz önünde tuttuk. Bu ve buna mümasil bazı tehalüflerin sebebi evelcede söylediğimiz gibi bundan ötürüdür.

S. 62. [II D 30] ⁱkindi sözünü ^ekindi okuyunuz.

S. 64 [II D 33] Thomsen'in k^azg[^an]... nd tarzında okuyabildiği sözü Radloff k^azg^anmış ^erⁱnç diye okuyor ve bizim asıl metnimizde de böyledir. Yene aynı satırda Thomsen'in k^azg^anın [atı]n tarzında okuduğu söz bizim asıl metnimizde de böyle isede Thomsen'in bir haşiyesinde de söylediği gibi kazanmasar diye okunması daha doğru olsa gerek.

Transkripsiyon ve asıl metinler hakkında şu kısa kayıtlardan sonra tercümelerimize dair göze çarpan bazı cihetlere geçiyoruz.

S. 22 [I C 1] iniyigünim sözünü yeğen diye — Thomsen gibi — tercüme ettim isede bu tercümenin yerinde olmadığını sanıyorum. Kelimedede halk, kavim manasına gelen gün (kün) sözü göze çarpar isede bundan sonrada oğluna ve milletine hitap ettiği için her halde akraba taallukat gibi bir manası olsa gerek.

S. 23 [I C 3] taluyka kiçiğ teğmedim veya tüpütke kiçiğ teğmedim cümlesinin tam tercümesi az kaldı denize degecektim, az kaldı Tibet'e degecetim! dir. Ben ise metne yakın olsun diye denize hiç erişmedim. diye çevirdim.

S. 29 [I D 2] baz sözünü cümlenin gelişine göre yerinde olarak tercüme ettiğimizi sanıyoruz. Kâşgarî söyle tercüme ediyor: الاجنبى والغريب (III, 109).

S. 30 [I D 3] tanzim edüp sözlerini parantez içine alınız.

3. 31 [I D 5] satırın sonuna doğru bilgisiz hakan [lar tahta] oturmuşlar ibaresinden sonra fena hakan [lar tahta] oturmuşlar sözlerini ilâve ediniz,

S. 32 [I D 7] evladını kul eyledi ibaresini parantez içine alınız.

32 [I D 7] evlâdını cariyeye eyledi sözlerini parantez içine alınız.

37 [I D 16] tü eyi değil türeyi.

41 [I D 24] parantez içindeki kelime evledi değil eyledi.

44 [I D 32] yorç sözünü tercüme etmeden geçmişiz. Bu kelimeyi Kâşgarî şöyle izah ediyor: الخوالمرة الصغير (III, 5)

44 [I D 32] ulamak için bakınız: Kâşgarî, III, 192. enç uladı sözlerini de Thomsen il procura diye çeviriyor. Inscr. 155.

44 [I D 32] kışmak için Kâşgariye de bakınız: III, 138.

45 [I D 34] beyle i değil beyleri olacak.

46 [I D 37] "ateş ve su gibi,, değil "ateş ve kasırğa gibi,, olacaktır. Bakınız: Turcica, 94 ve not 2.

50 [I § 8] satırın başındaki Kül tegin sözünden sonra ilâve ediniz: [I § 8].

52 [I § 11] Gerek buradaki ve gerek diğer yerlerdeki sakınmak sözünü düşünmek diye de tercüme edebilirsiniz.

52 I Ş 13] Makaraç sözü için Thomsen'in Turcica, S. 14, not 2 ye de bakınız.

54 [I C D] Yo ug değil Yolug'dur.

58 [I Ş 13] Tercüme de noksanlık var; şöyle olacak: bu hakandan, bu beğlerden, bu yer ve sulardan Türk milleti ayrılmazsan. Transkripsiyon da da "d'ı'lm's'r yazılmış "d'ı'lm's'r olacak.

100 [4] ağaçda taşda tabiri için bakınız: Turcica, 91.

128 [2] bir numaralı not yanlış konmuştur, asıl not 3-üncü satıra aittir.

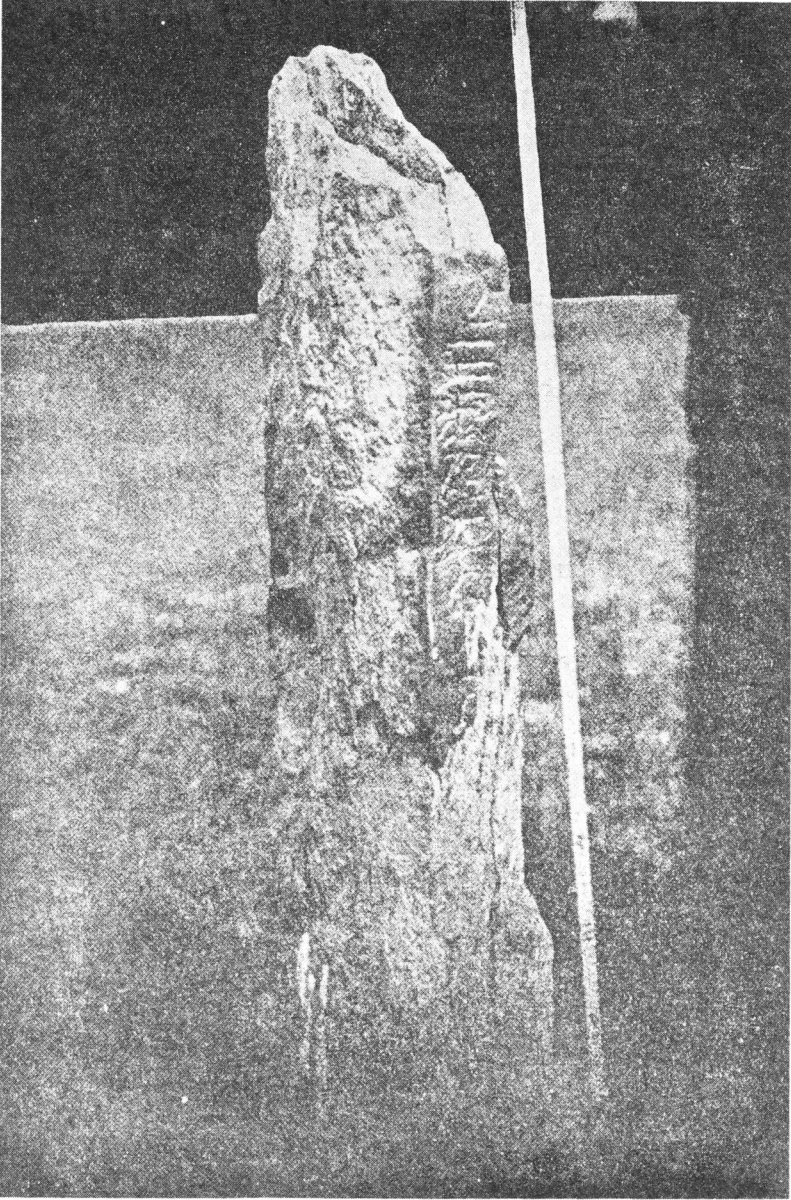
130 [9] yendim sözünden evvel çarpıştım sözünü ilâve ediniz.

130 (12) hakanından değil hakanımdan olacak.

Genel olarak gözümüze çarpan kayde değer noktalar bundan ibarettir. Yazıtların indeksini buraya koymamaktayız. Diğer yazıtlarda dahil olduğu halde bütün yazıtların indeksini en son'a ayrıca vereceğiz.

Bilge han yazıtı civarında bir taş vardır ki bunun üzerinde rünik harflerle bir ibare vardır. Heikel'in Inscriptions de l'Orkhon'unda 40 numaralı tablo olarak decettiği bu taşın resmini de bu cilde ait olduğu için en sona koymaktayız.

Bu taşın üzerindeki ibareyi Radloff şöyle okumuştur: Tölös şadın taş balbalı bol. tercümesi: Tölös şadın taş balbalıdır. [Radl. Inschr. Neue Folge, S. 157].

Bilge Han yazıtı civarında ve üzerinde Tölös şadın balbalı olduğunu gösteren ibareli taş.

İÇİNDEKİLER

	Sahife		Sahife
Önsöz	3	Notlar	122
Giriş	5	Ongin	127
Orhun yazıtları	18	Notlar	132
Kül tegin ve bilge han yazıtları.	22	İhe hüşotü yazıtı	135
Bilge han yazıtı	55	Notlar	141
Notlar	74	Suçı yazıtı.	155
Kül tegin yazıtının Çincesi	80	Şine - Usu yazıtı.	163
Üçüncü Uygur yazıtı	85	Notlar	184
Tonyukuk	100	Bitirirken	187

HARİTA VE RESİMLER

	Sahife		Sahife
Orhun yazıtlarına ait harita.	86	trüe şekli).	96
I. inci yazıt: Genel görünüş	87	Ihe hüşotü yazıtı: batı	142
I. inci yazıt: Doğu tarafı	88	Ihe hüşotü yazıtı: C-D.	143
I. inci yazıtın yakınında heykel parçaları.	89	Ihe hüşotü: B-1	144
II. inci yazıt: Genel görünüş	90	Ihe hüşotü: B-2	145
II. inci yazıt: Doğu tarafı	91	Ihe hüşotü: B-3	146
II. inci yazıtın yakınında bir heykel	92	Ihe hüşotü: D-1	147
II. inci yazıtın yakınında bir heykel	93	Ihe hüşotü: D-2	148
II. inci yazıtın yakınında heykel parçaları.	94	Ihe hüşotü: D-3	149
I. inci yazıtın Çince metni	95	Ihe hüşotü: D-4	150
III. üncü Uygur yazıtı (rökons-		Ihe hüşotü: C	151
		Suci yazıtı	159
		Şine-Usu yazıtı	186
		Şine-Usu yazıtının kaidesi	186
		Tölös şadıın balbal taşı	190

GÖK TÜRK YAZILI İKİ KUMAN YÜZÜĞÜ

T. D. K.

ESKİ TÜRK YAZITLARI

Y A Z A N :
HÜSEYİN NAMIK ORKUN

II

1 9 3 8
İSTANBUL
DEVLET BASIMEVİ

ÖNSÖZ

Bu ciltte Gök Türk alfabesile yazılı olan eserlerden *Talas* yazıtları ile taşlar, taşlar, aynalar, paralar ve kâğıtlar üzerine yazılmış olan metinleri toplamaktayız. Birinci ciltte *Kültegin*'e ait olan çince metnin tercümesini verirken bu arada diğer metinlerin de tercümelerini vermek arzusunda idik. Bu arzumuzu bu ciltte yerine getirebilmekteyiz. Üçüncü Uygur yazıtına ait olan çince metin aslını göz önünde tutmak suretile Çin Sefareti kâtiplerinden Bay Nimetullah Ma tarafından tercüme edildi. *Schlegel*'in tercümesi malûm ise de ana dilinden yapılan bir tercümeyi tercih ile koymağı daha münasip bulmaktayız. *Bilge* hana ait olan Çince metin ise pek noksandır. Bu hususta yalnız okunabilen yerleri izah eden bir yazı 1892 de *Fin-Ugor* Cemiyeti tarafından çıkarılan eserde mevcuttur. Bu yazının tercümesini de Bay İbrahim Necmi Dilmenden rica ettik. Binaenaleyh burada bu iki zata teşekkürlerimizi tekrarlamayı bir vazife bilmekteyiz.

Gök Türk alfabesile yazılmış olan eserlerin hepsi bu ciltte tamam olmamaktadır. Geriye Yenisey yazıtlarının bazıları kalmaktadırki, bu yazıtları şimdilik neşredemeyecek bir haldeyiz. Malûm olduğu veçhile bu yazıtlar *Radloff* tarafından neşredilmiştir. Fakat *Radloff* bu metinleri okurken bir çok hatalara düşmüş ve hattâ metinleri dahi sadıkane bir surette kopye etmemiştir.

Binaenaleyh *Radloff*'u menba ittihaz ederek çıkacak olan bir eser bu hataları tekrarlamaktan başka bir şey yapmış olmaz. Halbuki müteveffa âlim *Thomsen* bu metinleri fotoğraf veya kopyeleri üzerinden tetkik ederek hazırlamış ve ölmeden evvel bir talebesine neşredilmek üzere tevdi etmişti. Aradan uzun seneler geçmiş ve bir çok ilim adamının bu gence eseri neşretmesi için muracaat etmiş olmasına rağmen kitap bir türlü çıkamamıştır. Nihayet dostum *Räsänen*'den aldığım habere göre bu mühim eser *Helsinki*de tabedilmek üzere imiş... Binaenaleyh buna intizaren bizde Yenisey yazıtlarının bir kısmının neşrini tehir etmeğı münasip gördük. Bu metinleri eserimizin üçüncü cildine bıraktıktan sonra daha üzerinde çalışmakta olduğumuz diğer metinler de henüz ikmal edilemediğinden bunları da o cilde bırakmak zaruretini hissettik. O halde eserimizin üçüncü cildi mütebaki Gök Türk alfabesile yazılan metinlerin hepsini ihtiva edecektir.

Hüseyin Namık Orkun

ESKİ TÜRK ALFABESİ

Eski Türk yazıtları meydana çıktıktan sonra bu yazıtların asıl metinleri bir taraftan Fin âlimleri, diğer taraftan da Rus âlimleri tarafından neşredilmişti. [1] Aynı yazıtların yani 1889'da Iadrintseff tarafından bulunan 1890'da Moskovada toplanan kongreye tanıtılan Orhun yazıtlarının çince kısımları da vardı. Bu çince metni Gabelentz Fin sefer heyetinin haşiyede adını yazdığımız eserinde [s. XXV - XXVI] tercüme ile neşretmiş, daha sonra Schlegel de aynı yazıtı daha etraflı bir surette araştırarak Helsinkide çıkarmıştı; ki bu eser *Mémoires de la Société Finno-ougrienne*'in üçüncü cildini teşkil ediyordu. [2] Binaenaleyh bu tercümelerden anlaşılmalı; ki birinci yazıt Gök Türk hükümdarı K'üeh-ti(k)-k'in adına, ikincisi de Me-ki-lien veya Mogilan adına dikilmişti.

Bu has isimler malûm olunca bu çince telaffuza uydurulmuş kelimelerin türkçe telaffuzu bulunarak yazıtlarda bu isim olması lâzım gelen harf grubunu bulmak ve bu suretle alfabenin anahtarını elde etmek icap ediyordu. Alfabeyi çözmeye muvaffak olan Danimarkalı âlim Thomsen de bu tarzda çalışmış ve halletmiştir: Evvelâ satırların nereden başladığı meselesini tetkik eden büyük âlim iki Orhun yazıtındaki hemen birbirinin aynı olan satırları yekdiğerleriyle mukayese etmiş ve bu mukayeseden sarîh bir surette satırların sağdan sola okunması lâzım geldiğini görmüş-tür. Bundan sonra birbirine müşabih iki harfin ortasındaki işaretin her halde sesli harf olduğunu tahmin etmiş; bu suretlede >.r.N sesli harflerini bulmuştur. Bu üç harften yalnız birincisini evvelâ yanlış olarak farzetmiş; fakat sonra bu zehabını düzelterek bunun ü, ö olduğunu tahmin etmiştir. Daha sonra J sesli harfini de bularak Thomsen artık yazıtlarda has isimleri aramağa başlamıştır. İlk önce Türk hakanlarının unvanı olması lâzım gelen kelimeyi aramış, **ᠮᠤᠯᠢᠨ** kelimesini bul-

[1] *Inscriptions de l'Énisséï recueillies et publiées par la Société finlandaise d'archéologie, Helsingfors, 1889.*

O. Donner; *Wörterverzeichnis zu den Inscriptions de l'Énisséï, Helsingfors, 1892.*

Inscriptions de l'Orkhon, recueillies par l'expédition finnoise 1890 et publiées par la Société Finno-ougrienne, Helsingfors, 1892.

Radloff; *Atlas der Alterthümer der Mongolei, Sent Petersburg, 1892-99.*

[2] *La stèle funéraire du Téghin Giogh, 1892.*

muş, burada kelime sonundaki sesli harfinin daha evvel i olduğunu kestirdiğinden böyle bir türkçe kelime aramış ve bulmuştur: *Tenri*. Bu veçhile ilerleyen Thomsen **ТЕНРИ** sözünü ele almış, burada evvelce okuduğu ve kendisince malûm olan kelimelerden dördüncü ve beşinci harfleri bildiğinden ti ile başlayan bir kelime aramağa başlamış ve yazıtın çincesinden bu yazıtın Kök tigin adlı bir prence ait olduğu malûm olduğundan bu söz grubunu tigin diye okumuştur. Baştaki üç harften ibaret olan kelimeye gelince: Bunun kök olması icap etmemekte idi. Çünkü birinci harf ile üçüncü harf birbirine benzememekte idi. Ortadaki işaretin ö veya ü olduğu malûm ve baştakinin de çince şekli gözönünde tutarak her halde k olması lâzım geldiğine göre son yani üçüncü harfi de l telâkki etmiş, kelimeyi Kültigin diye okumuştur. Üçüncü olarak ele aldığı kelime grubu **ТЭЙТЭ** dir. Bu grubda evvelkilerin yardımile malûm olan kelimeleri gözönünde tutarak yazıtın sahibinin adını aramış ve adı Çin kaynakları Pit-kia tarzında kaydettiğinden bunu *Bilge* diye okumuştur. Bundan sonra da **ТЭТЭ** kelime grubunu araştıran değerli âlim bunu da Türk olarak okumuş ve artık bu kadar harf malûm olunca bunların yardımile diğerlerini bulmak kolaylaşmıştır.

Thomsen 1893 senesinde bu mühim keşfini neşrettikten sonra bilgi âleminin dikkat nazarları yazıtlar üzerine çevrilmiş, artık bir çok ilim adamları tarafından Türk yazıtları araştırılmağa başlanmış ve bu husustaki literatür o kadar zenginleşmiştir; ki nihayet bunun da bibliografisi yapılmak ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyacı Rus âlimlerinden Samoïloviç karşılamıştır. Yazıtlarla uğraşanlar arasında belli başlı olarak Thomsenden sonra Radloff, Melyoranski, Samoïloviç, Maloff, Bang, Marquardt dan maada burada yalnız isimlerini zikrile iktifa edeceğimiz bu kısa liste bu husustaki araştırmaların genişliğini göstermeğe kâfidir:

Türk yazıtlarile *Huth, Blochet, Deniker, Devéria, Donner, K. Foy, Granö, Iespersen, Heikel, Räsänen, Lacouperie, Bartholdt, Smirnoff, Arendt, Abercromby, Vambéry, Thury, Németh, Aspelin* ve sair birçok âlimler uğraşarak araştırmalar neşretmişlerdir. Hiç bir sıraya dikkat etmiyerek sıraladığımız bu isimler bile Türk yazıtlarının geniş bir bibliografiye sahip olduğunu gösterebilir.

Araştırmalar ilerledikçe o vakite kadar hakkedildiğini bildiğimiz bu alfabenin kâğıtlar üzerine de yazıldığı elde edilen eserlerden anlaşılmış, bu suretle harflerin daha başka şekillerde de yazıldığı meydana çıkmıştır. Eğer Thomsen bu alfabeği çözmeğe muvaffak olamamış ve yazılar meçhul kalmış olsa idi; Almanların Turfana yaptıkları sefer heyet-

lerinin araştırmaları da bu ciheti tamamene aydınlatmış olacaktı: Bu araştırmalar esnasında bu harflerin bir alfabesi bulunmuştur; ki bunu 1909 da Le Coq neşretmiştir. (24 üncü sağıfaya bakınız.)

Alfabe malûm olup ta bu hususta araştırmalar ilerlerken Thomsen Yenisey yazıtları ile uğraştığı sırada bir harfin okunması dikkat nazarını çekmiş ve nihayet bu harfin de e sesine delâlet ettiğini bulmuş, bunu *Journal de la Société Finno-ougrienne*'in XXX uncu cildinde *Une lettre méconnue des Inscriptions de l'Énisséi* adile neşretmiştir.

Türk alfabesinin harfleri 38 tanedir. Harflerin bu kadar çok olması bazı seslerin bir kaç harfle ifade edilmesinden ileri gelmektedir. Binaenaleyh Türk alfabesi Türk diline uygun bir surette Türkler tarafından fevkalâde inkişaf ettirilmiştir. Bu itibar ile bu yazıların kıdemini ne Rus âlimlerinden *Bartholdt* ve nede diğerleri gibi VIII inci yüzyıldan bir kaç asır öncelere değil bundan çok evvelki çağlara kadar çıkarmamız icap eder. Elimizdeki sarıh vesikalara göre Türkler daha Doğu-Hunları zamanından beri muhaberatta bulunmakta idiler. Binaenaleyh bu alfabenin kıdemini tereddüt etmeden elimizdeki yazıtların yazıldığı tarihten iki üç asır evveline kadar çıkarabiliriz.

Bütün Türk yazıtlarında umumiyetle kelimeleri birbirinden ayırmak için üst üste konmuş iki nokta kullanılmıştır. Bu iki nokta daima kelimelerin sonuna konmaktadır. Binaenaleyh satırların sonuna dahi konulabilir. Her nerede kelime biter ise bu iki noktayı koymak âdettir. Fakat bu noktaların her kelimenin nihayetinde değil bazen bir kaç kelimedenden sonra da konduğu vakidir. Eğer kelimelerin birincisi -veya ikincisi dahi -kısa heceli yani bir veya iki heceli kelimelerden ibaret olur ise o vakit iki nokta iki üç kelimedenden sonra konmaktadır. Hele birinci kelime tek harfle ifade edilmiş veya tek heceli olur ise onu müteakip gelen diğer kelime yazıldıktan sonra iki nokta konulur.

Yenisey ve Talas yazıtlarında iki nokta yerine ♪ (=a) harfi de kullanılmıştır.

Taş üzerine yazılı olan yazıtların hemen hepsinde bir kelimeye ait ekler ve ekseriya fiiller hep birlikte telâkki edilerek bunlardan sonra iki nokta konmuştur. üğ^uzke [= nehre; T, 16], *lp *rm'iş [= cesur imiş; T, 10], Kül tiğ'in [I ř D] gibi kelimeler hep bir arada yazıldıktan sonra iki nokta konulmuştur. Halbuki kâğıt üzerine yazılmış ve daha sonraki devrelere ait olan diğer eserler de (meselâ İrk Bitiğ de) vaziyet böyle değildir. Orada bu meselenin daha mütekâmil olduğu göze çarpar. Her kelime ve hattâ her ek birbirinden iki nokta ile ayrılmıştır: Kutlug: ka (= Kutluğa); beğ: er: *rm'iş (= beğ, er imiş) Kül: Çiğşi (= has isim). Mamafih

kelime tek heceli olur ise ondan sonra gelen ek ile beraber yazıldığı hemen daima umumdur: *bka, *tl'g, ve saire gibi.

Bu iki noktanın izleri Sekel yazılarında dahi gözükebilir. Fakat burada daha sonra tek nokta veya ikiden fazla nokta koymak tarzları da vardır.

Nagy - Szent - Mikloş definesinde ise kelimeleri + işareti ayırmaktadır.

Sesli harfler

Sesli harflerin alfabe de dört tane işaret ile ifade edildiğini görmekteyiz. Sessiz harflerin Türk diline uygun bir surette çoğaltılarak tam ses vermesini mümkün kılarken bu kadarlık sesli harf ile iktifa edilmesi dikkate şayandır. Mamafih bu dört sesli harfin hem kalın ve hem de ince telâffuzu ifade etmiş olması diğer taraftan sessiz harflerin ince veya kalın sesli harflerle okunmak üzere ayrılmış olduğu için bu cihet bir nakisa teşkil etmemektedir.

Yalnız bu dört (veya daha doğrusu sekiz) sesli harften maada birde e ile i arasında bir sesli harfin Türk dilinde mevcudiyeti alfabe de bunu ifade için ayrı bir harf konmak zaruretini doğurmuş; bu suretle sesli harflerin adedi beşe baliğ olmuştur. Fakat bu sonuncu harf yalnız Yenisey yazıtlarında kullanılmış olup diğer yazıtlarda bu harf yoktur.

Bu harf gerek Orhun ve gerek diğer birçok yazıtlarda hem a, hem de e sesini vermektedir. Kelimenin başında bu harf katiyen yazılmadığı gibi birinci hecede sessiz harften sonra da yazılmamakta fakat buna mukabil kelimelerin sonunda kat'î olarak kayt edilmektedir: k^ara, k^emke, k^ag^anka, y^ana; *k^an, *r^en, *rti gibi.

Pek nadir olarak âdeta istisnaî diyebileceğimiz bir tarzda başta a ların yazıldığı vakidir: atın [= adı; ID 7]; at'g [= adını; *Ihe hūšo-tū*; 1]; aç [IC8].

Birinci hecede yani ilk sessiz harfi müteakip a sesi tıpkı evvelki gibi yani başta gelmesi gibi âdeta istisnaî bir haldedir: tamga [ICD].

Orta hecelerde dahi a sesinin kullanılmadığı göze çarpar; yalnız kelimeye bir afiks olarak ilâve vakî olur ise o vakit a kelime ortasında dahi kullanılmaktadır: butulamış [=erkek yavru doğurmuş], t^aplam^adı [= tasvip etmedi], yuğlamış [= ağlamış].

Aynı harfe bazı Yenisey yazıtlarında 1 ve Σ şeklinde de tesadüf etmekteyiz. Yine bazı yazıtlarda bir X şekli vardır; ki bu da e sesini vermektedir. Bundan maada Yenisey yazıtlarında bir de ǰ harfi vardır; ki bu ses e ve i arasında bir sese delâlet eder. Bu harfi evelce izah ettiğimiz gibi Thomsen halle muvaffak olmuş; Thomsen'in bu buluşundan istifade ederek Sekel yazıtlarında da aynı harfin delâlet ettiği sesi Louis Ligeti göstermiştir [1].

Bu harfin evelce b sesini verdiği zannedilmekte idi.

Harfin başda ve ortada kullanıldığını görmekteyiz. Yǰ (=el); [2]
 ǰkǰǰ (yetmiş), ǰǰǰ (beş).

↑

Bu harf i ve ı sesini vermekte olup kelimelerin sonunda daima yazılmaktadır: ʼltı, sʼnçdı, boldı.

Nihayette daima yazılmak bir kaide halinde iken bu harfin ortada ve başta kullanılması hiçbir muayyeniyet göstermemektedir: ǰkǰǰǰ (== ʼnda itmış, IID 12), ǰkǰǰǰ (== ʼnça ʼtmış, ID 11). İşte bundan dolayıdır; ki bu sesin i ve e arasında bir ses olduğu bunun için bazan i ile yazılan kelimenin bazan da yazılmadığı ileri sürülmektedir.

Kelime başında ↑ nin bazan yazıldığını (idi, il, ıd^uk) bazan yazılmadığını biz bir kaideszizliğe değil bilâkis kaide icabı telakkî etmekteyiz. Bu ciheti aşağıda izah edeceğiz.

>

o ve u sesini veren bu harf de kelimenin başında mutlaka yazılır: og^ul, ot^uz, umd^uk.

Birinci hecede yazıldığı halde onu müteakıp gelen hecede yazılmaz: tud^un, bud^un; fakat üçüncü hecede veya son hecede yazıldığı vakidir: konç^uyug, k^url^ukuğ.

Kelime sonunda daima yazılmaktadır: kur^ug^uru, b^uşl^uyu, turu.

[1] Magyar Nyelv; XXI, (1925), 50.

[2] Dikkate şayandır; ki Thomsen bu harfi 1913 te hallederek neşretmiş, fakat Bartholdt 1927 de İstanbul Üniversitesinde verdiği konferanslarda bundan haberdar olmyarak el diye okunması icap eden sözü bel diye okumuştur [S. 11].

N

ö ve ü sesini vermekte olan bu harf başda ve birinci hecede daima yazılmaktadır: ölü, üç, Türk, tört.

Fakat haddi zatında ük veya ök sesini veren Ꞥ harfi kelime geçmekte ise o vakit ayrıca birde bu harfin ilâvesine lüzum yoktur: y^ük^ünd^ürmⁱş.

Buraya kadar verdiğimiz izahat şimdiye kadar umumiyetle literatürde malûm olan keyfiyettir. Fakat şurasını dikkat önünde tutmak gerektir; ki Türk alfabesinde bilâhare izah edeceğimiz gibi sessiz harflerin hepside bir sesli harfle beraber okunduğu için bu dört sesli harfle iktifa edilmiş ve alfabe son derece mütekâmil olmasına rağmen sesli harflerin çoğaltılmasına lüzum kalmamıştır.

Sessiz harfler

Evvelcede söylediğimiz gibi sessiz harfler hiç bir zaman tek başına yalnız delâlet ettiği sesi ifade etmez. Hemen hepside yanında bir sesli harfle beraber telaffuz edilen sesi verir. İşte bunun içindir ki Türk alfabesinde önce zikrettiğimiz dört sesli harften fazlasına lüzum kalmamıştır. Çünkü sessiz harflerde sesli harfle birlikte bir ses ifade etmektedir. Binaenaleyh her sessiz harfin bir de sesli harfi vardır ki bu ses o harfin başında veya sonunda da telaffuz olunabilir. Mesela: ↓ harfi ok, uk olabileceği gibi ko, ku da telaffuz olunur.

Thomsen sessiz harflerin bazılarındaki bu hususiyeti daha evvel bulmuş ve göstermiş, sonra Turfande bulunan alfabede de bu cihet sarîh bir surette kaydedilmiştir. [1]

N

Bu ses daima kalın sesli harflerle yani a, o, u ve ı sesleriyle birlikte kullanılır. Fakat harfin asıl delâlet ettiği ses ak veya ka dır. Binaenaleyh bu harf ile birlikte asla a sesine delalet eden ↓ işareti yazılmaz. Çünkü bu ses ak veya ka'ya delâlet ettiği için bu a'ya lüzum yoktur. Yalnız kelime sonunda Ꞥ (=a) yazılmak umumî bir kaide olduğundan burada Ꞥ dan sonra da a gelebilir: ꞤꞤꞤꞤꞤ (= y^azıka)
ꞤꞤꞤꞤꞤ (= k^ag^anka).

[1] Thomsen; Samlede Afhandlinger, cilt III, S. 41. Notada bakınız. Thomsen burada alfabenin diğer bazı harflerini de izah etmektedir.

Bu harf *ak* veya *ka* sesinden başka bir sese delâlet edecek ise yani *ko*, *ki* gibi ses ifade edilmek istendiği takdirde bu harfle beraber mutlaka *o* veya *ı* sesli harfleri konmak gerektir: 𐰽𐰺𐰍 (= *kıldım*), 𐰽𐰺𐰍𐰺 (= *kıldında*), 𐰽𐰺 (= *kop*) 𐰽𐰺𐰍 (= *kul*) ...

Halbuki *a* sesi ile birlikte söylenmesi lâzım gelirse ayrıca *a* nın yazılmadığı daima göze çarpar: 𐰽𐰺𐰍 . [= *k²g²an*] 𐰽𐰺𐰍𐰺 [= *k²d²rk²an*],

▷

Bu harf *ık* sesini vermektedir. Binaenaleyh daima evvelinde veya sonunda *ı* sesi ile birlikte okumak gerektir. Bazı yazıtlarda [Ongin ve XXXVII) tersine olarak yani 𐰽𐰺 şeklinde yazılmaktadır.

Yazıtlara dikkat edecek olursak eğer bir kelime *kı* şeklinde yazılmış ise mutlaka bu harften sonra ayrıca birde *ı* (= 𐰽) harfi de konmuştur: 𐰽𐰺𐰍 (= *kız*), 𐰽𐰺𐰍𐰺 (= *kıtay*), 𐰽𐰺𐰍𐰺 (= *kırk*), 𐰽𐰺𐰍𐰺 (= *kıldı*)

Halbuki *ık* şeklinde kelime de geçer ise bu harften evvel asla *ı* (= 𐰽) harfi yazılmamaktadır. 𐰽𐰺𐰍 (= *balk*, şehir), 𐰽𐰺𐰍𐰺 (= *b²t²s²kına*)

↓

Bu işaret de *ok* veya *uk* sesine tekabül etmektedir. Binaenaleyh tıpkı evvelki harf hakkında anlattığımız kaide burada da carîdir. Yani harfin kendisinden evvel *o* veya *u* sesi var ise 𐰽 (= *o*, *u*) harfi yazılmaz; Buna mukabil bu sesli harfler 𐰽 ↓ dan sonra gelir ise o vakit mutlaka 𐰽 harfi yazılır: 𐰽𐰺𐰍 (= *tokuz*), 𐰽𐰺𐰍𐰺 (= *buyrukı*)

𐰽𐰺𐰍 (= *kut*), 𐰽𐰺𐰍 (= *kop*), 𐰽𐰺𐰍 (= *kondı*), 𐰽𐰺𐰍 (= *konçuy*).

¶

Bu harf *e*, *i*, *ö* ve *ü* sesli haflerle beraber okunmakta olup *k* sesini verir. Orhun III de harfin 𐰽 Yenisey yazıtlarında 𐰽 ve 𐰽 şekillerinde yazıldığı gibi doğu Türkistanda bulunan eserlerde ise 𐰽 tarzında da yazılmaktadır. Eğer bu harf *e* sesi ile beraber okunmak icap eder ise o vakit *e* [= 𐰽] işareti konulmaz. Halbuki *i* ve

ö, ü ile birlikte okunmak icap eder ise sesli harf yazılır; yalnız kelime sonunda **𐌆** yazılması şaşmaz bir kaide olduğundan bu takdirde **𐌆** ile birlikte yazılabilir: **𐌆𐌃𐌆𐌆** (= k^emke) gibi. Diğer sesli harflerle beraber **𐌆𐌃𐌆** (= kişi) **𐌆𐌃𐌆𐌆𐌆** (= körti), **𐌆𐌃𐌆𐌆** (= kirip).

Sesli harfsiz olarak: **𐌆𐌃𐌆𐌆** (= k^erğ^ek), **𐌆𐌃𐌆𐌆** (= k^els^er)
𐌆𐌆 (= k^em),

Binaenaleyh bu harfte ek sesini vermekte olup **𐌆𐌆** yani ak sesinin tam paralelidir.

𐌆

Bu işareti ök diye okumak gerektir. Aynı harf diğer yazıtlarda B ve **𐌆** şeklinde gözükmektedir. Bu harften sonra bir ü veya ö okumak icap eder ise yani harfi kü okumak lâzımgeldiği takdirde bundan sonra **𐌆** (= ö, ü) harfi daima kaydedilmektedir: **𐌆𐌆𐌆** (= kök), **𐌆𐌆𐌆** (= kün), **𐌆𐌆𐌆** (= küç), **𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆** (= Külti-ğ'in).

Kendisinden evvel ö, ü gelir ise bunu **𐌆** ile yazmağa lüzum yoktur; Çünkü harfin kendisi ök, ük sesini vermektedir: **𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆** (= bilm^ed^ük), **𐌆𐌆𐌆𐌆** (= t^eğ^dü^k), **𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆** (= y^ük^ünd^ürm^üş), **𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆** (= birt^ük); ilk hecede dahi bu tarzda okumak icap etse aynı şekilde yazılır: **𐌆𐌆𐌆** (= öküş).

Binaenaleyh bu harfte **𐌆** harfinin tam paralelidir. Şu izahatı verdikten sonra yazıtlarda Türk kelimesinin de bu harfle yazılmış olmasından dolayı Thomseninde söylediği gibi Türk adını iki heceli olarak Türük diye okumak icap etmez mi?

𐌆

Bu işareti de **𐌆**, Yenisey de **𐌆**, **𐌆**, **𐌆**, **𐌆**, **𐌆** şekillerinde bulmaktayız.

ag sesini veren bu işaret tıpkı evvelki harflerde anlattığımız gibi kendisinden evvel asla **𐌆** (= a) sesile yazılmaz: **𐌆𐌆𐌆** (= k^ag^an), **𐌆𐌆𐌆** (= y^agı), **𐌆𐌆** (= t^ag). Diğer sesli harflerle yazılmak icap etse o vakit sesli harf yazılır: **𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆** (= konç^uyug), **𐌆𐌆𐌆** (= og^ul)
𐌆𐌆𐌆𐌆 (= çig^ay) **𐌆𐌆𐌆** (= Og^uz)

Kelime başında da bu harfe tesadüf edilir ise mutlaka a sesi ile beraber okumak gerektir: **ᲠᲠᲚ** (= ^agısı), **ᲠᲠᲚ** (= ^agin).

Bu harf kelime ortasında veya sonunda bulunduğu vakit ag okunması meşrut değildir: **ᲚᲠᲚ** (= ^km'g), **ᲚᲠᲚᲚ** (= ^kt'gdı).

€

Kalın sesli harflerle okunan yukarıki harfin tam paraleli olmak üzere bu harfte ince sesli harflerle okunur. **Ლ, Ლ, €** şekillerinde de gözüken bu harf eg sesini vermektedir. Başta olur ise mutlaka eg diye okumak gerektir.

Diğer sesli harflerle okunmak icap ettiği takdirde mutlaka sesli harfi yazılır: **ᲚᲚᲚ** (= süğ), **ᲚᲚᲚ** (= ^edğüg), **ᲚᲚᲚ** (= ^bnğü),

Halbuki bu harfin yalnız eğ diye değil aynı zamanda iğ diye de okunduğu göze çarpmaktadır; ki bu cihet e ve i arasında bir sesin mevcudiyetini takviye etmektedir: **ᲚᲚᲚ** (= öltiğ), **ᲚᲚᲚ** (= ^ertiğiz), **ᲚᲚ** (= ^eriğ), **ᲚᲚ** (= ^teğ), **ᲚᲚᲚ** (= ^teği)

Ლ

Kalın sesli harflerle birlikte okunan bu t harfine Yenisey ve O., T. yazıtlarında şu şekillerde tesadüf edilmektedir: **Ლ, Ლ, Ლ, Ლ**

Bu harf at sesini verir. Eğer kelimenin başında ve sesli harf yazılmaksızın bir kelimedede bulunursa mutlaka a sesli harfile birlikte okumak lâzımdır: **Ლ** (= at) **ᲚᲚᲚ** (= Tatabı), **ᲚᲚᲚ** (= T^abg^aç), **ᲚᲚᲚ** (= T^amg^açı), **ᲚᲚᲚ** (= T^arkat), **ᲚᲚᲚ** (= t^apa).

Eğer at diye okunmaması icabeder ise o vakit mutlaka yanına bir **Ლ** veya **Ლ** sesli harfi ilâve olunur: **ᲚᲚᲚᲚᲚᲚᲚᲚ** (= tuta birmiş) **ᲚᲚᲚᲚ** (= tur^ug), **ᲚᲚᲚᲚ** (= tut^uk), **ᲚᲚᲚᲚ** (= T^anut), **ᲚᲚᲚ** (= ^amtı).

Binaenaleyh gerek kelime başında ve gerek kelime ortasında sesli harfsiz yazılır ise at veya ta sesini verir.

k

Evvelki harfin ince sesli harflerile okunan şeklidir. **Ლ, k** şekilleri de vardır. Başta sesli harfsiz yazılır ise te diye okumak gerek-

tir. **ᄀᄁᄂ** (= t^eğdük), **ᄃᄄ** (= t^eği), **ᄅᄆ** (= t^emir),
ᄇᄈ (= t^enri).

Eğer ö, ü veya i ile birlikte okunmak icap ederse o vakit mutlaka bir sesli harfle tasrih olunur: **ᄉᄊᄋᄌ** (= tir^ermiş), **ᄍᄎ** (= tip),
ᄏᄐᄑᄒᄓ (= iti birmiş), **ᄔᄕᄖ** (= itdi), **ᄗᄘᄙᄚ** (= Ötük^en),
ᄛᄜᄝ (= ötüğü). Yalnız fiillerde bu hal müstesnadır: **ᄞᄟᄠᄡᄢ**
birtim), **ᄤᄥᄧᄨᄩ** - ölürtim).

»

Yenisey yazıtlarında **ᄛ, ᄜ, ᄝ** şekillerinde de tesadüf ettiğimiz bu harf d sesini vermekte olup kalın sesli harflerle birlikte kullanılır. Harf başda olursa a ile birlikte okumak gerektir: **ᄞᄟ** (= a^da^k), **ᄠᄡᄢᄴ** (a^dnçığı)
ᄤᄥᄧᄨᄩ (a^dg^rin)

Yine başta olupda a'dan gayrı başka bir sesli harf ile okunmak icap eder ise o vakit başa sesli harf yazılır: **ᄛᄜᄝᄞ** (= id^uk), **ᄞᄟ**
(= idmⁱş), **ᄠᄡᄢᄴᄵ** (udım^adⁱm), **ᄛᄜᄝ** (= uda), **ᄞᄟᄠᄡᄢᄴ** (= udlⁱkin).

Binaenaleyh bu işaret ad sesini vermektedir.

x

İnce sesli harflerle birlikte okunan bu işaret ed sesini vermektedir. Gerek bu harf ve gerek bundan evvelki harf asla sarih d sesini vermezler. Thomsen bu hususta: «Ils ont sans doute partout la valeur fricative de δ, δ» dediği gibi Kâşgarlı Mahmut da bu harfe tekabül eden sesleri ; ve ; harflerile ifade etmektedir.

Evvelce diğer harflerde söylediğimiz veçhile bu harf de ed sesini verir. Bu sesi vermemesi matlup olan yerlerde istenilen sesli harfi ile birlikte yazılır: **ᄛᄜᄝ** (= idi), **ᄞᄟᄠ** (= eşid), **ᄛᄜᄝᄞᄟᄠᄡᄢᄴ** (= yirde).

1

Evvelce Le Coq tarafından neşredilen alfabe de bu harf ip diye gösterilmiştir. Vakıa kelime nihayetinde bu harfin ip, ip diye okunması müm-

kün ise de [11>3 = bol'p; 16>6 = tut'p; 31Y9 = k'e'ip] kelime ortasında asla bu sesi vermemektedir. 911 (= k'ap'g), 116 (= t'pa).

Türkçede bu ses ile başlayan bir kelime olmadığından yazıtlarda bu harf ile başlayan sözleri okurken evveline bir a koymak icap eder:

1111 (= ^apam'z), 11116 (= ^apa t'ark'an) 64>111 (= ^ap'ar ^apur'im)

8

İnce sesli harflerle birlikte okunan ve b sesine tekabül eden bu harf 8, 8, 8 ve 8 şekillerinde de yazılmakta olup eb sesini vermektedir. Binaenaleyh kelime başında sesli harfsiz olarak yazılır ise eb veya be diye okumak gerektir: 88 (= b'eğ), 11118 (= b'ediz), 1111 (= b'e'ngü), 11118 (= b'e'rmiş)

Sesli harfle beraber yazılır ise o vakit sesli harfin okunuşuna tabidir:

11118 (= bilge), 111118 (= bükli)

9

Evvelki harfin kalın sesli harflerle okunan şeklidir. Bu harfin O. ve T. da 9, Yenisey yazıtlarında ise 9, 9, 9, 9, 9 şekillerine rast gelmekteyiz. Bu işaret de ab sesini vermekte olup her ikisi de bir sesli harften sonra gelir ise tam b sesini vermeyip v ye yakın bir ses çıkarmaktadır. Bu sesi Thomsen β harfile göstermekte ve 11116 kelimesini taβyaç diye okumaktadır. Filhakika Kâşgarlı Mahmut da bu harfi 9 diye ayrı bir işaret ile göstermiş ve meselâ Thomsen'in bu kelimesini tıpkı Thomsen gibi تَفْجَاجْ diye kaydetmiştir.

9

Yenisey yazıtlarında 9, 9 şekillerinde de rast geldiğimiz bu harf ince sesli harflerle beraber kullanılmakta olup ey sesini verir. Fakat bu sesi vermemesi matlup olduğu takdirde kendisinden evvel veya sonra mutlaka sesli harf yazılır:

119 (= yıl), 919 (= yış)...

D

Kalın sesli harflerle birlikte kullanılan ve y sesine tekabül eden bu işaret ay sesini vermektedir. Gerek kelime ortasında ve gerek başında yanında sesli harf bulunmadan görülür ise ay veya ya diye okumak gerektir: $\text{H}^{\text{y}}\text{D}$ ($y^{\text{a}}g^{\text{z}}$), $\text{y}^{\text{D}}\text{J}^{\text{y}}\text{D}$, ($b^{\text{a}}\text{şl}^{\text{a}}\text{yu}$).

Yenisey yazıtlarında O, O şekillerinde de tesadüf ettiğimiz bu harf kelime münferit olarak okunmak icab eder ise ay diye okunur.

3

Yalnız Kemçik, Cırgak (XXXVII) yazıtında E şeklinde kaydedilmiş şarkı Türkistan'da bulunan el yazmalarında ise H şeklinde ve bütün diğer yazıtlarda yukarki şekli muhafaza etmiş olan bu harfi Thomsen E diye göstermiş, bilahare nazalize olmuş y olduğunu görüp J harfile işaret etmiştir. Filhakika Tonyukuk'un adını (II C 14) te $\text{J}^{\text{D}}\text{D}^{\text{y}}\text{D}$ şeklinde gördüğümüz halde diğer yerlerde $\text{J}^{\text{D}}\text{D}^{\text{y}}\text{D}$ tarzında görmekteyiz.

Yazıtlarda bu harf ile yazılmış kelimelerin n li şekilleri de Türk lehcelerinde mevcuttur: $\text{J}^{\text{D}}\text{J}^{\text{D}}$ (=koy, koyun) kelimesinin kon şeklini Kâşgarî sarahaten gösterdiği gibi y ve n tebedülünden de bahsetmektedir. [III, 102] Kâşgar'lı Mahmut "ortada ve nihayetdeki bütün y'leri Argu ahali n'e kalp ederler., diyor. $\text{J}^{\text{D}}\text{J}^{\text{D}}\text{A}$ $\text{ç}^{\text{a}}g^{\text{a}}y$ sözünü de İbn Mühenna Lûgatinde çıgan şeklinde görmekteyiz [1]. [İstanbul tab'ı; S.153]

Kıt'y kavim adının da Hitan telâffuz şeklini biliyoruz.

Biz de metinde bu harfi göstermek için italik y harfini kullandık.

4

Gerek ince ve gerek kalın sesli harflerle birlikte kullanılan bu nazal n harfine Yenisey yazıtlarında Y şeklinde de tesadüf ettiğimiz gibi aynı yazıtlarda bu sese tekabül etmek üzere O D harflerini de görmekteyiz. Türk dilinde bu harf ile başlayan bir kelime mevcut olmadığı için kelime başında bu harfe rast gelirse daima bir sesli harfle birlikte okumak gerektir: YH (= $^{\text{a}}n^{\text{r}}$; ona), YHY = $^{\text{e}}n^{\text{il}}\text{ik}$, en ilk).

[1] Kelimenin Çuvaşcadaki şekline de bakınız. Paasonen; Csuvas szojezyék, Buda-peşte, 1908, S. 188. Tükrçede y ve n Tebedülü hakkında: küneş > kuyaş; kayda > kanda, Ban > bay.

)

Bu harf de n sesini vermekte olup kalın sesli harflerle birlikte kullanılır. Bu harfle başlayan pek az kelime vardır. Harfin ortada veya nihayetle kullanılması bir kaideye tâbi değildir.

n

İnce sesli harflerle birlikte kullanılan ve n sesini veren bu harfin $\text{ŋ}, \text{ŋ}, \text{ŋ}, \text{ŋ}$ şekillerine Yenisey yazıtlarında tesadüf etmekteyiz. Bu harfin ince sesli harflerle kullanıldığını umumî bir kaide halinde bulmakta ise de bazan bir ek olarak kelime sonunda kalın sesli harflerle yazıldığı da vakidir. ŋŋŋŋŋŋ (=oglin) bu ciheti Fin âlimlerinden Martti Räsänen izah etmiştir. [1]

m

M harfidir. Bu harfe yalnız men yani ben kelimesinde kelime başında olarak tesadüf etmekteyiz. Bundan sonra m, m (= °mğ°k), m, m (= °mtı), $\text{m}, \text{m}, \text{m}, \text{m}, \text{m}, \text{m}$ (= °mga kurg°n; has isim) gibi kelimelerde kelime başında görülmekte ise de kelimeyi bu harften evvel bir sesli harfle okumak gerektir. Kelime sonunda fiil eki olarak kullanıldığı vakit daima im veya ım sesini verir: $\text{m}, \text{m}, \text{m}, \text{m}$ (= bitid'im). m, m şekillerini de miş, miş diye okumalıdır.

Yenisey yazıtlarında bu m den maada birde m harfi vardır; ki pek nadir olarak tesadüf olunur.

r

Kalın sesli harflerle kullanılan bu r harfinin Yenisey yazıtlarında $\text{r}, \text{r}, \text{r}$ şekilleri de vardır. Malumdur; ki Türk dilinde r harfi ile başlayan hiçbir kelime mevcut değildir. Binaenaleyh kelime başında r harfine tesadüf olunur ise mutlaka ondan evvel bir sesli harf ile beraber okumak lâzımdır; r, r (= °rk'ş), $\text{r}, \text{r}, \text{r}, \text{r}$ (= °rtukı), r, r (= °r'p).

r

İnce sesli harflerle kullanılan bu harfin Şarkî Türkistanda bulunan elyazmalarında r şekli de vardır. Pek nadir olarak ve bittabi

[1] Beiträge zur Frage der türkischen Vokalharmonie, Journal de la Société Finno-ougrienne, XLV, 3.

yanlış olmak üzere bazan bu harf ile evvelki harfin birbirine karıştırıldığı da olmuştur: $\text{r}\omega\text{r}\text{N}\text{r}$ yük^ünd^ürmⁱş.

Başta r harfi olmadığını evvelce söylemiştik. Binaenaleyh bu harfle de başlayan bir kelime mevcut değildir. Eğer bu harf başta görülürse o vakit daha evvel bir e ilâve olunmak gerektir. rhr (= ^erti), rrr (= ^ers^er), rhr (= ^ertim).

↓

Kalın sesli harflerle kullanılan ve l sesini veren harftir. Yenisey yazıtlarında bu harfin \checkmark şekli de vardır. Türk dilinde l ile de başlayan kelime yoktur. Binaenaleyh başta bu harfe tesadüf olunur ise al diye okumak gerektir.

Υ

Yukarıki l harfinin ince sesli harflerle yazılan şeklidir.

Υ

Ç sesini veren harftir. Bu harfin aç, eç sesini verdiği göze çarpar. Eğer bu sesi vermemesi icap ederse o vakit kendisinden evvel veya sonra bir sesli harf yazılarak tasrih olunur. $\text{ıg}^{\text{a}}\text{ç}$ (= ağaç), $\text{t}^{\text{a}}\text{bg}^{\text{a}}\text{ç}$ (= Çinli), $\text{çığ}^{\text{a}}\text{y}$ (= fakir), $\text{çim}^{\text{iz}} \text{pam}^{\text{ız}}$ (= ceddimiz), Çik (= kavim ismi), Ç^aça s^enün (= has isim).

Υ

Bu harfin iç sesini verdiği anlaşılmaktadır. Yazıtlarda bir yerde içⁱkmⁱş diye yazılan kelime başka bir yerde başta i harfi yazılmadan bu bahse mevzu ettiğimiz harf ile yazılmış olması (içⁱkmⁱş) bu ciheti sarıh olarak gösterir. Aynı harf üçüncü Orhun yazıtında ve pek nadir olarak ta Yenisey yazıtlarında kullanılmıştır.

Υ

Kalın sesli harflerle kullanılan ve s sesini veren bu harfin O., T. yazıtlarında ŷ , üçüncü Orhunda ŷ , Yenisey yazıtlarında ise

Ɔ, Ɔ , Ɔ; şekillerine tesadüf olunmaktadır. As veya sa sesini verdiği anlaşılır: ƆƆƆ ^asra (= aşağıda), ƆƆƆƆ (= s^ak^ındⁱm, düşündüm), ƆƆƆ s^abⁱm (= sözüm). Sesli harf ile birlikte yazıldığı vakit tabii sesli harfin delâlet ettiği sese göre okunur. ƆƆƆƆ (=subı, suyu), ƆƆƆƆƆƆ (= Suna yış, Sunga ormanı).

Ɔ

Bu harfe O., T. yazıtında Ɔ suretinde üçüncü Orhunda Ɔ ve Yenisey yazıtlarında Ɔ, Ɔ, Ɔ, Ɔ, Ɔ, Ɔ, Ɔ tarzlarında tesadüf olunur. Ş sesini verir. Aş veya şa diye okunmak lâzım geldiği anlaşılıyor: ƆƆ ^aşa (= aşarak), ƆƆ ş^ad (= ünvan).

Ɔ

Bu harf s veya ş sesi vermektedir. İnce sesli harflerle kullanılmaktadır: ƆƆƆƆ sül^edⁱm (= asker sevkettim), ƆƆ sül (= asker, ordu) ekseriyetle ince sesli harflerle kullanılmış olmasına rağmen ı harfi ile de kullandığı vakidir; ƆƆ (= sığⁱt, figan).

İnce sesli harflerle ve ı sesi ile birlikte ş sesi de verdiği göze çarpar: ƆƆ (= bis, beş), ƆƆƆ (= kişi), ƆƆ (= ş^ad, işit).

Ɔ

Her nevi sesli harflerle kullanılabilen z sesini veren bu harfin üçüncü Orhun yazıtında Ɔ şekline ve Yenisey yazıtlarında da Ɔ, Ɔ, Ɔ, Ɔ şekillerine tesadüf edilmektedir. Türkçede z ile başlayan kelime olmadığından ve bu harf de haddizatında az sesini verdiği için bu harf ile başlayan kelimeler önüne bir sesli harf ilâvesile okunması gerektir:

ƆƆ (= ^az), ƆƆƆ (= ^azıkı, azığı).

Mürekkep harfler

Şimdiye kadar verdiğimiz misaller ve izahat ile Türk harflerinin sessiz harfleri birer sesli harf ile birlikte okunduğu anlaşılabilir. Bunlardan maada bu alfabede üç harf daha vardır; ki bunlar iki sessiz harf sesini vermektedir. Bu harfler şunlardır;

M, ①, ②

Bunlardan birincisi ld veya lt sesini vermektedir. Orhun yazıtlarında kelime umumiyetle ld sesini vermektedir: **𐰆𐰇𐰈** (=boldı, oldu). Vakıa Orhun yazıtlarında bir kelime aynı satırda (ID 29) bir yerde **𐰆𐰇𐰈** (=kıld'm), diğer yerde de **𐰆𐰇𐰈** (=kıl't'm) şeklinde yazılmakta ise de diğer yerlerde kelime daima birinci şekilde kaydedildiğine göre her halde burada bir yazı veya imlâ hatasıyla karşı karşıyayız demektir. Mamafih l harfinden lt ile de yazılmış olması bu harfi lt diye de okuyabileceğimizi gösterir. Bu harf pek nadir olarak kullanılmakta ve bu harf ile yazılan kelimeler hemen hemen kıldı ve boldı sözlerine inhisar etmekte olduğundan bu ciheti sarıh olarak tayin etmek güçtür. Mamafih l harfinden sonra d ile değil t ile okunması lâzım geldiğini sarıh olarak bildiğimiz altı gibi sözlerin **M** harfi ile yazılmayıp **𐰆𐰇𐰈** şeklinde yazılması bu harfin Orhun yazıtlarına ld okunması lâzım geldiğini göstermektedir.

Diğer yerlerde yani Yenisey yazıtlarında bu harfin lt^o sesini verdiğini sarıh olarak görebiliriz: **𐰆𐰇** (=altı), **𐰆𐰇𐰈** (=alt'un.)

İkinci harf yani **①** harfi üçüncü Orhun yazıtında **①**, Ongin yazıtında **①** şeklinde kaydedilmiştir. Bu harf nd okunmaktadır. Vaziyeti her halde önce izah ettiğimiz harfin vaziyetindedir. Binaenaleyh nt okunduğuda vakidir.

Üçüncü harf **②** sesini vermektedir. Yenisey yazıtlarında bu harfin **𐰆, ②, ③** şekillerine de tesadüf etmekteyiz.

**

Evvelce de bilmünasebe kaydettiğimiz gibi bu Türk yazısının Milattan sonra V - VI ncı asırlarda ortaya çıktığını kabul edemeyiz. Vakıa elimizdeki vesikaların bir kısmı bunu teyit eder mahiyette değil ise de diğer taraftan başka deliller bu ciheti kuvvetlendirmektedir. Zaten Çin tarihleri en eski Türklerin yazıları olup olmadığını sarıhatle kaydetmemektedirler.

Elimizdeki vesikalar Gök Türklerin bu harfleri kullandığını göstermektedir. Batı Gök Türklerinin de aynı alfabeyi kullanmakta olduğunu biliyoruz.

Bundan evvelki çağlara gelince: Bu hususta yazılı kaynaklar sarıh bir malûmat vermemektedirler. Asya Hunlarının yazıları olmadığını söyleyen Çin kaynakları yine bunların kendileriyle muhaberetatta bulduklarını kaydeder. Bu mütenakıs kayıtlardır; ki şimdiye kadar meseleyi müphem bir halde bırakmıştır. Avrupa Hunları da tıpkı Doğu Hunları gibi bize kadar intikal eden ve bu ciheti tenvir edebilecek mahiyette olan bir eser bırakmamıştır. Yalnız son zamanda 1934 senesinde Macaristanda Szeged vilâyeti hudutlarında Nagyszéksos denilen mevkide bir bağda altın bir tas bulunmuştur. Yine aynı yerde bu altın tas ile birlikte küçük diğer bir tas ele geçmiştir; ki bunu bulanlar paylaşmak gayesile üç parçaya bölmüşlerdir. Yine burada 1926 senesinde başka bir altın tas daha bulunmuştu. Bu eserin Hunlara ait olduğunu bir Macar âlimi iddia etmiş, daha sonra bulunanların da aynı kavme aidiyetini Mészáros ileri sürmüştür. Bu tasların Hunlara aidiyeti meselesini dahi kaydı ihtiyatla telâkki etmek lâzım geldiğini kaydettikten sonra bu tasların birisinde noktalarla bir takım yazılar yazılmış olması bizim için ayrı bir ehemmiyeti haiz olduğunu söyleyelim. Bu yazıları bahse mevzu eden Meszaros [1] bu münasebetle Hunların kavmiyetini veya dilini de tetkik etmekte ve şimdiye kadar malûm olan neticelerin tamamen aksine vasıl olmaktadır. Bu zat mezkûr yazıları Kafkasyaya ait olan Kartvel dili ile izah etmekte ve bir takım mütalealardan sonra yazıtı şöyle tercüme etmektedir: Du-für dich - ihm - rufst folgt Glab.

Bu tasın Hunlara aidiyetinden tutunuzda Hunların bir İndo - German ailesinden olup olmadığı meselesine kadar bir sürü istifhamları ve sarıh bir surette helledemeden bırakılmış olan meseleleri burada bahse mevzu edecek değiliz. Yalnız şurasını kaydedelim ki Meszaros'un baştan nihayete kadar nazariye halinde yazılan bu araştırmasının bizce ilmî ehemmiyet ve değeri yoktur.

Yarının ilmî buluş ve araştırmalarına intizaren şimdilik şunu iddia edebilirizki Türk yazısının tarihte gözüktüğü bir sırada bu kadar mütekâmil bir halde olması bize onun daha çok evveleri de kullanıldığını göstermektedir.

Bu yazının menşei meselesi hakkında şimdiye kadar bir takım nazariyeler serdedilmiş ise de bunlar içinde bizce birinci ciltte de söylediğimiz gibi bu harflerin birer ideogramdan ibaret olup Türkler tarafından Türk dilinin bünyesine göre meydana getirildiği en kabule şayan olanıdır. Bu harflere Run tabir edilmesi bunların Run yazısından çıktığını hatırlatmak

[1] Mészáros Gyula; Az első Hun nyelvemlék, Népünk es Nyelvünk, 1936, Sayı 1-3.

gibidir. Binaenaleyh biz alfabemize Gök Türk alfabesi adını vereceğiz.

Türkçede yazmak veya yazıya ait sözleri de tetkik edecek olursak bunun yalnız bu dile ait ve hiçbir dil ile alakası olmadığını görebiliriz: Türkçede bugün kullandığımız yazmak sözünden önce eski kaynaklarda bitimek sözünü bulmaktayız. Bu kelimeyi çince de fırça manasına gelen piêt sözünden çıkarmakta iseler de kelime diğer Orta Asya dillerinde de mevcut olup Türkçede biç- kökünden geldiği kabul edilebilir. Bitig sözünün Moğolca şekli biçig'dir [1]. Bıçak kelimesi de aynı kökten gelir. Filhakika malûm olduğu veçhile bu yazı kalem veya fırça ile değil oyularak yani bıçakla yazılırdı [2].

Alfabenin menşei hakkında Thomsen «araméen - sogdien» demekte ise de evvelce söylediğimiz gibi bu alfabe birer ideogramdan çıkma olup Türkler tarafından icat edilmiş bir alfabedir. Harfler içinde şimdiki kadar bahse mevzu edilenler şunlardır:

D = ay, ↓ = ok, ↘ = eb, ↑ = er, Y = el,
 ♂.♂.♂ = at, ʔ, |' = ağ, | = süngük(?), ^, □, ▢ =
 eşik (?), n^l, nⁿ = in. [3].

**

Eğer Gök Türk alfabesi Thomsen tarafından okunmamış olsa idi Almanlar tarafından elde edilen bir alfabe sayfası bu ciheti vazıh bir surette tenvir edecekti. 1909 senesinde Le Coq tarafından *Kök türkisches aus Turfan* adile çıkarılan Gök Türk harflerile yazılmış metinler arasında bu alfabeyi bulmaktayız. Bu parça Idi-Kut şehrinin tahminen 15 kilometre şarkında Toyok ovasında bulunmuştur. Her Gök Türk harfinin altına mukabili Mani yazısı ile yazılmış olan bu alfabeyi okuyucularımıza arz ediyoruz.

Görülüyorki bu metinde Gök Türk harflerinin altına Mani yazısıyla transkripsiyonu da yapılmıştır. Bu yapılan transkripsiyonu sağdan birinci harften itibaren sıra ile arz edelim: up, an, iç, ip, ag, it, iy, ad, eng, iy, az, eng, end, elt, as, an, al, ık, ay. Bu transkripsiyon'dan dahi vazıhan gözükmetedirki Türk alfabesi haddizatında tek konson sesini vermemekte, mutlaka bir vokal ile birlikte telaffuz edilmektedir. İşte biz de buna da-

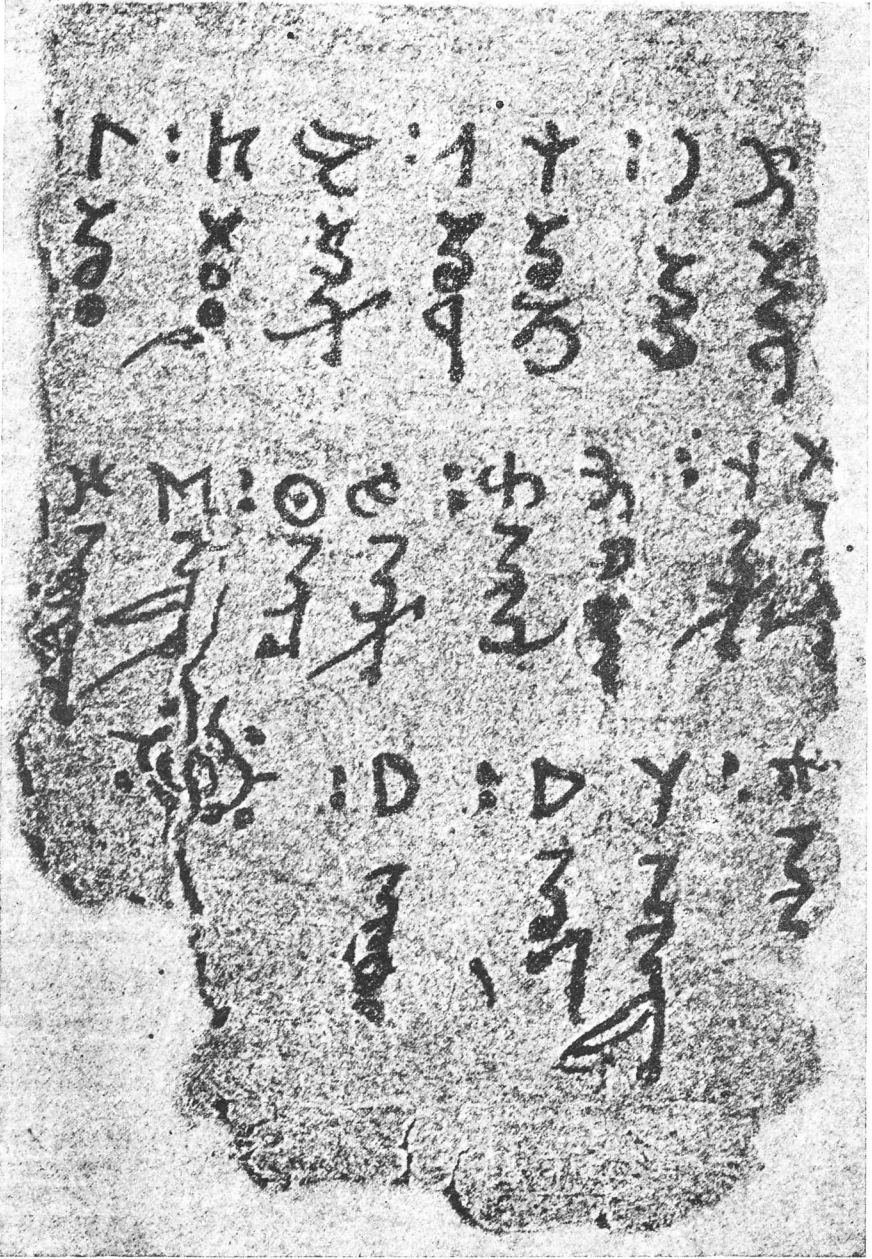
[1] Ramstedt, *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki, 1935.

[2] Sebestyén; *A magyar rovásírás hiteles emlékei*, Budapest, 1915, S. 135.

[3] Bk. *Samlede Afhandlingar*, III, 78-9.

yanarak Gök Türk alfabesini izah ederken bu tarzda tetkik edip bazı neticeler elde etmiye gayret ettik.

Bu bahsi bitirmezden evvel Gök Türk alfabesinden bahseden eski bir eserden daha bahsetmek gerektir. Bu eseri 1913 de Sir E. Denison Ross ilim âlemine tanıtmıştır. Bu zat Journal Asiatique'de yazdığı bir makale ile bu eseri tanıtmış, sonra 1927 de *Ta'rih-i Fakhru'd-Din Mubarakshah being the historical introduction to the Book of Genealogies of Fakhru'd-Din Mubarakshah Marvarrudi completed in A. D. 1206.* adile eserin aslı da neşredilmiştir. Bu eserin adı yoktur. Müellifin adı ise *Fahreddin Muhammed bin Mansur el Mervar Rudî es Siddikî, Mübarekşah* olup eserini 1206 da ikmal etmiştir. İşte bu eserde Türklerin iki yazısı olduğu kaydedilmekte birisi Sogd, diğeri Toguz guz yazısıdır denilmektedir. Sogd alfabesinin 25 harfi vardır. Sağdan sola okunur. Toguz guz alfabesi ise 28 harftir. Bunu da sağdan sola yazmak gerektir. İşte bu Toguz guz alfabesi tamamen Gök Türk alfabesinin aynıdır. Bu alfabenin Arap harflerile mukabilleri de kaydedilmiştir. Binaenaleyh eğer Thomsen bu alfabeyi halletmemiş olsa idi Mübarekşahın bu eseri dahi bize çok mükemmel bir rehber olacaktı.

Le Coq tarafından neşredilen Gök Türk alfabesi

**BİLGE HAN VE ÜÇÜNCÜ ORHUN
YAZITININ ÇİNCELERİNİN
TERCÜMESİ**

BİLGE HAN YAZITININ ÇİNCESİNİN TERCÜMESİ [*]

Ashından çeviren:
G. Devéria

Türkçeye çeviren:
İbrahim Necmi Dilmen

年自。	· 明	· 父子之道。	· 國。	· 審輯率武健福	· 及道美之	· 奉化禮也	· 義極聖。	· 區，柔愛敬。	· 合詩者之訓。	· 命，· 寵光	· 命史臣，其頌曰	· 赫赫文命祀絕于前	· 建護 紀功逆良述
· 散部起居舍人內供奉兼史館修撰馬	· 以君萬方三代道能· 應	· 內興中國	· 壽可· 戮力昌期翫除元惡· 雖·	· 北土· 人· 歸于一·	· 忠而·	· 仁	· 可汗 及	· 道之·	· 修職貢不可· 三	· 夫于之功· 於以	· 運則	· 而	· 不
· 共懷· 漢武馬	· 伏	· 國	· 而	· 度恒	· 之	· 長	· 願子不果	· 之	· 深	· 作	· 仲	· 尼	· 之
· 石以昭示子	· 行	· 慶	· 奉	· 先	· 之	· 源	· 而	· 之	· 之	· 源	· 而	· 之	· 之
· 我后子	· 我后子	· 我后子	· 我后子	· 我后子	· 我后子	· 我后子	· 我后子	· 我后子	· 我后子	· 我后子	· 我后子	· 我后子	· 我后子
· 我后子	· 我后子	· 我后子	· 我后子	· 我后子	· 我后子	· 我后子	· 我后子	· 我后子	· 我后子	· 我后子	· 我后子	· 我后子	· 我后子

· 五

[*] B. İbrahim Necmi Dilmen tarafından tercüme edilen bu yazının aslı 1892 yılında Société Finno-ougrienne'in neşrettiği Inscriptions de l'Orkhon adlı eserin XXVII-XXVIII inci sayfasındadır. Bilge hanın Çince yazısı hakkındaki bu yazı oldukça eskidir.

İki dil üzerine, yani Çince ve Türkçe olarak yazılmış olan bu mezar taşı, *Gueuk Teghin* mezarının (İnci anıt) [1] aşağı yukarı 1 kilometre cenubu garbisinde bulunmaktadır. Biz bu mezar taşını Tu-Kiyue Türklerinin hakanı olup, büyük kardeşi *Gueuk Teghin*'den biraz zaman sonra yani 733 veya 734 tarihlerinde ölmüş olan *Me-ki-lien (Moguilaine) Pèk Khakan*'ın hatırası için dikilmiş gibi telâkki etmekteyiz.

1. — Bu II inci anıtın 15 inci satırında *K'ai-yuan*'ın 22 inci yılı, yani 734 tarihi ve 23 üncü satırında da 23 rakamı vardır ki, eğer bu 23 rakamı da bir tarihe delâlet ediyorsa 735 yılına düşer. *Mekilien*'in ölüm tarihi kat'i olarak belli değildir. Çin tarihi, bu hakanın büyük biraderi *Gueuk Teghin*'in ölüm tarihi olan 731 yılından bahsederken, Çin sarayının emriyle *Gueuk Teghin*'in hatırası için dikilen matem anıtını görmekle *Mekilien*'in pek çok müteessir ve mütehassis olduğunu bildirmek-

Fakat bu yazıtın okunmayan tarafları pek çok olduğundan *Deveria*'dan sonra kimse pek meşgul olmamıştır. Malûmdurki bu tarihte Orhun Yazıtları çözülmüş değildi. *Binaenaleyh* bu metinde gördüğünüz *Me-ki-lien* adı Bilge hanın adının Çin kaynaklarında kaydedilen şeklidir, *Gueuk Teghin* diye yazılan isim de Kül teğ'in dir.

Deveria bu yazısından sonra III. üncü Orhun yazıtının Çincesini tercüme etmektedir. Fakat biz bu yazıtın tercümesini - elimizde en yenisi olduğundan - nakletmeği lüzumsuz bulduk.

B. İbrahim Necmi Dilmene burada bir defa daha teşekkür etmeği bir vazife bilirim.

H. N. O.

[1] Moğolstanda Orkhun vadisi ve Çaydam gölü havalisinde 1890 da araştırmalar yapmış olan M. Heikel, oralardan bir takım epigrafik anıtların fotoğrafını getirmiştirki bunların başlıca üç tanesi şunlardır:

I. Türk Prensi *Gueuk Teghin*'in 732 tarihini taşıyan mezar taşı. Bu anıt, iki türlü yazı ile örtülmüştür ki bunların biri Çince, öteki de Altay Türklerinin runik şeklindeki harfleridir.

II. Tıpkı I inci anıt einsinden yazıları ve 734 tarihini taşıyan Türk Hakanı *Me-ki-lien*'in mezar taşı.

III. Benim kısmen 784 tarihine atfettiğim Çin - Uygur parçaları. M. Heikel bunları üç dilde, Çince, Uygurca ve runik şekildeki Altay Türkçesinde yazılmış gibi telâkki etmektedir.

I inci anıtın halli, ilkin *Urga*'daki Rus başkonsolosluğunun baştercümanına, sonra Pekindeki Rus Elçiliği Baştercümanı M. Popoff'a, daha sonrada Berlinde M. Georg de la Gabelentz'e tevdi edilmiştir.

II inci ve III üncü anıtların hallini M. Heikel bana tevdi etmek lütfunda bulunmuştur. Burada bu itimadından dolayı kendisine teşekkür ederken aynı zamanda bu işde benimle elbirliği yapan Çin Elçiliği Sekreterlerinden arkadaşım M. Che-tseng'e de, bu epigrafik parçaların Çince kısımlarının halli ve tercümesi hususunda bana göstermek lütfunda bulunduğu değerli yardımdan dolayı alenen teşekkür etmek isterim. Şimdi neşretmekte olduğumuz levhaların fotoğrafları hakkında esas olan yazıları da kendisine borçluyuz.

Halli esnasında bize okunamaz ve yahut şüpheli gibi görünen Çin harflerinin yerlerine noktalar konmuştur.

G. D.

tedirler. Bu anıt 20 inci K'ai-yuan yılının 7 inci ayı tarihlidir ki buna göre *Mekilien* 732 yılının ağustosunda henüz hayatta idi demektir. Çin tarihi, bu zamandan sonra ve ölmezden önce *Mekilien*'in Çin sarayı nezdinde bir Çin prensesinin kendisine tezviç edilmesi için ısrarla teşebbüsünde bulunmağa ve bu müracaatine muvafakat cevabı aldıktan sonra Çin hükümdarına teşekkür etmek ve izdivaç tarihini tesbit ettirmek üzere biraderi *Kiai-li-pi*'yi göndermeğe zaman bulmuş olduğunu da göstermektedir. 300 fersahtan fazla ve gidilip gelinmesi güç bir mesafe ile ayrılmış olan Hakan Sarayı ile Güneş Oğlunun [1] sarayı arasındaki bu seyahatler ve müzakereler, oldukça bir zaman almış ve 733 yılından önce bitirmemiş olmak lâzımgelir.

Çin tarihi ayrıca *Mekilien*'in veziri *Mei-lo-Tch'oue* tarafından zehirlendikten sonra hemen ölmediğini, *Mei-lo-Tch'oue*'yi öldürmek ve bütün ailesini kılıçtan geçirmek için zaman bulduğunu da ilâve etmektedir. (*Stanislas-Julien*'in *Tou-Kioue*'lere dair tarihi vesikalar eserinin 200 ve 201 inci sayfalarile karşılaştırınız.)

2. — Garp yazıtı Çin aslından ve yazısı I inci anıtın yazısı gibi *Li-chou* cinsindedir. Burada pek eksik veya silik ve bozuk 23 satır saydım. Bundan başka yarıklar da tenazuru bozmuştur. Yazıtın üst kısmı ayrı bir blok halindedir ki ben bunu indî bir surette ekledim.

3. — İlk satırda şu Çin unvanı okunmaktadır: *San lang Ki-Kiuche-jen Nei Kong-fong tion Che-Kouan Sieou-tchouan*. Bu unvanı «kâtip, mabeyinci, akademi azası, müverrihler bürosunda musannif» diye tercüme ediyorum. Bu unvan, sallamelere göre Çin imperatoru tarafından *Mekilien*'in mezarına konulacak mezar taşı yazısını hazırlamıya memur edilmiş olan müverrih *Li-hiong*'a pek uygun gelmektedir.

4. — 16 inci satırda şu unvan okunur: *Tso Kin-ou wei Ta tsiang Kium*. Bu unvan, imperator sokağa çıktığı zaman her hangi umulamaz bir tehlikeden onu haberdar edebilmek üzere önüsıra yürüyen memurların unvanı idi. Bu memurlar ellerinde iki ucu altınla süslenmiş bir bakır baston tutarlardı ki bu bastona da *Ki-nou* denilirdi. Mezar taşı yazısının metni (satır: 16) gösteriyor ki bu memur, imperatorun gönderdiği murahhas heyetinin haşmetini temin için, Çin sarayının Hakan ailesine hürmet ve taziyetlerinin iblâğına ve bir kurban takdimine memur edilecek kadar mühim bir şahsiyet idi. Çin tarihi, bize, bu vazife ile gönderilmiş ve müteveffa Hakanın hatirasına bir mabet inşa ettirmeye memur edilmiş olan şahsiyetin adı *Li-thsiouen* olup

[1] «Güneş Oğlu» Çin imperatorlarının unvanıdır.

imperator ailesinin *Vekiliharcı* unvanını taşıdığını göstermektedir. Bu unvan, bundan önce söylenen unvana mübayin değildir.

Stanislas-Julien'in *Tou-Kioue*'lara dair tarihî vesikalar eserinin 201, 202 inci sayfalarile karşılaştırınız.

Gueuk Teghin'in vefatı sırasında yine buna benzer bir vazife ile gönderilen yüksek memur da yine bir *Kin-ou tsiang Kium* idi.

5, — 18 inci satır bir türbe (*Kien ts'in* inşasından ve 20 inci satır da ahlâfın ibret alması için hatıra olarak bir mabet dikilmesinden bahseder.

6. — Nihayet, Çince yazıt, tamamiyle *Gueuk Teghin* mezar taşı yazısına benzeyen runik şekildeki Altay Türk harfleriyle yazılmış bir yazıtla ikizlettirilmiştir. Bundan dolayı I ve II numaralı anıtların birbiriyle hiç olmazsa muasır olduklarına hükmedilebilmektedir.

ÜÇÜNCÜ UYGUR YAZITI VE UYGURLAR

Uygur adını türkçedeki uy- fiilinden çıkarmaktadırlar. Halbuki bu etimolojiye Prof. *Thomsen* itiraz etmekte ve bu fiilin türkçe ile uygurcadaki şeklinin ud- olduğunu binaenaleyh kelimenin Uygur değil Udgur tarzında olması icab etmekte olduğunu yazmaktadır. Cidden *Thomsen*'in söylediği gibi kelimenin böyle bir şekli mevcut değildir [1]. Buna karşı Prof. *Németh* en eski türkçedeki -d- nin inkişafının basit ve vazih olmadığını kaydetmekte ve bazı misaller göstermektedir [2].

Göktürk Hükûmeti inkıraz bulduktan sonra ortaya çıkan Uygurların tarihini Hun'lara kadar çıkarmak mümkündür. Çin tarihleri bunların Hun'lardan çıktığını sarahaten kaydetmektedirler. Binaenaleyh Hun camiası içinde bulunan Uygur'lar sonraları bunların inkırazını müteakip Asya'nın hâkim olan diğer kavimlerine tâbi olmuşlardır.

Çin tarihlerinin Hoei-he adını verdikleri Uygur'lar Kan-su ve Şan-si eyaletlerinin şimalinde otururlarken Çin dilinde şimalin kızıl göçebeleri manasına gelen Çidis adını taşıyorlardı. Milâttan önce üçüncü asırlarda tekrar steplere çekildikleri vakit te Dilis adını almışlardı.

Wei Hanedanı zamanında [227-264] bu kavme Kao-çe adı verilmekte idi; ki bu kelime yüksek arabalı demektir [3].

Hoei-he'lerin menşei hakkında Çin tarihlerinde şu efsaneyi bulmaktayız: Bir Hun hükümdarının gayet güzel iki kızı olmuştu. Bu kadar güzel kızları insanlara vermeğe kıyamıyan hükümdar bunları Göktanrı'ya takdime karar vermişti. Memleketin çöl kısmında yüksek bir kule yaptırmış, iki kızını bu kuleye koyarak Göktanrı'ya kızlarla izdivaç etmesi için yalvarmıştı. Kule dibinde ihtiyar bir kurt peyda olmuş, gece gündüz buraya gelerek ulumağa başlamıştı. Kurt burada üç ay kadar kalmıştı. Nihayet kuledeki kızlardan biri bu kurdun herhalde Göktanrı tarafından gönderildiğini kardeşine söyleyerek kuleden aşağı inmiş, kurtla izdivaç etmişti. Kurdun bu kızlardan çocukları olmuş ve bunlar da

[1] *Thomsen ; Inscriptions de l'Orkhon, S.148, not 22.*

[2] *Németh ; A honfoglò magyarsàg kialakulàsa, S. 38-9.*

[3] *Schlegel* bu ismi koçak sözile mukayese etmektedir, (*Bk. Uigurischen denkmal in Kara Balgasun, Helsingfors, 1896. S. 1. not.*)

yavaş yavaş çoğalarak Hoi-he kavmini teşkil etmişlerdi. Bunun içindir; ki bu kavmin şarkıları kurd ulumasına benzer.

Uygur'lar tıpkı Oğuz'lar gibi kabile ittihadından vücade gelmiş bir birlik idi. Bunların on beş kabileden ibaret olduğu kaydedilir :

1. Üngir, 2. Sie-yen-to, 3. Ki-pi-yü, 4. Tu-po, 5. Kurıkan, 6. Tolam-kat, 7. Puk-kut, 8. Bayırku, 9. Tongra, 10. Hun, 11. Su-kit, 12. Hak-siet, 13. Hi-kit, 14. A-tit, 15. Pak-sap.

Sui hanedanı zamanında (581 - 618) bu kavme baş kabilenin yani hâkim kabilenin adı teşmil olunmuştu. Bu kabilenin adını Çin kaynakları *Uigit* yani *Uigir* tarzında yazmaktadırlar.

Uygurlar daha sonraları Juan-juan'ların idaresine girmişlerdi. Esarete tahammül edemiyen Uygur'lar bir müddet sonra 487 yılında bir kısmı *Selinga* ırmağı havalisinden kalkarak İrtiş havzalarına doğru hareket etmiş ve tamamiyle müstakil olarak yaşamağa başlamıştı. Reisleri bir hükümdarlık unvanı takınmış, fakat bu müstakil yaşamak uzun müddet sürmemiş, Juan-juan'lar bunların üzerine hücum ederek tekrar itaatleri altına almışlardır. Bundan sonra Uygurlar Juan-juan'ların hâkimiyetini yıkan Göktürk'lere tâbi olarak yaşamışlardır. Göktürlere tâbi olan birçok kavim arasında mühim bir mevki tutan Uygurlar 605 yılında Göktürk Hanının dikkat nazarını çekmiş, bunlardan *Te-le* veya *Tik-lik* boyunu iyice tedip ile devleti için bir tehlikenin önüne geçmek istemişti. Halbuki bu hareketi tehlikeyi tevlit etmiş, Uygur'lardan bir kısmı isyan bayrağını açmıştı. Hakan yalnız tedip hareketile iktifa etmemiş, Uygur'lardan *Sie-yen-to*'ların reislerini de bir araya toplayarak öldürmüştü. Bunun üzerine bir kaç *Uygur* kabilesi birleşmiş, reisleri *Sukun Şikenin* idaresinde harekete geçerek istiklallerini kazanmışlardı. Artık bu tarihten sonra (616) *Uygur*'lar Orta Asyada mühim bir mevcudiyet göstermeğe başlamışlar, *Selinga* ırmağı boylarında yerleşmişlerdi. Nüfusları yüz bini mütecaviz olup elli bin kadar da asker çıkarırlardı.

Uygur hükümdarının ölümünü müteakip kabilesi daha evveleri de harplerde şecaatle şöhret kazanmış olan oğlu *Pu-sa*'yı tahta geçirmişti. (629). *Pu-sa*'nın annesi *U-lo-hoen* de devlet işlerini iyi idare eden değerli bir kadındı. Ana ve oğulun daimi çalışmaları neticesinde Uygurların kudreti gittikçe artıyordu. Bu çağlarda Uygur'ların en büyük düşmanları da Gök Türkler idi. Binaenaleyh bunlara katî bir darbe vurmak kendi mevkilerini tahkim etmek demekti. Nihayet gene bir Uygur kabilesi olan *Sie-yen-to*'larla birleşerek Gök Türklerin şimal hudutlarına saldırmışlar, buraları yağma etmişlerdi. Bunu haber alan Gök Türk hükümdarı *Kie-li* yüz bin kişilik bir kuvvetle oğlunu üzerlerine göndermiş, bir dağın eteğinde vukubulan muharebede Gök Türkler mağlup olmuş, Uygurlar ileri

harekâtına devam ederek önlerine çıkan Gök Türkleri tekrar mağlup etmeğe muvaffak olmuşlardı. Bu hadiseden sonra Uygurların nüfuz ve iktidarı son derece artmış, hükümdar *Pu - sa* da bir unvan alarak *Tula* ırmağı sahillerine yerleşmişti. Bundan sonra Çin ile iyi geçinmek siyasetini takibe başlıyan *Pu-sa* Çin sarayına elçiler göndererek bir takım hediyeler takdim etmişti. Bu sıralarda Gök Türk devletini Çinliler inkıraza uğratmakta *Kie-li* hanı esir etmekte idiler. Binaenaleyh Orta Asyada Uygurlardan başka nüfuz sahibi bir boy kalmamıştı. *Pu-sa*'dan sonra *Tu-mi-tu* iktidar mevkiine çıkmıştı. Bu hükümdar *Sie yen-to* kabilesini de mağlup ederek tamamiyle kendi idaresine almış, bu suretle Uygur vahdetini temine muvaffak olmuştu. 646 yılında Uygurlar *Sarı* ırmağa yaklaşmışlardı. Gök Türk hükümdarlığı inkıraz bulduğu için bu yerleri istilâ etmişlerdi. Çin imparatoru, nezdine gönderilen Uygur sefirlerine iyi muamele etmiş, bunların itaat etmeleri için ileri sürdükleri şartları kabul etmişti. Bunun üzerine Çin imparatoru cenuptan Uygurların ülkesine giden yolu yaptırmış, posta menzilleri kurulmuş, kervansaraylar tesis olunmuş, bu suretle her iki memleket arasında ticaret yoluna girmişti.

Çin imparatoru bu havaliyi altı eyalete ayırmış, Uygur kabilelerini bu altı eyalete yerleştirerek başlarına birer kumandan tayin etmiş, o vakte kadar Gök Türklerin âdeti veçhile kendisine Hakan denilen *Tu-mi-tu*'ya da başka bir unvan vermişti. Uygurların şimali garbisindeki Kırgızlarla *Kurikan*'lar da bir eyalet teşkil etmişler, bütün Orta Asya kavimleri bu suretle idare edilmeğe başlanmıştı.

Bu hal uzun zaman devam edemedi. Esarete alışmamış olan Türkler istiklallerini tekrar kazanmağa muvaffak olmuşlar, Gök Türk devleti yeniden kurulmuştu.

Tu-mi-tu yeğeni tarafından bir suikaste kurban olmuş, geceleyin üzerine hücum edilerek öldürülmüştü. Bundan sonra iktidar mevkiine Çin imparatorunun arzusu veçhile *Tu-mi-tu*'nun oğlu *Boyun* geçmişti. *Boyun* zamanında kayde şayan bir hâdise olmamış, yalnız 955 yılında Uygurlar bir Çin kumandanına yardımda bulunmuşlardı.

Boyun'un ölümünden sonra *Bilir* iktidar mevkiine geçmişti. 660 senelerine doğru ise Uygurların vaziyeti değişmeğe başlamış, Gök Türk hükümdarı *Me-çüe* Türk devletinin eski şevketini iadeye muvaffak olunca Uygurları da çölün öbür tarafına atmıştı. Bu sırada Uygurların reisi *Tokkai* idi. Uygurlar bunun zamanında Çine tâbi olmağa, *Şen si*'ye giderek oralara yerleşmeğe karar vermişlerdi. Hükümdarın ölümünden sonra oğlu *Bugdai* Bey iktidar mevkine geçmiş, kabileleriyle birlikte Çine hareket etmiş, buralarda yerleşmişti.

Bu çağlarda Uygurlar dokuz kabileden mürekkepti:

1. Hakanın mensup olduğu *Yo-lo-ko*, 2. *U-tut-kat* (*Uturgur?*; *Schlegel* bu ismi *Uturkar* diye de okuyor), 3. *Tu-lo but*, 4. *Mak-ka-sit-git*, 5. *A-but-tik*, 6. *Kat sat*, 7. *Hak-ut-su*, 8. *Yak-but kat*, 9. *He-ya-but*.

Bunlardan maada *Basmıl* ve *Karluk*'ları da mağlup ederek kendilerine tâbi kılmışlar, bu kabilelere de hudut muhafızlığı vazifesini vermişlerdi.

Sekizinci asrın başlarında Gök Türk hükümdarlığında kargaşalık baş-göstermiş, Uygurlar bundan istifade etmeğe başlamışlardı. Uygur hükümdarı *Hu-li-fi-lo* Gök Türklere ait olan araziye elde etmeğe muvaffak olmuş, karargâhını *U-te-kien* (= *Ötüken*) dağı havalisinde kurmuştu. Artık Orta Asyada Gök Türk şevketi yerine Uygur hakimiyeti teessüs etmişti. Uygur Hanının ölümünden sonra *Kutlug Bilge Kül* hakan olmuş, Çin ile iyi geçinen Han da 745 senesi nihayetlerinde vefat edince yerine oğlu *Moyun Çur* tahta geçmişti. Uygur'lar daima Çin ile iyi geçinmek siyasetini takip etmişler, Çin'in aleyhine olan isyanları bastırmakta Çin'e müzahir olmuşlar, kurt başlı sancaklarının üzerine andiçerek Çin'i her hususta düşmanlara karşı korumağı deruhde etmişlerdi. Fin âlimlerinden *Ramsstedt*'in evcelce neşrettiği ve eserimizin birinci cildinde münderiç olan yazıtın bu hana ait olduğu anlaşılmaktadır. *Moyun Çur*'un 759 da ölümü üzerine yerine oğlu *Meu-yü* Uygur tahtına çıkmıştı. Bu zat da daima Çin'e müzahir olmuş, evcelce başlamış olan Kırgızlar'a karşı savaflara devam etmiş ve nihayet Kırgız'ları nihai bir mağlûbiyete uğratmıştı. Bu mühim muvaffakiyetinden dolayı Çin İmparatoru kendisine *Kit-tut-Tengri-kötürmiş Alp Külüg* unvanını vermişti. Fakat bir müddet sonra Uygur'ların hareketi Çin'lilere zarar vermeğe başlamış, Uygur Hanı Çin'den birtakım isteklere başlayıp bunlar reddolununca Çin'e harp ilân edilmiş, hazırlıklara da başlanmıştı. Han dış siyasetini bu suretle idare ederken memleketin içinde neler olduğunu bilmemekte idi. Halbuki kendi aleyhinde bir fırka kurulmuş ve bu fırkanın başına da Prens *Tung - Baga Tarkan* geçmişti. Bu prens Hanı öldürmeğe muvaffak olmuş, Uygur tahtına çıkmıştı.

Yeni Uygur Hanını tebrik için gelen Çin sefirleri imparatorundan aynı zamanda *Alp Kutlug Bilge Kagan* unvanını da getirmişti. Han ile ilk defa Uygur sefirleri yüzünden bir ihtilâf çıkmış ise de bu cihet te muslihane hallolunmuştu. Çin nezdinde bulunan Uygur sefirleri burada pek hâkimane hareket ediyor ve keyfi bir surette işler görüyordu. Nihayet hükümdar bunları geri göndermeğe mecbur olmuş, fakat sefirler giderlerken bir çok servet götürdükleri gibi yollarda da birtakım tahribat yapmışlardı. Çin kumandanlarına yaptıkları tahkirler de bunlara inzimam edince Çinliler dayanamamışlar, bunların üzerine hücum ile öldürmüşlerdi.

Bunun üzerine Uygur hanı katillerin teslimini talep etmiş, arada bazı müzakerelerden sonra han teskin olmuş, fakat evvelce imperatora satılan atların mütebakî parasının verilmesini istemişti.

Daha sonra Çin İmperatorundan bir prenses ile izdivaç arzusunda olduğunu bildirmiş, İmperator buna muvafakat etmek istememiş ise de Asya'nın bu kudretli hükümdarı ile bozuşmanın pek tehlikeli olduğunu bildiğinden mecburî olarak razı olmuştu.

789 da Uygur Hanının ölümü üzerine oğlu *Taras* iktidar mevkiine geçmiş ve hükümdarlık unvanı olmak üzere de *Ai Tengride kut bulmuş Külüg Bilge* unvanını almıştı. Yeni han Çin ile iyi geçinmeğe başlamış, Tibet'liler aleyhine Çin'e yardımda bulunmuştu. Fakat uzun zaman hükümdarlık mevkiinde kalamamış, küçük kardeşi tarafından katledilmişti. Uygur'lar bu kardeş katilini iktidar mevkiinde bulundurmamışlar, bunu da öldürerek *Oçur*'u tahta çıkarmışlardı. *Tarasın* oğlu olan *Oçur* da ecdadının siyasetini takip etmiş, Çinli'lerle iyi geçinmiş, İmperatordan *Fung-Çing Kagan* unvanını almıştı. *Kutlug Bilge* adile de yad olunan bu han Tibet'liler aleyhine hareket etmiş, elde ettiği esirleri de Çin İmperatoruna göndermişti.

Bu han 795 te öldüğü vakit oğlu olmadığından eskidenberi birçok ordular idare eden ve idarede temayüz etmiş olan nazır *Kutlug* halk tarafından hükümdar seçilmişti. Bu han da İmperatordan bir unvan almış, devri sulh ve sükûnet içinde geçtiğinden zamanında bir vak'a olmamış olduğunu Çin tarihlerinin bu hususta hiçbir kayitte bulunmadığından anlamaktayız. Hanın ölümünden sonra Uygur tahtına oğlu *Tengriye Ap Külüg Bilge* kagan geçmişti (805).

Uygurlar arasında Mani mezhebi ilerlemiş bulunuyordu. Yeni Han İmperatora sefirler gönderdiği vakit Mani rahipleri de göndermişti. Çin İmperatori bunlar için bir mabet yaptırmıştı. Uygur Hanı 808 senesinde ölünce *Ai Tengride Kut bulmuş Alp Bilge* geçmişti. Bu Han da Çin'lilere yardım olmak üzere Tibet'lilere hücum etmiş, bir Çin prensesi ile izdivaca talip olmuş ise de tam muvafakat cevabı aldığı sırada ölmüştü. Binaenaleyh Çin prensesi bunun halefi olan *Tengride Ülüg bulmuş Küçlüg Bilge*'ye verilmişti (821).

Han Çinde dahilî kargaşalıklar olduğu için imperatora yardım etmek istemiş ise de imperator bu yabancı kuvvetleri Çin dahilinde başka bir gaile çıkarmak ve tahribat yapmak ihtimalini düşünerek bu yardımı reddetmişti.

Bu Hanın ölümünden sonra *Ai Tengride Kut bulmuş Alp Bilge* yerine geçmişti. Fakat bu Han memleketi iyi idare edememiş, teb'ası tarafından katlolunarak yerine *U-töre* geçmişti. Bu çağlarda Çin ile evvelce

tesis edilen münasebata devam edilmekte ve ticarete yolunda gitmekte idi. Bu Handa nazırı *Kulbur* tarafından katlolununca yerine *Ko-san-te-le* geçmişti. Bu hanın zamanında tabii âfetler vuku bulmuş, pek çok kar yağmış, hayvanlar ölmüş, sefalet başgöstermişti. Bunun zamanında Uygurlar bu suretle zayıflayınca Baykal havalisinde oturan Kırgızlar hücumla başlamışlar, Uygurlar bunlara mukavemet edemediği için Kırgızlar istiklâllerini kazanmışlar ve kendilerine yeni bir han seçmişlerdi. Bu sırada Çin ile de münasebat gerginleşmiş, Uygur kuvvetleri Çin içerilerine girerek tahribata başlamış, Çinlilerin rica ve tehditleri hiçbir fayda vermemişti. Bunun üzerine Çinliler'de harekete geçmişler, Uygur'ları müthiş bir hezimete uğratmışlar, birçok esir almışlar ve binlerce Uygur Çin'lilere tâbi olmak mecburiyetinde kalmıştı. Bu tarihten sonra (856) Uygur'lar artık inkıraza uğramış, mühim bir kısmı Çin'e tâbi olmuş, ülkeleri Kırgızların eline geçmiş, Orta Asya'da Kırgız hâkimiyeti başlamıştı.

Uygurların bir kısmı daha garbe hareket ederek orada İslâm Türk devletleri tarihine karışmışlar, bir kısmı da Orta Asyada mevcudiyetini muhafazaya çalışmışlardır.

860 senelerinde bu tazyiklere mukavemet edemiyen başka yerlere hicret mecburiyetinde kalan Uygurlar *Beşbalık* taraflarına gelerek buralarda yerleşmişlerdi. Buralarda on dördüncü asra kadar mevcudiyetlerini muhafazaya muvaffak olmuşlar, bu asırda Mogol istilâsı sırasında hâkimiyetlerine nihayet verilmiştir. Diğer bir kısım Uygurlarda Çinlilere mağlup olduktan sonra Çin dahilinde bir beylik kurmağa muvaffak olmuş, buralarda siyasî hiçbir harekete karışmadan bugüne kadar mevcudiyetlerini muhafaza etmişlerdir.

IX. uncu asrın ilk sülüsünde Uygurların evvelce şimal hükümet merkezleri olan *Kara Balgasun*'da bir âbide rekzettiklerini görmekteyiz. Bu âbidede esas olan metin Gök Türk alfabesile yazılmıştır. Aynı âbidenin başka bir tarafında son derece silinmiş bir halde diğer bir metin daha vardır; ki bu metin Sogd alfabesile yazılmıştır. Bu metnin evvelce uygurca olduğu zannedilmekte ise de Müllerin ileri sürdüğü veçhile bunun Sogd dili ile yazılmış olduğu anlaşılmıştır. [Bakınız: Olaf Hansen, Zur soghdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun.]

Bu yazıt 825 yılında 832 yahut 808 den 821 yılına kadar iktidar mevkiinde bulunan bir Uygur hânı namına dikilmiştir.

Yazıtın okunabilen kısımlarını aşağıya dercediyoruz :

Asıl metin		Transkripsiyonu
... ṽṽ:ṽ 1		... l b'er
... 1x1:ṽ 2		l e'ş'idip
... ṽṽṽ 7		... b'a'r'g
ṽ ṽ 8		... l a
ṽ: 9	 g

İki büyük parça olmuş olan taşın orta tarafına ait yazıtın okunabilen kısımları:

A.

Asıl metin		Transkripsiyonu
ṽ ṽ		
.. 1ṽṽṽ : ṽṽ 1		t'n y'a'r'a't'p
ṽṽṽ 1.2		p din
ṽṽṽ: ṽṽ .3		ma a'd'n't'n
ṽ: ṽṽ:ṽ[ṽ]ṽṽ: .4		t'e'n(r)i m r n
DD: ṽṽṽṽṽṽ: ṽ .5		(ulu)g t'örün y'a'y [t'p]
ṽṽṽ: ṽṽṽṽ: ṽṽ .6		... ün y'e'me kul
.. ṽṽṽṽṽṽṽṽ ṽṽṽ .7		bta a'd'n at
.. ṽṽṽ: ṽṽṽṽṽṽṽṽ .8		e'rginte in
.. ṽṽṽṽṽ: ṽṽṽṽ .9		(b)'rle ulug
.. ṽṽṽṽṽ: ṽṽṽ .10		ki öğ'r'e'nç
... ṽṽṽṽ: ṽ .11		i k'a'm'g
... ṽṽṽ: ṽṽṽ .12		dı a'nda
: ṽṽṽ .13		ranç

ÜÇÜNCÜ UYGUR YAZITININ ÇİNCE METNİNİN TERCÜMESİ [1]

Çince'den Türkçeye çeviren
H. D. Nimetullah Ma

1 — (1) Dokuz oymaklı Uygurların (2) fevkalbeşer zeki ve harikulâde harpçu olan *Ay Tengride* kut bulmuş Alp Bilge Kagan'ın yazıtı ve onun (3) yazıtı *Alp İnanıcı Bağa Tarhan tarafından yazılmıştır.*

2 — **Bağa Tarhan Kır'han Karakaş** **Kırhan Karıkaş**

3 — İşitildiğine göre (4) gök ile yer birbirinden ayrıлып güneş ve ay feyzini saçmağa başlayınca, tanrıdan buyruk alan bir oymak başı bütün dünyayı kendi çevresine alâkalandırmıyor, fazileti ile kamaştırıcı şekilde ışıklandırıyor ve dört bucaktan ona sığınıyorlar. Onun **cezaları gayet haşmetli idi. Hudut dışında olan halk ona bağlanmak için dönüyorlardı.** (5) iç ve dışda selâmeti teminden sonra dağla ırmak ortasında paytaht kurdu. **Kutluk Boyla'nın babası Hu — Su = (Us?)** zamanında iken

4 — Bütün satvetini Şimal Köşeye (yamaç) göç ettirdi ve paytahtı, **Orhun** ovasında kurdu. Dirayetile yurdunu iyi idare etti ve böylece yıllar sürdü. Oğlu **Kutluk Kagan** onun yerine geçti. O, yaradılıştan atılgan ve başarıcı idi. Bütün oymaklar kendi dilekleriyle ona **bağlanıyorlardı.**Kagan mevkiini muhafaza ettiği müddetçe (6) **kuluçkadaki yumurtalarını muhafaza eden bir tavuk gibi** tabaasını koruyordu. **Basmıl Kaganı olan A -**

5 — şina'nın isyanından itibaren bir kaç sene zarfında gene eski devletimizi **meydana getirdi.** Dolayısıyla o zamanki dokuz oymaklı Uygurlara Basmıl adı ihsan edildi. Üç oymaklı Karluk ve diğer oymakların hepsi dediler ki: Bizim eski sülâlemiz tekrar ikbale erdi. Biz kaganımızı yine **bulduk.** (Kaganımız tekrar görüldü).
. ilk cedit olan Kül Bilge Kagan **öldükten sonra oğlu Tengri**

6 — de Bolmuş Kiti Teğmiş Bilge Kagan yerine geçti. Onun **kahramanlığı, azimkârlığı** ve zekâsı bütün **hükûmetlere hak ve hakikat**

[1] Siyah ve kalın puntolarla dizilmiş olan kelimeler asıl metnin Schlegel tarafından itnam olunan kısmıdır.

örneği teşkil ediyordu. Onun oğlu **Ay** Tengride Kut Bolmuş Kittut (?) Tengmiş Alp Kutluk **Bilge Kagan yerine geçti.** Bunun da kahramanlığı, büyüklüğü fevkalâde idi. İdaresindeki bütün ülkeler ona korkulu bir hürmetle bağlanıyorlardı. Büyük Tang sülâlesinin **imparatoru Si-yüen-Tsung memleketin kargaşalık** sıralarında başka yerlere kaçmıştı. [(Bundan istifade) veyahut (kaçtığında)] Şi-Tsi-Ming'in oğlu Çau-i

7 — Bol paralar ve tatlı dillerle askerlerinin iştirâkini temin ve birlikte Tang sülâlesini mahvetmesini rica ediyordu. Kagan onun nankörlüğüne ve onun (2) imperatorluk mevkiini çalmak istemesine öfkeleliyordu. Ve bizzat kahramanlığını **göstermek için** (Çin) imperatorluğu ordusu ile birleşerek onları takip ve paytahtı olan Loyang şehrini istirdat etti. (Çin) imperatoru **Uygurlarla sarsılmaz** kardeş hükûmet ve ebedî akraba devlet teşkil etmeğe sözleşmişlerdi. Dolayisile Kagan ordu karargâhını Şark Merkezinde kurdu. Örf ve âdetlerin **bozuk** olduğunu ve **ahalinin** idareyi dinlemediğini görünce

8 — Dzui-Sik gibi dört rahip memlekete göndererek iki (7) mukaddes ibadet neşredip üç (8) çevre ile onlara nüfuz etti. Bilhassa bu din üstadları (9) dinî bilgileri iyi kavıyorlardı, ve (10) yedi kitabı da iyi biliyorlardı. Bunların bilgileri deniz kadar derin, dağ kadar yüksekti. Onların natıkları yüksek bir yamaçta akan bir nehir gibi idi. Onun için bu hak din Uygurlar arasında yer tutabilmiştir. Bu din umdesinde **hayvanî gıdaların yenmesi ve ağır içkilerin içilmesi yasaktı.** (Hayvanî gıdalar yenmemesi ağır içkileri kullanılmaması bu dinde esas umde ittihaz edilmişti.) Bundan dolayıdır ki büyük hizmetler ifa ediyorlardı. O (Kagan) dolayisile **diyordu ki:** “siz fazileti nasıl anhyabilirsiniz?,” Bunun üzerine derhal umumî valiler, hudut valileri, iç ve dış vezirleri ve **kumandanların hepsi bir ağızdan**

9 — **Diıyorlardı ki:** Biz eski günahlarımızdan istiğfar ediyoruz ve hak dinine fedakârlıkla hizmet edeceğiz. Kagan'ın buyruğu ile bu din artık her bucağa yaydırıldı ve yaydırmağa uğraşıldı. Bu umde çok mistik ve pek yüksek idi, kavranması pek ağır idi. Onlar tekrar tekrar (Kagandan) **merhamet etmesini** rica ediyorlardı. Çünkü, **eskiden** pek cahil olduklarından şeytanı Buda olarak tanıyorlardı. Şimdilik hakikati anladılar ve bir daha **hata** işlemeyeceklerini bilhassa umarız ki (Kagan?) diyordu: “Mademki hakikate oldunuz! yurtlarınıza giderek hediyeleri getiriniz. Kazılmış şeytan heykellerini ve resm edilmiş şeytan tablolarını hep yakınız. Cinlere dua ve şeytanlara tapmaktan vazgeçmelisiniz,

10 — Ve ışık dinini kabul etmelisiniz! Sıcak kan içmek, kötü âdetini değiştirerek yemek pişirmek âdetine kavuşan şehir oluyor ve mu-

katele şehirinden çıkarak bir fazilet diyarı beliriyordu. Dolayısıyla **Bil-güçler ruhanileri** kazandılar. Büyükle ise buna misal teşkil ettiler, küçükler de tâbi oldular. Baş rahip hak dininin kabul edildiğini işitince onların sadakatlarını takdir etti. Bütün erkek ve kadın rahipleri memlekete yayararak kendi **mezheb'**ini neşretmek istedi. Bütün (Müce) müridlerini şark ve garbı dolaştırarak münavebe şeklinde din öğretmeğe çalıştı.

11 — **Tun-Bağa** Kagan kendi tacını (mevkiini) sağlamlaştırıyordu. O yüksek daha **ve cesaretile** dahilî ve haricî işleri vazih bir nizama bağlamıştı. Oğlu Tengride Bulmuş Külüg Bilge Kagan yerine geçti. Yurdundaki âdetleri ıslah ediyordu. Öyle ki her şey nizamına girdi. Oğlu Kutluk Bilge yerine geçti. O yaradılışı itibarile cömert ve neşeli di. Bunun ölümünden sonra Tengride Ulug Bulmuş Alp Kutlug Ulug Bilge Kagan halefi oldu.

12 — Alp Bilge Kagan mevkie geçmeden **önee** bütün prensler arasında en yaşlı idi. Umumî valiler, hudut valileri, iç ve dış vezirleri, ordu kumandanları ve bütün memurlar şöyle arzı rica ediyorlardı: “Gök Kagan yüksek mevkide iken bir çok vezirler bulunduruyor. **Şimdi Alp Kagan memleketi idare** edecek bir kudret ve deniz kadar derin, dağ kadar yüksek bir gönlü vardı. Yurt büyük bir bütünlüktür. Dolayısıyla kanun ve nizamlar parlak olmalıdır (ehemmiyetli olmalıdır). Sizin Tengrisel lütfunuzdan ricamızı is'af buyurmanızı dileriz.

13 — Kagan Yurdunu idare ettiği müddetçe diğer idarecilerden tamamiye başka bir fevkalâdelik gösterdi. O daha dünyaya geldiği günden başlayarak saadet bahşetmişti. Küçüklüğünden büyüüncüye kadar o, bir kahraman ve **harikulâde** bir savaşçı idi. Çadırında oturarak, planlarını hazırlarken binlerce mil uzaklardaki harbi kazandığını tayin edebiliyordu. O bir esirgeyici ve koruyucu idi. Kendi halkını himaye ve müdafaa ederdi. Dünya düzeni için kanunlar yapıyor, Devlet için planlar kuruyordu. Zamanında kurduğu nizamlar ve planlar sonsuz ve sayısız idi. Şimalde Kien-Kun (Kırgız) devleti 400,000 den fazla okçularile en başta bulunuyordu. Ve kaganımız **ki**

14 — Küçükten asıl kahraman, zeki, hakikî savaşçı ve otoriter idi. Her atışı hedefine isabet ediyordu. Kien-Kun Kaganı (bizim kaganın) yayının vızlamasıyla beraber ölü olarak yere serildi. Bırakılmış at ve öküzlerin sayısı vadiler dolusu ölçülüyor ve silâhlar dağ yüksekliğinde yığılıyolardı. Onun devleti parçalanmış ve yok olmuştu ve yurdundan hiçbir mukim kalmamıştı. (Yurdun harabelerinde baykuşlar ötüyordu). Bilâhara Karluk ve Tibetliler ardısıra hükûmete karşı çeteler teşkil ettiler ve (Kediz?) Urgu da ordusunun bir kısmile düşmanla karşılaşmıştı. O zeki ve planları da durbinane idi.

15 — Peting'in yarısını aldı ve yarısını da muhasara etti. Bunun üzerine Gök Kagan bizzat büyük bir ordu ile çete başlarını mahvetti ve şehirleri geri aldı. Topraklarında rahat duran ve temiz hava teneffüs eden ahaliden iyi olanları iltifatlara boğdu; karşı gelenleri ise kızıl kana boyadı. Bunun üzerine çoraklarda gezenleri **tatlı diller dökerek** yerleşmeğe davet etti ve **halka** iltifatlarda bulundu. **Onun vefatından sonra Tengriye Alp külüg Bilge Kagan yerine geçti.**

16 — (11) Daha sonra Tibetliler (Kuli - Ze) yi muhasara ettiler. Gök Kağan bir ordu ile onları kurtarmıya gitti, Tibetliler **darma- dağnik** olarak tuzağa düştüler. Dört yandan kuşatıldılar ve bir hamlede mahvedildiler. Naaşların kokuları insanları çok rahatsız ediyordu. Bunlardan bir (12) "ihtar tepesi," **inşa edildi** ve geri kalanları da kesti ve yok etti. **Onun vefatından sonra Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan halefi oldu. . . .**

17 — . . . Halk çöl çeteleri ile birleşerek vergi vermekten kaçınıyordu. Gök Kagan bizzat ordu başına geçerek düşman çetelerini yendi ve ser ırmağına kadar kovaladı. Bir milyondan fazla esir aldı ve **sayısız** develer, atlar, hayvanlar ve arabalar ganimet aldı. Bunun üzerine geri kalan halk ona itaat gösterdiler

18 — . . . onlar **kendi** suçlarını anladılar, yalvarışlarla affedilmelerini rica ettiler. Gök Kağan onların sadık olduklarına kanaat getirerek yaptıkları kötülükleri affetti. Bundan sonra **beyleri** vasıtasile halka: Geri dönerek kendi işleriyle uğraşmalarını emretti. Bugünden itibaren bütün beyler huzura gelerek diz çöktüler ve **hediyeler arzı tazimat** ettiler. Taşlık nehrinin **sol ve sağ** tarafı ile . . . **onun vefatından sonra Tengride Kut Bulmuş Küçlüg Bilge Kagan.**

19 — Yerine geçti (13) . . . Maiyetlerini gözü önünde tutuyordu. O, düşman hududuna gelerek, ansızın, maniaya karşılaşmadan sokuldu. Emri altındaki birkaç atlı muharebeyi idare ediyordu ve zaferi muhakkak kazanmalarını emir ediyordu. Güçlü düşman hakikaten toplu olarak yenildi. Kaçanlar takip edildi. Büsbütün **bozuluncaya** kadar on binden fazla insan kesildi.

20 — . . . Karluk ve Tibetlilere hücum etti. Bayraklarını yırttı. Başlarını kopardı, kaçanları takip ederek garbe doğru Pahana ülkesine kadar sürükledi. Halkı hayvanları ile birlikte esir etti. Bunun üzeri] ne Yabgu onun emirname ve emirlerini dinlemiyerek topraklarını terketti.

21 — . . . **Dokuz oymaklı** Bilge Kagan tekrar kendisine bağlı olan ve iltica eden Karluklara (Cin Cu Ci Huvey Yabgu) yı reis yaptı. Aynı zamanda bir ok uç

22 — . . . Yurdu**ndaki** ruhaniler üstatlarını serbestçe dinliyebiliyorlardı, memnun ve neşeli idiler. Umdelerin neşe'lerinden itibaren . . . onlar tamamilen teslim etmemişlerdi.

23 — vardır. memleket içinde ecebi memleketler . . . üzerine vermek . . (14) Li

NOTLAR

1 — Dokuz oymaklı asıl dokuz soy adlı olarak tercüme edilir. Esasen eski zamanda soy adile oymak aynı manada kullanılırdı.

2 — “Fevkalbeşer zeki, harikulâde harpçi,, ibareleri tercümeleri aslına tamamen tetabuk etmiyorsa da tam uygun mukabillerini bulmak imkânî hâsıl olmamıştır; çünkü çincede yalnız tek “şing,, veya tek “şin,, veyahut “vin,, , “vu,, gibi kelimelerin birçok manaları vardır. Bilhassa bunlar mürekkep olunca yani diğer bir kelime ile tertip edilince manaları büsbütün değişir.

Meselâ, yedinci satırdaki “şin-çi,, mürekkep kelimesi eğer doğrudan doğruya tercüme edilirse “ilâhî eşya,, demektir. Halbuki bu mürekkep kelimenin manası imperatorun mevkii demektir.

Şimdi birinci satırdaki kelimelere gelince: bunlar yekdiğerile mütakabil ve müteradif olan kelimelerdir. “Şing,, kelimesi mukaddes, muazzes, fevkalbeşer, fevkalâde zeki gibi manaları ifade eder. “Şin,, ise, ilâhî, fevkalâde, harikulâde, fevkalbeşer; “vin,, , medenî sivil, akıl, zekâ, yazı ve “vu,, da kudret, asker, kuvvet, cesaret, muharebe demektir. Eğer şing - vin “şin - vu,, olarak terkip edilirse, o zaman manaları da şu şekilde olabilir: muazzes, medenî, fevkalâde kudretli, veyahut mukaddes medenî fevkalâde harpçi veya fevkalbeşer zeki ve harikulâde harpçi gibi tefsir ve tercüme edilir. Esasen bu kelimeler eski imperatorların lakaplarıdır. Daha doğrusu Türk lisanındaki: devletlu, haşmetlû, necabetlû, atufetlû v. b. gibi tabirlerin karşılığıdır.

3 — “Şüi,, kelimesi mukaddeme manasına gelebildiği gibi bir nevi yazı üslubu manasına da gelebilir. Meselâ şiirdeki murabba, muhammes ve nesirdeki yazı şekilleri: dramatik, lirik gibidir. Buradaki mana yazı ve yahut ibare manalarına da gelebilir. Eğer mukaddeme diye tercüme edilirse o zaman arkasından metnini de aramak icap eder. Halbuki bu mukaddemenin kendisinden başka metni mevcut değildir. Binaenaleyh bu asıl metin olarak kabul edilmelidir.

Bunun tafsilâtı “Tsi - yuen,, gibi ve diğer Çin kamuslarında mevcuttur.

4 — “Gök ile yer birbirinden ayrılıp gün ve ay feyzini saçmağa başlayınca,, tabiri Çin millî hurafelerinde göze çarpar. Şüphesiz bu da

„hilkati âdem,, manasınadır. Bunu daha iyi anlayabilmek için esatir kitaplarından “Ve - Şu,, ya bakmak gerektir.

5 — “İç ve dışta,, tabiri eğer G. Schlegelin bulduğu liyav kelimesi ise şu şekilde tercüme edilmesi lâzımgelir: “iç ve dışı selâmete eriştirdi,, Bu iki cümle tercümeleri birbirine her ne kadar yakın iseler de çincece burada büyük bir fark göze çarpar: “liyav,, kelimesi bugünkü yazı şeklinde mazî edatı olarak kullanılmaktadır. Halbuki bu yazının yazısındaki manaya uygun değildir. Bence bunun “da, de,, manasına gelen “Yü:,, olması gerektir. O zamanki yazı uslubuna uygun gerek mana bakımından gerekse yazılış şekli bakımından ikinci cümle ile birinci cümle “da, de,, birbirine uygundur. G. Schlegel’in iddiasına göre “yü,, kelimesi “kan,, kelimesine benzetildiği gibi bana göre de liyav kelimesi de “yü,, kelimesine daha ziyade benzer. Şimdi onun verdiği mana türkçe maziyi bildiren “di,, dır. Benimki ise “da,, ve yahut “Je,, manasında olan meful edatıdır.

6 — Bu satırda “Schlegel’in bulduğu harflerin yerlerini değiştirirsek benim tecrümem de olduğu gibi o zamanki yazı uslubuna daha ziyade uyacaktır. Eğer olduğu gibi tercüme edersek mana şu şekil alır: “Yumurtalar gibi muhafaza ediyordu,,

7 — Bunlar dini bayramlardır. İslâmlardaki iki bayram gibi.

8 — Bunlar dinî medhiyelerdir.

9 — Buradaki cümleyi ancak dinî bigiler diye tercüme edebildim. Çünkü bunlar Budistlere mahsus dinî ıstılahlardır.

10 — Bunlar da Budistlere ait olan dini kitaplardır. Sanırım.

11 — Burada dört boşluktan sonra iki kelime daha vardır ki bunlar “terk edilmiş,, manasını verir. Fakat baştaki kelimeler eksik olduğundan mana anlaşılmıyor.

12 — “İhtar tepesi,,: insan ölümlerini bir araya yığarak üzerini toprakla örtüp meydana geti ilen tepelerdir.

13 — Burada üç boşluktan sonra tek bir kelime vardır ki ordu manasını ifade eder. Fakat başındaki üç harf eksik olduğundan mana anlaşılmıyor.

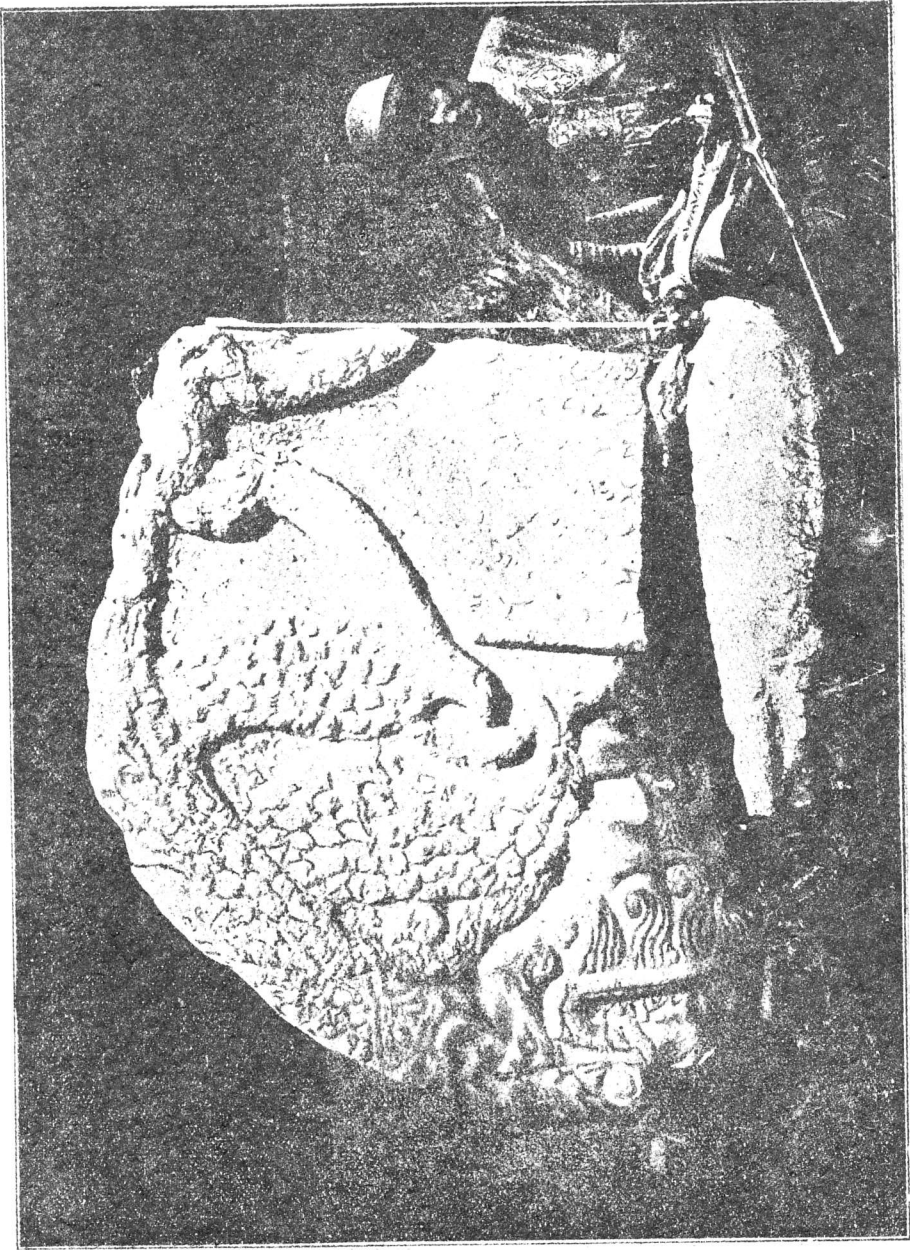
14 — Manaları şunlardır: 1 — Şehir, ikametgâh. 2 — Eskiden Çinde beşhane bir “lin,, ve beş ”lin,, de bir “li,, teşkil ediyordu. 3 — Çin’in uzunluk mıkıyasının ismidir. Bir “li,, 576 metredir. 4 — Kederdir.

15 — Siyah, kalın puntolu kelimeler Schlegelin bulduğu kelimelerdir. Ve yazıların aralarındaki açıklıklar okunamıyan yerlerdir.

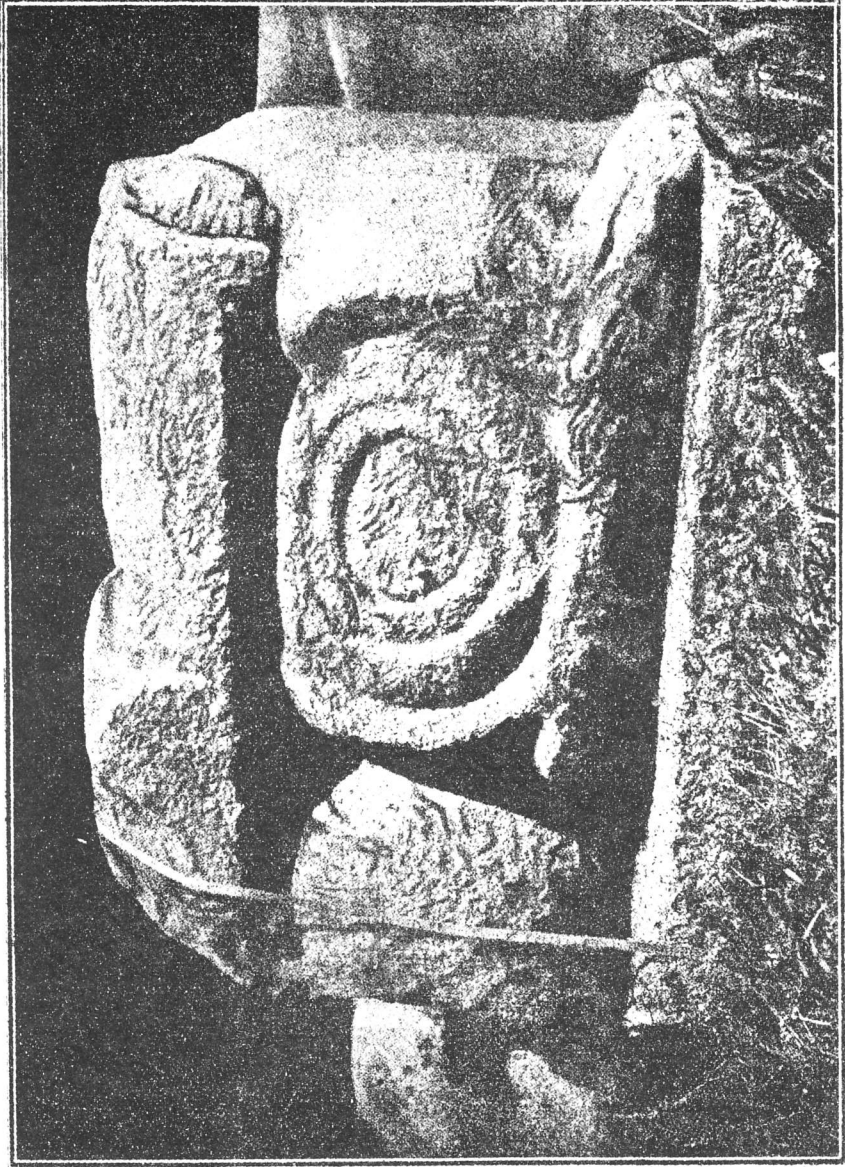
16 — Fransız âlimlerinden B. Dévèrianın dediğine göre “bu yazının çincesi hüsnühatla yazılmamış olduğuna göre bu Çin sarayının resmî

yazıcıları tarafından yazılmadığı muhakkaktır., ve hâkikaten de ne yazı ve ne de uslûp iyi değildir. Aynı zamanda arada eksik kelimeler bulunduğu için tercüme etmek pek kolay olamaz. Bu tercümenin bir çok yerleri Schlegelin bulduğu kelimelerin yardımıyle meydana geldiğinden kendisine ben de müteşekkirim. Aynı zamanda bana bunu bir daha tercüme ettirmek fırsatına kavuşturan aziz dostum Prof. Bay Hüseyin Namık Orkun'a da derin teşekkürlerimi sunarım. İmde tercüme edebilmek için, yardımcı hiçbir kitap bulunmadığından ancak bu kadarına kadir olabildim. Belki saygı değer dostumun arzusuna tam uygun olmamıştır; özür dilemeği de bir borç bilirim.

N. M.

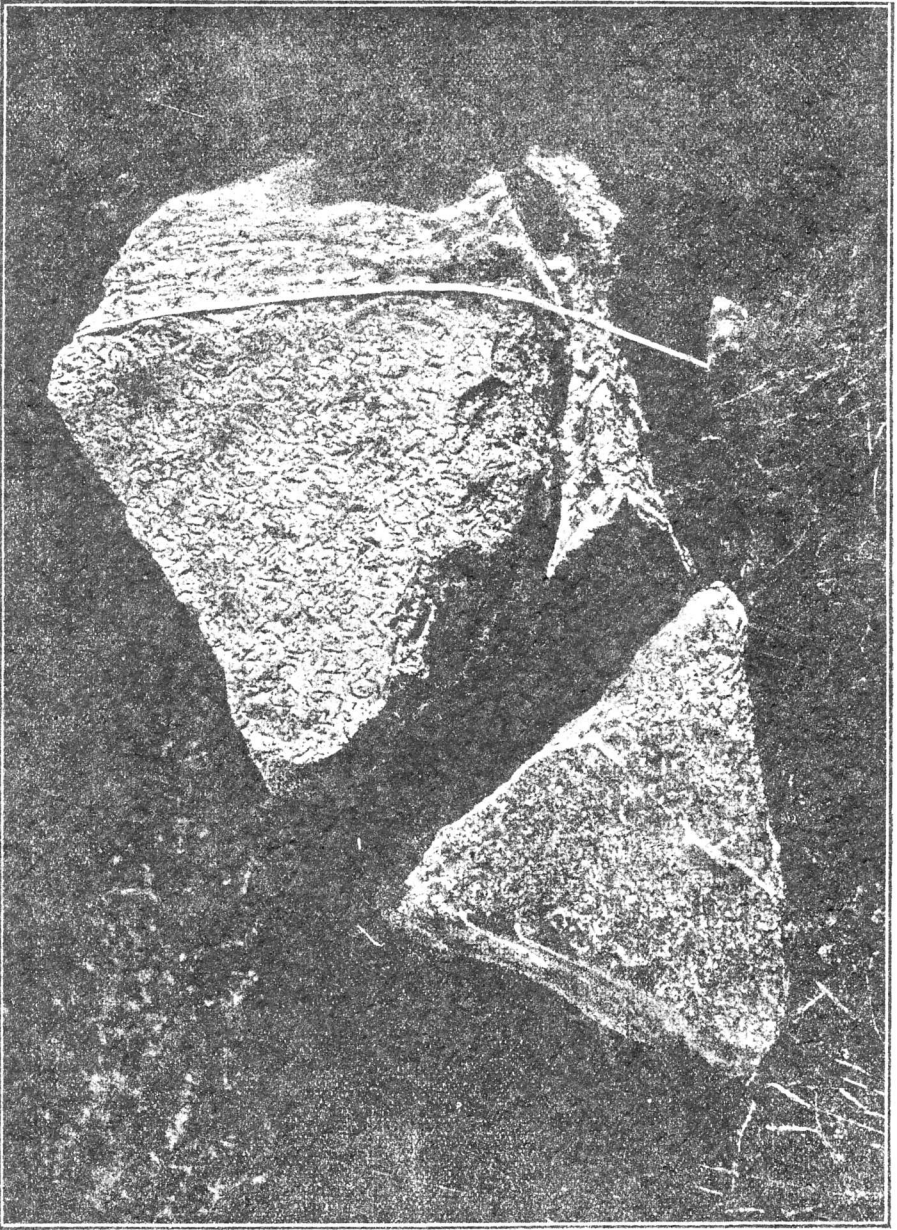
Yazıt III. Üst kısmın bir parçası.

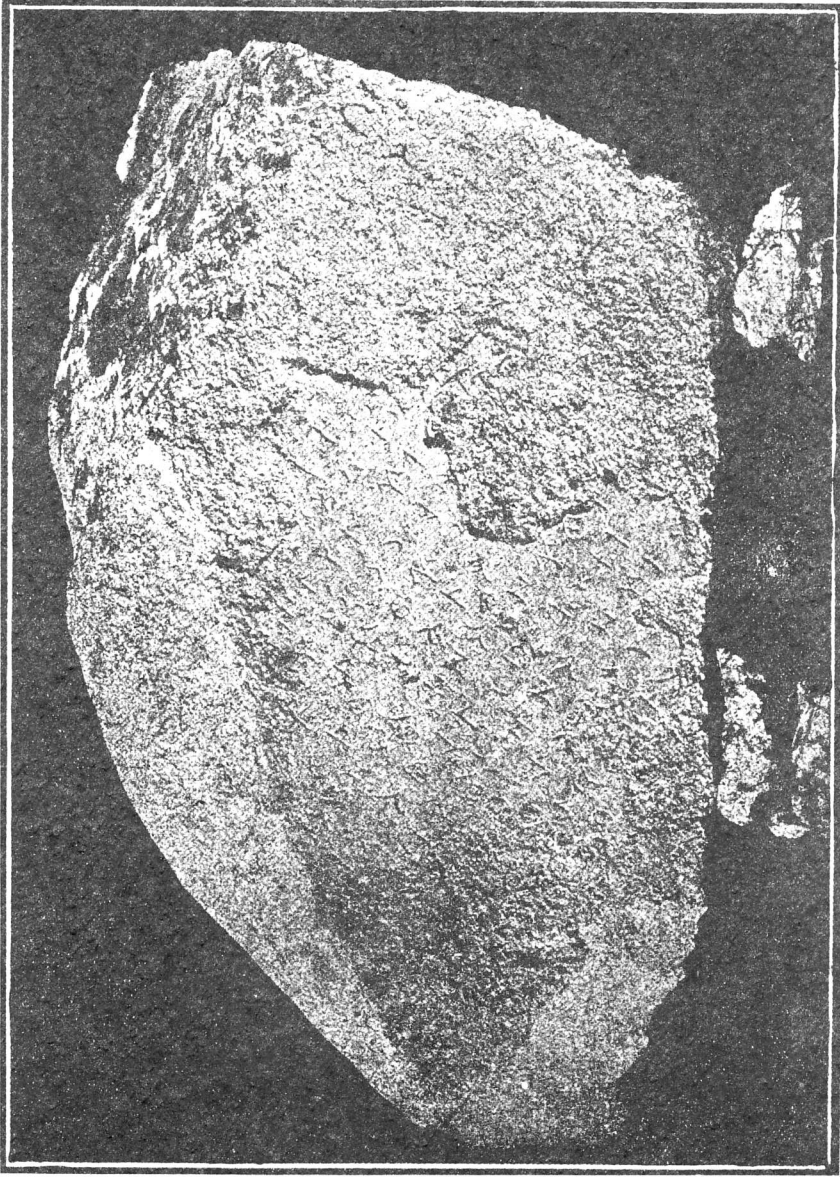
Yazıt III. Alt kısmın bir parçası.

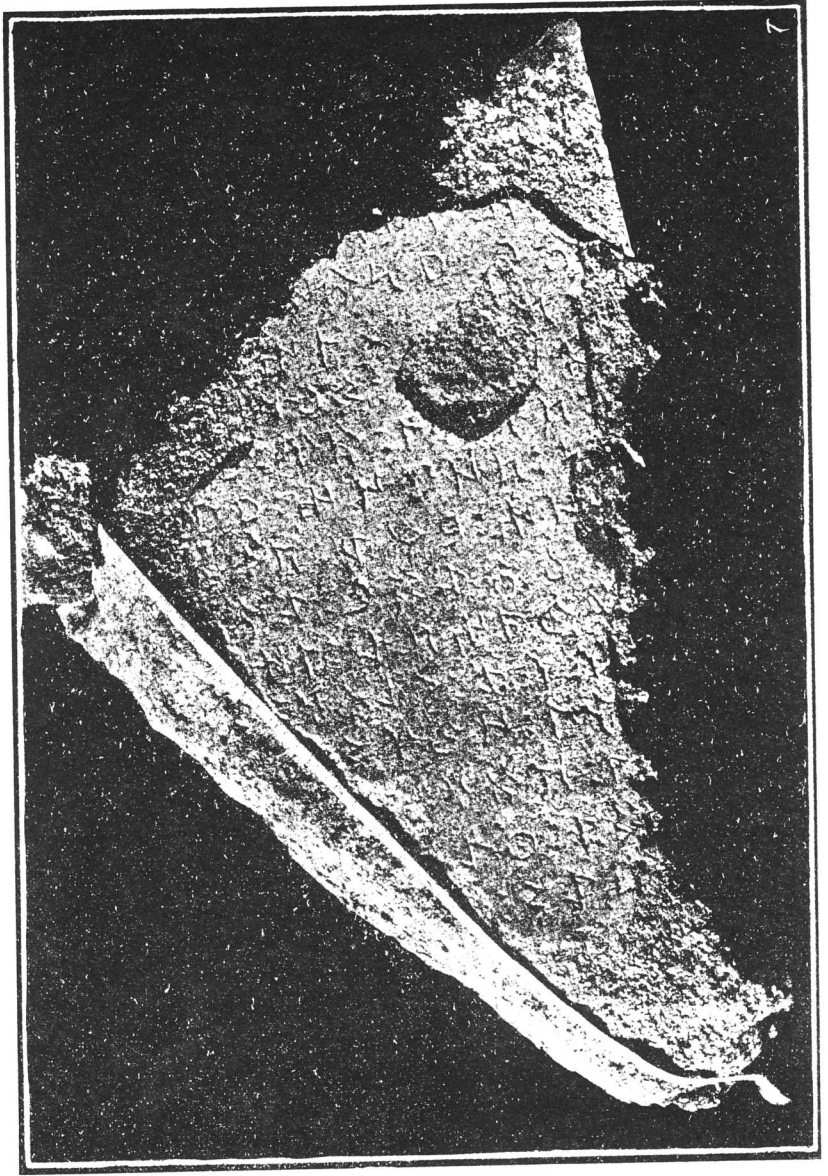
Yazıt III. Alt kısmın bir parçası.

Yazıt III. den bir parça.

Yazıt III. den bir parça.

Yazıt. III. den bir parça.

**TURFANDA BULUNAN GÖK TÜRK
HARFLERİLE YAZILI METİNLER**

Turfan'da bulunan eserler arasında neşrettiğimiz bu parçayı Le Coq vasıtasile elde eden Thomsen 1910 senesinde neşretmiştir. Bu parça İdi-Kut şehrinin 15 kilometre şarkında bulunan Toyok vadisinde elde edilmiştir.

Yaprağın irtifai 25 sm., genişliği 13,3 sm. dir. Yaprağın bir tarafına bu metin yazıldığı halde diğer tarafına da çince yazılmıştır. Türkçe metin ile çince ibareler arasında hiçbir münasebet yoktur.

Metindeki harflerde bazı hususiyetler olduğu gibi türkçe olmıyan sözlere de tesadüf edilmektedir. Thomsen bu metnin tarihini toparlak hesap 800 seneleri olarak göstermektedir.

Metin 21 inci satıra kadar satır nihayetleri yukarı gitmek üzere eğri bir halde yazılmış, bu satırdan sonra mütebaki 8 satırda düzgün ve muntazamdır. 19, 20 ve 21 inci satırların sonu koparılmış ise de bu pekaz eksik olan yerleri kolayca kestirmek mümkündür.

Anlaşıldığına göre sahifaya daha evvel çince metin yazılmış, sonra boş kalan kısımda da türkçe metin kaydedilmiştir.

İbare sarı ve anlaşılamiyacak yeri hemen hiç yok gibidir. Bazı yerlerdeki bir kaç kelimenin manası müphem kalmakta ise bunu da Thomsen çok iyi bir surette kestirdiğinden bizde bunu kabulde tereddüt etmedik. Bütün metinde yalnız bir renge delâlet etmesi lâzım gelen bir tek kelime vardır; ki bu rengi de katiyetle kestirmek pek mümkün değildir.

1. baş^andı : yiti : p^ag^arlⁱnı -
başlandı yedi seyyareler.
2. n : yme : 𐰽 : türlüğ : mun -
yene beş türlü mücev -
3. çukun : taş^arın : ʿrdemi
herlerin taşların faziletini
4. be^eğülü [ğ] : s^abl^ar : :
bildiren sözler
5. yme : kök : yürün : taş : t -
yene mavi açık taş Mer-

6. ir : tözlüg : ol : : in²t²iz
kür esasıdır bu. ?
7. yürün : taş : urmızt : tö-
açık taş Jüpiter as -
8. zlüğ : ol : : s²rıg : taş : na -
lındandır. sarı taş Venüs
9. gıd : tözlüg : ol : : k²ra
esasıdır. kara
10. taş : kiw²n : tözlüg : ol : :
tas Saturn esasıdır.
11. tig : taş : m²g : tözlüg : ol
sarı kırmızı taş ayın esasıdır.
12. : : yme : kamug : taş -
yene bütün taş -
13. l²rın : kentü : kentü : e²rde -
ların kendi kendi fazi -
14. mi : be²ğüsi : b²r : : yme : k²alt -
leti alâmeti var. yine eğer
15. ı : yürün : taş²g : als²r : kızı -
açık taşı alırsa kızıl
16. l : sıg : sub : yön²s²r : ol taş -
sıg su zuhur ederse o taşı
17. iğ : özi : üze : tutsar : k -
kendi üstünde tutsa,
18. opka : utg²y : yme : ne : iş : y -
herşeye galebe çalınır. yine ne iş
19. a²rılıg : y²arlıkas²r : kop [da]
emir emredilirse her şeyde
20. : işi : yorık : bolg²y : : [yür -]
iş muvaffak olur. açık
21. ün : taşig : a²lıp : kök : y [ürü -]
taşı alıp mavi açık
22. n : sub : yön²s²r : : ol : taşig
su zuhur ederse o taşı
23. özinte : tuts²r : : y²t : ki -
kendinde tutsa yabancı

24. *şi* : *adartu* : *umaz* : *uçın -*
 adam tehlikeli olmaz. hedefi-
25. *a* : *b'ğd'meke* : *teğir* : *ym -*
 ne cennete (?) vasıl olur. yene
26. *e* : *ol - ok* : *taşın* : *subı : y -*
 aynı taşın suyu
27. *aşıl* : *bols'ar* : *k'em* : *özin -*
 yeşil olursa kim kendinde
28. *te* : *tuts'ar* : *agulug* : *ku -*
 tutsa zehirli solcan
29. *rt* : *konuz* : *ad'artu* : *uma -*
 böcekler tehlikeli olmaz.
30. *z* : *k'ara* : *taşın* : *taş*
 kara taşın taş (ı ?.)
31. *şn*

NOTLAR

Tözlüğ sözünü Thomsen natur diye tercüme etmektedir. Kâşgarlı Mahmud ise kelimeyi *الاسل* diye tercüme etmekte ve misal olarak ta **anın töbi tözi kim** cümlesini kaydetmektedir. (III, 88.)

in'iz kelimesi Thomsen'nin de kestirdiği ve ibarenin gelişiden de anlaşıldığı gibi her halde bir renk ismidir.

Tig sözünü Thomsen *der hellglänzende* diye terceme etmekte ve bir de istifham koymaktadır. Bu kelimeyi Kâşgarlı Mahmut [III, 92] izah ettiği için biz de ona istinaden kelimeyi sarı kırmızı diye terceme ettik.

Yarık kelimesini ben muvaffak diye tercüme ettim ise de kelimenin asıl manasını Kâşgarlı *الجرية والسير* tarzında yazmaktadır. Binaenaleyh cümleyi " her şeyde işi yürür, sekteye uğramaz, " diye anlamak gerektir. [III, 12]

Yat sözü için Kâşgariyede bk. III, 119.

**STEİN TARAFINDAN BULU-
NAN GÖKTÜRK HARFLİ
ELYAZMALARI**

ELYAZMA

I.

Bu el yazmaları Macaristan'lı Aurel Stein tarafından şarkî Türkistan'da bulunmuştur.

1907 senesinde Stein Bin Buda yâni Tun-huang mabetlerini araştırmış, burada mabetlerin muhafazasına memur olan taoist rahip Wang ile uzun pazarlıklardan sonra elde ettiği yirmi dört sandık el yazması ve beş sandık resmi Londra British Müzesine nakletmeğe muvaffak olmuştur.

Tun-huang doğu Türkistan'ında bugün Çin'in Kan-su vilâyeti olan yere tâbi Tang-ho'nun garb tarafına düşmektedir. Çinin Han hanedanı krallarından olan Wu burayı Milâttan önce 111 senesinde tesis etmişti; ki Hiung-nu'lardan Tibet'e giden yol üzerinde tesis olunan dört askerî konağın birisini teşkil ediyordu. İşte bu Tun-huang'tan tahminen onbeş kilometre mesafede kayalar içine oyulmuş beş yüz kadar mağara vardır; ki bunlara (Bin Buda) mabetleri adı verilmiştir.

Bu mabetler şimdiki ana yolun haricinde kaldığı için hiç kimse-nin tecavüzüne uğaramamış, Tangut istilâsından evvel Sung hanedanı zamanındaki vaziyetini muhafaza edebilmiştir. Avrupa'lı seyyahlardan ilk dafa olarak Prjevalski buradan bahsetmiş, sonra birkaç seyyah daha es-erinde zikretmiş isede kimsenin okadar dikkat nazarını çekmemiş, en niha-yet 1907 Mayıs 20 de Stein buraya uğrayarak bulduğu birçok kıymetli eşya arasında bu neşrettiğimiz el yazmaları da elde etmiştir. Bu yazmaları Stein Danimarkalı âlim Vilhelm Thomsen'e göndermiş, Thomsen'de 1912 senesinde bunları Journal of the Royal Asiatic Society'nin İkinci Kânun nüshasında (S. 181 -227) ingilizce tercümesile birlikte çıkarmıştır.

I numaralı el yazma Miran kalesinin harabesi içinde bulunmuştur. Bu kale Stein'e göre Tarim havzasının cenup vahalarının Tun-huang'a giden yolunu muhafaza için yapılmıştır. Yazmalar üç kısımdır. Birinci yazmanın genişliği 26 sm., uzunluğu ise 22-33 sm. dir. Kağıdın yalnız bir tarafına yazılmıştır. Bu A yazmasından sonra B yazmasının ise iki tarafında yazılmıştır; kağıdın birçok yeri silinmiş olduğundan her tarafı okunamamaktadır. C parçası da diğerlerinden müstakil bir parçadır.

Yazmaların kâğıdını Thomsen tahlil ettirmiş ise de bundan matlûp netice elde edilememiştir. Kaba, esmer ve el ile yapılmış olan bu kâğıdın çok küçük bir kısmı tahlil olunduğu için bu hususta kullanılan malzemenin esasî kâfi derecede anlaşılammıştır. Yazı ise bir fırça ile vazılmıştır.

A.

1. törtinç : ^ay : to^okuz : otuzka
dördüncü ay yirmi dokuzda
2. un^ag^an : çur : y^arı^{kı} : ur^unu : tudu -
Unagan Çur yarığı Urungu Tudun
3. n : çigşi : ke : y^arl'g : boltı :
Çigşi ye yarlıg oldu.
4. ^al^anı : içireki : y^arı^{kı} : çik :
Alanı İçireki yarığı Çik
5. bilge : çigşike : y^arl'g : boltı :
Bilge Çigşie yarlıg oldu.
6. otka : könmiş : kılç : özike :
Otka Könmiş Kılç özüne
7. y^arl'g : boltı : külüg : ur^unu
yarlıg oldu. Külüg Urungu
8. ka : bir : y^arl'g : boltı : küpe :
ya bir yarlıg oldu. Küpe
9. y^arı^k : üçün : bir : y^arı^k : y^ar -
yarık için bir yarık yar -
10. l'g : boltı : ^al^anı : içireki : süde
lg oldu. Alanı İçireki ordudan
11. k^elürmiş : üç : y^arı^k : da : ügeke
gönderilmiş üç yarık dan Ügeye
12. : bir : y^arl'g : boltı : k^edim : ur^unu
bir yarlıg oldu. Kedim Urungu-
13. ka : | : ^ed[ç]ü : s^anun : tireke : | :
ya bir Edçü Sangun Tireye bir

14. sugçu : b^al^rk : da : kirmiş : yar^r-
Sugçu şehirinden vasıl olan yar^r-
15. ^rk : da : b^ayırkular : ka : altı : yar^rk
k(lar)dan Bayırkulara altı yarık
16. tiğinke : | : b^ars : k^an : s^anunka : | :
Tiğine bir Bars Han Sanguna bir
17. kutuz : ur^unu : ka : | : kül : çığşı : i
Kutuz Urunguya bir Kül çığşı küçük
18. nisine : | : s^ar^rgırka : | : k^ensiğ : k - [böyledir.]
kardeşine bir Sarıgır'a bir Kensiğ'e
19. a : | : t^enliğ ^apa : ka : | : kutlug : ka : | :
bir Tengliğ Apa ya bir Kutlug'a bir
20. süçürke : | : ur^unu : s^anun : ka : | :
Süçür'e bir Urungu Sangun'a bir
21. b^eçe : ^apa : içrek : ike : bir : yar^rk : yo -
Beçe Apa İçrekiye bir yarık yo -
22. su^uk : birle :
suk ile beraber.

B. YÜZÜ

[— — — — — — — — — —]

1. inal : ur^unu : yar^rkⁱ : [.] mas : k[a:]
Inal Urungu yarık .. mas'a
2. yar^rl^ıg : boltı : yurta : at : üçon [böyledir.]
yarlıg oldu. yurddan at için
3. k^elmiş : yar^rk : yağmış : tutu^uk
gelmiş olan yarık Yağmış Tutuk-
4. ka : yar^rl^ıg : boltı : bindir :
a yarlıg oldu. Bindir-
5. ke : yar^r[^rk : y]ar^rl^ıg : boltı :
e yarık (ve) yarlıg oldu.

6. volta : 't : köğürmiş : 'rke : | : y-
Yolda at sahibi olan adama bir
7. 'r'k : y'rl'g : boltı : külüg : s'an-
yarık yarlıg oldu. Külüg Sang-
8. un : ka : | : yosu'k : y'rl'g : boltı
un'a bir yosuk (ve) yarlıg oldu.
9. kürebir : ur'nu : s'anunka : | :
Kürebir Urungu Sangua'a bir
10. kılıç : | : b'rd'u'k : y'rl'g : bolt-
kılıç bir vardığından(?) yarlıg oldu
11. i : koçu : b'al'k : da : k'e'lmış : kıl-
Koçu şehirinden gelmiş olan kıl-
12. iç : küç : k[ar]a : ka : y'rl'g : boltı :
çı Küç Karaya yarlıg oldu.

B. ARKASI

1. [— — — —] : | : ki [— — —]
bir
2. kdi yul'k yahud a] : ur'nu : y'ar [- -]
Urungu yar[ık]
3. [.] yiru [- - -]ke ur'nu : ka : y'ar[l'g]
... .. ya Urunguya yar[ıg]
4. boltı : laç[-] b'aylu'k : çk[yahud a]s [y'ar]
oldu. Laç[in] Bayluk [yar]-
5. i'ki : b'rs : ur'nu : ka : y'rl'g : bo-
iki Bars Urunguya yarlıg ol-
6. lti : [-] rkin [:] s'anun : t'ir'[- - -]
du Sangun
7. y'ar'kin : inal : u[r]'nuka : y[ar]-
yarıkı Inal Urunguya yar-
8. l'g : boltı :
hg oldu.

9. ut s^anun : y^arı'kın : kıy^ag^an : ur-
Ut Sangun yarık Kıyagan Ur-
10. ^unu : ka : b^erdi
unguya verdi.

C.

1. buçurka : y^arı'k :
Buçur'a yarık
2. bir : üğ^eke : bir : y^arı'k : b^erdi :
bir Üğ^e'ye bir yarık vardı.
3. tüzmiş : ke : | : y^arı'k : kıy^ag^an : ka : bi[r]
Tüzmiş'e bir yarık Kıyagan'a bir
4. y^arı'k : kulapa : ur^unuka : | : y^arı[[']k -- ?]
yarık Kul Apa Urungu'ya bir yarık
5. koyçⁱ : l^erke [böyledir.] : || : y^arı'k : t^ay ü[ğ^eke?]
koyunculara iki yarık Tay Üğ^e'ye
6. bir : köküzmek : y^arı[[']k : y^arı'g?]
bir ? yarık yarlığ
7. boltı : ^elekül [- - - - y^arı-]
oldu. Elekül yarık
8. [']k : inançu [- - - -]
Inançu
9. ür[- - - -]

NOTLAR

Yarık sözünü Thomsen çok yerinde kestirmektedir. Kelime Kâşgar'lı Mahmudun eserinde de zırh manasına olarak kullanılmıştır. Aynı eser vucüde giyilen zırhlara کبايرق göğse giyilenlere ise ساي يرق denildiğini kaydetmekteydi. III, 12.

Yarlığ bütün Türklerde umumiyetle kullanıldığı vechile ferman mukabili bir kelimedir. Kâşgar'lı da aynı manayı vermektedir. Fakat bu eserde kelimeyi Oğuzların bilmediği kaydedilmiş ise de [III, 31.] Oğuzların teşkil etmiş olduğu hükümetlerde bu kelimenin kullanıldığını bilmekteyiz.

Yosuk sözü hakkında Thomsen'in mutalaasını biz kabule şayan bulmamaktayız. Kâşgarîde bir *Yasığ* (= يسغ) sözü vardır. Mahmut يسفلغ يا sözünü اى القوس ذات القوس (III, 37) diye terceme etmektedir. Binaenaleyh bu izahattan kelimeyi yay konan kın diye terceme etmek lâzım gelmektedir. [Kâşgar'ının matbu nüshasındaki hareketlere o kadar itimat etmemek lâzım geldiğini ayrıca kaydetmek gerektir].

Kögür - sözünü Thomsen bizim lehçedeki *kökre* -, *gürle* - ile alâkadar bulmaktadır.

Koçu şehri malûm olduğu vechile *Hoço* şehridir. Yani bugünkü *Turfan*'dır.

Üge sözünü biz metinde has isim gibi terceme ettik ise de bunun bir rütbe olduğu malûmdur. Maamafih metinde bu rütbeyi alanın adıyla beraber kaydedildiği yerde bu suretle terceme etmek tabiidir.

Altıncı satırdaki *otka* könmüş sözlerini biz de Thomsen gibi has isim olarak terceme ettik. Halbuki her iki kelimenin manalarını gözönünde tutacak olursak bu ibareyi başka türlü de tercemeye imkân vardır. Ot ateş, kön. de gömmek demektir.

IRK BİTİĞ

ELYAZMA

II.

Tun - huang civarındaki mabetlerde Göktürk yazılarıyla yazılmış olan bu tam ve mükemmel el yazması şimdiye kadar elde edilen yazmaların en dikkate şayan olanıdır. Yazma, küçük bir kitap halindedir. Sarı renkli, kuvvetli, kalın ve iyi bir çin kâğıdı üzerine yazılmıştır. Sahifelerin büyüklükleri tahminen 13.6 sm., genişliği de 8 sm. kadardır. Tabakaların herbiri birbirine dikilmemiş olup tutkal ile yapıştırılmıştır ve bu tutkal o kadar sağlamdır ki aradan uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen hâlâ gevşememiştir. Kitap ciltli değildir. Çok fazla okunduğu için sahife köşeleri ve dış yaprakları oldukça yıpranmış ve kırılmıştır. Kâğıdın çok mükemmel bir cinsten olması kitabın son zamanlarda yazılmış gibi fevkalâde iyi muhafaza olunmasını temin etmiştir. Eserin Türkçe metni beşinci yaprağın arkasından başlamaktadır; ki bu Türkçe metnin başladığı yeri *Thomsen* birinci sahife olarak gösterdiği gibi biz de aynı tarzda gösterdik. Metin 57 nci yaprağın ilk sahifesinde nihayet bulunmaktadır. Bu yapraklar müstesna olmak üzere eserin diğer sahifeleri karşılıklı olarak yazılmıştır. Bu suretle metin 104 sahifeyi ihtiva etmektedir. En son sahifesi yani 103-104 üncü sahifeler kırmızı mürekkeple yazılmış bir hâtimeden ibarettir. İlk dokuz ve son üç sahifeler aslında boş isede sonraları buralara ve hattâ Türkçe metni ihtiva eden 102-104 üncü sahifeler arasındaki 3 sahife ile birinci sahifenin kenarları o derece Çince karakterlerle doldurulmuştur; ki bu hal asıl metni okumağı güçleştirmiştir. *Thomsen, Stein*'in verdiği izahata dayanarak bu Çince metnin asıl metin ile alâkadar olmadığını kaydetmektedir. Ben de Türkiyenin Çin sefreti erkânından dostum Nimetullah Ma'nın bana yaptığı tercemeler neticesinde aynı neticeye vardım. Fakat bu Çince metinlerin dinî ve budist metinleri olduğu da aşîkârdır. Tam sahifelerin beherinde kelimeleri ayırmağa yarayan işaretler de dahil olmak üzere 8-10 karakter vardır. Yazı gayet zarif ve pek vazıhtır. Alışkın bir el tarafından yazıldığı aşîkârdır. Bu yazı da diğerleri gibi fırça ile yazılmıştır. İyi bir siyah çini mürekkebi ile yazılmış olan bu satırlar hiç silinmeden durduğu halde kırmızı mürekkeple yazılmış olan kısımlar silinmiştir.

Bu eser 65 paragraftan ibarettir. Her paragrafın başında birden dörde kadar içleri kırmızı mürekkeple dolu siyah daireler vardır. Bu dairelerin mahiyeti son zamanda anlaşılmuştur. *Thomsen*'in izah edemediği bu daireler zarların göstereceği rakamları gösterir. Bir zarı üç defa attıktan sonra meselâ birincisinde bir numara, ikincisinde 3, üçüncü atılıştaki da dört rakamı çıkar ise bu kitabın bir, üç, dört yuvarlaklı paragrafına bakılır. Eğer yuvarlakların bu yerinde izahı yapılmamış olsaydı; kitabın umumiyetle gayesi pek anlaşılamiyacaktı. *Thomsen* bu ciheti izah edemediği için kitabın yazılış gayesini pek anlayamamıştır. Binaenaleyh taliini denemek istiyen zarı üç defa attıktan sonra bu üç atılışın gösterdiği rakamın ait olduğu paragrafa müracaat eder ve bunun içindir; ki her paragrafın nihayetinde «Bu iyidir, bu fenadır.» gibi sözlerle tesadüf etmekteyiz.

Kitabın adı yüz birinci sahifede sarih olarak yazılmıştır: *Irk bitiğ. Irk* sözünü *Thomsen* bugün kullanılmıyan bizim lehcemizde fal manasına gelen *ırk* sözünün aynı telâkki etmektedir. Filhakika Kâşgarinin eserinde de bu kelime «Elkehanetü velfal ve ihracüzzamir» [Cilt I, S. 45] diye sarih bir surette izah edilmektedir.

Bu fal kitabı *Isig Sangun* ve *Ite Çuk* adlı iki şakirt için yazılmıştır. *Bars* yılında yazıldığı da tasrih edilmiş ise de bu ifade ile senesini tayin etmeğe imkân yoktur. Fakat her halde Doğu Türkistanında Uygurların hâkim olduğu veya Uygur edebiyatının parlak devirlerini geçirdiği çağlara aittir.

Thomsen asıl metindeki her sahifeyi kenardaki rakamlarla göstermektedir. Biz de aynı usulü takip ettik. Paragrafları ise tıpkı *Thomsen* gibi romen rakamlarile gösterdik. Satırların bittiğini şakuli bir hat ile ve sahifelerin bittiğini de iki hat ile göstermekteyiz. *Thomsen* asıl metinde olmayıp kelimelerin okunması için ilâvesi zarurî olan sesli harfleri parantez içinde göstermektedir. Biz ise birinci ciltteki gibi bu harfleri satırın üst tarafında daha küçük punto ile koymağı tercih ettik.

Metnin tercümesine gelince: *Thomsen* bir sahifenin yarısına asıl metni ve karşısındaki diğer yarısına da tercümesini koymuştur. Biz ise eseri İngilizce tercümesinden değil Eski Türkçe metinden bugünkü Türkçeye çevirdiğimiz için her kelimenin bugünkü mukabilini altına koymağı daha doğru bulduk. Bu suretle de dedelerimizin dili ile bugünkü dilimiz arasında cümle teşkilinde büyük bir fark olmadığı anlaşılacaktır. Maamafih bazan kelimelerin bugünkü mukabillerini altına koyarken cümlenin biraz aksadığı göze çarpar; fakat buna rağmen mana sarih olarak anlaşılabilir.

Thomsen tercümesini yaparken bazı kelimelerin manasını verememiştir. Biz bu yerleri de Kâşgarlı Mahmudun ölmez eserile halletmeğe muvaffak olduk. Yalnız tek tük bazı kelimelere tesadüf ettik; ki bunları hiçbir yerde bulamadığımız için böylece meçhulümüz kaldı. Her halde müstakbel araştırmalar bu bir kaç kelimenin manasını da aydınlatacaktır.

1. I. T^en : si : m^en : | y^a:n : kiçe : | ^altun:
Ben tensiyim(Çin hükümdarı)erken, geç altun
ö:ği | n : üze : olu | r^ap^an : m^enil^ey | ür : men
tahtın üstüne oturarak zevkahrım.
^ança : | bilin^er : | ^edğü : ol :
bunu biliniz iyidir bu.
2. II. ala : ^atlıg : y | ol : t^enri:m | ^en : y^arın:
Alaca atlı yol tanrısıyım. erken,
ki | çe : ^eşür : m^en | : utru : ^eki | ayl^eg : kişi
geç sürer giderim. karşıda iki aylık insan
3. I oğln : sok | uşmış : kişi : || korkmuş : |
oğluna rastlamış insan korkmuş
korkma : t | imⁱş : kut : b | irğ^ey : men : |
korkma demiş kut veririm
timiş : ^ança : bilin : | ^edğü : ol :
demiş bunu bil iyidir bu.
4. III. ^altun : k^an^atl || ^ag : t^al^m : k^ar | a :
altun kanatlı ? kara
kuş : m^en : | t^an^m : tüsi : | t^akı : tüke : |
kartalım vücudümün görünüşü henüz tamamilе
m^ezk^en : t^al | uyda : y^at^p | ^an : t^apladu | kⁱmın :
inkişaf etmemişken denizde(sahilde)yatarak arzu ettikle-
rimi
5. tu || t^ar : m^en : s^eb | d^ükⁱmin : yi | yür : m^en :
tutarım sevdiklerimi yerim.
^and | ag : küçlüğ : | m^en : ^ança : bi | lin^er : |
o kadar güçlüyüm bunu biliniz.
^edğü : ol :
iyidir bu.

6. || IV. örün: ʿsri: | togʻan: kuş: | mʻn:
beyaz tekir renkli doğan kuşuyum.

çint | ʻn: ıgʻaç: üze | : oluru^upʻn: | mʻnilʻyür: |
sandak ağacın üstüne oturarak zevk alırım.

7. mʻn: ʻnça: bi || linlʻr:
bunu biliniz.

V. | bʻğ: ʻr: yont | ınʻıu: bʻrmı | ş: ak:
beğ er atlarına doğru varmış ak

bisi: | kulunlamı | ş: ʻltun: tu | yuglug:
kısrağı tay doğurmuş altun nallı

8. ʻdg | ʻrlʻk: yʻrag || ʻy: tʻbesin | ʻrū: bʻrmış: |
aygırlığa yarar develerine doğru varmış

örün: in | ğʻni: butu | lamış: ʻltu | n: budll-
beyaz dişi devesi erkek yavru doğurmuş. altun ?

ʻg: | bugralʻk: | yʻragʻy: ʻbi | nʻrū: kʻlm-
erkek develige yarar evine doğru gelmiş

9. || iş: üçünç: k | unçuyı: urı | lanmış: beğl | ik:
üçüncü olarak zevcesi (prens) erkek çocuk do-
ğurmuş beğlige:

yʻragʻy: | tir: mʻnili | ğ: bʻğ: ʻr: ʻrm | iş:
yayar. mesud beğ er imiş

ʻyig: ʻdğ | ü: ol: :
fena iyidir bu.

10. || VI. ʻdʻğl: ton | uzlı: art: | üze: so^kuş
ayı domuz dağ yolunda kavga-

| miş: ʻrmiş: | ʻdʻgʻn: kʻrn | ı: yʻrʻlmış (:) |
laşmış imiş ayının karnı yarılmış

11. tonuzun: | ʻzığı: sını || iştir: ʻnça: bilin
domuzun dişleri kırılmıştır. bunu bil

: : | yʻblʻk: ol: :
fenadır bu.

VII. ʻr: tʻrklʻyü: | kʻlir: ʻdğü: | söz:
er koşarak gelir iyi söz

12. sʻb: ʻlt | i kʻlir: ti || r: ʻnça: bili | nʻr:
haber getirerek gelir bunu biliniz

: | ʻdğü: ol:
iyidir bu.

VIII. ^altun: b^aşlıg | : yıl^an : m^en: |
altun başlı yılınım.

13. ^altun: kuru | g^s^akⁱmın: || kılıçın: k^es | ip^en:
altun kursağımı kılıca keserek

özüm: | yol: in²t²i | n²: b^aşⁱmın: | yol:
özümü yol ? başımı yol

^ebint | in: tir: ^ança: | bilinl^er: : | y^abl^ak^e
evlerden (?) bunu biliniz fenadır

ol: :
bu.

14. || IX. ulug: ^eb: ör | t^enmiş: k^atı | na: :
büyük (bir) ev yanıp bitmiş katına

t^eği: k^al | m^ad^uk: böki | ne: t^eği: kod |
kadar kalmamış zaviyesine kadar

m (ad ?)^uk: tir: ^ança: | bilinl^er: : | y^abl^ak^e
kalmamışdır bunu biliniz fenadır

ol: :
bu

15. || X. s²n²ğ^en²: b^ars: | m^en: k^amuş: | ara: :
? kaplanım. kemiş arasında

b^aşⁱm: ^and | ^ag: ^alp: m^en: | ^erd^emliğ: m | ^en: :
başım okadar cessurum, meharetliyim.

^ança: bili | nl^er: : :
bunu biliniz

16. || XI. s^arⁱg: atlⁱg | : s^abçⁱ: y^azⁱg: at | lⁱg: :
sarı atlı haberci serbest atlı

y^abl^ab^aç: ^edğ | ü: söz: s^ab: ^el | ti: k^elir:
sefir iyi söz haber getirerek gelir.

ti | r: ^ança: bilin | ^ayıg ^edğü: ol: :
bunu bil feña iyidir bu

17. || XII. ^er: ^abka: b^armı | ş: t^agda: :
er ava varmış dağda

k^amⁱl | miş: t^enrid | e: ^erklⁱğ: ti | r: ^ança: :
düşmüş gökte kudretlidir. bunu

bilin | l'ér : : | y^ab'z : ol : :
biliniz fenadır bu

18. || XIII. t^enri^liğ : | kurtga : yu | rt(d) a :
dindar (bir) ihtiyar yurtda

k^almış : | y^agl'g : k^amıç | :bulun'tn : y^alg | -
kalmış yağlı (bir) kaşık kenarını yala-

^ayu : tirilm | iş : ölümde : | ozmuş : tir :
yarak dirilmiş ölümden kurtulmuş.

19. || ^ança : bilin'ér | : : |
bunu biliniz

XIV. kuzgunug : | ıg^açka : bam | iş :
kuzgunu ağaca bağlamış

k^at'gtı : b | a : ^edğüti : ba | : tir : ^ança :
sıkı bağla iyice bağla bunu

b | ilin'ér : :
biliniz

20. || XV. üze : tum^an : | turdı : ^asr | a : toz :
üstde duman (sis) durdu; aşağıda toz

t | urdı : ku | ş : og (l) ı : uç | a : aztı : |
durdu. kuş oğlu (yavru kuş) uçarak yolunu kaybetti.

21. kiyik : o | glı : yügü || rü : azt | ı : kişi :
yavru geyik koşarak yolunu kaybetti. insan

o | glı : yorı | yu : aztı : | y^ana:^tnri | :kutınta : |
oğlu yürüyerek yolunu kaybetti. yine tanrı nezdinde

üçünç : yıl | ta : kop : ^es | ^en : tükel :
üçüncü yılda hep sağ (salim) tamamen

22. || körüşm'ş : | kop: öğir | er: s^ebinür | stir:
bir araya gelmişler hep memnun olur, sevinirler.

^ança : | bilin'ér : | ^edğü : ol :
bunu biliniz iyidir bu.

23. || XVI. tur^ak : ^at : s | ^emriti : yi | rin :
zayıf at semizlediği yeri

öp^en : | yügürü : b | ^armiş : utr | u : yirde |
hatırlıyarak fırlayıp varmış oradaki yerde (bir)

24. ogri : so^ok | uşup : tut || u^up^an : minm | -
hırsız(la) karşılaşıp (onu) tutarak binm-
iş : yiline | : kudursug | ınına : t^eğ | i :
iş memelerine (kuyruğuna ?) kadar
y^agrip^an : | k^amş^ayu : um | atın : turu | r :
zehirlenerek harekete gayri muktedir kalır.
tir : ^ança : b | ilin : y^abl^ak (s) | ol :
bunu bil fenadır bu.
25. || XVII. özlük : ^at : ön | : yirde : ^arⁱp :
binek at güneşli yerde yorgun
onu^up : turu : | k^almış : t^enr | i : küçine :
argın dura kalıuş tanrının kudreti sayesinde
t | ^ag : üze : yol : | sub : körüp | ^en : yış : üze :
dağ üstünde yol, su görerek ormanla kaplı
tepe üstünde
26. || y^aş : ^ot : körü | p^en : yorıyu | : b^arıp^an :
taze ot görerek yürüyüp vararak
sub (s) | içip^en : yaş | : yip^en : ölü | mde :
su içip taze (ot) yiyerek ölümden
ozmış | : tir : ^ança : bilin^er : : | ^edğü :
kurtulmuştur. bunu biliniz iyidir
ol :
bu
27. || XVIII. k^erekü : içi : | ne : t^eğ : ol : | tüğün^üki : |
çadırın içi nasıldır? onun duman deliği
ne : t^eğ : ol : | köz^ün^ükkis : | ne : t^eğ : kör | ^üklüğ :
nasıldır? pencereleri nasıldır? manzarası
28. ol : eğ | ni : ne^et^eğ : ^edğ || ü : ol : b^ag^tı (s) | ne :
damı nasıldır? iyidir. ipleri nasıl-
t^eğ : b^ar | : ol : tir : ^anç | a : bilinⁱ | ^er : ^ayığ :
dır? vardır. bunu biliniz fena
^ed | ^ü : ol : : |
iyidir bu

29. XIX. ak : at : k^arş || 'sın : üç : b | olugta :
ak at hasmını üç varlıkta (?)

t | 'alulap^an : a^g | 'a²nka : ötü | ğke : ıdmı | ş :
ıslatarak itikâfa, duaya göndermiş

tir : kork | ma : 'dğüt | i : ötün : 'y | inma :
korkma iyice dua et sakınma

30. 'dğü || ti : y^alb^ar : t | ir : 'nça : bili | n : 'dğü :
iyice yalvar bunu bil iyidir

ol :
bu.

XX. titir : bug | ra : m^en : ör | ün :
dişi, erkek deveyim. beyaz

31. köpük | ümin : s^aç^ar : || m^en : üze : t^enrike : |
köpüğümü saçarım üstte göge

t^eğir : 'sr | a : yırk : | kirür ; t | ir : udıgm | 'a^g
değer, aşağıda yere girer. uyuyanları

32. odgur(u) : | y^at'ıglı : | turğ^uru : || yoriyur : | m^en :
uyandırarak yatanları kaldırarak yürürüm.

'nd^ag : k | üçlüğ : m^en(:) | 'nça : bilin^er : |
okadar güçlüyüm. bunu biliniz

'dğü : ol :
iyidir bu.

XXI. k^ara : öpğü | k : yıl : y^aıu : |
kara çavuş kuşu yıl ağarma-

33. m^azk^an t^edi : || ödm^en : kör | m^en :
dan dedi : nasihat verme ; bana bakma

ürkⁱtt | 'n : tir : 'nça : b | ilⁱn : | : |
ürküttün. bunu bil.

XXII. uzuntonlu | g : küz^ünüsi | n :
[bir] papas çanını

34. kölke : || içğ^enmış : | y^arⁱn : y^anray | ur :
göle düşürmüş sabah hafif hafif çalar;

kiçe : k | 'nrenür : ti | r : 'nça : bilin |
gece ku'ağa hoş gelmiyen bir surette çalar. Bunu biliniz

l'ér : munlug | : ol : ayıg : | y^abl^ak : ol :
azab vericidir bu şer, fenadır bu.

35.

|| XXIII. ogl^an : k^ek^ük : | t^ezkin : bu | lti :
oğlan süksük kuşunu dolaşırken buldu.

çuk : | tiri : kut | lug : bol | zun : tir : | ^ança :
keşke (bu) kutlu olsun bunu

bilin | l'ér : ^edğ^ü : ol :
biliniz iyidir bu

36.

|| XXIV. t^eğ^lük : kul | un : irk^ek : |
(bir) kör tay erkek

yonda : ^emiğ : | tileyür | kün : ort | u :
attan şifa dileyor öğleyin

yütür^ük : | tün : ort | u : kanta : n | ^eğ^üde :
yükü olarak gece yarısı kanlı olarak ne

37.

bol || g^ay : ol : ti | r : ^ança : bilin | l'ér
vaziyettedir bu bunu biliniz

y^abⁱz : ol : : |
fenadır bu.

XXV. ^eki : öküz | üğ : bir : b | uk^arsıka :
iki öküzü bir köstege

38.

|| kölmⁱş : k^am | ş^ayu : umatı | n : turur : |
bağlanmış hareket edemeden durur.

tir : ^ança : bi | lin : y^ablak : | ol : : |
bunu bil fenadır bu.

XXVI. t^an : t^anl^ard | ı : udu : yir : |
şafak söktü, dünya

39.

y^arudı : ud | u ; kün : to | gdı : k^amⁱg : |
aydınlandı. gün doğdu. her şey

üze : y^ar^uk : | boltı : tir : | ^ança : bilin : |
üstünde ışık oldu. bunu bil

^edğ^ü : ol : :
iyidir bu.

- 40 || XXVII. b^ay : e^rs:koyı : | ürküp^en : | b^armış :
zengin adam koyunu ürküp varmış
- bö | r ke : so^ok | uşmış : bö | ri : a^gzı : e^m | simiş :
kurda rastlamış kurdun ağzı sulanmış
41. e^seⁿ : | tük^el : bolm || mış[Aynen böyledir.] : tir :
sağ, keyifli olmuşdur
- | aⁿça : bilin | ler : e^dğü : | ol :
bunu biliniz iyidir bu.
- XXVIII. k^an : olur^up | aⁿ : ordu : | y^ap -
han (tahta) oturarak paytaht yapmış
42. mış : il || i : turmuş | : dört : bu | lunt^akı :
ülkesi durmuş dört bucaktaki
- | e^dğüsü : uy | urı : tiri | lip^en : m^en | ileyür :
iyileri akıllıları toplayarak zevk alıyor,
43. b^ed | izleyür : | tir : aⁿça : || bilin^{ler} : |
süslüyor bunu biliniz
- e^dğü : ol : |
iyidir bu
- XXIX. oyma : e^r : | oğl^anın : | kişisin :
(bir) kumarcı adam oğlunu adamlarını
- | tutug : ur | up^an : usıç : | oy^ug : al^ıp :
kumara vurarak tehlikeli oyunu alıp (kazanıp)
44. || b^armış : og | lin : kişis | in : utuz | m^ad^uk :
varmış oğlunu adamlarını kaybetmedikten
- y^ana : | to^okuzon : | boş : koy | utmuş :
başka doksan sahibsiz koyun yutmuş (kazanmış)
45. og | lı : yutuz | ı : kop : öğ || irer : tir : | aⁿça :
oğlu hizmetçileri hep memnundur. bunu
- bilin | ler : e^dğü : | ol :
biliniz iyidir bu.
- XXX. çığ^ay : e^r : o | gh : k^azg | aⁿçka :
fakir adam oğlu kazanç aramağa
46. b^arm | iş : yolu : y || a^ramış : öğ | ire :
varmış yolu muvaffakiyet.i olmuş; memnun

- s^ebin | ü : k^elir : ti | r : ^ança : bili | n^lr :
sevinerek gelir. bunu biliniz
- ‘dğü (:) | ol : : |
iyidir bu.
47. XXXI b^ars : kiyik : || ^enke : m^enk | e :
(bir) kaplan av aramağa
- b^armış : | ^enin : m^eni | n : bulmuş : |
varmış avını bulmuş
- bulup^an : u | yasınaru : | öğire : s^eb | inü :
bularak yuvasına doğru memnun sevinip
48. k^elir | : tir : ^ança : || bilin : ‘dğ | ü : ol : : |
gelir bunu bil iyidir bu
- XXXII. bir : t^ab^lku : | yüz : bolt | ı :
bir gül yüz oldu.
- yüz : t^ab | ^lku : min : | boltı : min :
yüz gül bin oldu. bin
49. || t^ab^lku : tü | m^en : boltı : | tir : ^ança :
gül on bin oldu. bunu
- b | ilin^lr : : | ^as^gı : b^ar : | ‘dğü : ol : : |
biliniz faydası var iyidir bu.
50. XXXIII. ki [d] iziğ : || subka : su | ^ukmuş :
keçeyi suya sokmuş
- t^akı : | ur : k^atıgdı : | ba : ti[r] : ^ança : |
dahi vur sıkıca bağla. bunu
- bilin^lr : | y^abl^ak : ol :
biliniz fenadır bu.
51. XXXIV. k^an : süke : b || ^armış : y^agı | g :
han sefere varmış düşmana
- s^annçmış : | köçürü : | konturu : | k^elir :
galebe çalmış göçürerek kondurarak gelir.
- özi | : süsi : öği | re : s^ebinü | : ordusun | ^aru :
kendisi, ordusu memnun olarak, sevinerek paytahtına
doğru

52. k^elir : || tır : ^ança : bi | lin^ler : : | ^edğü :
gelir. bunu biliniz iyidir
ol : |
bu.
- XXXV. ^er : süke : b | ^armış : yol | ta : ^atı :
adam orduya varmış yolda atı
53. ^arm | iş : ^er : kog | u : kuşka : || sokuşmı^s : | kogus :
hastalanmış ; adam koğu kuşuna rastlamış koğu
kuş : | k^anatına : | urup (s) ^anın : | k^alyu :
kuşu kanadına bindirerek kalkarak
b^ar | ip^an : öğin | e : k^anına : | t^eğürmiş : | öği :
varıp anasına babasına vasil etmiş. anası,
54. k^anı : || öğir^er : s^eb | inür : tir : | ^ança : bilin | l^er :
babası memnun sevinir. bunu biliniz
: | ^edğü : ol :
iyidir bu.
- XXXVI. öküş : ^atlı^g : | öğr^ançün : y | o^ok :
çok atlı olmak tatmin etmez
55. kobı : || ^atlı^g : kor | k^ançın : yo^ok : | uçruglug | :
at olmamasından korkmaya (sebeb) yok bu had derecede(?)
kutun : y | o^ok : tir : ^ança | : bilin^ler | : ^ayıg :
tâli değıldir. bunu biliniz şer,
y^abl^ak | : ol : : |
fenadır bu.
56. XXXVII. bir : k^arı : || öküzüğ : | bilin :
bir yaşlı öküzü karıncalar
bi | çe : komu | rsga : yi | miş : k^amş | ^ayu :
kemirerek yemiş hareket edemeden
umatı | n : turur : | tir : ^ança : b | ilin^ler : |
durur. bunu biliniz
y^abl^ak : ol :
fenadır bu.
57. || XXXVIII. k^amış : ar | a : k^almış : | t^enri :
kamış arasında kalmış tanrı

una | m^ad^uk : ^abınc | u : k^atun : b | olzun : ti | r :
(ona) yâr değilsede teselli bulup kraliçe olsun.

^ança : bil | inl^r : ^edğü (s) | ol : :
bunu biliniz iyidir bu

58. || XXXIX. ^atığ : t^r | trü : kişe | miş : k^amşə |
ata uygunsuzca (bir) köstek vurulmuş hareket

yu : umatı | n : turur : | tir : ^ança : bi | linl^r :
edemeden durur. bunu biliniz

59. : | y^abl^ak : ol (s)
fenadır bu.

|| XL. t^al^m : urı : | y^arⁿça : y^as | ıçın :
? yiğit harbesi (?), mızrağıle

y^al | ^m : k^ay^ag : y | ^ara : uru^up^an | : y^alnusun
yalın (sarp) kayayı yarup vurarak yalnızca

60. | : yoriyur : | tir : ^and^ag : || ^alp : ^ermiş : | ^ança :
yürür. okadar cessus imiş. bunu

bilin | l^r : : | ^edğü : ol : |
biliniz iyidir bu.

XLI. örün : ^esri : | inğ^ek : boz | -
beyaz tekir renkli inek buzağı-

61. agula^açı : b || olmuş : öl | ğ^ey : m^en : tim | iş :
lamak üzere olmuş öleceğim demiş

örün : ^es | ri : irk^ek : | bozagu : k^el | ürmüş :
beyaz tekir renkli erkek buzağı getirmiş.

ıd | ^ukluk : y^ara | g^ay : ülüğd | e : ozmuş : ||
kader yerine gelecektir mukadderatından kurtulmuş.

62. tir : ^ança : bil | in : ^edğü : ol : |
bunu bil iyidir bu.

XLII. uzuntonlu | g : idişin : | ^ay^akın :
rahip kâsesini kadehini

63. kod | up^an : b^armış | : y^ana : ^edğüt || i :
bırakarak varmış yine iyice

s^akınmış : | idişⁱnte : | ^ay^akⁱmta : ön | i :
düşünmüş kâsemden, kadehinden ayrı

- k^annça : b^ar | ır : m^en : ti | r : y^ana :*
nereye giderim der. yine
- k^el | miş : idişi | n : ^ay^akın : ^es^en | : t^üük^el :*
gelmiş kâsesini kadehini sağ, salim
64. *bul || miş : öğir | ^er : s^ebinür | : tir : ^ança : |*
bulmuş memnun sevinir. bunu
- bilin^ler : | ^edğ^ü : ol : |*
biliniz iyidir bu.
65. XLIII. *tog^an : üğ | üz : kuş^ı : ||*
doğan nehir (?) kuşu
- kuş^ayu : | b^ar^mış : utr | u : t^al^m : k^ar | a :*
kuş avlamağa varmış orada ? tavşan-
- kuş : ko | pup^an : b^arm | iş : tir : ^ança | :*
cıl koparak varmış. bunu
- bilin^ler : | y^abl^ak : ol :*
biliniz fenadır bu.
66. || XLIV. *tog^an : kuş : | t^enridin : k | odı :*
doğan kuş gökden ada
- t^abⁱşg | ^an : tip^en : k | ^ap^mış : tog | ^an : kuş :*
tavşanı diyerek kapmış doğan kuş
67. *tırⁱ | n^akı : suçul | unmuş : y^ana : || tⁱtnmiş : |*
tırnağı kopmuş yine çekilmiş
- toğ^an : kuş | un : tırⁱn^ak | ı : öğüşüp | ^en :*
doğan kuşun tırnağı aşınıp (?)
- k^ahyu (:) | b^ar^mış : t^ab | ⁱşg^an : t^erisi | :*
kalarak varmış tavşan derisi
68. *önüş^üp^en : | yüğürü : b || ^ar^mış : ^and^ag : |*
yırtılarak kaçmış okadar.
- tir : ^ança : b | ilin^ler : | y^abⁱz : ol : |*
bunu biliniz fenadır bu.
- XLV. *kiyik : og | lı : m^en : ^ots | uz :*
geyik oğluyum (yavrusuyum) otsuz,
69. *subsu || z : k^altı : uy | in : n^eçük :*
susuz kaldı nasıl

yo | rıyın : tir : | ^ança : bilin | l^r : y^ab^tz : |
idare olunurum. bunu biliniz fenadır

ol : : |
bu.

70. XLVI. t^ebe : titi || ğke : tüşm | iş :
deve çamura düşmüş

b^asınu : | yimiş : öz | in : tilkü (:) | yimiş :
kendini toplayarak yemiş kendisini(de) tilki yemiş

tir : | ^ança : bilⁱnl | ^r : y^abl^ak (s) | ol : :
bunu biliniz fenadır bu.

71. || XLVII. ^r : ömel^eyü : | b^armış : t^en | rike :
er emekleyerek varmış tanrıya

so^ok | uşmış : ku | t : kolmuş : | kut :
rastlamış kut yalvarmış kut

72. birm | iş : ^agⁱlⁿta : | yilkın : bo || lzun :
vermiş: ağlında atların olsun,

özü | n : uzun : b | olzun : ti | miş : ^ança :
kendi (ömrün) uzun olsun demiş. bunu

b | ilⁱnl^r : | ^edğü : ol :
biliniz iyidir bu.

73. XLVIII. k^ara : yol : || t^eri : m^en : |
kara yol tanrısıyım.

sın^ukının : | s^ep^r : m^en : | üz^ükinin : |
kırılanları birleştiririm; yırtılanları

ulayur : | m^en : iliğ : | itmiş : m^en : |
bir araya koyarım; ülke tanzim ettim.

74. ^edğüsü : bo || lzun : tir : || ^ança : bilⁱnl | ^r : |
iyisi olsun. bunu biliniz.

XLIX. b^ars : kiyi | k : ^en^eyü : m^en | l^eyü |
kaplan hayvan(av) canı isteyerek

: b^armış | : ortu : yir | de : m^ag^aka : | so^ok-
varmış orada yerde . . . ya rast-

75. uşmış : || ^esri : m^aga : | y^al^m : k^ayak | a :
lamış tekir renkli ? sarp kayaya

- önüp : b^armiş : ölü | mte : ozm | iş : ölümte
çıkıp varmış ölümden kurtulmuş, ölümden
- (:) | ozup^an : öğ | ire : s^ebin | ü : yoruyor(:)
kurtularak memnun sevinip yürüyor.
76. || tir : ança : b | ilin : e^dğ | ü : ol : : |
bunu bil iyidir bu.
- L. tığ : ^at : ku | dru^ukın : t | üğüp :
sarımtırak at kuyruğunu bağlatıp
77. tiğ | r^et : y^az'g : || kodı : y^adr | ^at : to^okuz : |
etrafta koşsun, bağından kurtulan atı yere at dokuz
- k^at : üç^ürğü | n : topu ul | ^ug ança :
kat kilim bağla böylece
- t^erit | zün : tir : | ança : bilin | l^er :
terlesin. bunu biliniz
- y^abl^ak : o | [l] :
fenadır bu
78. || LI. t^al'm : k^ara : | kuş : m^en : |
? ben tavşancıl kuşuyum.
- y^aş'l : k^aya : | y^ayl^ag'm : k1 | zıl : k^aya : |
yeşil kaya yaylağım, kızıl kaya
79. kışl^ag'm : | ol : t^agda : || turup^an : m | ^eni-
kışlağım bu dağda durarak zevkle-
- l^eyür : m | ^en : ança : bili | n^er : : |
nirim. bunu biliniz.
- LII. ^er : bosuş | ug : t^enri : | bulit'g :
adam elemli, gök bulutlu
80. || boltı : ar | a : kün : to | gmiş : bos | annç :
oldu. arada gün doğmuş elem
- ^ara : m | ^eni : kelmiş : | tir : ança : b | ilin-
arasında saadet gelmiş. bunu bili-
- l^er : | e^dğü : ol :
niz iyidir bu.
81. || LIII. boz : bulit : | yor'dı : bud | un :
boz bulut yürüdü. halkın

- üze : y^agd | ı : k^ara : bulı | t : yorıdı : |
 üstüne yağdı. kara bulut yürürdü.
- k^am'g : üze : | y^agdı : t^arı | g : bişdi :
 her şeyin üstüne yağdı. ekinler oldu.
82. || y^aş : ʊt : önd | i : yılıka : | kişike :
 taze ot fışkırdı. atlara, insanlara
- ʕdg | ü : boltı : t | ir : ʕnça :
 iyi oldu. bunu
- bil | inl^er : ʕdgü : | ol : :
 biliniz iyidir bu.
83. || LIV. kul : s^abı : b | eğin^erü :
 kul sözü beğine karşı
- ötü | nür : kuz | gun : s^abı : t | ʕnriğ^erü :
 duadır; kuzgun sözü tanrıya karşı
- y^al | b^arur : üze : | t^enri : ʕşidt | i :
 yalvarır. üstde tanrı işitdi,
84. ʕsra : kişi : || bilti : ti | r : ʕnça : bil-
 aşağıda insan bildi. bunu bil
- ʕn | : ʕdgü : ol :
 iyidir bu.
- LV. ʕp : ʕr : oğl | : süke : b^arm-
 cessur insan oğlu orduya varmış
85. | ış : sü : yiri | nte : ʕrⁱkliğ : || s^abçı :
 ordu yerinde haberci (onu)
- tür | tmiş : tir : | ʕbin^erü : k^els | ʕr : özi
 dürtmüş der : memleketine dönünce kendisi
- at | ʕnmış : ögr^ünç | ülüg : ʕtı : | yitiğliğ : |
 meşhur olur sevinerek atı ?
86. k^elir : tir : | ʕnça : bilinl || ʕr : ʕyığ :
 gelir bunu biliniz fenadır,
- ʕdgü : |
 iyidir.
- LVI. ögrine : k | utlug : ʕdg | ʕr :
 tavlada mesud aygırım

m^en : y^ag^ak : | ıg^aç : y^ayl | ^agım : kuşlug
yapraklı ağaç (altı) yaylağım; kuşlu

87. (:) || ıg^aç : kışl^ag^am | ^anda : turu^up | ^an :
ağaçlar kışlağım burada durarak

m^enil^eyür : | m^en : tir | : ^ança :
zevkahırım. bunu

bilinl | ^er : ^edğü : ol : |
biliniz iyidir bu.

LVII. k^angı : ölm | iş : köneki :
prens(?) ölmüş kovası (?)

88. || tonmuş : k | ^angı : n^el^ük : | öğ^ey : ol :
donmuş prens (?) neden ölsün

b | ^eğliğ : ol : | köneki : | n^el^ük : tong | ^ay :
asıldır kovası neden doı sun.

ol : kün^eş | ke : olurur (:) | ol : ^ança :
güneşe konmuştur. bunu

89. bili || n^er : : |
biliniz.

bu : ırk : b^aşı | nta : az : ^emğ^eki : |
bu fal başında az zahmeti

b^ar : kin : y^ana : | ^edğü : bolur : |
var. fakat sonra yine iyi olur.

LVIII. oğlı : öğın | te : k^anınta :
oğlı anasından babasından

90. || öbk^elep^en : | tezⁱp^en : b^arm | ış : y^ana
öfkelenip kaçarak varmış yine

s^akı | nmış : k^elmış (:) | öğüm : öti | n :
düşünmüş gelmiş. anamın nasihatini

^aıyın : k^an | ım : s^abın : tı | n^ayın :
alayım, babamın sözünü dinleyim

91. tip : | k^elmış : tir : || ^ança : bilinl | ^er :
diyip gelmiş. bunu biliniz,

^edğü : ol :
iyidir bu.

LIX. yılka : t^eğm | işiğ : yıdıt | m^ayın :
yaşına (senesine) erişenin çürümesine,

^ayka : | t^eğmişğ : ^ar | tatm^ayın : ^ed | ğüsi :
ayına erişenin harab olmasına müsaade etmem. İyi

92. bolz | un : tir : ^ança : | bilinl^er : | ^edğü :
olsun. bunu biliniz iyidir
ol :
bu.

LX. to^okuz : ^ar^alı : | sığun : kiy | ik :
(ben) dokuz çalılıkda sığun geyik -

93. m^en : b^ed || iz : tiz : ü | ze : önüp^en : |
im nârin diz üstünde ayağa kalkarak
münreyür : | m^en : üze : t | ^enri :
böğürürüm. üstdeki tanrı

^eşidti : | ^asra : kişi : | bilti : ^and^ag : | küçlüğ :
işitdi. aşağıdaki insan bildi. okadar güçlü-

94. | m^en : tir : || ^ança : bili | nl^er : ^edğü : ol :
yim. bunu biliniz iyidir bu.

LXI. tur^ay^aya : ku | ş : tüşneki | ne :
turna kuş dostlarının arasına

95. konmuş : | tuymatın : || tozka : il | inmiş :
konmuş, duymadan toza batmış
uça (:) | umatın : ol | urur : tir : | ^ança :
uçamadan kalmış, oturur. bunu

bilin | l^er : y^abl^ak : | ol : : |
biliniz enadır bu.

96. LXII. y^argun : ki || yik : m^en : | y^ayl^ag :
? geyiğim. yaylak

t^ag | 'ma : ^ag[']p^an : y | ^ayl^ayur[']tur | ur : men :
dağıma tırmanarak yaz geçirir dururum.

m | ^eniliğ : m^en | : tir : ^ança : b | ilinl^er :
şenim bunu biliniz

: | ^edğü : ol :
iyidir bu.

97. || LXIII. *k²n¹k* : *süsi* : | *^abka* : *önmi* | *ş* :
hanlık ordusu ava çikmiş
- s²gır* : *iç* | *re* : *^elik* : *ki* | *yik* : *kirmi* | *ş* : *k²n* :
çayırın(?)içine yabanî geyik girmiş, han
- ^eliğin* : | *tutmuş* : *k²r* | *a* : *k²m'g* : *süsi* (:)
elile tutmuş, halk bütün ordu
98. || *öğir^er* : *ti* | *r* : *^ança* : *bil* | *in¹er* : : |
sevinir. bunu biliniz
- ^eğdü* : *ol* :
iyidir bu.
- LXIV. *kök* : *buym* | *ul* : *tog^an* : |
(ben) mavi (ve) boynu beyaz doğan
99. *kuş* : *m^en* : || *kör^üklüg* : | *k²yaka* : *ko* | -
kuşuyum. nezareti olan kayaya ko-
- nu^up^an* : *köz* | *¹e^yür* : *m^en* : | *y²g^ak¹ıg* :
narak gözetliyorum. yapraklı
- to* | *grak* : *üze* : | *tüşüp^en* : *y^a* | *yl^ayur* : *m^en* : |
kavak üstünde tüneyerek yazı geçiririm.
100. *tir* : *^ança* : *bi* || *lin¹er* : *^ayı* | *g* : *^ed^ü* : *ol* :
bunu biliniz fena iyidir bu.
- LXV. *s^emiz* : *at* : *ag* | *zı* : *k²t'g* : *b* | *oltı* :
semiz at ağzı sert oldu.
101. *idi* | *si* : *um^az* : *ti* | *r* : *^ança* : *bili* || *n¹er* :
sahibi idare edemez. bunu biliniz
- y^abl^ak* : | *ol* : |
fenadır bu
- ^amtı* : *^amr^ak* : | *ogl^anım* : *^ança* : |
imdi sevgili oğullarım bunu
- bilin¹er* : | *bu* : *ırk* : *bi* | *tiğ* : *^ed^ü* :
biliniz: bu fal kitabı iyidir.
102. *ol* : | *^anç'p* : *^aku* : *k^en* || *tü* : *ülügⁱ* : |
böylece her kes kendi mukadderatına
- ^erkliğ* : *ol* :
sahibdir.

Sonu :

103. || b^ars : yıl : e^ki | nti : a^y : biş : y | iğⁱrmike :
 kaplan yıl ikinci ay on beşinde
- t^ay | ğünt^an : m^anıs | t^ant^akı : kiçⁱğ : |
 Taygüntan sarayındaki küçük
- di (n?) t^ar : burua : | guru (i) e^şdşiçimiz :
 dıntarlar burua gurulardan (?) işitenler
104. isiğ : s^anun : || ite - ç^ak : üçü | n : bitid'im :
 İsig Sangun, İte Çuk için yazdım.

NOTLAR

III. Karakuş sözünü Thomsen kara kartal diye tercüme etmektedir. Aynı ismi Kâşgarîde de bulmaktayız. Mahmut kelimeyi العقاب yani tavşancıl diye tercüme etmektedir. [III, 167]

IV. Esri sözünü Kâşgarî النمر yani kaplan diye terceme ettikten sonra kaplan rengine teşbih edilen her renkli şeye de bu ismin verildiğini kaydediyor. [I, 113] Binaenaleyh kelimeyi tekir diye terceme edebiliriz.

VI. art sözü için Kâşgarîye de bakınız [I, 45].

IX. bök sözünü Kâşgarî zaviye diye terceme etmektedir [I, 279].

X. s n ğ n kelimesini ben ikna edici bir surette halledememekteyim. Kâşgarîde bir كل طم عفس - سنكان ناك diye izah olunan kelime vardır. [III, 278]. Fakat bu kelime ile metindeki sözü birleştirmeye imkân yoktur. Daha sonra [I, 343] سوغن بلان sözüne rastgelmekteyizki Mahmut bunu zararsız yılan diye terceme ediyor. O halde bu metindeki kelimeyi de bu söz ile alâkadar bularak zararsız bir kaplanım diye terceme edemezmiyiz?

XI. yazığ sözünü ben Kâşgarînin [III, 37] deki بز غلغ ات kelimelerindeki verdiği terceme gibi terceme edilmesini yerinde bulmaktayım.

XVI. yilin sözü Kâşgarîde de vardır. Mahmut kelimeyi kısarak memeleri diye terceme ile bütün tırnaklı hayvanların memeleri için de kullanıldığını yazmaktadır [III, 17].

XIX. Talula - için Kâşgarîyede bakınız. [III, 241]

XX. Titir kelimesini Kâşgarî çok sarıh bir surette terceme etmektedir. Titir Mahmudun terceme ettiği gibi dişi deve manasına gelir [I, 301].

XXI. Thomsen öpgük sözünü terceme edememiştir. Kelime Kâşgarîde mevcut olup الهدهد yani çavuş veya ibik kuşu diye terceme olunmaktadır [I, 100].

XXIII. kekük sözünü Kâşgarî الزميج diye terceme etmekte ve kemiklerinden büyü yapıldığını yazmaktadır. [II, 229] Bu kelime hakkında Kamus'da şunları yazmaktadır: "Ötülkü ve süksük denilen kuştur. Rengi sarıya mail ve sesi köpek eniğinin sesine müşabihtir. Küçük kuzuları ve çocukları kapıp götürür., [Gerek Kamus'un bu izahatinde ve gerek

Kâşgarînin tercemelerinde bana büyük yardımda bulunan B. Naim Hazım Onat'a burada alenen teşekkürü bir borç bilirim.]

XXVI. teğlük sözü için Kâşgarîye de bakınız [I, 396].

XXVIII. emse - için Kâşgarîye bakınız [I, 234].

XXXII. tabıku kelimesini Thomsen spiraea diye terceme etmektedir. Bu kelimenin lugattaki izahı ise çiçekleri kırmızı veya beyaz olan gül gibi bir nebattır.

XXXIII. kidiz için Kâşgarîye de bakınız [I, 305].

XLVI. titiğ kelimesini Kâşgarî sarıh bir surette izah etmektedir. [I, 323].

L. tığ at kelimesini Kâşgarî الفرس بين الاشقر و الكميت diye terceme etmektedir [III, 92].

LXIV. buymul sözü Thomsen'in söylediği gibi Süleyman efendi lugatında vardır. Şeyh Süleyman kelimeyi bir nevi terbiye kabul etmez hayırsız doğan diye izah etmektedir. [İstanbul tabı, s. 281] Kâşgarî de boynu beyaz olan hayvanlara bu ismin verildiğini yazmaktadır [III, 132].

LV. Yitiğ sözünü ben terceme etmeden bıraktım. Bu sözü Kâşgarîdeki يتكار maddesinde izah olunan kelime telakki ediyorum.

ELYAZMA

III.

Biribirinden tamamen müstakil olarak Tun-huang civarında bulunan bu el yazmaları da Thomsenin söylediğine göre kasden parçalanıp buruşturulmuş olduğu hissini vermektedir. En büyük parçası A. kısmıdır. Darbı mesel veya felsefi nev'inden bir metinden ibaret gibi gözükmektedir.

Ben metnin bazı yerlerini pek sarih bir surette anhyamadım. Thomsen de bu yerlere bir istifham koymaktadır.

a.

- [— — — — —]
1. zinin : ölmez [.]
— ölmez — — — — —
 2. : : tanu^uklug : s^ab : tamgalig :
şahadet edilmiş (bir) söz mühürlü
 3. bitiğ : : işidmişte : körü :
yazı [kadar] işitmeden görüp
 4. körmüş : yiğ : : min : kişi : yü-
görmeden iyidir. bin kişi(nin) yüz-
 5. zin : bil^ginçe : bir : kişi : at-
ü ile hikmet bir kişi(nin) adı
 6. ı : : bil^g o : : azmazun : tip :
hikmettir bu. yoldan çıkmasın diyip
 7. yirçi : y^aratı : y^anılmazun : t-
rehber tayin etti, yanılmasın
 8. ip : bil^geğ : urtı : : azmaz : y-
deyip hakim tayin etti. yoldan çıkmaz

9. i[r]çi : y^anılm^az : bilğ^e : unıtm-
rehber; yanılmaz hakim, unutmaz
10. maz [böyledir.] : ötüğçi : y^anılmaz : bitke-
şafaatci, yanılmaz kuyudat
11. çⁱ : : bilğeliğ : y^anılmaz : yi-
memuru hakim [olan] yanılmaz; rehber
12. rçiliğ : azmaz : : y^anılmas^ar :
(olan) yoldan çıkmaz; yanılmaz ise
13. bilğ^e : bol [gay : ?] azmas^ar : yi-
hakim olur. yoldan çıkmazsa [kendisi]
14. [rçi : bolgay : ? : y^anı]lma [. . .]
rehber olur. yanılmazsa . . .

b.

[. yi]

1. rçi : bolmaz [. b]
rehber olmaz kuyudat
2. itkeçi : yo^{ok} : a [.]
memuru yok
3. yo^{ok} : l : tütünçs [.]
yok
4. n^ai : köni : ökm [.]
5. . . m : ^ar^t'^a [veya ı ?] : yo^{ok}]
yok

c, d.

1. [.] n¹n¹ : tut
2. [.] ğü : tutm^az : :
tutmaz
3. [.] ır¹ : subnır¹ : b¹
su — —
4. [.] ğl^er : ^ar^ga : bolu
— — — — —
olu
5. [.] lıgu : ^ers^er : ^ad¹ı (veya a)
— — — — —
ise — —

e.

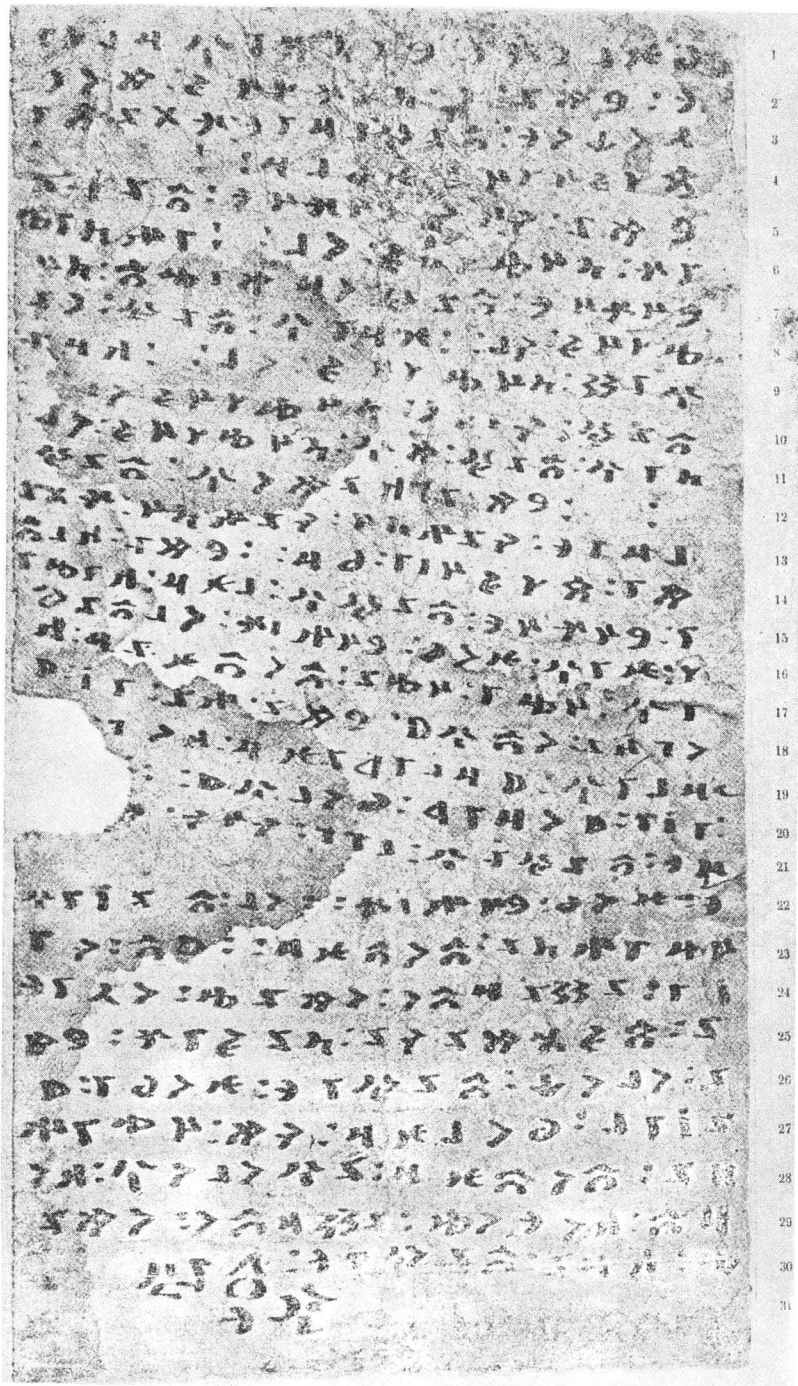
[— — — — —]

Elyazma.

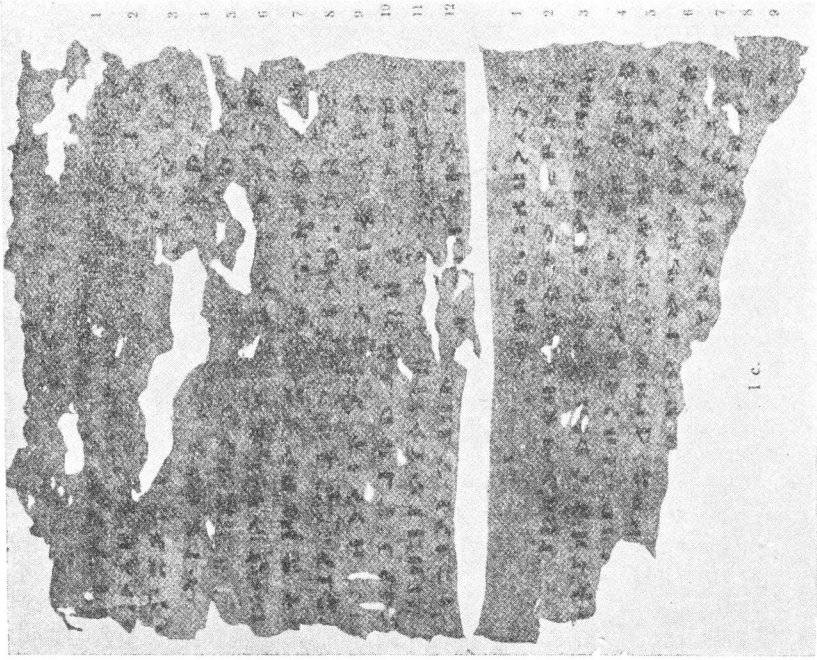
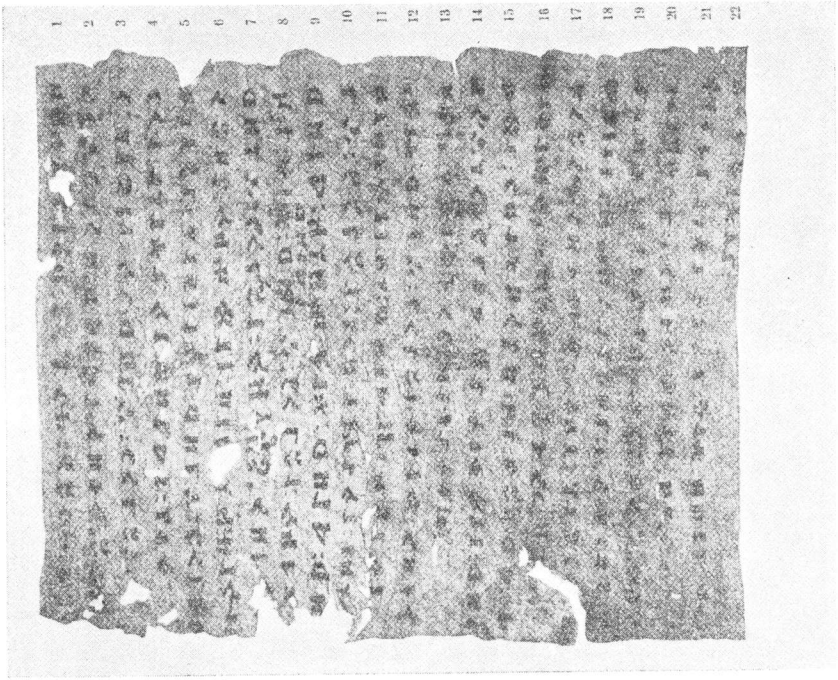
IV.

Tun - huang da elde edilen bu yazma umumiyetle iyi muhafaza edilmiş bir parça ise de yazısı fevkalâde acemi bir el ile yazılmış gibi gözükmektedir. Pek kaba bir surette yazılmıştır. Harfler de birbirine pek benzememektedir. Transkripsiyon ve tercümesini aşağıya koyuyoruz.

1. ye me: bişinç : a^y s^ekiz yiğ-
yene beşinci ay on sekizin-
2. ırmiğe : biliğ kōnül
de Biliğ Kōnül
3. s^anun : b^aşlap : k^elti : y^abaş
Sangun idaresinde geldi : Yabaş
4. tutu^uk buzaç tutu^uk ör-
Tutuk, Buzaç Tutuk, Öre
5. e bört : tutu^uk : altun t-
Bört Tutuk, Altun
6. a^y s^anun : y^artⁱmlı^k erür : atı
Tay Sangun, muavinleridir. adı
7. Öz apa tutu^uk : ulatı kam-
Öz Apa Tutuk ondan sonra bütün
8. 'g atlığ yüzlüğ otuz er
atlı otuz er
9. k^eltimiz bir : kün bir koy
geldik. bir gün bir koyun
10. iki kúp : b^eğni : bitgeçi :
iki kúp şarap kayıd memuru
11. isiz y^abız kul bⁱtidim
fena esir yazdım
12. atım b^agatur çiğşi :
adım Bagatur Çiğşi

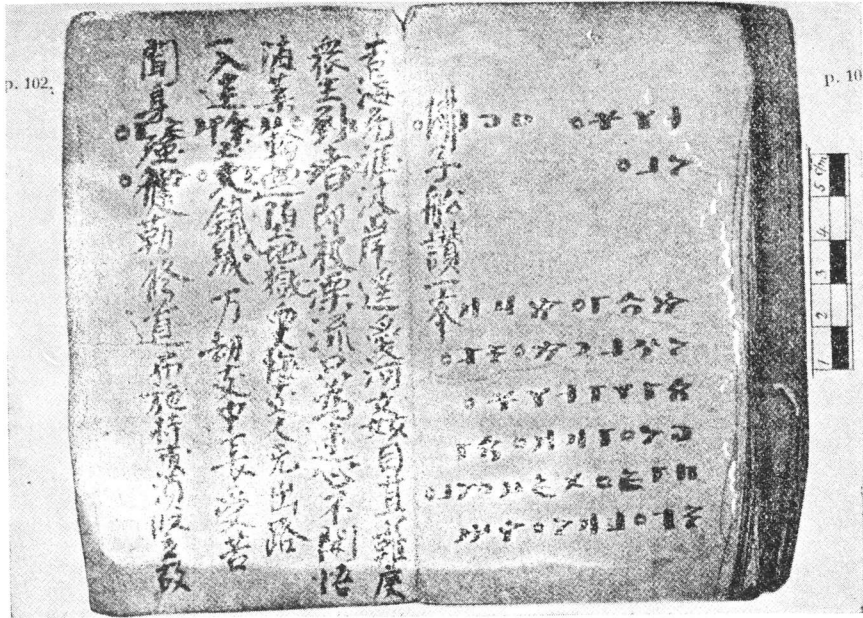
Turfanda bulunan metnin fotoğrafı [bk. s. 57-9]

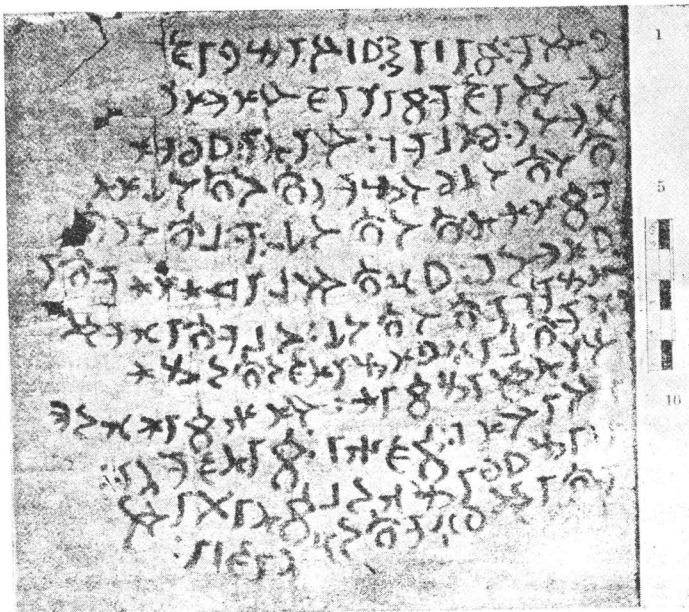
Elyazma I, Asıl metnin fotoğrafı

Irk bitigden bir kaç sahifa

Irk bitigin son sahifasi

Elyazma IV. Asil metnin fotografi

IHI - HANIN - NOR YAZITI

Ihi - Hanın - Nor yazıtı

[I. H. N.]

Bu yazıt Hanın - gol sahasında Ihi-Hanın - Nor adındaki gölün garp tarafında bulunmuştur. Bir mezar yazıtı olup metinden bir mana çıkarmak çok güçtür. Kelimeler diğer bazı yazıtlarda olduğu gibi 𐰽 harfile ayrılmıştır.

Asıl metin :

𐰽𐰽(𐰽)>>𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽>>𐰽(𐰽)𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽(𐰽)𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽(𐰽)𐰽𐰽

Traskripsiyonu :

.. [a] siz e^ey'in [a] b^edⁱzⁱnⁱz'in [a] bunça k^az^g^anu [a] b^er[tⁱnⁱz]

Tercümesi :

... siz ... bu kadar tezyinatınızı kazanı verdiniz.

Ihi - Hanın Nor yazıtı.

HOYTU - TAMIR YAZITLARI

Hoytu - Tamır yazıtları

[HT.]

Bu yazıtlar 1893 senesinde Klementz tarafından bulunmuştur. Hoytu-Tamır mevkiinde bulunan bu yazıtlar bir kayanın üstüne yazılmıştır. Yazıtlar iyice yıkandıktan sonra siyah renkte yazılmış işaretlerle bunların aralarındaki kırmızı ve yeşil renkli çizgiler meydana çıkmıştır. Yazıtlar ilk defa Radloff'un mezkûr eserinde neşredilmiş olup o da Klementz'in kopyalarını esas tutmuş ve bazı yerleri düzeltmeğe çalışmıştır. Bu yazıtların Radloff'dan sonra kopyaları tekrar esaslı bir surette yapıp neşredilmediğinden biz de Klementz'in kopyalarını esas tutmak mecburiyetinde kaldık. Ayrıca metinde düzeltilmiş şeklini koymağa lüzum görmedik. Çünkü bu düzeltmeler o kadar büyük bir ayrılık göstermemektedir. Binaenaleyh asıl metin diye koyduğumuz kılışe Klementz'in kopyasıdır.

Bu yazıtların kimlere ait olduğu ve ne zaman vücade geldiği meselesine gelince: Bizce bu yazıtlar diğer yazıtlarda bahse mevzu edilen Tarduş Türklerine aittir. Malumdur ki Tarduş'lar Gök Türklerle tâbi bir kavim idi. Ve yazıtların tasrih ettiğine göre bunlar Gök Türklerin garbında oturlardı. Filhakika Hoytu - Tamır Orhun nehrinin garp tarafına isabet etmektedir [1]. 706 veya 707 senelerinde yani Gök Türk hükümdarı Me-çüe devrinde Bilge Han Tarduş kavminin üzerine şad tayin olunmuştur; ki bu hâdiseyi Bilge Han yazıtında şu ibarelerde görmekteyiz: dört yeğirmi yaşımka tarduş budun üze şad ertim [IID 15]. Bilge Handan sonra Tarduşların üzerine Kül Çur'un tayin edildiğini görmekteyiz. Bu Kül Çur'un yazıtı ise İhe-hüşotü mevkiinde bulunan yazıttır ki burada da *bilge Küli Çur Tardus budunıg iti ayu olurtu* ibaresini okumaktayız. [bk. cilt I, s. 137] İşte buradaki yazıtlarda da Tarduş Kül Çur ibaresi bize aynı şahıstan bahsedildiği kanaatini vermektedir. Bu metinde Kül Çur'un Beş Balık şehrine yaptığı seferden bahsedilmektedir. Filhakika Gök Türklerin de Beş Balık üzerine yaptığı seferden Orhun yazıtlarında bahsedildiğini biliyoruz. [II D 28] Gök Türklerin burada altı defa harp ettiğinin Orhun yazıtlarında kayıt edilmesi ve İhe - hüşotü de [satır : 11] Küli Çur'un Beş Balık da dört defa harpte bulunduğu zikr-

[1] Thomsen; Inscriptions, s. 147, not 21.

edilmesine nazaran cem'an altı harpten dördüne iştirak ettiği anlaşılmaktadır.

O halde bu yazıtların tarihi VIII. inci asır olduğu bu verdiğimiz izahattan sarıh bir surette meydana çıkar.

Beş Balık malum olduğu veçhile sonraları Gök Türklerin mühim merkezlerinden biri olmuştur. Çinliler buraya Pe - thing adını vermekte idiler. Daha sonra bu şehir Gök Türklerden Uygurlara intikal etmiştir. Kâşgarlı Mahmut Uygurların beş şehri olduğunu ve bunların arasında Beş Balık şehrinin en büyüklerinden birisi bulunduğunu kaydetmektedir. [I, 103, 317]

Ben daha evvel Hoytu - Tamır yazıtında ismi geçen şahsın Orhun yazıtlarındaki Tarduş Inençü Çur adlı şahıs ile aynı olduğunu zannetmiştim. [IŞ 13] Fakat yazıtta bu zatın Kırgız Hanı tarafından geldiği tasrih edilmektedir. Binaenaleyh Kırgızların oturduğu yerlerle Hoytu - Tamırın mevkiini telif edemediğimden bu fikrimden sarfı nazar ettim.

Asıl metin :

[H. T. I]

: N 3 K 4 P N T
 N 3 K 4 P N N 19
 4 > L V Y P > 4
 4 P 4 6 J H T J 6 J X
 11 J ^ > H 6 X T 6
 . > > 4 J > 6

Transkripsiyonu :

1. in öz inençü
2. yıl in öz inençü
3. Tarduş Kül Çur
4. Beş balıka varır.
5. biz. anda kutluğ
6. . . . bolzun

Tercümesi :

1. In Öz Inençü
2. yıl (?) In Öz Inençü
3. Tarduş Kül Çur
4. Beş Balıka varır-
5. iz. Orada kutlu
6. olsun.

Asıl metin

[HT. II.]

1 2 3 4 5 6 7 8
 1 2 3 4 5 6 7 8
 1 2 3 4 5 6 7 8
 1 2 3 4 5 6 7 8
 1 2 3 4 5 6 7 8
 1 2 3 4 5 6 7 8
 1 2 3 4 5 6 7 8
 1 2 3 4 5 6 7 8

Transkripsiyonu :

1. biçin yıka
2. t^okız'neç^ay . şka
3. b^ard'im'z p. Beş B^al [ıka]
4. kutlug^alp yū.
5. sü . r z u l k l . . k
6. bolzun^and[a]
7. kutl^ug ir.

Tercümesi :

1. maymun yılında
2. dokuzuncu ay
3. vardık . Beş Balıka
4. kutlu alp
4. ordu
6. olsun. Orada
7. kutlu.

Asıl metin

[HT. III.]

1J:W N9
 Y I C T H K
 4 4 4
 N 4 4 4 T H
 N 4 4 4 4 5
 2 1 3 4 4 5
 4 4 4 4 4 4 4
 ~ 2 4 1 3 5

Transkripsiyonu :

1. yüz alp
2. Türgiş el
3. yor
4. t^enri . . . k
5. az . . sü
6. ü
7. bolzun.

Tercümesi :

1. yüz alp
2. Türgiş kavmi
3. . . .
4. Tanrı . . .
5. az . . . ordu
6. [kednisi kutlu]
7. olsun.

Asıl metin

[HT. IV.]

Transkripsiyonu :

ir'im ʿara kut irt ʿal [p]ʿer

Tercümesi :

erlerimin arasında saadet vardı (?) Alp er.

Asıl metin

[HT. V.]

Transkripsiyonu :1. k^utu yolu yitⁱñç ay2. ʿir'im . ʿara ilⁱmd[e]

3. keğliñç tər kut biz Türgiñş sü

4. kisre tog^uzıñç ʿyka ʿer**Tercümesi :**

1. kutu, saadeti, yedinci ay

2. erlerimin arasında . . elimde

3. biz Kegliñç tarkanlar Türgiñş ordusu

4. sonra dokuzuncu ayda . .

Asıl metin

[HT. VI.]

^ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ
 ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ
 ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ

Transkripsiyonu :

1. t
2. a. z. ğ nd [a] birine
3. y^als^aka b^eğ

Tercümesi :

1.
2. birisine
3. Yalsaka beğ

Asıl metin

[TH. VII]

ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ
 ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ
 ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ
 ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ ㄣ

Transkripsiyonu :

1. yılⁿ yıl on^{unc} ayk [a]
2. in öz in^{ençü} Beş Balıka
3. b^{arırım} n. t. gelp
4. k^{ut} bolzun alı b^{ar}

Tercümesi :

1. yılan yılı; onuncu ayda
2. İn Öz İn ençü Beş Balıka
3. varırım
4. kut olsun. alı var (?)

Asıl metin**[HT. VIII.]****Transkripsiyonu :**

..... arkasık [a] t^enr'im

Tercümesi :

..... arkasına tanırım

Asıl metin

[HT. X]

∞ h T T A ~~XXXXXXXXXX~~ Y J ~~XXXXXXXXXX~~ Y J H 7 : H Y 4 8 N Y D 1 Y H I T X T E 2 7 X J 3 C H E X
∞ T E T 9 5 3 ~~XXXXXXXXXX~~ H 9 : J D H Y X T P
∞ 2 4 3 : 5 H 7 Y 0 2 A I E S 2 P

Tanskripsiyonu :

1. piç'in y'l yet . inç ay yiğ'ir[m]
2. ike . . . t^abç^agka b^art'g
3. y'ika tok^us'inç ay k^oşuy k^ara
b^aş'g b^ast'm; küzte t^abç . .
ölt'm
4. e^dgü . aⁿça sül^ep
y^orım^az'n

Tercümesi :

1. maymun yılı yedinci ay yirmi -
2. sinde Çine vardı.
3. Yılında dokuzuncu ay Koşuy Kara başını bastım; güzin Çin[de?]. . . öldüm
4. iyi; böylece . . . asker sevkedip yürümesin

NOTLAR

I, 1. İnençü eski Türklerde malûm bir rütbedir. İnanç şeklinde telâffuzu daha umumîdir. Uygur metinlerinde ve Kâşgaride [I,119] zikredilmektedir. Anadolu Selçuk oğullarının inkırazından sonra Denizlide İnanç oğulları bir beylik kurmuştur. [Halil Ethem, Düveli İslâmiye, s. 265].

Bu metinde kelime İnanç şeklinde değil, İnençü tarzındadır. Orhun yazıtlarında da kelimenin bu şekli mevcuttur. [B k. cilt I, s. 54; IB. 2] Burada kelime ince sesli harflerle kullanılan μ harfi ve u, o sesini veren γ ile yazılmıştır. Binaenaleyh kelimenin transkripsiyonu şöyle olmak gerektir: in^ençü. Aynı kelimenin bu yazıttaki imlâsı daha doğru bir şekildedir.

İn Öz veya İnöz her halde bir has isimdir.

I, 3. Tarduş Kül Çur sözlerini ben olduğu gibi naklettim. Maamafih bunu Tarduş'ların Kül Çur'u diye anlamak gerektir. Tarduş'lar hakkında Orhun yazıtları malûmat vermektedir. Bu verilen malûmata göre Tarduş'lar Göktürk camiasına dahil bir kavim olup Göktürklerin garbinde oturlardı. Bunlar Tölis kavmile birlikte zikredildiğine göre her ikisi birlikte yaşayan veya komşu olan bir kavimdir. Bunların başlarında han değil şad rütbesinde olanların bulunduğunu yine Orhun yazıtları bize göstermektedir.

I, 4. Beş Balık hakkında daha evvelce de biraz izah vermiştik. Bu şehir bugünkü Urumçî'nin mevkiinde bulunmakta idi. Göktürklerin mühim bir şehri olan burası VII. nci asırdan itibaren inkişaf etmeğe başlamış, Göktürklerin inkırazından sonra Uygur'ların eline geçmiştir. Şehir Uygurlar zamanında da eski mevkiini muhafaza etmişti. XI inci asırda eserini yazan Kâşgarlı Mahmut Uygurların şehirlerini sayarken bu şehri de kaydetmektedir. Beş balık adından da anlaşılacağı vechile beş şehir demektir. O halde beş büyük mahalleden teşekkül etmiş bir şehir demektir.

III, 2. Bu satırda Türgiş kavminden bahsedilmektedir. Türgiş'lerin batı Göktürklerinden olduğu malûmdur. Tarduşlarda doğu Göktürklerinin garbinda oturduğuna göre Türgişlerle doğu Göktürklerin arasında

bulunuyorlar demektir. Binaenaleyh burada her halde Türgişler üzerine yapılan sefer bahse mevzu edilmiş oluyor.

V, 1. Yol sözü de kut manasında olan bir kelimedir.

V, 3. 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰾𐰿𐰽𐰾𐰿 kelimesini Radloff şöyle okumuştur: t²r²k²n² a²t² b²z. Halbuki burada atı sözünü asla böyle okumak mümkün değildir. Kelimeyi böyle okumak icap etseydi ı sesinin de mutlaka metinde yazılmış olması gerekti. Bir tek t harfini atı diye okumak tamamen yanlıştır. Ben bu ibareyi t²r²kut b²z diye okuyorum. Burada Tarkut sözü Tarkan'ın cem'i olarak kullanılmıştır. Kelime diğer yazıtlarda da geçer; fakat buralarda kelime Tarkat şeklinde bulunmaktadır. Bu metinde Radloff'un [n] diye okuduğu harf oldukça vazih bir surette [u, o] diye yazılmıştır.

IX, 1. Radloff bu metinde de bir tek k harfini iki diye okumuştur. Bu harften evvel bi harfleri mevcut olduğundan buradaki 𐰽 diye gözüken harfin r [= 𐰽] olması gerek olduğunu kestirmekteyim. Çünkü burada bir adet ismi mevzuubahs olduğu muhakkaktır ki buradaki harf k okunursa bu harfle biten bir adet ismi Türk dilinde bulunamaz. Bi ile başlayan adet ismi ise biş veya birdir. O halde buradaki adet isminin de bu iki adet isminden birisi olması icap eder.

IX, 2. Eldeber sözünün kökü olan el göze çarpar. Kelime diğer yazıtlarda da geçmekte olup Thomsen'in dediği gibi ülke, el idare eden, yani vali, ilbay demektir.

Taçam has ismi Ongin yazıtında da geçmekte ve bu yazıtın sahibi olarak gözükmektedir.

X, 2. Bu satırda tabçag diye yazılan kelime şüphesiz ki tabgaç diye yazılmak icap eder.

X, 3. Burada koşuy kara baş mevki adı Şine-usu yazıtında da geçmektedir. [cilt I, s. 170; D. 6] Orada kelimeyi k²şuy şeklinde bulmaktayız. Burada ise k sesi uk, ok sesini veren 𐰽 harfile yazıldığından kelimeyi k²şuy diye okumak gerektir. Bu mevki hakkında Ramstedt izahat vermekte ve burasını her halde Şimalî Mogolistanda aramak lâzım olduğunu söylemektedir. Ramstedt'e nazaran bu isim altında Hanui nehri murat olunmaktadır; ki buraya Çinliler xa-sui adını veriyorlardı. [bk. zwei uigurische runeninschriften, 1913, s. 52].

IHE ASHETE YAZITI

Ihe - Ashete yazıtı

[Ih A.]

Koşo - Çaydam havalisinde bulunan Türk yazıtlarından birisi de Ihe - Ashete yazıtıdır. Bu bir mezar lâhdinin üzerinde bulunmaktadır. Bunun metnini ilk defa Radloff Die alttürkischen Inschriften [S.256-258] de tercümesile birlikte neşretmiş ve Atlasda da metnin resmini vermiştir. Bu neşredilen asıl metin ile tercüme dolayısıyla yapılan transkripsiyon arasında epi fark vardır. Binaenaleyh biz asıl metni esas ittihaz edip tercümeyle çalıştık.

Radloff'un verdiği izahata göre bu asıl metni 1893 senesinde Klementz hazırlamıştır.

Yazıt şimdiye kadar Radloff'dan başka kimse tarafından tetkik ve tercüme edilmiş değildir. Fakat Radloff'un verdiği tercümede tatmin edici olmadığından metinleri yeniden tetkik ve tercüme zaruretini duyduk.

Resimlerle süslü olan cephe taşının kenarında şu satırlar vardır ki bu resimlerin ortasında bir kuş resmi bariz bir surette göze çarpmaktadır.

Asıl metin

[Ih A. a.]

.....𐌹𐌸𐌴𐌺𐌸𐌵𐌹𐌲𐌸𐌴𐌲𐌸𐌴𐌲 1

𐌹𐌸𐌴𐌺𐌸𐌵𐌹𐌲𐌸𐌴𐌲𐌸𐌴𐌲 2

𐌹𐌸𐌴𐌺𐌸𐌵𐌹𐌲𐌸𐌴𐌲 3

Transkripsiyonu :

1. tekeş kül tudun inisi..
2. y^ük^ünir k^ün bedizmi[ş]
3. azg^{an}az er ag^{ar} bedismiş...

Tercümesi :

1. Kül Tudun'un küçük kardeşi Tekeş
2. ibadet gününde yapmış
3. Azganaz er agar (?) yapmış.

Büyük taşın arka tarafında bulunan yazıt:

Asılmetin

[ih A. b.]

ᠰᠢᠯᠠᠮᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰᠤᠨ ᠤᠨᠢᠰᠢ ᠠᠯᠲᠤᠨ ᠲᠠᠮᠭᠠᠨ ᠲᠠᠷᠬᠠᠨ 1

ᠶᠤᠭᠤᠨ ᠤᠮᠠᠳᠤᠬᠤ ᠤᠴᠦᠨ ᠠᠳᠢᠷᠢᠳᠢᠮᠢᠮᠢᠰᠢᠨ ᠠᠬᠤ ᠬᠠᠰᠢᠮᠢᠮᠢᠰᠢᠨ

ᠵᠢᠷᠭᠤᠯᠤᠨ ᠶᠡᠯᠭᠡᠬᠤ ᠳᠣᠮᠤᠵᠤᠨ ᠶᠢᠯᠤᠨ 2

ᠰᠢᠵᠢᠨ ᠠᠶᠢᠨ 3

ᠠᠳᠢᠷᠢᠳᠢᠮᠢᠮᠢᠰᠢᠨ ᠰᠠᠬᠤᠨᠠᠷ ᠠᠷᠲᠢᠮᠢᠮᠢᠰᠢᠨ ᠠᠳᠢᠷᠢᠳᠢᠨ 4

Transkripsiyonu :

1. K^üül Tudun inisi Altun Tamgan Tarhan
yugun um^aduk ünün ^adiridimiz [a] ka^alim [a]
ölüg uyarıg ermiş ka^asim [a] k
2. oğul [l^a]rı Turgul yelgek; lakzın yıl
3. bardınız [a] siz l
4. ^adirilmişça saknur ertimiz ^adiril

Tercümesi :

1. Kül Tudun'un küçük kardeşi Altun Tamgan Tarhan'ın cenaze merasimini yapamadığımız için ayrıldık. Kalalım. Müteveffa nüfuzlu (?) imiş. [geride] kalmış olan
2. oğulları Turgul, Yelgek; domuz yılında.
3. vardınız siz.
4. ayrılmış gibi müteessir idik. Ayrıl.

Yene bu mezara ait ve yerden çıkarılmış olan diğer bir taşın üzerinde ortasında bir geyik resmi ve etrafında şu metin vardır:

Asıl metin

[IhA. c]

I * H * : E Y ƒ ʔ : ʔ ʔ ʔ k ʔ ʔ H N 1
 * H ʔ ƒ : > D ʔ ʔ D ʔ H ʔ * E Y N : I * ʔ ʔ ʔ 2
 ʔ * ʔ ʔ ƒ : ʔ ʔ ʔ ʔ 3

Transkripsiyonu :

1. üze t̄nri ʔrkl̄ğ m . . . k m'ş
2. ʔd̄r'lm'ş ölüğme . . . tr . . . y'g'ı'ayu b'rt'm
3. ç'n'ʔr b'ed'izm'ş

Te,cümesi :

1. üstteki kudretli sema . . .
2. ayırılmış; ölü olan (= müteveffa) . . . ağlayı verdim (Yahud : cenaze merasimi yapıverdim.)
3. Çiner (?) yapmış.

NOTLAR

a. 2. yükün - kelimesi ihtiram makamında baş eğmek demektir. [Kâş. III, 60] Binaenaleyh aynı zamanda ibadet etmek manasına da gelir. Türkçede yükünç ibadettir. [Kâş. III, 277] O halde bu metindeki mana ibadet edilen gün olabileceği gibi batan gün de olabilir.

a. 3. Türkçede z ile başlayan kelime olmadığına göre buradaki has isim Azganaz'dan başka türlü okunamaz. Aynı isim diğer yazıtlarda da geçmektedir. Anlaşılan bu adam orada bu çağlarda taş işliyen san'atkârlardan biridir.

g r şeklinde yazılan kelimeyi ben halledemedim. Belki ag- fiilinden gelmektedir; Fakat bildiğimiz ag- fiili yükselmek, yukara çıkmak manasına geldiğinden bu metindeki kelimeyi bu fiil ile alâkadar bulamadım.

u. fiili muktedir olmak manasına gelir. O halde umaduk yapamadık demek olur.

uyar sözünü tahmini olarak nüfuzlu diye terceme ettik. Kâşgari'deki ايمان fiili de bizim bu tahmini tercümemizi takviye eder zannındayız. [I, 152]

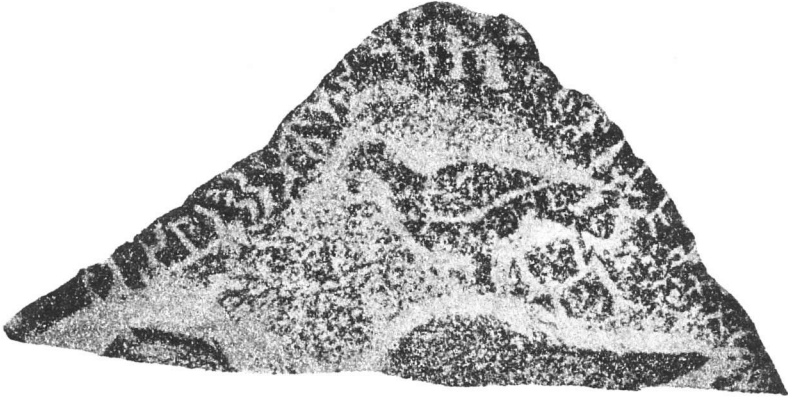
b. 4. sakın- fiilini düşünmek diye de tercüme etmek mümkündür.

c. 1. Bu metnin mühim bir kısmı okunamamaktadır. Okunabilen kısımları bilhassa Radloff'tan faydalanarak kayıt ile iktifa mecburiyetinde kaldık.

2. c. y'g'layu b'rt'im sözlerini Radolf yanlış olarak y'g'layu b'rt'im diye okumuş ve düşman oluverdim diye tercüme etmiştir. Biz Németh'in izahını kabul ettik ise de [bk. Németh; Die köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan; KCsA. II, 1-2, s. 143] bu sözü bizce y'g'layu b'rt'im diye okumak daha yerindedir zannederiz. Bu takdirde kelimeyi cenaze merasimini yapıverdim diye terceme etmek gerektir.

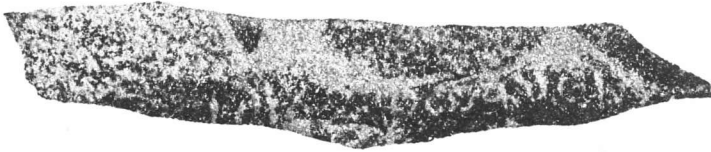
Ihe Ashete. a.

Ihe Ashete yazıtı

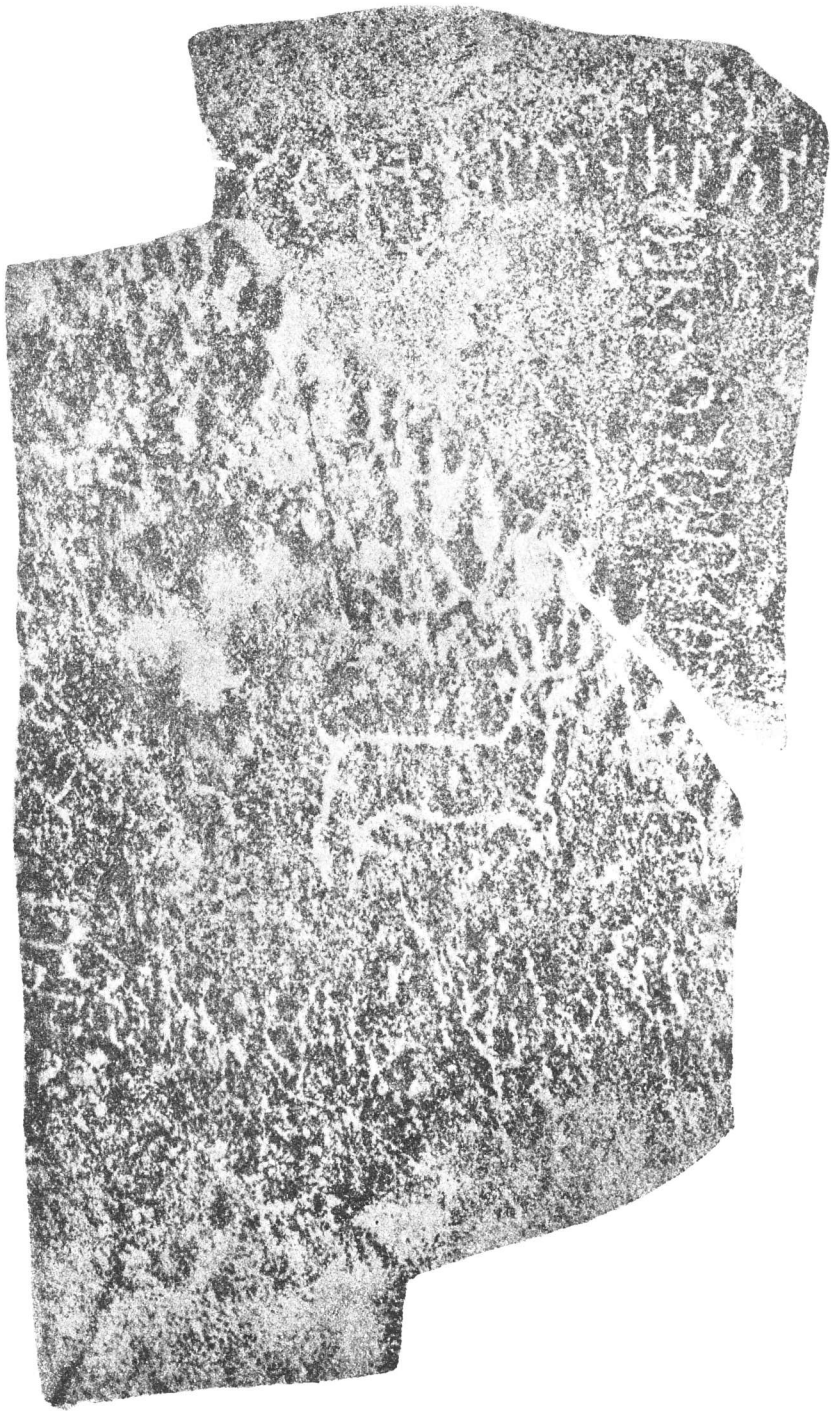
a. metninin rötüş edilmiş şekli

Ihe Ashete

The Ashete yaziti. b.

Ihe Ashete c.

TALAS YAZITLARI

Talas yazıtları

[Ta.]

Eski Talas şehri bugün Evliya Ata şehrinin bulunduğu yerdedir. Bu şehir hakkında gerek Çin kaynaklarında ve gerek arap, fars eserlerinde malumata tesadüf etmekteyiz. Ticaret, ziraat ve bilhassa ipekciliği ile maruf olan bu şehir islâmiyetten sonra da eski şevketini bir müddet muhafaza etmiştir. İslâm kaynaklarında طراز şeklinde dahi yazıldığını gördüğümüz bu şehrin bugünkü Evliya Ata şehrinin yanında olduğunu 1858 de Türk âlimlerinden Çokan Sultan ileri sürmüş, o zamandanberi bu noktayı diğer âlimler de teyit etmiştir. Evliya Ata, isminden de anlaşılacağı vechile sonraları islâmiyet zamanında ortaya çıkmış olup Kara Hanlılara ait olan iki evliyadan dolayı bu ismi almıştır [1]. Şunu da kaydetmek gerektir ki eski Talas şehri tam bugünkü Evliya Atanın bulunduğu mevkide olmayup şehrin biraz cenup tarafına düşmektedir ki bugün buralarda bahçe ve bostanlar vardır. Eski Talas şehri hakkında Kaşgarlı Mahmut da izahat vermektedir. Bu devirde iki Talas şehri olduğu anlaşılmaktadır. Asıl Talas şehrine Ulug Talas adı verilmekte idi. İslâm hududunda olan diğer Talasa da Kemi [Kıçı?] Talas deniliyordu. [Kaşgarî; I, 306]

Şehir hakkında El Mukaddesi şu malumatı vermektedir: Taraz-büyük ve müstahkem bir şehirdir. Bir çok bostanı vardır. Bir hendeği ve dört kapusu olup büyük bir nehir şehirden geçer.

Çiğil Türklerinin Talas havalisinde bulduklarını gerek El Mukaddesinin ve gerek Kaşgarlı Mahmudun vermiş olduğu izahattan vazıhan anlamaktayız. [III, 330] İstahînin verdiği malûmata göre de Talas hudutlarından Faraba kadar imtidat eden arazide Oğuzlar ve Karluklar oturmakta idi.

1886 senesinde bu eski Türk şehrinde bir Rus memuru olan Kallaur şehir hakkında bir araştırma neşretmiş ve ilk defa olarak Akcı köyünün şarkında sekiz kilometre mesafede Ayırtam-oy denilen yerde Gök Türk yazıtlarıyla yazılmış bir taşın bulunduğunu haber vermişti. Bundan iki sene sonra da yine aynı yerde buna benzer daha diğer taşlar bulunmuştur.

[1] Zeki Velidi; On yedi kumaltı şehiri, S. 35—40

Bu yazılı taşları ilim âlemine ilk tanıtan Fin âlimlerinden Heikel olmuştur [1]. Heikel'in riyasetinde buraya gelen Fin heyeti taşların kopyelerini neşretmiş, daha sonra Radloff, Melioranski, Németh, Maloff gibi âlimler bunların üzerindeki yazıları halletmeğe çalışmışlar ve neşriyatta bulunmuşlardır [2].

En son olarak da Maloff 1936 senesinde SSSR. Fenler Akademiyası öz. SSR Fen Komitesi neşriyatı olarak Masson ile birlikte Talas yazıtlarını bir kere daha ele almış, üç Talas yazıtını okumuştur. Maloff'un bu okuması her ne kadar şimdiye kadar okunanların en iyisi isede bu okuma da tam tatmin edici mahiyette değildir.

Masson ve Maloff'un burada neşrettiği diğer yazıtları biz üçüncü cildimiz de bahse mevzu edeceğiz.

[1] Heikel, *Altertümer aus dem Tale des Talas in Turkestan* (Travaux ethnographiques, 1918, VII).

[2] Németh; *Die köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan*, Körösi Csoma Archivum, Budapest, 1926, s. 134—143.

Maloff; *Bulletin de l'Academie des sciences de l'URSS*, 1929, s. 799—804.

Asıl metin

[Ta. I.]

Ŷ Ŷ L I Ŷ) > Ŷ > Ŷ √ Ŷ Ŷ Ŷ Ŷ L O Ŷ √ 1

Ŷ Ŷ L O Ŷ Ŷ Ŷ Ŷ L Ŷ Ŷ √ Ŷ Ŷ Ŷ Ŷ L Ŷ Ŷ L) √ Ŷ 2

Ŷ 3

Ŷ 4

Transkripsiyonu :

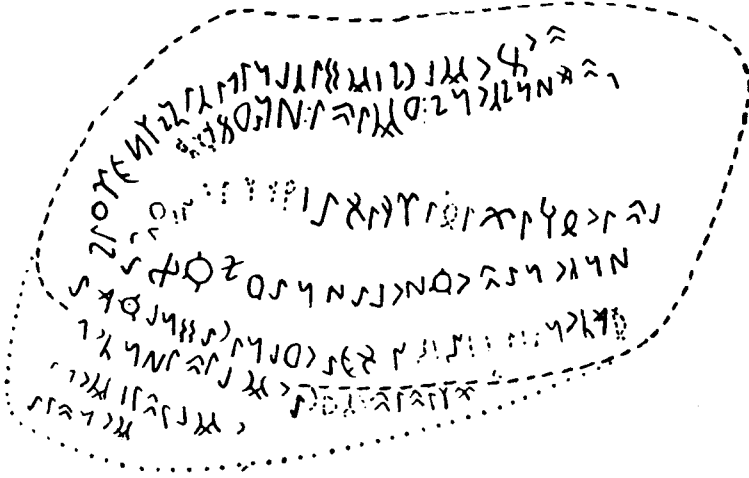
1. a^tzⁱm itip er a^tm Udun [a] size
2. k^at^unı [a] . . . [a] tulı [a] k^almıŶ [a]
3. inil^eri [a] k^ara b^ars [a] og^ul b^ars [a]
4. özⁱnte işⁱnke (?)

Tercümesi :

1. Tarlamı tahdid edip er adım Udun; sizden [ayrıldım]
2. hatunı . . . dul kalmıŶ
3. küçük kardeşleri Kara Bars, Ogul Bars
4. kendinde, eşine (?)

Asıl metin

[Ta. II.]

Transkripsiyonu :

1. [o]tuz oğl^an [a] s^agdıçl^arı piçin [a] ye^ti iğ^rmi [a]
2. ^atım k^ara çur [a] y^ağıtı k^ar [a] y^azımız
3. ^altı ob^ası . . . bir kız a sinⁱl . . . k^almış
4. k^ar çur [a] ^atum kula k^ar [a] y^azımız [a]
5. k^ar çur [a] n . . . özge uy^al^arın [a] ^adırılmış [a]
6. [o]ğlı ^atı tuç^ay^an [a] oğlı ^atı k^ar çur
7. oğlı ^atı s^agu . . .
8. [o]gurtı [a]

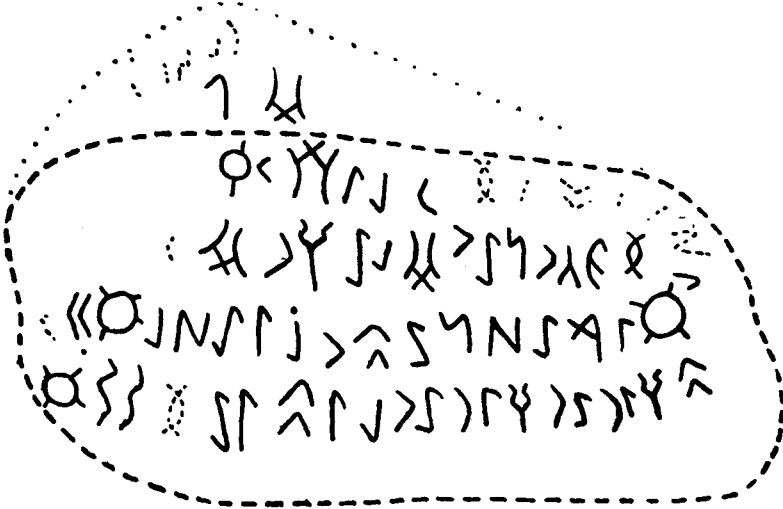
Tercümesi :

1. otuz oğlanın vefakâr arkadaşları maymun (yılının) on altısında
2. adım Kara Çur; yaylâğımıza kar yağdı.
3. altı kabilesi . . . bir küçük kız kardeşi (dul?) kalmış (?)

4. Kar Çur; atım kula (renginde) kar yaylâğımız
5. Kar Çur diğer kardeşlerinden ayrılmış
6. oğlunun adı Tuçayan; oğlunun adı Kar Çur
7. oğlunun adı Sagu
8.

Asıl metin

[Ta. III.]

Asıl metin :

1. gı
2. m oğlın b^eş t[ulı] k^a-
? ?
4. lmiş [a] k^ara tulı [a] k^almış
3. b^eğ çur [a] og^{ul} [a] ^asug
5. t^aşın [a] uşın [a] olıtı [a] b^adⁱm
?

Tercümesi :

1. ...
2. oğlu .. (yaş = genç?) dul ka-
4. lmiş Kara dul kalmış
3. Beğ Çur, Oğul Asug
5. taşını, atının kuyruğunu oturup bağladım.

Asıl metin

[Ta. IV]

𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌺𐌾

𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌺𐌾𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌺𐌾𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌺𐌾

𐌹𐌺𐌹𐌸

𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌺𐌾𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌺𐌾

[𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌺𐌾]𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌺𐌾𐌹𐌺𐌹𐌸𐌹𐌺𐌾

Transkripsiyonu :

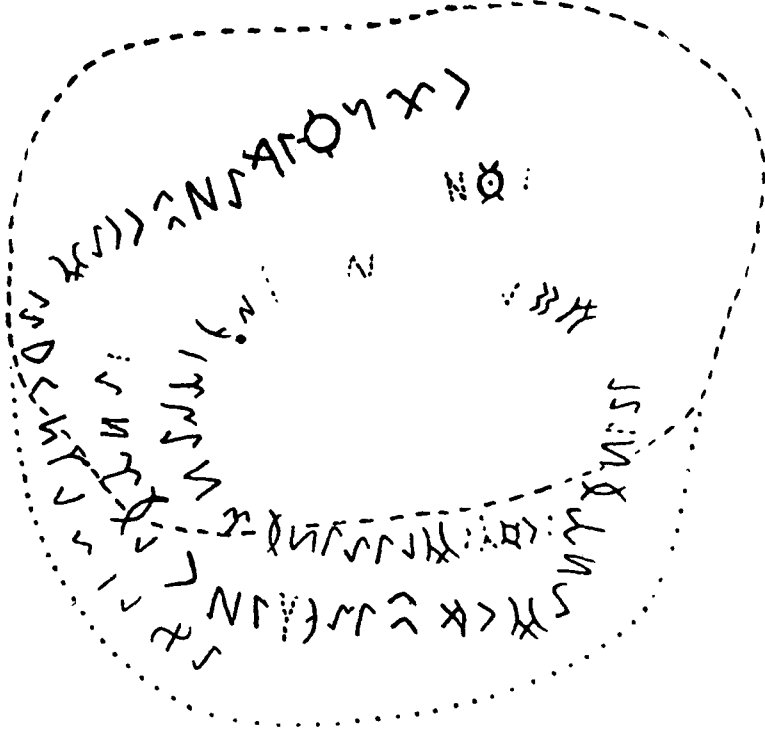
^atı çur [a] otuz oğl^an s^ag² çığ² ^ad^r'^alm¹'ş size t^alç¹g² ^er^en size oğl^an çur ul^ayu k^alm¹'ş k^atunı tulı k^almış [a]

Tercümesi :

Adı Çur; Otuz oğlan vefakâr arkadaşından (?) ayrılmış; size mutemet adamlar size Oğlan Çur vâris olarak kalmış; hatunı dul kalmış.

Asıl metin

[Ta. V]

Transkripsiyonu :

1. Ogr^amiş [a] k^atun [a] a^glayurçı [a] size
2. umç[?] oğlu [a] it b^ert [a] ör^ün kü [mü^ş]...
3. İd^ığı [a] it b^ert [a] gum t inⁱleri kul b^ert [a]

Tercemesi :

1. Ogramış hatun aylayıcıları sizle:e
2. öz (?) oğlu İt bert ak gümüş
3. . . . it bert . . . küçük kardeşleri Kul Bert.

NOTLAR

I, 1. *atızım itip* sözlerini Maloff her nedense intizama sokarak diye terceme etmiştir. Halbuki atız kelimesi malûm bir sözdür. Bugün iki tarla arasındaki yer yani hudut, sınır manasına gelir. Kelime Kâşgar'lı Mahmutta da mevcuttur. [I,55] Şeyh Süleyman da kelimeyi tarla kıt'ası diye izah ediyor. [İstanbul tab'ı, s. 5]

I, 1. *Udun* her halde bir has isimdir. Kâşgar'lı Udun'un Hutun beldesinin ismi olduğunu ve Hutunli'lere de bu ismin verildiğini yazmaktadır. [I,72] Türkçede udun- fiili mevcut olup teslim, tâbi olmak manalarına gelir.

I. 3. Kara Bars ve Oğul Bars birer has isimdir. Bars adlı bir çok türkçe has isim vardır. Orhun yazıtlarında da Bars Bey adı geçmektedir. [I D 20] Oğul kelimesi has isim olarak kullanılmıştır. Uygur vesikalarında Oğul tegin has ismi vardır. [Radloff, Uigurische Sprachdenkmäler, s.12.]

I, 4. *özinte işinke* okunması pek kat'i ve sarîh değildir. Maloff bu ibareyi böyle okumuş olup bizde ona uyduk. Maamafih buradaki harfi *nt* değil *m* diye de okuyabiliriz. Bu takdirde kelime özime olur. Çünkü aynı harfi IIinci yazıtta haklı olarak *m* okumaktayız.

II, 1. *sağdıç* bugün de vefakâr arkadaş manasına gelir. [bk. Kâşgarî; I,379]

II, 1. *piçin yeti yeğirmi* sözlerini başka türlü okumak mümkün değildir. Németh'te bunu (yedi yerine altı tarzında) haklı olarak böyle okumuştur. Bu takdirde imlâ kaidelerine dikkat edilmediği anlaşılır. Gerek yeti ve gerek yeğirmi kelimeleri yanlış olarak yazılmıştır.

II, 2. *yagıtı kar yazımız* sözlerini ben de Németh gibi terceme ettim. Anlaşılan burada tabii bir âfetten bahsedilmektedir. Orhun yazıtlarında da böyle bir âfetten bahsedilmekte idi: *Amgı kurgan kışladukda yut boldı*. [II D 31] Yut kışın soğuşundan hayvanların telef olmasıdır [Cilt I, s. 78; not 37]

II, 3. Bu satırın başındaki kelime oldukça vazih bir surette okunabilmektedir: *Altı*. Bundan sonra gelen kelime *obası* harflerinden mürekkeptir.

Binaenaleyh ben bunu *obası* diye okumağı muvafık bulmaktayım. Oba malûm bir kelimedir. Kâşgarî'de kelimeyi kabile diye terceme

ediyor. [I, 81] Bundan sonraki harflerden bir netice çıkarmak mümkün değildir. Yalnız satırın sonunda bir m'ş harfleri vardır. Bundan iki harf evvelkini de *k* okuyabiliriz. Binaenaleyh bana göre satırın sonundaki kelime *k*'lm'ş olabilir.

II, 4. *atum kula* ibaresinde atının rengini söylemesi diğer yazıtlarda da vâkidir. Binaenaleyh bu okumak hernekadar tabii ise de bundan sonra gelen ibarede ben mütereddidim. Németh bu sözleri *kara yazımız* diye okumakta ve *Taurig ist unser Frühling* diye terceme etmektedir. Her nekadar bizde de alınının kara yazısı diye bir tâbir var isede biz bu tabiri islâmlıkla alâkadar bulmakdayız. Kara sözünün mükedder, mahzun manasını eski metinlerde bulamamaktayız. Németh bizim bir lûgatımıza istinaden lehçemizde böyle bir mana aramış ise de bizde kara sözünde bu mana mevcut değildir. Mamafi kara sözünün matem alâme'ti olduğunu Dede Korkut kitabından anlıyorsakta kara sözünün böyle bir manada kullanıldığını bilmiyoruz. Dede Korkut kitabında matem alâmeti olmak üzere «kara geyüb gök sarındılar» ibaresini okumaktayız, [İstanbul tabı, s. 170] Ben kara sözüne bu manayı veremediğimden kelimenin sonundaki *a* harfini kelimeleri ayıran *a* meyanına kattım ve *kar yazımız* sözlerini elde ettiğimi aynı kelimeler ikinci satırda da tamamiyle aynı şekilde geçmektedir.

II, 5. Bu satırda 12 harf kadar okunamıyor. Ondan sonra gelen özge sözü bizim literatürde de malûm olan bir kelimedir. Başka, diğer manalarına gelir.

uya sözünü Németh Şeyh Süleymanın izahına dayanarak kız kardeş diye terceme etmiştir. Filhakika Şeyh Süleyman kelimeyi küçük hemşire, kız kardeş diye izah etmiş isede bu sözü Kâşgarinin izahı veçhile terceme etmek daha yerindedir zannediyorum. Kâşgarî kelimeyi *الاخ والقريب* diye terceme ediyor. [I, 80]

II, 6. *tuçay*'ın herhalde bir has isimdir. Bir Türk parasında da Çayan has ismini okuduğumuza göre [Radloff, Alttürkischen Inschr. 346] burada kelimeyi Tu Çayan diye de okuyabiliriz.

II, 7. Sagu sözü de şüphesizki bir has isimdir. Bu sözün manasını Kâşgarî *المكيال* diye kaydetmektedir. [III, 170]

III, 1. Bu yazıtı Németh tersinden okumuştur. Binaenaleyh Németh'in beşinci satır diye gösterdiği satırı biz birinci satır olarak gösterdik. Daha sonra bizim ikinci satırın - soldan sağa doğru - istikametinde en son olarak bir *k* harfi göze çarpmakta ve dördüncü satırın başında da *lm*'ş harfleri gözükmektedir. Binaenaleyh ikinci satırdan sonra dördüncü satırın devam ettiğini - kelimeyi *k*'lm'ş diye okumak lâzım geldiğine

istinaden - yerinde bulmaktayız. Bu vaziyet asıl metinden takip edilirse daha vazih olarak görülebilir. Türk yazıtlarında satırların bu suretle yazıldığı çok defa vakidir. Maloff'da bunu böyle okumuştur.

III, 2. oğlın sözünden sonra bir has ismin takib etmesi gerek isede burası iyice okunamamaktadır.

III, 3. Beğ Çur iki rütbe adından teşekkül etmiş bir has isimdir. Türk tarihinde bu suretle adlanmış birçok şahıslara tesadüf ederiz. Bunu takib eden Asug ve Ogul sözlerini ben de has isim telâkki etmekteyim.

Németh buradaki Ogul sözünü has isim saymadığından cümleyi Beğ Çur'un oğlu Asug diye tercüme etmektedir. Fakat bu takdirde Ogul sözünü oğlu diye okumak lâzım geldiğinden bu suretle imlâ kaidesine muhalif olarak kelimenin sonuna bir i harfi koymuştur.

III, 5. Bu satırı Németh çok hatalı olarak okumuştur. Her harfi vazihan okunan bu satırda uş sözünü Kâşgarlı Mahmut şöyle izah ediyor: عسيب الذنب يسمى «أش» وهي للطائر والحيل [I, 40] Bu vazih izahattan sonra bu mezar taşında atın kuyruğu bahse mevzu edilmekte olduğu anlaşılmalıdır. Bu okumamız eski bir Türk âdetini de takviye etmektedir. Malûmdur ki eski Türklerde atın kuyruğu kesilir ve ekseriya kabre rezkolunurdu. Müteveffanın at ile birlikte gömülmesi nasıl Türklerde âdet ise kuyruğunun kesilmesi de bir matem alâmeti idi. Altayda Bazırık hafriyatında mezarda bulunan atların kuyruklarının kesildiği görülmektedir. [Bk. Abdülkadir İnan; Altayda Bazırık hafriyatında çıkarılan atların vaziyetini Türklerin defin merasimi bakımından izah, 1937].

XIIIüncü asrın ikinci yarısında meşhur Joinville eserinde bir Kumanın defin merasimini kaydetmekte olup bu izahat arasında mezara atının da gömüldüğü yazılmaktadır.

[Bk. Joinville, Mémoires ou histoire et chronique de Saint - Louis, Paris, 1859, s. 150 - 152].

Dede Korkut kitabında da "ag boz atının kuyruğun kesdiler" ibaresine tesadüf etmekteyiz. [Istanbul tab'ı, s. 170] Bu ciheti gösteren daha pek çok vesika var ise de bütün bunları burada zikre lüzum görmemekteyiz.

III, 5. Németh haklı olarak olt sözünü oturmak manasına gelen olt; oltur- fiillerile alâkadar bulmaktadır. Filhakika Orhun yazıtlarında da "yirmî gün oturup bu taşta bu damgayı koyup," ibaresini okumaktayız. [I C D].

Bu satırın en son kelimesini ben b^ad'ım diye okuyorum. ba- fili diğer yazıtlarda da geçen ve bağlamak manasına gelen malûm bir kelimedir.

IV. Karışık ve satırlar birbirini takip etmeden okunması icap ettiğinden bu yazıtı biz de Maloff gibi ayrı ayrı satırlarla göstermedik.

Transkripsiyonda her ne kadar Maloffun okuyuşunu tercih ettik ise de buradaki ibareyi ikinci yazıttaki otuz oğlan sağdıçları ibaresile mukayese ederek sgçg harflerini biz s^ag[dⁱ]çg diye okumağı daha yerinde görmekteyiz. Maloff ise bunu ^as'g ^aç'g diye okumuş ve fayda ve nimetlerden ayrılmış diye tercüme etmiştir.

V, 1. Ogramış her halde bir has isimdir. Aglayurçı'nın manası vazıhtır. Eskiden hattâ şimdi dahi müteveffanın arkasından ağlayıcılar tutulur.

V, 2. Umç oğlu sözündeki umç sözünü ben Tonyukuk yazıtındaki unç sözile alâkadar bularak hakikî, öz diye tercüme etmek istedim. Fakat bu tercümenin kat'iyeti iddia olunamaz. Çünkü kelimenin üçüncü harfi vazih bir surette okunamamaktadır. Maloff bu sözü Um^aç diye okuyarak temamilen yanlış bir surette has isim zannetmektedir.

Bundan sonra gelen kelimenin her halde has isim olması diğer yazıtlarla da yapılacak basit bir mukayeseden anlaşılabilir. Németh benim it b^ert diye okuduğum sözü imlâ kaidelerinin çok aykırı bir surette dışına çıkarak itⁱ b^ertⁱ diye okumak istemiştir.

Hayvan isimlerinin has isim olarak kullanıldığı malûmdur. Tarihte malûm It-barak has ismini hatırlayınız. Barak sözü de köpek manasına gelir. [Kâşgarî, I, 315] b^ert kelimesi de has isimdir. Kâşgarî kelimeyi efendinin esirine senelik verdiği ücret diye izah ediyor. [I, 286]

V, 3. Bu satırın başlattığımız yerde l harfi pek vazih değildir. Daha sonra d g harflerinden sonra da bir fâsıla vardır. Binaenaleyh g den sonra fâsılayı müteakıp i a harflerinin buraya ait olup olmadığı pek anlaşılammaktadır. Bunun içindir ki Németh evvelki harfleri hiç nazarı dikkate almadan satırı i ä harflerile başlatmıştır. Fakat bu suretle de bir mana hâsıl olamayacağını gözönünde tutarak a harfinin iki nokta yerine kelimeleri ayıran işaret olarak kullanıldığını bildiğimiz için biz i harfinin bir yere aidiyetini düşündük ve satırı böyle okumağa gayret ettik.

Diğer satırda da geçen it b^ert sözü burada da göze çarpmaktadır. Lâkin bundan sonra gelen kelime gumt harflerinden mürekkep olup biz buna bir mana veremedik. Bunu takip eden kelimenin in l.i harfleri okunabiliyor. Bir nokta ile gösterdiğimiz okunamıyan harfin ʏ olabileceği kestirildiğine göre biz bunu ʔ yani r tahmin edebiliriz. O halde kelime inⁱl^eri olmuş olur.

En son kelime ise kul b^ert'den başka bir şey olamaz. Biz kelimeyi has isim telâkki ediyor isek de kul esir ve bert'de esire verilen ücret manasına geldiğine göre bu satırı başka türlü de tefsir etmek imkânı vardır.

İKİ GÜMÜŞ MAŞRABA YAZITI

Bu maşrapaların ilim âlemine tanıtılması Melioranski tarafından olmuştur. Bu Rus âlimi 1902 senesinde Rus imperatorluk arkeoloji kurumunun şarkiyat şubesi notlarında [Cilt: XIV, cüz I, s. 17 - 22] bu iki maşrapa yazıtını esaslı bir surette halletmeğe teşebbüs etmiştir.

Bu kaplar Ermitaj müzesinde 7340 numara altında muhafaza edilmektedir. Elde edilen malûmata göre bu kap müzeye Deli Petronun hususî kâtiplerinden Makarof tarafından 1726 senesinde verilmiştir. Kap bir mezarda bulunmuştur. Bu mezarın da her halde Sibiryada olduğu muhtemeldir. Maşrapa müzenin Sibiryaya eski eserleri paviyonunda bulunmaktadır. Bu paviyonda V inci bölmenin 14 üncü numarası altında mukayyet olduğu kabın dibinde mürekkeple yazılmıştır.

İşte bu gümüş maşrapanın üzerinde Gök Türk yazısıyla yazılmış ibareler gören Smirnof, Malioranski'ye müracaat etmiş, bu suretle kablar tetkik edilmiştir.

Kabın dibinde çok karışık bir surette yazılmış olan ibareler meharretsiz bir elden çıkmış olup bunu halletmek son derece müşkil olmuştur.

Kabın dibindeki ibareler arasında tam ortada şöyle bir şekil vardır:

Bunun bir damga olduğu çok vazih olduğundan kabı tetkik eden

Melioranski hemen damgalar hakkında malûmatı olan Katanof'a müracaat etmiş, ondan şu malûmatı almıştır: Abakan nehrinin kollarından Yes ve Taştıp ırmaklarının menbalarında oturan Kobıy kabilesi arasında

buna benzeyen şu damgalar kullanılmaktadır: Daha sonra

Abakan'daki Kaçın kabilesinin Ak - yüs boyunda da şöyle bir damga

kullanılıyor: Bu damgalar şekillerinden de vazihan görüldüğü

gibi iptidai bir surette insanı tasvir eder. Melioranski'nin verdiği malûmata göre bu nevi damgalara Sibiryadaki Türkler Bagatır damgası diye ad verirler. Sibiryada insan tasvir eden bu nevi damgalar vardır [1].

Bu damganın etrafında okunabilen şu ibareler vardır:

[1] JSFOu, XXVIII deki G. Granö'nin makalesine de bakınız. Tam bu şekle tevafuk etmezse de insanı ifade eden damgalar vardır.

Eski Türk Yazıtları II — 10

ЕҮНМІЛІДІСІ

*tl'g bol s'pinliĝ. Bunun tercemesi *namdâr ol Sepenlig'*dir.

Bu metinde kelimeler her nekadar vazih bir surette okunabiliyor ise de satır düz bir surette gitmemiş, meselâ " harfi aynı satırda değildir; bir az aşağıya düşmüştür. En son € harfinden sonra da bir kaç çizgi var ise de bunlar bir mâna ifade etmemektedir. Binaenaleyh ibareye ait olmayan yabancı çizgiler değil çizikler olması muhtemeldir.

Bu ibareyi takip eden fakat evvelki yazıdan daha büyük bir surette yazılmış ve daha derin olarak çizilmiş şu harfler vardır: ۴۱۷۶ bunu bulun diye okuyabiliriz ve Melioranski'nin dediği gibi bir has isimdir.

Bu kelimenin tam altında şu harfler göze çarpmaktadır: ۲۳۳۱۱۶. Bu harfleri b'ld'ki diye okumak mümkün ise de malûm imlâ kaidelerine asla uymamaktadır. Burada ۱ harfi beşinci harfin yerine yazılması icap ederken buna mukabil ۶ harfini görmekteyiz. Bunu yazanın bir hatası telâkki eder isek ibareyi bir has isim olarak kabul etmek gerektir. Eğer bu has isim bir şehire ait ise Balıçdaki Bulung sözlerini Balıç şehrindeki Bulung diye terceme etmek mümkündür. Eğer bir kabile adı ise ibareyi ona göre terceme etmek icap eder.

Metne dikkat edecek olur isek Bulung sözünden sonra şöyle bir işaret vardır: ۴ Bunun da bir damga olduğu sarihtir. Buna benzeyen bir damga da Uranchai'a tâbi Buluk'ta bulunarak Granö tarafından neşredilmiştir [1].

İkinci kap 1884 senesinde Vyatka vilâyeti Glazov kazası Balezinçkaya nahiyesi Sedyarski köyünde bulunmuştur. Alt kısmı zedelenmiş ve dibi kopmuştur. Kulpu da kırıktır. Bu kırık ve parçası noksan kulpun üzerinde Gök Türk yazısıyla yazılmış bir ibare vardır.

Bu kulpun üzerinde iki satırlık bir ibare var ise de kulpun kırık ve kırığın kaybolmuş olması dolayısıyla ibarede okunabilen kısımlar pek kat'i bir surette kestirilememektedir.

Melioranski'nin bu gümüş kabın üzerindeki okunabilen kısımları halle çalışmasını hiç bir şey ilâve etmeden okuyucularımıza arz ediyoruz.

[1] JSFOu. XXIII, makale sonundaki tabloya bk. Aynı zatın yine bu mecmuanın XXVI ncı sayısındaki VI ncı tabloya bak. Joseph Castagné tarafından neşrolunan Les Tamgas des Kirghizes'de dahi çıkan bir Kırgız mezarı resminin üzerinde buna benzer bir damga vardır.

»Yŷ : 1»Hŷ : 1»ŷ : 3X — — — ? 3ŷ 1.
 (ŷŷ)ŷŷ : 3 2.

Yine Melioranski bunun transkripsiyonunu şöyle yapmaktadır :

1. k^eğ (kⁱg) — — — d^eğ (dⁱğ) k^eñçe k^erünçe k^elünç^e.
2. k müç[?] [esi]

Mumailayh bu transkripsiyonu verdikten sonra bunu şöyle tercüme ediyor: Gelin (sıfatile) küçük kızı Gerünçe için düğün hediyesi.

Filhakika burada oldukça kabul edilebilecek bir şekilde okunan kençe sözü Melioranski'nin gösterdiği kaynaklarda [Vambéry; Çağ. Sprachst.; Pavet de Courteille lûgati, Şeyh Süleyman lûgati ve Radloff] mevcut bir akraba ismidir. Şeyh Süleyman bunu ihtiyarlıkta tevellüt eden pek sevilen çocuk diye izah ediyor. Daha sonra müçe kelimesi de malûm bir kelimedir. Bu söz düğün hediyesi mânasına geldiği gibi başka mânalara da gelir [1].

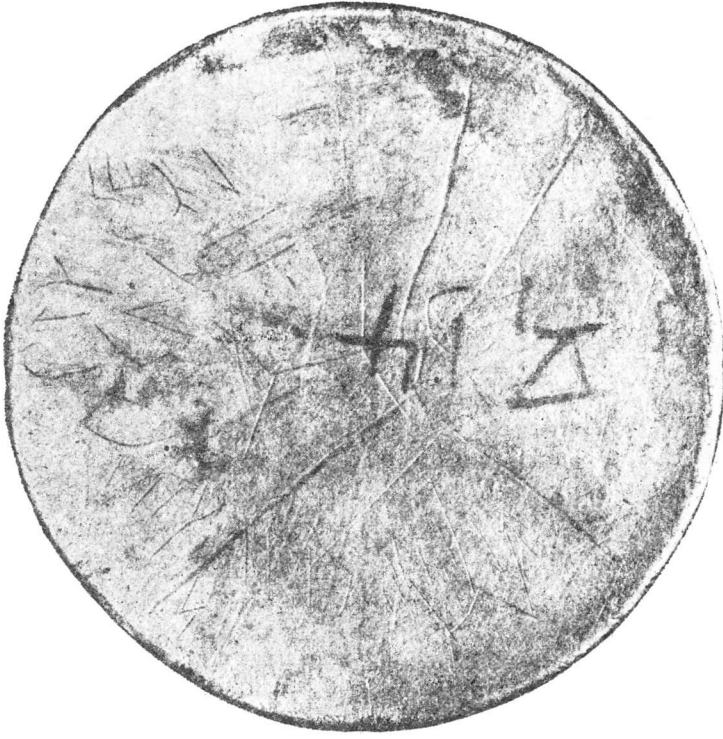
Melioranski'nin kendisinin de tereddütle okuduğu bu hal suretini kabule imkân yoktur. Çünkü u, o sesini veren > harfinin asla ü veya ö okunmasına imkân yoktur. Daha sonra Melioranski birinci satırın sonundaki kelimenin en sonuna Türk imlâ kaidesinin tamamen hilâfına olarak kendiliğinden bir e ilâve etmiştir. Halbuki bu kelimeyi k^el ünç diye daha doğru bir surette okumak mümkündür. ünç sözü Tonyukuk yazıtında da geçer. Emin, mutmain mânasına gelir [2]. O halde kelimeyi emin olarak gel diye terceme edebiliriz.

Yazıttaki diğer kelimeler o kadar bozuktur ki bunu sarih ve k t'i-yetle okumak pek mümkün olamaz. Maamafih burada kençe ile kel ünç sözlerini açık bir surette okuyarak kabule imkân vardır.

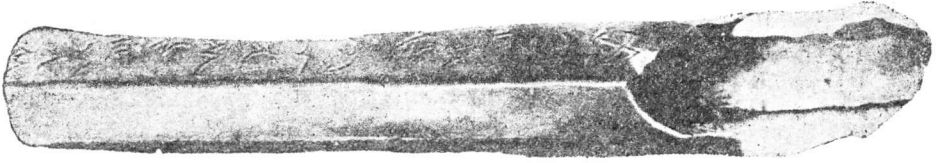
Yazıtın VIII veya IX uncu asıra ait olması muhtemel olduğunu Melioranski ileri sürmektedir.

[1] Bu hususta bakınız: Prof. Abdülkadir İnan'ın Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası; cilt I, s. 132, not 1. Aynı sözü Yazıcıoğlu Ali de tanıtmaktadır. Bu makalede Yazıcıoğlunun ibaresi de nakledilmiştir, s. 123.

[2] Bu kelime için bakınız: Cilt I, S. 123, not 10.

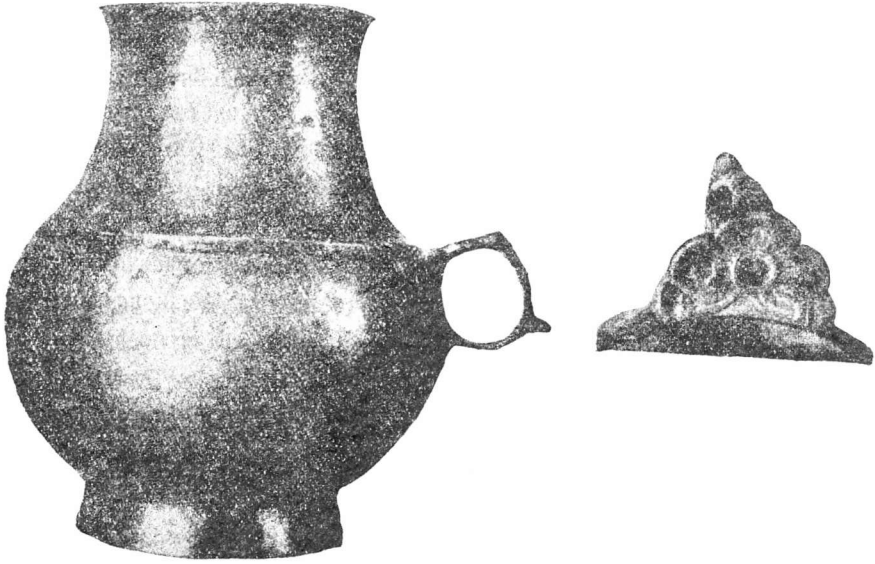
Yazıtı havi Maşrapanın dibi

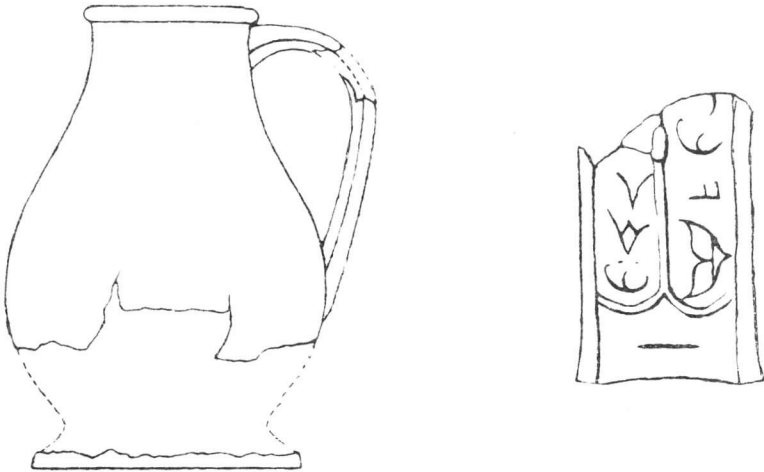
İkinci Maşrapanın kulpundan bir parça

İkinci Maşrapanın kulpundan diğ er bir parça

Birinci maşrapa ve süs tarafından bir parça.

İkinci maşrapa ve kulpundan bir parça.

GÖK TÜRK YAZILI İKİ KUMAN
YÜZÜĞÜ

1932 senesinde Macaristanda Kecskemét vilâyeti havalisinde Ladanybene ve Kunkerekegyhaz hududlarında XIII. üncü asra ait kadın mezarlarında iki gümüş yüzük elde edilmiştir ki bu yüzüklerin üzerinde Gök Türk alfabesile yazılmış Türkçe metin bulunmaktadır. Bu yüzüklerin mevcudiyeti Gök Türk alfabesinin Kumanlar arasında kullanıldığını ve XIII üncü asra kadar bu yazının devam ettirildiğini göstermesi itibarile millî tarihîmiz bakımından son derece mühimdir.

Yüzüklerin bulunduğu mezarlarda Kecskemét vilâyeti müzesinin müdürü olan Szabo Kalman hafriyatta bulunmuş ve elde ettiği bütün eserleri müzeye naklederek yüzüklerin üzerindeki Gök-Türk harfleriyle yazılan kelimeler de kimsenin dikkat nazarını çekmeden 1932 den 1936 senesine kadar müzede saklanmıştır. Nihayet 1936 da Macar âlimlerinden Mészáros Gyula eylülün 12 sinde bu müzeyi ziyaret ettiği sırada yüzükler dikkat nazarını çekmiş ve bu hususta araştırmalarda bulunarak yüzüklerin üzerindeki metinleri 1936 da Szeged vilâyetinde çıkarılan Népünk és Nyelvünk adlı mecmuanın VIII. inci sayısında rünik yazılı Kuman dil yadigârları namı altında çıkarmıştır.

Kumanlar, Macaristana Moğol istilâsı önünden kaçarak 1239 senesinde reisleri Kuthen'in idaresi altında gelmişlerdir. 1238 senesinde Moğol orduları Lehistan'a hücum etmişti. Moldavyanın ormanlık arazisinde oturan Kumanların reisi Kuthen bu gâlip ordulara karşı gelemeyeceğini anlayınca Macar Kralı IV üncü Béla'ya bir sefaret heyeti göndermiş, iki hükümdar arasında yapılan müzakereler neticesinde Kumanlar kırk bin aile olarak Macaristana gelmişlerdi. Bundan sonra Kuman reisleri hıristiyanlığı kabul etmişler ve kendilerine gösterilen yerlere yerleşmişlerdi. Macar halkı ülkelerine yeni gelen bu kavim ile anlaşamamış, bir müddet sonra aralarında ihtilâflar çıkmaya başlamıştı. Kumanların Macaristana yerleşmesinden bir sene sonra Macarlar arasında müthiş bir haber çalkandı: Moğol orduları Macaristana yaklaşmakta ve Macar kralına kendilerine tâbi olmalarını teklif etmekte idi. Filhakika bir müddet sonra Batu Hanın ordusu Macar hudutlarına gelmiş, Macarları mağlûp ederek Macaristanın içerlerine doğru ilerlemeğe başlamıştı. Bunun üzerine Macar Kırallı Kumanlara kendilerine iltihak için emir göndermiş, aynı zamanda Avusturyalılardan da yardım istemişti. Fakat daha kuvvetlerin henüz bir kısmı gelmiş iken Peştenin ufuklarında yakılan köylerin dumanları gözükmeye başlamıştı. Herkes bu felâketin Kumanlar tarafından getirildiğine inanmakta ve

evvelâ bunları tedib etmek lâzım geldiğini ileri sürmekte idi. Nihayet Kumanların aleyhine olan bu tahrikler artmış, Macarlar Kuman reisinin ikametgâhını sarmışlardı. Kuman reisi Kuthen sarayın penceresinden son okuna kadar kendini müdafaa etmiş ve düşman elinde bırakmamak için bizzat karısını ve çocuklarını keserek kendisi de intihar etmişti. Reisle-
rinin bu akibetini haber alan Kumanlar kendilerini müdafaaya başlamışlar, bir kısmı da Moğollara iltihak etmişti. Moğol hükümdarı Ügetay'ın ölümünden sonra Batu kurultaya çağırılınca 1242 senesi yazının sonlarında Moğol orduları Macaristandan çekilmişti. Kumanlarda artık Macaristanda kalamıyacaklarını bildiklerinden başka yerlere gitmeğe başlamışlar; fakat Béla Moğol istilâsını geçirdikten sonra Kumanları tekrar memleketine davet etmiş ve bunları Macaristanda yerleştirmişti.

Bu tarihten itibaren Kumanlar Macarlara tâbi olarak ve onlara her hususta yardımcı vaziyette yaşamışlar, gittikçe Macar camiası arasında macarlaşıp kaybolmuşlardır.

Kumanların her halde XVI. inci asra kadar dillerini muhafaza ettiği ağızdan ağıza nakledilmekte idi. Bütün bu dil yadigârları Macar âlimleri tarafından tetkik edilerek neşredilmiştir. XVIII. inci asırda Macaristanda Karcağ'da Varro adlı biri Kuman dilini konuşanların en sonucusudur.

Macaristandaki Kumanların dil yadigârlarının mühim bir kısmı Hiris-tiyan Kumanların Bizim Atamız duasıdır. 1745 senesinde evvelce ismi geçen Varrodan bir Bizim Atamız duası kaydedilmiştir. 1774 te de aynı dua Bankos İstvan adlı başka birisinden naklen yazılmıştır. Bu devirlerde Kumanlar atalarının bu son dil yadigârlarını unutmamak için mekteplerde çocuklarına dahi öğretmekte idiler. Bu suretle Kumanların Bizim Atamız duasının muhtelif zevat tarafından zaptedilmiş müteaddit metinleri vardır [1]. Bu metinler içinde en sonucusu 1913 te Szilardffy Lajos adlı bir istasyon başkontrolü ağzından kaydedilmiştir [2].

Macaristandaki Kumanların tarihi hakkında en toplu ve en teferruatlı tetkiki Gyarfaz İstvan yazmıştır. Dört ciltten ibaret olan eserinde Macaristandaki Kumanlar hakkında esaslı tetkikler vardır. Bu zat geniş bir malzeme ile çalışmış olmasına rağmen Kumanların eskiden beri Macar

[1] Bütün bu metinler için bk. Mészáros; *Magyarország Kun nyelvmélekek*, Budapeşte, 1914.

[2] Bu son metin Mészáros tarafından yukarıda zikredilen eserde neşredilmiştir. 1926 senesinde Macaristanda neşrettiğim bir yazı üzerine bu zattan yani Szilardffy'den, bir mektup aldım. Mektupta Mészáros'un eserinde yazılan malûmatın tamamen aksi yazılmakta idi. Mészáros'a göre Szilardffy bu metni çocuk iken annesinden öğrenmiştir. Halbuki aynı zat bana yazdığı mektupta küçük iken bir çobandan öğrendiğini kaydediyor.

olduğunu ileri sürmüş ve bu mesele hakkında Kont Kuun Géza ile aralarında münakaşa olmuştur [1].

Kumanların kendilerine mahsus yazıları olduğunu gösteren vesikalara da tesadüf etmekteyiz: Meşhur Çek müerrihlerinden Balbinus Bohuslaus 1677 senesinde çıkarmış olduğu eserinde Moravya'da İvançice (=Eibenschitz) ve Oslova manastırı havalisinde bir mabette Kumanların birçok mezarı olduğunu ve bunların üzerinde kendi harflerile yazılı ibareler bulunduğunu yazmaktadır. Müellif bu kayıtlardan sonra bunları bizzat gördüğünü de kaydetmektedir [2]. Kuun Géza bu yazının Uygur yazısından başka birşey olamayacağını ileri sürmekte idi [3]. Balbinus'un bu bahsettiği eserler Macar ilim adamlarının çok evvel dikkat nazarını çekmiş, buralara muhtelif zamanlarda araştırmalar için gitmişler, hatta Macar İlim Akademisi tarafından da bu hususta araştırmalar yaptırılmış, fakat bu araştırmaların neticeleri çıkmamıştır.

Başka bir vesika daha vardır ki Macaristanda Doğu yazılarının tanındığını göstermektedir: Macar rahiblerinden Julianus Şarka yaptığı seyahatinden döndüğü vakit Batu Hanın Macar Kralına yazdığı bir mektubu getirmişti. Bu mektubun yazısı tabii Moğol hükümdarlığında câri olan Uygur yazısı idi. Verilen izahata nazaran Macaristan'da bu mektubu okuyanlara çok tesadüf edilmiş, fakat lisan Moğolca olduğundan kimse mektubu anlayamamıştı.

Diğer bir vesika da Kumanların yazısı olduğunu göstermektedir: Fransa Kralının dostu ve onun hayatını yazan meşhur Br. Joinville 1252 senesinde kiral ile Filistin'e gitmiş, burada meşhur Nariot de Toucy'nin oğlu Nariot ile tanışmıştı. Bu Nariot'nun üveği annesi Kuman Kralının kızı idi. Joinville bu zattan Kumanlar hakkında birçok malûmat almış ve eserinde sırasını getirerek bundan bahsetmiştir. Joinville bu hususta şu satırları yazmaktadır: "(Nariot) daha bir diğer şayanı hayret meseleden bahsetti ki bu Kumanların nezdinde bulunduğu sırada vaki olmuştu. Tam bu sırada zengin bir Kuman şövalyesi ölmüştü ki bunu aşağıdaki tarzda gömmüşlerdi: Onunla birlikte en iyi atını ve en kahraman muhafızını canlı olarak gömdüler. Muhafızı kabre koymadan evvel muhafız defin merasiminde hazır bulunan Kuman Kraliile rüesaya veda etti. Bunlar bir mendile çok miktarda altın ve gümüş koyarak ona şöyle hitabetti:ler: Öbür dünyada bana ödünç olarak aldığını geri verecek misin?.. Kuman kralı da kendisinden evvel hükümdarlık eden krala

[1] Gyarfas İstvan; A jazkunok nyelve és nemzetisége, Budapest, 1882; Kuun Géza; Kunok nyelvéröl és nemzetiségéről, Budapest, 1885.

[2] Balbini Bohuslaus, Epitome rer. Bohem. S. 266-7.

[3] A kunok nyelvéröl és nemzetiségéről, Budapest, 1885

yazılmış bir mektup verdi ki buna muhafızın kahramanca yaşadığını, ona iyi hizmetlerde bulunduğunu ve hasletlerine mukabil iyi mukâfatlar verilmesini rica etmekte idi. Bundan sonra muhafızı ve atı efendilerinin kabrine koydular ve üzerine rendelenmiş tahtalar yerleştirdiler ve hazır bulunanlarda kabre toprak ve taş atmağa başladılar. Daha akşam olmadan kabrin üzerinde yüksek bir tepe vücade getirdiler., [1]

Bütün bu izahat Kumanların her halde bir yazısı olduğunu sarih bir surette göstermekte ise de bu yazının mahiyetini tayin etmek pek müşküldü. Macaristanda bulunduğunu haber verdiğimiz iki yüzüğün metinleri ise artık sarahatle Kumanların Gök-Türk alfabesini kullandığını göstermektedir.

Ladanybene'deki yüzük gümüşten yapılmıştır. Mészárosun yazdığına ve kopyasını buraya aynen dercettiğimize göre metnin iki tarafında da boşluk doldurmak için bir takım süs makamında çizgiler çizilmiştir. Her tarafı müsavi olmıyan bu yüzüğün genişliği 5.5, 5.0, 4.5 mm. dir. Harflerin yüksekliği 3.0, 3.5 mm. dir. Yüzüğün kalınlığı ise 1.0 mm. dir.

Yüzüğün üzerindeki metin şudur :

Bu metnin transkripsiyonu şöyle olmak gerektir :

yüs^ugu kös^el

Bu metni yüzüğü güzel diye tercüme eden Mészáros buradaki (=s) harfini z diye okumaktadır. Yalnız yüzüğü sözündeki son sesli harfin

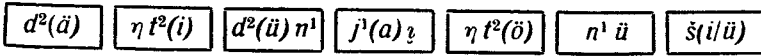
[1] Eserin asıl metnini de buraya dercediyorum: «Encore nous conta une grant merveille, tandis que il estoient en leur ost: que un riche chevalier estoit mort, et li avoit l'en fet une grant fosse large en terre, et l'avoit l'en assis moult noblement et paré en une chaere; et li mist l'en avec li le meilleur cheval que il eust et le meilleur sergent tout vif. Le serjant avant que il feust mis en la fosse avec son seigneur, avec le roy des Commain et aus autres riches seigneurs, et au prenre congé que il fesoit a eulz, il li mettoient en echarpe grant foison d'or et d'argent, et li disoient: Quant je venré en l'autre siècle, si me rendras ce que je te baille. Et il disoit: Si ferai-je bien volentiers. Le grant roy des Commain li bailla une lettres qui aloient a leur premier roy; que il li mandoit que preudomme avoit moult bien vescu et que il l'aveit molt bien servi, et que il li guerredonnast son servise Quant ce fu fait, il le mistrent en la fosse avec son seigneur et avec le cheval tout vif; et puis lancèrent sur la fosse planches bien chevillées, et tout courut a pierres et a terre. Et avant que il dormissent - il fet, en remembrance de ceulz qui il avoient enterré, une grant montaigne sur eulz...» Joinville, Mémoires ou histoire et chronique de Saint Louis, ed. Fr. Michel, Paris, 1859, S. 150 - 152.

ü olmayıp da u olması dikkate çarpmakta ise de bunu da nâşir her halde imla hatası telâkki etmektedir.

Kunkerekegyhaz'daki yüzüğün uçlarının kaynadığı yeri kat'iyetle tayin etmek mümkün değildir. Yüzüğün evvelkisi gibi yuvarlak olmadığı anlaşılmaktadır. Yedi köşelidir. Genişliği 5.5, 50. mm. yazıların yüksekliği 2.5 mm. ve kalınlığı da 1.0 mm. dir. Bu da gümüşten yapılmıştır. Harfler aşağıdaki kopyasında görüldüğü gibi kutular içine alınmıştır.

Bu metni Mészáros şöyle okumaktadır:

Halbuki bu metne ancak şöyle bir transkripsiyon yapılabilir:

d²nt¹ d²ny²ın t⁰nüş¹

Bu ibareyi "böyledir düyanın dönüşü,, diye tercüme etmekte olan Mészáros'un bu okumasını şu sebeplerden dolayı kabule imkân yoktur: 1 — Baştaki harf D okunduğu gibi dördüncü harf de D okunmaktadır. Halbuki bu harflerin her ikisi ayrı tarzda yazılmıştır. Vaki D harfinin her iki şekilde de yazıldığı vaki ise de bir metin üzerinde iki şekilde yazılmış olması şübheyi tevlit etmektedir. 2 — Sağdan beşinci harf N, onuncu harf te yine N diye okunmuştur. Burada da her iki harf ayrı tarzda yani birbirine tamamiyle ters olarak yazılmıştır. Bir metinde bir harfin iki türlü yazılmış olmasını - tıpkı evvelkisi gibi - kabul etmek güç olur. 3 — Birinci ve üçüncü kelimelerde sonlara birer i harfinin konması zarurî ise de kaide mucibince bunun aslında mevcut olması gerekti. Binaenaleyh Mészáros'un bu okuyuşunu kabul etmek için üç kelimelik metinde her üç kelimeninde hatalı yazıldığını kabul etmek lâzımgelmektedir.

Mészáros da yüzük içindeki böyle bir ibarenin mevcudiyetini tuhaf bularak bunun vechi tahririni izaha lüzum hissetmiş, her halde bir atalar sözü veya bilmece olabileceğini ileri sürmüştür. Halbuki ibarenin kendisi bunun ne atalar sözü, ne de bilmece olamayacağını vazihan göstermektedir.

Ben bu yüzük içinde bir tarih (date) yazılmış olduğunu zannederek bunu aradım. Tam ortadaki kutu içindeki iki harfi ayı diye okuyabiliriz. Böyle olunca bundan evvelki kelime ayın adı ve sonraki de rakamları ifade etmiş olması gerektir. Fakat bundan sonra müşkülât başladı ve bu harfleri ihtiva eden bir ay ismi bulamadım. Araştırmamın menfi netice vermesine rağmen bu ibarenin her halde bir tarih olunduğunu kuvvetle tahmin etmekteyim.

İki ağırşak yazıtı

Bayan öğretmen Manastrua ve Petrua tarafından ilk def'a olarak bulunup Pr. Pedri tarafından da Buryat ülkesinin uzak mazisi adlı makalede [Irkutsk, 1922 - 1928] bahse mevzu edilen iki ağırşak yazıtı vardır ki bu yazıtlar 1931 senesinde Martti Räsänen ve Kai Donner'in JSFOu. mecmuasının XLV inci cildinde neşredilmesile daha fazla ilim âlemince malûm olmuştur. Bu yazıtlar mevzuları itibarile büyük bir ehemmiyet taşımamakta iseler de buldukları saha itibarile yani Türk alfabesinin yayıldığı noktaları göstermesi bakımından ayrı bir değer taşımaktadır.

Eserler Baykal gölünde Olohon adasının cenup-garp tarafında bulunmuştur. 1912 senesinden itibaren muhtelif senelerde Utu - Jelga denilen yerde birtakım eski eserlere tesadüf edilmiştir ki bunların içinde ikisinin üzerinde Göktürk yazılı metinler de vardır.

Bu eserler hakkında Pr. Pedri bir nazariye serdetmekte idi. Profesöre göre bu eserler Kurumçi demircilerine yani Yakutların cediti a'lä-larına aittir. Halbuki eser hakkında ikinci araştırmayı yazan Kai Donner ise bu demircilik kültürünün başkalarına ait olduğunu ileri sürmekte ve bu eserlerin ise bunlara ait olmayıp Baykal havalisinde bulunan Kurikan'lara aidiyetini farzetmektedir.

Kai Donner ve Martti Räsänen'in araştırmalarından sonra 1933 senesinde Le langage et la mentalité adlı Rus mecmuasının birinci cildinde [S. 170 - 173] G. Ksenofontoff diğer bir araştırma neşretmiş ve bu araştırmasında Pedri'nin faraziyesini teyit ile eserlerin üzerindeki metinleri Yakut lehçesile izaha çalışmıştır.

Eserler iplik bükülen iğlerin tekerleğinden ibarettir ki buna bugün biz de dahi ağırşak adı verilmektedir. Ağırşaklar taş kömüründen mamûl olup kuturları tahminen 6 sm. kadardır.

Ağırşaklardan birisinin üzerinde şu harfler göze çarpmaktadır.

Н А Ч Ү Д Ү Ө Н

Bu harf dizisinde sağdan beşinci harften itibaren okuyabileceğimiz kelime ağırşak tır. Bu kelime bugün kullandığımız ağırşak sözünün aynı olup eski lûgatlerimizde de mevcuttur. Sağdan dört herfi de metni tetkik eden Räsänen şöyle okuyor: k^ad^rk. Eski türkçede ve bugünkü bazı lehçelerde mevcut olan bu kelime kadır- fiilinden gelmektedir. Kadır- sözü ise çevirmek, bükmek, döndürmek manalarına gelir. Binaenaleyh kelimelerin hepsini bükülen ağırşak diye tercüme edebiliriz.

Diğer yazıtın üzerinde daha fazla harf grubu vardır. Deliğin tam etrafına isabet eden yerdeki harfler şunlardır : d^z g^z ü l^z g² a r^z
Bunun transkripsiyonu şöyle olabilir: °dğülüğ [a] °r bunun manası iyi adamdır.

Ağırşağın kenarına dairen yazılmış olan kelimelerden şunlar seçilebilmektedir :

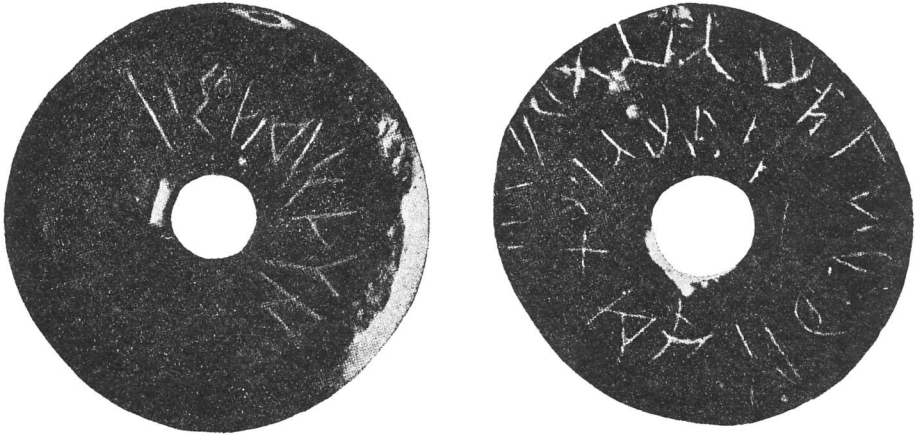
ΛΙΩΔΗΗΕΥΥ

Räsänen bu harf grupundaki sağdan dördüncü harften itibaren üçer harfi ^ar^ka^r diye okumak istiyor. Kâşgar'lı Mahmud'un eserinde böyle bir kelime vardır. Mahmut kelimeyi şöyle izah etmektedir : dağ geçisinin dişisi demektir. Boynuzlarından bıçak sapları yapılır.

Aynı zat baştan üç harfi de °r^liğ diye okumaktadır. Bu nevi okuma ihtimallerini ileri süren Räsänen kelime grupunu ^ka^r °y b^eş yani kar ayının beşinde yahut ta ^ar^ka^r °y b^eş yani arkar ayının beşinde diye okumanın mümkün olduğunu söylemektedir

Bizce ikinci okuyuş tarzı daha yerindedir. Çünkü Kâşgar'lı Mahmut eski Türklerde ay adlarının hayvan isimlerinden ibaret olduğunu kaydettiği gibi oğlak, uluğ oğlak ayı diye adlar da zikrediyor. [1,291]

Her halde bu araştırmadan şu netice istihrac olunabilir ki bu metinde bahse mevzu edilen zannolduğuna göre ağırşağın tarihidir.

Ağırşakların metinleri.

Koy - Sarı yazıtı

Maloff 1929 senesinde Bulletin de l'Académie des Sciences de L'URSS (S. 804-805) Issık - köi kenarında Karakol kasabasından 30 kilometrelik mesafede Koy - Sarı mevkiinde bulunan bir yazıtı tanıtılmaktadır ki bu yazıtta aynı zamanda arap harflerinin de bulunması ayrı bir ehemmiyeti haizdir. Bundan sarıh olarak anlaşılmaktadır ki Araplar Orta Asyaya girdiği vakitten sonraları dahi eski Türk alfabesi unutulmuş değildir. Anlaşılan bir müddet Arap harflerile beraber İslâm Türkleri arasında eski alfabe birlikte yürümüş, sonra mevkiini arap harflerine terketmiştir.

Maloff'un aldığı malûmata göre yazıt uzun zaman su altında kalmış ve kireçli bir tabaka ile örtülmüştür. Bu tabaka yazıtı kapladığı için harfleri seçebilmek pek müşküldür. Taş beyzî tuğladan yapılmış bir bina harabesi civarında bulunmuştur. Gerek bina ve gerek bu taş (1929 senesinden) 3-4 sene evvel su altından çıkarılmıştır.

Maloff bu izahatı verdikten sonra yazıtın kopyasını da vermekte ve maatteessüf fotoğrafını da elde etmiş olmasına rağmen bunu neşretmemektedir.

1. Yarım satır Göktürk harfieri
2. $\hat{\alpha}\hat{\beta}\hat{\gamma}\hat{\delta}\hat{\epsilon}\hat{\zeta}\hat{\eta}\hat{\theta}$
3. Yarım satır arab harfleri,
4. Yarım satır arab harfleri,
5. يارش نكوای

Buradaki Göktürk harfli kelimeleri Maloff şöyle okumuştur: m^un^ar^gt^m kut. Halbuki aynı kelimeleri şu şüretle okuyabiliriz: m^en^ar^gt^m kut. Bunun tercümesi şöyle olabilir: Benim hakikî (= temiz) adım kuttur. Binaenaleyh İslâmiyeti yeni kabul etmiş bir adamın asıl adını Gök Türk alfabesile yani gizli olarak yazdığı anlaşılır.

Ulan - Bator (Urga) kiremit yazıtı

1934 senesinde Ulan - Bator'da Moğol halk cumhuriyeti ilmi araştırma komitesinde çalışmakta olan D. D. Bukiniç Ulan-Bator şehrinin 50 km. mesafesinde bir maden kömürü ocağı civarında hayvancılıkla uğraşanlardan birisi vasıtasile bir kiremit parçası elde etmiş ve bu kiremidin kopyesini Samoiloviç'e göndermiş, Samoiloviç de yazıtı aynı sene içinde Sovyet ilimler akademisi bülteninde neşretmiştir. Kiremidin âzamî genişliği 22,5 sm, âzamî uzunluğu 10,8 sm., kalınlığı ise 16 mm. ve harflerin vasatî yüksekliği de 16 mm. dir.

Elyevm Sovyet ilimler akademisi antropoloji, etnografi ve arkeoloji enstitüsünde bulunan bu kiremit üzerinde dört satırlık bir yazıt bulunmakta olup satırların nihayetleri okunamamaktadır. Yazıtın bir ucunda iki keçi tasviri ile bir okunucu gözükmektedir.

Bu yazıtı neşreden Samoiloviç yazıtın nereden başladığını kat'i surette kestiremeyüp her halde Türk yazıtlarında zikredilmekte olan Türk tanrılarının sırasını dikkat nazarında tutmuş ve onun için resimler kısmını yazıtın sonu olarak göstermiştir. Ben resimli olan cihetin yazıtın başı olduğunu şu mülahazalara dayanarak zannetmekteyim: 1 — İki Orhun yazıtında [II D 17 - ID 20] şöyle bir ibareye tesadüf ediyoruz: Köğmen yer sub. Burada Köğmen sözünden sonra yer ve su kelimeleri geldiğine göre bu kiremit parçasında da böyle olmak gerektir. 2 — Ongin yazıtında da [su]b yer tenri tabiri geçmektedir. Binaenaleyh Tonyukuk yazıtında Samoiloviç'in gösterdiği sıra geçmiş olmasına rağmen diğer yerlerde de bu tarzların olması her halde yazıtın resimden itibaren başlanarak okunması lüzumu hasıl olduğunu göstermektedir.

Yazıtın transkripsiyonunu ve tercümesini aşağıya koyuyorum.

1. Köğm ^e n s...	1. Köğmen . . .
2. ıd ^u k yer suy(?)...	2. Mukaddes yer su...
3. k ^a n t ^e nrid[e]..	3. Han Tanrıda...
4. Um ^a y k ^a tun...	4. Umay hatun

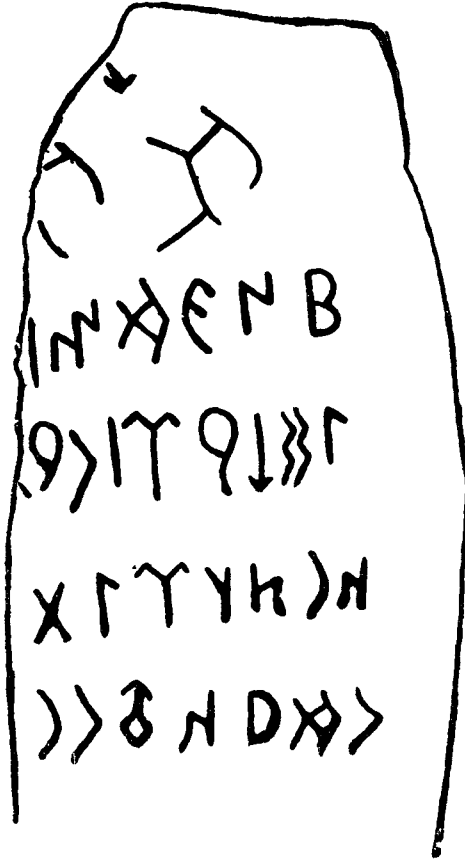
Bu yazıtın imla şekli Samoiloviç'in de gösterdiği gibi daha fazla Tonyukuk yazıtına benzemektedir. İkinci satırdaki sub olması lâzım gelen kelimenin de suy olması her halde bir hata olsa gerektir. Köğmen dağının Tagnu-ola dağlarının adı olması ihtimal dahilindedir [1].

Bu yazıtta gök ilâhının adının kan yanı han sözile birlikte geçtiği göze çarpmaktadır. Filhakika bu gibi tabirlerin gerek eski ve gerek şimdiki Türklerde yaşamakta olduğunu biliyoruz: Payen Hazerlerin en

[1] Thomsen; Inscription. S. 149, not 24

büyük ilâhlarının adını bir Ermeni kaynağı tengri-çan diye kaydetmektedir [1]. Sibiryâ Türklerinde de en büyük ilâhın adı Tengere-han'dır [2]. Sagay'larda bu ismi Kan tegir, Şor'larda Kan tegre diye görmekteyiz [3].

Umay malum olduğu vechile bir ilâhe adıdır [4]. Burada Umay sözünden sonra Katun yani kraliçe sözü geçtiğine göre eski Türklerde Gök tanrı kagan ve Umay'ın da kraliçe tasavvur edilmiş olduğu anlaşıl-maktadır.

Yazıtın asıl metni.

- [1] Németh; A honfoglaló magyarság kialakulása S. 211
 [2] Vambéry; A török faj, S. 141.
 [3] Németh; mezkûr eser, aynı yer.
 [4] Kitabımızın cilt I. S. 76, not 21 e bakınız.

Gürbelçin kaya yazıtı

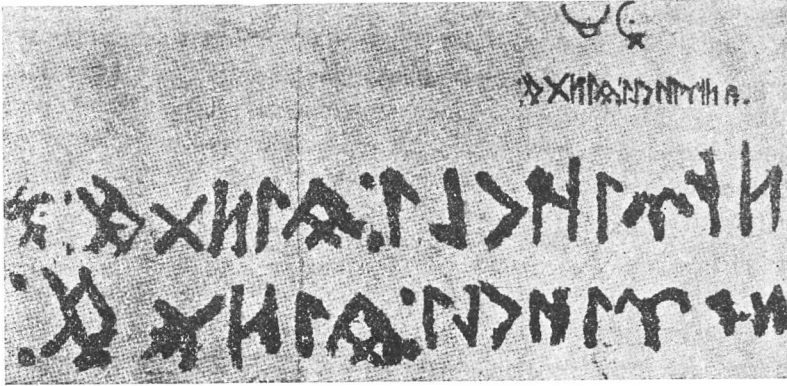
1929 senesinde Moğolistan Cümhuriyeti ilim komitesinde bulunan Yamçarano Rus âlimlerinde Samoiloviç Munke - Oçir adlı bir Moğol'un elde ettiği Hugunu - han dağında Gürbelçin mevkiinde bulunan bir yazıtın kopyasını göndermiştir. Samoiloviç te bu yazıtı 1935 te Bulletin de l'Académie des Sciences de l'URSS de neşetmiştir.

Gürbelçin mevkiindeki Hugunu-han dağının şimali şarkî burnunda bulunan bu yazıt üç satırdan ibaret olup her üç satırda aynı ibareyi ihtiva etmektedir. Satırların en üstünde her halde damga olması icap eden iki şekil vardır; ki bu şeklin birincisi ikinci satırın nihayetinde de tekrar edilmiştir. Yazıtın her üç satırında da ibare şudur:

tenri kulu bit'dim

Ben Tanrı kulu yazdım manasına olan bu ibare bize Kâşgarlı Mahmud'un şu izahatını hatırlatmaktadır: Kâşgarlı Mahmut Kulbak madde-sinde bu ismin bir Türk zahidinin adı olduğunu bunun Balasagun dağlarında siyah taşlara Tenri kulu Kulbak diye yazıp bu yazıtın beyaz olduğunu, beyaz taşlara da aynı ibareyi yazınca bunun siyah olduğunu kaydetmektedir. [1]

Yazıtın Samoiloviç tarafından neşredilen aslını buraya koyuyorum:

[1] Bu izahat Kâşgarlı Mahmud'un eserinin cilt, I S. 394 tedir. Samoiloviç sehven bunu I, 39 da gösteriyor. Mahmud'un bu izahatı daha evvel Ziya Gökalp'in dikkat nazarını çekmiş, ondan sonra bizdeki edebiyat tarihlerinden birisine da girmiştir. Fakat burada Kulbak sözü Külteğin sözünün tahrif olunmuş bir şekli zannedilmiş, sonra da bu zannı ispat için Balgasun ile Balasagun mevki aynı zannedilip Kâşgarînin Balasagun demesini Külteğin yazıtlarından bahsettiğine bir delil gösterilmiştir. Balasagun ve Balgasun ayrı ayrı mevkiler olduğu malûmdur. [Bakınız: Köprülüzade Mehmet Fuat: Türk Edebiyatı Tarihi, S. 35, not 2.]

Bir baba yazıtı

Baba malûm olduğu vechile bizim dilimizde de dikili şeylere tesmiye olunur. Bahçe duvarlarının üzerindeki sütunlara baba denildiği gibi vapuru iskeleye rapteden halatı üzerine geçirilen demire de baba tabir olunur. Bu baba tabiri bugün bizde bu tarzda yaşadığı gibi Orta Asya-da da dikili taşlara bu isim verilmektedir. Bazı âlimler eski Türk yazıtlarında geçen balbal ile bu sözün münasebetini ileri sürmüşlerdir. Bu hususta Kotwicz'in evvelce adını zikrettiğimiz iki değerli yazısını burada bir defa daha hatırlatarak burada üzerinde Gök Türk yazıları bulunan bir taş bahse mevzu edeceğiz. [Bk. cilt I, s. 76]

Rus âlimlerinden Malloff'un 1936 senesinde *Le langage et la mentalité mecmuasının* VI-VII inci nüshasında (S. 251-259) neşretmiş olduğu bu baba yazıtı tekrar ele alınarak esaslı bir surette tetkik edilmek gerektir. Malloff'un verdiği izahata göre bu taş Çoyrin mintakasında Sansar-Ulanın cenup yamacındadır. Diğer bir tarife göre Çoyra istasyonundan 15 kilometre şimal-şark istikametinde Urga-Kalğan yolunun şarkında Baga Sansar dağının eteğindedir.

Taşın ebadı hakkında verilen notlar birbirini pek tutmamaktadır: Yüksekliği bir rivayete göre bir metre, diğer bir rivayete göre de 130 sm. dir. Eni 50 sm., boynu 82 sm., omuzların genişliği 102 sm. dir.

Malloff'a göre bu yazıt VIII inci asra aittir. Fakat mumaileyhin niye istinaden bunu ileri sürdüğü pek malûm değildir. Sonra neşredilen resimden bu yazıtın üzerindeki ibareleri Malloff'un okuduğu gibi olup olmadığını kontrol etmek te imkânsızdır. Binaenaleyh bizde şimdilik Malloff'un neşrettiği metin üzerinde yapabildiğimiz araştırma ile iktifaya mecbur kaldık.

Yazıtın öntarafının solunda şu ibareler vardır.

II [? * Γ * Υ Π Ω * Υ ⚡] I
 ⚡
 IV ≡ k Γ * 4 ⚡ ⚡ ρ h ≡ J
 ? ? 4 H ↓ Υ D > λ H 4 Γ * x h [Γ ⚡] III

Transkripsiyonu :

1. t g m m z r mim (?)
2. ç^atka
3. [bi]tⁱd'im ir^ak açu y^ag^uk k^an ...
4. a^drⁱlm^az t^at b^arda

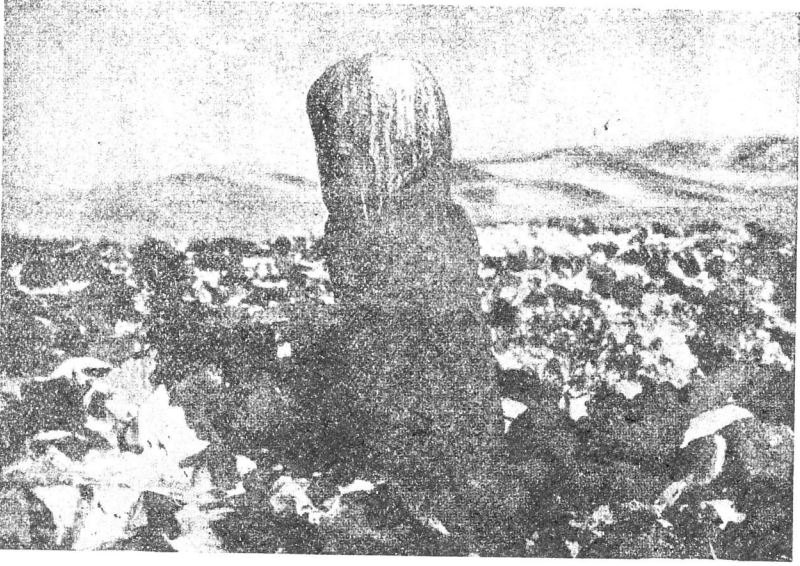
Bu metinde Maloff asıl metnin kopyasını yani vazıh fotoğrafını neşretmediğinden tabii okuma ve tercümede bizde ona uymak zaruretindedir. Birinci satırda hiçbir kelimeyi okumak mümkün değildir. İkinci satırda okunan ç^atka sözünü Maloff evvelce Ramstedt tarafından neşredilen bir Uygur yazıtındaki söze dayanarak tercüme etmek istemektedir. Mezkûr metinde [Bk. cilt I, S. 118, D 8] bu söz çit diye yazılmakta ve hudut diye tercüme edilmektedir. Maloff ise bunu yollar ayrılırken diye tercüme ediyor. Eğer kelimenin Uygur metnindeki söz ile alâkası varsa bunu yollar ayrılırken değil hududa diye tercüme etmek daha doğru olur. O halde bunun bir hudut taşı olması muhtemeldir. Üçüncü satırda da uzak ve yakından bahsedilmesi bunu teyit eder mahiyettedir. Bu satırı Maloff yazdım. Uzağı ve yakını tayin ederek araba.. diye hiçbir mana ifade etmez bir şekilde tercüme etmiştir. Burada ilk sözün yalnız tⁱdⁱm.. harfleri okunabilmekte olup mumaileyh bunu bⁱtⁱdⁱm diye ikmal etmektedir. Filhaka Türk yazıtlarında taşta yazdım gibi ibareler mevcut olduğundan bunu evvelki satıra ait bir kelime telâkki ederek hududa yazdım, kaydettim diye tercüme etmek mümkündür. ır^ak sözü bizim lehcemizde bugün dahi kullandığımız uzak manasınadır. Bunu takip eden açu diye okunan kelimeyi Maloff Kutadgu biliğdeki bir söz ile alâkadar bularak aç-, açık köklerle mukayese etmekte ve tayin ederek diye tercüme etmektedir. k^an kökünü de araba diye çevirmektedir. Bu satırdaki y^ag^uk yakın demektir. [Bk. Kâşgarî, III, 21] Dördüncü satırdaki adırılmaz sözü şüphesiz ki ayrılmaz demektir. Bundan sonra gelen kelime t^t diye yazılmış olup Maloff bunu tata diye okumak istemiş ve Kâşgarî'nin [III, 166] şu izahile alâkadar bulmuştur: تدا-البن. وهو قطعة من الارض قدر مد البصر من عشر خطوات.

Kâşgarî'de bu sözün yanında kelimenin ت^t diye de şekli olduğu tasrih edilmektedir. Fakat bu sözün tata okunabilmesi için sondaki a harfinin yazılmış olması gerektir. Binaenaleyh kelimeyi tat diyede okumak ve yabancı diye de tercüme etmek mümkündür. Barda sözü bar- yani varmak kelimesi ile aynı kökten olup varılan bütün mesafede demek olacaktır.

Buraya kadar verdiğimiz izahattan ve yazıttaki sarıh olarak okuyabildiklerimizden şu cihet tebarüz etmektedir ki bu taş bir hudut taşıdır. Bunun emseline tesadüf edilmediğinden - şimdiye kadar hep mezar taşlarıyla karşılaştığımızı göre - ayı bir ehemmiyeti vardır. Metnin harfleri Yenisey yazıtlarının harflerine benzemediğine göre de her halde bunlardan daha sonraki zamana ait demektir.

Sol ve öntarafında Göktürk yazısı bulunan baba.

Üzerinde Göktürk yazıları bulunan baba.

Gök Türk yazısile yazılmış birkaç Türk parası

En eski çağlarda henüz ortada para yok iken bazı eşyanın para yerini tutarak her şeyin kıymetini ona göre biçtiklerini biliyoruz.

Eski Tütlerde de henüz para mevcut değil iken mübadele usulü vardı. Bu alış verişe esas olarak tutulan eşyanın deri olduğunu elimizdeki vesikalardan sarıh bir surette görmekteyiz.

Eski Türklerin deri ticareti yaptıklarına dair bir çok vesika vardır: 551 yıllarında eserini yazmış olan Jordanes meşhur eserinde Onogurların kürk ticaretile uğraştıklarını kaydetmektedir [1]. Daha sonra İstahrî de eserinde şu satırları yazmaktadır: “[Bulgarların] servetlerinin en büyük kısmı kürktür. Altın, gümüş eşyaları yoktur. Bunların indinde para kürktür. Bir kürkün değeri yarım dirhemdir. Bunların ülkesine yuvarlak gümüş dirhemler islâm diyarından gelmektedir.,” Pek açık olan bu sözlerden Bulgar Türklerince derinin para olarak kullanıldığını görmekteyiz [2].

İsadan önce üçüncü yüz yıllarda O - kut kavminin batısında Çin kaynaklarının adını Ting - ling diye kaydettiği bir ulusun varlığını biliyoru [3]. Bunların askerî kuvvetleri 60,000 olup hayvan yetiştirmekle uğraşırlar ve beyaz, gök renkli kürkler ihraç ederlerdi. Profesör Németh Çin kaynaklarının verdiği bu izahatı göz önünde tutarak bunların İrtiş nehrinin orta ve aşağı kısımlarında oturduklarını yazmaktadır [4]. Profesör Ting sözünün Türkçedeki sincab mânasına olan Tin sözile bir olduğunu, kürk ticaretile uğraştıkları için bu adı aldıklarını ispat etmektedir [5].

En eski Türk paralarına gelince: Bunlar hakkında yazık ki esash ve toplu bir araştırma yapılmamıştır. Bu hususta bilhassa Drouin ile bazı Rus âlimleri araştırmalarda bulunmuşlardır. Kont Stroganoff'un koleksiyonunda mühim Türk paraları bulunmaktadır ki bunlar hakkında da Tiesenhausen tarafından araştırmalar yapılmıştır [6].

Daha sonra Çinde Türk paralarının basıldığını ve bu paraların üzerinde Gök Türk harflerile ibareler olduğunu görmekteyiz [7].

[1] Mommsen tabı. Buradan alarak Moravcsik Gyula; Az Onogurok történetéhez, Budapest, 1930, s. 11.

[2] MHK. s. 29.

[3] E. Chavannes, T'oung Pao, 1905, S. 659.

[4] Németh, A honfoglaló magyarság kialakulása, Bpest, 1930, S. 116.

[5] Aynı eser, aynı yer.

[6] Tiesenhausen, Notice sur une collection de Monnaies Orientales de. M. le comte S. Stroganoff, St. Pétersbourg, 1880.

[7] Radloff; Alttürkischen Inschr. 346.

Minusinsk havalisinde bulunan bu paralar Drouin'e nazaran 713-742 veya 780 yıllarında, Lacouperie'ye göre de 621 - 656 da basılmıştır.

Evvelâ Otto Donner tarafından neşredilen [1] sonra Radloff tarafından okunan bir Türk parası daha vardır. Tang hanedanı zamanına ait olan ve 841 yılında basılan bu paranın üzerindeki yazıların asıl metni şudur :

𐰽𐰺𐰍[𐰽]𐰸:𐰺𐰺𐰸

Bu ibareyi Radloff şöyle okumuştur :

b^en ç^ay^an b[ir] ^akça

İbarede r sesi olmadığından Radloff buraya bir r ilâvesile tamamlamağa çalışmış ise de bu okumağı ihtiyatla kabul etmek gerektir. Çünkü Radloff'un ben diye okuduğu kelimeyi bin okumak daha yerinde olabilir.

Minusinsk müzesinde bulunan Radloff ve Otto Donner tarafından neşredilen diğer bir Türk parası daha vardır ki Radloff paranın üzerindeki bütün harfler okunaklı olmasına rağmen bunu okuyamamıştır. Asıl metin şöyledir :

𐰽𐰺𐰍𐰽𐰺𐰸𐰺𐰸𐰺

Burada bütün harfler vazıh olduğuna göre bunun her halde okunması mümkündür. Fakat bu metni sağdan sola okuyacak olursak bir mâna çıkarmak mümkün değildir. O halde soldan sağa doğru okumak gerektir. Bu takdirde Bunun transkripsiyonu şöyle olmaktadır :

bⁱr [s] l li ^en [s] b^arⁱm

Buradaki s harflerini ben kelimeleri ayıran harf telâkki etmekteyim. Cümleinin başındaki bir sözü ne kadar vazıh ise mal mânasına gelen barım sözü de o derece sarıhtir. Ortadaki kelimeleri elli en diye okumak pek mümkün değildir.

Türkçede para mânasına gelen akçe sözü de malûmdur. Bu sözün aslını araştıracak olursak Türklerde paranın tarihine dair bir ip ucu elde edebiliriz. Kelimeyi ağı + ça diye tahlil etmektedirler. Ağı sözü aslında ipek kumaş mânasına gelmektedir. Sonraları bu söz eşya, hazine, define, hediye mânalarına gelmiştir [Kâş. I, 83].

Kâşgırlı hazinedara ağıcı denildiğini kaydetmektedir. [aynı yer] O halde Türklerde para olarak kullanılan eşyanın yalnız kürk değil ipek kumaşın da olduğu anlaşılmaktadır. Bundan şu neticeye vâsil olabiliriz ki Çinlilerle temas eden Türkler ipek kumaşı para olarak kullanmış, Sibiryada ve daha diğer kürk hayvanları bol olan yerlerde de bunun yerini kürk tutmuştur. Ağı sözünden sonra gelen ça, çe ekinin Türkçede teşbih eki olduğu malûmdur [2].

[1] Wörterverzeichnis zu den Inscriptions de l'Énisséï, S. 65.

[2] Thomsen; Inscriptions de l'Orkhon, S. 158; Turcica, S. 94.

İki Ayna Yazıtı

Eserimizin birinci cildinde Strahlenberg ve eserinden bahsetmiş idik. Bize ilk def'a Türk yazıtlarından bahseden bu zat madenî bir ayna üzerinde şu yazının olduğunu da bildirmektedir ki bunu oradan alarak evvelâ Donner eserine dercetmiş, Radloff ta tercemesini yapmıştır. Aynanın yazıtı şudur :

ГІНГІПНГ: ǷǷǷǷǷǷ

Radloff'a göre bu ibarenin terceme ve transkripsiyonu şöyledir:

Küd aruk b'ek küzküsi

Yani: Küd Aruk beğın aynası

Minusinsk'de bulunan diğer bir madenî aynanın üzerinde de şu ibare vardır:

ǷǷǷǷǷǷǷǷǷǷǷǷǷǷǷǷǷǷ

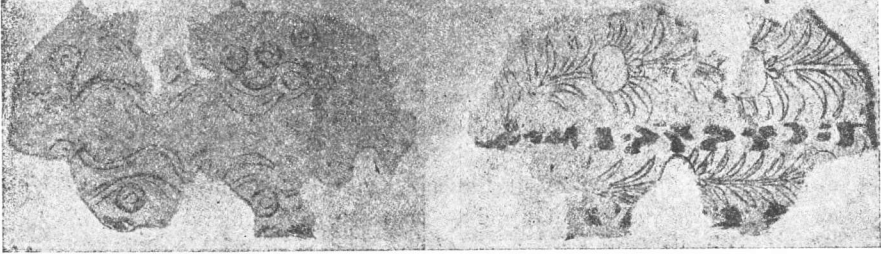
er ank'as tōšek küzküm özük

Yani: Er Ankas Tōšek kendi aynamdır. (?)

*
* *

Burada Gök Türk alfabeli metinleri tamamlamak için Yenissei'de Kopyan köyünde bulunmuş olan bir kayış tokasının üzerindeki Gök Türk yazılı üç harfi okunabilen bir harf grubunu da tanıtacağız: Bu okunması mümkün olamıyan üç harfi de Donner ǷǷǷ ve Radloff ise ǷǷǷ... diye kopye etmektedir.

**GÖK TÜRK HARFLERİLE YAZILI
BİR KAÇ METİN**

‘t: özd^en (?)

i: ngoş^akl^r

Bu neşrettiğimiz kâğıtlar üzerine Gök Türk alfabesile yazılmış olan parçalar 1909 senesinde Le Coq tarafından Köktürkisches aus Turfan adile çıkarılmış olan metinlerdir.

Birinci parça İdikut şehrinin tahminen 15 kilometre kadar şarkındaki Toyok vadisinde bulunmuştur. Eser bizzat Le Coq tarafından bulunmuş olup bu vadinin şark tarafındaki bir Buda mabedinde elde edilmiştir.

Le Coq bu münasebetle bu eseri bulduğu Buda mabedini tarif etmekte ve bir Sasanî bina tarzı olduğunu kaydeylemektedir.

Bu eserlerin dili tamamen türkçe değildir; aynı zamanda orta farsça kelimelerede teşadüf edilmektedir. Binaenaleyh bu orta farsça kelimeleri tamamen Le Coq’dan nakl ile iktifa ettik. Zaten Türkçe metinleri de tercüme ederken yine Le Coq’dan istifade ettiğimiz gibi buradaki bir yeri Thomsen düzelttiği için bunu da bu suretle gösterdik.

Mevzuu heman hep manihaist metinlerden ibaret olan bu parçaların tarihini Le Coq toparlak hesap 600-900 seneleri arasında yani T’ang hanedanı zamanında olarak göstermektedir.

Bu değerli âlim evvelce zikrettiğimiz eserinde bu parçalarla birlikte bir de yine aynı devre ait olan bir alfabe parçası da neşretmiştir; ki biz bu alfabeyi bu cildin başına dercettik. [bk. s. 24]

Bu parça tamamen bitmemiş bir eserdendir. Yüksekliği 17 sm. ve en iyi muhafaza edilmiş yeri de 7,5 sm. genişliğindedir. Kavi bir kâğıt üzerine kısmen siyah, kısmen de kırmızı fırça ile yazılmıştır. Metnin dili Türkçe ve Orta farsçadır.

Ön taraf

- abroş^ani
tenvir
1. m^angumid
tefekkür (?)
 2. y^aruk : ^ay : t^enrike
parlak ay tanrıya
 3. : a^lkısta : önre-
duada önde-
 4. ki : abroş^an :
ki tenvir
 5. m^anast^ar :
günahlarım (dan)
 6. girza : y-
muaf kıl Y-
 7. işo : orm^az-
esus, Ormazt
 8. t : b^ag 8 k^ani
Allah, bâkire
 9. roş^an 8 p^anç : r^a-
ışığın beş ruh
 10. wañina (n)
toplayanlar
 11. bⁱriş(t) // // //
melek
 12. n 8 g // // // //
.....

Arka taraf

b^aşl^andı : k^ani
başlandı : bâkire

1. akr 8 bma :
.....

2. ud : m^angu -
 . . düşün
3. mid ʒ ʒ
 ce : :
4. tük^edi : abroş^anl^ar
 bitti tenvir (ilâhisi)
5. (k)^ani : roş^an : p^aşık :
 bâkire ışık ilâhi (?)
6. (i)st^ayişn :
 stayış
7. (u)d : abrin
 ve sena
8. //// zr ʒ u ////

9. ///// şn : u

Orta farsça bir metin olan bu parçadan okunamıyan yerleri pek çok olduğundan hiçbir mana çıkarmak mümkün değildir. Okunabilen harfleri aynen dercediyoruz:

a.

Ön taraf (?)

ʒ

1. rud : sna ⊙ ym

2. k : z : ama : au : m

3. ///// b ////////// : za

Arka taraf (?)

//// gi // du : t //

1. aburam : ma -

2. ni : gudaw^an : ş

3. grı (?) // ki // //

Ön taraf (?)

- ❁ tdn //// gz
 1. adi : ž : ua //////////

 2. yožtg //////////////////////

 3. /// d : p^ad : //////////

Ön taraf

- 1 rn (?) //////////////////////
 2 m : ////////// ba
 3 u ❁ tad : t
 4 ayist^an :
 5 uin ○ ud : a
 6 zur : ma :
 7 //// a /// ❁ g ❁

Birinci yaprak
ön taraf

- ❁ i (?) bras //////////
 1 azo ○ toru -
yahut duru
 2 k ○ sub ○ ^ers -
su ise
 3 ^er ○ upayın ○
içeyim
 4 azo ○ itmi -
yahud yapılmış
 5 ş ○ yaratmı -
yaratmış
 6 ş ○ tat'gı'g
tatlı

b.

Arka taraf (?)

- ////k ///rka ❁
 1. /// /n : ramin

 2. ////ina : i : k

 3. //// zind k///

Arka taraf

- 1 //// ❁ ////////////////////// ir
 2 b ////////////////////// ud :
 3 tan g kut :
 4 ki : tuşm
 5 in : ud : ki :
 6 tust ❁ g
 7 rau : (?) ki : (?)

Birinci yaprak
arka taraf

- //////// ki ❁
 1 n ○ sakınt -
düşündü
 2 ı ○ yme ○ ai -
yene fena
 3 ıg ○ kıl'nçl -
huylu
 4 ıg ○ şmnu ○ ne
şeytan ne
 5 ○ y^ab (l^a) k ○ çul -
fena efs-
 6 bu ○ sakınt -
un düşündü

- 7 ○ aş ○ ʳsʳr /// a-
yemek ise
- 8 şayın ○ y(m) -
yiyeyim yene
- 9 e ○ ////////////// (er)
. ise
- 10 sʳr //////////////
.
- 11 //////////////// i

**İkinci yaprak
ön taraf**

//////// r //// ❁

- 1 (bir ikinti) sike : s^abı
birbir peşine sözle
- 2 n : öçʳşmiş -
kavga etmiş -
- 3 lʳ : yme : bi -
ler yene bi -
- 4 ri : iñçe : tim -
ri şöyle dem -
- 5 iş : mʳn : kol -
iş ben yemin -
- 6 uladorum (??) :
ederimki (?)
- 7 kam^agdā : ʳr -
her tarafda kuv -
- 8 kliğ : yult -
vetli yıl -
- 9 uz : ʳmiş : y
dız imiş ye -
- 10 me : ikint -
ne ikinci
- 11 i : ʳr : iñçe : tim -
adam böyle dem -
- 12 iş : kam^{(a}g) ////
iş bütün

- 7 ı ○ b^arça ○ tʳğ
hepsi ?
- 8 /// inti ○ k
.
- 9 ////////////// öng ○ ö
,
- 10 ////////////// si
.
- 11 ////////////// ○ ○

**İkinci yaprak
arka taraf**

❁ ////////////// l //////////////

- 1 yme : bu : s^{(a}b) -
yene bu söz -
- 2 ʳg : iñçʳk : üzen -
ü ? üzen -
- 3 mişlʳr : yir
mişler yer
- 4 : alg : buluş -
? buluş -
- 5 g^alı : unama -
mağa razı olma -
- 6 duklʳr : ○
mışlar
- 7 yme : yultuz -
yene yıldız
- 8 ug : öğüğeli (: ?)
ı medh için
- 9 ʳr : iñçe : timiş
adam böyle demiş
- 10 : mʳn : yultuz -
ben yıldız -
- 11 ug : k^altı : ʳrk -
ı böyle kuv -
- 12 (l) iğ : timi (ş)
vetli demiş

Ön taraf

nomı : ol :
kanunu budur

- 1 (sakın) ur : m^en : tidi Ⓢ Ⓢ
düşünürüm dedi
- 2 yme : ikinti : k^a-
yene ikinci da-
- 3 ta : sat'gçı : 'er : y-
fa satıcı adam
- 4 üz : 'altun : 'ayap : t-
yüz altın takdim ederek
- 5 'mgalap Ⓢ kolı : 'el-
damgalıyarak kolu ve el-
- 6 ğinte : ol : kızı-
inden o kızı
- 7 (g) : ıdtı : siz
gönderdi siz

Arka taraf

v (?) id^an : kagu (?)
tazyik (?) ?

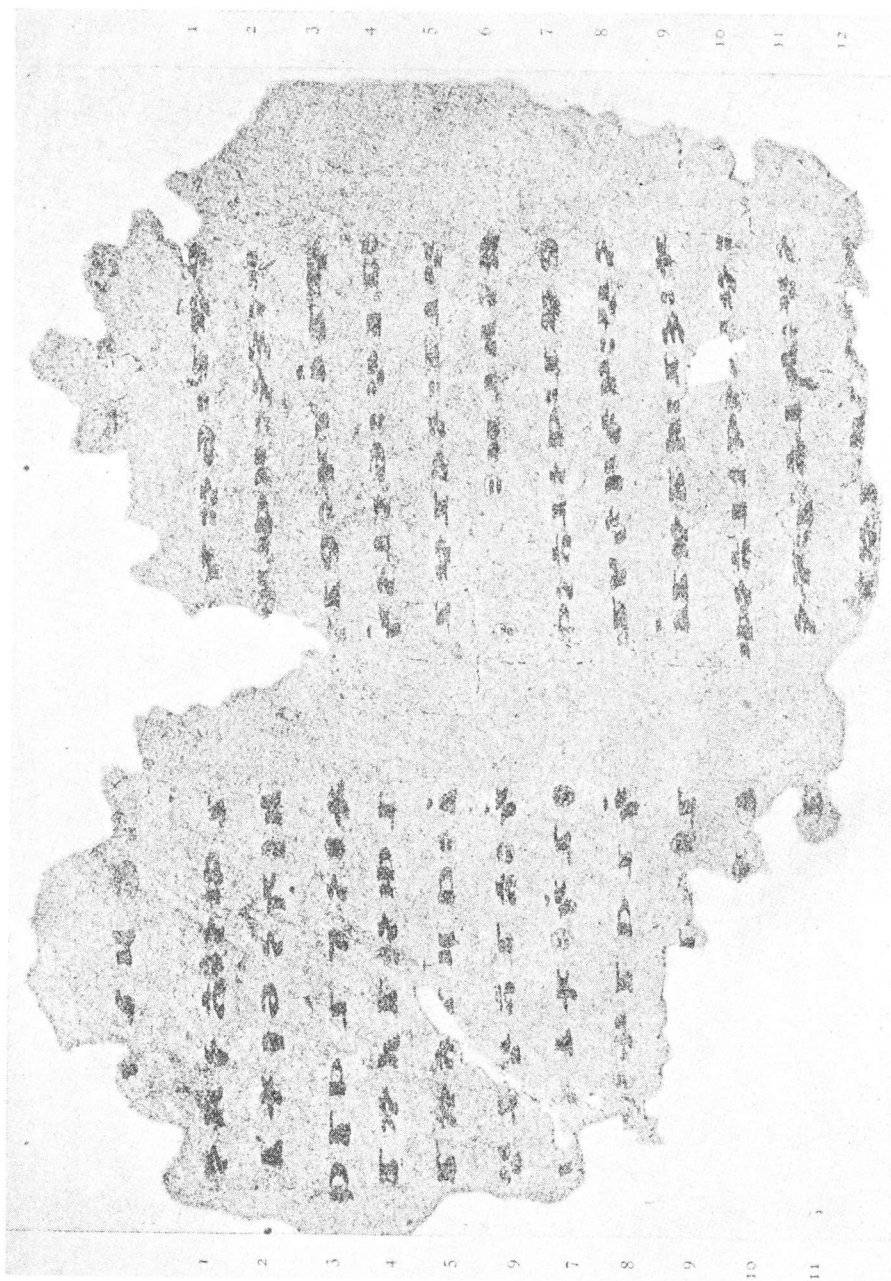
- 1 bu : sab ////////////// işi-
bu söz işit-
- 2 dğülük : 'erm^ez :
meğe mahsus değildir
- 3 m^ana : 'ayıtm//////// : t-
bana söyleme (?) de-
- 4 idi : be'ği : t'agdı ;
di beği ?
- 5 tutup : 'ayıtı : y-
tutup sordu y-
- 6 ultuzı : 'erksiz :
ıldızı kuvvetsiz
- 7 bolup : ay//////////
olup ?

(Son)

Birinci yaprak

Ontaraf

Arka taraf

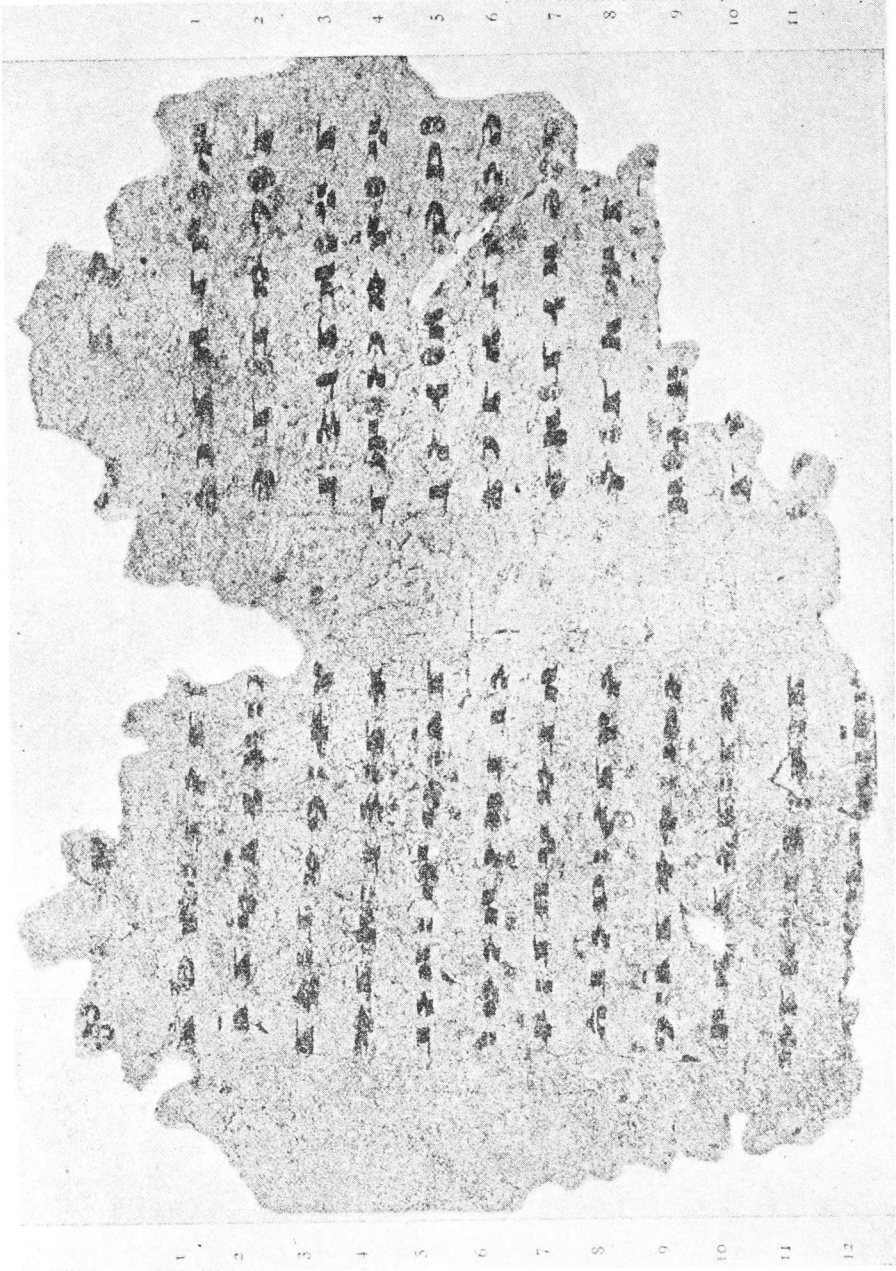

S. 178 - 79 daki metnin aslı.

İkinci yaprak

Arka taraf

Öntaraf

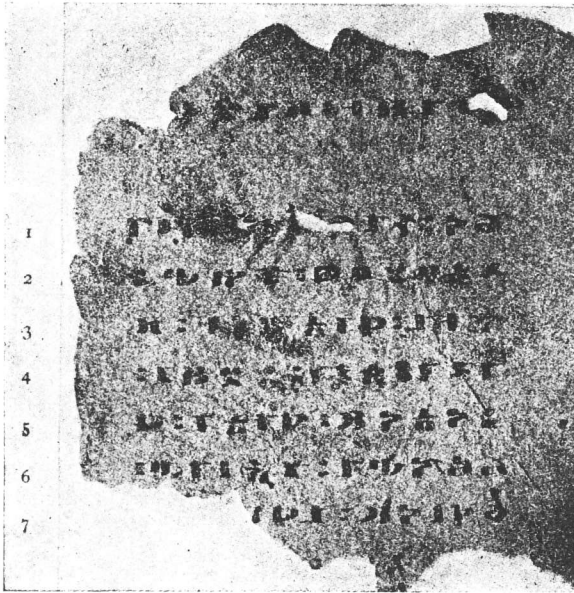

S. 179 daki metnin aslı,

S. 180 deki metnin aslı.

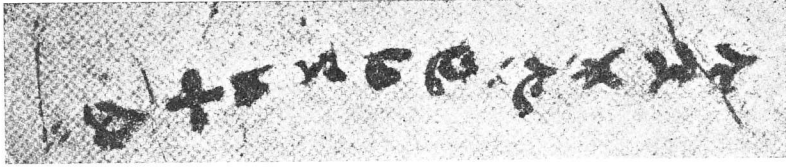
Arka taraf

S. 180 deki metnin aslı.

Tunfan da bulunmuş Gök Türk yazılı metinleri ikmal etmek üzere Bang, Gabain ve Rachmati tarafından 1934 te Türkische Tunfan texte serisinin VI ncısını teşkil eden cildde bahse mevzu edilen iki kelimelelik metni de burada okuyucularımıza arzedeceğiz.

Bu metin Londra da bulunan nüshanın arkasında bulunmaktadır. buraya aynen fotoğrafını koyuyoruz:

Buradaki metni yukarıda adlarını zikrettiğimiz nâşirler [irid(i)m] kö-
r(ü)g diye okumakta idiler. Fin âlimlerinden Martti Räsänen ise Studia O-
rientalia VI, 1 de bu metni bahse mevzu ederek cümleyi çok sarih bir
surette olmak üzere kör(ü)g bitid(i)m diye okumaktadır. Körüğ metni
yazanın ismidir. Bitidim de malûm olduğu veçhile yazdım demektir.

**NAGY - SZENT - MIKLOS DEFİNESİ
VE YAZITLARI**

1799 senesinde Torontal vilâyetinde Maros nehrinin civarında olan Aranyka deresi yanında Nagy - Szent - Miklos denilen yerde Vuin adlı bir köylü evinin avlusunda çukur kazarken yirmi üç parça altın eşyaya tesadüf etmişti. Attila'nın definesi namile şöhret bulmuş olan bu define daha sonra iki rum tüccarı tarafından satın alınarak Peşteye getirilmiş, burada definenin mevcudiyeti Kıral Fransua'nın kulağına girmiş ve bunların devlet hesabına satın alınmasını emretmişti.

İşte bu suretle Avusturyahlara mal olan ve bugün Viyana müzesinde bulunan bu yirmi dört ve on sekiz âyanındaki altın eşya yedi muhtelif surahi, bir uzunca yumurta biçiminde düz tabak, dört daire şeklinde tabak, iki kadeh, iki yumurta şeklinde tabak - ki birisinin ucu boğa başlıdır - bir boğa başlı tabağa çok benzeyen içki tası, bir boynuz biçiminde içki tası, bir küçük tas, iki birbirine tamamen benzer kadeh, iki yuvarlak tabaktan ibarettir.

Bu defineyi ilk defa olarak Schoenvisner Stephan görerek bahsetmiş, eserinde definenin bir bağda bulunduğunu, demir sandık içinden çıktığını kaydetmiştir [1].

Definenin bulunduğu müessesenin müdiri Steinbüchel'de 1827 - 29 yıllarında bunların resimlerini hazırlatmış, fakat neşri kendisine nasip olmamış, yirmi bir sene sonra halefi Arneth tarafından çıkarılmıştır.

Meşhur Osmanlı tarihi müverrihi Hammer de eserinde bu defineden bahsetmiştir. Fakat daha fazla definedeki Rumca yazılmış bir yazıt ile meşgul olmakta ve definenin bulunduğu yeri yanlış olarak Saros vilâyeti diye yazmaktadır [2].

1847 de Magyar Hajdan és Jelen adlı mecmuada adı meçhul birisi bu define ile meşgul olmakta ve definenin üzerindeki yazıları çözmek için Macar âlimi Yerney Janos'un çalışmakta olduğunu bildirmektedir [3].

Kœhne de 1848 de bu defineden kısaca bahsetmektedir [4].

Evvelce de kaydettiğimiz gibi Arneth daha evvel Steinbüchel'in hazırlattığı resimleri neşrettirmiştir ki defineyi tetkik edenlerin bir çoğu bu resimlerden istifade etmiştir [5].

[1] Schoenvisner; Notitia Hungaricae rei numariae, Budae, 1801, s. 81-84

[2] Hammer; Geschichte des osmanischen Reiches, Pest, 1828, cilt III, s. 726

[3] Pest, s. 4, 5

[4] Memoires de la Société d'arch. et de num., St. Pétersbourg, 1848, cilt 1

[5] Die Gold- und Silbermonumente des k.k. Münz- und Antiken-Cabinets, Wien, 1850

Bu defineden Böhm 1861 de, Romer Floris 1865 de kısaca bahsetmişlerdir [1].

Viyana müzesinin 1866 da çıkardığı eserde Sacken - Kenner bu hususta değerli bir tetkik neşretmişlerdir [2].

Henszlmann [3], Pulszky Ferencz [4], Pulszky Karoly [5], Radisics Jenö [6] gibi âlimler de bu define ile uğraşmışlar ise de bütün bu uğraşmalar Nagy - Szent - Miklos definesini ilim âlemine daha yakından tanıtmaktan başka bir netice vermemiştir.

Define ile değerli neticeler çıkararak uğraşan Hampel Jozsef olmuştur. Hampel'in 1884 de Macarca ve 1885 de Almanca olarak neşrettiği tetkiki bu ciheti en etraflı bir surette araştırmakta idi. [7]

1884 yılında da Budapeşte'de bir sergi açılmış ve bu sergide define de teşhir edilmiştir.

Hampel mezkûr iki uzun yazısından sonra 1897 de Macaristanda en eski orta çağ [XI-X uncu yüz yıllarda] yadigârları adlı eserinde de aynı mevzu temas etmektedir. [8]

Bunlardan sonra aynı mevzu ile uğraşanlar arasında Kondakow [9], Zimmermann [10], Thomsen [11], Bruno Keil [12], Mészáros Gyula [13], Mladenov [14], Beşevliev [15], Fehér Géza [16], Supka [17], Németh Gyula [18] gibi âlimler bilhassa zikre şayan olup bunlardan en sonuncusu define üzerindeki yazıları okumağa muvaffak olmuştur.

[1] Böhm, Geschichte des Temescher Banats, 1861, cilt II, s. 294, tablo XI, XII; Romer Floris, Archeologiai Közlemények, 1865, cilt V, s. 31

[2] Sammlungen des k.k. Münz-und Antiken-Cabinets, Wien, 1866

[3] Compte rendu etc. Budapest, 1876, cilt I, s. 506

[4] Történetelőtti s mas leletekröl, Macar İlim Akademisi, 1878, haziran 16 toplantısında verilen konferans.

[5] A magyar történeti ötvösmü kiallitas lajstroma, sergi, 1884 şubat 17 de Budapeştede açılmıştır.

[6] Képes lajstroma az orszagos magyar iparművészeti muzeum galvanoplasztikai masolatainak, Budapest, 1884. s. 61-78

[7] Archeologiai Ertesitö, 1884, cilt IV. Almancası: Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklos, sogenannter Schatz des Attila, Budapest, 1885

[8] A régibb középkor emlékei Magyarhouban, Budapest, 1897, s. 252-267

[9] Gesch. und Denkmaler des Byzantinischen Emails, 1892, s. 36-40

[10] Kunstgewerbe des frühen Mittelalters, Wien, 1923

[11] Saml. Afh. cilt III, s. 327-353

[12] Rep. f. Kunst wissenschaft, 1887, XI, s. 258-261

[13] Ethnographia, XXVI, s. 1-21

[14] Unğjb. VII, 1927; Aynı zat, Milli müze yılığı, Sofya, 1922-1925, s. 362-380

[15] Milli müze yılığı, Sofya, 1922-1925

[16] A bolgar-török müveltség emlékei.

[17] Arch Ertes. XXXV, s. 50-64; XXXVII, s. 8-86

[18] A nagy-szentmiklosi kincs feliratai, Budapest, 1932

Definenin üzerindeki motiv'leri araştıran âlimler bunların Sasanî ve Bizans tesiri altında vücade getirildiğini fakat Orta Asya motiv'lerinin de eserde bariz olduğunu göstermişlerdir.

Definenin daha evvel IV - V inci yüz yıla ait olduğu ileri sürölmüş ise de bilâhara bunu ileri süren Hampel yanıldığını görerek bunun VIII inci yüz yıla ait olması lâzım geldiğini ispat etmiştir. Diğer taraftan Kondakow ve Thomsen de bu definenin her halde IX uncu yüz yıla ait olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu âlimler definenin Bulgar Türklerine ait olduğunu kabul ettikleri için Bulgarların hıristiyanlığı kabul ettiklerinden sonraki devirlerde bu definenin vücade gelmiş olduğunu izah etmekte idiler. Bu izaha göre 866 senelerinden sonraki devirlere ait olduğu zannedilen definenin bu çağlara aidiyeti hakkında daha mühim bir noktai nazar ileri sürölmektedir: Yunan harflerile yazılmış olan bu definedeki bir yazıtta β harfinin altına bir çizgi çizilerek yazılmıştır. Aynı harfin bu tarzda yazılış şekline Omurtag hanın yazıtında da tesadüf etmekteyiz. Bu tarzda harfin yazılış ilk defa olarak Bizans hükümdarı Basilio'sun [867 - 886] zamanlarında da göze çıpmaktadır. Binaenaleyh bu definenin bu asırlarda vücade getirilmiş olması muhtemeldir. [1]

Fehér Géza ise definenin her halde 820 ve 906 seneleri arasında vücade getirilmiş olması icap ettiğini yazmaktadır. [2]

Németh bu noktai nazara yani definenin Bulgarlara ait olduğu cihe-tine çok haklı olarak itiraz etmektedir. Németh bu definenin Peçenek Türklerine ait olduğunu şu noktalara istinat ederek ispat ediyor: 1 — Gerek Yunan harflerile ve Türkçe yazılan ibareler ve gerek Németh'in okuduğu kelimeler bu dilin Peçenek - Kuman lehcesi olduğunu göstermektedir. 2 — Definede zikredilen Botaul çoban adı Konstantinos Porphyrogennetos'un eserinde zikredilen Peçenek kabile reisi olarak kaydedilmiş olan aynı isimle birleştirilebilir. 3 — Kerdizî ve El Bekri'nin Peçenek'ler hakkındaki kayıtları sırasında bunların altun ve gümüş evani sahibi oldukları kaydedilmektedir. 4 — Bu definenin bulunduğu saha Arpad'lar devrinde Peçenek'lerin oturduğu saha idi. Németh'in bu dört maddede ispat ettiği nokta bilhassa ikinci ve dördüncü maddelerle çok kuvvetli bir surette meydana çıkmaktadır. Filhakika Konstantinos'un eserinde zikrettiği Peçenek hükümdarı Bata 889 senesinde hükümrân olmuş, oğlu Bota-ul ise 900-920 tarihlerinde yaşamıştır. Bu çağ ise β harfinin kullanıldığı çaça tam tekabül etmektedir.

[1] Thomsen, Saml. Afh. cilt III, 352

[2] Fehér Géza, Mezkûr eser.

Definenin 9 ve 10 numaralı iki tasında iptidaî bir şekilde Yunan harflerile yazılmış dairevî bir ibare vardır. Her iki tasta da aynı ibare mevcut olup bu yazıyı Bruno Keil okumuştur. Tastaki ibare aynen şudur:

ΧΡΜΕΤΑ ΥΑΑΤΟC ΑΝ ΑΠΕΛΥCΟΝ ΑΕΙC ΤΟ Ν(Ε)ΟΝ ΙΙΝ ΑΦΗΟΝ

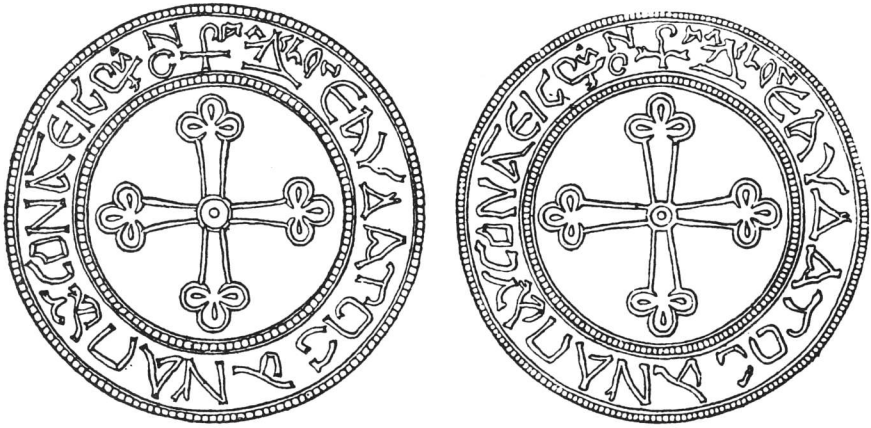
Bruno Keil bu ibaredeki kısaltmaları tamamlayarak şu tarzda okumaktadır:

χρ(ιστός) μετὰ ὕδατος ἀν(θρώπου)σ ἀπέλυσ(ε)ν ἀ(ν)εῖς τὸ ν(έ)ον πν(εῦ-μα) ἄγ(ι)ον

Bunun tercümesi şöyledir: İsa insanları su ile kurtararak (içinden) yeni mukaddes ruhu gönderdi. [1]

Binaenaleyh bunlar vaftiz tasıdır. O halde bu define bu havalide oturan Hıristiyan Türklere ait demek olur.

7

Yunanca metnin tas üzerindeki vaziyeti.

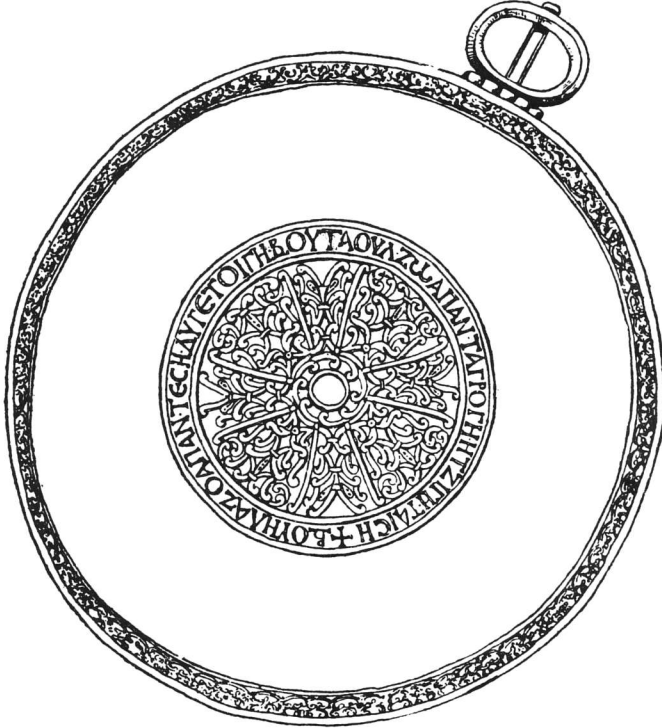
21 Numaralı tasın içinde de Yunan harflerile yazılmış bir yazıt daha vardır ki bu yazıt Yunan harflerile yazılmış olmasına rağmen Yunanca değil Türkcedir. Tasın ibaresi şudur:

ΒΟΥΛΑΑ . ΖΟΑΠΑΝ . ΤΕΧ . ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ . ΒΟΡΤΑΟΥΑ . ΖΩΑΠΑΝ .
ΤΑΡΡΟΓΗ . ΗΤΖΙΓΗ . ΤΑΙΧΗ.

Bu ibarede birinci kelime Türk yazıtlarında da tesadüf ettiğimiz Boyla sözünden başka bir şey değildir. İkinci kelime ise Zoapan diye okunmakta olup bu da türkçedeki çoban sözünün aynıdır. Türk tarihinde

[1] Keil, Rep. F. Kunst wissenschaft, mezkûr yer.

bu unvanı taşıyan isimler çoktur. 1314 de Anadolu beylerinin itaatlerini temin için Anadolu'ya gelen İlhanî veziri Emir Çoban malûm bir şahsiyet olduğu gibi Kastamonu'nun Selçuk hükümdarı Alâeddin Keykubad tarafından Hüsameddin Çobana verildiğini de biliyoruz. [1] Bu kelimeyi

Yunan harflerile yazılmış Türkçe ibareyi ihtiva eden tas

Németh Çaban diye okumaktadır. Filhakika bu kelime Çapmak kökünden gelebilir. Türk dilinde de Çapar, Çapan gibi has isimlere tesadüf etmekteyiz. [2] Biz Németh'in bu okuyuşunu şundan dolayı kabul etmemekteyiz: Bu söz birinci defa ZOAIAN, ikincisinde de ZOAIAN diye yazılmaktadır. Burada her iki sesli harfleri a diye okumak icap etmiş olsaydı birinci ve ikinci kelimenin imlâsı arasında bir ayniyet olurdu. Nitekim bu kelimelerin ikinci sesli harfini a okumak icap etti-

[1] Halil Ethem, Düveli İslamiye, 1927, İstanbul

[2] Çapar, Ügetay ailesinden maruf bir şahsiyettir. Çapan oğulları ise Osmanlı tarihinde pek malumdur.

ğinden her iki kelimedede de bu sese mukabil yalnız A harfi kullanılmıştır. O halde eğer birinci sesli harf de a okunmak icap etmiş olsaydı ikinci sesli harfi yazarken sadece a kullanıldığı gibi buradada böyle yazılırdı. Birinci sesli harfe gelince: bunların A harfinin yanına başka bir harf ilâvesile yazılmış olması bunun her halde A okunmamasını temin için olduğu vazıhtır.

Németh haklı olarak bu kelimenin türkçe olduğunu, slavcadaki Jupan ile hiçbir alâkası olmadığını kaydetmektedir.

Diğer kelimeyi Németh her halde Thomsenden daha iyi bir surette izah etmiştir. Thomsen bu kelimeyi tesi diye okunmuş ve tepsi sözünün başka bir şekli olduğunu zannetmişti. Németh ise kelimeyi bildiğimiz tas sözile birleştirmektedir. Maamafih Thomsen de bu sözü düşünmemiş değildir; fakat kelimenin arapça olması ve bu çağlarda Türklerin arasına yayılmış olmak ihtimali olmadığını gözönünde tutarak kelimeyi bu sözle mukayese etmekten vaz geçmiştir. Thomsen'in bu mütalâasına rağmen Németh bu kelime hakkında şunları yazmaktadır: Muhakkaktır ki Türkler de sekizinci asırda da arapçadan geçme kelimeler mevcuttu. Ibn Rusta ve El Bekri'nin kaydettikleri Peçenekler en eski vatanlarında da doğudan Oğuzlar ve cenubi garbiden Hazerler ile temas etmekte idiler ki bu kavimler İslâm kültürü altında kalmış milletler idi. Bilhassa tas sözü Türkçeye yeni geçmiş bir kelime değildir. Aynı kelime Karaçay, Tobol, Kırım gibi lehçelerde de mevcuttur.

Dügetügi sözüne gelince: Gerek bu kelimeyi ve gerek bundan sonra diğer tagrugı sözünü Thomsen ve Németh bizde de kullanılan ve eski lehçede de mevcut olan yaptığı, ettiği, götürdüğü gibi fiil şekli telâkki etmektedir. Binaenaleyh dügetügi sözü tükettiği demektir. O halde cümlenin birinci kısmını aslındaki kelimelere sadık kalmak suretile şöyle terceme edebiliriz: Boyla çoban taşı tükettiği. (= ikmal ettirdiği)

Butaul sözü has isimdir. Kelimenin sonundaki ul sözü oğulun kısaltılmışıdır. Tagrugı kelimesini ise Thomsen izah ederek kelimenin takkökünden geldiğini, binaenaleyh takdığı sözünün Bulgar türkçesine göre telâffuz şekli olduğunu ileri sürmektedir. Németh de kelimeyi pek etraflı izah etmemekle beraber aynı gökten telâkki etmekte ve kulp diye tercüme eylemektedir. Halbuki bu definenin Peçeneklere ait olduğunu ileri süren ve Peçenek dil yadigârlarını bu münasebetle tetkik eden Németh bu Bulgar türkçesinin evsafını gösteren kelimeyi de bahse mevzu etmesi gerekti.

Şu izahattan sonra bu ibareyi Thomsen'in şöyle tercüme ettiğini görmekteyiz:

Le zoapan Bouila a achevé la coupe, (cette) coupe à boire qui par le zoapan Boutaoul a été adaptée à être suspendue.

Németh ise şöyle tercüme etmektedir: Boyla Çaban'ın ısmarlaması üzerine yapılan tas. Botaul Çaban kulpunu yaptırdı. Bu onun tasıdır.

Nagy-Szent - Miklos definesinin üzerinde daha on sekiz yazıt vardır; ki bunların yazıları eski Göktürk harflerine benzemektedir. Bu yazıtların bir kısmı birbirinin aynı olduğu için yazıtlarda kullanılan harflerin adedi bu suretle daha az olmakta ve metinlerin azlığı yazıtların hallini güçleştirmektedir. Bunlar içinde en uzun ibareyi hâvi olan bir numaralı tastır. Burada sarıh bir surette görülmektedir ki kelimeler bir haç işaretile birbirlerinden ayrılmaktadır ve bu Hampel'in gösterdiği gibi Yunan tesirile kullanılmıştır.

1866 senesinde Dietrich bu yazıtların halli ile uğraşmış ve yazıtları run yazısıyla mukayese edip bu alfabenin yardımile okumağa çalışmıştır. Binaenaleyh bu zat metinleri Got metni telâkki etmiş, bu bakımdan okumak tecrübelerinde bulunmuştur [1].

Bundan evvel de Macar âlimlerinden Yerney Janos bu yazıtlarla uğraşmış ise de araştırmalarını neşretmemiştir.

Bu harfleri Yunan harflerine benzetip bu suretle halletmeğe teşebbüs edenler de oldu. Meselâ birinci ve uzun metin üzerinde Yunanca dinî bir metin olduğunu zanneden Hampel ibarenin sonundaki ND harflerini N[omine] D[omini] sözlerinin kısaltılmışı telâkki etmekte idi. Bundan sonra Kondakow da aynı iz üzerinde yürümüş, hattâ bazı eserlerin üzerindeki metinde Yunan harfleri görerek böylece okumağa çalışmıştır. En sonrada Balasçev ve Mladenov da bu yoldan yürüyerek eserleri tetkik etmişlerdir.

1889 senesinde Macar âlimlerinden Fischer Karoly Antal da bu metinleri Sekel harflerile mukayese edip Macar dilile yazılmış olduğunu tasavvur etmiş ve hatta eserinde bu metinleri macarca olarak okumağa çalışmıştır [2].

1895 te de yine Macar âlimlerinde Nagy Géza bu eserlerin her halde Türk harfelerinin yardımile okunması gerek olduğunu ileri sürmüş, daha sonra 1909 da adı malûm olmıyan bir Macar âlimi de bu sahada bir adım atmıştır. Bu Macar âliminin tetkikini Thomsen tanıtılmaktadır. En nihayet yine Macarlardan Mézşáros Gyula ile Supka bu metinleri hallettiklerini iddia etmişlerdir. Bu halledilen metinler hakkında bir fikir

[1] Runeninschriften eines gothischen Stammes auf den Wiener Goldgefassen des Banater Fundes, Germania, 1866, cilt XI, s. 177-209

[2] Hun-magyar iras és annak fennmaradt emlékei, 2889, Budapest, s. 40-59

bundan daha öteye gidemediğini anlatmakta ve nihayet bir hadisenin kendisine ip ucu verdiğini yazmaktadır: Eserimizin bu cildinde bahse mevzu ettiğimiz Martti Räsänen ile Kai Donner tarafından iki ağırşak

2 3

2

3

4

5 a

5 b

4

5 a

5 b

6 a

6 a

7

8.

9

7Y>

10a. >0>7

10b. >0>7

11. >0>7

12. >0>7

13. 1378

14. 170

81

A: 1378

yazıtının üzerinde $k^2d'r^k^2g^1r^2k$ kelimeleri okunmaktadır. O halde demek oluyor ki eşyanın ismi onun üzerine yazılmaktadır. Bu nokta, Németh'e başka yazıtları da hatırlatmıştır: Evvelce Radloff'un neşrettiği bu eser-

de de bahse mevzu ettiğimiz iki ayna yazıtında da eşyanın ismi üzerine yazılmaktadır. O halde aynı nokta burada da vaki olamaz mı?.. Bu bakımdan definenin yazıtlarını ele alan Németh evvela 5 b yazıtını ele almıştır.

Burada evvelce okumuş olduğu b^oyla çab^an sözlerinde geçen iki harf vardır. O halde bu 5 b yazıtındaki ikinci harf b dir. Németh bundan sonra eşyanın ismini gösteren ve ikinci harfi a, üçüncüsü de b olan bir kelime aramış ve tabak sözünü bulmuştur. Fihakika bu ibare de bir tabağın azerinde bulunmaktadır. Tabak sözü de Kazan, Kırgız ve daha diğer Türk lehçelerinde mevcut ve malûm bir kelimedir.

Bundan sonra 11, 12, numaralı biribirinin aynı olan yazıtı ele almış, birinci harfi b, ikincisi a olan bir kelime aramış ve bakraç sözünü bulmuştur [1].

Bunu müteakip Profesör en uzun olan bir numaralı yazıtı tetkike başlamıştır. Bu metinde sağdan iki kelimenin B^oyla çab^an olduğunu kestiren Németh evvelki okuduklarının yardımile üçüncü kelimenin birinci harfinin ç, ikincisinin a veya e, üçüncüsünün de r olduğunu ve dördüncü kelimenin ilk harfinin de k olduğunu bilmekte idi. Evvelâ son kelimeyi yani k ile başlayan bir sözü aramış ve kaş kelimesini bulmuştur. Kaş bizim lehçemizde tahta tabak manasına kullanılmaktadır [2]. Üçüncü kelimeyi de Németh bizim lehçemizde de malûm olan çerez diye okumuştur. O halde yazıtın hepsi şöyle olmaktadır: Boyla çabanın çerez tabağı yani b^oyla çab^an çeriz k^aş.

Dokuz numaralı yazıtı da malûm olan harflerin yardımile Profesör ağı yani hediye diye okumuştur.

2, 3, 4, 5a, 6 a, yazıtları hep biribirinin aynıdır. Burada ikinci kelime grubu çay k olduğuna göre iç ay^ak diye okunabilir. Ayak Osmanlı'lar zamanında dahi kullanılmış olan malûm bir kelimedir. Baştaki iç sözü de içmek fiilinden geimekte olup kelimenin hepsi içme kadehi manasına gelmektedir.

Bu kelime grubunun ikincisi bu tarzda halledildikten sonra Németh birinci kelime grubunu şimdilik bırakarak 14 numaralı sūrahinin üzerindeki yazıların halline geçmektedir. Bu sūrahinin üzerinde iki metin vardır. Üç harften ibaret olan metinde evvelce hal edilene nazaran birinci harf l, ikincisi de b dir. Bu kelimeyi sūrahi sahibinin ismi telakki eden Németh bunu 'lb^ek diye okumuştur. Binaenaleyh kelimenin sonundaki **l** harfi k palatal sesini vermektedir. Aynı metinlerde bir de veler k vardır ki

[1] Bakraç sözü adından dahi anlaşılacağı veçhile bakırdan yapılan kaba derler.

[2] Kaşık sözü dilimizde varsa da bunun kaş şekli asla mevcut değildir. Németh bu kaşık kelimesinin kökünü kaş telakki etmektedir.

bu da N şeklindedir. Németh bu izahata şunları da ilâve etmektedir: İlbeğ diye okunan bu kelime İlbeğ sözü ile karıştırılmamalıdır. Kelimenin İkinci kısmı bizim bildiğimiz beğ kelimesi değil pek ~ bek kelimesidir. Volga Türkleri ve Kırgızlar arasında İlbeğ diye has isme tesadüf etmekteyiz.

Bu izahattan sonra Profesör Németh 7, 13 ve 15 numaralı yazıtların haline geçmektedir. 7 numaralı yazıtta birinci kelime grubunun sağdan ikinci harfi a, e sesini verir. Dördüncü harf n dir. Üçüncü harfi de Profesör v tahmin etmiş, en baştaki harfin de Türkçede kelime başlarında hangi harflerin kullanıldığını göz önünde tutarak bunun da s olması lâzım geldiğini kestirmiştir. Binaenaleyh birinci kelime grubu sevinüg diye okunabilmektedir. Bu kelime sevin - fiilinden çıkmakta olup bir kadın ismidir. Tıpkı latince Laetitia ve Türklerdeki Öğrünç Tigin Tengrim isimleri gibidir. Bu fiilden çıkan Sevinç ismi de Türklerde erkek ve kadın adı olarak kullanılmaktadır.

Yazıtın ikinci kelime grubu malum harflerden müteşekkildir: bç. bu iki harfi de Németh b'ç diye okumaktadır ki kadın, kraliçe manalarında kullanıldığı vakidir. O halde yazıtın hepsi şöyle terceme edilmek gerekir: Kraliçe Sevinüg.

On beşinci yazıtı da Profesör s^en diye okumaktadır. Kaşgarlı Mahmudun eserinde bir senek sözü vardır ki bunun manası sührahidir.

On üç numaralı yazıtın harfleri şunlardır: n z g s. bu harflerden birinci ve ikinciye ^en'iz ve diğer iki harfi de ^eg'is diye okuyan Profesör bunu geniş ağız sözünün aynı telakki ederek bir sührahiye verilen isim olduğunu ileri sürmektedir.

Bütün bu yazıtların hallinden sonra 2,3,4, 5a, 6a yazıtlarında müşterek olarak yazılan yazıtta geçilmektedir. Burada ilk harf t dir. İkinci harf 7 numaralı yazıtta geçen ve ü sesini veren harftir; ki aynı zamanda o, ö, u seslerini de verebilir. Üçüncü harf r ve dördüncüsü ise malum değildir. Bu son harfi de m veya ok, uk diye kestiren Profesör kelimeyi Turum veya Turuk diye okumaktadır. Turak adlı bir Peçenek reisi olduğu gibi Durmuş gibi isimlerde Türkçede mevcuttur.

Sekiz numaralı ve 6b numaralı yazıtların harfleri malum olmasına rağmen halledilememiştir.

Németh bu izahatı verdikten sonra şöyle devam etmektedir: Peçenek yazısının akrabalığını araştırırken evvela Türk yazısından başka bir şeyi düşünemeyiz. Çünkü bazı esaslı noktalardaki hususiyetler birleşmektedir. Bundan maada aglebi ihtimal Peçenekler Batı Türk hükümdarlığına dahildiler. Bunlarda da - Talas vadisi yazıtlarının gösterdiği gibi - Türk yazısı malumdu. Meseleyi daha yakından tetkik edecek olursak şu dikkata

şayan neticeye vasıl oluruz ki Türk ve Peçenek yazıları arasında cem'an üç harf birleşmektedir. Bu tamamen birleşen üç harf şudur :

<i>Türk</i>		<i>Peçenek</i>
N	k	N И
)	n)
l	s	l

Profesör bu mukayeseyi müteakip diğer harfleri eserimizin son bahsini teşkil eden Sekel alfabesile mukayese etmekte ve bir tabloda 8 harfin tamamen birleştiğini göstermektedir.

Bu büyük âlimin bu mühim ve esaslı ispatlarından sonra artık bu definenin Peçeneklere aidiyeti hususunda da tereddüt etmek asla yerinde olamaz. Daha sonra Németh definenin tarihi hakkında da şunları kayıt etmektedir:

Konstantinos Porphyrogenetos'a nazaran Peçenek hükümdarı Bata 889 senelerinde hükümlan olmuştur. Definenin hepsinin veya bir kısmının sahibi olan oğlu Bota-ul ise 900-920 sıralarında yaşamıştır. Binaenaleyh definenin vücuda getirildiği tarihleri de bu zamana koymamız gerektir.

Peçeneklerin tarihi hakkında bildiklerimiz pek çok değildir. Bu kavmin ismini Zoltan Gombocz izah etmiştir. Bu kavmin Oğuz camiasına dahil olduğu malumdur. Binaenaleyh Orta Asyada Oğuz vahdeti olduğu vakit tarihleri bunlarla birlikte seyreden Peçenekler bilahara Oğuzlardan ayrılarak garbe doğru gelmişler ve Oğuzları daha şarkta bırakmışlardı. Bu zamandan itibaren Bizanslılarla temas eden Peçenekler bu vesile ile onların tarihlerine karışmışlar, bu sayede tarihlerinin bir kısmı malum olabilmıştır.

Bir kısım Peçeneklerin de Anadoluya geldiğini gerek Anadoludaki yer adlarından ve gerek eski tarihlerin bazı kayıtlarından anlamaktayız.

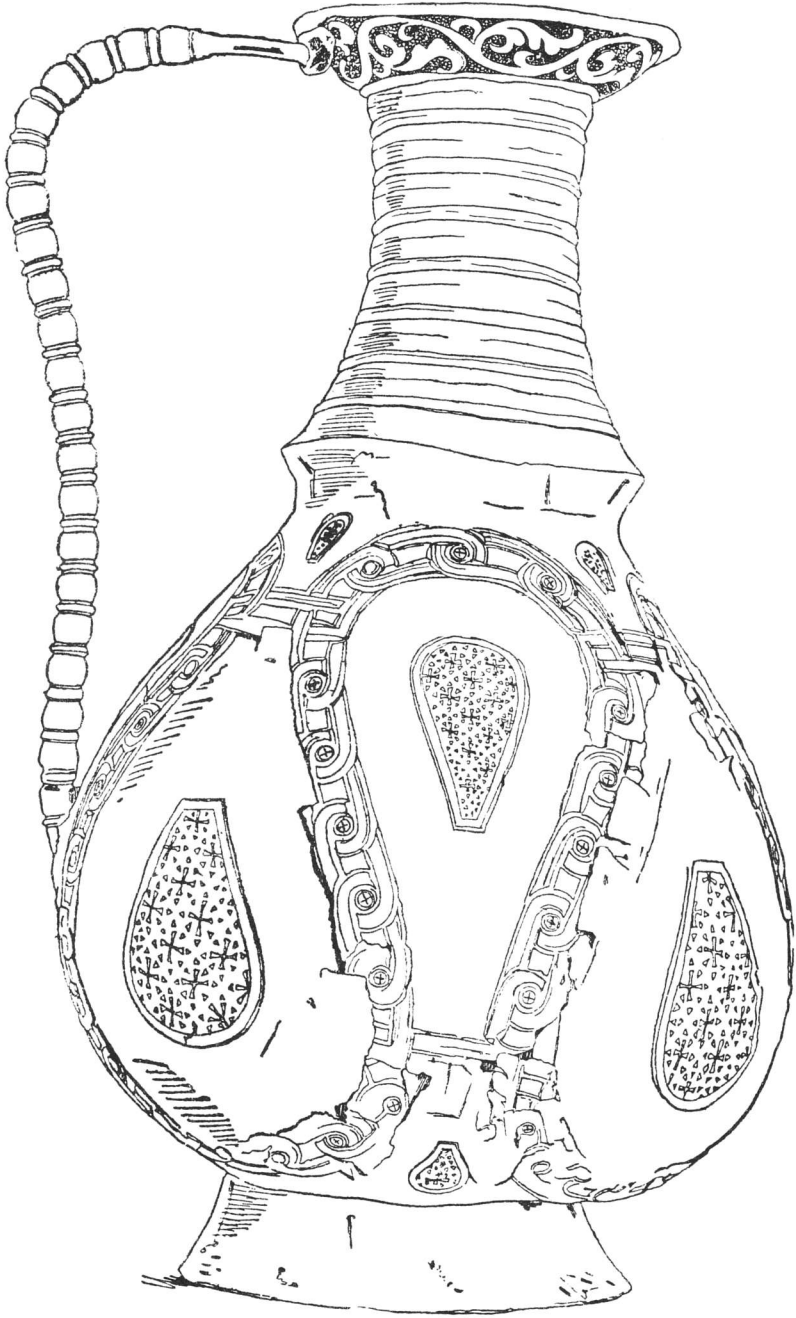
Peçenekler hakkında tarihî kaynakların kayıtlarını 1933 de neşrettiğimiz Peçenekler adlı eserimizde toplamağa çalıştığımız için bu bahsi oraya havale etmekteyiz. (Akdes Nimet'in Peçenekler hakkındaki eserine de bakınız.)

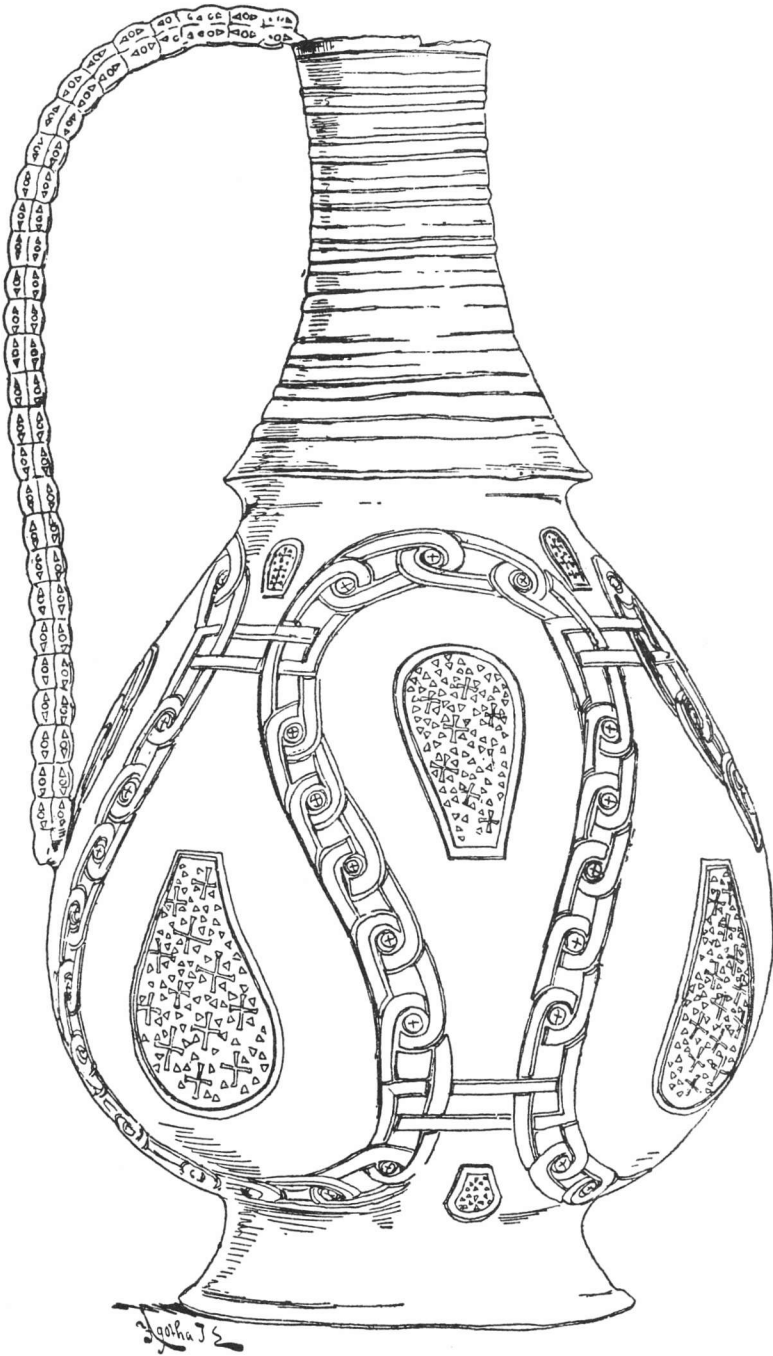
Nagy-Szent - Miklos definesi

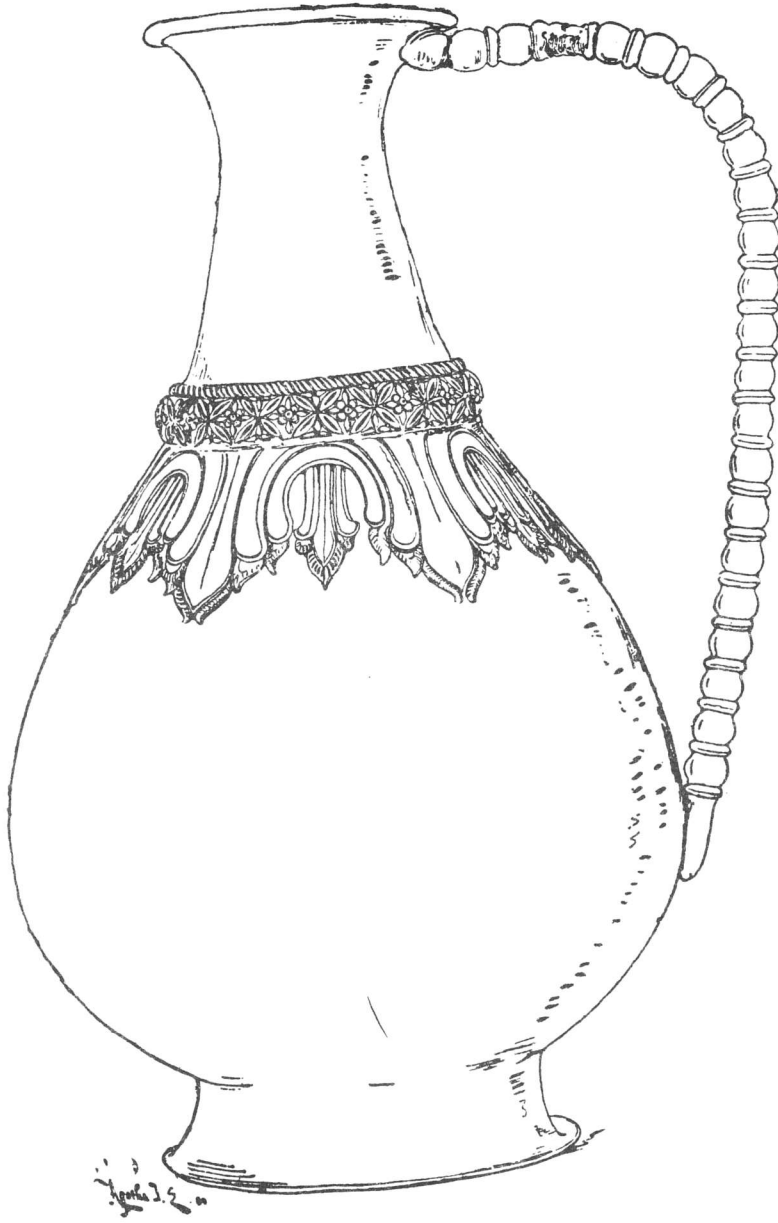
Nagy - Szent - Miklos definesi

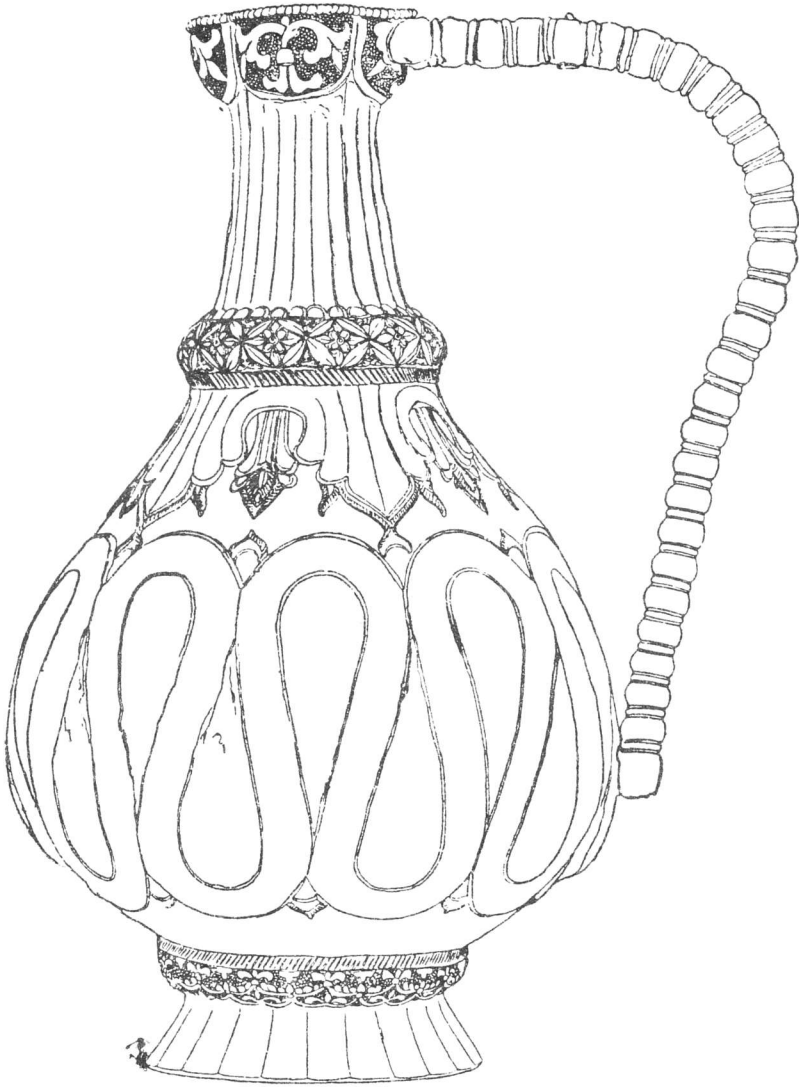
No. 3. Yazıtı : b°yla.

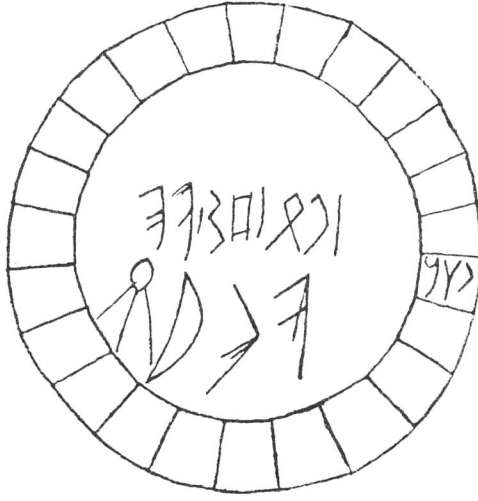
No. 4. Yazıtı: b°yla.

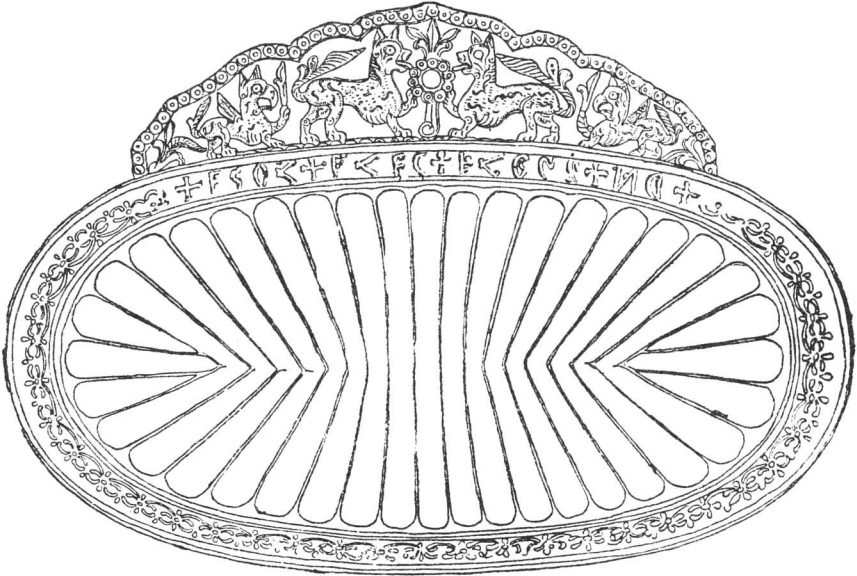
No. 5. Yazıtı: ^eniz^eğis «geniş ağız» ve ilb^ek.

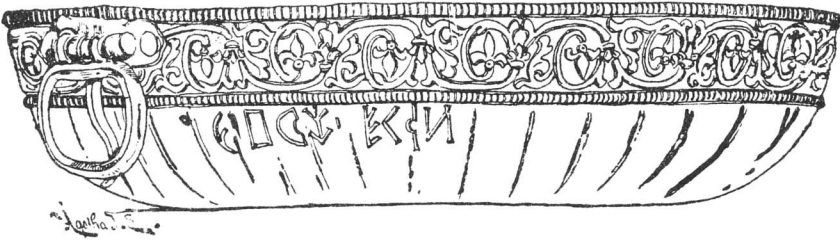
No. 6. Yazıtı: Sevinüg biçe «Kraliçe Sevinüg» ve ağı «hediye»; birisi de halledilememiştir.

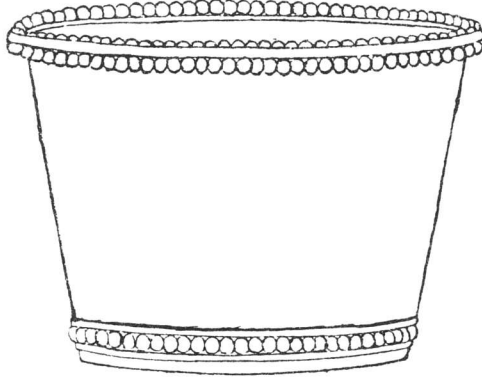
No 6. Sürahinin yazıtının vaziyeti.

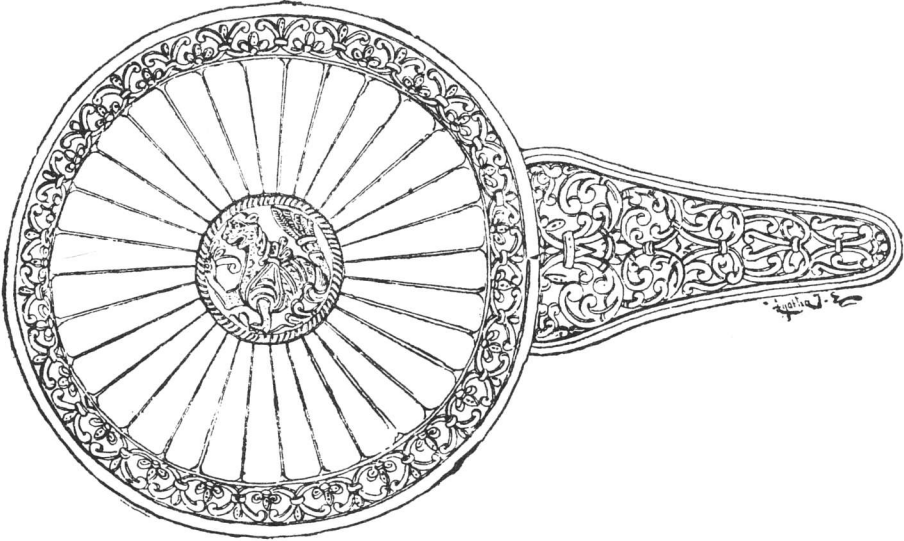
No. 8. Yazıtı: B^oyla Çab^an çeriz k^aş «Boyla Çabanın çerez tabağı.»

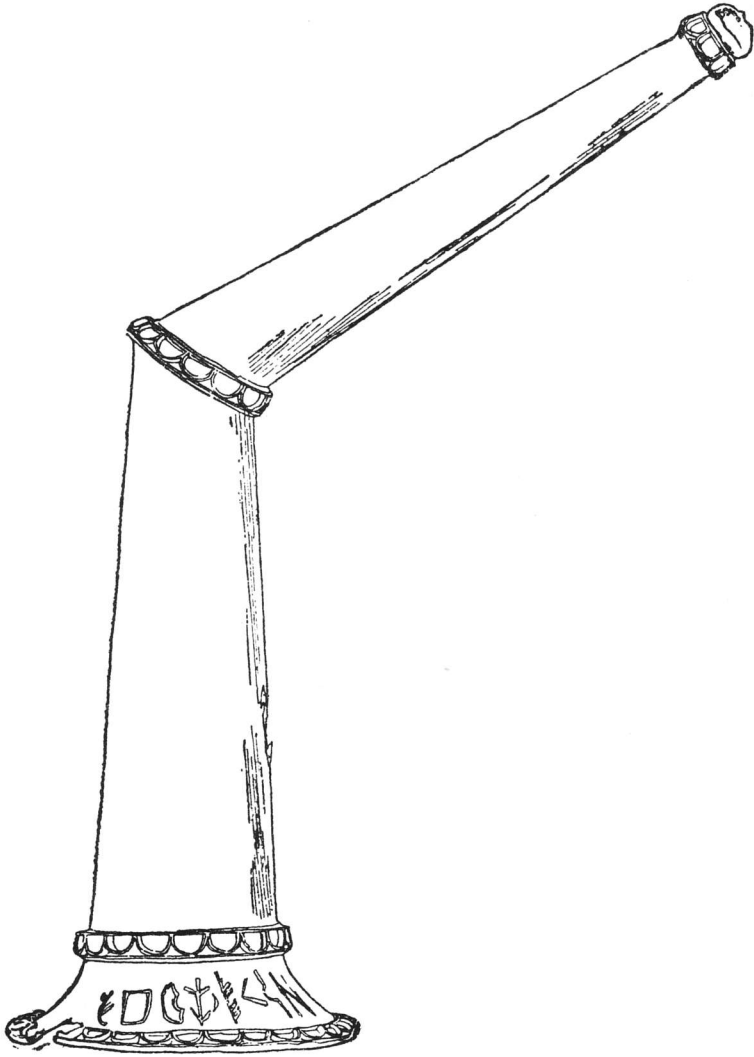
No, 10. Yazıtı: Tur^{um} içay^ak ve tab^ak. Bu ikisinde üzerinde vaftiz taşı olduğunu gösteren Yunanca ibare vardır.

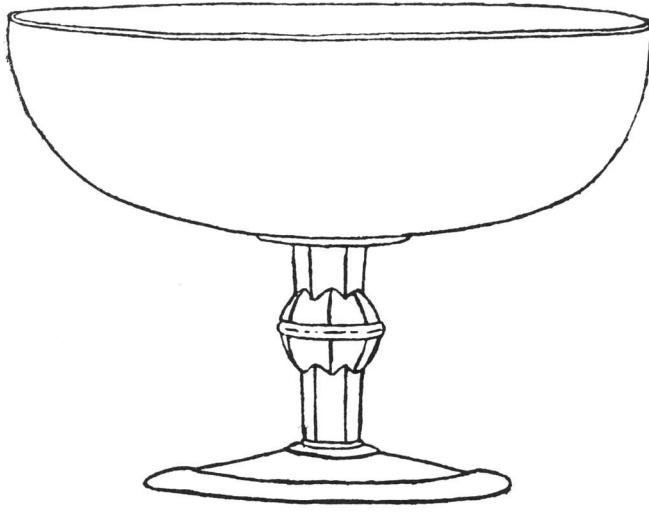
No. 11. Yazıtı: s^en.

No. 15 ve 16. Yazıtı (her ikisinde de): bagr^ac «bakraç»

No. 17. Yazıtı: Tur^um içay^ak «Turum'un içki kadehi»

No. 22 ve 23. Yazıtı (her ikisinde de): Turum içayak «Turum'un içki kadehi». 23 de ayrıca 𐎠𐎼𐎷𐎡𐎴𐎧 (halledilememiştir.)

Birinci Cilde Ait İlâve ve Tashihler

- S. 5, sa. 12 Mémeth değil Németh
- S. 23, sa. 2 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 değil 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆
- S. 24, sa. 9 tüz^lt'im diye okuduğum kelimeyi tüz^ült'im tarzında okumağ^ı daha yerinde görmekteyim. (Ayrıca bk. Kâş, II,101)
- S. 24, sa. 13 yağ^aru sözünü Kâşgari yagru okuyor. Burada da kelime ğ ile değil g iledir.
- S. 24, sa. 18 bır değil bir
- S. 24, sa. 18 satırın sol dışındaki IIŞ5 yirminci satırın hizasına gelecektir.
- S. 24, sa. 21 Çoğ^ay değil Çug^ay
- S. 26, sa. 14, 18 kob^art'd'm değil kobr^atd'm
- S. 26, sa. 32 açsan değil açlık
- S. 27, sa. 25 canlanup değil toplanup
- S. 28, sa. 8 Yol^ug değil Yol^ıg
- S. 30, sa. 17 ^a a doğrusu ^anda
- S. 30, sa. 21, 22 ^ak^anınt^eğ değil ^knınt^eğ
- S. 31, sa. 22 ağlamışlar değil cenaze merasimini yapmışlar.
- S. 31, sa. 26 Buyrukları sözünden evvel fena hakanlar (tahta) oturmuş.
- S. 32, sa. 3,4 yonsurt^ükın için sözlerini ben nifak olduğu için diye terceme ettim. Kâşgari bu kelimeyi karıştırmak. ifsad etmek diye izah ediyor. (Bk. Kâş. III,296)
- S. 32, 7,8 oğlın yerine oglın
- S. 32, sa. 17, 18 k^am^ıg diye okuduğum bu kelimenin doğru telâffuz şeklinin Thomsenin okuduğu gibi olduğunu görüyorum. Binaenaleyh kelimeyi k^am^ag okuyunuz.
- S. 34, sa. 1 birt^ükg^erü değil birt^ükğ^erü
- S. 34, sa. 5,6 ⁱtmⁱş sözünü ^etmⁱş okuyunuz.
- S. 34, sa. 9,10,13,14 ^ak^anⁱm değil k^anⁱm
- S. 34, sa. 17, 18 kob^artmⁱş değil kobr^atmⁱş

- S. 34, sa. 17, 18 *k^am^ugı* değil *k^am^agı*
- S. 36, sa. 3,4 *l's^re^tm'iş* sözünü *l's^re^tm'iş* okuyunuz.
- S. 36, sa. 10 *^akⁿ'm* değil *kⁿ'm*
- S. 38, sa. 15 *y^an'ldı* değil *y^an'ldı*
- S. 38, sa. 28 *^ak^k'm* değil *kⁿ'm*
- S. 38, sa. 29 *l'imⁱz* sözünü *l'imⁱz* okuyunuz.
- S. 40, sa. 3 *l'inⁿ* sözünü *l'inⁿ* okuyunuz.
- S. 40, sa. 4 udçu.ı diye kaydettiğimiz ibareyi Thomsen ud^açı (ert)i tarzında okuyor. Bu kelime u- fiilinden gelmektedir. O halde ibareyi muktedir olurdu diye terceme etmek gerektir. (Bk. Thomsen, Turcica, 12, not)
- S. 40, sa. 7,8 *y^ar^r'kl'g* sözünü *y^ar^akl'g* okuyunuz.
- S. 40, sa. 7,8 *k^and^an* sözünü *k^andⁿ* okuyabilirsiniz.
- S. 40, sa. 21, 22 *^akⁿ'm* değil *kⁿ'm*
- S. 42, sa. 23 *buld^u'n'g* değil *bud^u'n'g*
- S. 42, sa. 27, 28 *l'liğde'yi* *l'liğde* okuyunuz.
- S. 43, sa. 29 hakanlardan değil hakanlıktan olacak.
- S. 44, sa. 1 *buld^u'n'g* değil *bud^u'n'g*
- S. 44, sa. 7 *^akⁿ'm* değil *kⁿ'm*
- S. 44, sa. 10, 21 *bozd'm'z* sözünü ben bizim lehcenin tesirinde kalarak böyle okudum. Bunu *buzd'm'z* şeklinde de okuyabilirsiniz.
- S. 44, sa. 12 Yorç sözünü metinde terceme etmedim. Bunun için S. 188 deki 44 numaralı kayda bakınız.
- S. 45, sa. 24 beyle i değil beyleri
- S. 45, sa. 26 Anı mağlup değil Anı perişan
- S. 46, sa. 5 *udl^k'ın* değil *udl^u'kın*
- S. 46, sa. 15 *yok* değil *y^ok*
- S. 46, sa. 17 *sün^uşm'iş* değil *sün^uşm'iş*
- S. 46, sa. 38 meyus olarak değil nadim olarak
- S. 48, sa. 3 *er^kli* değil *erⁱkli*
- S. 50, sa. 26 baş kumandan tayin edip değil idaresinde ilerledik.
- S. 52, sa. 3 *in'yigün'im* değil *in'yigün'im*
- S. 52, sa. 7 böl^en değil böl^on
- S. 52, sa. 18 türemiş için Kâşgariyede bakınız. III, 196
- S. 53, sa. 23 *yapdık* değil *yapdırdık*.
- S. 44, sa. 1,2 *yol^ug* değil *yol'g*
- S. 54, sa. 2 *damga* kelimesi daima *tamga* şeklinde yazılmaktadır. Burada kelimenin *tamka* olması dikkat nazarımı çekti.

Zaten bu ibarede kelimeyi damga diye terceme etmek pek yerinde düşmemektedir. Binaenaleyh ben kelimeyi tam-ka telâkki etmekteyim. Tam sözünü Kâşgari الجدار diye izah ediyor. (III, 117) O halde ibareyi *bu taş, bu cidara hep Yolıg Tegin yazdı* diye terceme etmek icabeder.

- S. 54, sa. 7 yol^ug değil yolı'g
 S. 54, sa. 16 idare ettiniz yerine doğrultur idiniz diye terceme etmek daha yerindedir.
- S. 56, sa. 2 üç^un değil üç^ün
 S. 56, sa. 10 noktalı yere şu sözleri ilâve ediniz: kün ortusıka
 S. 58, sa. 5 'mğ^etm^en değil 'mğ^etm^en
 S. 58, sa. 14 bilⁱn değil bilⁱn
 S. 58, sa. 14 taş sözünden sonra ilâve ediniz: t^okıtdⁱm l.... t^okıtdⁱm
 bitidⁱm bud^unı'g ol t^aş
- S. 58, sa. 15 k^anⁱm değil k^anⁱm
 S. 58, sa. 22 (IIŞ13) den sonra noktalı yere ilâve ediniz: yalan yere (boş yere) zahmet, iztirab çekmeyin.
- S. 60, sa. 9, 11 bozdⁱm sözünü buzdⁱm okuyunuz.
 S. 60, sa. 12 yok değil y^ok
- S. 63, sa. 18 ↓↓↓↑↑↑ değil ↓↓↓↑↑↑
- S. 64, sa. 8 k^azg^a(n) ... yerine k^azg^anm'ş e^riñç
 S. 64, sa. 11 bozdⁱm sözünü buzdⁱm okuyunuz.
 S. 64, sa. 18 kılıçladım yerine vurdum.
 S. 64, sa. 22 fena yerine korkak diye terceme etmek daha yerindedir.
- S. 66, sa. 9, 17 bozdⁱm yerine buzdⁱm
 S. 67, sa. 27 gönderdim sözünden sonra gitti sözünü ilâve ediniz.
 S. 68, sa. 2 yel- için bk. Kâş. III, 48
 S. 70, sa. 18 harb ettim yerine vurdum.
 S. 70, sa. 28 yıpar sözünü ben Thomsene uyararak mum diye terceme ettim. Halbuki Kâşgari kelimeyi misk diye izah etmektedir. Binaenaleyh böylece düzeltilmesi gerektir. (Kâş. III, 20)
- S. 71, sa. 18 ↑↑↑↑↑ değil ↑↑↑↑↑
 S. 72, sa. 9 yol^ug değil yolı'g

- S. 72, sa. 10 ${}^{\text{a}}\text{rt}^{\text{u}}\text{kı}$ doğrusu ${}^{\text{a}}\text{rt}^{\text{u}}\text{kı}$
- S. 73, sa. 20 ilkbahar yerine yaz.
- S. 77, sa. 32 (II Ş 11) değil (II D 2)
- S. 79, sa. 2 (III, 423) değil (III, 323)
- S. 104, sa. 14 $\text{od}^{\text{ı}}\text{z}$ değil $\text{ud}^{\text{ı}}\text{z}$
- S. 106, sa. 13 $\text{öl}^{\text{ü}}\text{rt}^{\text{e}}\text{ci} - \text{k}^{\text{ö}}\text{k}$ değil $\text{öl}^{\text{ü}}\text{rt}^{\text{e}}\text{çi} - \text{k}^{\text{ö}}\text{k}$
- S. 108, sa. 5 $\text{t}^{\text{e}}\text{d}^{\text{i}}\text{m}$ sözünü $\text{t}^{\text{i}}\text{e}^{\text{d}}\text{i}\text{m}$ okuyunuz.
- S. 110, sa. 9 $\text{t}^{\text{a}}\text{ş}^{\text{i}}\text{k}^{\text{m}}\text{’ş}$ yerine $\text{t}^{\text{a}}\text{ş}^{\text{ı}}\text{k}^{\text{m}}\text{’ş}$
- S. 110, sa. 12 $\text{yog}^{\text{l}}\text{a}^{\text{t}}\text{’ayın}$ yerine $\text{yug}^{\text{l}}\text{a}^{\text{t}}\text{’ayın}$
- S. 110, sa. 15 $\text{e}^{\text{i}}\text{t}$ değil e^{t} olup başdaki e, i ile e arasında ola sesdir.
- S. 112, sa. 4 Asıl metinde *böğ* diye yazılan kelimeyi Thomsen haklı olarak *böğü* okuyor. Ve bu kelimeyi ellinci sahifadaki *böğü* sözünün aynı olduğunu gösteriyor. Yene Thomsen (Turcica, s. 97) bu sözü has isim zannedip bunu Çin tarihlerindeki P’o-kü has isimle birleştirmektedir. İbarelere dikkat edecek olursak bu sözlerin her iki yerde de has isim olmadığı anlaşılmaktadır. İbarenin tercemesi şöyledir: Üç haberci geldi. Sözleri bir: hakanı asker çıkardı. On okların askeri de kalmayıp dışarı çıktı. Yarış ovasında toplanalım demişler. Bu sözü işidip hakana doğru bu sözü (=haberi) gönderdim. Handan geri yine haber geldi. Oturun diye demiş. Muhafızları, ateş kulelerini iyi koyun, baskın ettirmeyin demiş. Böğü han bana karşı böyle söylemiş. Bu ibare vazih bir surette gösteriyor ki burada bahse mevzu edilen hakanın bizzat kendisidir. Ve ayrıca bir Böğü adlı han aramağa lüzum yoktur. Ellinci satırda da aynı hali görüyoruz: *türk böğü kaganka, türk bilğe kaganka*. Görülüyor ki buradaki böğü sözü bilğe ile aynı manada olan bir kelimedir. Filhakika Kâşgarlı Mahmud bu kelimeyi *العالم والحكيم والعامل* diye izah ediyor. (I,173) Hatta aynı yerde *böğü bilğe* tabiri de geçmektedir. Binaenaleyh ben bu sözü Thomsenin zannettiği gibi bir has isim değil hakîm manasına gelen bir kelime telâkki etmekteyim.
- S. 112, sa. 21 Böğü sözü yerine hakîm kelimesini koyunuz.
- S. 114, sa. 14 $\text{t}^{\text{ö}}\text{kr}$ sın yerine $\text{t}^{\text{ö}}\text{kr}^{\text{a}}\text{sın}$

- S. 116, sa. 10 b^öği değil b^öğü
 S. 128, sa. 10. 16 ^ak^an'ım değil k^an'ım
 S. 128, sa. 11 yor^am'ış değil yor'ım'ış
 S. 135. serlevha İhe hüşotu değil İhe hüşotü
 S. 168, sa. 7 (v) ul'm^ad'ın değil (y) ul'm^ad'ın
 S. 176, sa. 9 satırın sonu ~ =nd

Bu Cilde Ait Birkaç Söz

Bu cildin basılması uzun zaman devam ettiği için burada mümkün olduğu kadar mürettip hatalarının az olduğuna kaniim. Buna rağmen bazı yerlerin yanlış olduğunu görmekte isemde bunlara biraz dikkat edecek olursak karine ile çıkarmak mümkündür. Meselâ: S. 9, not 2 de *Thomsen, Bartholdt* ve Üniversite kelimeleri çıkmamıştır. S. 12, satır 13 te Göktürk harflerile yazılan kelime *kün* olacağı yerde n harfile z harfinin birbirine pek benzemesinden dolayı sehven *küz* olmuştur.

S. 18, satır 12 de Ç harfi yanlış olarak ters konmuştur.

Daha sonra Göktürk harfleri üzerinde yaptığım araştırma neticesinde evvelki ciltte *k^am'g* diye okuduğum kelimenin doğrusunun *k^am'ag* olduğuna kanaat getirdim. Zaten bu kelimeyi evvelce Thomsen de böyle okumuştur, fakat ben birinci ciltte Kâşgarinin tesirinde kalarak *kamıg* okumağı tercih etmişim. Halbuki G harfinin ıg değâl ag sesini verdiğini sarahatle bulunca bu kelimenin de *kamag* olması lâzım geldiğini gördüm. *Binaenaleyh bu ciltte de bazen kamıg* diye okuduğum kelimeleri lütfen düzeltiniz. Meselâ: S. 13, satır 4 te; s. 37, satır 19 da ve s. 38, satır 2 de hep kelime *kamıg* şeklindedir. Diğer birçok yerde de kelimeyi ben tashih ederek *kamag* okudum.

S. 55, satır 25 te Ap Kelüg Bilge isminin doğrusu Alp Külüg Bilge'dir.

S. 22, satır 11 den sonra şu kısa malûmatı da ilâve edebilirsiniz: Türkçede yazmak manasına gelen *bitimek* sözünü, *bitig* veya *bıçak* sözlerini bazı âlimler çinceye fırça manasına gelen *piet* sözü ile alâkadar bulmaktadırlar; fakat biz bu ciheti kabul etmediğimiz için buna hususî bir ehemmiyet vermemekteyiz.

S. 166 da *sevretmek* kelimesinin tercümesini ben pek kat'i bulmaktayım. Çünkü Kâşgari kelimenin manasını oldukça vazih bir surette vermektedir. Bu verilen manayı ise buraya tatbik etmek oldukça güçtür. *Maloff* ise buraya hiçbir ihtirazi kayıt koymadan doğruca kabul edivermiştir.

Bu cildin tabı uzadığından bunu burada keserek *Yenisey* yazıtlarını üçüncü cilde bırakmağı tercih ettim. *Binaenaleyh* üçüncü ciltte *Yenisey* yazıtları ile son zamanda bulunan bazı küçük yazıtları neşrederek bu suretle Göktürk harflerile yazılmış bütün eserleri üç ciltte toplamış olacağım. Dördüncü cildi ise bütün bu yazıtların mufassal ve tam bir surette lûgatçesine tahsis edeceğim.

İçindekiler

	Sayfa
Önsüz	3
Eski Türk alfabesi	5
Sesli harfler	8
↓	8
Γ, γ	9
κ	10
Sessiz harfler	10
H	10
▷, ↓, Ɔ	11
R, Ɔ	12
€, ⚡, h	13
⌘, x, 1	14
⌘, 5, 9	15
D, 3, 4	16
), H, ⚡, 4, ↑	17
J, Y, λ, Υ, Ɔ	18
Ɔ, I, H	19

Mürekkep harfleri: M, ☺, >	20
Göktürk alfabesinin eskiliği ve menşei	21
Bilge han yazıtının çincesinin tercümesi	27
Üçüncü Uygur yazıtı ve Uygurlar	31
Üçüncü Uygur yazıtının Göktürk harflı metinleri	37
Üçüncü Uygur yazıtının çince metninin tercümesi	40
Turfanda bulunan Göktürk harfli metinler	55
Stein tarafından bulunan Göktürk harflerile yazılı metinler	61
Elyazma I	63
Elyazma II : İrk bitiğ	68
Elyazma III	94
Elyazma IV	96
İhi - Hanın - Nor yazıtı	101
Hoytu - Tamır yazıtları	105
İhe - Ashete yazıtı	119
Talas yazıtları	129
İki gümüş maşraba yazıtı	143
Göktürk yazısile yazılı iki Kuman yüzüğü	151
İki ağırşak yazıtı	158
Koy - Sarı yazıtı	160
Ulan - Bator (Urga) kiremit yazıtı	161
Gürbelçin kaya yazıtı	163
Bir baba yazıtı	164
Göktürk yazısile yazılmış Türk paraları	169
İki ayna yazıtı	171
Bir kayış yazıtı	171
Göktürk harflerile yazılı birkaç metin	173
Nagy - Szent - Miklos definesi ve yazıtları	185
Birinci cilde ait ilâve ve tashihler	209
Bu cilde ait birkaç söz	214

Resimler

	Sayfa
<i>Le Coq</i> tarafından neşredilen <i>Göktürk</i> alfabesi	24
<i>Bilge Han</i> yazıtının çince metni	27
Üçüncü Uygur yazıtının çince metni	48
Üçüncü Uygur yazıtının üst kısmından bir parça	49
Üçüncü Uygur yazıtının alt kısmından bir parça	50
Üçüncü Uygur yazıtının alt kısmından bir parça	51
Üçüncü Uygur yazıtından bir parça	52
Üçüncü Uygur yazıtından bir parça	53
Üçüncü Uygur yazıtından bir parça	54
Turfanda bulunan bir metnin fotoğrafı	97
Turfanda bulunan metinler	98
<i>Irk Bitig</i> 'den birkaç sahifa	99
<i>Irk Bitig</i> 'in son sahifası	100
Turfanda bulunan bir metin	100
<i>Ihi - Hanın Nor</i> yazıtı	103
<i>Ihe - Ashete</i> yazıtları	125
<i>Ihe - Ashte</i> yazıtı, b;	126
<i>Ihe - Ashete</i> yazıtı, c.	127
Gümüş maşrapa parçaları ve yazıtı havi dibi	148
Gümüş maşrapalar ve parçaları	149
Yazıtları havi ağırşaklar	159
<i>Ulan - Bator</i> kiremit yazıtı	162
<i>Gürbelçin</i> kaya yazıtı	163
<i>Çoyram</i> 'da üzerinde baba bulunan kurgan	166
Yazıtı havi baba	167
Yazıtı havi baba	168
<i>Göktürk</i> alfabesile yazılmış metinler	181
<i>Göktürk</i> alfabesile yazılmış metinler	182
<i>Göktürk</i> alfabesile yazılmış metinler	183
<i>Nagy - Szent - Miklos</i> definesinin Yunan harfli yunanca metni	190
<i>Nagy - Szent - Miklos</i> definesinin Yunan harfli türkçe metni	191
<i>Nagy - Szent - Miklos</i> definesi	199

	Sayfa
No. 3; güğüm	200
No. 4, güğüm	201
No. 5; güğüm	202
No. 6; güğüm	203
No. 6; sürahinin yazıtı	204
No. 8; tabak	204
No. 10; tas	206
No. 11; kova	205
No. 15 ve 16; tava	205
No. 17; içki kadehi	206
No. 22 ve 24; kadeh	307

T. D. K.

ESKİ TÜRK YAZITLARI

YAZAN:
HÜSEYİN NAMIK ORKUN

III

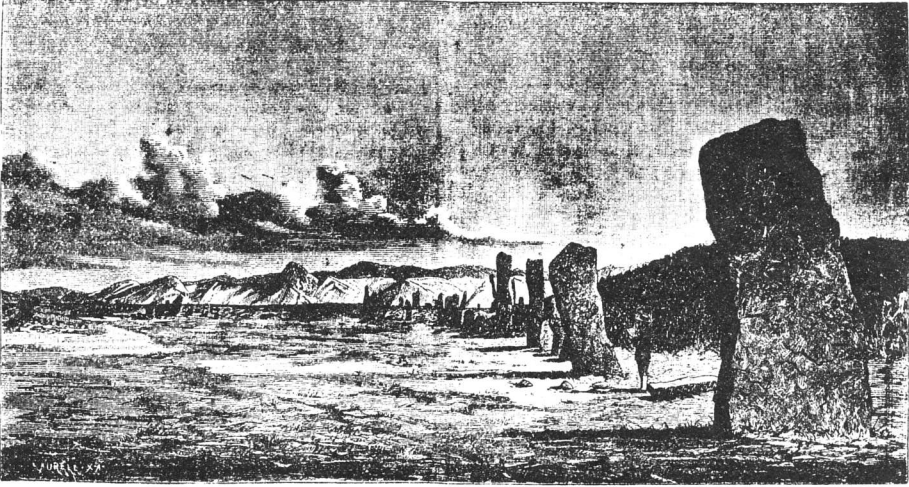
1940
İSTANBUL
ALÂEDDİN KIRAL BASIMEVİ

YENİSEY YAZITLARI

YENİSEY YAZITLARI

Yenisey nehri havalisinde bulunduğu için umumiyetle bu adla tanılan yazıtların tarihi Orhun yazıtlarından daha eskidir. Bu yazıtların Avrupada tanılması XVIII inci asrın birinci yarısında başlamıştır.

Bunlardan ilk keşfolunanı *Strahlenberg* in naklettiğine göre **Uybat** III yazıtıdır. Bu yazıtı Danzig'li genç bir natüralist olan *Daniel Gottlieb Messerschmidt* keşfetmiştir. *Messerschmidt*, *Deli Petro* nun emrile 1720 den 1727 senesine kadar Sibiryada gezmiştir. *Tomsk*'dan 1721 Mayıs 4 de hareket etmiş, *Abakansk*'a dökülen *Uybat* nehri havalisine gelmiş, burada bir mezarlığa tesadüf etmiştir. Bu mezarlık dağlar arasında olup *Suburgan* adını taşımaktadır. Buradan yoluna devam eden *Messerschmidt* *Uybat* a dökülen *Bey* nehri tarafına gelince burada küçük bir tepenin

Uybat, Bey'de mezarlar.

üzerinde bu yazıtı bulmuştur. *Messerschmidt* e refakat eden genç bir işveçli bu yazıtın resmini çizmiş ve *Strahlenberg*'in zannına göre her halde burada alınan bu notlar kaybolmuştur. O zaman bu yazıt 16 kadem yükseklikde, bir kadem kalınlıkda ve 2 kadem genişlikte olmalıdır.

Messerschmidt, *Yenisey* civarındaki *Abakansk*'a geldiği vakit dostu yüzbaşı *Tabbert*'e tesadüf etmiştir. İşte asıl yazıtları ilim âlemine tanıtan

bu *Tabbert* olup sonra asâlet ünvanı alarak literatürde *Strahlenberg* adile tanınmıştır. *Strahlenberg* isveçlidir. 1709 da meşhur *Pultava* muharabesine iştirak etmiş, Ruslara esir düşmüş, *Sibirya* ya sürülmüş ve burada 13 sene kadar kalmıştır. Memleketine 1722 de dönmeğe muvaffak olan *Strahlenberg Sibirya* da bulunduğu müddetce menfası muayyen bir yerde olmadığı için *Sibirya* dahilinde dolaşmağa, araştırmalar yapmağa başlamış, buralarda Vogul'lar, Ostyak'lar, Samoyed'ler, Yakut'lar, Tatarlar ve Moğollar arasında dolaşmış, o zaman için Garb kavimlerinden malûm olmayan bir çok yeni malûmat toplamıştı. Memleketine döndükten sonra 1730 senesinde *Stockholm*'da *Das Nord und Östliche Theil von Europa und Asia . . .* adlı meşhur eserini neşretmiştir.

Bu kısa izahattan sonra tekrar *Yenisey* yazıtlarının keşfine dönelim : *Messerschmidt* yüzbaşı *Tabbert* ile *Abakansk*'da buluşduktan sonra kışın da keşiflerine devam etmişlerdir. Bu müddet zarfında **Tes** yazıtını keşfetmeğe muvaffak olmuşlardır. Bir köylü *Tes* yanında taşdan bir heykelin bulunduğunu söyleyince *Messerschmidt* yüzbaşı *Tabbert*'i bunu aramağa memur etmiş, yanına hizmetcisini, bir kılavuzu ve 15 yaşında olan *Charles Schulman* adlı bir isveçliyi katmıştı.

1722 senesi 24 ikinci kânunda hareket eden bu heyet *Yenisey*'i atlarla geçmiş, saat ikide bir kabristanın merkezinde *Tes* nehrinin bir buçuk verstlik mesafesinde taşlara tesadüf etmiştir. Buradaki heykel uzun bıyıklı bir ihtiyarı tasvir etmekte olup yüzü Şarka dönmüş bulunuyordu. Yüksekliği 5,5 kadem, ayağının genişliği 2 kadem ve omuzlarının genişliği de bir buçuk kadem idi. Heykelin Garba doğru çevrilmiş olan arkası harflerle dolu isede bunun büyük bir kısmını zaman ve tabiat hadiseleri silmiş bulunuyordu. *Charles Schulman* saat 3,5 a kadar bunların resimlerini yapmakla meşgul iken yüzbaşı *Tabbert* de civardaki tumulusları tetkik etmiş ve notlar almıştı ki bu tumuluslar define arayan Ruslar tarafından açılmıştı.

Nihayet Ruslarla *Nystad* muahedesi akdedilmiş, *Tabbert* ile *Schulman* İsveç dönmeğe muvaffak olmuşlardı.

Tabbert yani *Strahlenberg* memleketine döndükten dört sene sonra (1726) *Ebul Gazi Bahadır Han*ın eseri neşrolunurken bu yazıtlardan bahsetmiş, bir kaç satır içinde yazıtları zikretmiştir.

Diğer taraftan *Messerschmidt* uzun seyahatini bitirdikten sonra Petersburga dönmüş ve *Yenisey* havalisinde elde etmiş olduğu resimleri İlim Akademisine vermiştir. *Messerschmidt* in Akademiye vermiş olduğu bu kopyalar 1729 senesinde Akademi mazbatalarında ilk defa olarak

neşredilmiştir. Bunları neşreden Akademi azasından *Th. S. Bayer* bu harflerle eski Prusya harfleri arasında bir benzerlik bulmuş, bunların da İberik yazısından neşet ettiğini kaydetmiştir ki bu yazının da Yunan ve Ermeni yazısının bir intikal merhalesi olduğunu ileri sürmüştür. *Tes* yanında bulunan yazıtlı heykeller üzerinde de *Bayer* Mısır tesiri ara-maktadır. *Strahlenberg* in dediğine göre *Schulmann*ın resm etmiş olduğu *Uybat* taşının büyük ve küçük tarafları silinmiş idi. *Bayer* ise bu taşın üç tarafını arzetmiş, büyük tarafın diğer kısmı için de bir müsvedde yapmış isede bu kendi hayalinden uydurulmuştur.

Ertesi sene *Strahlenberg* meşhur eserini neşrettiği vakit bu taşların kopyalarını da eserine dercetmiştir. Bu, *Messerschmidt*ın elde ettiği resmin sâdık bir kopyası idi. **Uybat** taşını gösteren resim büyük ve küçük taraflardan birisini tasvir etmekte olup bu taraflar da silinmiş idi. **Tes** yanındaki heykelin arka ve önünü gösteren diğer bir kopyası da oldukça mükemmel bir surette vücuda getirilmişti.

*Strahlenberg*in eserinde köşeli bir **Çin Aynasının** parçası da neşredilmiş idi ki bunun da üzerinde Göktürk harfleri göze çarpmakta idi. Bu ayna parçası *Abakansk* toprak tabyesi yanında bir tumulusda bulunmuştu. (Bk. cilt II, s. 171)

Bu yazıların *İskit yazıları* olduğunu ileri süren *Strahlenberg* buna halk tesmiyesine göre *Çud yazısı* demek ve ihtimal *Part harfleri* ni de ihtiva ettiğini ilâve etmekte idi.

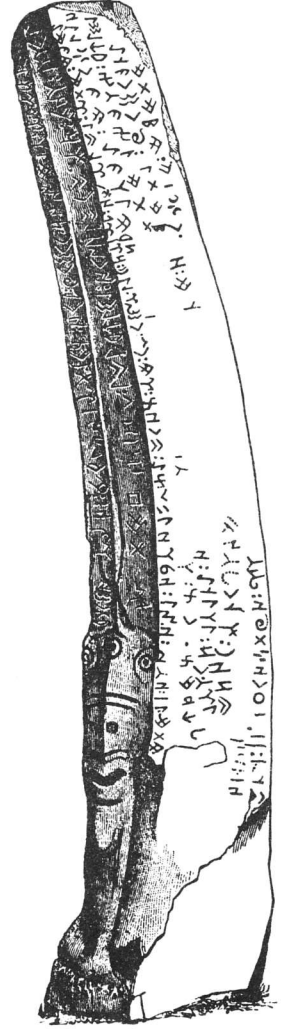
1734-44 de *Sibiryaya* seyahat eden *G. T. Müller*'e ressam *Lursenius* da refakat etmiş ve **Uybat** taşının resmini yapmıştı. Fakat bundan sonra Asyaya seyahat eden *Gmelin, Fischer, Pallas, Falk, Georgi* v. s. gibi seyyahlar hiç bu yazıtlardan bahsetmemişlerdir. Yalnız *Pallas* bu yazıtlarla bir az alâkadar olmuştur. Bunun üzerine *İrkutsk* ve *Kalivansk*'ın umumi valisi general *Jakobi* bir zabiti bu işle tavzif etmiş ve beş tane taşın kopyası İmperatoriçeye takdim olunmuştu ki bu kopyalar *Pallas* tarafından neşredilmiştir.

Birinci kopya bir mezar abidesine ait olup *Saiansk* toprak istihkâmının cenub-garb tarafında bulunmakta ve *Yenisey*'in sol tarafında tahminen 8 verstlik mesafededir. Geniş tarafında üç satır hakkedilmiş ve küçük tarafında da iki uzun ve iki kısa satırı ihtiva etmiş bulunuyordu. **İkinci** kopyada bir kabir taşı olup **Uybat**ın sol tarafında bulunuyordu. **Üçüncüsü** de **Uybat**ın aynı mevkiinde bulunmuştur. **Dördüncü yazıt** da bir mezar taşı olup *Yenisey*'in sol tarafında *Tuban*ın *Yeniseye* döküldüğü mevkiide bulunmakta idi. **Beşincisi** ise

Pallas ın zannettiği gibi digerlerle alakadar olmayıp *Kamışta deresi* nin sağ tarafında bir taşın üzerinde bulunmakta idi. *Pallas* bu yazıtların dört tanesinin alfabetesini mukayese ederek bunların muayyen bir kavme ait olduğunu ve üzerindeki harflerin eski Yunan, Rum ve Etrüsk harflerle müşabihet arzettiğini ve hepsinin neticede Fenike yazısına dayandığını ileri sürmekte idi. Daha sonra *Pallas* harfleri birer birer bu mezkûr alfabelerin harflerile mukayese etmiş, hatta bazı yerleri okumağa dahi teşebbüs etmiştir. Nihayet *Pallas* bu işin kendi sahası olmadığını takdir ederek bu kopyaları filolog *Olaf Gerhard Tyschsen*'e göndermiş, *Tyschsen* de bu harfleri Kelt ve Got harflerile mukayese etmiş, harflerin ses kıymetlerini tayine çalışmış ve okumak teşebbüsünde de bulunmuştur. Halbuki ne *Pallas*, ne de *Tyschsen* evvelce *Bayer* ve *Strahlenberg* tarafından neşredilen metinleri bahse mevzu etmemektedirler.

Yazıtlar hakkında araştırmalar bu vaziyette iken maden müfettişi olan *Georg Spassky* Sibirya eski eserlerini tetkike başlamış, Petersburg'a döndüğü vakit *Sibirskiy Vestnik* mecmuasında (1818) tetkikatını neşretmiştir. Bu araştırma da iki yeni yazıttan da bahsedilmekte idi. Bunlardan birisi bir dişi geyiği ihtiva etmekte ve üç satır üzerinde 56 harften ibaret yazıt da bulunmakta idi. *Spassky* ye göre bu yazıt bir kayanın üzerine hakkedilmiş olup *Çariş* ve *Popereçniy*'in sol sahilinde bulunmakta idi. İkincisi 13 harfi havi olup 12 kadem uzunluğunda, 5 kadem genişliğinde olan bir taşın üst tarafında bulunmakta idi. Daha sonra *Spassky* nin bu araştırması 1822 de *İnscriptiones Sibiriacaе* adı altında latinceye de tercüme edilmiştir.

Meşhur âlim *Abel-Remusat* da *Journal des Savants* da bunun bir hülasesini fransızca olarak neşretmiştir. Bundan sonra aynı zat *Recherches sur les langues des Tatares* adlı eserinde de bu cihete temas etmiş,

1/22

Uybat ; Çirkov yazıtlı taş

bu yazıların Çinlilerin *U-sun* dediği indo-gotik bir kabile tarafından kullanılmış olduğunu ileri sürmüştür.

Uybat ; Kızıl-Kaya ; bronz kazanla büyü sahnesi.

Klaproth da *Société Asiatique* tarafından bu yazıtları tetkik için gönderilmiş, raporu 1822 de Cemiyette okunmuş, 1824 de *Journal Asiatique* de neşredilmiş, en sonra da müellifin *Mémoires relatifs à l'Asie* adlı eserine dercedilmiştir. Bu eserin birinci cildinde mevcut olan bu raporda *Klaproth* o vakte kadar malûm olmayan **Uybat** havalisindeki bir heykelden bahsetmektedir. *Klaproth* bu eserlerin hangi kavme aid olduğu noktasını da araştırmış ve bunların Yunan, Slav harflerinden ibaret olduğunu ileri sürmüştür.

Klaproth bu yazıtların bulunduğu mevkide hangi kavimlerin oturduğunu da tetkik etmiş, Çin kaynaklarına dayanarak bu havalide *Kırgızların* oturmuş olduğunu meydana çıkarmış, bu münasebetle *Kırgızların* tarihinden bahsetmiş, sonra *Hazerlerin* tarihine geçmiş, *Cyrrillusun* Hazer dili için de bir alfabe vücuda getirdiğini farzetmiştir.

Bundan sonra yazıtlar artık unutulmağa başlanmış iken Fin âlimlerinden *Castrén* Asyaya yaptığı seyahatte bu meseleyi yeniden ele almıştı. 1847 senesinin yazında **Uybat** havalisine gelmiş, önce *Spassky* ve *Pallas* tarafından neşredilen yazıtları aramıştır. Fakat buralarda kabileden kabileyeye uğramış, her rastgeldiğine sormuş kimseden vazih bir cevap alamamışken *Kulagaşov* adlı bir Tatar kabilesi nezdine gelmiş, **Uybatın** sağ sahilinde oturan bu kabileden de ayrılarak yoluna devam ederken o zamana kadar ilim âlemince malûm olmayan **Oznaçennaya** yazıtını bulmuştur. Bu yazıt büyük *Kara-kurganın* eteğinde *Uybat* mansabının 12 verstlik mesafesinde ve nehrin 4 verstlik sağında bulunuyordu. *Castrén* bundan sonra *Pallasın* neşrettiği yazıtları aramış, *Oznaçennaya* havalisine gelmiş, burada **Oznaçennaya** yazıtlarını bulmuştu ki bu yazıtlar *Beyskoye* yolu yanında bir buçuk verstlik mesafede bulunmakta idi. *Castrén* bu yazıtı buradan aldirarak *Şuşa* köyüne naklettirmiştir.

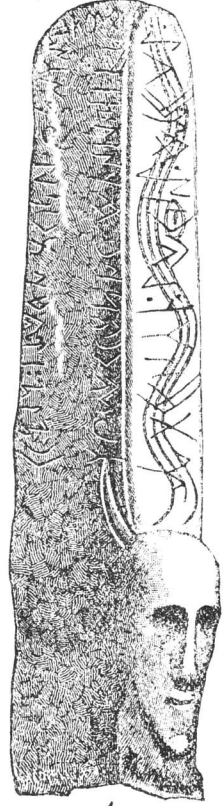
Ağustos ayında *Kara-kurgana* dönen *Castrén* burada **Tuba yazıtını** kopya etmiştir.

Rus Coğrafya Cemiyeti bu yazıtlarla alâkadar olmuş, aynı alâkayı Arkeoloji Cemiyeti de göstermiş, bir müddet sonra **Oya yazıtının** kopyası elde edilmiştir. Bu taş dört köşeli olup iki tarafına derin bir surette harfler kazılmıştır. Uzunluğu 2 arşın, genişliği 11 pus ve kalınlığı 8 pustur. Bundan sonra Cemiyet diğer bir yazıtın kopyasını daha almış olup bu yazıt Abakanın solunda *Açura* köyünden 20 versilik mesafede *Koybal stepinde* bulunuyordu. (**Açura yazıtı**) Bu yazıt da *Kostrowun* ihtimamile *Şuşa* köyüne nakledilmiştir.

Etrafta bulunan bir çok eski eserler nihayet *Minusinskde* bir müze kurmak ihtiyacını hissettirmiş, 1877 de halka açılan bu müze sarfedilen gayretler sayesinde seneden seneye gittikçe zenginleşmiştir. Binaenaleyh etrafta bulunan yazıtlar da buraya nakledilmiş, bu suretle *Minusinsk müzesi* bizim yazıtlar bakımından zengin bir müze halini almıştır.

Bir müddet sonra müze yolunun üzerinde iki yazıt daha bulunmuştur. (**Altun-köl yazıtı**) Bu yazıtı *Judinaya* köyünden olan *Korçakow* adlı bir köylü bulmuştu. Yazıt *Altın-köl* denilen küçük bir gölün yakınında idi. İki taştan daha hafif olanı yerde yatmakta idi. Hakkedilmiş olan kısmı yere kapanmış bulunuyordu. Birisi 138 sm. uzunluğunda, 43 sm. genişliğinde ve 18 sm. kalınlığında idi. Diğeri 195 sm. uzunluğunda, 40-50 sm. genişliğinde ve 18 sm. kalınlığında idi. Bu bulunan taşlar da müzeye nakledilmiştir.

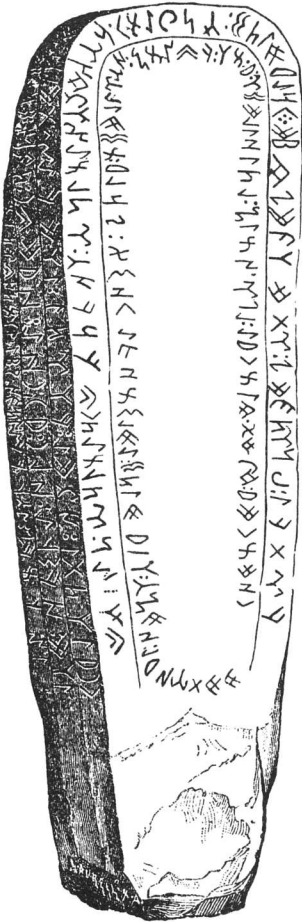
1881 senesinde *Sayan* dağlarının cenubunda da böyle bir yazıt bulunmuştu. Bu yazıtı genç bir natüralist olan *Aleksandr Adrianow* bulmuştur. Rus Coğrafya Cemiyetinden aldığı emir üzerine hareket eden bu natüralist *Altay yaylasından* Kemçik menbâna kadar gelmiş, fakat *Soyotların* husumetkârane muamelelerine karşı dönmeğe mecbur olmuş, dönüşünde *Kaya-başında* bulunan yazıtları kopya etmiştir. Bu yazıt

$\frac{1}{22}$

Uybat : Çirkov ;
mahkûk taş.

Kemçik nehrinin sağ sahilinde bulunuyordu. *Adrianow* bu kopyayı *Petersburga* göndermiş, *Jadrintsew* de bunu neşretmiştir.

Abakan ; Altın-köl yazıtı.

Aynı sene zarfında eski eserleri biriktirmekle maruf olan *I. P. Kuznetzow* yeni bir yazıt keşfetmişti. **(Uybat II)** Bu yazıt *Uybat* nehrinin sağ sahilinde idi.

Ertesi sene *Klementz* bu mevkiin tam karşısında *Uybat*'ın sol sahilinde, sahilden bir verstlik mesafede stepin bir tepeciği üzerinde *Messerschmidt*'in 1721 de bulunduğu obeliski bulmağa muvaffak olmuştu. Bunun dar tarafı bir tasvir ile tezyin edilmiş olup yere düşmüş bir vaziyette bulunuyordu. **(Uybat III)** Nehrin sağ sahilinde de üzerinde yazıt bulunan buna benzer yere düşmüş bir taş daha bulan *Klementz* bu taş da *Minusinsk* müzesine naklettirmiştir. **(Uybat I)**

Bu müzedeki eserlerin iyi bir surette kopya edilmediğini gören Fin âlimleri bu haveliye bir sefer heyeti göndermişler ve bu heyet evvelâ mevcut ve malûm taşların iyi bir surette kopyasını almıştı.

Bundan mada taşlar ve kayalar üzerindeki resimlerin ve şekillerin de güzel birer kopyalarını alan Fin heyeti bu kopyalardan başka daha bir çoklarının da alınması lâzım geldiği kanaatine varmış ve 1888 de ikinci defa olarak bir sefer heyeti göndermeğe karar vermişti.

Bu sefer heyeti *Spasskynin* bulunduğu eserleri aramak için *Altaylara* doğru seyahatine devam etmiş, *Kemçik* havalisine gelmiş, buralarda evvelce *Adrianow* tarafından kopya edilerek *Jadrintsew*'in neşrettiği yazıtları bulmuş, bunların da güzel birer kopyalarını almıştır.

Bundan sonra *Çakul* civarına gelen sefer heyeti bu havalide iki yazıt tesadüf etmiş **(Çakul II, VI)**, daha sonra **Çakul VII yazıtı**

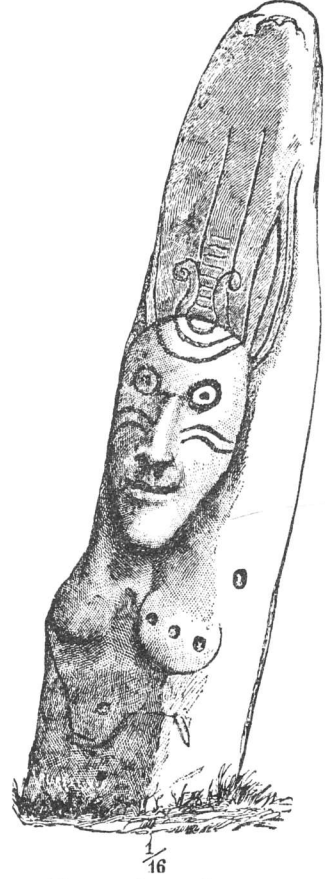
tını tetkik fırsatını bulmuştur. Buralarda oturan *Soyotlar* bu taşları mukaddes addetmekte, önlerinde iğilerek dualar etmekte idiler. Bunun için yabancıların bu mukaddes taşların yanına gelip onlarla meşgul

Kamışta, Terentyi.

Bey ; Çaa-taz.

Ak-yüs ; Batanakova

olmalarını arzu etmemekte idiler. Halbuki buna mukabil Tatarlar bunun aksine hareket ettiklerinden bir Tatar sefer heyetine bu civarda başka bir taşın bulunduğunu haber vermiş ve heyet *Soyotların* karşısında bulunan iki dikili taşı bulmuştur. (**Çakul IX, X**) Bunların yanında da iki taş daha bulunuyordu. (**Çakul V ve XI**) Bu taşların 150 metre şimal-garb tarafında düz, ince uzun diğeri bir yazıt bulunuyordu. (**Ça-**

kul IV) Bu taş kırılmış ve yere devrilmiş bir halde idi. Bunların kopyalarını aldıktan sonra heyet **Ulu-kem-kulikem yazıtı** nı da bulmuş, bunu da tetkik ederek yoluna devam etmiştir.

Biria ; Tasmin.

Ulu-kem vadisinde *Çakul* yolunu takip ederek *Ottok-taş* denilen dağın civarında cenub-garb istikametinde üç dikili taşta tesadüf etmişlerdir ki bunlardan birisi de kısa bir yazıtı ihtiva etmekte bulunuyordu. (**Ottok-taş yazıtı**).

Son durakdan ve üçüncü yazıttan 3 verst mesafede bir yol geçmektedir ki bu yolun yanında *Elegeş nehirinin* 2 verstlik solunda **Elegeş yazıtı** bulunmaktadır. *Yenişy yazıtlarının* en uzun olan budur. Bu yazıt 3 metre 20 sm. yüksekliğinde ve ortasından 0,66 genişliğindedir.

Sefer heyeti bundan sonra *Ulu-keme* dökülen *Karasu* deresinin 10 verstlik mesafesinde bu ad ile anılan bir yazıtı daha bulmuştur. *Ulu-kemin* şimalinde diğeri bir dağ yolu daha vardır ki bu yoldan tahminen 80 verstlik mesafede *Sisterlik*, *Wayingol*, *Begre* ve *Tok* nehirleri havalisinde müteaddit yol taşları bulunmaktadır. *Turan nehirinin* civarında *Uyug'dan* 4 verstlik mesafede üzerinde bir ge-yik resmi ve yazıtı bulunan dikili bir

taş vardır. Bu taş nehirin beş metre kadar sağındadır.

Daha iyi bir şekilde tezyin edilmiş diğeri bir taş da *Uyugun* 2 verstlik mesafesinde ve sol tarafındadır. (**Uyug-Arhan yazıtı**) Buradaki yazıların ufki olarak yazılmış olduğu göze çarpar. Üzerinde ge-yik ve yaban domuzları tasvirlerine tesadüf edilmektedir. Dikili duran bu taşın cenubunda büyük bir tumulus vardırki *Soyotlar* bunun üzerine iki çadır kurmuşlar ve burada dinî bayramlarında merasim yapmaktadırlar.

Tarlıkda da diğeri bir taş daha vardır.

Tuba yanındaki *Tes* köyünden 3 verstlik mesafede büyük *Ninia* köyüne giden yol üzerinde, bu yolun şark tarafında iki büyük tumulus vardır. Tumulusların şimalinde *Tes köyüne* daha yakın mesafede dikili bir taş vardır ki bunun da üzerinde bir yazıt bulunmaktadır. Aynı yerde başka bir yazıt daha vardır. *Tuba nehrinin* sağında bir kaya üzerine hakkedilmiştir.

Uybat yanında bir talebe tarafından bulunan bir yazıtı da tetkik fırsatını bulan heyet bundan sonra kısa yazıtlı diğer iki taş daha bulmağa muvaffak olmuştur. *Uybatın* 15 verstlik garbında olan bu diğer yazıttan sonra *Ak-yus* nehrinin sağ sahilindeki bu ad ile anılan bir yazıtı da tetkik eden Fin heyeti bu suretle hem bu yazıtları mükemmel bir surette kopya etmek gibi mühim bir hizi mette bulunmuş, hem de ilim âlemine yeni yazıtlar tanıtmaya muvaffak olmuştur. Fin âlimlerinden *Aspelinin* idaresi altında buralara giden heyet mesaisini 1889 da *Helsingfors*da neşretmiş, 1892 de de yine Fin âlimlerinden *Otto Donner* bu yazıtların bir lugatçesini yapmıştır. (1) Bu eserde aynı zamanda o zamana kadar malûm olmayan bir takım yeni metinlerde mevcuddu. 1892 den itibaren *Radloff* buralara Rusların yaptıkları seyahatler neticesinde elde ettikleri metinleri *Sent-Petersburg*da *Atlas der Alterthümer* namile neşre başlamış ve bu neşriyat dört sene sürmüştür. Her iki neşriyat arasında *Société finlandaise d'archeologie*'nin eseri daha tercih edilebilir isede *Thomsenin* de söylediği gibi okuyanı şüphe ve te-

Uyug-Arhan yazıtlı taş.

[1] *Wörterverzeichnis zu den Inscriptions de P'énissei (Mémoires de la Société Finno-ougrienne IV.)*

reddüde sevk eden her iki metin artık bugün ihtiyaca kâfi olmayıp bunların tekrar neşri bir zarurettir. (1)

Rus âlimleri de bilhassa *Radloff*un tahrikile bu sahada oldukça çalışdılar. *Klementz* 1891 senesinde buralara giderek bulduğu yazıtların kopyalarını aldığı gibi o zamana kadar ilim âlemince tanınmamış olan daha bir takım yazıtlar da bulmuştur. Ertesi sene *Oşurkoff* *Yenisey* mıntikasında dolaşmış ve sonra *Jewstufejeff* ve *Martianoff* gibi Ruslar da buralardaki yazıtların kopyalarını elde etmişlerdir.

Kara-yüs ; Podkamennaya. Bir mezar üzerine mahkûk tababet ve av sahnesi.

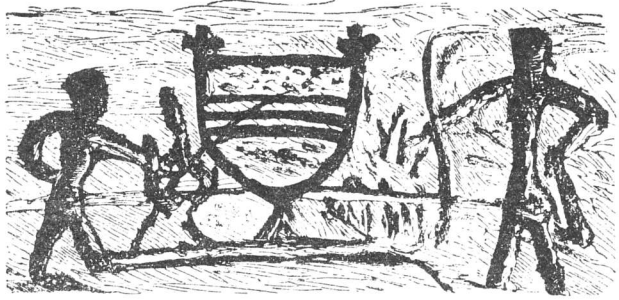
İşte gerek Rusların ve gerek Finlerin kopyalarını göz önünde tutan *Radloff* 1895 senesinde *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei* adlı meşhur eserinde bunların tercümelerini neşretmiştir. (S. 299-346) Fakat *Radloff*un bu eseri bugün için ilim âlemince ihtiyaca salih bir halde değildir. *Radloff* bunları tetkik ederken bazen bir satırı atlamış, bazen de metinleri yanlış tercüme etmiş olduğu gibi daha sonra neşredilen metinlerin yardımıyla bugün için meçhul olan bazı kelimeler bugün malûm olduğundan eser artık ilmi kıymet ve ehemmiyetini kaybetmiştir. Bu yazıtlardaki ehemmiyetli noktaların tetkik ve tenviri de yine *Thomsen* nasib olmuştur. *Thomsen* 1916 da *Helsingfors*da neşrettiği *Turcica* adlı eserinde 7-8 kadar *Yenisey* yazıtının bazı yerlerini hallettiği gibi 1913 de

[1] *Thomsen, Saml. Afhand.* III, s. 5. *Yenisey* yazıtlarının bulunuşlarını izah eden *Société finlandaise d'archeologie*'nin neşretmiş olduğu *Yenisey* yazıtları bugün elde edilmesi pek güç olan nadir bir nüshadır. Halbuki bu hususdaki mesaimizi devam ettirebilmek için bu esere şiddetle ihtiyacımız vardı. Eseri hiç bir yerde bulamayınca bunu tetkik için *Société finlandaise d'archeologie* ye müracaat etmek mecburiyetinde kaldık. Bu müracaatimizi iyi bir şekilde karşılayarak eserin tetkiki için bir nüshasını bize göndermek lütfünde bulunan Cemiyete burada teşekkür etmeği bir borç biliriz.

de bu yazıtlarda geçen bir harfin delalet ettiği ses kıymetini vazih bir surette isbata muvaffak olmuştu.

Haber aldığımızı göre *Yenisey* yazıtları üzerinde *Thomsenin* mesaisi bundan ibaret değildir. Büyük âlim hayatının son senelerinde bütün mesaisini bu sahaya hasretmiş ve yazıtların yeni bir tercümesini vücuda getirerek bunu neşr için talebesinden birisine tevdi etmiştir. Türkoloji ile uğraşmayan bu talebesi ise aradan hayli zaman geçdiği halde bu yazıtları henüz neşretmiş değildir. [1]

Biz de bu yazıtlar üzerinde çalışırken *Thomsenin* bu mühim eserinin neşrini bekledik; fakat bu neşrin uzaması üzerine yazıtları ele aldık. Nihayet bazı yazıtların oldukça vazih olduğunu gördüğümüz gibi araştırmalarımıza devam ederken şimdiye kadar *Thomsen* tarafından da izah edilen yerlerin aslında böyle olmadığını gördük. Meselâ **keş** kelimesini *Thomsen* kemer diye tercüme etmiş idi. Halbuki bu kelime bele bağlanan oklukdur. **Kuy** kelimesi de harem dairesi diye tercüme edilmişti. Halbuki bunun da böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Binaenaleyh yazıtlarda bazı yerleri vuzuh ile halletmemiz bize bunları bu cilde dercetmek cesaretini verdi. Fakat *Yenisey* yazıtları arasında öyleleri vardır ki bunlar ne *Radloffun* okuması ve ne de neşredilen asıl metnin kopyaları vasıtasile tatmin edici bir şekil arzmemektedirler.

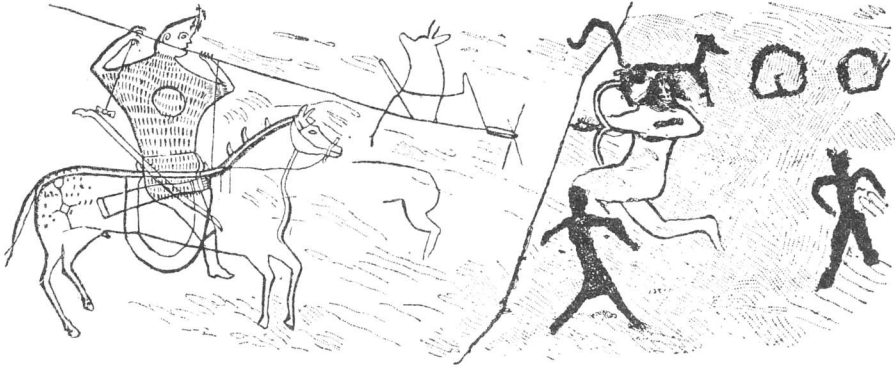

Kara-yüs ; Suliek ; bronz kazan.

Yenisey yazıtlarını ilim adamları *Kırgızların* vücuda getirdiğini ileri sürmektedirler. Filhakika bu yerlerde eskiden *Kırgız Türkleri* oturmakta idi. *Yenisey* nehrinin yukarı taraflarından (*Kem* ve *Kemçik* nehirleri havalisinden) *Tang-nu* dağlarına kadar imtidad eden arazide oturan *Kırgızların* tarihi hakkında Çin tarihleri bize malûmat vermektedirler. Bu kaynaklar gerek *Kırgızların* ve gerek bunların cedlerinin isimlerini muhtelif tarzlarda kaydetmişlerdir. Bunların adlarına *Kien-*

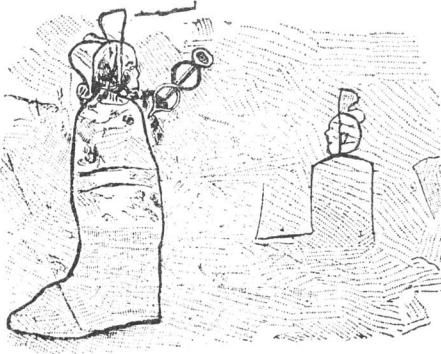
[1] Bu mühim eser tabedilmekte iken bu zatın da son zamanda ölümü kitabın neşrini tekrar geri bırakmıştır.

kuen, *Kie-khu*, *Kie-kia-se* dedikleri gibi daha sonraları da *Kırgız* adını kendi telâffuzlarına uydurarak *Ki-li-ki-se* tesmiye etmişlerdir. *Doğu Hun-larının* Garb hudutlarında oturan ve bu devirlerde onlara tâbi olan *Kırgızlar* daha sonra *Göktürklerin* idaresi altına girmişler, VIII inci asrın ortalarında da *Orta Asyada Uygur* hakimiyeti büyüyünce onlara tâbi olmağa mecbur olmuşlardır.

Kara-yüs ; Suliek. Bir süvari ile bir yay çeken arasında mücadele.

Kırgızlar bir müddet de *Uygurlara* tâbi olarak yaşadıktan sonra 840 senesinde *Uygurların* üzerine hücum ederek bunların hakimiyetine nihayet vermişlerdir.

Kara-yüs ; Podkamennaya. Bir mezar üzerine mahkûk elbiseli insan tasviri.

ise bunların mevcudiyeti dahi *Kırgızların* bu tarihlerde temamilen Türk olduğunu gösterir.

Yenisey yazıtlarının *Kırgızlara* aidiyeti meselesi yalnız bu yazıtla-

Çin tarihleri bunların kumral saçlı, beyaz yüzlü ve mavi gözlü olduğunu kaydetmektedirler. İşte bazı yabancı âlimler bilhassa bu malûmata dayanarak *Kırgızların* Türk olmadığını, sonradan türkleştiğini ileri sürmüşlerdir. Halbuki böyle bir delil ile *Kırgızların* Türk olmadığını iddia etmek pek mümkün değildir. *Kırgızları* tarihte gözüktükleri devirden itibaren daima Türk olarak görmekteyiz. Eğer bu yazıtlar hakikaten *Kırgızlara* aid

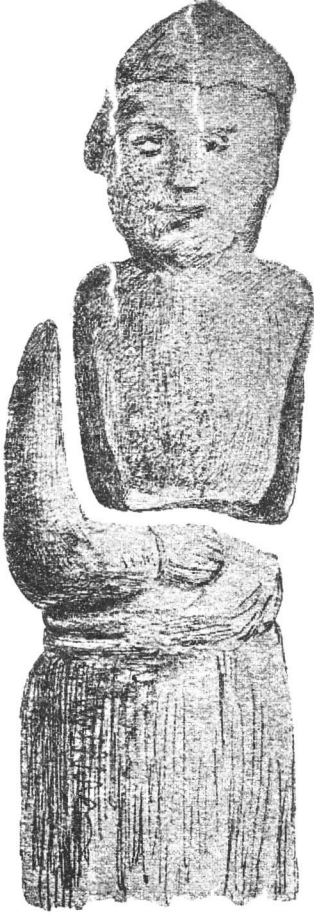
rın bulunduğu sahada *Kırgızların* oturmasından dolayı ileri sürülmektedir. Halbuki yazıtların verdiği malûmat bu ciheti takviye edecek mahiyette değildir. Çin tarihleri *Kırgızların* on iki hayvan takvimini kullandıklarını yazdığı halde bu yazıtlarda bu takvimin ihmal edildiği göze çarpar. Yazıtlardaki tek tük kayıtlar bu ciheti sarahatle tenvir edememektedir. Meselâ *Begre* yazıtında **on beş yaşında Çin hanına gittim** sözlerine tesadüf etmekteyiz. *Radloff* bu ibareyi *Kırgızların* Çin hanına sefir göndermesi suretinde tefsir etmekte ve Çin tarihlerinde *Kırgızların* nezdlerine sefir göndermelerini kaydetmesile karşılaştırarak yazıtın her halde VII inci asrın ortalarında dikilmiş olduğunu ileri sürmektedir. Halbuki on beş yaşında bir çocuğun Çine sefir olarak gönderilmesi bizce varid değildir. Daha sonra *Radloff* bu yazıtın ibaresini yanlış tercüme ederek bu sefirin Çinden altun, gümüş getirdiğini kaydetmektedir. Bizim oldukça sarahatle yaptığımız tercümede ise bunun aksine olarak **erlik fazileti için Çinde altun, gümüş sarfettiği** anlaşılıyor. Binaenaleyh *Begre* yazıtının bu ibaresinden böyle bir sefaret heyetinin veya sefirin Çine gittiği asla kesdirilemez. Daha sonra yazıtlarda bu tarzda bir sefirin gittiği noktalar oldukça açık bir surette kaydedilmiştir: *Altın-köl* yazıtlarında **erlik faziletim için Tibet hanına sefir olarak gittim** cümlesine tesadüf etmekteyiz. *Radloff* bu yazıtın kaydettiğimiz kısmını Çin tarihlerindeki *Kırgızların* *Tibetlilerle* dostane münasebatta buldukları şeklindeki kaydı ile karşılaştırmakta ve nihayet münasebatın da VII inci asrın ikinci yarısında olduğunu kesdirmektedir.

Radloffun *Uybat* yazıtlarında bulduğu bir isim de bu ciheti aydınlatacak mahiyette değildir. O halde bu noktayı aydınlatmak için başka cihetleri gözönünde tutmak ve başka yazıtların meydana çıkmasını beklemek lâzım gelir. *Tuba* yazıtlarında sarih bir ifadeye tesadüf etmekteyiz: **Türgiş kavminin içinde ben beğ idim.** Barlık yazıtlarında da **Altı Oğuz kavminden on üç (yaşında) ayrıldım** ibaresine tesadüf etmekteyiz. İşte bu ibareler bize bir ip ucu verecek mahiyettedir. Fakat bunların azlığı meseleyi sarahatle tenvire imkân bırakmamaktadır.

Yazıtlardaki harfler diğer Orhun harflerile mukayese edildiği vakit sarahatle gözükür ki bunlardan daha eski bir zamana aiddir. Orhun yazıtları VIII inci asırda dikildiğine göre bu yazıtlar şüphesizdir ki daha evv lki devirlere aiddir.

Yer. yazıtları yeknesak bir tarzda yazılmıştır. Yazıt sahibi kendi ağzına kısaca haltercümesinden bahsetmekte ve akrabalarına, ar-

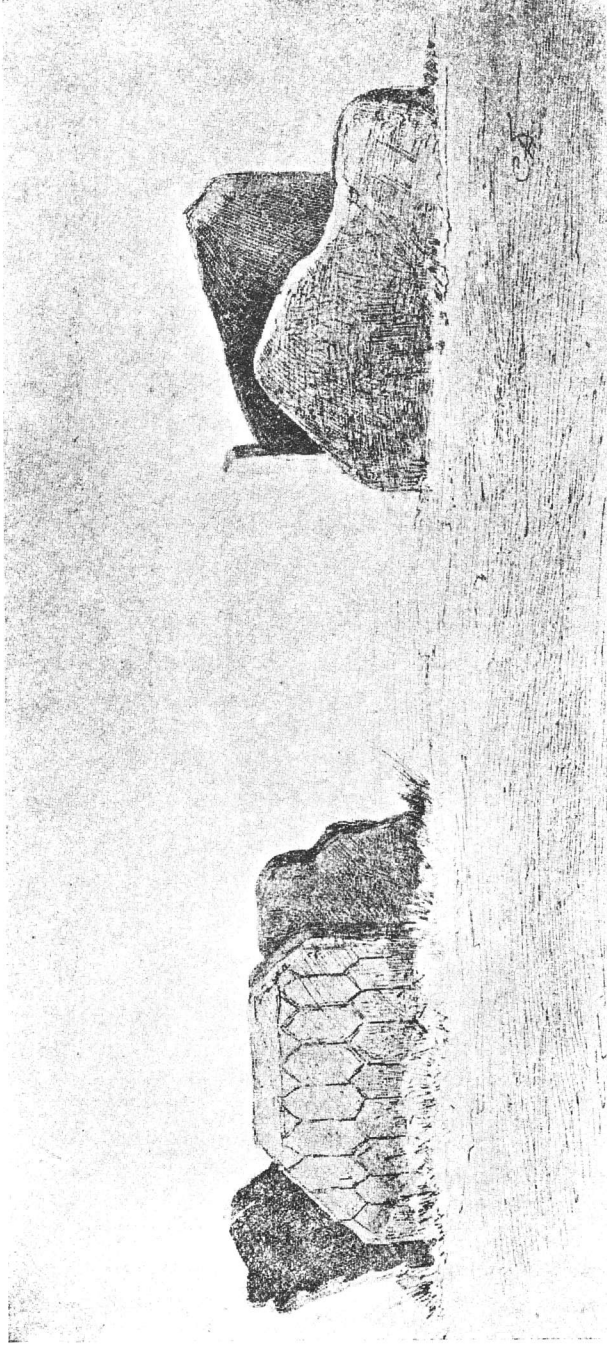
kadaşlarına doymadığını kaydetmektedir. Yazıtlarda ne mübalağa, ne de öğünme mevcut değildir. Samimî bir ifade ile hâdise bitaraf bir şekilde kaydedilmiştir. Bir kaçını müstesna sayarsak hemen hepsi de mezar taşıdır.

Çakul nehri civarında yazılı bir taş kaidenin başındaki taş nine.

Bu yazıtları biz ayrı ayrı arzetmeği yerinde bulduk. Binaenaleyh müstakil bir şekilde başlayarak evvelâ kısaca yazıtın bulunduğu yer gösterildikten sonra asıl metni, transkripsiyonu ve tercümesi takib etmektedir. Bundan sonra da izahı icab eden noktaları notlar namı altında arzettik. Bunu takib etmek üzere de bu yazıtın asıl kopyasını bilhassa *Radloffun Atlasından* alarak koymaktayız.

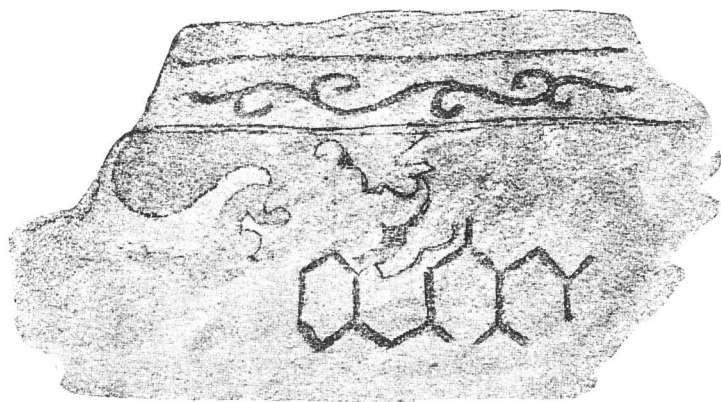
Evvelki ciltlerde olduğu gibi burada da yazıtlarda geçen kelimelerin lûgatçesini yapmadık. Çünkü bütün Türk yazıtlarında geçen kelimeleri ihtiva etmek üzere vücuda getirdiğimiz mufassal lûgatçe dördüncü ciltte neşredilecektir.

Hanuya nehrinin kolu olan Dzun-dzur ayının civarında bulunan taş sandukalar.

Dzun-Dzur nehrindeki mezarda taş nineli sanduka.

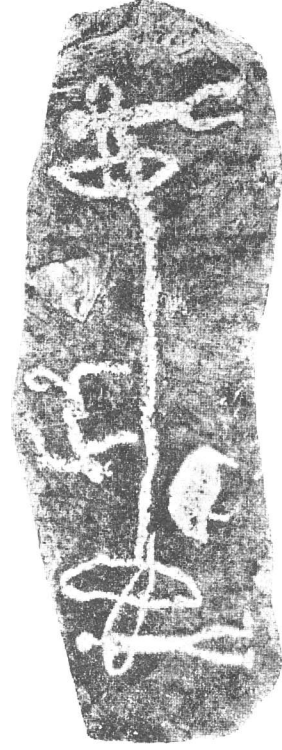
Lâht kaidesinin iç tarafındaki tezyinat.

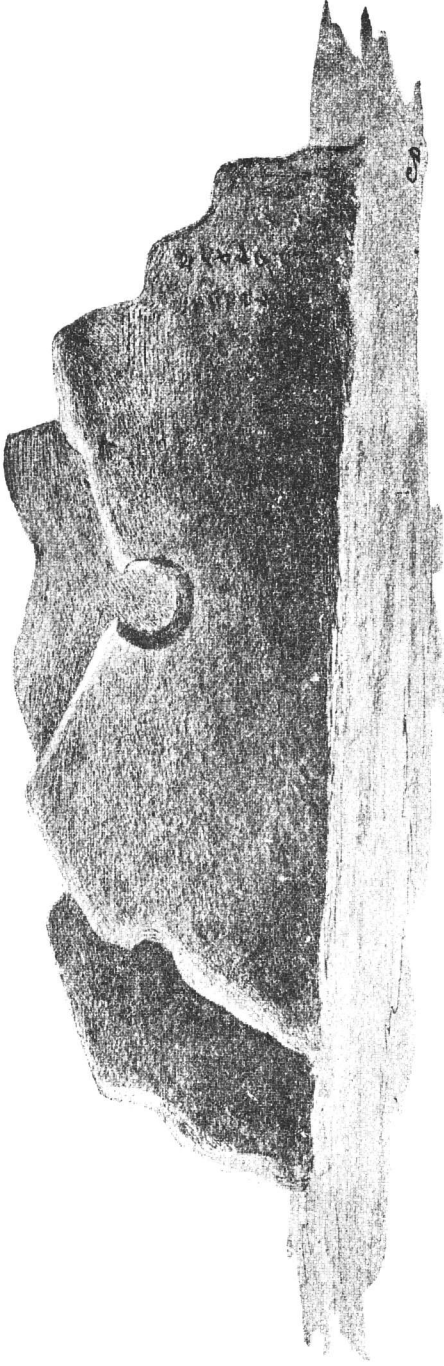
İrbek nehri mansabının yukarı yarısında bulunan Ulu-Kem kayası kenarındaki tasvir.
İki geyik resmi ile damgalar.

Dört tekerlekli bir arabaya koşulmuş iki at ve yabanî teke resimleri. [Ulu-kemde]

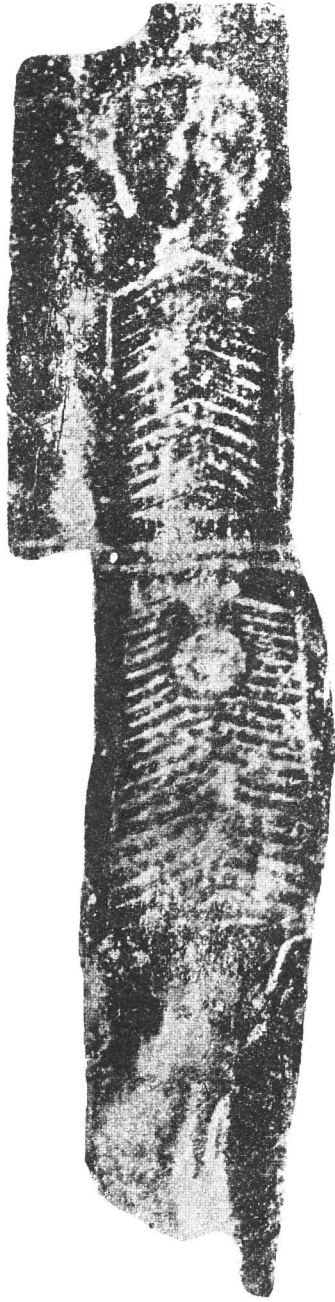
Übsa gölüne akan nehirlerden birisi olan Ubur-Targatığ kenarındaki bir kaya üzerinde bulunan resimlerden. Oklarını atmış olan iki avcı ve iki av hayvanı: biri yabanî teke, diğeri yaban domuzu.

Ihe-Hann-Nor civarında Hann-Göl'de Gökürk harflerile yazılı taş sanduka.

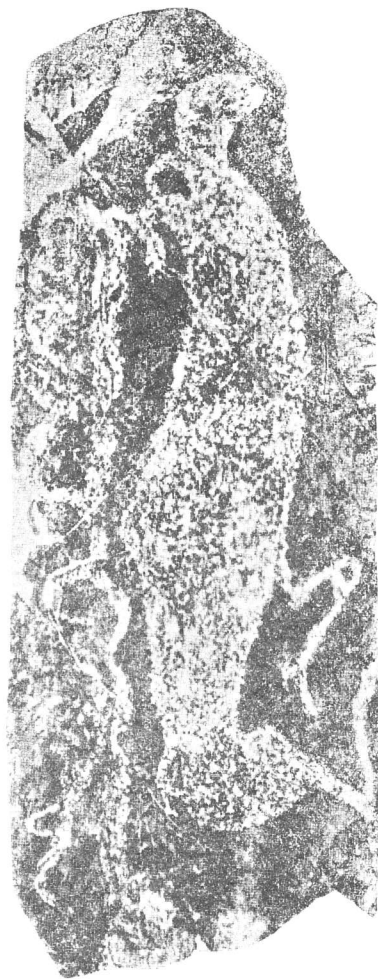
Ulu-Kem'de bulunan resimlerden.

Tarluk mansabında, Uyuk'da bir geyikli taşın resmi.

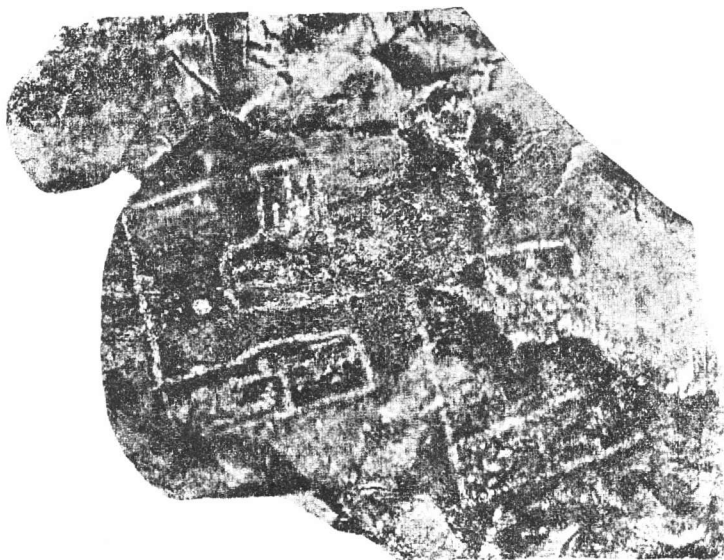
Bir avcı ile muhtelif hayvanlar. [Ubur-Targatig'da]

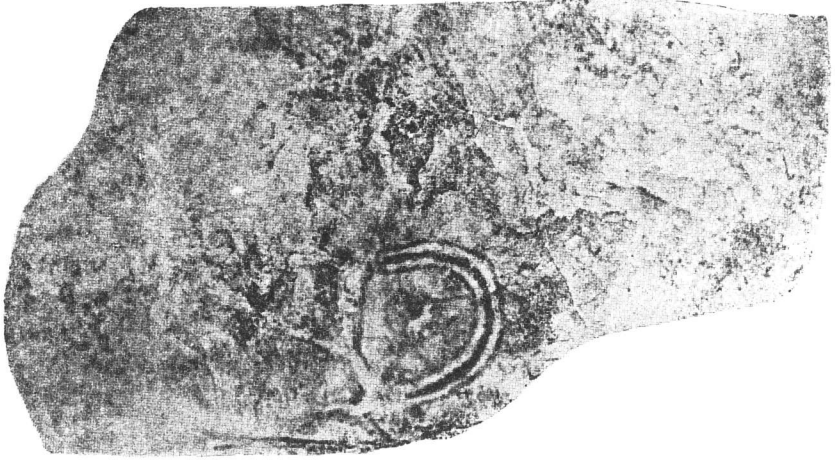
Bir geyik resmini havi taş. [Ubur-Targatig'da]

Yabanî teke resmi. [Ubur-Targatig'da]

Sapan resmi. [Ubur-Targatig'da]

Bir yabancı teke resmi. [Ubur-Targatıg'da]

Gerilmiş yay ile avcı resmi. [Ubur-Targatıg'da]

UYUG-TARLIK YAZITI

Uyug - Tarlık yazıtı
[Uy. Ta.]

[Inscr. de l'Én. I ; Atlas LXXXV, şek. 3 ; Rad. 304]

Uyug nehri havalisinde bulunan bu yazıt Fin sefer heyeti tarafından bulunmuştur. [bk. s. 13] Daha sonra *Klementz* de burayı ziyaret ederek izahat vermiştir.

Taşın ucunda derin bir surette kazılmış olan üç çizgi her halde damgadır.

Asıl metin :

Transkripsiyonu :

1. siz el^{me} konçuy^{ma} ogl^an^{ma} bud^un^{ma} siz^{me} *ltm^{'ş} y^aş^{'mda}
2. *t^m El Togⁿ Tut^uk bⁿ tⁿri el^{me} elçisi *rt^m *ltı b^g budⁿ-
ka b^g *rt^m.

Tercümesi :

1. Siz elimden, prensesimden, oğullarımdan, kavmimden sizlerim-
den altmış yaşında (ayrıldım)
2. Adım El Togan Tutuk ; ben semavî [veya ilâhî] elimin elçisi
idim. Altı müttefik buduna beğ idim.

NOTLAR

Uy. Ta. 1. Bu satırda malûm olmayan hiç bir yer yoktur. Konçuy sözünü (Bk. cilt I, s. 76, not 20) bazı âlimler çinçe kung-çu'dan çıkarmaktadırlar.

Cümlenin sonunda her halde *adıriltım* yani ayrıldım sözü olmak gerektir.

Uy. Ta. 2. El Togan Tutuk has ismindeki Togan sözü malûm olduğu gibi Tutuk da diğer yazıtlarda geçmektedir. Fakat burada has isim olmaktan ziyade vali, yüksek idare memuru manasında kullanılmıştır. (Thomsen, Inscr. s. 154, not 38; s. 158, not 47, s. 197; Ayrıca bk. F. W. K. Müller, Der Hafstaat eines Uiguren-Königs. Thomsen Festschrift, s. 212)

Bu satırı Thomsen de bahse mevzu etmiştir. (Samlede Afhandlinger, III, s. 87)

Bağ sözünü Radloff yanlış olarak izah etmiştir. Türk yazıtlarında daima kavimlerden bahs edilirken bu sözün kullanılmış olduğunu görmekteyiz. Daha sonra diğer metinlerde de kelimenin geçtiğine bakılırsa bunu her halde bizdeki bağ sözü ile alâkadar bularak müttehid, müttefik diye tercüme edebiliriz.

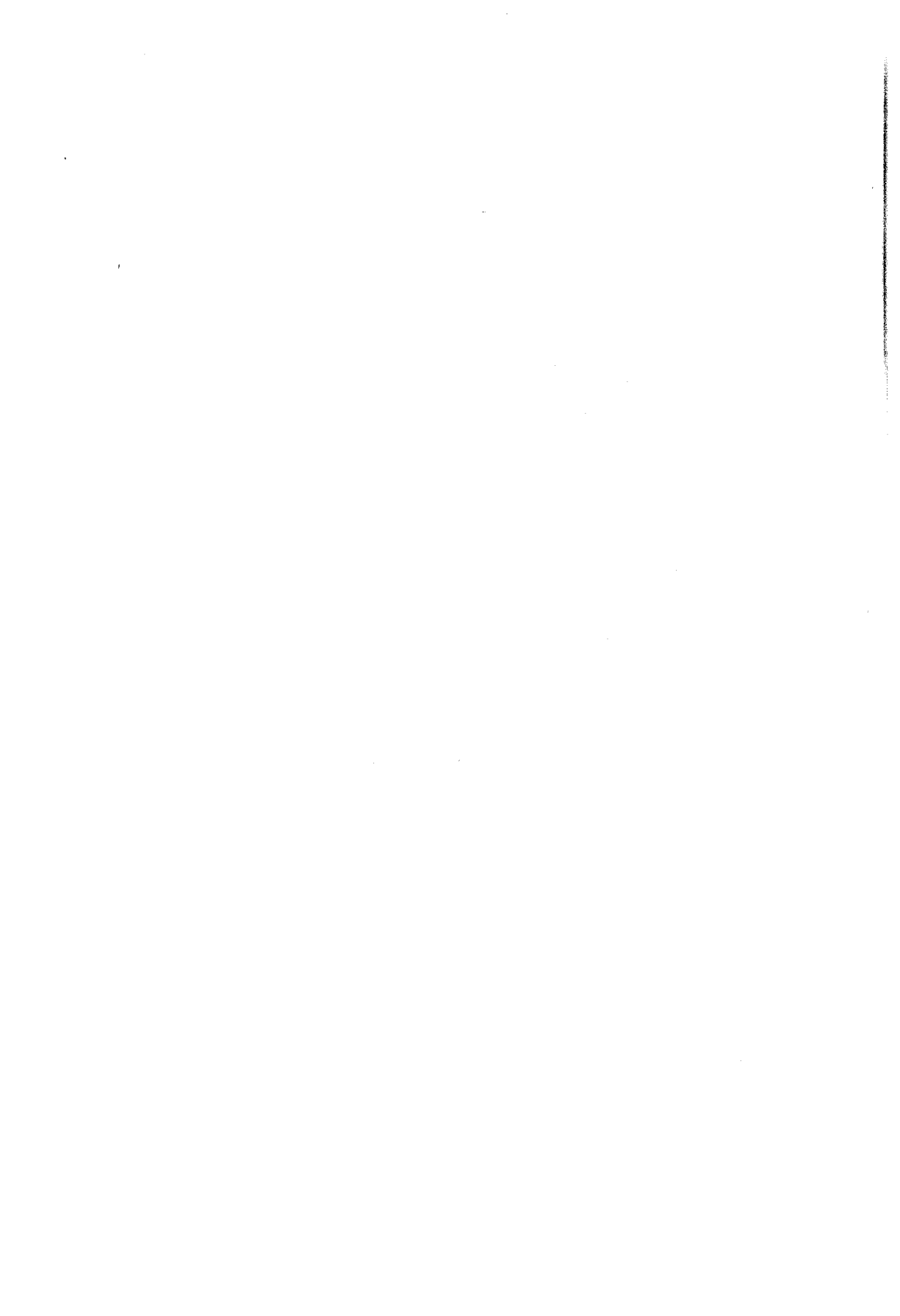

Uyug-Tarlık yazıtı

Uyug-Tarlık yazıtı.

UYUG-ARHAN YAZITI

Uyug-Arhan yazıtı

[Uy. Ar.]

[Inscr. de l'Én. II; Rad. 305]

Uyug nehrinin sol sahilinde iki verstlik mesafede bulunan bu taş hakkında mukaddememizde izahat vardır. (bk s. 13). Taş resimde de görüldüğü veçhile geyik ve yabani domuz resimleriyle süslenmiştir.

Asıl metin :

𐰉𐰺𐰠𐰣𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆 1

𐰉𐰺. 𐰉𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆 2

𐰣𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆 𐰉𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆 3

𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆. 𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆 4

𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆 5

Transkripsiyonu :

1. eş'im . . . im'iz ş'd'im
2. 'elim 'eç'ind'im *d[r'ld'm]
3. 'er 'erd'em'im 'e'b'imiz
4. açden (?) 'er 'erd'em'ime 'ok'un
5. 'er *tım yaş'a^k 𐰆 b'en

Tercümesi :

1. eşim . . . imiz şadım
2. elim ikram ettim, (sonra) ayrıldım
3. er erdemim, evimiz
4. . . . er erdemim
5. er adım Yaşak Baş (?) ben

NOTLAR

Uy. Ar. 2. °ç'nd'im kelimesini Radloff *Tschändäm* diye okumuş ve has isim zannetmiştir. Halbuki bu kelimenin bir fiil olduğu gözükmektedir. Kâşgaride böyle bir kelime vardır. Mahmud eserinde لك ارن اجندی ibaresini الامير اكرم و نعم جنده diye tercüme etmektedir (I, 173). Binaenaleyh kelimeyi ikram etmek diye tercüme etmekteyim.

4. 𐰽𐰺𐰸𐰾𐰿 kelimesini aç'd en veya açden diye okuyabiliriz. Fakat her iki şekilden de bir mana istihraç etmek mümkün değildir. Kelime Finlerin neşrettiği Yenisey yazıtlarının kopyasında 𐰽𐰺𐰸𐰾𐰿 şeklinde yazılmıştır.

Benim °r °rd°m'ime °k°n diye okuduğum ibareyi Radloff °r °rd°m'ime °k°n diye okumuştur. Bu okumanın imkânı olmadığını *Thomsen* de kaydetmektedir (bk. *Turcica*, s. 28).

5. 𐰽𐰺𐰸𐰾𐰿 kelimesini Radloff yaş akun (?) diye okumuştur. Buradaki 𐰽 harfinin mahiyetini bulmak pek güçtür. (*Samlede Afhandlinger* III, 172). Bu harf birde Tonyukuk yazıtında 26 ıncı satırda geçmektedir. Kelime her iki yerde de has isim olarak geçtiği için bu harfin delâlet ettiği sesi bulmak pek mümkün değildir. Sekel alfabesinde bu harfe benzer bir harf varsa da harf u sesini vermektedir. Binaenaleyh bu sesi de buraya tatbika imkân bulamamaktayım.

Tonyukuk yazıtında (satır 26) I b°r 𐰽 °şd°m'z ibaresi de *Banga* göre (*Turcica*, 288-89) I b°r baş °şd°m'z diye okunmalıdır. Buradaki ı eski Türkçede nebat, ağaç manasına gelir. O halde cümleyi yine *Banga* göre nebatlı, ağaçlı tepeyi aşdık diye tercüme etmek gerektir.

Bu yazıttaki ibareyi de *Bang* şöyle tercüme ediyor: *ich bin der Junge Aq Basch* (*Turcica*, 289)

Yine aynı ibareyi *Maloff* şöyle okumaktadır: °r °t°m s°l°nı baş °dğü. *Maloffun* bu okuması bizce varid dahi olamaz. Çünkü harfler sağdan sola doğru gelirken birdenbire üçüncü harften sonra satırın sonundan başlamak asla doğru değildir.

Radloffun bu ibareyi °r °t°m Öğd°min °lp diye okuması ne kadar mümkün değil ise *Maloffun* bu okuması da o derece varid değildir.

(Yazıtın aslı için bk. s. 14)

UYUG-TURAN YAZITI

Uyug-Turan

[Uy. Tu.]

[Inscr. de l'Én. III; Atlas LXXV. şek. 1 ve 2; Rad. 305-7]

Uyug nehrine akan nehirlerden birisi olan *Turan* ırmağının sağ tarafında yani *Uyug* Bozkır'ında bulunan bu yazıt çukolata renginde kireç taşından yapılmıştır. Taş 8 kadem, 5 pus yüksekliğinde; 1 kadem, 1 pus genişliğinde ve 11 pus kalınlığındadır. Üzerindeki yazılar her iki tarafında bulunmaktadır. Şimale doğru olan sathında bir hayvan resmi göze çarpmaktadır ki bu hayvan her halde bir yaban domuzunun tasvirinden ibarettir. Yazının cenup tarafındaki kısmında da ortasına doğru bir haç şekli kazılmıştır. Yine bu sathında taşın üç tarafında yarım daire üzerine resmedilmiş haç bulunmaktadır ki bu her halde damgadan başka bir şey değildir.

Asıl metin, ön taraf : a

: *x*β*β* : √⁷∧D : √⁶*s| : √⁵∧D : *J⁴* : √³x*H*Q* : *D*β>>H : √²β>>H 1
*∧¹³J*H*β* : √¹²∧D : *∧¹¹β>>H : *H*H*H*Q* : *∧⁹J*H*β*
: *x*β*β*β*β* : *Y*Q*Γ*Γ*H : *∧⁴β>> : √³H*Y*Q* : √²∧β>> : √¹Y>>∧J 2
∫⁸∧D : √⁷*H*H*H
: H*Q* : √⁶Y*Q* : √⁵H : *Y*Q* : Γ*Γ*H : H*Q* : √³Y*H : √²Y*H*Q* : H*H*H*H 3

Transkripsiyonu :

1. kuyda koñç^u'y'm y^az'da oğl'm *y'ta s'z'ime *y'ta b^ükm^ed'im *d'r'lt'im kün'im k^ad^aş'im *y'ta *d'r'lt'im
2. *ltunl'ğ keş'ğ bel'imte b^ant'im t^enri el'imke b^ükm^ed'im siz'ime *y'ta
3. üçin kül^üğ tir'ğ b^en t^enri el'imte y^eml'ğ b^en

Tercümesi :

1. kuyda prensesim, yaylada oğlum söyleye, sizlerime söyleye doymadım; ayrıldım. Halkım, arkadaşlarım söyleye; ayrıldım.
2. altunlu okluğu belime bağladım. Semavî elime doymadım; sizlerime söyleye.
3. ben Üçin Külüğ Tiriğ'im. Semavî ülkemde ben yemliğim (?)

Asıl metin, arka taraf, b.

* ^ JY * : JY * T 9 :) ^ HBC : * ^ JY * : JY * ^ D : ^ * H : X 9 L N 1
 : * ^) > D : T T X T ^ J : * J Y > : H > N : * J Y > : * H Y H N : J Y * Y X : T T H 2
 : T * Y Y : J * S T I : * ^ * H : E Y N Y :) * * J : J Y H : T T X Y N H : *) H 3
 * X * B X : * T Y H Y Y : S T H : * T Y N E X N Y : T) J Y > : T Y B N

Transkripsiyonu :

1. üç yetmiş y^aşımka ^adır'lt'm ^eğük k^atun y^er'imke ^adır'lt'm.
2. t^erri el'imke k'zg^ak'm oğl'm öüz oğl'm ^altı bin yont'm.
3. k^an'm Tül^eri k^ara budⁿ kül^üğ k^ad^aş'm siz'im^e ? lş'im ^er ökü^ş ^er oğl^an ^er küd^egül^er'im kız k^el'in^er'im b^akm^ad'm.

Tercümesi :

1. Altmış üç yaşında ayrıldım. Müstefrişe hatun yerimdem ayrıldım.
2. Semavî elimde evlatlık kızım, üveği (?) oğlum, altı bin atım.
3. Hanım Tülberi; avam halk, meşhur arkadaşım; sizlerim... er; genç adamlar, güveğilerim kız (ve ?) gelinlerim doymadım.

NOTLAR

Uy. Tu. a., 1. Buradaki *kuy* sözünü, diğer yazıtlardaki bütün *konçuy*ların yani prenseslerin burada bulunduğunu göz önünde tutan *Thomsen le gynécée, le harem* diye tercüme etmiştir. [*Samlede Afhand.* III, s. 88, not 2.] Filhakika cümlelerin gelişinden bu sözü böyle anlamak mümkün isede Kâşgarlı Mahmud bunu هو قرار الوادی diye tercüme etmektedir. [III, 104] Görülüyor ki burada *Konçuyun kuyda*, oğlunun da yaylada olduğu kaydedilmektedir. O halde Kâşgarinin bu tercümesi tam yerinde oluyor demektir. Bundan eski bir Türk âdeti de meydana çıkmaktadır. Anlaşılan kadınların çadırları veya mevkileri vadının veya nehirin düzlüğünde bulunmakta, oğullar da yaylada oturmaktadır.

^ ^ D kelimesini biz de *Thomsen* gibi ^ay'ta diye okuyarak *aytmak* fiilinden çıkarmaktayız. [*Samlede Afhandlinger*, III, 87, not 3]

Bir *Uygur* metninde *yıtta* sözü geçmektedir ki bunu Pelliot *sans profit* diye tercüme ediyor (Bk. *La version ouigoure... Toung Pao*, 1914, XV, 253). Eğer bu mana varid olursa burada da pek âla kelimeyi nâfile, beyhude diye tercüme edebiliriz.

Kün sözü halk manasına gelmekte olup kelime bugün bizim lehçemizde *ele güne karşı* tabirinde yaşamaktadır.

Kadaş sözünü Kâşgarîde de bulmaktayız. Mahmut kelimeyi القريب من الإخوان diye tercüme etmektedir. [I, 308]

a., 2. *Altunliğ keşiğ belimte bandım* ibaresini Thomsen şöyle tercüme ediyor : “*Je me suis (ou je m'étais) ceint la taille de la ceinture ornée d'or.* „ [*Samlede*, III. 91]

Filhakika altunlu *keşi* belime bağladım ibaresindeki *keş* sözünü kemer diye tercüme etmek yerinde görülebilir isede bu kelimenin manasını Kâşgarlı Mahmut çok vazih bir surette vermektedir. Mahmut bu kelimeyi كنهه diye tercüme etmektedir. [III, 91] Binaenaleyh kelime kemer değil bele bağlanan okluk diye tercüme edilmek gerektir.

a., 3. *Üçin Külüg Tiriğ ben* ibaresini ben hep has isim zannetmekteyim. Burada *külüg* = meşhur, şöhret sahibi; *tiriğ* de diri, canlı, ziruh manasına gelir. *Üçin* sözünü *üçün* yani için ile alâkadar bulamayız. Eğer bu kelimeyi *üç* kelimesile alâkadar bulursak o takdirde üç meşhur ziruhdan birisi benim manası verilemez mi ?..

a., 3. *Yem* sözünü ben sarıh bir surette halledemedim. *Yem* kelimesini eskiden de bizim bugünkü kullandığımız manada bulmaktayız [Kâşgarî; III, 4] O halde bu ibareyi bizim kullandığımız *yemlik* sözile alâkadar bularak semavî veya ilâhî ülkemde *yemliğim* diye tercümeden başka çare kalmamaktadır.

b., 1. Bu satırdaki *eğük katun* sözünü *Radloff* tercüme edememiştir. Bunu ben de evvelâ has isim zannetmiştim. Fakat Kâşgarlı Mahmut bu kelimeyi vazih bir surette izah etmektedir : اكك اشلارالمومة من النساء [I. 74] O halde kelimeyi müstefrişe diye tercüme etmek gerektir.

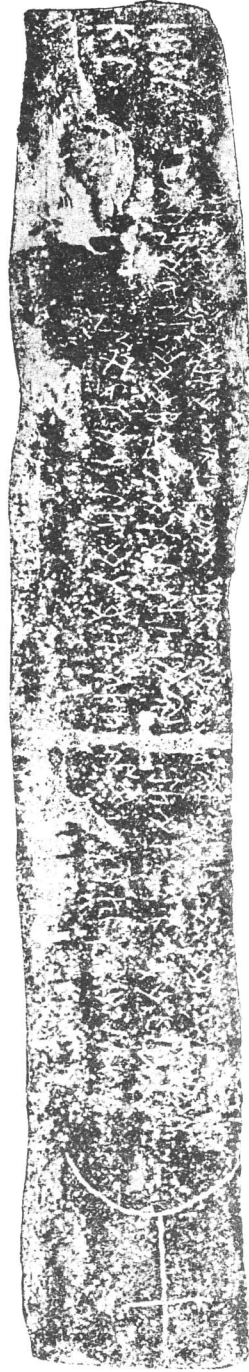
b., 2. *Kızgakım oğlım ve öüz oğlım* sözlerindeki *öüz* sözünü ben *üveği* diye tercüme etmekteyim. Binaenaleyh *kızgak* veya *kızagak* sözünü de *üveği* kız evlâd diye tercüme etmek icabeder. Yukarıda hatunun müstefrişe olduğu söylendiğine göre burada da evlâdlarının *üveği* olmasını tabii buldum. Maamaafih buradaki *üveği* sözünü evlâtlık diye de tercüme edebiliriz.

b., 3. *Radloffun* ↑*↑↑ diye asıl metinde gösterip *eşim er*

diye transkripsiyonunu yaptığı kelime asıl yazıtın üzerinde pek vazih olarak okunamamaktadır. **Y** harfinden evvel gelen harfi ben de pek vazih olarak çıkaramadım.

Öküş sözünü çok manasına gelen kelime ile tercüme etmek doğru olamaz. Kelimeyi Kâşgarî هو نقات الشى diye tercüme etmektedir. Binaenaleyh kelimeyi genç adam, gençler diye tercüme etmek gerektir. [I, 59]

Kız kelinlerim sözlerinde *kız* kelimesi her halde münferid değil geline bağlı — *kız oğlan* gibi — bir tabirdir.

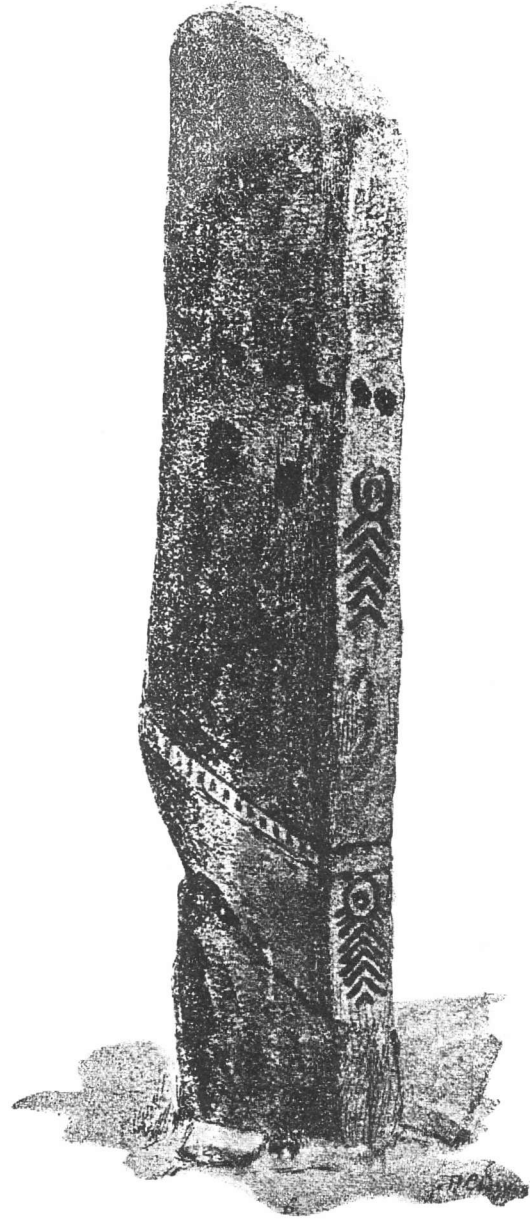

Uyug-Turan, a

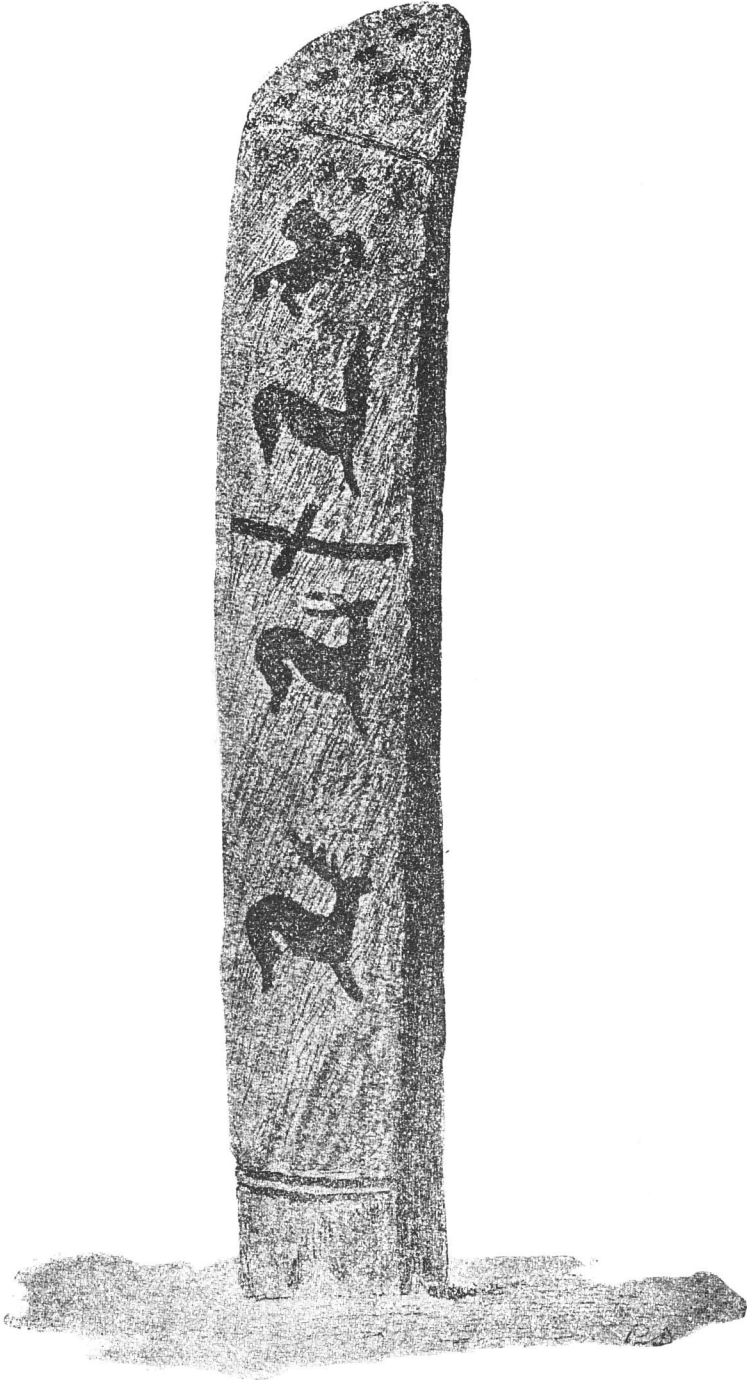
Uyug-Turan, b

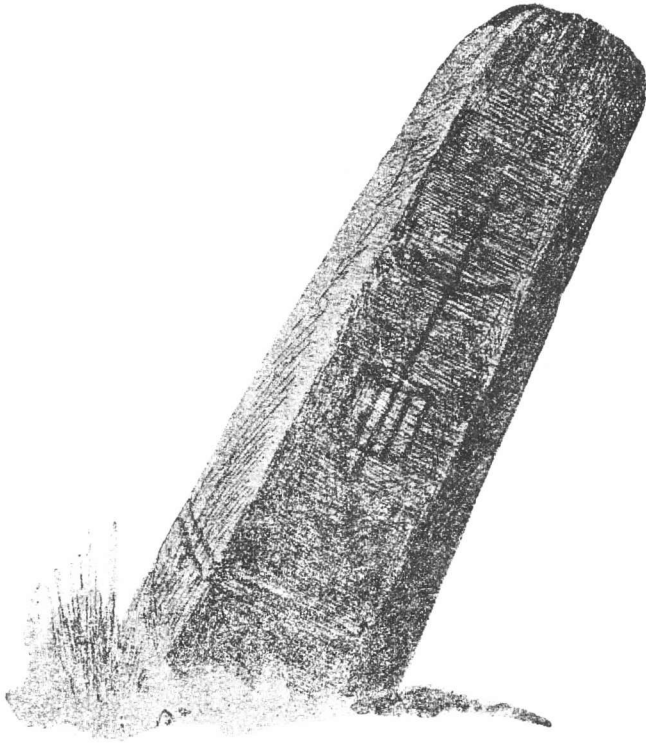
Uyug nehri civarında bulunan
höyükler tarafındaki taş sütun.
Yüksekliği 5 kadem, 6 pus. Çevresi
3 kadem, 4 pus. Cenup tarafı.

Şark tarafı.

Turan nehri üzerinde hayvan resimlerini ihtiva eden taş sütun.

Uyug nehrinin garp tarafında bulunan taş sütün.

ULU-KEM OTTOK TAŞ YAZITI

Ulu-Kem Ottok Taş yazıtı
[U. O.]

[Inscr. de l'Én. VI; Atlas LXXXV; Rad. 307]

Düz bir taşın üzerinde bulunan bu yazıt stepde bulunmaktadır. *Ottok taş* adı verilen dağın civarındadır. Taşın mevki hakkında mu-kaddimede izahat vardır. Taşın uzunluğu iki kadem, 11 pustur.

Taşın üzerinde *Küç Kıyagan* diye bir has isim ile *içreki* yani iç-teki sözü bulunmaktadır.

Orhun yazıtlarında da bu kelime geçmekte olup [II § 14] buradaki manası avluya, saraya mensup, saray dahilindeki demektir. Binaenaleyh *içreki* sözü saray memuriyeti olup eski Türklerde bir rütbedir. [Bk. F. W. K. Müller, *Der Hofstaat eines Uiguren-Königs*, s. 212 (Thomsen *Festschrift*)]

Asıl metin :

ᠰᠢᠬᠤ ᠬᠢᠶᠠᠭᠠᠨ ᠢᠴᠢᠷᠡᠬᠢ

Transkripsiyonu :

Küç Kıyag^an içr^eki

Tercümesi :

İçdeki Küç Kıyagan

Ulu-kem Ottok taş yazıtı.

ULU-KEM KULIKEM YAZITI

Ulu-kem Kulikem

[Ul.-Ku.]

[Inscr. de l'Én. VII; Atlas LXXIX; Rad. 317]

Ulu-kemin şimal tarafında bulunan bu mezar taşı hakkında mukadimede izahat verilmiştir. Daha sonra *Klementz* de bu taşı bularak hakkında izahat vermiştir. Bu zata göre taş 4 kadem, 7 pus yüksekliğindedir.

Asıl metin :

))⊙Y:ΓΥM&:↑Λ)Λ 1

*YJH^:))^H:))... 2

.....H.D:YJH^*... 3

XTD...*)>^H:*Y(N) 4

Transkripsiyonu :

1. çoç^uk böri ş^anun
2. ... un k^atun t^arl^ag'm
3. ... m t^arl^ag y... r...
4. (ö)k^üm k^atun'm .. y rd

Tercümesi :

1. Çocuk Böri Şangun
2. ... hatun, tarlam
3. ... tarla...
4. Annem (?), hatunım...

NOTLAR

Ul. Ku. 1. Bu satırdaki sözlerin hepsi de has isimdir. Türklerde çocuk, oğul gibi sözlerin has isim olarak kullanıldığını biliyoruz. *Talas* yazıtlarında *Oğlan Çur* has ismine tesadüf edildiği gibi (cilt II, 136) yine burada *Ogul Bars* ismini de görmekteyiz. (cilt II, 133)

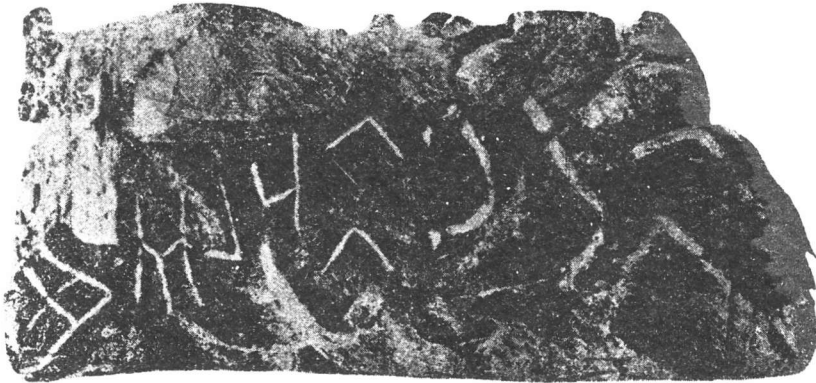
Böri sözü aslında kurd demek isede burada has isimdir. Türklerde hayvan isimlerinin de has isim olarak kullanıldığını biliyoruz. (Bk. *Gombocz, Arpadkori török személynveink*) Türkçede *Arslan, Kuş, Sungur, Doğan* gibi isimler pek maruf olduğu gibi *Yılan, İt, İt-balla* gibi isimler de vardır. (Bk. *Radloff; Proben d. Volksliteratur d. nördl. Türkstamme, III, 400, Türkçe metin, s. 330*)

Şangun diğer metinlerde de geçen malûm bir has isimdir.

2. *tarlag* sözü doğrudan doğruya *tarla* sözünden başka bir şey değildir. Kelimenin Kumancadaki şekli *tarlov*, Çağataycadaki *tarlag* olup Uygur metinlerinde *tarig* veya *tarıglığ*dır.

3. Bu satırda biz ancak *Radloff*un okuyabildiği kelimeleri nakl ile iktifa ettik. Finlerin kopyasında da bu satırdan bir mana çıkarmak mümkün değildir.

4. Baştaki harf yalnız *k*mden ibaret isede *Radloff* buraya bir *ö* ilâve ederek kelimeyi *öküm* diye okumuştur. *Katun* sözünden sonra üç harf okunamamaktadır. Bu harf grubunun — Finlerin kopyasında — ilk harfinin *y* olduğu gözükmemektedir. Bundan sonraki iki harfden birisi *i* diğeri *ç* gibi okunuyorsada bunlardan bir mana istihrac etmek mümkün değildir.

Ulu-kem Kulikem.
Satır 2.

ULUG-KEM YAZITI

Ulug-kem yazıtı

[U. k.]

Bu yazıt 1936 senesinde *Maloff* tarafından *Le langage et la mentalité* adlı mecmuada neşredilmiştir. [Sayı : VI-VII ; s. 273-4] Verilen izahata göre *Kızıl-Çıra* ve *Koje-hobza* mıntakasında bulunmaktadır. *Bayın-köl* ırmağından on beş kilometre yukarıda *Ulug-kem* nehrinin sağ kıyısındadır. Bundan dolayı biz de bu yazıtı *Ulug-kem* adını vermekteyiz.

Asıl metin :

ᠰᠬᠢᠰᠠᠨᠳᠤ : ᠰᠬᠢᠵᠢᠨᠢ : ᠰᠬᠢᠰᠢᠨᠢ I
ᠰᠬᠢᠰᠢᠨᠢᠨᠢ : ᠰᠬᠢᠰᠢᠨᠢᠨᠢ : ᠰᠬᠢᠰᠢᠨᠢ II
ᠰᠬᠢᠰᠢᠨᠢ : ᠰᠬᠢᠰᠢᠨᠢ : ᠰᠬᠢᠰᠢᠨᠢ III
I(?)ᠰᠬᠢᠰᠢᠨᠢ : ᠰᠬᠢᠰᠢᠨᠢ : ᠰᠬᠢᠰᠢᠨᠢ IV
ᠰᠬᠢᠰᠢᠨᠢ V

Transkripsiyonu :

1. budⁿ'ma ogl'ma yotⁿ'z'ma
2. *d'r'lt'm ç ç l n *ş'im *yıt'a buna
3. *r *rd*mimç'in sü *ğ'ir ur *d'r'lt'm
4. tolm'ş üçⁿ bir *r'ğ o t bir l bir ...
5. niüm

Tercümesi :

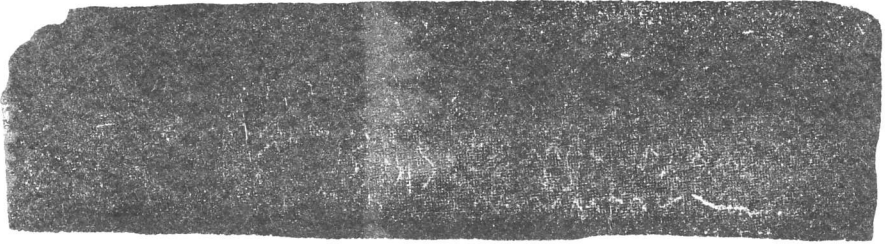
1. kavmimden, oğlumdan, karımdan
2. ayrıldım... eşim söyleye, mükedder olarak
3. erlik erdemimçin ordu çevir, vur. Ayrıldım.
4. Tolmuş (?) için bir adamı... bir...
5. ...

NOTLAR

U. K. 1. Buradaki *yotuz* sözü diğer Uygur metinlerinde de geçen malûm bir sözdür. Zevce manasına kullanılmaktadır.

2. İkinci kelimeyi ben de pek okuyamadım. *Maloff* da bunu başka bir yazıt ile mukayese etmekte isede bu cihet de pek sarîh değildir.

4. *Maloff* bu satırın başındaki kelimeyi bizim de transkripsiyonda gösterdiğimiz gibi yazmakta isede asıl metinde böyle değildir. Sağdan üçüncü harf *l* değil *i* dir. Altıncı harf de *ü* değil *r* dir. Baştaki *t* harfi de ince sesli harflerle okunan *t* olduğuna göre ondan sonra bir *o* veya *u* nun gelmesi pek varit olamaz. Neşredilen fotograftan da burayı çıkarmak bizce mümkün olmadı. Satırın son kelimesi *birle* olabilir.

Ulu-kem yazıtı

BARLIK YAZITLARI

Barlık

[Ba. I.]

[Atlas LXXVI, şek. 1 ve 2; Rad. 307-10]

Barlık nehri havalisinde bulunan bu dört yazıt *Klementz* tarafından meydana çıkarılmış ve *Radloff* tarafından tercüme edilmiştir.

Bu birinci yazıt kaba bir şekilde vücuda getirilmiş, kırmızı kum taşından yapılmış bir kazığın şark tarafında bulunmaktadır. 5 kadem, 8 pus yüksekliğinde; 1 kadem, 11 pus genişliğinde ve 4,5 kadem kalınlığındadır. Yazıtın bir ucunda damga göze çarpmaktadır.

Asıl metin :

(? H N A N) Γ Φ X T : * Φ ζ J ^ : * Φ Γ ^ : Γ Φ X T T 1
Γ Φ T Γ E 9 A N 1 ζ ζ) ζ ζ J S T > Γ ^ J :) 4 > ^ 1 J H E T 9 S N 2
* ζ ζ J 4 ζ ζ (J H Φ Y D)
* ζ ζ J 4 ζ ζ : J Φ S I : 1 Φ T T E X 3

Transkripsiyonu :

1. *r *rd*mi *tım t*bd*m *rd*mi... (üçün ?)
2. Öz Yiğ*en *lp Tur*n *ltı Og*uz bud*nda üç y*ğirmi (y*ş*mk*a) *d*r*ld*m.
3. b*ğ *r*k*ime s*zi*me *d*r*ld*m.

Tercümesi :

1. er erdemi adıma tapdım. Erdemi (için ?)
2. Öz Yiğen Alp Turan Altı Oğuz kavminden on üç [yaşımda] ayrıldım.
3. beğlik nüfuzumdan, sizlerimden ayrıldım.

Barlık II.

[Ba. II.]

[Atlas LXXVII; Rad. 308-9]

Bu yazıt taşı da birinci yazıt taşı gibidir. Onun gibi kırmızı kum taşındandır. Bir ucu kırılmıştır. 4 kadem, 8 pus yüksekliğinde, 1 kadem, 11 pus genişliğindedir. Birinci yazıttaki damga aynen bu yazıtta da mevcuttur.

Asıl metin :

✠☸☸☸☸☸ : 𐌹𐌺𐌽 : 𐌵☸☸☸☸☸𐌹𐌺𐌽 : 𐌸𐌺𐌺𐌺𐌺𐌺𐌺𐌺 .1

𐌺☸☸☸☸☸ : 𐌺𐌸𐌺☸ : 𐌸𐌸𐌺 : 𐌸𐌸𐌸𐌸 : 𐌸𐌺𐌺𐌺 .2

[✠]𐌸𐌸 : 𐌸𐌸 : 𐌵𐌸𐌸 : 𐌹𐌺𐌽𐌸☸☸☸ .3

𐌵☸ 𐌸☸☸☸☸☸ : 𐌵𐌸☸𐌸𐌸𐌸𐌸 : 𐌺𐌺𐌵☸☸𐌸𐌸 .4

Transkripsiyonu :

1. Köni Tirîğ üç y^as'mda k^ansız bold'm
2. Külüğ Tut^uk iç'm kişi kıldı
3. bunusuz ʾrde bⁿ ʾrdi[m]
4. kuydaki konç^uy'mga ʾd'r'ld'm ʾp^ama

Tercümesi :

1. Köni Tirîğ üç yaşında babasız oldum.
2. Ağabeyim Külüğ Tutuk adam etti [= büyüttü]
3. erlerde ben kedersiz idim.
4. kuydaki prensesimden ayrıldım ablama.

Barlık III.

[Ba. III.]

[Atlas LXXVIII; Rad. 309]

Diğer iki yazıt gibidir. Bir taş bloku üzerindedir. Yüksekliği 4 kadem, 8 pus, genişliği 1 kadem, 11 pustur. Diğer yazıtlardaki damga aynen burada da vardır.

Asıl metin :

4>A(ENYNQ:ΓJY>:)>OYJ)DQ 1
^*Y>D>D:*^JYJ>:S>Y>O>D 2
*X*BX:JY*YQ:ΓYX*YQ:JYH*YQ:ΓYXΓY*YH 3
*S>JY>:JH*JY>:J>S*N:JHJY*YD>YH:J>D>YH 4

Transkripsiyonu :

1. B^ayna Ş^anun oğlu Külüğ Çur
2. bunusuz ulgat'm bun bu 'rm'iş
3. t'nrid'ki künke y'rd'ki el'mke b^ükm'd'im
4. kuyda konç'y'mgaka özde oğl'mka 'd'r'ld'im

Tercümesi :

1. Bayna Sangun'un oğlu Külüğ Çur.
2. Kedersiz büyüdüm. Keder bu imiş :
3. Gökdeki güneşe (= Tanrının gününe), yerdeki elime doymadım.
4. Kuydaki prensesimden, vadideki oğlumdan ayrıldım.

Barlık IV.

[Ba. IV.]

[Atlas LXXIX, şek 1; Rad. 310]

Birinci yazıtın yanında bulunan bu yazıt 3 kadem yüksekliğinde; 2 kadem, 3 pus genişliğindedir. Taş zamanın tahribatına pek maruz kalmış, oldukça zedelenmiştir. Binaenaleyh 2 kadem, 6 pus uzunluğunda; 1 kadem, 3 pus genişliğinde kalmıştır.

Asıl metin :

✠✠✠B✠ : 57✠Yİ 1

✠✠✠JH✠ : 5H✠D>>H : 5>>D[>H] . 2

✠✠✠ : HY○[H] . 3

Transkripsiyonu :

1. ... el'imke b^ükm°d'im
2. [ku]yda koṅç^üy'mka °d'r'ld'im
3. [k^a]ns'z k^ald'im

Tercümesi :

1. ... elime doymadım.
2. kuydaki prensesimden ayrıldım.
3. babasız kaldım.

NOTLAR

Ba. I, 1. Bu satır asıl metinde bu kadar değildir. Fakat *Radloff*ün düzeltmesinden de bir netice çıkararak okumağa imkân bulamadım.

I, 2. *Öz Yiğen* bir has isimdir. *Yiğen* türkçede bir nebat adıdır. [Kâşgarî; III, 17] *üç yeğirmi* sözünden sonra *Radloff* yaşım da sözünü ilâve ediyor. Her halde ikinci satırın naklettiğimiz tarzda devamı cümlede bir noksanlık göstermekte olduğu gibi asıl metinde de burada bir boşluk vardır.

I, 3. *beğ erikime* sözündeki *erik* kelimesini ben Kâşgarîdeki *ارك* kelimesiyle aynı telâkki etmekteyim. Mahmut bu kelimeyi *ارك ار* madde-sinde şöyle izah ediyor : الرجل الجلد النافذ في الامور [I, 67] Mamafih kelimeyi olmak mânâsına olan *er*. kökü ile alâkadar bulabiliriz. Binaenaleyh bu taktirde cümleyi bey olmamdan yani beyliğimden ayrıldım diye tercüme etmek gerektir.

II, 1. Bu yazıtı *Thomsen* vazih bir surette tercüme etmiştir. [Turcica, s. 65-66] *Radloff*ün okuması noksandır. [Mezkûr eser, s. 308-309].

III, 1. Bu yazıt da *Thomsen* tarafından tetkik ve tercüme edilmiştir. [Turcica, s. 60-61]

III, 2 *ulgatım* için *Thomsene* bakınız. [mezkûr yer.]

III, 4. *Uyuk-Turan I.* yazıtında *kuyda konçuyım, yazıda oğlım* ibaresine mukabil burada da *kuyda konçuyımga ka özde oğlımka* ibaresini bulmaktayız. Binaenaleyh buradaki *öz* sözü de tıpkı *kuy* gibi bir mevki adıdır. Filhakika Kâşgarlı Mahmut bu sözü şöyle izah ediyor : الوادی في الجبال [I, 47]

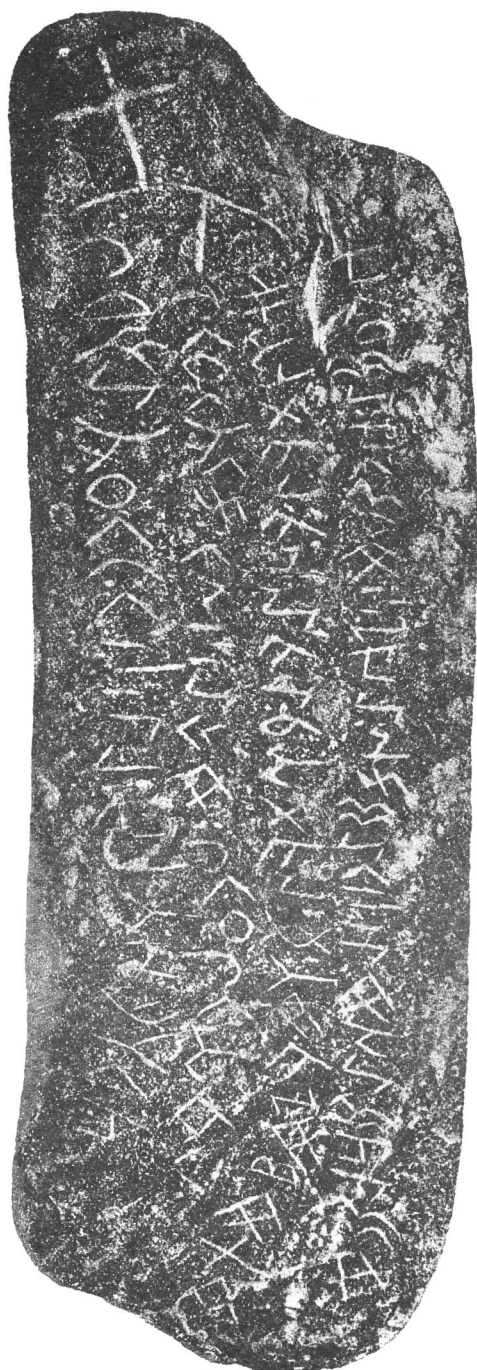
IV, 1. Bu yazıtta okunamıyan birinci kelimeyi evvelki yazıtın yardımile *yerdeki* diye tamamlamak mümkündür. *Radloff* bu yeri *kanımka* diye tamamlıyor.

Barlık, I

Barlık, II

Barlık, III.

Barlık, IV.

BEGRE YAZITI

Begre

[Be.]

[Atlas LXXXV ; Rad. 314-17]

Oşurkoffun Radloffa gönderdiği bir kopyadan tercüme ederek neşredilen bu yazıt *Begre* havalisinde bulunmaktadır. İrtifacı 5 kademden daha fazladır. Uzunluğu 4 kadem, 5 pustur. Dört tarafı da yazıları havidir. Taşın garp tarafının yani ön tarafının genişliği aşağıda bir kadem, 3 pus ; yukarıda 9 pustur. Şark tarafının yani arka tarafının genişliği aşağıda 1 kadem, 6 pus ; yukarıda 1 kadem, 1 pustur.

Yazılar oldukça vazih bir surette okunmaktadır.

Asıl metin, ön taraf : a.

ᠵᠢᠴᠢᠵᠢ ᠠᠨᠨᠢ ᠰᠢᠬᠤᠪᠠ ᠵᠢᠴᠢᠳᠤᠰᠢ ᠵᠢᠬᠤᠰᠢ ᠵᠢᠶᠢᠮᠤ .
ᠬᠠᠰᠢ ᠴᠢᠵᠢ ᠶᠳᠢᠰᠢ ᠬᠠᠸᠠ ᠶᠠᠸᠢ ᠶᠠᠸᠢ ᠶᠠᠸᠢ ᠶᠠᠸᠢ ᠶᠠᠸᠢ .
ᠵᠢᠴᠢᠵᠢ ᠵᠢᠴᠢᠳᠤᠰᠢ ᠵᠢᠴᠢᠵᠢ ᠵᠢᠴᠢᠵᠢ ᠵᠢᠴᠢᠵᠢ ᠵᠢᠴᠢᠵᠢ ᠵᠢᠴᠢᠵᠢ .

Transkripsiyonu :

1. üç oğl'm [a] 'd'r'ld'm [a] 'yıtā b'km'd'm [a] k'at'gl'ng'l
2. Tör 'pa içr'eki b'n b'eş y'eğ'irmi y'aşda in'im 'ç'im konç'y'm [a] buna 'd'r'ld'm [a] siz'ime kün [a] 'y [a] 'zd'm [a]

Tercümesi :

1. Üç oğlim(dan) ayrıldım ; nâfile ; doymadım. İltihak et.
2. Ben içindeki Tör Apa ; on beş yaşda küçük kardeşim, ağabeyim, prensesim(den) mükedder ayrıldım. Sizlerim(den). Güneş, ay azdım (= dalâlete düştüm.)

Asıl metin, sol taraf : b.

✱✱✱BQ J⊙(J)✱✱✱HJΓKΓNΓH-JΓD (J)HΛN Y✱HJ YJH✱✱HΓQI 1
 (J)✱✱✱ (J)Y✱JH (J)E✱YTN J^D

Transkripsiyonu :

1. s^ekiz ^ad^akl'g b^ar'm'g üç^ün [a] yıl^kı tük^eti b^ard'm [a] ^anda b^ükm^ed'im
[a] ^ay'ta ör^ünm^eğ [a] k^aram'g [a] ^azd'm [a]

Tercümesi :

1. sekiz ayaklı malı için at sürüsü sarfediverdim, orada doymadım ;
söyley^e; iyi ruh (?), fena ruh (?) azdım.

Asıl metin, arka taraf : c.

:J^D: J✱SΓ J⊙J (J)✱✱JH✱: J✱JY: J^D: J✱YQ 1
 (J)✱✱✱BQ: ✱✱JH✱ J✱Y✱H J✱HΓQ J✱)✱J 2
 (J)✱✱✱ (J)✱HΓK ENEΓQ: ✱✱BQ J✱(H J✱YQ 3
 ✱✱JH✱ J✱YTNH J✱^D 4
 ✱✱JH✱ J✱^NE X J✱SΓ⊙ J✱(YJ⊙ 5

Transkripsiyonu :

1. y^r'ime ^ay'ta sub'ma ^ad'r'ld'm [a] buna siz'ime ^ay'ta
2. budⁿ'ma kün'ime k^ad^aş'ma ^ad'r'ld'm [a] b^ükm^ed'im [a]
3. el'me k^an'ma b^ükm^ed'im [a] b^eng^üğ tikt'im [a] ^azd'm [a]
4. y^atda tün^ü'rime ^ad'r'ld'm
5. nd lg d'n'm [a] nd siz'ime ^edğü ^eş'me ^ad'r'ld'm

Tercümesi :

1. yerimden ; beyhude; suyumdan ayrıldım; mükedder olarak sizlerime beyhude.
2. kavmimden, halkımdan, arkadaşlarımdan ayrıldım; doymadım.
3. elime, hanıma doymadım. Yazıt taşı dikdim, azdım.
4. kehanetde davulumdan ayrıldım.
5. sizlerimden, iyi eşimden ayrıldım.

Asıl metin, sağ taraf : d.

:HΛN:KXYY (J)KYYJ:JYCHLYS^:JYYD:KYTYQ^X 1
 (J)KYYCYHH:JLYN:JXYQ:QKTYE:EA^N:CY^J:CYJ
 (J)KXYYN:EQBY:YYQJ (J)KXYYN:JYNY:KY 2

Transkripsiyonu :

1. b^eş y^eğⁱrmi y^aşⁱmda t^abg^aç k^anga b^ardⁱm [a] ^er ^erd^emⁱm üç^ün ^alⁱp on ^altun k^üm^üşⁱğ ^eğrit^eb [a] elde küçⁱ k^azg^andⁱm [a]
2. y^eti böri öl^ürdⁱm [a] b^arsⁱg y^ükm^ekⁱğ öl^ürm^edⁱm [a]

Tercümesi :

1. On beş yaşımda Çin hanına vardım. Erlik erdemim için on altun, gümüş alarak sarfedip elde güç kazandım.
2. yedi kurt öldürdüm. Barsı yükmeği (?) öldürmedim.

NOTLAR

a, 2. *kün ay azdım* sözlerindeki *az*. fiili bizdeki azmak sözünden başka bir şey değildir. O halde güneş, ay azdım yani dalâlete düştüm denildiğine nazaran gün ve ayın kudsiyet ifade ettiği anlaşılmaktadır. Filhakika güneşin ve ayın Türklerde mukaddes addedildiğini biliyoruz.

Oğuz efsanesinde Gün, Ay, Yıldız, Gök, Dağ, Deniz gibi *Oğuzun* oğlu olduğu söylenen tabiat isimlerinin hakikatte *natürizm* devrenin birer ilâhı olduğu aşikârdır. [1]

Doğu *Hun*larının tarihlerinden bahseden Çin kaynakları *Hun*ların *Tan-husunun* gündüzün güneşe, geceleyin aya ibadet ettiğini kaydetmektedir. [2] Güneş ve ayın Türklerce mukaddes olduğuna dair daha pek çok vesika vardır. *Hazer*lerin de güneşin *sembolünü* taşıdıkları malûmdur. [3]

*Göktürk*lerin de güneşi mukaddes addettiklerini şu kayıtlardan anlamaktayız : Yeni bir hükümdar tahta çıktığı vakit merasimde bulunanlar dokuz defa güneşe karşı eğilerek ibadet ederlerdi. [4] *Göktürk* hükümdarlarının hürmet makamında olarak çadırlarının kapısı daima güneşe karşı idi. [5]

*Moğol*larda da aynı âdetlerin ve itikatların devam ettiğini görmekteyiz. [6]

b., 1. *sekiz adaklıg barım* sekiz ayaklı mal demektir; fakat bu tabir ile muayen bir şeyin kastedildiği aşikârdır. Bu tabir aynen *Maloff* tarafından neşredilen ve bu eserimizde de tercümesini koyduğumuz *Minusinsk* müzesindeki bir yazıtta da geçmektedir. O halde bu sekiz ayak sözile hayvanile birlikte arabanın kastedildiği anlaşılmaktadır. Dört ayaklı *barım* sözünde yalnız hayvanlar kasedilmekte, sekiz ayaklı *barım* denince hayvanile beraber arabalar bahse mevzu olunmaktadır.

örünmeğ karamıg azdım sözleri *kün ay azdıma* tekabül etmektedir.

[1] Hüseyin Namık Orkun, *Oğuzlara dair*, s. 14

[2] De Groot, *Hunnen*, I, 59, 60

[3] MHK. 1900, s. 156

[4] Radloff, *Aus Sibirien* I, 129

[5] Thomsen, *Inscr. de l'Orkhons*, s. 60

[6] Hammer-Purgstall, *Geschichte der goldenen Horde*, 1840, s. 253

Begre, a, b.

Burada beyaz manasına gelen *örün* ve *kara* sözleri dikkat nazarımızı çekmektedir. Ben metinde iyi ruh ve fena ruh diye tercüme ettim isede bunların *kün ay azdıma* tekabül ettiğini göz önünde tutunuz.

c., 4. *yatda tünürime* sözlerindeki *tünür* şaman davulu demektir. *Yat* sözünü ise Kâşgarlı Mahmut şöyle izah ediyor : Hususî taşlarla yağmur, ruzgâr ve saire celb için yapılan kehanet. Daha sonra *Yagmalar* arasında müellif bunu bizzat gördüğünü ve müesiriyetini tasdik etmektedir. [III, 2]

c., 5. *nd lg d n m* ibaresini ben halledemedim.

⊙ harflerinin gerek burada ve gerek bunu takip eden sözde hazfolunarak okunması lâzım geldiğine kaniim. Bu takdirde kelime *algadın* gibi bir şekil almaktadır.

d, 2. *Radloffun yükme* diye okuduğu bu kelimeyi *Maloff kökmek* diye okumuştur. *Maloff* bu kelimenin *Sarı Uygurlarda* kullanıldığını, geyik cinsinden bir nevi yabanî hayvan olduğunu kaydetmektedir.

[*Bulletin de l'Académie des Sciences de l'URSS*, 1929, s. 805]

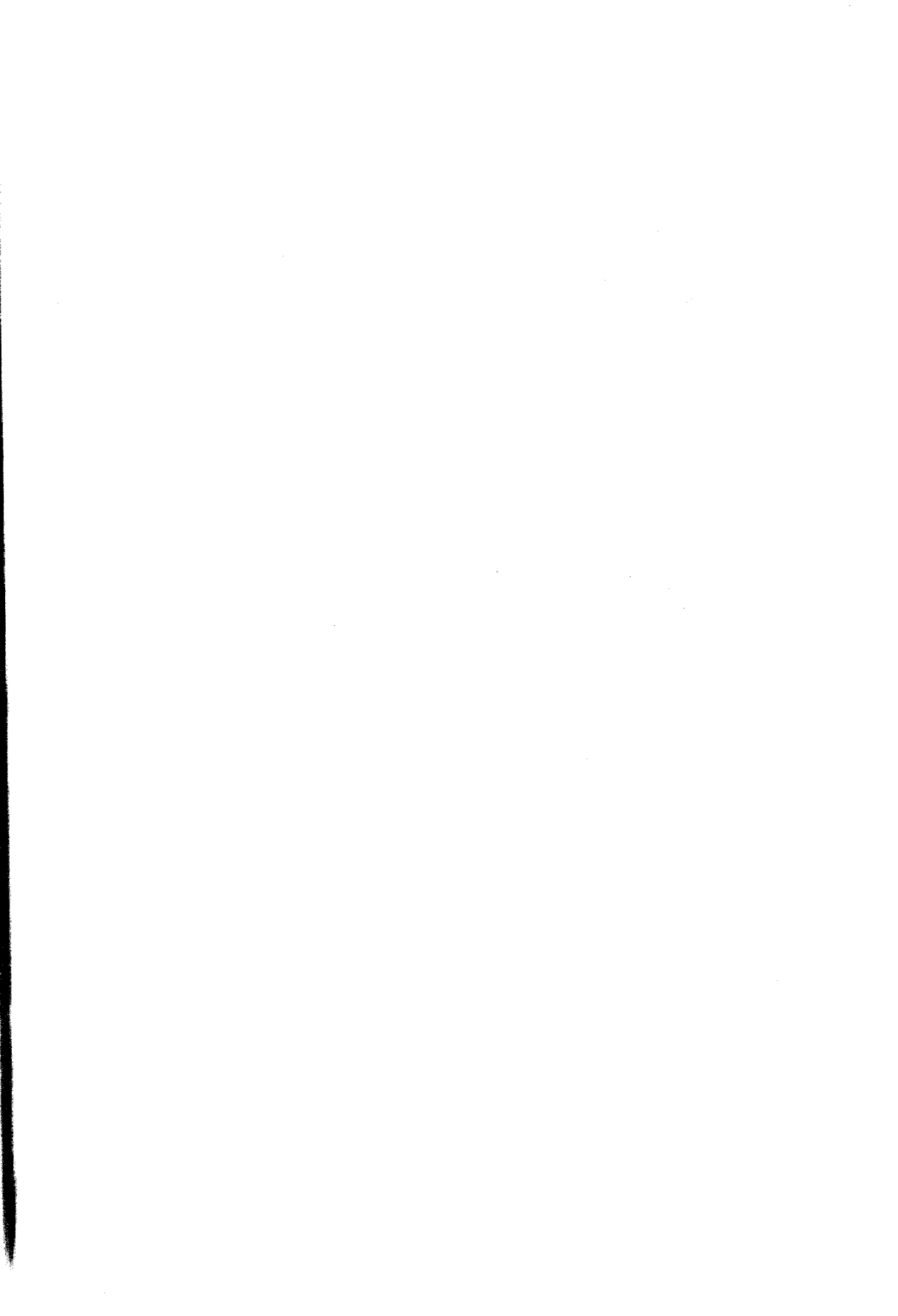

Begre, c.

Begre, d.

KEMÇİK, CİRGAK YAZITI

Tercümesi :

- I. er erdemim kalan eşim ; bin erim sizlere ; şehirdekilerim sizlere
- II. taylarımın nalbandı (?) yedi eski adamım taşra (gitmek) diledi.
- III. er adım Yula ; ben er erdemim . . . siz benim misafir akrabalarım sizlerim.
- IV. eski atlarımı şentem (?) avda bindiğim altıyüz atım ak attır.
- V. saydık (?) sarı altını . . . hazine . . . elbisem (?)

Diğer kısmının asıl metni :

b)

¹⁶⁵ *MTP : ¹⁶⁰ K E Y Ç E S : ¹⁵⁵ S * Y E : ¹⁵⁰ F N B * Ç X T T ¹⁴⁵ VI
¹⁹⁵ : H * Ç : ¹⁹⁰ Y P E : ¹⁸⁵ L B S : ¹⁸⁰ L * S I : ¹⁷⁵ F D Y P : ¹⁷⁰ S Y A D : * F H J L Y □ S VII
²⁰⁰ P E T H
²⁸⁰ : H * Ç : ²⁷⁵ T : ²⁷⁰ L A N H : ²⁶⁵ * H Y I * A : ²⁶⁰ F D H □ T : ²⁵⁵ * Y * X E : ²⁵⁰ S Y E T Y Y VIII
²⁸⁵ P E T H
²⁶⁵ * H Y I : ²⁶⁰ A A * M : ²⁵⁵ L Y * Y : ²⁵⁰ L * S I : ²⁴⁵ * H Y H : ²⁴⁰ * □ D : A Ç H P : X Y IX
²³⁵ * M : ²³⁰ L Y * H H : ²²⁵) Y H > : ²²⁰ D O M : ²¹⁵) Y H > : ²¹⁰ T S X X
²⁰⁵ ¹ : *) A : ²⁰⁰ L Y □ Y XI

Transkripsiyonu :

- VI. er erdemim adaki eğitime ana eğmiç eğit yreltim
- VII. baş çalarım yaşıca ylıkı sizime bda eğeyin atim ak n r ğ y
- VIII. l ç r ğ n s eğdim elim er şin ayı aşım s n r m k n ta er saym ak
n r ğ y
- IX. snz yetmiş y aşım öltim sizime agmga altmış at bntim
- X. ediz el urug'n kabay urug'n öt mgga altım
- XI. ağışga t n m

Tercümesi :

- VI. er erdemim babacığım, teyzemden, annemden, karımdan, hizmetçilerimden ayrıldım (?)
- VII. ... silâh, yıkı sizlere ; avda kurban ettiğim atım ak ...
- VIII. ... kurban ettim, elim erşin (?) ayı kakımım, sungurum ... ak ...
- IX. ... yetmiş yaşımda öldüm. Sizlerime : hazinemde altmış ata bindim.
- X. Ediz kavminin boyunu, Kabay boyunu hazineci olarak aldım.
- XI. ...

NOTLAR

K. C. I. O. Donnerin 𐌆𐌺𐌹 ve Maloffun da 𐌆𐌺𐌹 şeklinde kaydettiği bu kelime Maloffun neşrettiği fotoğrafta 𐌆𐌺𐌹 şeklinde gözükmektedir. Binaenaleyh ben keimeyi k^al'r diye okudum. Ve kalmak fiilinden çıkardım.

Maloffun neşrettiği ve bizim de ondan naklen eserimize koyduğumuz fotoğraf da çok sarih bir surette 𐌆𐌺𐌹 : 𐌆𐌺𐌹 diye gözüken kelimeyi Maloff tahrif ederek 𐌆𐌺𐌹 : 𐌆𐌺𐌹 yani b^as'k t^ag'm diye okumuş ve bu sözü de alçak takım diye tercüme etmiştir. Yani ona göre kelime avam halk demektir. Asıl metinde kelime sarih olarak 𐌆𐌺𐌹 (= b^al'k) diye okunmaktadır. Donner de kelimeyi bu suretle kaydetmiştir. Ve balıktagım sözü de şehirdekilerim demektir. Türk yazıtlarında bizim şimdi kullandığımız evdeki, köydeki gibi kelime şekillerine tesadüf etmekteyiz. Batsıkdakı ve bu tarzda isimler yazıtlarda mevcuttur. Binaenaleyh tıpkı bunun gibi balıktagım şehirdekim demektir.

II. t^ayl^ar'm kelimesini Maloff, t^anl^ar'm diye okumuş ve karargâhım diye tercüme etmiştir. Biz bu kelimeyi tıpkı Thomsen gibi okumakta tereddüt etmedik. Thomsen da bunu mes poulains diye tercüme etmektedir. [Samlede Afhandling, III, 54]

𐌆𐌺𐌹 kelimesini Maloff tamamen uydurma olarak *r *t'n

$y^o k^u \overset{u}{c} n$ diye okumaktadır. Evvelâ *Maloffun*) = n diye okuduğu harf aslında > = o dur. Bu harf gerek *Donnerde* ve gerek neşredilen fotoğrafta bu suretle kaydedilmiştir. Sonra *üçün* kelimesinin bu suretle yazıldığı asla vaki değildir. Ben bunu $^e r \text{toy}^k \overset{u}{c} n$ okuyarak nalbant diye tercüme etmekteyim. *Tuyuk* sözü malûm olduğu veçhile hayvan tırnağı demektir. [Kâşgarîye de bakınız : III, 124]

Fotoğrafta $\text{✧} \text{↑↑↑} \text{) } \square$ diye gözüken harf grupunu $\text{✧} \text{✧} \text{↑↑} \text{) } \square$

diye okumak isteyen *Maloff* bunu takip eden kelimeleri de bizim okumamızdan bambaşka okuyup pek yanlış bir surette tercüme etmiştir.

III. *Er atım Yula* ibaresini *Némethde* bahse mevzu etmektedir. [*A honfoglalô magyarsâg kialakulâsa*, s. 45, not 6] Bu kelime Türkler arasında da malûm bir isim olduğu gibi Macarlara da intikal etmiş, *Gyula* şeklinde kullanılmıştır. [Aynı eser, s. 45, 295, 297]

elgin Kâşgarîde de vardır. Misafir demektir. [cild I s. 31; cild III s. 28] *Maloff* bu kelimelerin bütün bu manalarını bildiği halde yol arkadaşlarım ve akrabalarım diye tercüme etmektedir. Asıl metinde bu sözler *elginim kagdaşım* tarzında geçmiş olsa idi belki böyle bir tercüme yerinde olabilirdi. Halbuki metinde *elğın kagdaşım* tarzında geçtiğinden ben bunu misafir akrabalarım diye tercümede tereddüt etmedim.

IV. $\text{✧} \text{k}^n \square$ kelimesini *Maloff* $^e s^i n^t^i m$ diye okuyarak bizim lehçemizdeki *eş* fiili ile alâkadar bulmaktadır. Ben kelimenin asıl manasını bulamamakla beraber her halde cümlenin gelişinden binmek, sürmek gibi manalarda olduğunu zannetmekteyim.

$\text{J} \text{Y} \text{J}$ yi *Maloff* hiç münasebet almadan *baga* diye okumuş ve yazıtlarda geçen bir unvan zannetmiştir. Halbuki kelimeyi *abga* diye okumak gerektir.

Maloffun $b^e n^e r^e \overset{a}{l} t^i y^u z^e t^a m q^a^e t$ diye okuduğu ibare tamamen uydurmadır. Bunu şöyle okumak gerektir : $b^i n^e r^e \overset{a}{l} t^i y^u z^e \overset{a}{t} m^a k^a^e t$. Binaenaleyh ibareyi binilen altı yüz atım ak attır diye tercüme etmek icab eder. Burada $t^a m q^a^e t$ diye bir uydurma yapmağa imkân yoktur. Bunun *tamga* olması için sonraki a nın yazılmış olması gerekti. Yazıtlarda atların renkleri yazıldığı malûm bir keyfiyettir.

V. $\text{f} \text{^} \text{D} \text{Y}$ sözünü $^s y^t \overset{a}{g}$ gibi garip bir surette okuyan *Maloffun* fikrine biz asla iştirak etmemekteyiz.

VI. $\Gamma\aleph\aleph$ kelimesini *Maloffun* okuduğundan başka türlü okumak mümkün değildir. Kelime Kâşgarîde $\Gamma\aleph\aleph$ şeklinde mevcuttur. [I. 122] *egic* ve *eğmiş* için *Radloffun* lûgatına bakınız. *Eğit* sözünü Kâşgarî şöyle izah ediyor: $\Gamma\aleph\aleph$ - كل خادمة تبعث مع العروس ليلة الزفاف لتخدمها. [I, 52]

VII. Bu satırın birinci ve ikinci kelimesini ben her ne kadar *Maloffa* yakın bir tarzda okumuş isemde bu okumada mutereddedim. Çünkü üçüncü kelimeyi *Maloff y^l \aleph* gibi çok garip bir surette okumuş ve yelesinin akı gibi hiç münasebet düşmeyen bir tercüme yapmıştır. Halbuki kelime şüphesizdir ki *y^l \aleph* dır. Bu söz malûm olduğu veçhile at sürüsü demektir. *Maloffu* bu tarzda okumağa sevkeden nokta her halde bu sözdeki harflerin bazılarının ince sesli harflerle okunması icab ettiğiidir. Bundan sonra gelen size diye hitaba gelince: Biliyoruz ki Türklerde atın mühim bir mevkii vardı. Hatta bugün dahi hatır sorarken Orta Asyada bazı Türkler arasında atın da hatırı sorulduğu malûmdur. İkinci kelimeyi de *Maloff* gibi *y^aş^aça* diye okumak mümkün değildir. Çünkü Ψ harfı *aç* sesini değil *iç* sesini verir. O halde bunu *y^as^aça* diye okumak mümkündür. Bu söz mızrak, silâh diye tercüme edilebilir. [Bk. Kâş. III, 6] Aynı kelime *Irak bitig*de de geçmektedir. Burada *y^ar^rn^ça y^asıçın* sözleri mevcuttur. [bk. cilt II., s. 83] Her halde burada *yarının* da bir silâh manasına gelmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Malûmdur ki bizde *süngü* kelimesi aslında kemik manasına gelen bir kelimedir. Kâşgarlı Mahmut da *yarın* sözünü omuz kemigi diye tercüme ediyor. [III, 16] O halde tıpkı *süngü* kelimesi gibi bu söz de kemik manasına geldiği gibi silâh manasına da gelebilir. Yazıtın aslında mübhem bir tarzda okunan birinci kelime de bu sözü aramak da hatıra gelmektedir. Buradaki birinci kelimeyi *Donner* $\aleph\Gamma\aleph\aleph$ diye kaydediyor. Burada *b^arım* sözünü kestirmek mümkündür. O halde ibareyi mallarım, silâhlarım, at sürülerim diye tercüme edebiliriz.

VIII. *l ç r ğ n s* harf grubunu *Maloff^l ç^rğⁿe* diye okumuştur. Bu okumanın da — *iç* sesini veren harfin mevcudiyeti hasebile — kabulüne imkân yoktur. Bundan sonra gelen *eğdim* Kâşgarlı Mahmudun verdiği izahata göre kurban ettim demektir. [I, 112] Binaenaleyh bundan evvelki bu sözü ben kurban edilen bir şeyin adı telâkki etmekteyim.

$\aleph\Gamma\aleph\aleph$ $\aleph\Gamma\aleph\aleph$ *ç^am s^an^rm* kelimelerindeki *aş* veya *as* kakım manasına gelir. [Kâş. I, 76] İkinci kelimeyi Kâşgarlının $\aleph\Gamma\aleph\aleph$ diye yazdığı ve

malûm olan *sungur* dediğimiz avcı kuşunun adı zannediyorum. [III. s. 282]

*r s^ay'm kelimesini ben halledemedim. Kâşgarî de bir ارساق kelimesi vardır. [I, s. 140] Bu kelimeyi Mahmut الحائى من الحيوان diye tercüme etmektedir. Bu ibarede de hayvanlar bahsa mevzu olduğuna göre kelimeyi bu söz ile alâkadar bulabiliriz. Eğer bu varid olabilirse daha evvel yazılmış olan 𐰽𐰺 k^an sözünü erkek yani müzekker diye tercüme edemez miyiz ?.. Macarcada *kan* sözü aynı manaya gelir. Bu sözü Macar âlimleri türkçedeki *kaban*, *kancık* sözleriyle mukayese etmişlerdir. (*Gombocz Zoltan; Honfoglalâselötti török jövevényiszavaink*, s. 57; *Munkàcsi Bernàt; Arja és kaukâzusi elemek*, s. 386-87). Fakat bütün bu verdiğimiz izahatı biz dahi büyük bir ihtiyatla kaydetmek isteriz. Çünkü bu yazıtında *kan* diye okuduğumuz kelimenin birinci harfi kalın sesli harflerle sonuncu harf de ince sesli harflerle okunması gerek olan işaretlerden ibarettir. Binaenaleyh bu okuma tarzı şüphelidir.

X. Asıl metinde sarîh olarak 𐰽𐰺𐰸 yani *Ediz el* diye okunan kelimeyi *Maloff* her nedense 𐰽𐰺𐰸 diye kaydetmiştir. *Ediz* kavmi malûm olduğu veçhile diğer yazıtlarda da geçen bir *Oğuz* boyudur. [cilt I, s. 48].

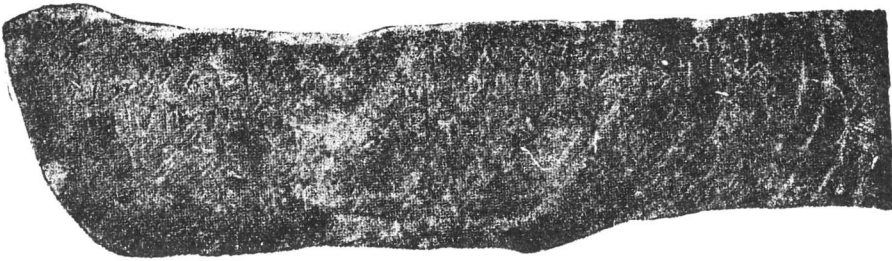
Maloff 𐰽𐰺𐰸 sözünü *or^ag* okuyup hiç bir münasebet almadan beşik diye tercüme etmektedir. Halbuki ben bu sözü *ur^ag* diye okuyorum. Türkçede malûm olduğu veçhile boy, soy manasına gelen kelimenin aynı telâkki ediyorum.

k^ab^ag sözüne gelince : Bu kelimenin de *urug* sözünü boy, soy manasına aldığımızı göre has isim olması gerektir. Filhakika bugün *Kazak-Kırgızlar* arasında *Omsk*dan 50 kilometre cenupta *Ortayüze* mensup *Arğın*lardan *Atabay* kabilesinin *Kabay* adlı bir boyu olduğunu *Prof. Abdülkadir İnan* bana haber vermiştir.

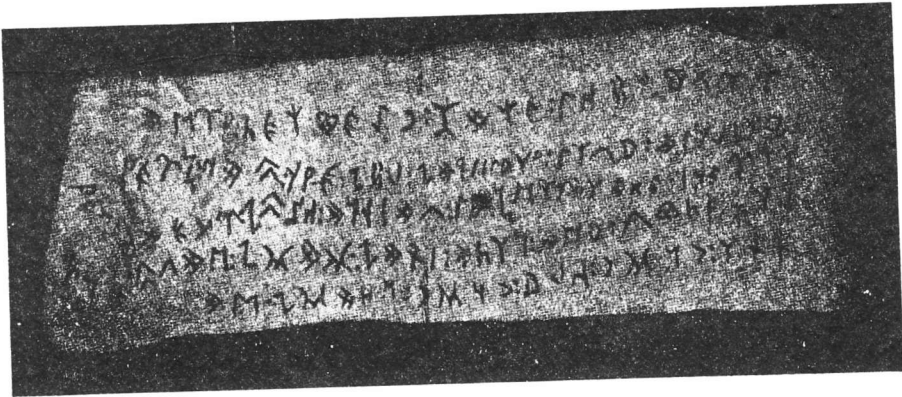
𐰽𐰺𐰸𐰺 kelimelerindeki 𐰺 kelimesi birbiri yanına gelelimyen iki harftir. Biri kalın, diğeri ince seslilerle okunur. Binaenaleyh ben bunu 𐰺 (= r) sesini veren harf değil 𐰺 (= ü, ö) sesini veren harf zannetmekteyim. *Donner* de kelimeyi 𐰺𐰺 diye kadyetmiştir.

İkinci harf grubunu *mga diye okuyorum. Kâşgarlı bu sözü الحازن diye tercüme etmektedir. [I, 114]

Neşredilen fotoğrafta göremediğimiz ve Donnerin de kaydetmediği iki kelimeyi Maloff kaydetmiştir : :*(^):1*□* Maloff bunu *g*ş-ga t'n'm diye okuyarak yücelmek için (?) elbisem diye tercüme etmiştir.

Kemçik, Cırgak, birinci kısım

Kemçik, Cırgak yazıtı, ikinci kısım

KEMÇİK, KAYA BAŞI YAZITI

Kemçik-Kaya başı yazıtı

[K. K.]

[Inscr. de l'én. XVII; Atlas LXXIX, şek. 2; Rad. 325-27]

Kemçik ırmağının sağında buna dökülen ırmaklardan birisinin ağzında Kaya başı denilen yerde bulunan bu yazıt bir arduaz taşının üzerinde bulunmaktadır.

Şimdiye kadar neşredilen yazıtların hemen hepsinin mezar taşı olduğunu görüyoruz. Bu yazıt ise bunlardan tamamen ayrılmaktadır. Yazıtı gerek *Klementzin* kopyasından ve gerek Finlandya da neşredilen kopyadan mukayese suretile istifade eden *Radloffun* asıl metnini biz de esas ittihaz etmekteyiz.

Asıl metin :

1 xəḡḡḡ 2 <JH(ḡ ḡYḡİ ḡİḡḡİ1 Hİ2İİḡ(ḡ2)
ΓH(ḡ)ḡİḡḡ) : ΓYḡḡḡ) 3 XIḡ Γḡḡḡ^ḡ 4
ḡΓΛY : ḡΓḡİ : ḡḡḡ
5 Γ<<ḡḡYḡ:ΛΓḡ^Γ:ḡḡ:ḡḡxḡḡḡΛḡḡ:ḡḡİḡḡḡḡḡ:ḡYḡḡ)Γ
J^ḡḡḡ: ḡ^xḡxḡ : ḡḡḡ : ḡḡḡxḡḡḡ<ḡḡḡ : ḡḡḡİḡḡḡ :
ḡḡḡxḡḡ: <<<ḡ: Λḡ^Γ: ḡḡ. ḡḡ. . . . ḡḡ
Γḡḡ:Γḡḡḡ:ḡḡ:ḡḡ^ḡ:ḡḡ ḡḡḡḡ:ḡḡḡ:ḡḡ(Yḡ) ḡḡḡḡ 6
.....1098 ḡḡ^Γḡḡḡḡ:Γḡḡḡḡ. . . 7

Transkripsiyonu :

1. °dğün'z
2. ol k°n'm el'm'n b°ngüsi k°ra s°n'r
3. nı b'tiğli ?n ?nin (°r)ti

4. k'şi r'ası iş'd k'ra s'nir elçiğ
5. 'n'ınçu kül'ğ çığşı beğ er erdemim için rn sarkd ül'ni 'ltı b'g
k'eş'dimde b'n yeğ 'rd'k'im ol erinç k'ra s'nir'ğ yer'ed'im udur
çığşı s'k[iz] kı[rk y'aş]da
6. yiğ on [b'l]ğe ş'unun böd b n tut'k beğ arkı y'eri
7. [k'r] k'z k'anı bit'mişin.
8. 9. 10.

Tercümesi :

1. iyiniz
2. babam yurdumun, yazıt taşı (= anıtı); Kara sınır
3. yazılı ...
4. insanlar arasında işit; Kara Sınır elçi(si) [= şefi]
5. İnançu, meşhur Çığşı beğ er erdemim için ... ülkeni altı müt-
tehid ... ben. başlıça olan budur : Kara Sınır da yerleşdim :
Udur Çığşı otuz sekiz yaşda
6. iyi on bilge Şangun.. tutuk beğ fena yeri
7. Kırgız hanının yazdığı
8. 9. 10.

NOTLAR

K. K. 1. Bu yazıtın silinmiş yerleri pek çok olduğundan bunu vü-
zuh ile halletmek mümkün değildir.

2. Burada *Radloffun belimin* diye okuduğu ibareyi biz tereddüt
etmeden *elimin* diye okuduk. Çünkü o zaman **b** diye okunan harfin
sonra **e** sesini verdiği *Thomsenin* tetkikleri neticesinde anlaşılmıştır.
(*Saml. Afhand.* III, 83-91)

5. Burada bir yer *Thomsen* tarafından bahse mevzu edilmiştir.
(*Saml. Afhand.* III, 127)

inançu sözünden evvel daha bir kaç harf vardır. Ben bu harflere
bakarak ve diğer yazıtlardaki sözlerle mukayese ederek bundan evvel
bir *alp* sözünün olduğunu zannetmekteyim.

rnsa rkd harflerini *Radloff Kara senirde* diye okuyor. Halbuki metindeki harflere bakacak olursak bunu bu şekilde okumağa imkân yoktur.

k şd mde sözünü de biz tercüme etmeden geçtik. *Radloff* bu sözü has isim olarak göstermektedir.

6. Bu satırdaki *ark* sözünü *Radloff* öbür taraftaki yer, karşı taraftaki arazi diye tercüme etmiş isede ben bu sözü Kâşgarîdeki *ark* sözü ile alâkadar bularak fena diye tercüme ettim. Kâşgarî (I. 45) ادق sözünü العذرة diye tercüme etmektedir.

7. Bu satırda *k'z* sözünü *Radloff kırkız* diye tamamlamak istemiş isede biz bu okumada mütereddiz. Çünkü Finlerin kopyasındaki harfleri biz ancak şöyle okuyabilmekteyiz : *isiz k^an'l bitⁱmişⁱn*. Binaenaleyh burada yazanın adı kaydedilmekte olup *Kırgız hanı* bahse mevzu edilmiş değildir.

Sekizinci satırı biz de *Radloff* gibi noktalarla okunamamış gösterdik isede Finlerin neşrinde *tugr^ag* sözü oldukça vazih bir surette okunabilmektedir. Bundan sonra bir de *b* harfi seçilmekte olduğundan bunu da *ben* diye okuyabiliriz.

Dukuzuncu satırda da Yol^{apa} yani *Yol^apa* sözleri geçmektedir. Binaenaleyh bu has isme bakarak sekizinci satırın başındaki *tugragdan* evvelki sözü de *Yol Apa* diye okuyabiliriz.

Kemçik, Kaya başı
Satır 2.

Kemçik, Kaya başı
Satır 3.

Kemçik, kaya başı.
Satır 5.

**MINUSİNSK MÜZESİNDEKİ
BİR YAZIT**

Minusinsk müzesindeki bir yazıt

[Mi.]

Bu yazıt ilk defa olarak *Maloff* tarafından 1936 *Le langage et la mentalité* mecmuasının VI-VIII inci sayısında neşredilmiştir. Yazıt bugün *Minusinsk* müzesinde bulunmaktadır. *Maloff* ülkelerinde bulunan bir müzedeki eserin nereden getirildiğini tahkik etmiyerek neşrettiği için bunun nerede bulunduğu bizce de meçhul kalmıştır. Yazıtın aslını ve tercümesini neşreden *Maloff* bunların fotoğraflarını da elde ettiğini söylediği halde bunları da neşretmeyip yalnız el yazısıyla yapılmış bir kopyasını neşr ile iktifa etmektedir.

Yazıtın birinci tarafının asıl metni şöyledir :

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30
I T J : J S H D O H F : * H : * Y Q S H : J S I : * T 9 T S S I : * T 9 S H (a
31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55
? H Q H : * T ? : T H S
56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80
) J ^ J H : * S I . J *) S S : T T Q : J * S I : * ^ S : H : T S H 9 (b
81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100
T H H S X : *) S S

Transkripsiyonu :

- öz yerim id^uk yerim size öz elim k^an'm kün *y t^ez^l *na *rt^eğü
er . *r'im k[?]b[?]r
- yüz er k^ad^aş'm s'izime b'n er b^du'n'ma siz'im katl^an b^du'n'm *dğü
k^an
?

Tercümesi :

- öz yerim, kutsal yerim size; öz elim hanım gün ay...
- yüz er akrabalarım sizlerime; bin er, kavmime, sizlerime katlan
kavmim iyi han

Yazıtın ikinci tarafının asıl metni :

³⁰ ^ ²⁵ ' r h L ²⁰ ? x x T Y H : ¹⁵ T ^ k h q h h ¹⁰ H H J k ^ D ^ k h q (a)
⁶⁰ D s ^ k Y J) : ⁵⁵ k z z B x z l k ^ ⁵⁰ 4 z z J k s i : ⁴⁵ k ^ 4 D > Y H L H (b)

Transkripsiyonu :

- a. y^etmış y^aş^ma öntⁱm y^etmış^r er ölü^rrdⁱm b . . l t i . t
 b. üç^ün g uy^ar eşⁱm sizⁱme ^ad^r[l]^tm [a] b^ükm^edⁱm ? na ^elⁱm ş z y

Tercümesi :

- a. yetmiş yaş^ma erdim; yetmiş er öldürdüm...
 b. için . nüfuzlu eşim sizlerden ayrıldım, doymadım... elim...

Üçüncü tarafın asıl metni :

⁸⁰ D : N 4 x : s z N k t q : ⁷⁵ ^ i Y E s 4 z z J Y > D : N q z Y Y : ⁷⁰ H T k ^ z z H (a)
⁶⁵ k z z k x H H Y ? ⁸⁵
⁷⁰ T x T H : ⁶⁵ J k ^ Y J : ⁶⁰ k k H J : ⁵⁵ Y T J : ⁵⁰ H z z s q i : ⁴⁵ 4 x : k x k x : ⁴⁰ 4 Y > Y (b)
⁷⁵ k x k B x

Transkripsiyonu :

1. k^ad^aşⁱm er^en eş^ke y^ü yugl^adⁱn öğ^üş eş^eki müğ^üz b^enü y . n nd.
 ma ğ t
 2. Sog^ur bⁱtⁱdⁱm bⁱn sekⁱz ^ad^aklıg b^arⁱmⁱm b^ag eşⁱme t^er^di b^ükm^edⁱm

Tercümesi :

1. Akrabalarım, erler [beni] ipek kumaşlara sararak defnettiniz..
 genç eş . iki boynuzlu ebedî (yazıt taşı)...
 2. Sogur yazdım. Bin sekiz ayaklı davarımı. Müttelik (?) dostlarıma topladı (?) doymadım.

Dördüncü tarafın asıl metni :

³⁰ : ʾ ^ D ʰ ʰ x ʾ : ²⁵ ʿ ʿ ʿ B ʿ : ²⁰ ʿ ʿ ʿ ʿ : ¹⁵ ʰ N ʰ N ʰ N ʰ ʿ ʿ ʿ ʿ : ¹⁰ ʿ ʿ ʿ ʿ ʿ ʿ ʿ ʿ ʿ ʿ : ⁵ ʿ ʿ ʿ ʿ ʿ ʿ ʿ ʿ ʿ ʿ : ¹ (a
³⁵ x ʿ ʿ ʿ : ³⁰ ʿ ʿ ʿ ʿ ʿ ʿ ʿ ʿ ʿ ʿ
⁶⁵ ʰ ʰ ^ ʿ ʿ ʿ : ⁶⁰ ʰ ʰ ʰ ʰ : ⁵⁵ ʿ ʿ ʿ ʿ : ⁵⁰ ʿ ʿ ʿ ʿ : ⁴⁵ ʿ ʿ ʿ ʿ : ⁴⁰ ʰ ʰ ^ ʿ (b

Transkripsiyonu :

1. ʿrdʿm üç^ün . nanin ünüm [a] sⁱzä äk^üyig ʿrdʿmim y^şı üç^ün [a] l r d.
2. ʿr ʿtʿm Öz^{üt} Ogdı og^lʿnʿm sⁱzä biçⁱm ʿdʿr^ltʿmʿz

Tercümesi :

1. erdem için... şöhretim size... erdemim yaşı için...
3. er adım Özüt Ogdı; ogullarım size... ayrıldık.

NOTLAR

I, 1. Buradaki *öz* kelimesi diğer yazıtlarda geçen ve mevki gösteren *öz* kelimesi değildir. *Öz* bizim lehçemizdeki mânadadır.

kün ay sözlerinden sonra gelen *tʿzʿl* sözü ve *erteğü* kelimesi kaçma mânasına gelen *tez-* ve geçmek mânasının gelen *ert-* fiilleriyle alâkadar gibi gözükmüyor.

II, 1. *ön-* çıkmak, yükselmek mânasına gelir. Binaenaleyh cümle yetmiş yaşına çıktım demektir; ki biz bunu *erdım* diye tercüme ettik.

III, 1. Buradaki *eşkeyü* sözündeki *eşük* sözünü Kâşgârî vazih bir surette izah etmektedir : Ümera ve hükümdarlara ikram için kabire konurken sarılan ipek kumaştır. Sonra bu kefen fıkara dağıtılır. [I. 69] Binaenaleyh kelime ipek kumaşlara sarılarak demek olur.

IV, 2. metinde *biçim* diye gösterilen kelimeyi *Maloff eçim* diye okuyor.

ALTIN-KÖL YAZITLARI

Altın-Köl yazıtı

[Alt. I.]

[Inscr. de l'Én. XXI, XXII; Atlas LXXXI, XC, XCI; Rad. 332-36]

Abakanın sağ tarafında dağın arasında Yudinaya ve Monok köylerinin civarında Altın-köl denilen küçük bir gölden tahminen bir fersah kadar uzaklıkta 1878 senesinde E. T. Korçakoff adlı bir köylü iki taş bulmuştur. Toprak tabakasile örtülü olan bu taşların yalnız köşeleri yerden dışarıda bulunuyordu. Taşlar kahve renginde kum taşı idi. Sonra bunlar Minusinsk müzesine nakledilmiş olup taşın biri zedelenmiş, diğeri ise ikiye bölünmüştür.

Birinci taş 4,5 kadem uzunlukta, 17 pus genişliğinde ve 8 pus yüksekliktedir. [Bu yazıtın resmi için bk. s. 11]

Asıl metin; ön taraf :

[Alt. I. a]

∴ϕBR 2ϕEYϕXT:2ϕEHTA∴:ΓXTTQ
:ΓTTNQ EYHTI 4YKT ANQ 4Y^> KI 4YKT : 1J4Y^ 2
: >KTDϕJ4∴:Y4J JΛ
:Y∴ϕJΓHTKJ:4HTN:TTJ:JD>4TQ:∴Q EQ Dϕ> 4ϕ^>J 3
:JϕN>4NQ:JϕNΛ>H:2KTD:Y∴ϕJ ETAN:4HTN ^TY4H
ϕϕXT:NDI:NϕHYΛI:2ϕJ4∴

Transkripsiyonu :

1. yrdeki b^r ertⁱg^{mä} ʻrd^mlⁱg^{mä} b^ükm^e? ∴.
2. ʻt ʻs^r ʻlp ʻrtⁿʻz it ut ʻs^r küç ʻrtⁿʻz inⁱg böri uça b^rs ʻd^rlm^{ay} itu
3. bu ʻt^mʻz um^{ay} b^g b^z biz uya ʻlp ʻr özin ʻl^{ti} kıl^mdⁿ özl^{ik} ʻt özn üç ʻrⁱg ʻlm^dn yitä ʻzⁱngçüme köz^üngçüme ʻd^rlma iç ʻl^{nmü} iyü ʻrd^mm

Tercümesi :

1. Yerdeki var olduğuma, erdemliğime doyma.
2. at aşan kahraman idiniz; et (?) öküz aşan güç idiniz yavru kurt, [uça ?] bars ayrılma ey !
3. bu bizim adımız Umay beğdir. Biz kahraman kardeş er özünü göndermedin. Kendi at, kendi üç adamı almadın. ve şöhetimden ayrılma. mi ? erdemim.

Asıl metin :

[Alt. I. b]

𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 1
 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 2
 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 3
 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄 : 𐱃𐱁𐱃𐱄

Transkripsiyonu :

1. ʿr ʿr[d]mçin in'im ʿçim uyʿr'n üçⁿ bⁿngüm'in tikä bⁿrti
2. tört in'lgü ʿrtim[iz] bizni ʿrklig ʿd'rtı y'ta
3. ʿltun suna yʿş kʿy'ki ʿrt'gl't og'lı tʿd ʿçinâ bʿrsim ʿd'r'lu bʿrdı y'tä

Tercümesi :

1. Er erdem için, küçük kardeşim, büyük kardeşim, nüfuzlu olduğum için yazıt taşıma diki verdi.
2. dört küçük kardeşli idik; bizi kudret ayırdı; ne çâre.
3. altun turna, genç geyiği çoğalt; oğul yabancı içine varıp ayrılı-verdi; ne çâre.

Asıl metin :

[Alt. I. e]

: H* : H'AN*XY : S*Y*Y* : T*Y*Y* : (S)*E*N : T*X*Y* : D) > 1

(S)*X*Y*Y

S*H*D : *S*J*Y* : H'1E* :)^*D*N : S*N*Y* :)J*N : S*Y*Y*N : *Y* 2

H*Y*Y*^N* : S*Y* : T*B*Y*E*Y* : S*Y*Y*Y* : T*Y*Y*Y* 3

Transkripsiyonu :

1. on ay iletirdi öğüm[ä] k'ürti; il'inkä 'rd'm üçün m'n y'ri'd'im [a]
2. il'm ök'ünç'nä k'l'n y'g'ka k'ym'at'n t'g'ip'n 'd'r'ld'm y'tä
3. in'n'zkä iç'n'zkä in'g'in y'ki in'iz tüşürt'n'iz

Tercümesi :

1. On ay geçdi; annem (dünyaya) getirdi. Ben elime erdem için yerleşdim.
2. elim hasretine müdhiş düşmana kıymadan hücum edip ayrıldım. ne çâre.
3. küçük kardeşinize, büyük kardeşinize. . . . yükü idiniz (?) düşürdünüz.

Altın-köl yazıtı**[Alt. II.]**

Bu yazıtı ihtiva eden taş kırıktır. Taşın hepsi 6,5 kadem uzunluğunda, 16-18 püs genişliğindedir. Kalınlığı 7 pustur.

Asıl metin :

[Alt. II. a]

:𐰀𐰃𐰆𐰇𐰈𐰉𐰊𐰋𐰌𐰍𐰎𐰏𐰐𐰑𐰒𐰓𐰔𐰕𐰖𐰗𐰘𐰙𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞𐰟𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬𐰭𐰮𐰯𐰰𐰱𐰲𐰳𐰴𐰵𐰶𐰷𐰸𐰹𐰺𐰻𐰼𐰽𐰾𐰿𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬𐰭𐰮𐰯𐰰𐰱𐰲𐰳𐰴𐰵𐰶𐰷𐰸𐰹𐰺𐰻𐰼𐰽𐰾𐰿 1
 𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬𐰭𐰮𐰯𐰰𐰱𐰲𐰳𐰴𐰵𐰶𐰷𐰸𐰹𐰺𐰻𐰼𐰽𐰾𐰿
 𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬𐰭𐰮𐰯𐰰𐰱𐰲𐰳𐰴𐰵𐰶𐰷𐰸𐰹𐰺𐰻𐰼𐰽𐰾𐰿 2
 :𐰀𐰃𐰆𐰇𐰈𐰉𐰊𐰋𐰌𐰍𐰎𐰏𐰐𐰑𐰒𐰓𐰔𐰕𐰖𐰗𐰘𐰙𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞𐰟𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬𐰭𐰮𐰯𐰰𐰱𐰲𐰳𐰴𐰵𐰶𐰷𐰸𐰹𐰺𐰻𐰼𐰽𐰾𐰿 : 𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬𐰭𐰮𐰯𐰰𐰱𐰲𐰳𐰴𐰵𐰶𐰷𐰸𐰹𐰺𐰻𐰼𐰽𐰾𐰿 : 𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬𐰭𐰮𐰯𐰰𐰱𐰲𐰳𐰴𐰵𐰶𐰷𐰸𐰹𐰺𐰻𐰼𐰽𐰾𐰿 : 𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬𐰭𐰮𐰯𐰰𐰱𐰲𐰳𐰴𐰵𐰶𐰷𐰸𐰹𐰺𐰻𐰼𐰽𐰾𐰿 3
 𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬𐰭𐰮𐰯𐰰𐰱𐰲𐰳𐰴𐰵𐰶𐰷𐰸𐰹𐰺𐰻𐰼𐰽𐰾𐰿
 𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬𐰭𐰮𐰯𐰰𐰱𐰲𐰳𐰴𐰵𐰶𐰷𐰸𐰹𐰺𐰻𐰼𐰽𐰾𐰿 : 𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬𐰭𐰮𐰯𐰰𐰱𐰲𐰳𐰴𐰵𐰶𐰷𐰸𐰹𐰺𐰻𐰼𐰽𐰾𐰿 : 𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬𐰭𐰮𐰯𐰰𐰱𐰲𐰳𐰴𐰵𐰶𐰷𐰸𐰹𐰺𐰻𐰼𐰽𐰾𐰿 : 𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬𐰭𐰮𐰯𐰰𐰱𐰲𐰳𐰴𐰵𐰶𐰷𐰸𐰹𐰺𐰻𐰼𐰽𐰾𐰿 4

Transkripsiyonu :

1. kuyda k^ad^aş[']ma konç[']y[']ma ^ad[']r[']lu b^ard[']m m^en ogl[']mka bud[']n[']mka b^ükm[']d[']m
2. s^ek[']iz kırk y^aş[']ma
3. ^erd[']m bols[']r budun[']g ^erk bud[']n[']g ^er ^at[']m ^Er[']n Ul[']g [a] ^erd[']mⁱg b[']at[']ur m^en
4. ^erd[']mli[']g bols[']r budun isr[']k yör[']m[']di ^er[']nç[']m ikiz[']mä

Tercümesi :

1. Kuyda arkadaşımдан, prensesimden ayrılı verdim ben ogluma, kavmime doymadım.
2. otuz sekiz yaşımда
3. erdem olursa kavmi küvvetli kavmidir. Er adım Eren Uluğ. Erdemli batırım ben.
4. Erdemli olsa kavim sarhoş yürümedi.

Asıl metin :

[Alt. II. b]

: * ^ J Y J > : H T T : * Z Y > H :) J Y > : * E N : T X K Y T : D > 1
 (J) O A T J : > Z H T : H A N : * * X T : * X H H E H : K T N H : J X * Y T 2

Transkripsiyonu :

1. on ay il'edi ög'üm oğl'an togd'm erin ulg'a't'm
2. il'mdâ tört t'ögz'nd'm erd'em'im üç'ün inençü alp. . . .

Tercümesi :

1. On ay geçti; annem[den] oğlan doğdum. Er olarak büyüdüm.
2. elimde dört [dafa] dolaşdım. Erdemim için Inençü Alp. . . .

Asıl metin :

[Alt. II. c]

* K T Y : J H Y H :) > ^ J : H * : H T : H * : Y Z) : H Y J > : * X T 1
 * K T Y : * Z Y : A O J D : J H) H : K N T N H : H A N : * X T 2

Transkripsiyonu :

1. er erd'em bols'ar and'ag ermiş eşin m'en altun kırka k'irt'm
2. [er] erd'em üç'ün Tüpüt k'an'ka y'a'l'a'ğ b'ard'm k'e'l'ürt'm

Tercümesi :

1. Er erdem olsa öyle imiş; eşi (?) ben Altun kıra girdim.
2. er erdem için Tibet hanına elçi [olarak] vardım; getirdim.

NOTLAR

Alt. I, a, 1. Bizim *yerdeki bar ertiğime* diye okuduğumuz ibareyi *Radloff yerdeki bars teğime* tarzında okumuştur. Halbuki yazıtın aslı üzerinde yaptığımız araştırmada ↑ harfi oldukça vazihdir. Zaten bunu başka türlü okumağa da imkân yoktur. Yerdeki *bars* gibiliğime diye tercüme etmekte bir mâna olamaz. Fin heyetinin kopyasında da bizim okuduğumuz tarzda yazılıdır.

Satırın sonundaki *bük̄m* sözünden sonra şu tarzda dört nokta vardır: ∙ ∙ ∙ ve muhakkak ki *m* harfinden sonra bir *e* harfi olmak gerektir. Bu şekil kaideye pek muvafık değil isede bunu başka türlü okumağa imkân yoktur.

a, 2 *iniliğ böri* sözlerini ben yavru kurt diye tercüme ettim isede bunda mütereddidim. *İninin* asıl manası küçük kardeştir. *Uça* sözünü de *Radloff* uçmak fiilinden çıkarmaktadır. Fakat *uç̄a bars* her halde bir tabir olsa gerektir. *It* kelimesini de *et* diye tercüme etmek lâzım gelmektedir; çünkü bu sözün köpek manasına olan *it* olmasında imkân yoktur. Malûmdur ki bizdeki *it* sözü eskiden *it* diye telâffuz edilmekte idi. Burada at aşan kahraman idiniz demek eski Türklerin bir âdetini göstermektedir. Türklerde atları yanyana getirip üzerinden atlamak bir idman mahiyetinde âdet idi. Bundan sonra gelen kurt, *bars* gibi hayvan isimleri da birer kahramanlık sıfatı olarak kullanılmıştır.

Satırın en sonundaki *itu* sözünü *Radloff itü* diye yazmış isede bu şekilde okumağa imkân yoktur. Bunun bir hitab edatı olduğunu zan-neylemektedirim.

a, 3 Bu bizim adımız *Umay* beydir ibaresi pek vazih değildir. Çünkü biz dedikten sonra bir tek has ism'in zikredilmesi dikkat nazarı çekmektedir; binaenaleyh buradaki *t m z* harflerini **t^am'z* diye de okuyabiliriz. Bu taktirde bu bizim atamız *Umay* beydir diye tercüme edilebilir.

elit veya *ilet* götürmek demektir.

ezinçü sözünü Kâşgarî şöyle izah ediyor : وقال للسائية من الحيوان اذنجو ياتي [I, 120]. *közünç* sözü da *Uygur* metinlerinde geçer. [bk. Uig. Spr. 284 ve Man. II, 8, 17]

iç elinmü sözlerini ben tercüme etmeden bıraktım. Burada *iç* ve *el*

sözleri malûm kelimelerdir. *mü*, *mi* de istifham eki sayılabilir ise *iç elinmi ? veya iç eldekimi ?* gibi bir mana estihraç olunabilir.

b, 2. *inilgü* kelimesini *Radloff önlüğü* diye okumaktadır.

b, 3. *Radloffun* ○ harfini pek keyfi bir surette okuduğunu kaydetmiştim. Buradaki *sunna* sözünü da *Radloff şunda* diye okumaktadır. *Sunga* erkek ördek, turna manasına gelir. [bk. Çağatay lûgatı].

keyik umumiyet itibarile av hayvanı demektir.

Benim *ogul tad eçine* diye okuduğum ibareyi *Radloff aglatdaçına* gibi garip bir şekilde okumuş ve içinden çıkamamıştır.

Halbuki asıl metinde burası oldukça sarîh bir surette okunabilmektedir. *Tad* kelimesi diğer yazıtlarda da geçer. [Bu hususta bakınız. *Saml. Afhand.* III, 102-104] Şeyh Süleyman kelimeyi “ Türk hükmüne girmiş olan kavimlere denir,, diye izah ediyor. [İstanbul tabi, s. 98].

c, 1. *ilet* götürmek demektir. Binaenaleyh bu satırın birinci ibaresinin kelime bekeliye tercümesi on ay götürdü (= taşıdı), annem [dünyaya] getirdi demek olur.

c, 2. *ökünç* sözü için bakınız : Kâşgarî I, 119. Fakat ben buradaki kelimeyi yine Kâşgarînin *eltemedduh* diye izah ettiği kelime ile daha alâkadar bulmaktayım. [ayni yer]

c, 3. Bu satırın sonunu ben halledemedim. Burayı *Radloff* şöyle okuyor : *inğen yükünüz*.

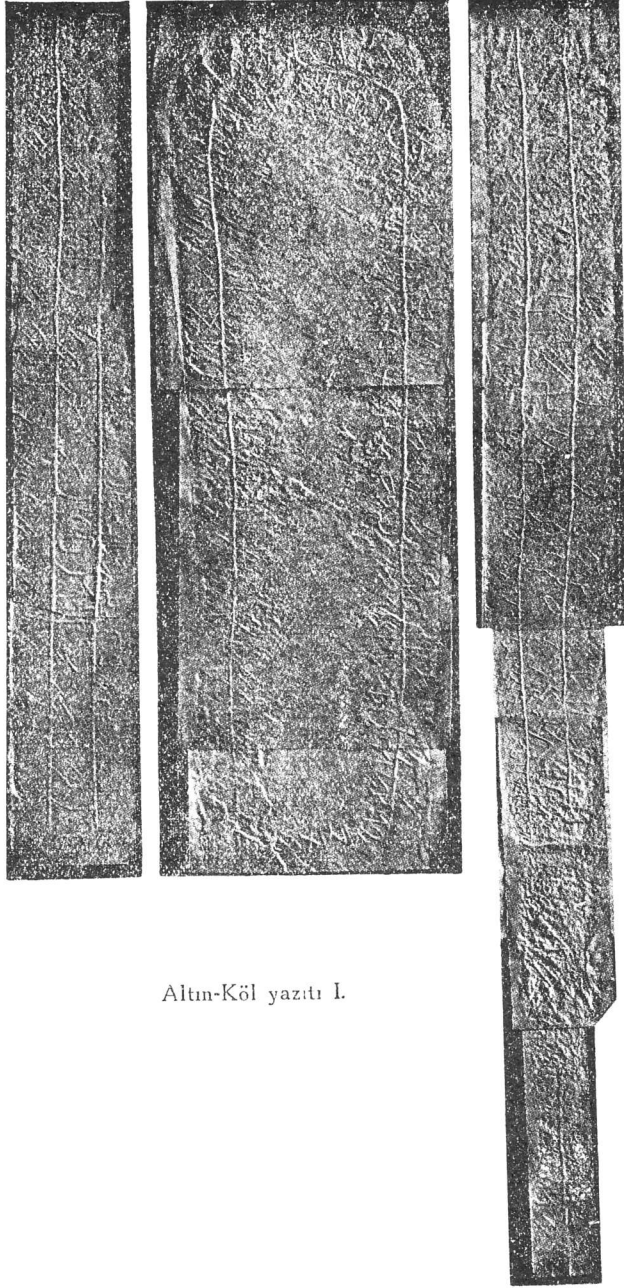
Alt. II, a Bu yazıtı *Radloff* karışık bir surette okumuştur. Yani bizim birinci satır diye gösterdiğimizizi *Radloff* üçüncü satır olarak gösteriyor. Bizim ikinci satırımız *Radloff*da dördüncü, üçüncü satır birinci ve dördüncü satır ise ikinci satır olarak gösterilmektedir. Halbuki yazıtın umumî durumu göz önünde tutulur ise bizim okumamızın doğru olduğu anlaşılır.

II, a, 3. *erdemîğ batur men* ibaresi her halde *erdem[li]ğ batur men* olacaktır.

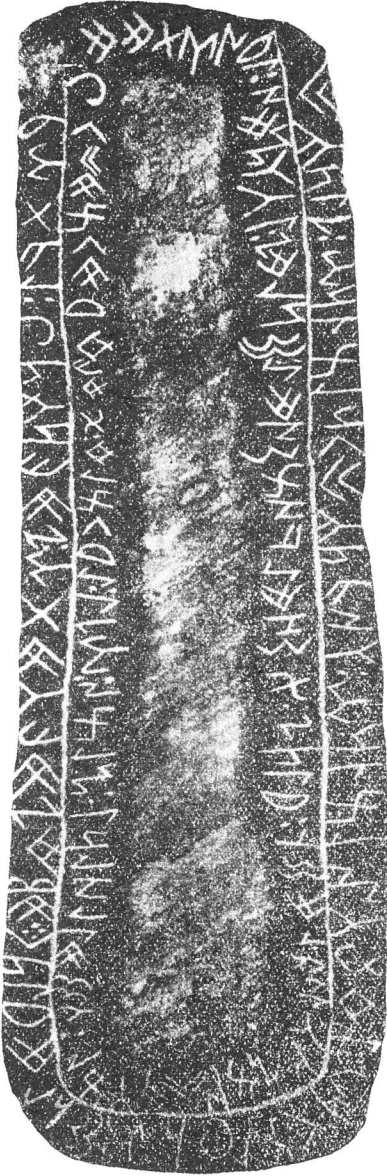
II, a, 4. *isrek* için bakınız Kâş. I, 96; Şeyh Süleyman, 13.

Satırın son iki kelimesini ben tercüme edemedim. *Radloff* şöyle tercüme ediyor : *Von meiner Ruhe, von meinen Zwillingen*.

II, c, 1. Satırın sonundaki *kırka kirtim* sözlerini ben pek katî telâkki etmemekteyim. Finlerin kopyasında da burası sarîh bir surette okunamamıştır.

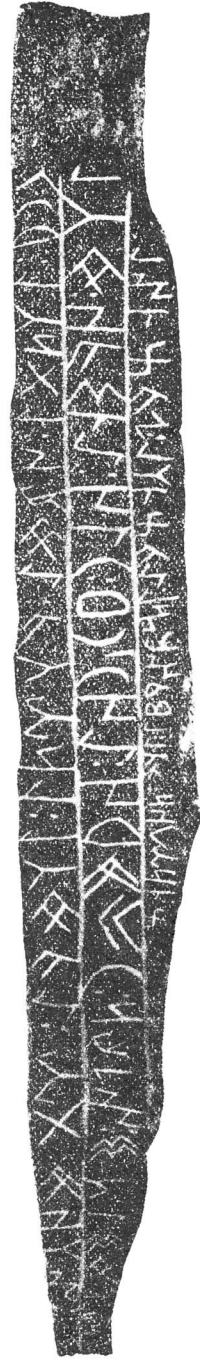
Altın-Köl yazıtı I.

Altun-Köl ; I, a.

Altun-Köl ; I, b.

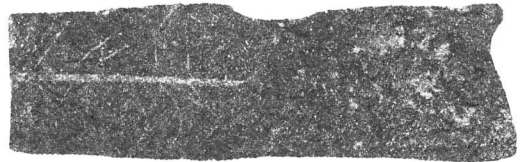
Altun-Köl ; I, c.

Altın-Köl; II, a.

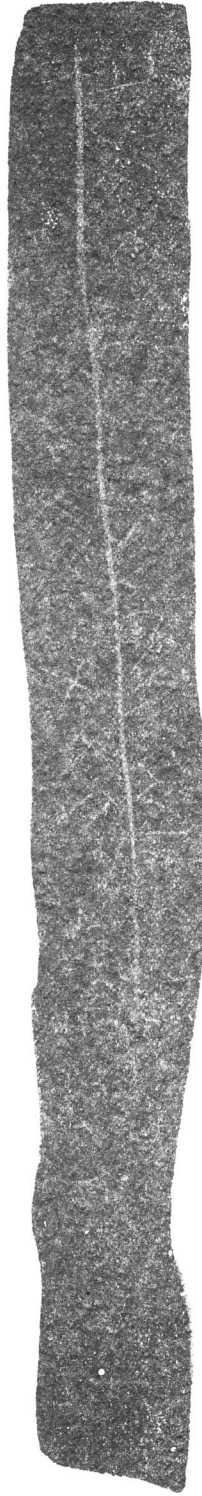
Altın-Köl; II, a.
Baş tarafı.

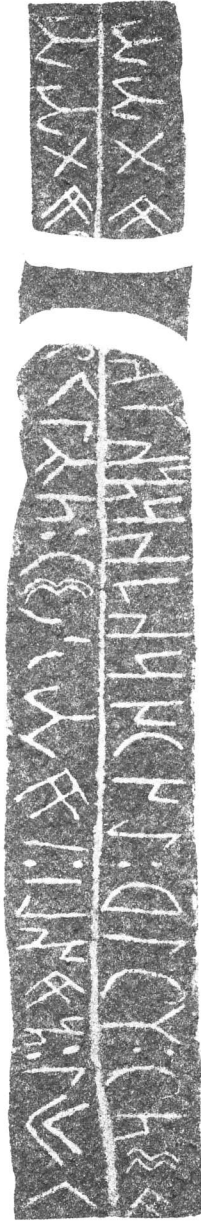
Altın-Köl; II, b.
Baş tarafı.

Altun-Köl; II, b.

Altun-Köl; II, b.

Altun-Köl; II, c.

ÇAKUL YAZITLARI

Çakul I.

[Ç. I.]

[Inscr. de l'én. VIII, IX, X, XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI, Wrtvz. XXXVI;
Atlas LXXIX, LXXXVI, LXXXVII; Rad. 318-325]

Ulu-kem nehrine dökülen ırmaklardan birisi olan *Çakulun* çivarında on bir yazıt bulunmuştur. Bu yazıtlardan birincisi *Oşurkoff* tarafından bulunmuştur. Taş 5 kadem uzunlukta olup en geniş yeri de 9 pustur. Yazıtın ön tarafında iptidaî bir surette insan şekli vardır. Arkasında da kazılmış bir takım hatlara tesadüf olunur. Bugün bu yazıt *Minusinsk* müzesinde bulunmaktadır.

Asıl metin, cebhe tarafı : a.

: * J r > 4 7 I : * 3 3 J 4 3 3 : * D 3 > H : J 3 3 D > H : > D I : * 3 3 J 4 3 3 : * ^ 3 3 H 1
> D I : * 3 3 J 4 3 3
: * ^ 3 3 H : * 3 3 1 ^ : * E N : J E Y Q : * 3 3 1 ^ : J 7 * Y Q : *) H . . . * . . 2
: * * x T : * 3 3 1 ^

Transkripsiyonu :

1. k^ad^aş'ım ^ad'r'ld'im ıyū kuyda koᅇç^uy'm ^ad'r'ld'im s^ek'iz oĝl'm
^ad'r'ld'im ıyū
2. . . m . . . k^an'm el'mkä t^apd'im elĝä öĝ^üm t^apd'im k^ad^aş'ım t^apd'im
rd^em'im

Tercümesi :

1. Arkadaşım[dan] ayrıldım; ey ! kuydaki prensesim(den) ayrıldım.
Sekiz oğlum(dan) ayrıldım; ey !
2. . . hanım; elime tapdım (= hizmet ettim.); ele (= eldeki)
anneme tapdım. Arkadaşıma tapdım. Faziletim.

Asıl metin, sağ tarafı : b.

𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 : 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 : 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 : 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 : 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 : 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 : 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 1
 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 : 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 : 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 : 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 : 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 : 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 : 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 2

Transkripsiyonu :

1. *k^an*'m için Bilgä Çikşin *k^an*ına t^apd'm budⁿ'm
2. *er* erdemim elimkâ t^apd'm tⁿriğ. . . . dğü *k^ad*aş'm *a*d'r'ld'm.

Tercümesi :

1. hanım (= babam) için Bilge Çikşin hanına tapdım. Kavmim
2. erlik erdemim elime tapdım. Semavî. . . iyi arkadaşım ayrıldım.

Asıl metin, yan tarafı : c.

𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 . . . 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆 . . . 𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆𐌆

Transkripsiyonu :

Buna Çi(k)sin b^an bⁿ(ğ)üm *er*m'iş

Tercümesi :

Ben mükedder Çiksinim. (Bu) yazıt taşım imiş.

Çakul II.

[Ç. II.]

Ulu-kemden yukarıya doğru giden yoldan 300 kulaç kadar uzaklıkta olan bu taş 4 kadem, 6 pus yüksekliktedir. *Radloff* iki muhtelif zattan kopya alarak yazıtı bunlar sayesinde okumuştur.

Asıl metin :

ᚹᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰ 1
 ᚨᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰ 2
 ᚨᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰ 3

Transkripsiyon :

1. El[?]ç Çur Küç B^{rs}
2. *kuyda* *konç*"y'mka *siz*'im oğl'mka b^ükm^od'im
3. t^{ri} el'im Ulⁿ ş^ada ^{rim}kä ^ad'r'ld'im

Tercümesi :

1. El(i?)ç Çur Küç Bars
2. Kuyda prensesime, sizlerime, oğluma doymadım.
3. ilâhî elim(den); Ulung Şad(dan), adamlarım(dan) ayrıldım.

Çakul III.

[Ç. III.]

Çakuldan 8 fersah yukarıda olan bu taş nehrin sol sahilindedir. 6 kadem yüksek, 9 pus geniştir. Yazıt taşın cenup tarafında bulunmaktadır. Yazıtı bulan Fin âlimlerinden *Heikeldir*.

Asıl metin :

ᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰ 1
 ᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰ 2
 ᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰᚰ 3

Transkripsiyonu :

1. ʿr ʿtʿm yʿr^uk t^eğʿn b^en bir otʿz yʿşʿmda sʿzʿmā
2. ki. m^uk bʿlā togma ʿrdi oğlı b^en ʿdğüğā b^ukm^edʿm sʿzā
3. bud^un ʿra bol. . n üçün eliğ uy^amga ʿdʿrʿldʿm ä s ni (?)

Tercümesi :

1. Er adım Yaruk tegin. Ben yirmi bir yaşında sizlerime
2. . . . ile doğma idi. Ben oğlu iyice doymadım. Size
3. kavmin arasında ol. . . için elli arkadaşşımdan ayrıldım. . .

Çakul IV.**[Ç. IV.]**

Bu taş hakkında mukaddimede izahat vardır. *Radloff* da yazıtın asıl kopyasını Finlerin elde ettiği kopyadan istifade ederek neşretmiş olup bizim de yazıtın başka bir kopyası olmadığı için aynı suretle hareket etmekten başka çaremiz yoktu.

Asıl metin :

: 𐌹𐌺𐌸𐌹𐌺 : 𐌹𐌺)𐌹𐌺𐌹𐌺𐌹𐌺 : 𐌺𐌹𐌺𐌹𐌺 : 𐌹𐌺𐌹𐌺𐌹𐌺 : 𐌺𐌹𐌺 : 𐌹𐌺𐌹𐌺 : 𐌹𐌺𐌹𐌺 1

𐌹𐌺𐌹𐌺𐌹𐌺 : 𐌹𐌺𐌹𐌺

𐌺𐌹𐌺𐌹𐌺 : 𐌹𐌺𐌹𐌺 : 𐌹𐌺𐌹𐌺 : 𐌹𐌺𐌹𐌺𐌹𐌺 : 𐌹𐌺𐌹𐌺𐌹𐌺 : 𐌺𐌹𐌺𐌹𐌺 : 𐌹𐌺𐌹𐌺 2

: (𐌹𐌺𐌹𐌺)𐌹𐌺𐌹𐌺 : 𐌹𐌺𐌹𐌺 : 𐌺𐌹𐌺𐌹𐌺 : 𐌹𐌺𐌹𐌺 : 𐌹𐌺𐌹𐌺 : 𐌹𐌺𐌹𐌺 3

(𐌺𐌹𐌺)𐌹𐌺 : 𐌹𐌺𐌹𐌺

Transkripsiyonu :

1. *lp Ur^unu Tut^uk b^en kuyda ko^uç^uyⁱm *ki o^gl^anⁱma sizimä y^alⁱnus
kızⁱma
2. yış *çi *şim k^ad^aşl^arⁱm [a] *d^r'lu b^ardⁱm [a] k^{'z}'n *rⁱmä b^ükm^edⁱm
3. t^enri elⁱmkä b^aşda b^öğⁱmkä b^ükm^edⁱm sizimä tirt (= kırk) y^aşⁱmda
k^aç[tⁱm]

Tercümesi :

1. Ben Alp Urungu Tutuk'um. Kuyda prensesim[den], iki oğlumdan, sizlerimden, yalnız kızım[dan]
2. genç (?) büyük kardeş, eşim[den], arkadaşlarım[dan] ayrılıverdim. Kızının (?) adamıma doymadım
3. Semavi yurduma, başdaki beğime doymadım. Sizlerime. Kırk yaşımda kaç(dım)

Çakul V.**[Ç. V.]**

Dağlar tarafından çevrilmiş bir *step*in cenup tarafında bulunan bu yazıt da Finlerin yaptığı kopyaya istinaden okunmuş olup biz de aynı suretle hareket ettik.

Asıl metin :

ΕΥΝΑΓ:ΥΗΨΑΝΑΓ:ΔΟΥΧΗΝΗ 1

D: JH*Λ1>D: *ΓΛΓ: J ^ ΓD: *XFN: H'Λ*)»H4D> 2

* ^ J4»: JH* ^ »H4D>: * ^ J4»: JΓ*Γ€X4D> 3

Transkrisiyonu :

1. Tüz B^ay Küç B^ars Kül^üğ
2. uy^ar k^adⁿ'mçⁱn ökdⁱm yita içim *yup *ç^amka *y
3. uy^ar b^öğⁱmkä *d^r'ltⁱm ; uy^ar k^ad^aşⁱmka *d^r'ltⁱm

Tercümesi :

1. Tüz Bay Küç Bars Külüğ
2. nüfuzlu kadını için topladım (?), nafile, büyük kardeşim söyleyip ablama söyle
3. nüfuzlu beğimden ayrıldım ; nüfuzlu arkadaşımından ayrıldım.

Çakul VI.**[Ç. VI.]**

Bu yazıt birinci *Çakul* yazıtının bulunduğu yerdedir. *Radloff* metni okurken aynı zamanda *Oşurkoffun* göndermiş olduğu bir kopyadan da istifade etmiştir. Dikkate şayandır ki bu yazıtın ilk üç satırı soldan sağa doğru ve harfler tersine olarak yazılmıştır.

Asıl metin :

1 ... ^ Λ < H : Γ 2 Y 1 P H < H

2 1 4 * λ * 0 1 ^ 2 : ≡ H L < P H ≡ * H 0 1 ^ 2

3 H < 0 ≡ 2 3 1 ^ * 2 0 1 ^ 2 : ≡ H L < P H ≡ * H

∫ * ^ ... ? > ... ∫ << Γ D * ^ ≡ H * Y Γ ⊙ ∫

∫ ^ Γ D : *) J ? > : ∫ ≡ ⊙ ∫ 5

Transkripsiyonu :

1. ... t Çur *pası b*rur
2. in'im *ç'im yita *d'r'lu b*rd'm'z yita
3. kuyda kiş'mâ yita *d'r'lu b*rd'm'z
4. b*nı *ş'im k*d*ş'im yita ... ug ... t ma
5. b*nda ogl'n'im yita

Tercümesi :

1. ... t Çur'un ablası varır.
2. küçük kardeşim, büyük kardeşim ne çare ; ayrılıverdik, ne çare
3. kuydaki zevceme ne çare ; ayrılıverdik
4. mükedder (?) eşim, arkadaşım, ne çare ...
5. orada (?) oğullarım ne çare.

Çakul VII

[Ç. VII.]

Bu yazıt *Çakul* yazıtlarından II ve VI ncı yazıtın bulunduğu yerdedir. *Radloff* yalnız Fin âlimlerinin kopyalarından değil aynı zamanda *Oşurkoffun* kopyasından da istifade etmiştir. Taşın uzunluğu 5 kadem, 3 pustur. Ön tarafı ise 9 pus genişliğindedir. Yazıtın üç satırı taşın üç cephesine yazılmıştır. Bu yazıt da soldan sağa doğru yazılmaktadır.

Asıl metin :

1 K<A>L<P>.A13^18H'.HSSHDY1SS1

2 HHL P<SS<C>L:01A1:14>L

3 XY>L:14>L

Transkripsiyonu :

1. Kutlug Çiğşi b^en k^ad'r y^agıda
2. k^ara budun'ma yita siz'mä
3. el'mä siz'mä

Tercümesi :

1. Ben Kutluğ Çiğşi ; müdhiş düşmanda
2. avam halkıma nafile, sizlerime
3. elime, sizlerime

Çakul VIII

[Ç. VIII.]

Bu mezar taşı da *Çakul* yazıtlarından II ve VI ncı taşların bulunduğu yerdedir. Taş 6 kadem, 3 pus uzunluktadır. Yazıtın iki satırı da ön tarafındadır. Başındaki şekil şüphesiz ki bir damganın resmidir. Son tarafı aşınmıştır.

Asıl metin :

: ስጊሰግጋ ስጋጋጋጋ ከጥሰክ 1

(ገሰጋጋ)ከ ስጋጋጋጋጋ

ስጋ: ጠ ሮጥጥጥ 2

Transkripsiyonu :

1. dört oğlum b^ar üçⁿn b^zküm'in t(ikti)
2. Kül^üğ ^apa b^en

Tercümesi :

1. Dört oğlum oldu vazıt taşıımı dikti.
2. Ben Külüğ Apa'

IX.

.]

Bu yazıt *Çakul* yazıtlarından V inci yazıtın yanında, dik duran bir taşın üzerindedir. Yazıtın kopyası yalnız Finler tarafından neşredilmiştir.

Asıl metin :

ቆጠቆጠጋጋ: ጠጋጋጋጋጋጋ

ቆጠቆጠጋጋ: ስጋጋጋጋጋጋ: ጠጋጋጋጋጋጋ 2

....ጠጋጋጋጋ: ጠጋጋጋጋጋጋ.... 3

Transkripsiyonu :

1. k^ad^aş'ımka bük^m'd'im
2. ... m l ^eki ^eliğ y^aş'ım bük-
m^e'd'im
3. ... siz'imä b^ükm^e(d'im)

Tercümesi :

1. Arkadaşıma doymadım.
2. ... kırk iki yaşım(da) doymadım.
3. ... sizlerime doyma(dım).

Çakul X.
[Ç. X.]

Bu yazıt da diğer *Çakul* yazıtlarından IX uncu yazıtın yanındadır.

Asıl metin :

𐌆𐌵𐌹𐌽𐌺 𐌸𐌶𐌹:𐌆𐌳𐌶𐌶𐌹𐌺:𐌵 𐌶𐌶𐌳𐌶𐌹:.. 1

(𐌆𐌶)𐌆𐌶𐌶𐌶:𐌶𐌶𐌆 𐌆𐌶𐌶:𐌶𐌶𐌆𐌶𐌶 2

(𐌶𐌶)𐌶 (𐌆𐌶)𐌵𐌶𐌶:𐌆 𐌆𐌶:𐌶𐌶𐌶𐌶 3

𐌸𐌶 𐌶𐌶𐌶𐌶𐌶𐌶𐌶(𐌶)𐌶.. 4

Transkripsiyonu :

1. *kuyda koŋcuy'm k'z og'l'm*
2. *b°ğ'inkä k°d°s'ımka bükme[d'im]*
3. *üç °l'ig y°ş'm °d'r'l[d'm] b°[n]*
4. ... Ugraç b°n

Tercümesi :

1. *kuyda prensesime, kız evlâdima*
2. *beğime, arkadaşıma doymadım*
3. *kırk üç yaşımda ayrıldım.*
4. ... Ben Ugraç

Çakul XI.**[Ç. XI.]**

Bu yazıt hakkında mukaddemede malûmat olduğu gibi elde mevcut kopya da Finlerin neşrettiği kopyadan ibarettir.

Asıl metin :

∫ ∫ ∫ ∗ ∧ D : H 4 Γ H ∫ H > ∆ 1

H¹NΛN∗Y∅

HΓΛ . . . √∅Y 2

∗XYN 3

(∫)∗∗ΛΓ : DΓEΓ 4

(∗X)∗∗N∅ ∫H∗(∧∫)H

Transkripsiyonu :

1. tok^uz kırk yaş'ında elim
üçün
2. . . . ler . . . için
3. . . . öld'im
4. . . . iş'iği^ay iç'mk(ä) k^a(d^a-
ş')mka bükme(d'im)

Tercümesi :

1. otuz dokuz yaşında elim
için
2.
3. . . . öldüm
4. . . . söyle; büyük kardeşi-
me, arkadaşşıma doymadım

NOTLAR

Ç. I, a, 1 *ıy* sözünü ben bir hitap edatı zannetmekteyim. *Radloff* se bunu söyleye diye tercüme etmektedir. Halbuki bu manaya gelen söz-erde başta sesli harfin yazılmadığı göze çarpmaktadır. Binaenaleyh ke-ime vah, yazık, eyvah manalarını ifade etmektedir zannındayım.

Ç. I, a, 2 *tap-* fiilini ben bazen aynen bıraktım; bazen de hizmet etmek diye kaydettim. Kâşgarî bunun manasını daha vazih bir surette zah etmektedir. Vermiş olduğu misallerle de kelimenin manası daha güzel anlaşılmaktadır. Binaenaleyh kelimenin tam manası hizmet etmek, itaat etmek demek olur. (II, 3)

Ç. II, 1 Bu satırın hepsi has isimdir. *Radloff* birinci kelimeyi kaideye dikkat etmeden *Elçi* diye okumaktadır. Fakat kelime hakikaten böyle olmuş olsa idi sonunda mutlaka *i* harfi yazılmış olurdu. Binaenaleyh ben kelimeyi *Elç* diye okudum. Lâkin *l* harfi ile *ç* arasında bir sesli harfin olup olamayacağını pek kestirememekteyim.

Ç. II, 3 *Uluñ şada* diye okuduğumuz kelimeyi *Radloff Uluşda* diye okumuştur. Halbuki asıl metin vazih bir surette bizim okuduğumuz gibidir. *Şad* bir rütbe olup *Ulung* da bir has isimdir.

Ç. III, 2 satırın başındaki harf asıl metinde *kit'm* tarzındadır ve *Radloff* da bunu böyle (*kittim*) okumuştur. Halbuki bu yazıt evvelâ *Donner* tarafından neşredilmiş ve orada da kelime bu tarzda yazılmış isede fotoğrafda ben kelimeyi *ki. m^ük* diye görmekteyim. Ortada bir harfi okuyamadığımdan Türkçede bu malûm dört harfe muvafık bir kelime aradım ve Kâşgarîde (I, 399) ككك sözünü buldum. Her halde kelimenin bu sözle alâkadar olduğunu zanneylemekteyim.

Ç. III, 3 *uya* sözü için bakınız : Kâşgarî I, 80.

Ç. IV, 1 *Radloffun yanus* diye okuduğu bu kelime Finlerin kopyasında vazih bir surette *y^al'nus* diye yazılmaktadır. Aynı kelime *Ihe-hü-şotü* yazıtında da geçmektedir. (satır 23)

Ç. IV, 2 Satırın başı Fin heyetinin kopyasında bir mana çıkamıyacak harflerden ibaret olarak kopya edilmiştir. *Radloff* ise bunu *yış el eşim* diye okumaktadır. Biz fotoğraflara bakarak bu ibareyi en uygun bir surette böyle okuduk.

Bizim **k'z'n** *r'ime* diye okuduğumuz ibare şüphelidir. *Radloff* bu ibareyi **Kazang yerim** diye okuyarak birinci kelimeyi has isim telâkki etmektedir.

Ç. IV, 3 *başda* diye okuduğumuz sözü *Radloff* *barda* şeklinde okumuştur. Halbuki bizim okumamız daha vazih olduğu gibi asıl metne daha sadıktır. Finlerin kopyası da bunun vazih bir surette böyle okunacağını göstermektedir. Aynı satırda bizim *Radloff*a uyarak *kırk* diye okuduğumuz kelime de Finlerin kopyasında *tö. t* diye okunmaktadır. *Bi-naenaleyh* bunu de *tört* okuyabiliriz.

Ç. V, 2 *ök-* fiilini ben Kâşgariye uyarak böyle tercüme ettim. (I, 147) Halbuki bu sözü bizim *öğmek* fiili ile alâkadar bularak tercüme etmek daha doğrudur zannederim.

Benim *yup* *ç'mka* *y* diye okuduğum ibareyi *Radloff* da *yupç'mka yita* tarzında okumuştur. Ve bunu bir akrabalık gösteren söz telâkki etmiştir.

Ç. VI, 4 Bizim *b'nı* diye okuduğumuz sözü *Radloff* *baş* okumuştur. *Radloff*un bu *o* harfini okuması tamamilen keyfi olmaktadır. Bazen de aynı harfi *n* diye okumaktadır.

Ç. VII, 1. **kadır** için bakınız. Kâşgarî I, 304.

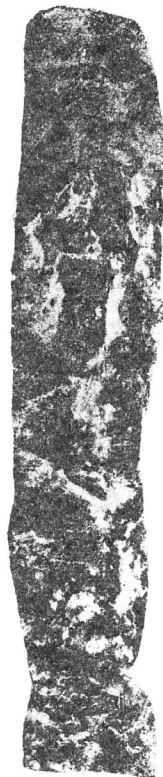
Bundan sonraki yazıtlarda okunabilen kelimeler hep malûm sözlerdir. Hiç birisini izaha lüzum görmemekteyiz.

Çakul I, a

Çakul I, b.

Çakul I, c.

Çakul II, satır 1.

Çakul II, satır 2

Çakul II, satır 3.

Çakul II, satır 3

Çakul III.

Çakul VII, satır 1

Çakul VIII

AÇURA YAZITLARI

Açura yazıtları

[Aç.]

[Inscr. de l'én. XIX ; Atlas LXXXIX, şek. 2, 4, 6 ; Rad. 328-330]

Bu yazıt 1857 senesinde *Kostroff* tarafından bulunarak *Şuşa* köyüne nakledilmiştir. Bugün *Minusinsk* müzesinde bulunmaktadır. Bunun keşfedildiği yer *Abakanın* sol sahilinde *Koybal* bozkırında *Açura* köyünden 20 verst kadar, *Kala* köyünden 25 verst, *Abakandan* da 30 verst kadar mesafededir. Taş 4 kadem uzundur. Çok bozulmuştur. 4 cepheli olup her tarafında yazılar vardır.

Asıl metin ; ön taraf :

[Aç. a.]

.....(JH)EYN:ETI:JCYTQ:YX)I:NIENYI... 1

.....(X)YI^:)JYI:YH>ANQ:I^:IJYI... 2

.....SI:EQY>:HY^:SI:Y.....H^Y..... 3

...HYI:J^ID:D...NIN:Y)YHN:H^NANHYIYI.J..... 4

Transkripsiyonu :

1. ... il üğ^esi in^ançu bilge iriğ
öl^üğ
2. ... oğlu ^atı küç urı ogl^an tog...
3. ... rn...r siz ^at^an'z ur b^eğ siz...
4. ... a il'n'z için k^azg^anu öz
kuy yita siz

Tercümesi :

1. ... El ügesi Inançu Bilge.. ölü
2. ... oğlu adı Küç; erkek evlad
doğ...
3. ... siz atanız Ur Beğ siz
4. ... eliniz için kazanarak; öz,
kuy nafile, siz,

Sol tarafın asıl metni :

[Aç. b.]

ገክሃን: ቆደኅ: ገህጋገሀገጋ: ገቆደኅ: ገቆሃጽጽ: ገሀገግ 1
 ጽክገላ ገሀገግ: ገሀገግ: ገሀገግ: ገሀገግ: ገሀገግ 2
 ... ገ ... ገሀገግ: ገሀገግ ገሀገግ ገሀገግ ገሀገግ 3
 ገሀገግ: ገሀገግ: ገሀገግ: ገሀገግ: ገሀገግ: ገሀገግ 4

Transkripsiyonu :

1. y^oti y^ogⁱrmi ^ord^omi y^aşinta ^ordⁱm; ölti
2. k^ab² kⁱ ^eti bunsız ^or^ti k^ara s^oçın t^oğ
3. y^ord^oki t^am^k’l’g y’l^ki buns[’z ^or^ti]
4. y^og ... t^oğmis sü t^oni y^oti bin ogl^an ^or^ti

Tercümesi :

1. On yedi erdemi yaşında idim, öldü
2. göz kapağımın eti (?) kara saçı gibi kedersiz idi
3. yerdeki damgalı yılkı sayısız idi
4. hücum eden ordusunun kudreti (= takati) yedi bin oğlan idi

Sağ tarafın asıl metni :

[Ac. c.]

ገሀገግ ... ገሀገግ: ገሀገግ: ገሀገግ: ገሀገግ: ገሀገግ 9 1
 ... ገ: ገሀገግ: ገሀገግ: ገሀገግ: ገሀገግ: ገሀገግ: ገሀገግ: ገሀገግ 2
 ገሀገግ ገሀገግ ገሀገግ ገሀገግ: ገሀገግ: ገሀገግ: ገሀገግ: ገሀገግ 3
 . ገሀገግ: ... ገሀገግ ገ: ገሀገግ: ገሀገግ 4

Transkripsiyonu :

1. ... [y]üz ʻr yüzü bʻğlʻr bʻnzi bʻğlik tş. . t. .
2. ... ökinmʻdʻnʻz ʻy. . . körmʻdʻnʻz. . . t mʻdʻ. . .
3. ... [ʻlt]mʻş ʻr ʻdʻşʻnʻz ilʻğ ʻr ʻdğü ʻşʻnʻz özʻnin ʻçinʻz i. . .
4. [sʻk]iz bʻgır küzʻnüsi on kʻra küzʻnüsi ʻrt. . . ç g

Tercümesi :

1. yüz er yüzü beğler; benzi beğlik [?]
2. nâdim olmadınız, görmediniz. . .
3. adaşınız altmış er; iyi eşiniz elli er kendinin büyük kardeşiniz
4. sekiz bakır aynası, on kara aynası. . .

Asıl metnin arka tarafı :

[Aç. d]

N 4 Y 4 > ^ 7 4 8 7 |

Transkripsiyonu :

... sizʻn ʻr ʻt ur ʻlʻn ö. . .

Tercümesi :

... sizin er adınız Ur; elin. . .

NOTLAR

Aç. a, 1. il ügesi daha diğer bir çok metinlerde de geçmektedir. [F. W. K. Müller; *Zwei Pfahlschriften aus den Turfanfunden*, F. W. K. Müller, *Der Hofstaat eines Uiguren-Königs* (Festschrift f. Thomsen, s. 211)

a, 3. bizim *atanız* diye okuduğumuz kelimeyi *Radloff atınız* diye okumaktadır.

a, 4. öz, kuy demek özdeki oğlum, kuydaki prensesim demektir.

b, 1. Bu satırın sonundaki *ölti* sözü üçüncü şahıs değil birinci şahıs olmalıdır. Çünkü bundan evvel idim dedikten sonra öldü değil öldüm demek icab eder. O halde *r d m* harflerini ya *erdem* okumak veya *ölti* sözünden sonra bir *m* ilâve etmek lâzımdır.

b, 3. **k^ab^akı** ^{eti} sözlerini *Thom-
sen* de bahsa mevzu etmiş, fakat
kelimenin hallinden ziyade *Radlo-
ffun* okumasına itiraz etmiştir.
[*Turcica*, 30] Buradaki *et* sözü şüp-
hesiz ki bildiğimiz *et* manasındır.
Kabak sözü de Kâşgaride göz ka-
pağı diye izah edilmektedir. [I, 319]

b, 4. **ten** kelimesini Kâşgari
izah etmektedir. [III, 262]

c. 1. Bu satırı vüzh ile an-
lamak güçtür. İbaredeki *güzi* ve
benzi sözleri her halde sima, yüz
ifade eden kelimelerdir. Ben tercü-
mede aynen bugün de kullanılan
bu kelimeleri tekrarlamakla iktifa
ettim. Benim *Radloff*tan faydalana-
rak *beğler* diye okuduğum kelime
Finlerin kopyasında *bin er* diye
okunmaktadır.

c, 2. *adaş* kelimesi *Uygur* me-
tinlerinde geçen malûm bir sözdür.
[bk. Kâş. I, 59]

c, 3. bu ibareyi *Thomsenden*
istifade ederek yazdık. [*Turcica*,
69, not]

c, 4. *ökin*. fiili birçok Türk
metinlerinde geçer. Pişman olmak
demektir.

Açura; a.

4 8 7 V . N . 4 K J . 6 1 4 J 8 A T P 9 . 2 1 4 J
 1 1 5 . 7 1 9 . 5 4 8 8 . 7 7 x 7 9
 H C H J H I . 5 7 F I K X M I H N Y G H
 6 4 1 6 0 L & J . 2 8 J . 0 1 1 (5 7 1 4) 2 8 2 8 6 . 1

Açora; b

1 3 0 1 1 H . 8 M X F I A I C U
 4 H I . 6 N 8 J . 8 Y L W . 8 T 8 J . 8 A M Y E 8 F 8 N 9 M 8 H
 X 8 N 8 . 8 1 x 8 7 7 8
 8 1 1 L . 8 1 1 X . 1 3 0 1 1 H . 8 M X F I A I C U
 4 H I . 6 N 8 J . 8 Y L W . 8 T 8 J . 8 A M Y E 8 F 8 N 9 M 8 H

Açora; c

UYBAT YAZITLARI

Taşın sağ tarafının asıl metni :

[Uy. I, c.]

:)145: 5H)H: 54H: 5x54YF: HAN: H*XT 4
 :4*E: 4Y*YF:)145: 5JD 5

Transkripsiyonu :

4. *rd*m'in üçü'n il *rada k*ra k*nka b*r'p'n
5. y'l*b'aç b'r'p'n k*lm*d'n'iz b*ğ'im'iz

Tercümesi :

4. erdemi için el arasından Kara Hana vararak
5. sefir (olarak) varıp gelmediniz, beğimiz.

Uybat II.

[Uy. II.]

Bu yazıt 1885 senesinde *I. P. Kuznetsov* tarafından bulunmuş olup *Minusinsk* müzesine tevdi olunmuştur. Taş *Uybat*n sağ tarafında bir Tatar köyü olan *Çirkoffun* civarındadır. *Radloffun* zannına göre mezar taşının yukarı yarı kısmıdır. Alt tarafı ise şimdiiye kadar bulunamamıştır.

Asıl metin :

..... H4 > : FYVJSEYFQ4 > 1
 HAN4HFXF : HAN)M : HAN)F ... 2
 FXFNH : 5H4J> : HFNH : FXFNH 3
 FH44EH 5 ^HAN : FX1 4
 FHYN : 5YTFQ :)FJY>FQF : YHFIJ ^ 5

Transkripsiyonu :

1. Uz Bilgä Ç^{ns} Uz t. . .
2. . . in üçⁿ l^pn üçⁿ rd^{min} üçⁿ
3. . . tökdi tört bul^{nka} tökdi
4. . . pdi üç k^ata t^gz^{inti}
5. . . ta siz r iki oğlın birlä ölti.

Tercümesi :

1. Uz Bilge Çangısı Uz T. . .
2. . . için, kahramanlığı için, erdemi için
3. ittifak akdetti (?); dört tarafla ittifak akdetti.
4. . . üç defa döndü (=dolaştı.)
5. . . siz er iki oğlu ile birlikte öldü.

Uybat III.**[Uy. III.]**

Bu yazıt *Messerschmidt* tarafından 1721 senesinde bulunmuş olan *obelisklerin* üzerindedir. Bu taşın bulunuşuna ve diğer hususata ait izahat *Inscr. de l'én de Aspelin* tarafından yazılmıştır. Aynı taş sonra *Klementz* tarafından ziyaret edilmiştir. Yazıt *Uybatın* sol sahilinde nehirden bir fersah mesafededir. Yere devrilmiş olarak durmaktadır. Taşın yüksekliği 10 kademdir. Aşağıdan 1 kadem, 8 pustur. Yukarıdan ise 1 kadem genişliktedir. Kalınlığı 18-20 pustur.

Asıl metin :

[Uy. III. a.]

: 4Y > > > 15 : 12 > 11 : 13 > 14 > 15 : 16 > 17 : 18 (> 19 : 20) 21 22 23 24 25 1

: 26 > 27 > 28 : 29 > 30

4 > 19 : 4 > 20 > 21 : 22 > 23 > 24 2

1 > 2 : 3 > 4 > 5 : 6 > 7 > 8 : 9 > 10 > 11 : 12 > 13 > 14 3

15 > 16 : 17 > 18 : 19 > 20 > 21 4

Trankripsiyonu :

1. ʿr ʿrd^mi üçⁿ ʿçimä y'ta y^okl^adı kulu aş tuts^ar küç üç ʿçimä
2. b^eğ ʿriğçe s^ab k^abs^ar ʿçim'iz
3. y^ag'da... kop budun tin'in bilir ʿrti
4. ğ'in tok^uz

Tercümesi :

1. er erdemi için büyük kardeşimden ne çare; yok oldu. Kulu aş tutsa, üç büyük kardeşime güç (?)
2. beğ nüfuzunca söz kapsa büyük kardeşimiz
3. düşmanda... hep kavim takatini bilir idi
4. dokuz.

Tağın sol tarafındaki asıl metin :

[Uy. III, b.]

..... N : ΓΞΗΙΥD : ΓΥΥΗ : ΣΥΗ 1
 ✕✕✕B✕ : Σ✕ΣΥ : ΛN : ✕)ΞΞ)δ)ΞΞ)δ : ΣΥΗ 2
 ΣΥΓ)ΞΞ)δ : Γ✕✕B✕ : ΕΓ Η✕ :)ΥΥ :)ΗΥΛ 3
 :ΓΣΣ)D : ΗΛN : ΗΓ✕ΥΥ Η✕ : ✕Ξ)ΥΥΗ : ΣΥΓΥΓ : Υ>ΛΥΓ 4
 :ΓM : ΗΣΗΗΣΗΥΓ : ✕✕✕B✕ ΗΥ : Υ ✕ Υ ✕ Σ)D 5
 ΣΥ : ΓΣΥ : ΕΞ : ΣΕΥΓΞ
 :Υ^ΞΞ : ΕΥ : ΥΗ>Λ : ΣΥΥ : Γ)D)D)H : ΥΥNk : ΗΛN : ΗΓΥ✕✕ 6
 Σ✕ΕΞ : ✕✕Υ : ΓΛ)ΥN✕N : 1ΥNΕN :)ΓΣΥ

Transkripsiyonu :

1. üzä tⁿri y^arl^ka'dı k...
2. k^ara budun... budun'm üç ogl'm [a] b^ükm^ed'im
3. t^ark^an Ş^anun mⁿ... k^eğ b^ükm^edi budⁿnına
4. il Çur iline k^azg^and'm mⁿ... ʿr ʿrd^min üçⁿ y^okl^adı
5. y^okl^am^az b'iz ʿl'in... b^ükm^ed'im iltä k^alm's^altı bilğä b^eğ oğlına
6. b^ed^zin üçⁿ türk k^an b^alb^alı ʿl^ara tok^uz ʿriğ ud's^a ʿr oğlın öğür'p ödür ʿlti ʿrd^m b^eğimä

Tercümesi :

1. üstdeki gök buyurdu. . .
2. avam kalk. . . kavmim üç oğluma doymadım.
3. ben Tarkan Şangun'ım. . . doymadı kavmine
4. ben İl Çur eline kazandım. . . er erdemim için yükseldim. (yahud yok oldum)
5. yükselmeyiz (yahud yok olmayız) biz eli. . . doymadım. elde kalmış olan altı bilge beğ oğluna
6. heykeli için Türk hanının balbalı el arasında dokuz eri takip eden er oğlu diğer altı erdem beğime sevinip.

Taşın sağ tarafının asıl metni :

[Uy. III. c.]

..... EYET:) ^ : 1HTE4H ... 4H) ^ ...
 3T : T3(4) S : JHY ^ > ^ : > DJ ^ S : ET : 8 ^ > 2
 *3)43 : J*LLN 3
 ... T(E8:4H) ^ (1)*3)43 : 1H*LL ^ : 1 ^ * : TT8 4
 (3)4(3) : J
 *HT : T3)T : *HT : TY S O4 > 5

Transkripsiyonu :

1. ... tok^{uz} ... t^{ez}ginⁱp ^at'n ^ergⁱğ. . .
2. ot^{uz} ^erⁱğ b^aşl^ayu tut^ugka b^adi ^erⁱñç
3. ... üç ^eçⁱmä ^ad^r'nd'im
4. ... bir ^mta t^eç^amka ^ad^r'nd'im [a] tok^{uz} b^eğ ^er. . . ma [^ad]^r[ⁱnd]ⁱm
5. ... ur^un b^aşı ^ert'im in^ançı ^ert'im

Tercümesi :

1. ... dokuz ... çevrilip atını kuvvétlice. . .
2. otuz adamın riyasetinde olarak rehine bağladı.
3. ... üç büyük kardeşimden ayrıldım
4. ... bir... Taçamdan ayrıldım; Dokuz beğ er... ayrıldım.
5. ... Urung başı idim, Inançu idim.

Taşın arka tarafının asıl metni :

[Uy. III, d.]

: 𐌆 𐌅 𐌆 𐌆 : 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 : 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 : 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 : 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 : 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 1
 .. 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 : 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 : 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 : 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 : 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 ... 𐌆 𐌆 𐌆 : 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆
 : 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 : 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 : 𐌆 𐌆) (𐌆 𐌆)) 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 : 𐌆 𐌆 𐌆) 𐌆 : 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 2
 : 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 : 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 : 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆 𐌆

Transkripsiyonu :

1. 𐌆lti y𐌆𐌆'mta k𐌆n 𐌆d'rd'm bil'nm𐌆d'm üç iç'mä y'ta 𐌆d'rd'm 𐌆bçi... üç 𐌆ç'mä k𐌆n m𐌆n 𐌆rd'm at'm 𐌆rti birlä
2. il'mkä k𐌆n'mka b𐌆km𐌆d'm [ogl]𐌆n'ma in'mä iç'mä m𐌆n 𐌆mk'im körä b𐌆km𐌆d'm

Tercümesi :

1. Altı yaşında baba(dan) ayrıldım, bilinmedim. Üç büyük kardeşime ne çâre ayrıldım avcu... üç büyük kardeşime ben baba idim. adım (?) ile beraber idi.
2. elime, babama (hanıma) doymadım. Oğlanıma, küçük kardeşime, büyük kardeşime ben zahmet çekerek (?) görüp doymadım.

Uybat IV.**[Uy. IV.]**

Uybatın 15 fersah garp tarafında bulunan bu yazıt *Fin* sefer heyeti tarafından bulunmuştur. Yazıt mezarın şimali garbi tarafında bulunmaktadır. Taşlarla örtülü düz bir mezarın yanında olup buna Tatarlar *Uzun-oba* adını verirler.

Asıl metin :

) 1

. . .)11:4>9> 2

1h↑ Nε4& 3

Transkripsiyon :

1. n
2. . . . o k uz ^alp'n
3. b^enğü ^erti

Tercümesi :

1.
2. Alp'in
3. yazıt taşı (=anıtı) idi.

Uybat V.**[Uy. V.]**

Uybatın sağ sahilinde 12 fersah mesafede bulunan bu yazıt 1847 senesinde *Castrén* tarafından bulunmuştur. Bu taş *Kara-Kurgan* denilen bir mezar yığınının eteğindedir.

Asıl metin :

(110)10 : ^ ^ ↑ YH : 1x↑9 : 41P : 0D : hA . . .

Transkripsiyonu :. . . çit y^ab n^en y^erde k^aş^uk t^aş b^al[b^alı]**Tercümesi :**

sınırdı, müdevver yerde Kasuk'un taş balbalı.

NOTLAR

I, b, 1. **kara kan** bir has isim olduğuna göre bunu tarihlerde tesbit etmek suretile yazıtların tarihini elde etmek mümkün olabilir isede *kara han* adı Türklerde pek umumî bir isimdir.

I, b, 2. *yalabaç* diğer Türk metinlerinde de geçen maruf bir sözdür. Peygamber, sefir demektir. [Kâşğariye de bakınız : III, 35].

I, c, 3. *ini inisi* sözlerini *Radloff* sadece *inisi* diye okuyup tercüme etmiştir. Vakıa tercümede biz de bu şekilde hareket ettik isede bu kelime küçük kardeşinin küçüğü demek olur.

I, c, 4. bizim *çab şat on tarkan* diye okuduğumuz ibareyi asıl metin çok vazih olmasına rağmen *Radloff* şöyle okumuştur : *aç butun tarkan* ve *Aç* diye bir kavim tasavvur ederek bunu has isim telâkki etmiştir. *Şat* malûm olduğu veçhile Türklerde bir rütbedir. *Çab* da meşhur, muzaffer manasına gelir. Aynı kelime *Ihe-hüşotü* yazıtında da vardır.

II, 3. *tök-* fiili burada her halde bizim *dök.* fiili ile alâkadar değildir. *Ihe-hüşotü* yazıtında da bu fiil geçmekte olup *Samoïlovitch* bunu *dispersa* diye tercüme etmiş ve bir de istifham koymuştur. Kâşğarîde bir *تكمك* fiili vardır ki bunun manası bağlamak, aktetmektir. O halde buradaki *tört bulunka tökdi* ibaresini dört tarafla ittifak aktetti diye tercüme edemez miyiz ?... *tök.* fiilinde ittifak aktetmek manası da mün-demiç olduğu Kâşğarînin verdiği izahattan anlaşılmaktadır. [II, 18]

II, 4. **kata** diğer metinlerde de geçen ve kere, defa manasına gelen bir kelimedir. [Kâş. III, 164]

III, a, 1. Bu satırdaki noktalarla gösterdiğimiz ve aslında okunamayan kelimeyi *Radloff* *açimä* diye tamamlıyor. Bundan sonra gelen kelimelerin heman hepsinin manası malûm isede bence umumi manası pek malûm değildir. Buradaki *küç* sözünün cümledeki manasını, mahiyetini ve cümle teşkilindeki mevkiini tayin etmek güçtür.

III, a, 2. *sab kabsar* sözlerini ben söz kapsa diye tercüme ettim. *Radloff* burayı *Sabık başar* diye okuyup has isim zannetmiştir.

III, a, 3. **tin** kelimesini Kâşğarî vazihan izah etmektedir : العدل والقرن [III, 262].

III, b, 6. *ögür*. memnun olmak manasındadır. *ödür* ise diğer, başka demektir.

III, c, 2. *Radloff* metindeki *tutugka badı* ibaresini *tutugka bardı* diye yazmaktadır. *Thomsen* haklı olarak bu okumayı şüpheli bulmaktadır. [*Turcica*, 39] *tutug* türkçede rehin demektir. [Kâş. I. 311] *Binaenalyh tutugka badı*, rehine bağladı demektir.

III, d, 1. Buradaki *adırdım* sözü şüphesiz ki ayırdım demektir; fakat cümlenin gelişinden bunun ayrıldım olması gerektir. *Fin* sefer heyetinin kopyasında bu kelime yerine *boldım* sözünü okumak mümkündür ki bu taktirde cümlenin manası daha yerinde olur.

III, d, 2. *ämäkim körä* ibaresini *Radloff* *ämgäkim körä* diye tamamlıyor. Bu taktirde cümlenin manası zahmet geçerek demek olur. Ben de tercümede bunu nakletmiş isemde bu cihette çok müttereddiddim.

V, 1. *çit* sözünü ben *sınır* diye tercüme ettim isede Kâşgarî bu kelimeyi kamaştan, dikenden mâmul ev, kulube diye tercüme ediyor. [I. 269] *yab* sözü de Kâşgarîde vardır. [III, 2] *kasuk* sözüne gelince : ben bu kelimeyi *Radloff* gibi has isim olarak gösterdim. Kâşgarîde bir قسق sözü vardır ki manası ağaç kabuğudur. Burada da her halde bir taş cinsi bahse mevzu edilmektedir.

Uybat; I, a.

Uybat; I, b.

Uybat; I, c.

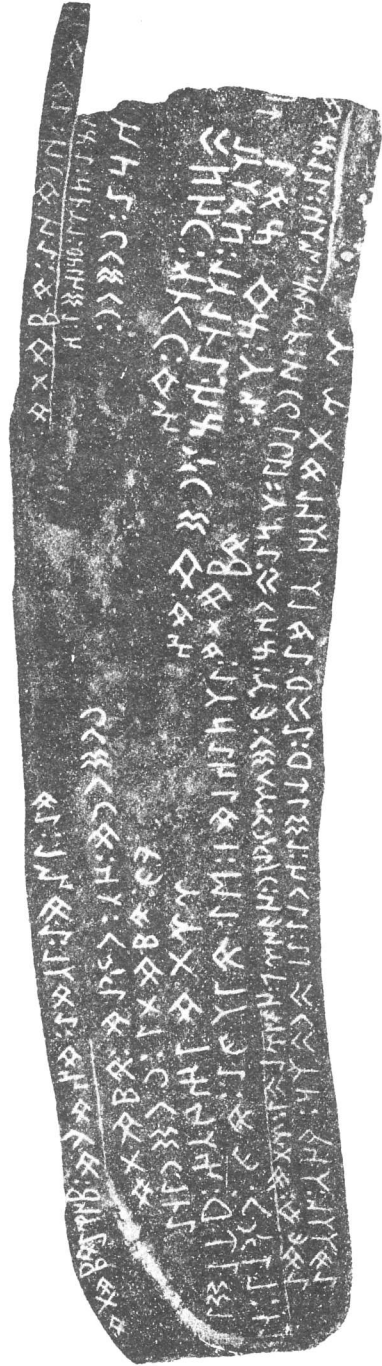
Uybat; II yazıtı

Uybat; II.

Uybat; III, a, c, d

Uybat; III, b.

Uybat; IV.

Uybat; V

OYA YAZITI

Oya yazıtı

[Oy.]

[Inscr. de l'én. XX ; Atlas LXXX, şek. 2, XC, şek. 2 ; Rad. 331]

Yenisey nehrinin sol tarafında *Oya* nehrinden 25 verst kadar mesafede bir mezar tepesinde bulunan bu taş *Kostroff* tarafından bulunmuştur. 5 kadem, 7 pus yüksekliğinde, 10 pus genişliğinde ve 8 pus kalınlığındadır.

Asıl metin, ön taraf :

[Oy. a.]

..... 𐰽:𐰽𐰺𐰾𐰽 1

..... 𐰽𐰾𐰾𐰽:𐰽𐰾𐰾𐰽 2

𐰽𐰾𐰾𐰽:𐰾𐰾𐰾𐰽 3

.... 𐰾:𐰾𐰾)𐰾𐰾𐰽:𐰾𐰾𐰾 4

Transkripsiyonu :

1. binçü si . . .
2. kuyda konçuy . . .
3. *d'r'lt'm siz'imâ
4. kişi k'zg'nt'm b . . .

Tercümesi :

1. Bin eçüsi (?)
2. kuyda prensesim
3. ayrıldım sizlerimden
4. adam (zevce) kazandım b[en]

Asıl metin, arka taraf :

(Oy. b.)

. *YIŋI : *XBŋ : ŋŋ*YI 1

. YNŋ : ŋ^ŋ : ŋŋŋŋDŋŋŋŋ 2

*^Jŋŋ : ŋŋŋŋŋŋŋŋ : *ŋŋŋ 3

^ŋŋŋŋŋŋ : ŋŋŋŋŋŋŋŋ 4

... Yŋŋ : ŋ^Dŋŋ ... 5

Transkripsiyonu :

1. il'mkâ b^ükm'd'im siz il'im...
2. k'dır y'gıda otuz 'er öl[^ürt'im]
3. b'g'im bud'un'ımka 'd'r'lt'im
4. 'er b'nküsi bu 'rmiş
5. ... y'ta kü[l]

Tercümesi :

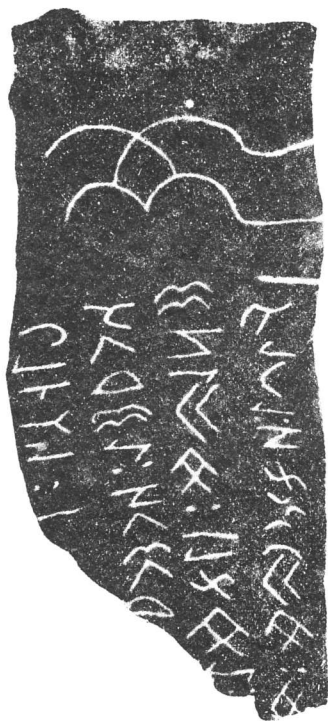
1. elime doymadım; siz elim
2. müdhiş düşmandan otuz adam öldürdüm
3. müttefikim (?) kavminden ayrıldım
4. er yazıt taşı bu imiş
5. ... nafile Kül.

NOTLAR

I, 1. *binçü si* şeklinde yazılmış olan sözleri ben izah edememekteyim. *Radloff* da bunları has isim gibi göstermiştir.

II, *kadır* sözünü Kâşgarî şöyle izah ediyor : *الشيء الصعب* Binaenaleyh Kâşgarînin verdiği misallere de bakarak kelimeyi müthiş, şiddetli diye tercüme etmek gerektir. [I, 304] Kelime *Uygur* metinlerinde de geçmektedir.

II, 3. *bag* sözü hep *budun* ile birlikte geçmektedir. Diğer metinlerde de gördüğümüz bu kelime bildiğimiz manalarda kullanılmaktadır. O halde bu sözü müttefik diye tercüme etmek belki doğru olabilir.

Oya; a

Oya; b.

OZNAÇENNAYA YAZITI

Oznaçennaya yazıtı
(Oz.)

[Inser. de l'Én. XVIII; Atlas LXXXVIII, şek. 2, 3; Rad. 327-28]

Castrén tarafından 1847 senesinde bulunan bu yazıt *Yeniseyin* garp sahilinde *Oznaçennaya* köyü civarındadır. Daha sonra *Şuşa* köyüne nakledilmiştir.

Asıl metnin, ön tarafı :

[Oz. a.]

*X'Y'Z: J'K'L'D: 1 > > > : * ^ J'Y'Z * ^ > > : * D > > N 1

* > > J'Y'Z > J'K'L'I: ↑ ^ > ^ : Y'N'Q'X: N'B 2

* > > J'Y'Z: ^ * > : > > ^ J: * > > J'Y'Z: J'K'L'I: * > > N: * Y'Z 3

Transkripsiyonu :

1. koŋç^u'y'm k^ad^aş'm ^ad'r'lt'm buna y^agıka kirdim
2. ökü Ç^ekül Tut^uk siz'mä ^ad'r'ld'm
3. elim k^an'im siz'mä ^ad'r'ld'm ^altun keş ^ad'r'lt'm

Tercümesi :

1. prensesim, arkadaşım ayrıldım; mükedder düşmana girdim.
2. Ökü (?) Çekül Tutuk sizlerimden ayrıldım.
3. elim, hanım sizlerimden ayrıldım. Altun okluğ[umdan] ayrıldım.

Asıl metin :

[Oz. b.]

(*)K'Y' Z > D'Y' Z J'K'L'I: ^ > >

Transkripsiyonu :

beş kırk *r y^aş *rt[im]

Tercümesi :

Otuz beş er yaş(da) idim

Asıl metin, arka taraf :

[Oz. c.]

)YQ:F3)IYQ 1

84HFN:4>)Y4H 401J^33H:4>DJTD 40)H 2

*33J433 ^*TJ3:.*YJD 3

Transkripsiyonu :

1. el in^ançı el'in
2. k^an'n'z y^okl^ayur k^ad^aş *lp'n'z
k^arg^anur ün^ün'z
3. yag'm ^ança *rmiş *d'r'ld'm

Tercümesi :

1. El Inançı eli
2. hanınız yok oluyor; arkadaş kahramanlığınız şöhretiniz ayıblanır.
3. düşmanım böyle imiş; ayrıldım.

NOTLAR

Oz. a, 2. *Ökü* veya sadece *Kü* her halde bir has isim olacaktır.
a, 3. *keş* sözünün okluk manasına geldiğini evvelce izah etmiştik.

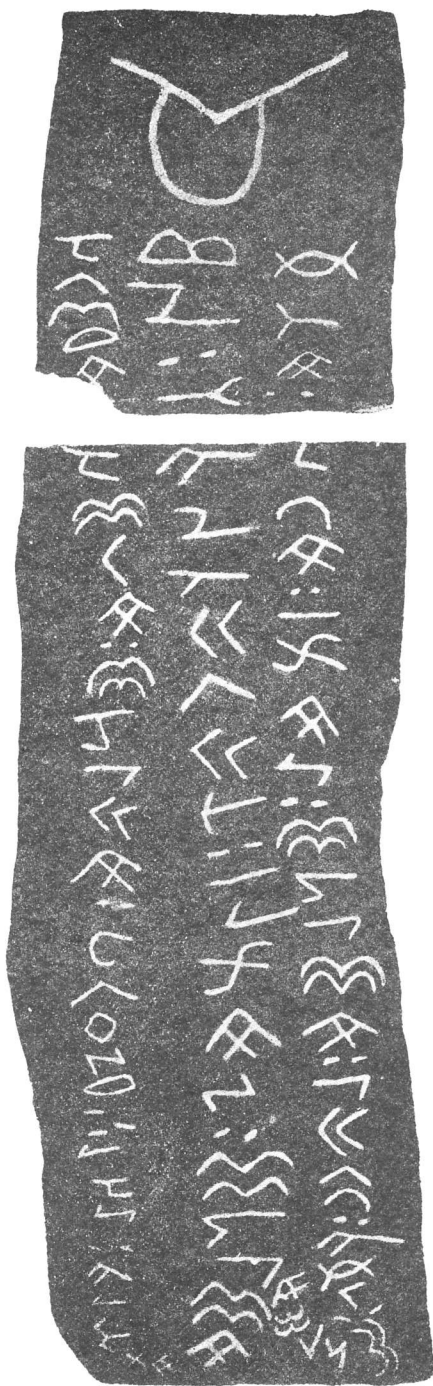
Biz *Radloff*un asıl metnini naklettiğimiz için *keş* sözündeki e okunan harf m olarak kalmıştır.

b. biz bu satırı *Radloff*a nazaran kaydettik. Fin sefer heyetinin kopyasını ise şöyle okumak mümkündür : *beş kırk *r ş^at *rk*

c, 1. *Inancı* maruf bir rütbe olup bunun imlâ tarzları diğer yazıtlarda değişmektedir.

c, 2. *Radloff* o harfini s okuyur. Halbuki biz bunu n okumaktayız ve cümlenin manası bu suretle daha vuzuh kesbetmektedir.

yokla. fiili yükselmek, yukarı çıkmak manasına da gelir isede burada yok olmak daha yerindedir.

Označennaya ; a.

Označennaya ; c.

TUBA YAZITLARI

Tuba yazıtları

(Tu.)

[Inscr. de l'Ién. XXVIII, XXIX, XXX; Atlas XCV, Rad. 343-44]

Tes köyünden üç verst mesafede büyük *Nijna* köyünün yolu üzerinde, yoldan 30-50 kulaç şarkta ve yekdiğerine takriben 175 metre mesafede iki büyük mezar tepesi ve 800 metre uzakta da 3 büyük amudi duran taş bulunmaktadır.

Birinci *Tuba* yazıtı *Tes* köyünün şimal tarafına daha yakın duran mezar tepesinin eteğinde bulunan bir taşın üzerindedir.

Asıl metin :

[Tu. I.]

𐎧𐎡𐎠𐎢𐎠 : 𐎧𐎡𐎠 𐎡 1

𐎧𐎡𐎠𐎢𐎠 : 𐎧𐎡𐎠 𐎡 2

Transkripsiyonu :

1. r. uçⁿ y^agıka
2. Künç Tutu^k

Tercümesi :

1. ... için düşmana
2. Künç Tutuk

Tuba II.

(Tu. II)

Bu yazıt bir kaya cephesindedir. *Tubanın* sağındaki *Tes* köyünün karşısındadır.

Asıl metin :

𐎧𐎡𐎠𐎢𐎠 𐎡𐎠 1

𐎧𐎡𐎠𐎢𐎠 𐎡𐎠 2

(𐎧𐎡𐎠)𐎧𐎡𐎠 : 𐎡𐎠 𐎡𐎠 3

Transkripsiyonu :

1. yüz y^aş[?]y[?]ne
2. t^enrⁱm çok bizkâ
3. idil y^erimâ b^enğu b^al[b^alı]

Tercümesi :

1. yüz yaş...
2. Tanrım Çok bize
3. idil (?) yerinde yazıt taşı, balbalı.

Tuba III.**(Tu. III.)**

Bu yazıt ilk defa *Strahlenberg* tarafından neşredilmiştir. Daha sonra Fin sefer heyeti tarafından da tetkik edilen bu yazıtı *Radloff* daha iyi bir şekilde tetkik etmiş olduğu için biz de asıl metni nakil hususunda ona uymağı tercih ettik.

Asıl metin :

ᠰᠠᠷᠠ ᠬᠠᠨ ᠰᠢᠷᠠᠶᠢᠨ ᠳᠠᠬᠢ ᠨᠠᠭᠤ 1

ᠲᠠᠬᠢ ᠰᠢᠷᠠᠶᠢᠨ ᠳᠠᠬᠢ ᠨᠠᠭᠤ 2

ᠰᠠᠷᠠ ᠬᠠᠨ ᠰᠢᠷᠠᠶᠢᠨ ᠳᠠᠬᠢ ᠨᠠᠭᠤ 3

ᠰᠠᠷᠠ ᠬᠠᠨ ᠰᠢᠷᠠᠶᠢᠨ ᠳᠠᠬᠢ ᠨᠠᠭᠤ

Transkripsiyonu :

1. k^ara k^an içreği b^en Ezğ^ene
2. ^alt' otuz y^aşⁱma ^erti
3. b^en ölt'im Türgiş 'l içind[ä]
b^eğ b^en bit'ğ

Tercümesi :

1. Kara han sarayındaki ben Ezğene
2. yirmi altı yaşımda idi.
3. ben öldüm. Ben Türgiş elinin içinde beğ (idim) yazıt.

NOTLAR

Tu. II, 2. *tenrim çök* sözünden anlaşılmaktadır ki *çök* mukaddes bir şeydir. *Radloff* lûgatında [III, 2190] paskalye bayramı zamanına tesadüf eden halk bayramı diye bir izah görmekteyiz. Şeyh Süleyman *چوک* sözünü sihirbaz diye izah ediyor. [s. 141] Yine aynı eser *چوک* kelimesini *ayîn*, *şenlik*, padişah bir memleketi zabtettiği vakit yapılan şenlik diye izah etmektedir. [s. 149]

II, 3. *idil* sözünü ben tercüme edemedim. Bu kelime *von Le Coqun* neşrettiği bir *Uygur* metninde de geçmektedir. Burada *yana idil boltı* = yine *idil* oldu diye geçmekte olup kelimenin manasını pek kestirmek mümkün olamamıştır. *Le Coq* da bunu istifham işaretile geçmiştir. [*Ein manichäisches Buch-Fragment aus Chotscho*, s. 148 (*Thomsen Festschrift*) ve s. 154]

Tu. III, 1 *içreği* veya *içreki* sözünü ben sarayındaki diye tercüme ettim. Asıl manası içreki, yani saray dahilindeki demek olup bir rütbedir.

Ezgene şüphesiz bir has isimdir.

III, 2. *lt* harflerini *altı* okumak lâzım gelmektedir. Her halde kaideye dikkat edilmeden yazılmış olacaktır. O harfi de asıl metinde *t* harfine benzer bir şekilde kalmıştır.

𐤀𐤓𐤌𐤀𐤓𐤀𐤓
 𐤀𐤓𐤌𐤀𐤓𐤀𐤓
 𐤀𐤓𐤌𐤀𐤓𐤀𐤓

Tuba III.

TAŞEBA YAZITI

Taşeba yazıtı
[Taş.]

[Atlas XCV şek. 8, 10]

Bu yazıt 1892 de *Otto Donnerin Wörterverzeichnis zu den Inscr. de l'Én.*de neşredilmiş, sonra *Radloff* tarafından [s. 345] tercüme edilmiştir.

Asıl metin :

ᠶᠡᠮᠠᠨ : ᠶᠡᠭᠡ ᠶᠡᠸᠠᠨ (ᠬᠡ : ᠶᠡ : ᠬᠡᠨ : ᠶᠡᠸᠠᠨ

Transkripsiyonu :

°rd°m °n°r °t °d°kü elgä t°ğı b°r °ltun

Tercümesi :

Erdem ona ad ; iyi ülkeye... dağı var altun.

Taşeba yazıtı

ELEGEŞ YAZITI

Elegeş yazıtı

[El.]

[Inscr. de l'Én. V, Atlas LXXIII, LXXIV; Rad. 311-14]

Elegeş yazıtı 10 kadem, 9 pus yükseklikte ve 2 kadem, 2 pus genişliğindedir. Taşın en kalın tarafı 10 pus, yukarı tarafından da 6,5 pusdur. Pürüzlü bir taş olup griye çalan esmer kırmızımtrak bir kum taşıdır. Taşın şekli gayri muntazam ve yukarıya doğru darlaşmış bir halindedir. Yukarıdan aşağıya derin yarıklar ve çatlaklıklar vardır. Taşa bir takım şekiller yapılmış, sonra yazıtı vücuda getirilmiştir.

Radloff yazıtın bir kaç kopyasını elde etmiş ve bunlara nazaran okumağa çalışmış isede bu okuması pek isabetli olamamıştır. Yazıtın bir yerini tetkik eden *Thomsen* bunun *Radloff* tarafından tersinden okunduğunu göstermiştir. [*Saml. Afhand.* III, 151] Biz de bütün bu okumaları ve düzeltmeleri kendi araştırmalarımızı da ilâve ederek asıl metni tashih ve ikmale çalıştık.

Asıl metin :

⊕^ √H⊕: ⊕⊕⊕⊕⊕⊕: ⊕H⊕: ⊕^ ⊕D: ⊕⊕^ ⊕⊕⊕: ⊕⊕I ⊕⊕: ⊕⊕Y⊕⊕H 1
: ⊕^ ⊕D
⊕H⊕: ⊕⊕D: ⊕⊕⊕⊕: ⊕⊕H⊕⊕⊕⊕⊕: ⊕H⊕⊕D: H⊕⊕H⊕H⊕ 2
: ⊕⊕H⊕: ⊕^ ⊕D: ⊕X⊕N: I⊕⊕^ ⊕ (⊕VEYA) ⊕⊕: ⊕⊕⊕: ⊕⊕⊕ 3
⊕⊕⊕⊕⊕
.. ⊕ ⊕^ ⊕D Y.. ⊕ .. ⊕D⊕H⊕: ⊕⊕⊕⊕⊕: ...: ⊕⊕⊕⊕: ⊕⊕J... 4
: ⊕X⊕Y⊕⊕: ⊕D⊕B⊕⊕⊕⊕⊕: ⊕⊕⊕⊕: ⊕I: ⊕^ ⊕⊕⊕: ⊕Y⊕ 5
⊕X⊕⊕⊕: ⊕⊕⊕: ⊕⊕⊕⊕⊕⊕⊕
⊕⊕⊕: ⊕Y⊕H⊕: ⊕^ ⊕D: ⊕⊕⊕⊕: ⊕I⊕H⊕Y⊕⊕: ⊕⊕⊕^ ⊕⊕⊕⊕⊕⊕: ⊕H⊕ 6

: ስሊን : ቀጥ : ጭ : ቀጥ : ንጥጥክክጭጥ ለ : ጭንጭ : > ጭ 7
 : ጥጥ
 : ቀሃ : ንጥጥ : ቀ ለ) ስክጭጭ : ንጥጥ ለ : > ጭንጭ : ንጥጥ 8
 : ቀሃ : ንጥጥ : ንጥጥ ለ
 : ን ለ ጥጥ : ን ቀሃ ቀን : ቀጥጥ : ን ለ ጥጥ : ን ጥጥ : ን ጥጥ : ን ጥጥ 9
 : ለ ጥጥ
 : ቀ ለ ጥጥ : ን ጥጥ : ን ለ ጥጥ : ቀንጥጥ ጥጥ : ን ጥጥ ጥጥ 10
 : ስሊን ጥጥ ጥጥ : ን ጥጥ ጥጥ : ጥጥ : ን ጥጥ ጥጥ : ን ጥጥ ጥጥ : ን ጥጥ ጥጥ 11
 : ቀ ለ ጥጥ : ን ጥጥ : ን ጥጥ : ን ጥጥ : ን ለ ጥጥ : ን ጥጥ : ን ጥጥ : ን ጥጥ 12

Transkripsiyonu :

1. k^ad^aṣ^ama keṣ^amā ^ad^ak ^at^ama yita k^ara bud^an^ama ^ad^ar^alt^am yita
2. tört ^ad^ak[l'ig] yil^ak^am s^ak^aiz ^ad^ak^al'ig b^ar^am^am bun^am yo^ak ^ar^at^am
3. bun b^ana b[?] b^at ^ar^am^aṣ ^ald^am yita s^az^amā yo^al^akay^an
4. . . . lmu b^ar^aiyā . . . kil^anu ^ad^ar^al^ay^an . . b . . s yilta ^ar
5. el^am ugr^anta sü bol^ap ^arl^ar^am ^ad^ak^am yo^ak ^aç b^ald^agdä bir b^ar^at^ag^amā s^ak^aiz ^ar ^ard^am
6. k^ara bud^an^am k^at^agl^an^an el tör^asü idm^an yita s^az ^al^am k^an^am
7. ur^anu kül^ag t^ak bögü t^ark^ane k^an^am b^ag ^ard^am üç^an b^an ^ar
8. kürt ^al k^an ^alp ur^anu ^altunl^ag k^aṣ^ag^an b^ant^am b^aldä el^am tok^az kırk y^aṣ^am..
9. k^an^am el^amā s^az^amā yita b^akm^ad^am k^an^am el^amā yita ^ad^ar^alt^am
10. kö^ak t^anridä kün ^ay azd^am yita s^az^amā ^ad^ar^alt^am
11. yüz ^ar k^ad^aṣ^am uy^ar^an üç^an yüz ^ar^an ^al^ag ök^az^an t^akd^ak üç^an
12. kuyda konç^ay^ama s^az^amā y^ata özdä ogl^am s^az^amā ^ad^ar^alt^am.

Tercümesi :

1. akrabamdan, okluğumdan, ayaklı atımdan (?), nâfile : avam halkımdan ayrıldım, nâfile.
2. dört ayaklı yılmım, sekiz ayaklı mallarım [olduğundan] kederim yok idi.
3. [işte] keder bana çabucak erişdi : öldüm. ne çâre ; sizlerime feda olayım.
4. . . . beride . . . kılınp ayrıluyım . . . bars yılında er
5. ülkem uğrunda asker olup adamlarım ayak kabım yok.. aç [olduğunu] bildikde bir [tane] verdiğimde sekiz adam er idim..
6. avam halkım iltihak edin. Ülke türesini terk etmeyin. ne çâre; siz, ülkem, hanım.
7. Urungu Körüğ Tok hakîm terkine (?) hanım beğ olduğum için ben er
8. Kürt elinin hanı Alp Urungu altunlu okluğumu bağladım belde. ülkem. Otuz dokuz yaşında
9. hanım ! elime, sizlerime ne çâre : doymadım. hanım, elime ne çâre : ayrıldım.
10. mavi semada güneş, ay azdım. ne çare : sizlerimden ayrıldım.
11. yüz adam, akrabam nâfiz (?) olduğu için yüz adam elli öküze hücum ettiği için
12. kuyda prensesimden, sizlerimden, ne çâre, özde oğlum sizlerimden ayrıldım.

NOTLAR

El. 1 Bizim keşime diye okuduğumuz kelimeyi *Radloff* *kⁱ *b^{me} tarzında okumuştur. Evvelâ ikinci harf *b* değil *e* dir. Sonra bir tek *k* harfini *eki* diye okumağa imkân yoktur. O halde kelimeyi bizim okuduğumuzdan başka türlü okumak mümkün değildir.

adak atıma diye — *Radloff* gibi — okuduğumuz kelimedен evvel Fin sefer heyetinin kopyasında daha beş harflik bir kelime vardır. Bu kopyadaki harflerden bir mana çıkarılamadığı gibi *Atlas*da da bu harflerin yeri gözükmemektedir. Daha sonra *adak atım* sözü de pek yerinde bir Türkçe değildir. Binaenaleyh bu ibarenin okunması bizce şüphelidir.

Radloff adırılıtm sözünü asıl metinde — her halde sehven — *adırılıtm* şeklinde göstermiş, fakat transkripsiyonda doğru yazmıştır. Daha sonra asıl metin de *yıta men* diye bir ibare koymuş, bunu transkripsiyonda göstermemiştir. Halbuki *Atlas*da bu sözlerin hiç yeri yoktur. Cümlelerin gelişinden bu sözlerin pek yersiz olamayacağını gördüğümüz için biz yalnız en sondaki *men* sözünü hafzederek metnimize dercettik.

2. tört *d^k yıl^km, s^kiz *d^kl^ğ b^rm^m ibaresinde vazih bir surette gözükmektedir ki tört adak yıl^km değil tört adaklığ yıl^km denilmesi icab eder.

3. Bu satırı *Thomsen* okumuştur. Biz de onun okumasına uyduk. (*Turcica*, 60)

Yoluk sözünü *Radloff* çok yerinde olarak *opfern* diye tercüme ediyor. Filhakika Kâşgarlı Mahmut da kelimeyi القداء diye izah etmektedir. (III, 10)

4. Bu satır gerek *Atlas*da ve gerek Finlerin kopyasında hiç okunmamaktadır. Biz *Radloff*un okumasını *Atlas*ın fotoğrafı ile mukayese ederek okumağa çalıştık.

5. Bu satırı biz *Radloff*dan daha başka türlü okuduk. *d^ük sözünü *Radloff* iyi manasına gelen *edğü* diye okumuştur. Halbuki iyi manasına gelen bu sözün bu şekilde yazıldığı vaki değildir. Binaenaleyh biz bunu *edük* diye okuduk. Fakat cümlelerin hepsini pek vüzh ile anlamak mümkün olamadı. Bizim *aç bildiğde* diye yazdığımız ibareyi *Radloff Aç-beliğ* diye okuyup has isim olarak göstermiştir.

6. Bu satır oldukça vazihdir. Bunu *Thomsen* de bahse mevzu etmiştir. (*Saml. Afhand.* III, 88)

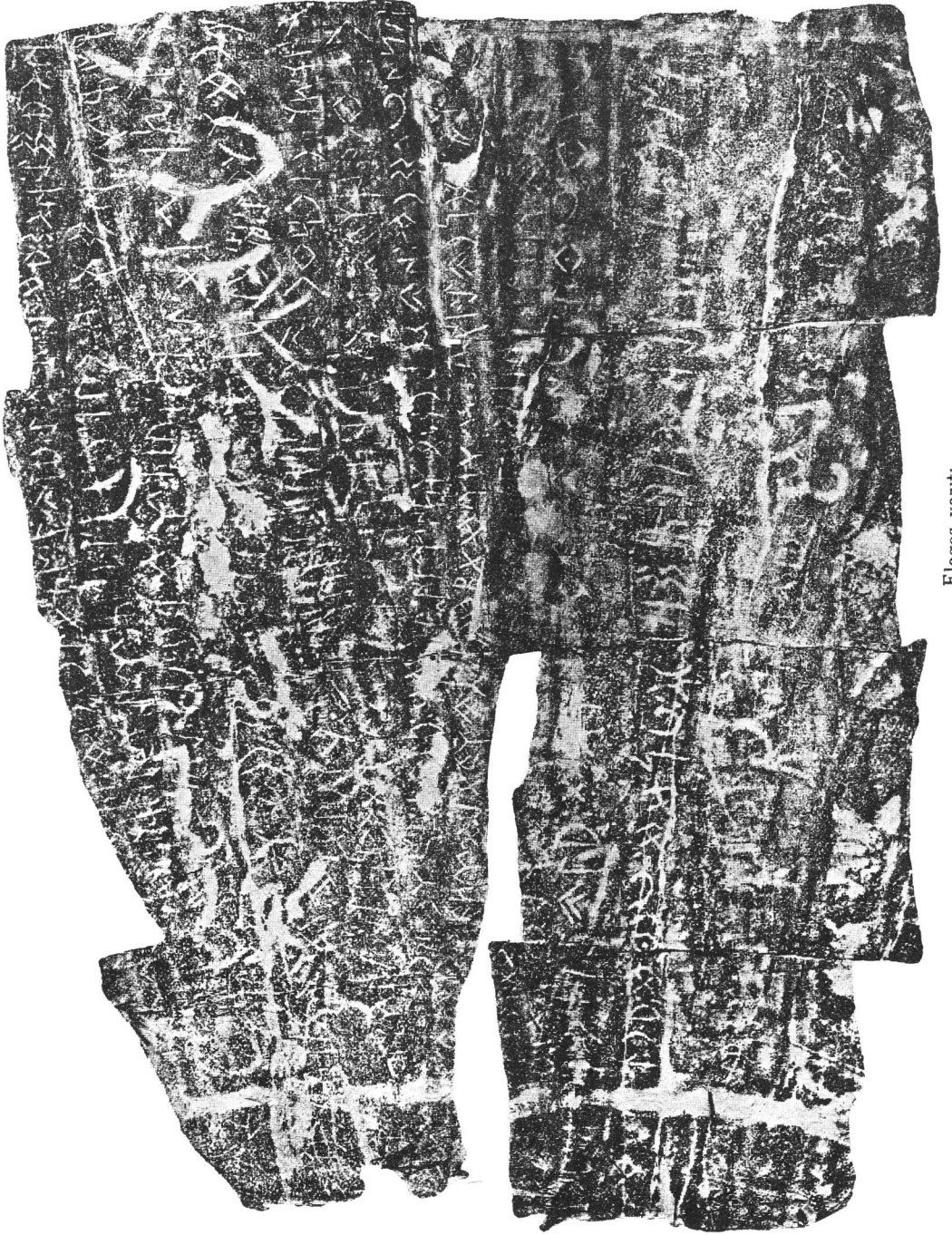
7. *Urungu Külüg Tok* şüphesiz ki bir has isimdir. *Bögüt* sözü ise evvelce de izah ettiğimiz veçhile (Cilt II, 212) *Kâşgarînin* izahı gibi bir rütbe, ünvanıdır. Mahmut bu sözü العالم والحكيم والماقل diye izah etmektedir. (I, 173)

Radloff ise bu sözü temamilen yanlış olarak *bögüt erkine* diye okumuştur. Ve *bögütü* has isim zannetmiştir.

8. *kürt el kan* ibaresini *Németh* de bahse mevzu etmektedir. (*A honfoglaló magyarság kialakulása*, 251) *El kan* sözü sonradan *İlhan* şeklini almıştır. İrandaki Moğolların daha doğrusu Moğol hükümdarlarının bu ünvanı taşıdığı malumdur.

Burada *Kürt* adlı bir kabilenin bahse mevzu edildiği göze çarpar. *Kürt* sözü Türkçede *çığ*, *kar yığını* manalarına gelir. Macar âlimleri eski Macar kabilelerinden *Kürt-gyarmat* kabilesinin ismini buradaki *Kürt* kabile adile birleştirmektedirler. Hattâ bu Macar kabilesinin içinde *Yenisey* havalisindeki bu *Kürt* kabilesinin bulunduğunu dahi kabul eylemektedirler. (Mezkûr eser)

10. *Radloffun kök tenride kün ay yerime* diye okuduğu ibareyi buna benzer diğer yazıtlardaki ibarelerle mukayese ederek *kök tenride kün ay azdım* diye okumaktayız. Finlerin kopyasında da *az. m* harfleri vazih bir surette göze çarpmaktadır.

Elegeş yazıtı.

Elegeş nehirinin sol kıyısında bulunan yazıtlı taş.

AK-YÜS YAZITI

Ak-yüs yazıtı.

[Ay.]

[Inscr. de l'én. XXXI; Rad. 344]

Ba yazıt *Proskuriakoff* tarafından *Ak-yüsün* sağ sahilinde *Toksan* adlı bir Tatar köyünden takriben 4 verst mesafede nehrin üst tarafında, yüksek bir yerdeki mağaranın tetkiki sırasında bulunmuştur. Yazıt kaya sathının üzerine siyah renkle yazılmış olup Fin heyeti tarafından da kopya edilmiştir.

Asıl metin :

1YF:J○Y>^J 1

() ^ > δ : I T H : *) h : * Y 2

1J)T*xEN : * ^ T (? J) > > δ 3

1JH : 1HHTH 1YF (*Yδ) 4

Transkripsiyonu :

1. Altu ş^anda k^elip
2. elim k^an'm t^r's'in b^anta
3. bu . . . er at'm öğ . in al^p
4. b . . . k^elip s^an'n'p anl^an'p

Tercümesi :

1. Altu Şandan gelip
2. elim, hanım türesini . . .
3. bu . . . er adım Öğd . in Alp
4. . . . gelip

NOTLAR

1. *Radloff* şanda sözünü *hierher* diye tercüme etmektedir. Ben ise bunu has isim telâkki etmekteyim.

2. *Radloffun* *k'n'm* diye kaydettiği kelime Finlerin kopyasında *ün'm* şeklindedir. Bunu takip eden kelime de Finlerin kopyasında oldukça sarîh bir surette *t r o n* harflerinden ibarettir. Gerek bu harfi ve gerek bunu takip eden kelimeyi biz — *Radloffun* asıl metnini nakletmekle beraber — Fin heyetinin kopyasından istifade ederek kaydetmekteyiz.

3. *bu* sözünden sonraki kelimeyi *Radloff ulug* diye tamamlamıştır. Buradaki okunamıyan **M** harfini her nedense *Radloff* asıl metninde *m* ile çevirmiştir. Biz *Radloffun* asıl metnini naklettik isede Fin kopyasını da göz önünde tuttuğumuz için bu harf yerine bir nokta koymakla iktifa ettik.

4. Buradaki *seninip. anlanıp* sözlerini *Radloff gesund da herabs-teigend, verstebend* diye tercüme etmektedir.

KARA-YÜS YAZITI

Kara-yüs yazıtı.

[Ky.]

[Inscr. de l'Én. XXXII; Rad. 345]

Bu yazıt *Sulek* köyünün yakınında bir kayanın üzerinde birçok resimlerin arasına dağılmış bir surette bulunmuştur. Fin sefer heyetinin eserinde bu yazıtın güzel bir resmi olup biz de bu resmi oradan aldık. *Radloff* haklı olarak bu yazıtların resimlerle bir alâkası olmadığını kaydetmektedir.

Yazıtlar o derece silinmiştir ki bunları sarih bir surette okumak mümkün değildir. Finlerin kopyasından da bir netice elde etmek mümkün olmadığından biz de *Radloff*un okuma tecrübesine uymağa mecbur olduk.

Asıl metin :

ᠰᠣᠨᠨᠦᠨᠦᠨᠦᠨᠦ 1

ᠶᠨᠶᠦᠯᠦᠭᠦᠨᠦᠨᠦᠨᠦ 2

..... 3

ᠰᠦᠯᠦᠯᠦᠯᠦᠯᠦᠯᠦᠯᠦ 4

ᠰᠣᠨᠨᠦᠨᠦᠨᠦᠨᠦ 5

ᠶᠨᠶᠦᠯᠦᠭᠦᠨᠦᠨᠦᠨᠦ 6

ᠶᠨᠶᠦᠯᠦᠭᠦᠨᠦᠨᠦᠨᠦ

Transkripsiyonu :

1. b^{nkü} k^aya
2. ç sü b^{aş} ^and^al'g öl..
3.
4. ^şdm^kinç b^arap aç ra
5. m^{nkü} k^aya
6. ^anc^ag ^ştⁱp bay ^apam l y^ar^ayu ^l ^anc^ag ök^üş ^ş ^alp^agu

Tercümesi :

1. Anıt kaya
2. .. ordu reisliğinde (?) öl ...
3.
4. işitmiyerek (?) varıp (?) ...
5. anıt kaya
6. Bay Apam böyle işitip ... böyle çok .. Alpagu.

NOTLAR

Ky. 1. *b^onkü* aslında ebedî demektir. Binaenaleyh tam tercümesi ebedî kaya demek olan bu söz âbide, anıt demek olur.

2. *Radloff* baştaki *ç* harfini *aç* diye okumuş ve has isim saymıştır ve yine keyfî bir surette okumasına devam ederek *○* harfini okumamış ve kelimeyi *başlığı* diye uydurmuştur.

4. Satırın sonunda *ç ra* harflerini de *Radloff* *ç *ra diye okumuştur.

5. *Alpagu* Türklerde bir rütbe ismidir. Kelime asil, mal sahibi, kahraman gibi manalara da kullanılmıştır. *Kâşgarî* de kelimeyi harpçi, mücadeleci diye izah ediyor. [I, 127] Kelime hakkında daha fazla tafsilât için bakınız: *Németh; A honfoglaló magyarság kialakulása*, s. 259-60.

F. Lamotte, *ibid.*, *Études*, p. 100.

Kara-yüs yazıtı; av ve hayvanlar tasviri.

ULU-KEM-KARASU YAZITI

Ulu-kem-Karasu

[U.-Ka.]

[Atlas LXXV ; Inscr. de l'én. IV, Rad. 310-11]

Klementzin verdiği izahata göre bu taş yazları *Kara-su* ırmağının içinden aktığı bir vadide bulunmaktadır. Bu ırmak *Elegeşin Ulu-keme* döküldüğü yerden tahminen 2 verst kadar sağdan cereyan etmektedir. *Kara-su* boyunca yukarı doğru gidilince vadinin ikiye ayrıldığı görülür. Bu mevki *Ssaik* ismini taşır ; burada vadiyi ikiye ayıran dağın garp kenarında eğri duran ve 5 kadem irtifaında, 3 kadem muhitinde bir taş vardır. Bu taşın şark yüzünde yarı silinmiş bir yazıt bulunmaktadır. *Radloff* ayrıca *Oşurkoff*dan da bir kopya elde etmiş, Finlerin kopyasını da göz önünde tutarak taşı okumağa çalışmıştır.

Asıl metin ; ön tarafı :

✻✻JH✻✻ JHŞI JH)..... 1

HŞ ✻✻İ>H..... 2

Transkripsiyonu :

1. ... (ogl*)n'ma s'z'mâ 'd'r'ld'm
2. ... tog'd'm b'n

Tercümesi :

1. ... oğullarımda, sizlerimden ayrıldım.
2. ... doğdum ben

Arka tarafı :

JYŞ : J✻H..... ✻..... 3

XEYŞNŞ OJD ^H↑↑DNİ

JŞN..... JHŞ.. 4

... J... H↑..... 5

Transkripsiyonu :

3. ... m... rda b^änüsü y[°]k
°rmış y'l'nd yüz °l'ğd(ä)
4. ... k mı..... üzä
5. ... r m...a...

Tercümesi :

3. ... âbide taşı yok imiş yüz
yılında (?) ellide
4.
5.

NOTLAR

3. *Radloffun b^änä sü y[°]k °rmış* diye okuduğu ibareyi ben *b[°]nüsü y[°]k °rmış* diye okudum. Çünkü Finlerin kopyasında bu nokta daha sa-rih bir surette seçilebilmektedir.

Bu satırdaki *y l nd* harflerini *Radloff yılında* diye okumakta isede bunu kabul edememekteyiz. Çünkü bu imlâ tarzı hem kaideye muvafık değildir ; hem de yersizdir.

Ulu-kem-Karasu yazıtı.

GÖKTÜRK YAZILI BİRKAÇ YAZIT

Kulansay yazıtı.

Maloff 1936 senesinde *Talas* yazıtları hakkında *Masson* ile birlikte çıkardığı risalede yeni bir yazıt daha tanıtmaktadır.

Bu yazıt 1931 Ağustosta *Masson* tarafından *Maloffa* gönderilmiştir. Yazıtın aslı *Kırgız* silsilesinde *Dmitrieff* şehrinin şimal tarafında *Kulansay*dadır. *Massonun* verdiği malûmata göre yine burada Uygurca ve Arapça yazıtlar da vardır.

Metodsuz çalışan ve yurtlarında bulunan eserleri ciddi ve ilmî bir surette tetkik edemiyen Rus âlimleri bu yazıtı da ciddi bir surette tetkik edememişler ve fotoğrafını dahi neşretmemişlerdir. Binaenaleyh yazıtın neyin üzerinde bulunduğu bizce de meçhul kalmaktadır.

Massonun kopyası ve *Maloffun* neşrettiği asıl metin şudur :

I 5 1
 ↑↑8Υ↑
II 10 6
 ↓↓○↓↑↑
III 15 12
 Υ↑N○Υ
IV 19 17
 ↑HD

Burada birinci satırı *Maloff* "r"ldi "r diye okuyor. Ve gûya bunun manası da er bozuldu, asabileşti, kızdı demektir. Bu yazıtın kopyasında hangi harfin sarih bir surette gözüktüğü ve hangilerinin karine ile kopya edilebildiği tasrih edilmediği gibi satırın ne tarafından noksan olduğu dahi kaydedilmediğinden bu hususta hiç bir şey kestirmek mümkün değildir. Böyle gayrı ciddi bir kopya üzerinde mütalâa yürütmeğe imkân bulamamaktayız. Halbuki 3, 4 ve 5 inci harfler *bir* okunabilir.

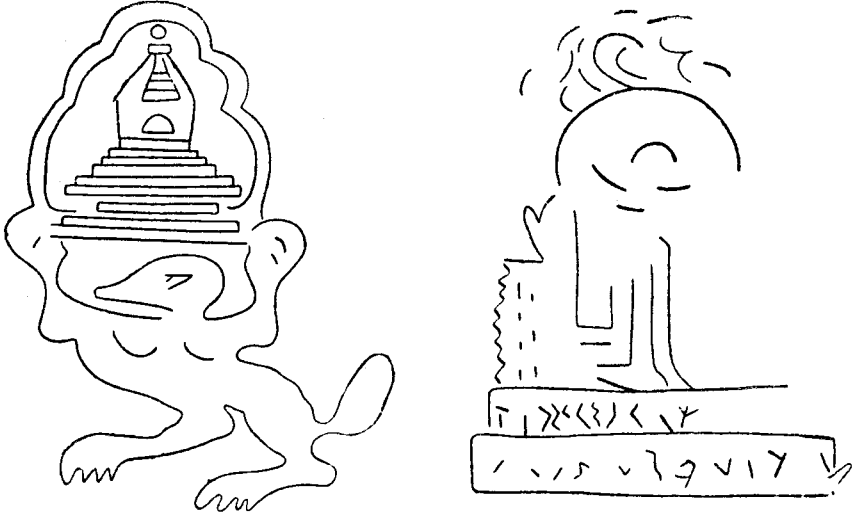
İkinci satırdaki baş harfi izah edemiyen *Maloff* bunu *a, ä* okuyarak kelimeyi hemen "r diye uydurmuştur.

Diğer 3, 4 ve 5 inci harfler de — *Maloffa* göre — "l'nta dir. Bunun manası alında, öndedir. Son tek harf ise "n imiş. Manası fikirdir.

Üçüncü satırın sağdan iki harfi "l'm dir. Bundan sonraki harfleri de tefsir edemiyen *Maloff* ön" . . diye okumuş ve tahavvül diye tercüme etmiştir.

Bu yazıtın biricik sarih bir surette okunabilen ve anlaşılın kelimesi dördüncü satırdır. Bu harf grubu y^rp dir. Yarmak fiilindedir.

Halbuki *Maloffun* verdiği izahata göre kendisinde bir de bu yazıtın resmi vardır. Bu resmi neşretmek zahmetini ihtiyar etmeyen *Maloffun* bu okuması hiç bir kıymeti haiz değildir. *Massonun* vermiş olduğu izahata göre ise bu yazıt daha bir hayli harflerden ibarettir. Biz de bu yazıtın ciddi ve ilmî bir surette kopyası, resmi neşredilinceye kadar sadece mevcudiyetini haber vermekle iktifa etmekteyiz.

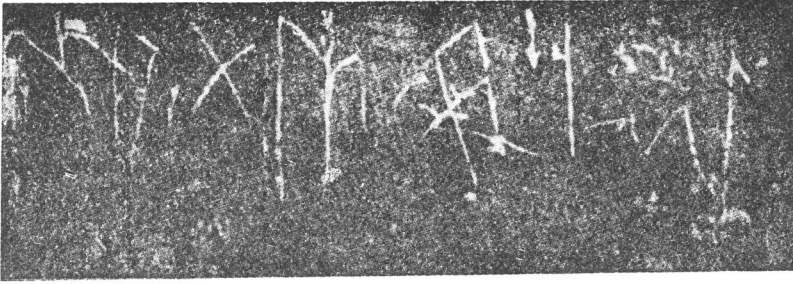
1927 senesinde Mehmet Can Tınışbey tarafından *Taldı Kurgan* kazasında *Kora* çayı ile *Karatal* çayının birleştiği yerde *Karatal* kasabasından üç kilometre mesafede bir taş bulunmuştur.

Resmini yukarıya dercettiğimiz bu taşın üzerinde fantastik bir hayvan resmi bulunmaktadır. Burada resimde görüldüğü gibi iki satır kadar son derece silinmiş yazı vardır. Bu yazılar arasında tektük harflerin Göktürk harfleri olduğu sezilebilmekte isede bunu okumak bugün için mümkün değildir.

Rus âlimlerinden birisi buradaki hayvanın *Fo* köpeği olduğunu kestirebilmiş, diğeri de bir maymun olduğunu ileri sürmüştür.

Moğolistanın cenubu şarkî tarafında yani Doğu Türkistanda, Turfanda bir takım yazıt parçaları elde edilmiştir. (Bk. *Klementz ; Turfan und seine Alterthümer (Nachrichten über die von der kaiserl. Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg im Jahre 1898 ausgerüstete Expedition nach Turfan. St. Petersburg, 1899, s. 38, 81-82)* Bu yazıt parçaları arasında iki tanesi duvara yazılmış olup bunlar da Göktürk harfleriledir. Bu yazıtları *Radloff* okumuş (*Altuigarische Sprachproben aus Turfan, Mezkûr Nachrichten . . s. 81*) isede bütün araştırmamıza rağmen *Radloff*un bu yazısını elde edemedik.

Bu metinlerin buraya fotoğrafını koyarak biz de ayrıca okumağa çalışmaktayız. Birinci yazıtın fotoğrafı şudur :

Buradaki harfler bizim kestirmemize göre şunlardan ibarettir :

✱XΓhX4ΛΓ

Bunları şöyle okuyabiliriz : Işar bitidim. Bitidim yazdım demektir. Işar da has isimdir.

İkinci yazıtın fotoğrafı şudur :

Bu metinde seçilebilen harfler şunlardır :

YİQNƏYƧHİƧHNNƏQJΛ

°şk°ymü 'ni s til kök s l

Fakat bu okumayı son derece ihtiyatla kabul etmek gerekti-. Çünkü buradaki *k* harfi ince sesli harflerle değil kalın sesli harflerle okunur. İni küçük kardeş demektir. Bundan sonra gelen harfler arasında yalnız kök kelimesi okunabilmektedir.

**TALAS VADİSİNDE BULUNAN
BİR AĞAÇ PARÇASI
ÜZERİNDEKİ YAZIT**

Ağaç üzerindeki yazıt (Ağ.)

1936 senesinde Rus âlimlerinden *Maloff* S S S R Fen Akademisi Özbekistan komitesi neşriyatından olmak üzere *Masson* ile birlikte bir risale neşretmiş ve bu risalede *Talas* yazıtlarını bahse mevzu etmiş, üç *Talas* yazıtından sonra ilim âlemine iki yeni yazıt tanıtmıştır. Bu yazıttan birisi bir ağaç parçası üzerine yazılmış bulunuyordu. Yazıtı bulan *Masson*dur. *Masson* 19-XI-1932 de bir mektub ile bu yazıtı haber vermiş ve şu izahatı göndermiştir : “Bütün Orta Asya Cumhuriyetlerinde maden arama ve sondaj işleri esnasında bulunan maddi medeniyet eserlerinin tasnif ve kaydı ile de meşgul oldum. Kırgızistanda *Talas* vadisinde *Açıktaş* mevkiinde bir jeolojik araştırma grubu tarafından açılan sondaj kuyularından birisinin duvarında kurumuş bir ağaç parçası bulunmuştur. Bu ağaç parçasının dışarıya sarkmış olan kısmı kazaen kırılmıştır. Bundan sonra şistin derinliklerine giden diğer ucunu çıkarmak için teşebbüs ettik isede çökme tehlikesi başgösterdiğinden kuyunun duvarını beş metre derinliğinde takviye etmek suretile ağacın küçük bir parçasını çıkarmağa muvaffak olduk. Ağacın diğer parçası çok derinde olduğundan maatteessüf çıkarılamadı.,,

Bu ağacın dört tarafında Göktürk yazısı ile yazılmış ibarelere tesadüf edilmektedir. Yazılar pek ince bir âletle yazılmıştır. *Masson*un verdiği malûmata göre bir çam dalıdır. Ağaç parçaları bir birine muntazam bir surette yanaşmadığına göre hafriyat esnasında parçaların uçları kırılmış demek oluyor. Yazılar son derece ince olarak yazılmıştır. Ve parçaların diğer tarafı kuyunun derinliklerinde kalmış bulunduğundan elimizdeki metin her itibarla nokсандır.

Maloff sonra 1933 senesinde *Masson*dan bu parçaların bir de fotoğrafını almıştır ki bu fotoğrafın kopyasını biz de burada neşretmekteyiz. Parçalar bugün *Ermitaj* müzesinde saklanmaktadır.

Kırık, noksan ve okunması son derece güç olmasına rağmen bu parçaların ayrı bir ehemmiyeti vardır. Şimdiye kadar taşlar, maşrapalar, kâğıdlar, kiremit ve hatta kayış ve yüzük üzerinde bu harflere tesadüf etmekte isekte bir tek ağaç üzerinde bu harflere rastgelmekte idik. Ağaçların kolayca ve çabuk çürümesi her halde bunların zamanımıza intikal etmediğine delâlet eder. Çünkü Göktürk yazısı daha fazla fırça

ile kâğıda yazmak için değil bıçakla tahta üzerine kazmak için vücade gelmiştir. İşte bu ağaç parçaları bu hatırayı zamanımıza ilk intikal ettiren eserler olması hasebile ayrı bir kıymet taşımaktadır.

Bu kadar kısa bir metni bugün bu şekilde sarıh ve kati bir surette okumak imkânsızdır. *Maloff*un okuma tecrübesi de bizce çok defa kabul edilecek bir halde değildir. *Maloff* bir tek harfi bir kelime gibi başına ve sonuna sesli harfler koyarak okumağa gayret etmiş ve şimdiye kadar malûm olmayan harfleri de uydurmuştur. Bu metinlerin kısa olması ve bir takım yeni harfleri de ihtiva etmesi dolayısıyla evvelce de arzettiğimiz gibi sarıh bir surette okumağa mani olmaktadır. Binaenaleyh biz de *Maloff*un okuma tecrübesini arzedip kendi mütalâa ve araştırmamızı buna ilâve etmekle iktifaya mecbur olduk.

Birinci satırın asıl metni :

ʃ ʁ x ɔ

ʃ ʁ ɔ ʃ ʁ ɔ ʃ ʁ ɔ

Sağdan itibaren ikinci harfi *Maloff* *g'p diye okuyor. Ve kelimeyi *ag.* yani yükselmek, çıkmak manasına gelen kelime ile izah ediyor. Ona göre başdaki harf *g* harfidir. Çünkü *Talas* vadisinde bulunan diğer yazıtlarda (Bk. cilt II, s. 137) bu tarzda yazılmış bir harfe tesadüf etmekteyiz ki orada bu harf *g* okunmaktadır. *Maloff* bunu ʃ harfinin başka bir variantı telâkki etmektedir.

Biz bu metni okumak için temamilen başka bir usul takib ettik. Evvelâ her harfi ayrı ayrı yazıp metinde kaç defa tekerrür ettiğini göz önüne aldık. Ve bunu göz önünde tutarken harflerin Göktürk alfabesindeki delâlet ettiği sesleri asla nazarı itibara almadık. Ve neticede en çok geçen harflerin sesli harf veya Türk dilinde çok kullanılan harfler olduğunu kabul etmek yolu ile bu metinleri halletmeğe çalıştık. Şurası dikkatimizi çekti ki *Maloff*un okuduğu metinde bir tek *r* harfi geçmemektedir. Halbuki buna imkân ve ihtimal vermekteyiz. Binaenaleyh bu başdaki harfi ʃ harfinin variantı değil ↑ harfinin variantı telâkki etmekteyiz. O halde bu kelime bize göre *r'p dir. Bu fiilin metinlerde *erikli*, *ermiş*, *erdi*, *erdük*, *erür barur* şekilleri geçtiği gibi *erip* şekli *Uygur* metinlerinde geçer. (*W. Bang, Gabain; Analytischer Index*)

Burada üçüncü ve dördüncü harfleri ben—*Maloff* gibi—*şu diye okuyorum. Bu kelime *aş.* fiilinin gerundium şeklidir. (Bk. *Thomsen*,

Insc. de l'Orkh, s. 211) say. fiilinden *sayu* olduğu gibi *aş*. fiilinden de *aşu* şekli vücutte gelebilir.

𐰃 harfini *Bang* başı ifade eden bir ideogram telâkki etmektedir. (*Turcica*, 288-89) Bu harf Türk yazıtlarında pek nadir olarak bir kaç yerde geçmektedir. *Tonyukuk* yazıtında (satır : 26) *ı bar* 𐰃 *aşdımız* ibaresi vardır. *Thomsen* bu harfi okuyamıyarak *Ibarı aşdık* diye tercüme etmektedir. (*Turcica*, 82) Halbuki buradaki ibareyi *Bang ı bar başı aşdımız* diye izah etmektedir. (Mezkûr eser ve yer) *I* sözü malûm olduğu veçhile ağaç, nebat demek olduğuna göre *Bang* haklı olarak *ı bar* kelimelerini de ağaçlı, nebatlı diye tefsir etmektedir.

>𐰃 harflerini *Maloff* 'lt'm diye okumaktadır. Buraya kadar okumağa çalışdığımız ibareyi *Maloff* dağ geçidinden (geçdim) aşdım. Yahud dağın tepesini aşarak aldım, geçebildim diye tercüme etmektedir. Biz de başdaki harfleri başka türlü okuduğumuzdan bunu şöyle tercüme etmekteyiz : *erip, yetişip tepeyi aşarak aldım.*

^ 𐰃 harflerini de *Maloff* 'b 'ş'iğ diye okumaktadır. Halbuki bunu b'ş diye de okuyabiliriz. Hattâ b'ş'iğ diye de okumak mümkündür.

𐰃 𐰃 harflerini *Maloff* 'm 'd'iş 'çu tarzında okumaktadır. Ve ona göre tercümesi de *şimdi kapları açarakdır*. Şimdi sözünün *amti*, *imdi* şekilleri malûm isede sadece *am* sözünün şimdi manası bizce malûm değildir.

İkinci satır :

𐰃 (> 𐰃 𐰃) , { () } 𐰃 𐰃 > 𐰃 𐰃 𐰃 𐰃 𐰃 𐰃 𐰃 𐰃

Birinci harfi *Maloff* 'ğ diye okuyor. Ve bu sözü bizdeki *ek* ve *iğmek* sözleri ile mukayese etmektedir. Biz diğer satırlarda geçdiği yerlere bakarak bu harfin 𐰃 • 𐰃 harflerinin aynı olduğunu zannetmekteyiz. Bu takdirde üç harfi 'gup diye okuyabiliriz. Halbuki *Maloff* bunları 'ğ op' tarzında okumaktadır. Obo, oba kurgan, taş yığını manasına gelir.

𐰃 𐰃 harflerini *Maloff* 'ç'iş'p diye okuyor. Biz de 'ç'iş'p tarzında okumağı daha muvafık bulmaktayız; fakat her iki okuma tarzı da son

derece şüphelidir. *Malloff* bu sözü "yeni yoldan birbirine yardım ederek (yolu) beraber açarak,, diye yersiz bir surette tercüme etmektedir.

)} harflerini "gu okuyan *Maloff*)^ harflerini de iğ'p diye okumaktadır.

Bu satırda)} 'nç'p sözü her halde sarıdır. Bunu *Maloff* çok haklı olarak yerinde bir surette okumaktadır.

Sonraki harfler sıra ile g-nç-u-p-s-k-m-u-g-ç dir. Bu harflerden bir mana çıkarmak imkân haricinde olduğu gibi bunların ses kıymetleri dahi şüphelidir.

Üçüncü satır :

x (} } } } } } } } } } }

Başdan üç harfi *Maloff* "g'lt'm diye okumaktadır ve bunu yanaşdım diye tercüme etmektedir. Ben başdaki harfi r okumaktayım. Binaenaleyh bu harf "r diye okunabilir. Diğer } } } harf grubunu da "ltm's diye okuyabiliriz. Halbuki *Maloff*) harfini n" diye temamilen yersiz olarak okumuş ve işte, burada diye tercüme etmiştir.

} } harflerini *Maloff* y"z' yani ova diye okumak istemiştir. Ben ise bundan sonraki harf ile birlikte y"s'ç diye okumaktayım. Bu kelime *Irk bitiğ*de de geçmektedir. (Bk. cilt II, s. 83) Kâşgarîde de vardır. (III, 6)

} } } harflerini *Maloff* "gz'g diye okumaktadır. Biz birinci ve üçüncü harfleri r olarak okuduğumuzdan bu harf grubunu da "r "z "r diye okuyabiliriz.

(harfi *Maloff*a göre ş dir. Bu harfleri *Maloff* hep birden "g's "d(ğü) diye okuyor. Çubuğun müteakip kısmı kırılmış olduğundan bu harfleri katıyetle okumağa imkân yoktur.

Dördüncü satır :

Baştaki iç harfini *Maloff* diğeri ile birlikte *çu tarzında okuyup açarak, yolu açarak diye tercüme ediyor. Sonraki iki harfi de āğiz “yüksek,, diye izah ediyor. Biz € harfini kalın g okuduğumuz için bu harfleri iç Og“z diye okumaktayız.

> □ harfleri *Maloffun* da kaydettiği gibi *şu yani aşarak'dan başka bir şey olamaz.

Maloffun bu okumalarından sonra hepsinin tercümesi de — ona göre — şöyledir :

1 - Kalkarak, ben dağın tepesini aşdım. Kendi ev arkadaşlarını, şimdi kapları açarak . . .

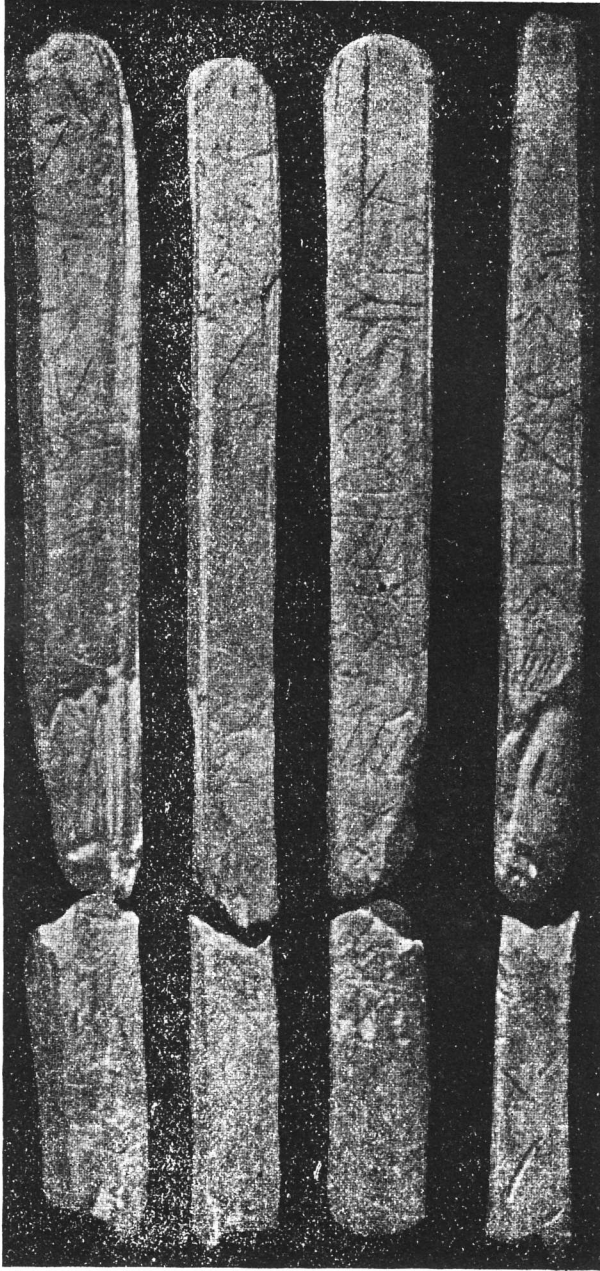
2 - en kenar (dönemeçte, kenarda bulunan) ova, vadi (yahut : taş yığını, kurgan, kurbanlık taş yığını) yeni yolda dağın tepesinden aşarak, birbirlerine yardım ederek yukarı tırmanak, çıkarak, bu suretle eğerek, çevirerek . . .

3 - Ben yanaştım. İşte — ova, düzlük. (dağın ağız) iç deresinden geçerek, çıkma iyi . . .

4 - (yolu) açarak vé yükseğe aşarak, azıcık . . .

Bu okuma ve tercüme bizce asla varid değildir. *Maloffun* okumasına göre bu çubuklar bir dağı aşan adamın kayıtlarından başka bir şey değildir. Halbuki bizim okuduğumuz kelimelerden şunu istihraç etmekteyiz ki bu çubuk bir haberi ihtiva etmektedir ve Türk tarihinde gördüğümüz veçhile bir başbuğa gönderilen haberdir.

Çubukların diğer kısımları da çıkarılır ve bu hususta daha uzun metinler elde edilirse tabii metinler sarih bir surette okunabilecektir. Bu metinlerin Garbî Türkistanda bulunması ve bunu takip eden son bahsimizde bahse mevzu edeceğimiz *Sekel* Türk metinleri ile çok yakın bir benzerlik arzemesi bu alfabenin Garbî Göktürkler arasında kullanılan alfabe ile *Sekel* alfabetesinin bir intikal devresine ait olduğu zannını kuvvetlendirmektedir.

Tahta çubuklar.

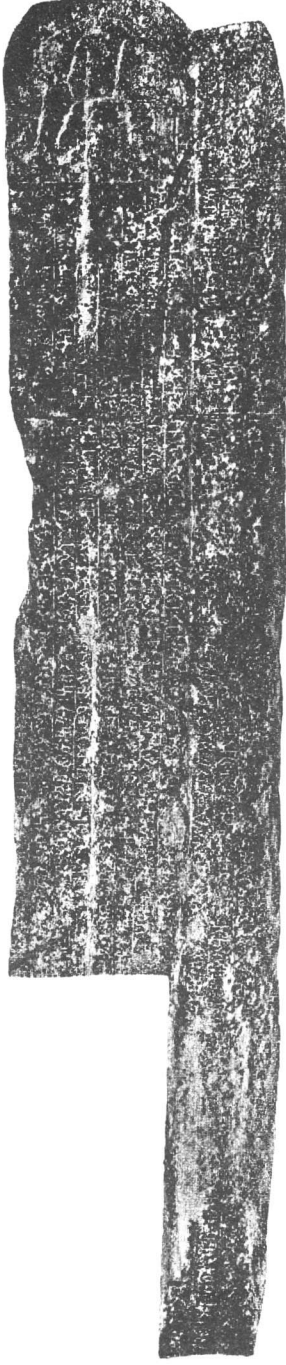
Bazı Türk yazıtları.

Sekel Türk yazıtlarına başlamadan evvel okuyucularımıza şimdiye kadar arzettiğimiz eserlerde bilhassa *Ongin* ve *Tonyukuk* yazıtlarının asıllarını da sunacağız.

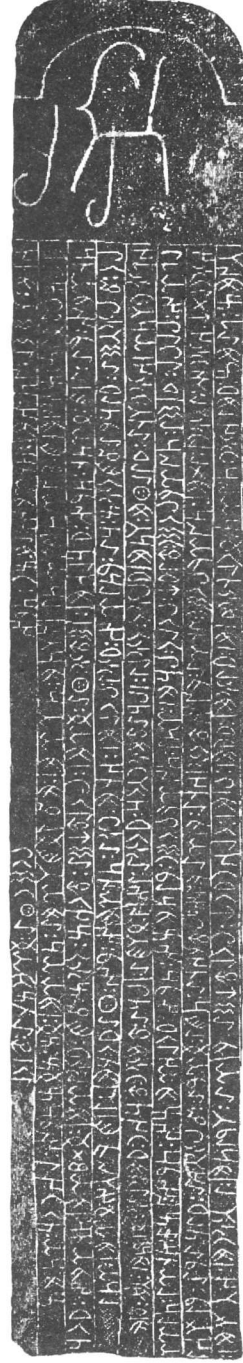
Malûmdur ki eski Türk eserleri Finler ve Ruslar tarafından neşredilmiştir. Bunlar bugün için ihticaca salih olmadığı halde kolay elde edilir eserlerden değildir. Hattâ Finlerin neşrettiği eseri biz dahi uzun aramadan sonra bizzat Soci t  Arch ologique'e müracaat ederek elde edebildik. Binaenaleyh bunları burada okuyucularımıza arzetmeği faydalı bulmaktayız. Hem bu suretle Göktürk yazısı ile yazılmış bütün yazıtlar bu  c ciltte resimlerle birlikte bir araya toplanmış oluyor ; fakat şurasını da ehemmiyetle arzetmek isteriz ki Göktürk yazısı ile yazılmış eserler sadece bu  c ciltte toplamış olduğumuz yazıtlardan ibaret değildir. Orta Asya daha yüzlerce Türk eserile doludur. Rus araştırıcıları her fırsatta yeni eserlerle karşılaşmaktadır. Daha sonra mevcudiyetini bildiğimiz halde elde edemediğimiz bir yazıt da vardır. Bu yazıt *Ulukem İçim* yazıtıdır. Yazıtı bulan Fin  limlerinden *Gran * d r. *Gran * bu yazıtın bir kopyasını *Thomsene* göndermiş, *Thomsen de Turcicada* (s. 69) bu yazıtın mevcudiyetini haber vermiş ve yazıtın * gri bim tört bin atl(arım)* ibaresini bahse mevzu etmiştir.

Biz de Fin  limlerine müracaat ederek bu yazıtın bir kopyasını elde etmek için teşebb satta bulunduk isede araya harbin girmesi teşebb s m z  semeresiz bıraktı.

Binaenaleyh bu ciltten sonra  c ciltte neşredilen eserlerin l gat esini okuyucularımıza arz ile iktifa edeceğiz. Ve yeni çıkacak olan eserlerle *İçim* yazıtını elde edince bunları ayrıca risale halinde okuyucularımıza arzedeceğiz.

Ongin yazıtının 8 satırlık cephe tarafı 4 satırlık sağ tarafı. Taşın üstünde damga göze çarpmaktadır.

Ongin yazıtının cephe tarafının rötuş edilmiş şekli.

Ongin yazıtının sağ tarafı ve ufki yazıt.

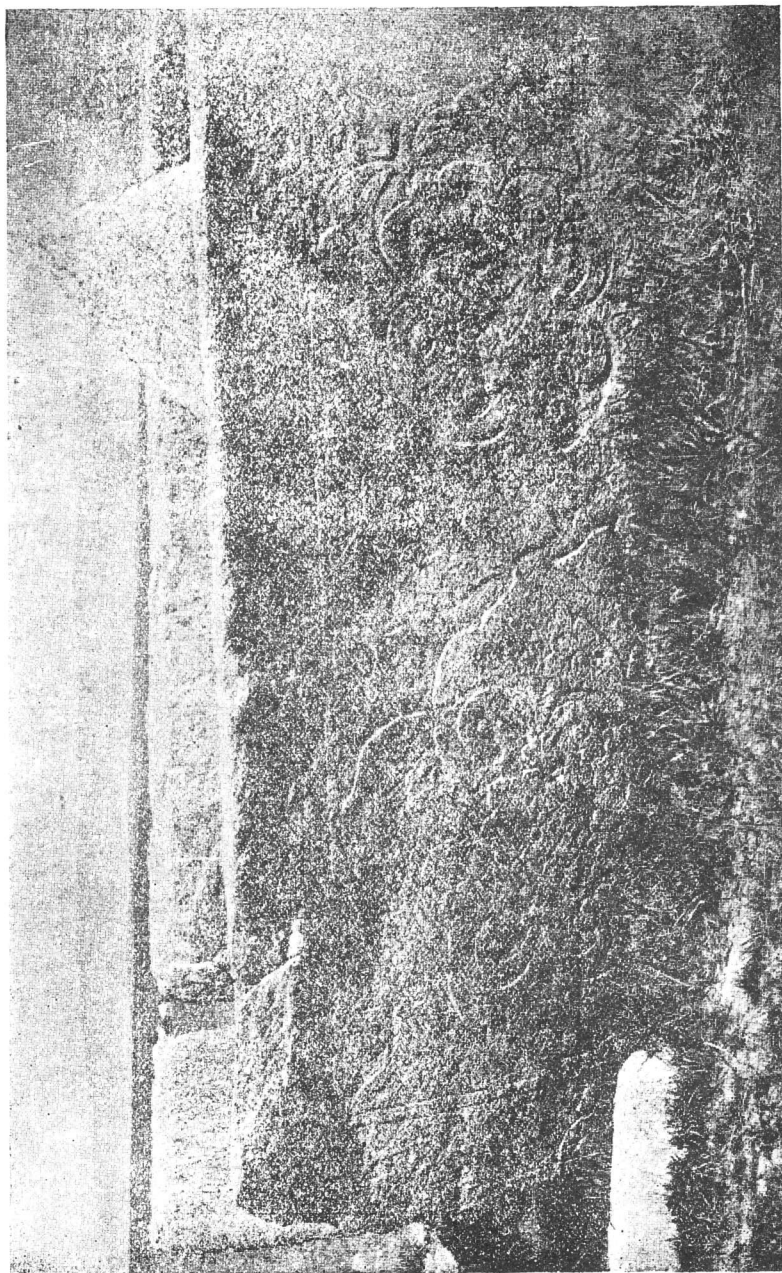
Ongin yazıtının alt nihayeti.

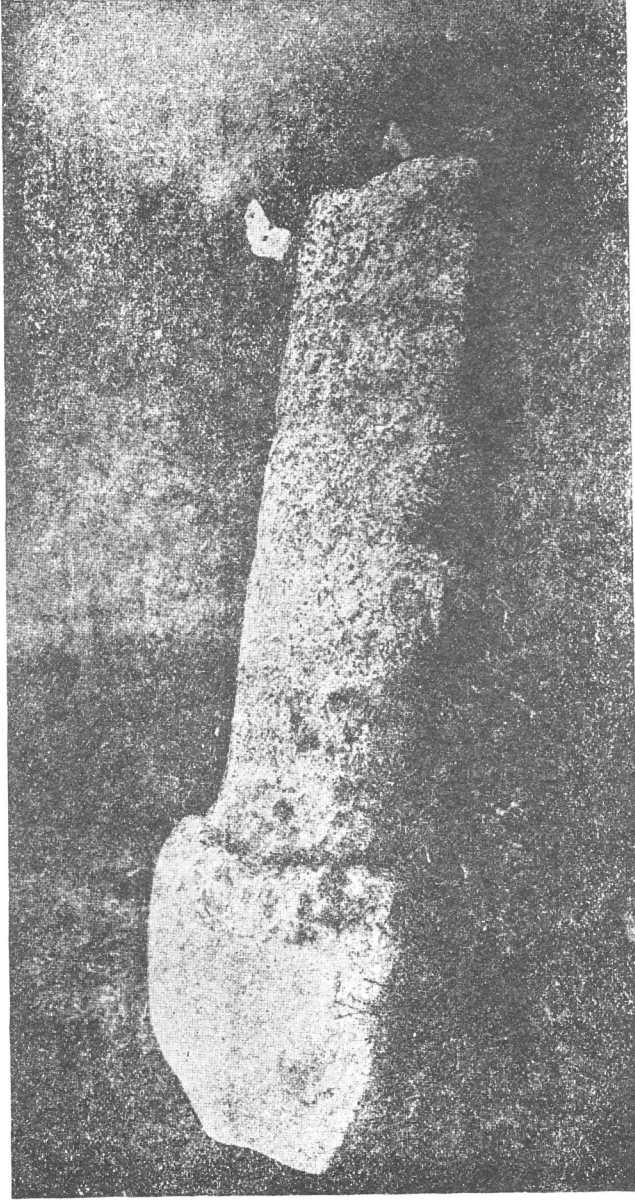
Mezardan başlayan taş sıralarında birinci taşın üstündeki ibare.

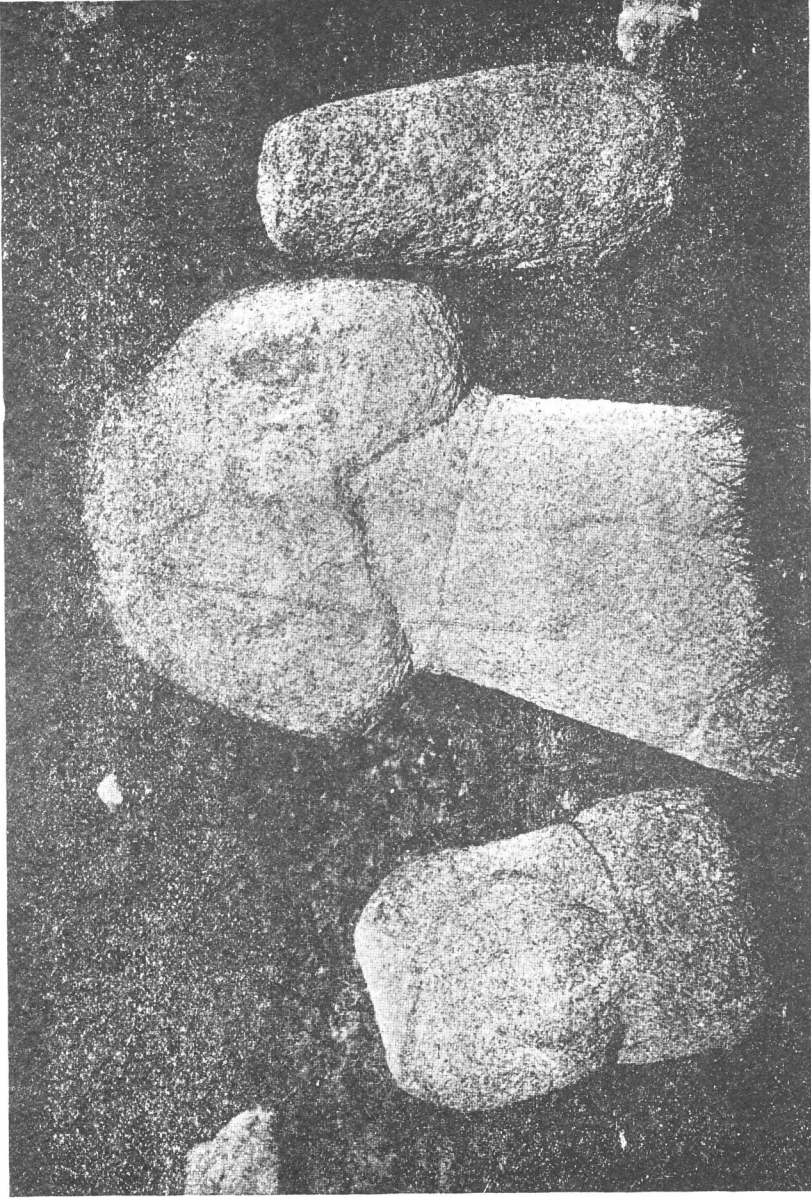
Tonyukukun mezar yerinin umumi manzarası.

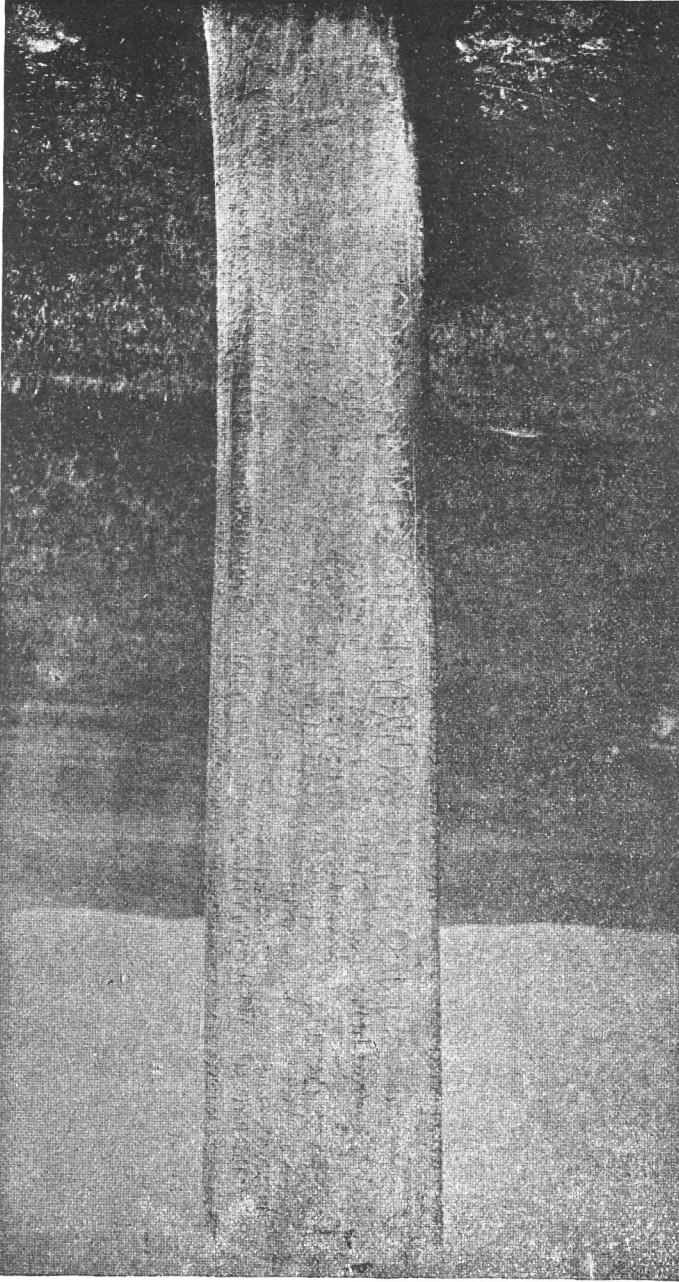
Lâhdin yan tarafındaki cepbe üzerinde bulunan tezyinat.

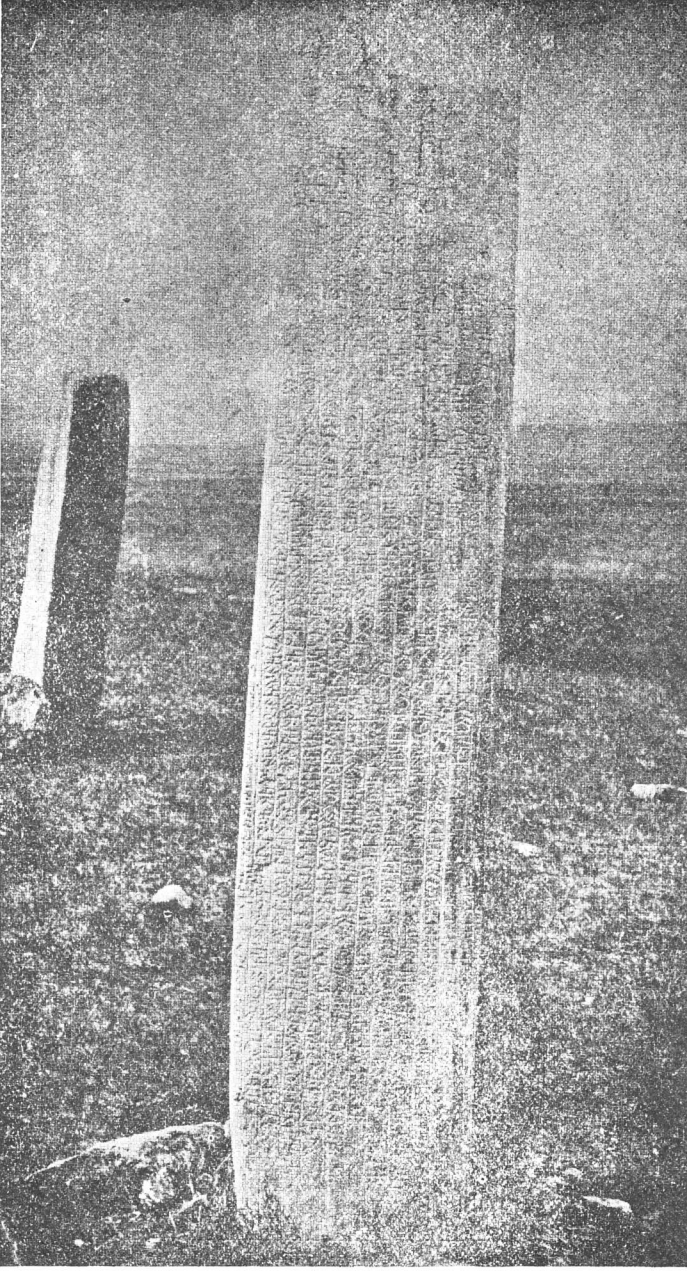
Lâhdin şimalı şarki tarafında bulunan bir taş.

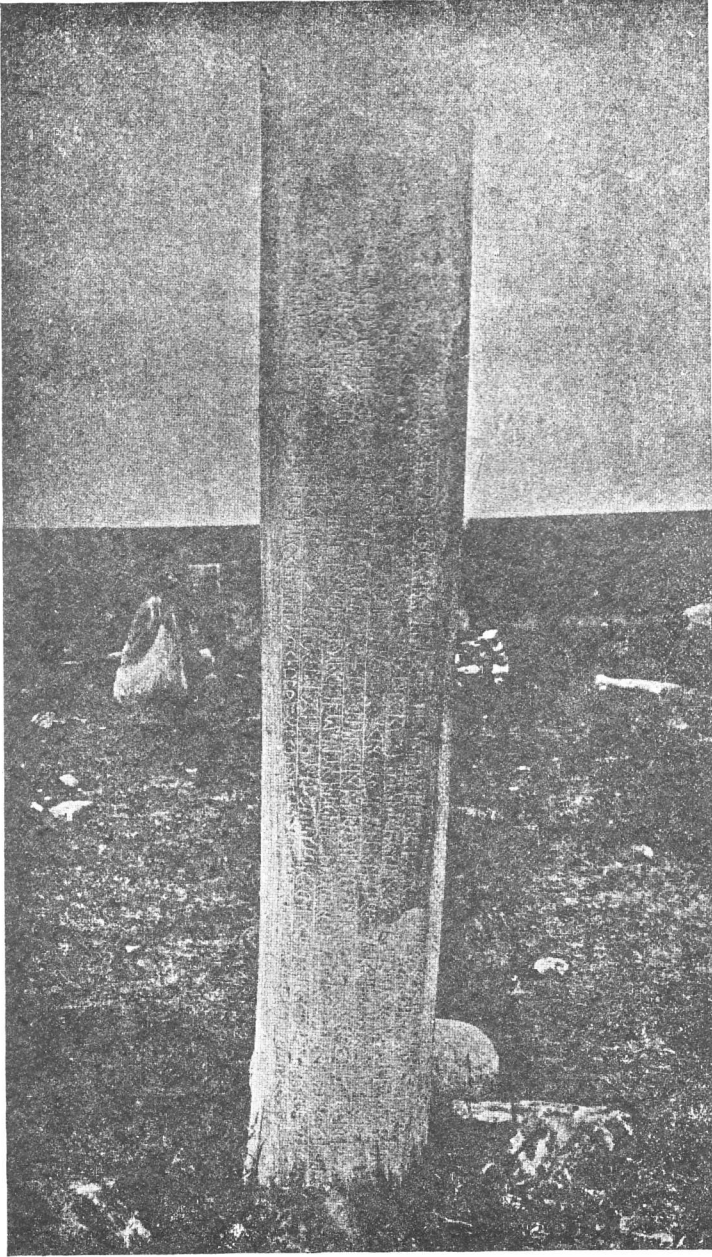
İki heykel; biri ayakta duran, diğeri oturan insanı tasvir etmektedir.

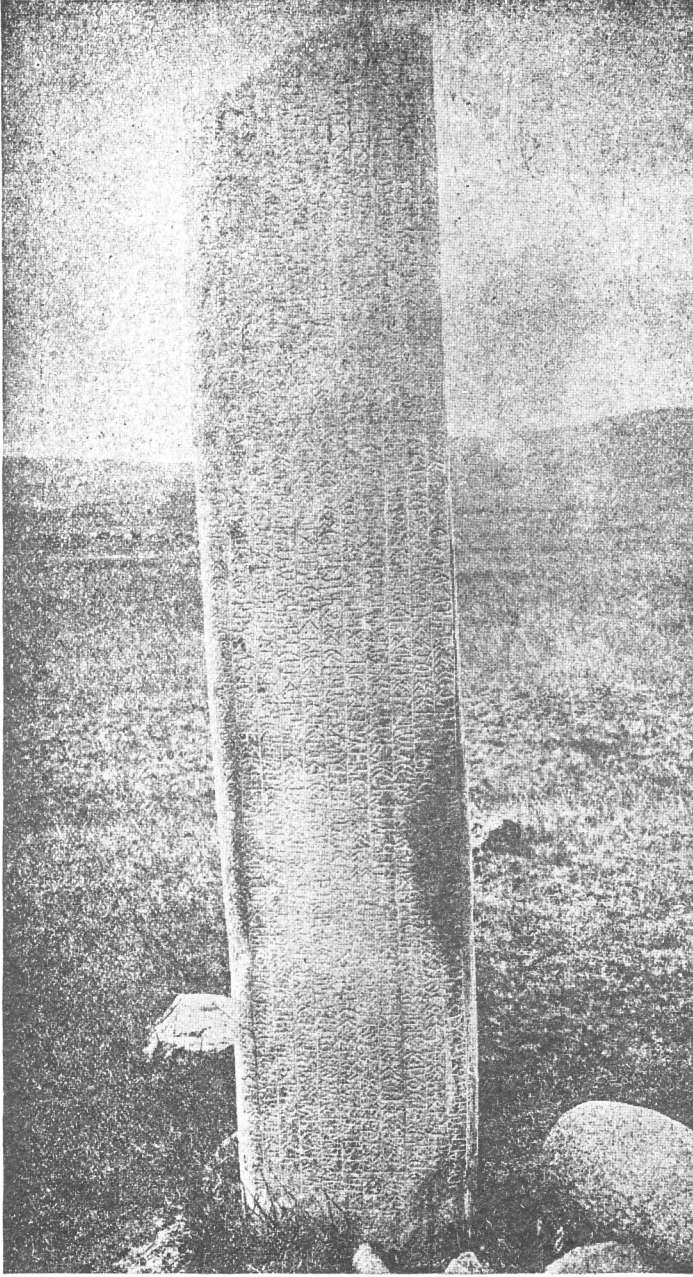
Tonyukuk yazıtının birinci taşının 1-7 satırını ihtiya eden batı tarafı.

Tonyukuk yazıtının cenup tarafının 8-17 inci satırlarını ihtiva eden cephesi.

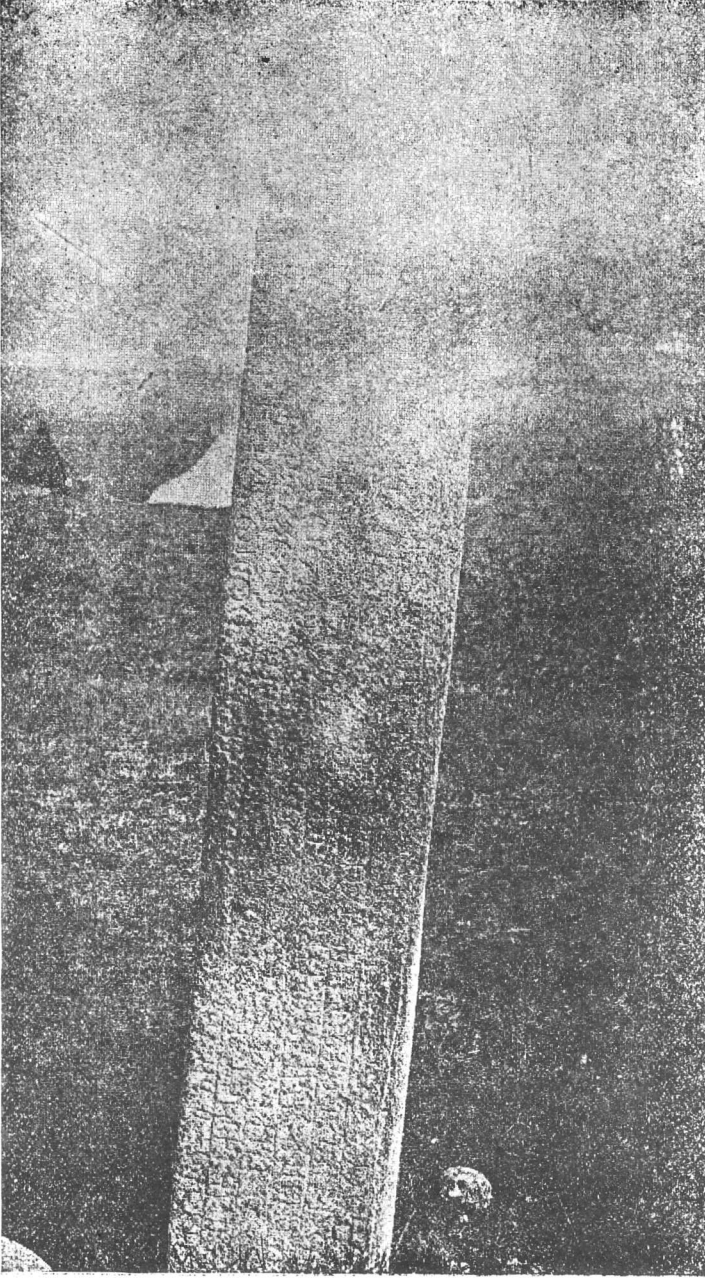
Tonyukuk yazıtının doğu tarafının 18-24 satırlarını ihtiva eden cephesi.

Tonyukuk yazıtının şimal tarafının 25-35 inci satırlarını ihtiva eden cephesi.

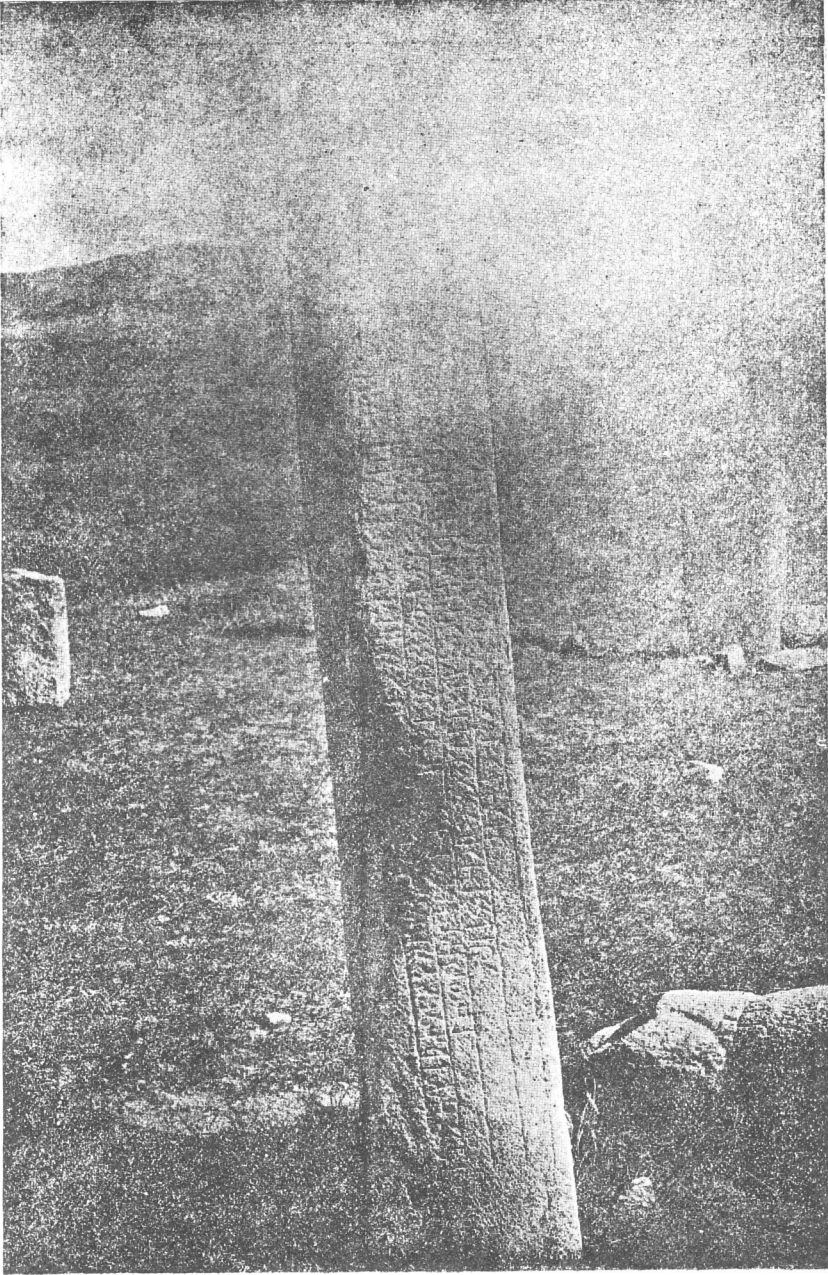
Tonyukuk yazıtının ikinci taşındaki batı tarafı 36-44 üncü satırlarını ihtiva eden cephesi.

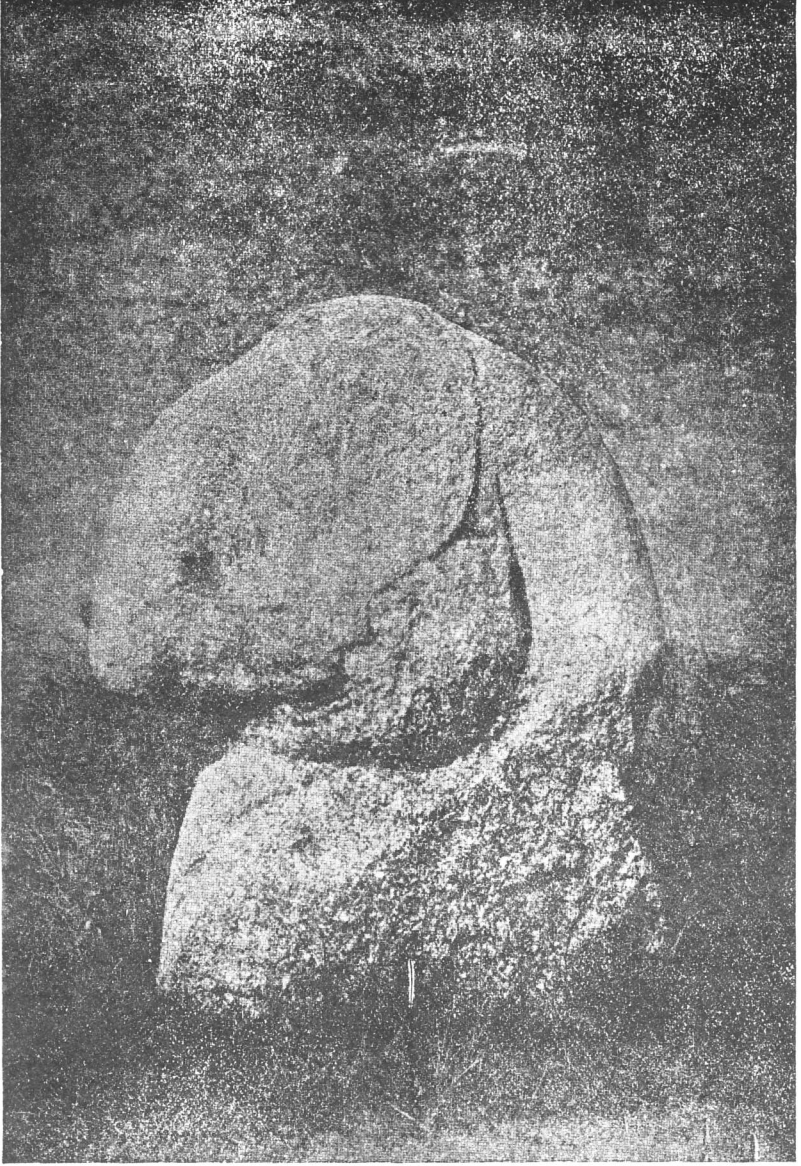
Tonyukuk yazıtının 45-50 inci satırlarını ihtiva eden cenup tarafı.

Tonyukuk yazıtının 56-58 inci satırlarını ihtiva eden doğu tarafı.

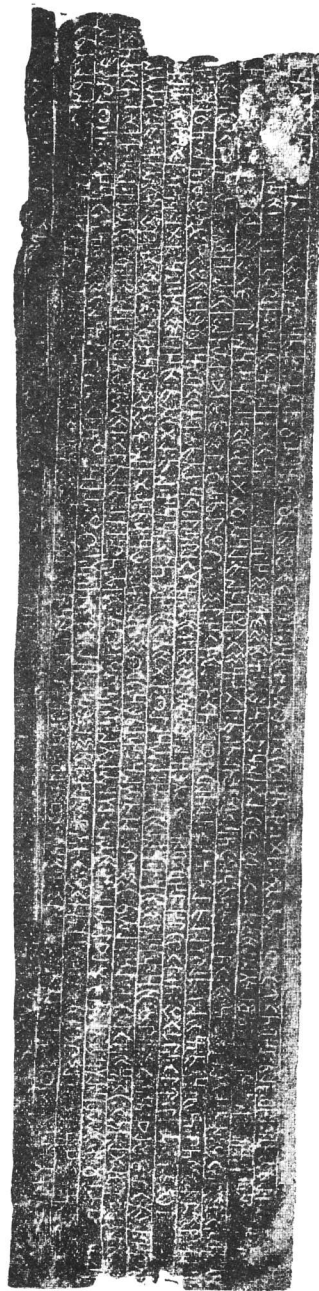
Tonyukuk yazıtının 59-62 inci satırlarını ihtiva eden şimal tarafı.

Tonyukuk yazıtı civarındaki bir taş heykel.

1-7 inci satrlar.

8-17 inci satrlar.

18-24 üncü satrlar.

25-35 inci satrlar.

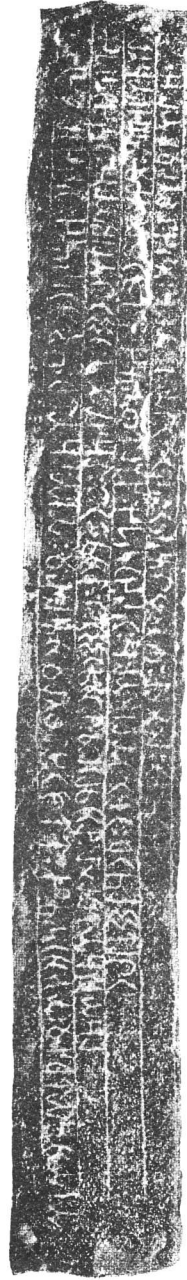
36-44 üncü satırlar.

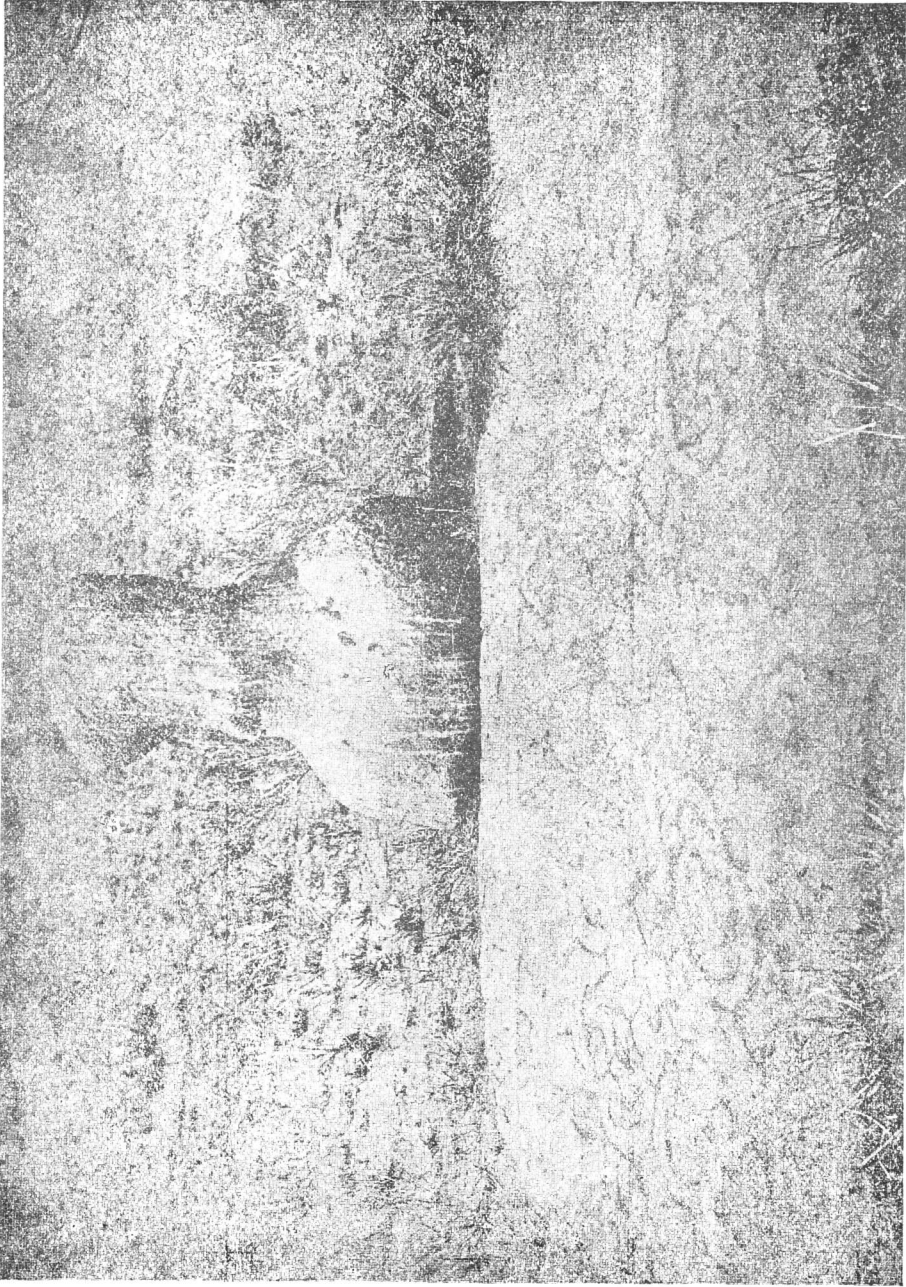
45-50 inci satırlar.

51-58 inci satrlar.

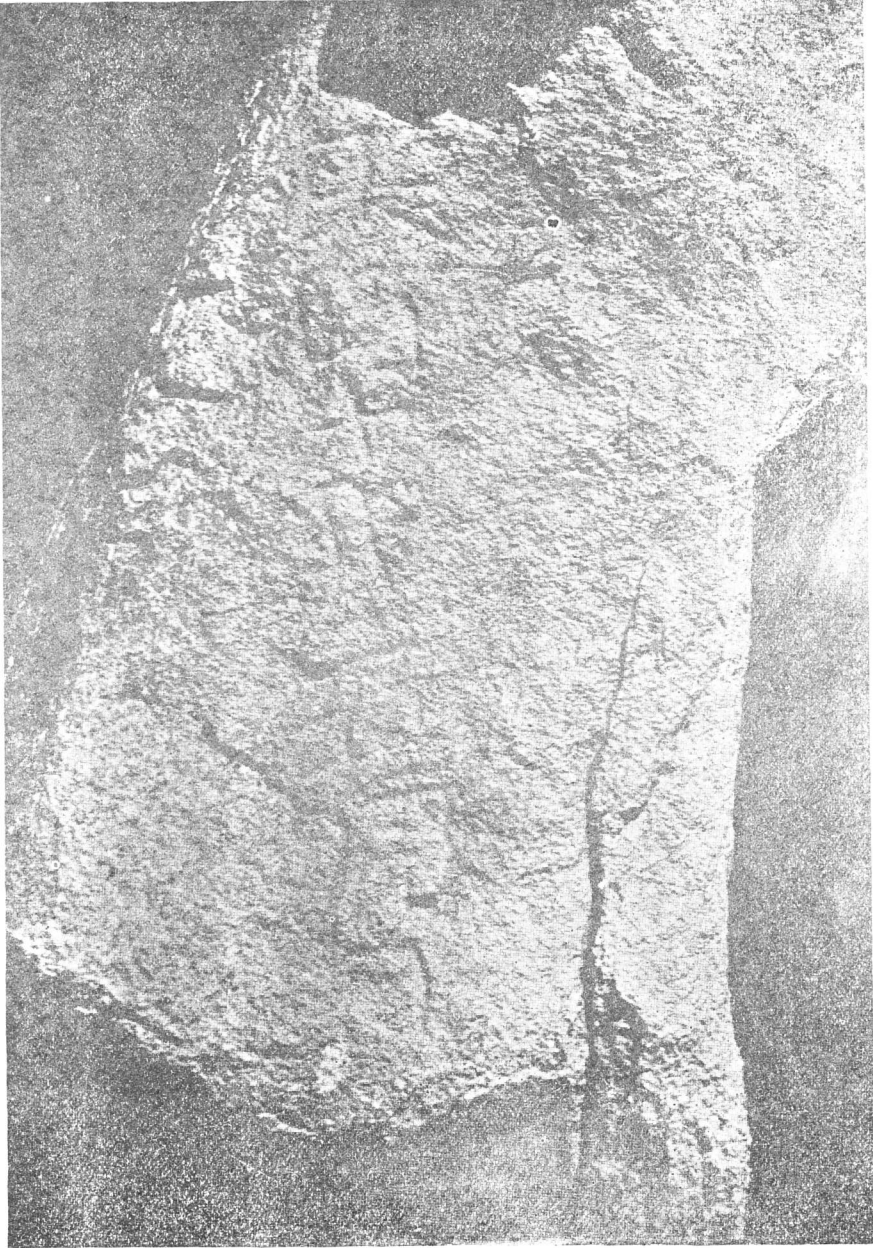
59-62 inci satrlar.

Bir eski Türk mezar yeri.

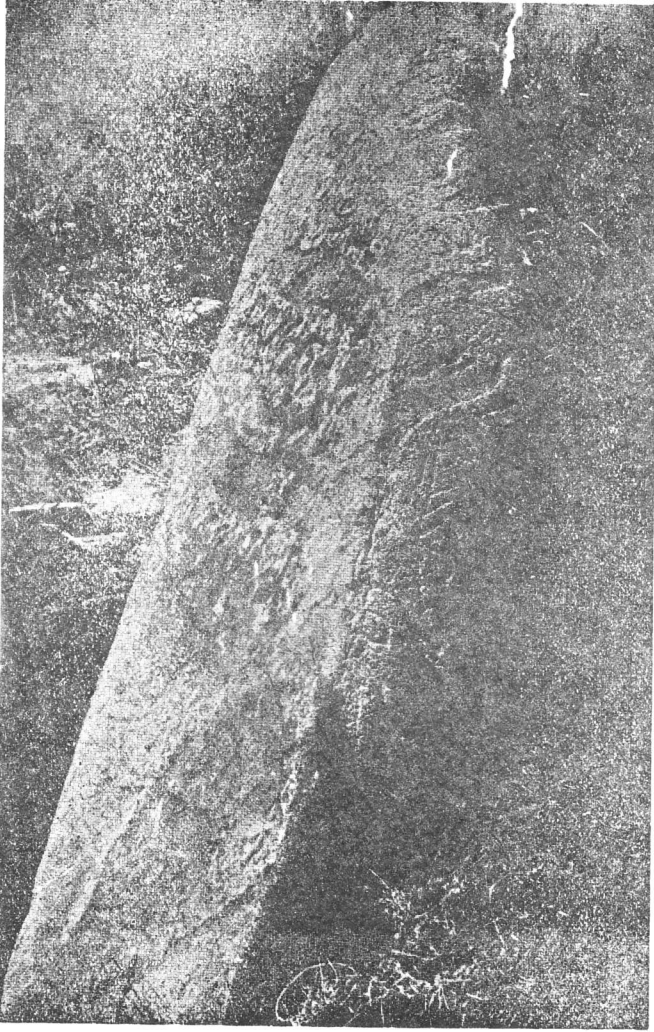
Hayvan resimlerini ihtiva eden taş.

Sulbur-Ula kayasının garp takafındaki Çince metin.

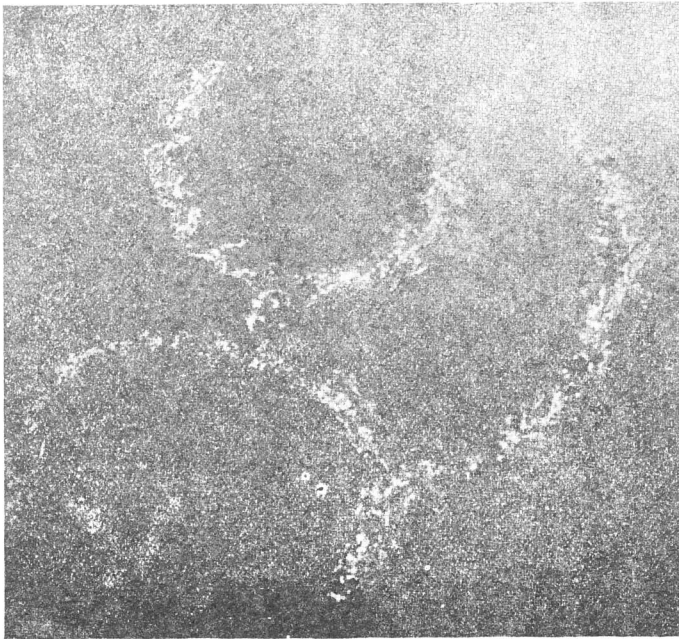
Çince yazıt.

Hoyur Burtu nor havalisinde bir taş.

Sulbur-Ula'da bulunan damga resmi.

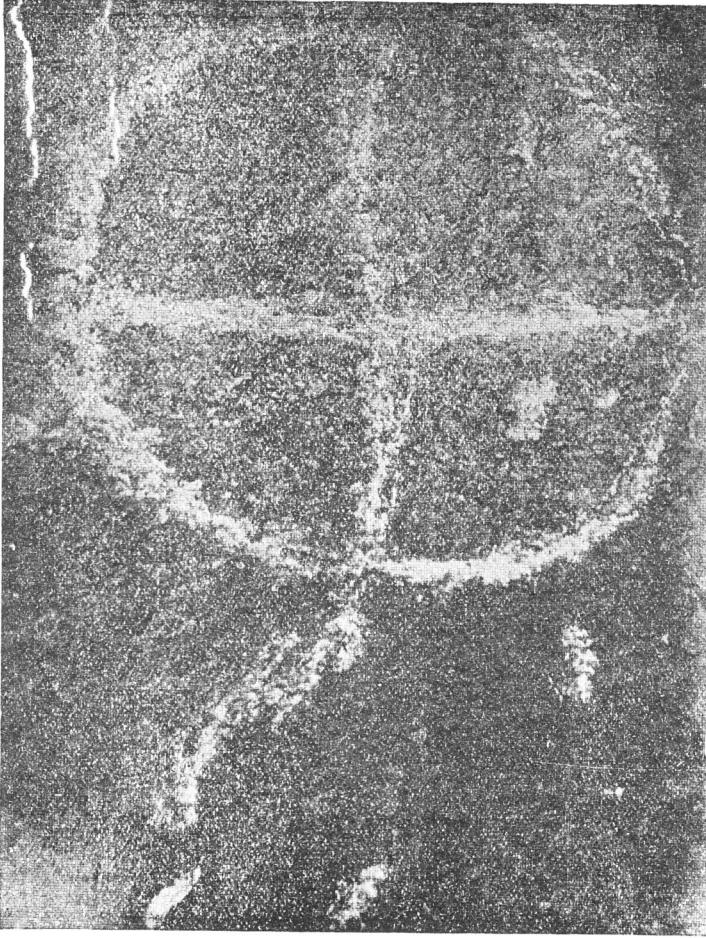
Sulbur-Ula kayasında görülen damga.

Sulbur-Ula kayasında bulunan damga

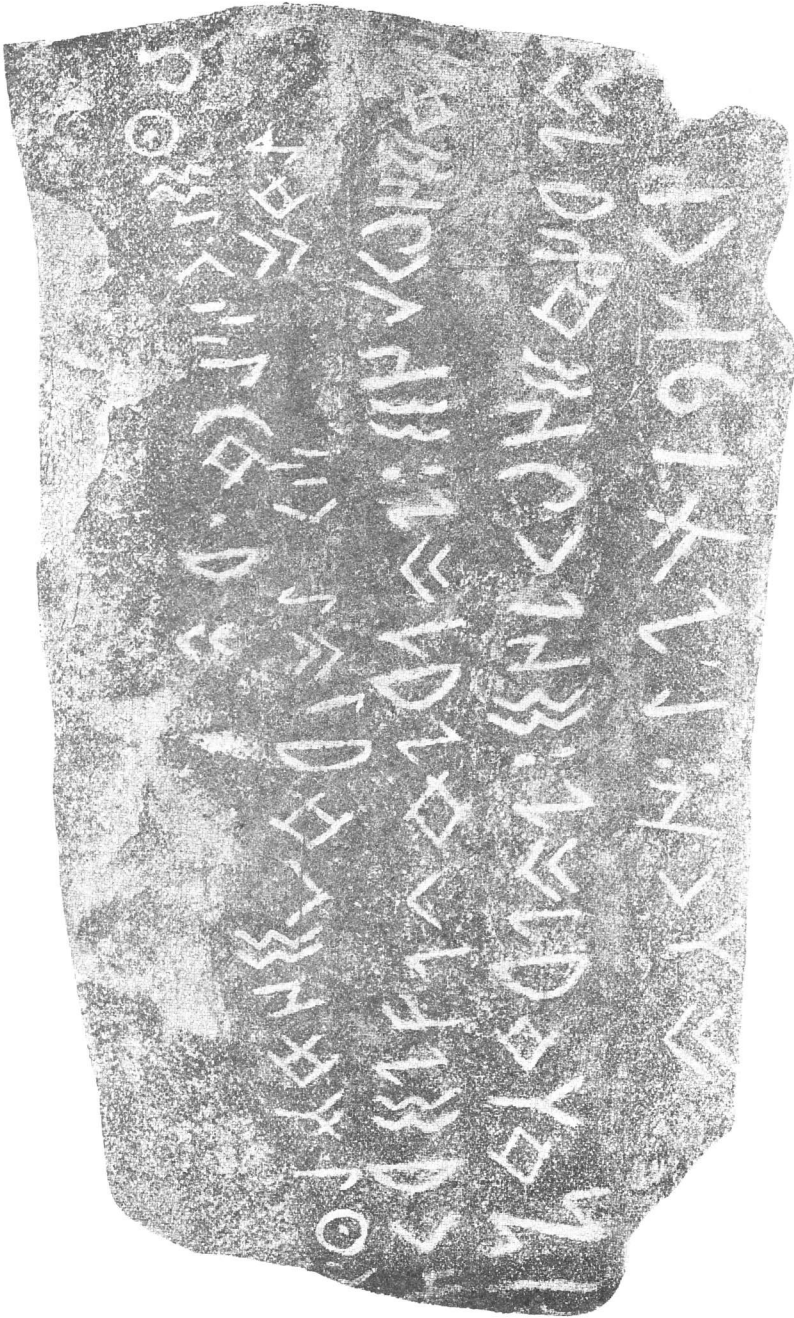
Sulbur-Ula kayasında bulunan damga.

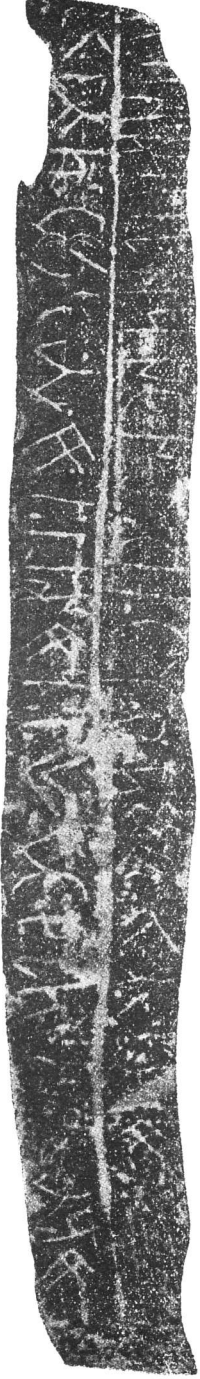
Sulbur-Ula kayasında bulunan damga.

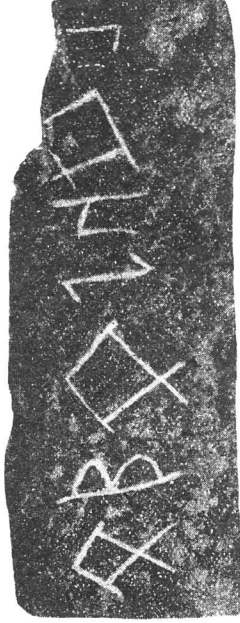
Sulbur-Ula kayasında bulunan damga.

Çakul yazıtı.

Altın köl II, c.

Çakul yazıt ; II, satır 2 sonu.

SEKEL TÜR K ESERLERİ

Sekel Türk eserleri.

Eski Osmanlı tarihlerinde Erdel adile anılan Transilvanyada bugün dahi *Sekel* adında bir kavim yaşamaktadır ki bunlar XIII üncü yüzyıldan itibaren Macar tarihlerinde zikredilmeğe başlanmış olup bu çağlarda Macarlara bağlı olarak bulunmakta ve Macar müttehidesi içinde yarım müstakil olarak yani ayrı bir teşkilât ile idare edilmekte idi.

Sekeller arasındaki ananevî tevatüre göre bunlar Attila Hunlarının bakiyesidirler. Bu ananeye uzun zaman tarihî bir hakikat olarak bakılmış, hattâ bunun aksini iddia etmek cesaretini dahi gösterememişlerdi. En nihayet XVIII inci yüzyılda *Fasching Ferencz* ve *Timon Samuel* bu eski ananenin aksini iddia etmişler, *Sekellerin* Macar kralları tarafından hudut muhafızı olarak Erdele yerleştirilmiş bir Macar boyu olduğunu ileri sürmüşlerdi. İşte bu çağdan sonra birçok ilim adamları bu mesele ile uğraşmış, bu kavmi Yas, Kuman, Peçenek, Avar, Esegel-Bulgar, Kabar ve Macar aslından göstermişler, bir kısım âlimler de bunların en eski çağlardan beri buralarda yerleşmiş müstakil bir kavim olduğunu ileri sürmüşlerdir. (1) Bütün bu birbirini nakz eden nazariyelerden sonra bugün Macar âlimleri bu kavmin Avar Türklerinin bakiyesi olduğunu kabul etmektedirler. (2)

Sekel kavim adının aslı hakkında evvelce bu ismin Macarca olduğu ve Macarcada da kelime hudut muhafızı manasına kullanıldığı ileri sürülmüş isede bugün *Thury Jozsefin* izahı kabul edilmiştir: *Thuryye* göre bu kelime Çağatay lûgatindeki *sigil* kelimesinin aynıdır. Şeyh Süleyman bu kelimeyi necib, soyu, nesli pâk olan diye tercüme etmektedir. (3)

İşte bu Avar Türklerinin bakiyesi olan ve bugün Transilvanyada oturan *Sekellerin* kendilerine mahsus yazıları olup bu yazılarla bıraktıkları eserler de vardır. Fakat *Sekeller* tarih yüzüne çıktıkları zamandan beri Macar dilini almış olduklarından bıraktıkları eserlerin dili de tabii Macarcadır. Mahza bu sebeptendir ki Macarlar bu *Sekel* yazısını

(1) Bu hususta literatür Sebestyén Gyula'nın A Székelyek neve és eredete, 1897 adlı tetkikinde mevcuttur.

(2) Hóman Bálint, A Székelyek eredete, 1921; Sebestyén Gyula; Az Avar-Szekely kapcsolat emlékei, 1899, Karacsonyi; A Székelyek eredete, 1905.

(3) Thury Jozsef; A Székelyek eredete, 1898; Şeyh Süleyman, Çağatay lûgati, İstanbul tabı, s. 199.

kendilerine mal ederek buna Macar yazısı adını vermektedirler. Halbuki aşağıda tafsilâtile izah edeceğimiz veçhile bütün eski tarihî kaynaklar bu yazının *Sekeller* tarafından kullanıldığını çok sarîh bir surette kaydettikleri gibi Macar topraklarında bu yazı ile yazılmış bir tek eser dahi bulunamamıştır. Bulunan bütün eserler hep *Sekeller* arasında yani Transilvanyadadır.

Sekel yazıları hakkında malûmat veren eserleri tetkik edersek bu cihet daha vuzuh ile meydana çıkar : *Sekellerin* yazısından ilk defa olarak bahseden *Simon Kézanın* kronikasıdır. 1282-85 yıllarına ait olan bu eserde şu malûmatı bulmaktayız : “*Hunlardan* daha üçbin adam kalmıştı ki bunlar *Krumheld* harbinden kaçarak kurtulmuşlar, Garp kavimlerinden korktuklarından Arpad zamanına kadar *Çigla* ovasında kalmışlar ve burada kendilerine *Hun* değil *Sekel* adını vermişlerdir. Bu *Sekeller Hunların* bakiyesidir. Vaktaki bunlar Macarların Pannoniaya ikinci defa geri geldiğini öğrendiler, bu geri dönenleri *Ruthenia* hududunda karşıladılar ve birlikte Pannoniayı istilâ ettiler. Bundan pay aldılar ; fakat Pannonia düzlüğünde değil Ulahlarla birlikte hudutlardaki dağlar arasında kaldılar. Söylendiğine göre burada Ulahlarla birleştikleri için bunların harflerini kullanırlar., (1)

1358 senesine ait olan Viyana resimli kronikasında *Simon Kézanın* verdiği bu malûmat hemen aynen tekrarlanmaktadır. Bu kaynaklarda verilen izahatta bu yazıyı *Sekellerin* Uahlardan aldığına dair olan kısımlar hakikate uymadığı için tabii nazarı dikkate alınmamalıdır. Bütün bu verilen izahattan yalnız şurasını anlamak gerektir ki *Sekellerin* kendilerine mahsus yazıları vardı. (2)

O zamana kadar literatürde mühim olarak geçen bu malûmatı 1488 senesinde *Thuroczi* düzeltmiştir. *Thuroczi* eserinin mukaddemesinde “bizim zamanımızda ülkenin Erdel hudutlarında oturan milletin bir kısmı tahtalara bazı işaretler oymaktadırlar ki bu işaretler harf makamındadır.” cümlesini yazdıktan sonra eserinin asıl metninde de şunları kaydetmektedir : “Bu *Sekeller* İskit harflerini halâ unutmayıp bunları mü-

(1) «Remanserant quoque de Hunis vivorum tria millia ex prelio Crimildino erepti per fuge interfugium, qui timentes occidentis nationes in campo Chigle vsque Arpad permanserunt, qui se ibi non Hunos, sed Zaculos vocauerunt. İsti enim Zaculi Hunorum sunt residui, qui dum Hungaros in Pannoniam iterato cognoverunt remeasse, redeuntibus in Ruthenie finibus occurrerunt, insimulque Pannonia conquestata partem in ea sunt adepti, non tamen in plano Pannonia, sed cum Blackis in montibus confinii sortem habuerunt. Vnde Blackis conmixti litteris ipsorum uti perhibentur.» Keza ; Chronicon hvngaricvm, lib. I. cap. IV.

(2) Resimli Viyana kronikası, Szabo Karoly tercümesi, s. XVI.

rekkep ve kâğıt yardımile değil değneklere boyamak suretile, çentik tarzında kullanırlar.“ (1)

On beşinci yüzyılın ikinci yarısında da Macar kralı *Matyaşın* resmî müverrihi olan İtalyan *Bonfini* eserinde *Sekellerin* yazıları hakkında şu satırları yazmaktadır : “*Sekellerin* İskit harfleri vardır ki bunları kâğıtlara yazmazlar, kısa değneklere çenterler ; az işaret ile çok mana ifade ederler.“ (2)

On altıncı yüzyılda bu hususta daha fazla kayıtlara tesadüf ettiğimiz için malûmatımız genişlemektedir. Aslen Erdelli ve yüksek rütbeli bir rahip olan *Olah Mikloş* 1536 senesinde *Atila* adlı eserinde şu malûmatı vermektedir : “Ahlâklarına, âdetlerine ve kanunlarına nazaran diğer Macarlardan pek ayrılırlar. İç düşüncelerinin ve her günkü arzularının ifadesini kâğıt ve mürekkep veya diğer dillerin harflerini kullanmakla değil tahta çubuklara bazı işaretler çentmekle aralarında bir mana ifade ederler ve böyle çentik değnekleri dostlarına haber veya mektup makamında kullanırlar. (3)

1559 senesinde *Krakovda* aslen bir *Sekel* olan *Benczédi Székely Istvan* Macar dilinde bir umumî tarih yazmış olup eserinde *Sekellerden* bahsederken şu izahatı kaydetmektedir : “Şimdi dahi diğer Macarlardan kanunları ve yazılarıyla ayrılırlar ki Hun tarzındaki *Sekel* harfleri bugün dahi mütedavildir.“ (4)

(1) «Nam et hoc nostro aevo, pars nationis ejusdem quaedam, Transilvanis regni posita in oris, characteres quosdam ligno sculpsit, et talis scripturae usu literarum ad instar vivit.» ; «Hi (yani : Siculi), nondum Scythicis literis obliti, eisdem, non encausti et papyri ministerio sed in baculorum excisionis artificio, dicarum ad instar, utuntur.» Schwandtner ; Scriptorum rerum hungaricarum, Viyana. 1746.

(2) «Literas Scythicas habent, quas non in papyro scribunt, sed brevissimo ligno excidunt ; paucis notis multa sensa comprehendunt,» Rerum Ungaricarum decades, ed. Sambucus, Basel, 1568.

(3) «... moribus, ritibus, ac legibus aliorum Hungarorum sunt longe dissimiles. Ad explicandam animi sui sententiam ac voluntatem quotidianam, praeter usum papyri et atramenti, aut characteris aliarum linguarum, notas quasdam baculis ligneis incidunt, aliquid inter se significantes : quibus ita incisis, apud amicos ac vicinos vice nuntii, epistolave utuntur,» 1568 de ölen *Olah Mikloş*'un bu eserini evvelâ *Bonfini*'nin eserine ilâve olarak 1581 de Frankfurt'ta *Sambucus* neşretmiştir, Sonra 1763 de Vyanada da basılmıştır.

(4) «... meeg mostis kulonboznek a tob Magiaroktol, toruiniek el irasokal, kic Hunniabeli modra Szekel botuuel eelneec mind é napiglan.» Chronica ez Vilagnac Jeles dolgairol, Krakov tabı, s. 142.

Kral birinci *Ferdinandın* ordusunda bulunan *Veit Gailel* 1551-53 senelerinde yazmış olduğu ve yazma nüshası Viyana Millî Kütüphanesinde duran eserinde şu malûmat vardır : “*Sekellerin dili ve giyinişleri Macarlar gibidir. Yazılarında öyle hususî harfler vardır ki bunların bazıları bütün bir kelime veya bütün bir cümle ifade eder.*” (1)

1573 senesinde ölen rahip *Verancsics Antal* eserinde bu mevzua dair aşağıdaki satırları yazmaktadır : “Ahlâkları o kadar terbiyesiz değildir ; fakat İskit hamlığı içlerinden sırtır. Yalnız din müstesna olmak üzere her türlü âdet, kanun ve yaşayış tarzlarında Macarlardan ayrılırlar. Hattâ dillerine nazaran da onlarla her cihette birleşmezler. Eskiler gibi konuşurlar. Harf gibi bazı işaretleri dört köşeli tahta bastonlara çenterler ve satır tıpkı Yahudiler, Mısırlılar ve Türkler gibi sağdan sola gider. Böyle asgarî iki satır yanına bazı noktalar komak suretile de işaretlerin adedine nazaran pek çok mana ifade etmektedirler. Yerliler arasında Hunların da bu yazı işaretlerini kullandığı rivayeti vardır.” (2)

Görülüyor ki *Sekel* yazısı hakkında verilen izahat gittikçe daha vazih olmaktadır. Bundan sonra artık bu yazıyı gözü ile gören ve bilenlerin izahatı gelmektedir. 1593 de *Paduada* eserini neşretmiş olan *Szamosközy Istvan* kitabında şunları yazmaktadır : “Bunlarda (yani Sekellerde) Erdelde bugün dahi muayyen bir yerli yazı tarzı vardır ki bu, eski cedlerinden, İskitlerden bir çok asırlardan beri haleflerine kalmış bulunuyor ve Avrupaya Şarktan getirdikleri yazıları bugün dahi mütedavildir.” (3) Bundan sonra müellif Avrupalıların soldan sağa, Şarklıların da sağdan sola yazı yazdıklarını kaydederken şu satırları

(1) «... Sprache und Kleidung (der Szekler) ist ungrisch ; in ihrer Schrift haben sie eigene Charaktere, von denen einige ein ganzes Wort, oder einen Satz bedeuten.» Jahrbucher der Literatur, Wien, 1825, Bd. XXIX, Anzeige-Blatt, 9.

(2) «Mores penitus incultos non habent, verum qui Scythicam adhuc praeseferunt cruditatem, omnique pene consuetudine, legibus, et vitae institutis ab Hungaris, religione excepta, discrepant, ne lingua quidem omni et parte, quum veterum more loquuntur, similes. Pro literis notas quasdam in scipionibus ad formam tesseræ quadratis excidunt, lineamque a dextra in sinistram, ut Judæi, Aegyptii ac Turcæ, ducunt, quarum una sue ad summum duæ, punctis quibusdam additis, plus quam pro numero characterum præbent intelligentiæ. Hunnos his usos fuisse, apud indigenas tritum est.» Kovachch, Scriptores rerum hungaricarum minores, cilt II, Buda, 1798, s. 109.

(3) «Superest apud hos (Siculos) in Transilvania genus quoddam vernaculam scribendi, quod ab ἀρχαιογύνοις eorum Scythiis, iam inde per multa secula, posteritati traditum ac ab Oriente in Europam illatum retinetur.»

Stephani Zamosii, Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiq̄tatum, Patavii, 1593.

yazmaktadır : “Yalnız Sekellerin yazısı bu kaideye uymaz. Çünkü Yunan ve Yahudî yazısı gibi burdan oraya (yani sağdan sola veya soldan sağa) değil yukarıdan başlayarak harfler aşağıya doğru öyle birbirine örülerek mükemmel bir surette iner ki pek azı ile çok mana ifade ederler. Bu tarzda her zaman yazı mürekkebi ile değil uzun tahta parçalarına ve dört köşeli rendelenmiş değneklere bıçak ucu ile sık sık birbirine yapışan harfleri sıkı bir surette kazarlar ki bu yazı tarzı *ἔγγλυφογραφίας* bu eski harf işaretleriyle beraber bugün dahi baki kalmıştır. Böyle bir basma eserin pek eski nüshası bütün bir cilt olarak bugün dahi *Hetruria (Toskana)* prensinin kütüphanesinde *Florensde* bulunmaktadır.“ (1)

Şimdiye kadar Sekellerin yazısı hep rivayet halinde literatürde geçmekte iken bu çağlarda Sekeller kendi aralarında eski yazılarını kullanmakta idiler. Türk yazısının asrımıza en yakın çağlara kadar devam ettirilmiş olan alfabeti on altıncı asırda, hattâ daha sonraları Sekeller arasında kullanılmakta isede artık Latin harfi şiddetli bir surette istilâsına başlamış ve bu millî alfabe unutulmağa başlanmıştır. İşte bu sırada 1598 de *Telegdi* Sekel yazısının bu unutulmasına mani olmağa çalışmış, ilk defa olarak ortaya bir Sekel alfabe kitabı çıkarmıştır. *Telegdinin* küçük kitabına *Baranyai Decsi Janos* bir takrir yazmıştır. Fakat bu mühim eser matbaa güçlüklerinden dolayı neşredilememiştir. Çünkü sekel yazılı metin ve misallerin basılması için klişeler ve bunu yapabilenler lâzımdı. İlk defa olarak Sekel alfabetinde her harfin delâlet ettiği sesi göstermek şerefini kazanan *Telegdinin* bu eseri sayesinde bundan sonra elde edilen metinlerin mahiyeti anlaşılmiş, bu suretle Sekel yazılı dil yadigârları halledilebilmişti.

1610 senesinde *Molnar Albert, Nova grammatica ungarica* adlı eserinde şu satırları yazmaktadır : “Dağın ötesindeki Sikullar veya Sekellerin Hun harflerini, ki bunları *Székel Istvan* Macar kronikasında hatırlatır, asla görmedim. Bunu gören bir adamı da tanımadım. Bunun

(1) «Sola Siculorum scriptura nului eas leges imitari. Ea enim non vltro citroque, vti Graeca et Hebraea, sed initium a summo faciens, horsum se capessit, literio deorsum tendentibus, ac tam subtili complexione implicatis, ut paucissimis multa absoluitur sententia. Itaque non scriptorio semper atramento, sed particulis oblongis fustellisque in quadrum dolatis, cultelli cuspidem veluti stylo literas confertim haerentes inxulpunt. Quod genus *ἔγγλυφογραφίας* cum iisdem prisicarum literarum notis hucusque temporis penes illos remansit. Talis typi exemplar perquam vetustum integro volumine in Bibliotheca Magni Ducis Hetruriae, Florentiae hodie extat.» Aynı eser.

için vatandaşlarımdan bilhassa Şekellerden rica ederim ki eğer böyle birşeyleri varsa lütfen notlarla birlikte neşretsinler.“ (1)

1633 senesinden 1649 senesine kadar Erdelde piskopos olan *Geleji Katona Istvan* 1645 de *Gyulafehérvarda* çıkan küçük Macar gramerinde Macar dilinin diğer dillerle — Yahudi dili müstesna olmak üzere — akrabalığı olmadığını ve bunların kendilerine mahsus yazıları da olduğunu ve bu yazının da ne Yahudi, ne Yunan harflerile hiç bir müşabiheti bulunmadığını kaydetmektedir. Bu satırlardan sonra müellif diğer Şark dilleri gibi bu yazının da sağdan sola yazıldığını kayetmektedir. (2)

1655 de *Komaromi Csipkés György* latince yazdığı Macar gramerinde Macar dilinin Şark dillerinden olduğunu kaydettikten sonra “yazının tarzı da pek çok doğu dillerile meselâ İbranî, Kalde, Süryanî, Arap, Fars, Türk dili gibi aynı yani sağdan sola gitmektedir ki bunu bir tek Garp dili takip etmez“ demektedir. (3)

*Boxhornius*da *Szamosközynin* yukarıdan aşağıya inen satırlarla eski bir Macarca kitap görmesini yanlış telâkki etmekte ve şu satırları yazmaktadır : “Çünkü bizde de eski Macar harflerile yazılmış kitap var ; fakat içinde hiç böyle bir şey görmüyoruz. Bu eski yazıyı okumak, anlamak mümkündür. Hattâ bugüne kadar yazmasını da biliyoruz.“ (4) Müellif bu satırları müteakip diğer sahifada bu yazının 32 harf olduğunu, başta, ortada, nihayette *k* ların başka başka harflerle gösterildiğini, basmak mümkün olsa bunu da gösterebileceğini kaydetmektedir.

Basım güçlüğü dolayısıyla gösterilemeyen bu Sekel yazısını ilk defa olarak bu güçlüğü bertaraf edip tabetmeğe muvaffak olan *Hickesius*

(1) «Siculorum vel Székelyorum Transylvanorum literas, quarum meminit Stephanus Székely in suo Chronico Hungarico, numquam vidi, neque hominem novi, qui eas videat. Rogo itaque populares meos, in primis Szekulos Transylvanos, ut si quid eiusmani habeant, in publicum illud proferre cSm suis commentariis dignentur.» Önsöz, s. 21.

(2) *Geloji Katona Istvan, Magyar grammatikatska, Gyulafehérvár, 1655 (Toldy : Corpus grammaticorum, s. 293 ve 329)*

(3) «Scribendi modus unus et idem est cum eo, quo gaudent lingvae orientales pleraeque, nimerum Hebraica, Chaldaica, Syriaca, Arabica, Persica, Turcica ect. a dextra nimirum ad sinistram : quam nulla occidentalium habet. Scribendi modum sequitur modus legendi.» *Georgii Csipkes Comarini. Hungaria Illustrata, Ultrajecti, 1655 [Toldy ; Corpus grammaticorum, s. 341]*

(4) «Extat etenim et apud nos liber, literis vetustis Ungaricis exaratus, sed nihil tale in eo observamus, quamvis scripturam istam vetustam legere, intelligere, praeterea etiam hodie, scribere eadem possimus.» *Marcus Zuerius Boxhornius, Historica universalis, s. 181.*

eserinin birinci cildinin önsözünde VIII inci sayfada Sekel alfabesini neşretmektedir. Eski Hun alfabesi adile neşredilen bu alfabe hakkında müellif şunları yazmaktadır : “Gramere ait olan eserimde muhtelif harflere ayırarak Got harflerini eski runları gösterdim ki bunları eski *Scano Gotları* kullanırlardı. Bazı âlimler bunlara eski Hunların 34 eski harfini de ilâve etmemi rica ettiler ki bu harfleri Şarklıların âdeti veçhile sola doğru yazarlardı. Rica edenlerin arzularını karşılamak üzere Macar *Harsanyi Janosun* yirmi beş sene evvel yaptığı müsveddeye göre bu harfleri VII numara altında neşredilen ilâvede gösterdim.” (1)

Papai Pariz Ferenczin meşhur *Dictionariumunda* ilâve olarak neşredilen *Tsësi Janosun Observationes orthographico grammaticae* adlı araştırmasında da şunları okumaktayız : “Macarların İskityada kendi harflerile geçindikleri, yazarken Yahudi ve diğer Şark kavimleri tarzında sağdan sola gittikleri itimat edilmeyecek bir rivayet değildir. Bu harflerin izleri, bazılarının iddia ettikleri gibi Erdel Sekellerinde bugüne kadar mevcuttur. Bunları kullanmayı da pek az bildikleri her türlü tereddüdün fevkindedir.” (2)

On sekizinci yüzyılda bu husustaki araştırmalar daha fazla vuzuh kesbetmeğe başlamıştı. *Bél Matyas* 1713 de ölen ve *Gyulaféhvárda* muallim olan *Kapossi Samuelin* Sekel alfabesi hakkındaki notlarını elde etmiş, bunun ehemmiyetini takdir ederek derhal Berlinden vatandaşlarının dikkat nazarını çekmiş, fakat cevap dahi alamamıştı. Bundan sonra 1718 de Leipzig’de *De veterè literature hunno-scythica exercitatio* adlı eserini neşrederek ilim âleminin dikkat nazarını çekmeğe çalışmış, bu hususta yapılması lâzım gelen işleri de izah etmişti. *Bél Matyas* kitabında eski eserlerin tetkikini, manastır, şehir ve kalelerdeki eserlerin araştırılması için cemiyetlerin kurulmasını teklif etmekte idi. Bu eserin tesiri gözükmeğe başlamış, bu sayede *Telegdinin* alfabe kitabının *Giesen ve Marosvasarhelydeki* kopyaları ortaya çıkmış, *Bod Peter* bu al-

(1) «In Aramm. nostris literas Gothicas, sive veteres Runas, quibus tebantur antiqui Scano-Gothi, in diversis alphabetis de scriptas e7hibuimus. His ut adjicerem antiqua priscorum Hunnorum 34 elementa, quibus ad sinistram in scribendo more orientali utebantur, docti nonnulli me rogarunt. Illa igitur ante XXV annos Joh. Harsanyi, Hungari, manu delineata sub tab, nota num. VII; Hiccesius, Antiquae literaturae septentrionalis libri duo, Oxford, 1708, cilt I, s. XVII.

(2) 1708 de basılan bu eserin [s. 1 de] asıl metni şudur : «Traditio non incerta est, Hungoros in Scythia propriis literis fuisse usos, progrediendo inter scribendum a dextera versus sinistram, more Hebraeorum et alium orientalium. Harum literarum vestigia etiamnum, ut aliqui perhibent, apud Szekelios Transylvanienses superesse extra dubium est, licet iis uti paucis datum sit.»

fabe kitabının *Décsi Janos* tarafından yazılan takrizini neşretmiş, (1) *Csikszentmiklos*daki yazıtın iki kopyası çıkarılmıştır. Hattâ yeni *Bél Matyas*ın kitabının yardımıyla bir de sahte eser vücuda gelmiştir. (2) *Bél Matyas* daha sonra 1729 da *Meliboel* müstear adile *Der ungarische Sprachmeister* adlı eserini yazmış, bir kaç defa basılan bu eserin sonraki tablalarında kapak resmini şu tarzda yaptırmıştı: Millî mektebin muhteşem binası önünde bir Macar asılzadesi müftehirane bir surette arkadaşlarına eski yazıtlardaki eski Macar alfabesini göstermektedir. İşte bu hareket tarzı Macarları gayrete getirmiş ve bu alfabeyi benimsetmiş, bu husustaki araştırmaları daha ileriye götürmüştür. 1794 de *Gyarmathy Samuel* eserinde *Csikszentmiklos* yazıtının kopyasını neşretmiş, 1803 de *Révai Miklos* da *Kajoni Janos*un metrukâtında bulunan Sekel yazısına ait kısımlar ile *Bél Matyas*ın evvelce neşrolunan alfabesini çıkarmıştı. (3)

1787 ve 1808 senelerinde neşrolunan *Wallaszky*nin *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria* adlı eserinde de Hun-İskit adile tanılan Sekel yazısının tarihinden bahsedilmiş ve artık Sekel yazısı Macar edebiyat tarihlerine girmeğe başlamıştı. Fakat Macar âlimleri hep yazılı eser aramakta, kitablar arasında araştırmalar yapmakta taş ve tahta üzerine yazılmış yazıtları ihmal etmekte idi.

Bu hususta ilk ciddi ve esaslı araştırmaya başlayan *Cornides Daniel* olmuştur. Peşte Üniversitesinde profesör olan bu zat her tarafta araştırmalar yaptırmağa başlamış ve tetkiklerini neşredemeden ölmüştü. Binaenaleyh kendisinin yalnız 1780 de Sekel yazısı hakkında *Hajos Istvana* yazmış olduğu mektubu kalmıştı ki bu mektubun da maalesef asıl nüshası değil kopyaları elde mevcuttur.

Görülüyorki XVIII inci yüz yıla kadar Macaristandaki araştırmalar hep yazılı eserlere münhasır kalmış, hiç kimse yazıt aramamıştı. Halbuki diğer taraftan XVI inci yüz yılda *Dernschwam* İstanbula yaptığı seyahatte 1515 yılına ait yazıtı bulmuş ve eserine kopya ederek koymuş, XVII inci yüzyılda da İtalyan *Marsigli* tahta üzerine çentilmiş Sekel yazıtı elde etmişti. Macaristandaki araştırmalar kitablar arasında olduğundan dolaydır ki *Csikszentmiklos* yazıtının kopyası kimsenin dikkat nazarını çekmemişti. Bu yazıtın ilk kopyasını 1753 de *Dezsericzky* neşretmiş, 1752 de yapılan kopyası ve okunmuş yani halledilmiş şekli de el yazması olarak kalmıştı. Evvelce adını zikrettiğimiz Bod Péter de

(1) Magyar Athenás, 1766, Mukaddemede.

(2) Bu hususta bk. Sebestyén Gyula, *Rovás és rovásírás*, s. 294.

(3) *Elaboratio grammatica hvngaria*, cilt I.

1766 da çıkardığı Magyar Athenas'da bu cihetle uğraşmış, eserinde mühim malumat vermişti. Fakat bütün bu mesaiye rağmen Sekel yazıları hakkında geniş ve etraflı malumat veren bir eser çıkmamıştı. Henüz vaziyet bu merkezde iken ortaya sahte eserlerde çıkmağa başlamış bulunuyordu. Bir taraftan Somogyi Antal ortaya böyle sahte eserler çıkarırken diğer taraftan da Orban Balazs 1864 de Enlaka'daki kilisede bir yazıt keşfetmişti. Bu yazıtı Szabo Karoly okumuştur. Bu Macar âlimi 1866 da Budapesti Szemle mecmuasının 5-6 ıncı sayılarında eski Hun-Sekel yazısına dair uzun iki makale neşretmiş, bu araştırmasında o vakte kadar eski kronikaların verdikleri malumatı kayd ile elde edilen eserleri tetkik etmiş, bu mesele hakkında bir çok mühim ve dikkate şayan noktaları tenvire muvaffak olmuştu. Bazı eserlerin müteaddid kimseler tarafından kopya edilmesi ve bunun neticesinde kopyaların gittikce orijinal yazıdan ayrılmış bulunması âlimler arasında hakikaten böyle bir yazının bulunup bulunmadığı hakkında bir şüphe uyandırmıştı. Bu şüpheyi ilk dışarı vuran *Tröstler Janos*dur. Bu zat 1666 senesinde Nürnbergde çıkardığı *Das Alt und Neu-Teutsche Dacia* adlı eserinde böyle bir yazının mevcudiyetini inkâr etmekte ve eğer Macarların böyle bir yazısı olmuş olsa idi bu yazı ancak German run yazısı olabilirdi diye bir iddia ortaya atmaktadır. Bundan bir sene sonra *Toppeltinus Lörincz* de Leyden'de *Origines et occasus Transsylvanorum* adlı küçük eserinde bu ciheti inkâr etmektedir. 1693 de *Otrokocsi Foris Ferencz* de *Origines Hungaricae* adlı iki cildlik eserinde birinci cildinde (s. 320-321) şu satırları yazmaktadır : "Bu harfler benim nazarımda şüphelidir. Bilhassa şunun içindirki sesli harfler (ki adetleri dilimizde yedidir.) sessiz harflerle karışık olarak Avrupa usulü veçhile sıralanmıştır. Bunun için bunların neşrini veya bunlar hakkında muayyen bir hüküm vermediği şimdiye kadar tehir ettim. Tanrı yardım ederse bunlar hakkında başka bir yerden daha iyi malumat alırım. Çünkü işin durumunu tanıdığıma göre öyle adamımki kum üstüne bina yapmağı sevmem., (1)

Bu şüphelerden sonra Sekel yazısının mevcudiyetini açıktan açığa inkâr edenler de çıkmıştı : 1734 de *Timon Samuel* yazdığı bir mektubda böyle bir yazının mevcudiyetini kabul etmemekte, yalnız alfabeden mada yazılı bir eserin ortada bulunmamasını bu hususta bir delil ola-

(1) «Verum cum mihi ipsi etiam illi characteres valde adhuc suspecti sint; praesertim ex eo, quod vocales (quas septem habemus), mixtim ibi inter consonantes recensentur, ad instar Europaerum; ideo corum publicationem, aut cercius de his indicium, es usque differo, donec Deo dante, melius de iisdem aliunde edoctus fuero. Sum enim homo, qui super arena, (quantum perspicere rem possum) nihil fundare volo.»

rak göstermekte idi. (1) Daha sonra Schwartner Marton da Sekel yazısını inkâr etmekte idi. (2) Macar gramerini yazan bir takım müelliflerde Otrokocsinin ileri sürdüğü noktaya kapılarak Sekel yazısına inanmamışlardı. (3) 1801 de Győr şehrinde eserini çıkaran Sandor İstvan da bu yazının uydurma olduğunu söylemekte idi. (4) *Papay Samuel* yazdığı edebiyat tarihinde açıktan açığa bu yazıların mevcudiyetini inkâr etmemekte isede cedlerinin böyle bir yazıları olduğunu şüpheli bir surette karşılamaktadır. (5)

Macar müerrihleri arasında meşhur âlimlerden *Pray György* de bu hususta şüphe etmekte, fakat Bizans müerrihi Menanderin Göktürk hükümdarı Disabulun İskit harflerile İstanbula Bizans hükümdarı Justinus'a bir mektup gönderdiğini zikr ile şunları yazmaktadır : "Buna nazaran ecdadımızın yazıları olduğu anlaşılabilir, fakat bunların harfleri bazılarının Erdelde buldukları yadigârların harfleri olduğunda tereddüt etmekteyim. Bu harfler *Joannes Magnus*'un *Historia* ve *Schedius*'un *De Diis Germanis* adlı eserinde neşredilen Got harflerine pek benzerler. Bundan şunu zannediyorumki bu harfler daha fazla Got harfleridir, ki bunlar Hunlar ve Macarlardan evvel bu havali de sakın idiler., (6)

Ortada metinler ve bu husustaki birinci elden eserler üzerinde çalışmak dururken artık ilim adamları bu mesele hakkında yalnız fikirlerini serdetmekle iktifa ediyorlardı. Révai Miklos, Hunfalvy gibi tanınmış âlimler de bu mesele hakkında yalnız fikir serdetmekle kalıyorlardı.

Evvelce zikrettiğimiz eski Macar kronikasının bu Sekel yazısının Ulahlardan alınmış olmasını kaydetmesi Romen ilim âlemini de alakalandırmakta idi. Romanyada meşhur âlim *Cantemir Demeter* 1715 de Ulahların latin harflerini daha 1349 danberi kullandıklarını eddia et-

(1) Bu mektup 1734 senesi Eylül 21 de Apor Péter'e yazılmış olup *Imago novae Hungariae* adlı eserde neşredilmiştir.

(2) *Introductio in rem diplomaticam*, 2 nci tabı, Buda, 1802, s. 56-57,

(3) Domokos Lajos, Szikszai György, Benedek Mihály; *Magyar grammatika*, Debreczen, 1898, s. 1-2.

(4) Sokfële, s. 38-40.

(5) *A magyar literatura esmérete*, Veszprém, 1808, s. 347.

(6) «Habuisse igitur Majores nostros litterarum usum ex hoe loco utcuque aparet. Au autem illae sint, quas in Transilvania repertas aliqui prodiderunt., ambigo, quod Gothicis, quas Yoannes Magnus in sua *Historia* et *Schedius* in *Dis Germanis* referunt, simillimae sunt. Ex quo suspicor Gothorum potius esse, qui has plagas ante Hunnos et Hungaros coluere.» *Dissertationes historico-criticae in annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*. Viyana, 1774. s. 61.

mekte idi. (1) Diğer bir cereyan da Ulahların siril harflerini kullanmış olduklarını iddia ederken Ulahların İsadan önceki çağlarda cedleri Dakların kendilerine mahsus yazıları olduğunu ileri sürmekte idi. Rivayete göre bunların alfabetini *Dekeneus* adlı bir sihirbaz Mısırdan getirerek Zend, Yunan ve Fenike yazılarıyla karışdırmıştı.

1880 senesinde *Burada Todor* isimindeki bir romen *Despre crestaturile plutaşilor* yani *salcılarının rünik yazısına dair* adlı eserinde bir ırmağın kenarında bulunan (*Besztercze* ırmağı) salcılardan bir çok işaret toplamış ve neşretmişti.

Zaten Macaristanda da bu yazıların hakiki olup olmadığı hakkında bir kanaat mevcut olmadığı sırada *Burada*'nın bu eseri de işi tamamen şaşırtmış, bazı yeni Macar müdekkikleri de yazıyı inkârda ısrar etmişlerdi. Halbuki *Burada* 1702 senesinde *Siculia accuratius quam hactenus delineata* adlı bir eser yazan ve eseri elyazması olarak kalmış olan *Lakatos İstoanın*. kitabından istifade etmiş, Sekel yazılarını bu suretle göstermişti.

Nihayet 1889 senesinde *Fischer Karoly Antal* Hun-Macar yazısı ve bunun bakiye kalmış yadigârları adlı eserini yazmış, eserinde şimdiye kadar bu mesele etrafında yazılan kayıtları aynen koymuş, daha sonra Attila definesi namile yadolan meşhur Nagy-Szent-Miklos definesinin üzerindeki yazıları dahi Macarca telakki ederek bunu okumağa çalışmış ve okumuştur. Bu pek cesurane teşebbüsten sonra müellif Sekel yazılarını sahte ve doğrusunu bir birinden tefrik edemeden araştırmağa başlamış, eserinin sonuna da *Telegdinin* eserine *Baranyai Décsi Janosun* yazdığı takrizin bir kopyasını dercetmiş ve en nihayetine de kendisinin evvelce çıkarmış olduğu Hunlar ve Macarların kara ve ak tesmiyesinin halli adlı eseri hakkında tenkid yazan *Pauler Gyulaya* bir cevap yazmıştır.

Sekel yazısının araştırmaları bu halde iken bazılarının aklına bu yazının izlerinin halâ Êrdelde bulunup bulunmadığı gelmekte idi. Nettekim Şimal Germenleri bilhassa Skandinav kavimlerinin rünik takvimlerindeki baştan yedi işaretin — bu yazı çok eskiden beri unutulmuş olmasına rağmen — halâ halk arasında ananevî bir surette kullanılmakta değil miydi. Binaenaleyh Sekeller arasında da bu yazının izlerine tesadüf etmek mümkündür. En nihayet böyle bir iddiayı ortaya atan da çıktı: Bu da ilk muallim mektebi müdürü *Dadai Kiraly Pal* olup ilmi bir cemiyette herkesin huzurunda aslında sahte olan *Karacsony*

(1) *Descriptio Moldaviae*, Bukarest, 1875, kısım III, fasıl V.

Kodeks ile *Somogyi Antal* ın uydurduğu eserleri göstermiş hattâ talebesinden birisinin Temeş vilâyetine tabi bir yerde *Tar Mihaly* adlı basit bir çiğçinin bu yazıları halâ yazdığını bildirdiğini söylemişti.

Dadai Kiraly Paln bu uydurmalarına o zamanın en meşhur ve kıymetli heykeltraşı olan *Fadrusz Janos* da kanmış, Zilah şehiri için yaptığı heykele en eski Macarların altı şarkısını koyarak bu eski ve millî eseri ebedileştirmeye çalışmıştı. Somogyi tarafından uydurulan bu eski (?) altı şarkı, Erdelden, tanrıdan, ateşten, arzdan, sudan ve gökten bahsetmekte idi. (1) Heykel hazır olduktan sonra heykeltraş 1902 senesi Eylül 18 inde Zilah'da çıkan bir gazetede şu satırları yazmıştı : "Bilinebilir ki rünik yazı yalnız bir yadigâr değil milletin hakikî ve canlı bir definesidir. Ve bugüne kadar da Macar milletinin arasında yaşamakta ve ecdadımızın eski kültürünü hatasız olarak saklamaktadır. Bu hususta klasik şahitlerim bu yazıyı halâ *Omorda* yazan ve çenten *Tar Mihaly* ve oğulları, *Tar Istvan* çiğçilerdir . . . Rünik yazının menseleri hakkında tereddüt edenler bu izleri pek derin olarak araştırmamışlardır. Araştırmış olsalardı *Kiraly Paln* tesadüf ettiği gibi rast-gelmeleri icap ederdi ki bu yazı bugün dahi Macar milleti arasında yaşamaktadır . . . Eski kültürün muhafazasına karşı bugünkü neslin de vazifesini yapması için payen ecdadımızın şerefine bu rünik yazıyı *Tuhutum* âbidesine kazdım. Ve şimdi öyle bir vaziyetteyim ki kalbim, ruhum temamlie müsterih olarak milyonlarca Macar vatandaşlarıma hitap ediyorum : İşte yazı. Okuyunuz." Heykelin üstündeki örtü açılınca herkesin nazarları bu eski Macar daha doğrusu Sekel yazısına çevrilmiş, mesele gazetelere aksetmiş, her tarafta bundan bahsedilmeğe başlanmış, bu mevzu moda olunca ortaya bir sürü de âlim çıkmıştı. Artık mesele dal budak salmıştı. Bu yazıların sahte olduğunu iddia edenlere karşı hem cevap vermek hem de meseleyi ciddi bir surette tetkik etmek lâzım geliyordu. Binaenaleyh meselenin ilmî bir surette halli için Macar İlim Akademisine bir heyet gönderilmiş, Akademi de bu meselenin tetkikine paleograf *Fejérpataky László*, filolog *Szinnyei József* ve tarihçi *Sebestyén Gyulay*ı memur etmişti. Bu heyetin vazifesi *Somogyi Antal*ın eski Macar şarkıları adlı eserile hemen hemen bu eserle birleşmiş olan *Karacsony Kodeks*inin doğruluğunu tetkik idi. Bu heyetin araştırmaları neticesinde bu eserlerin temamlie sahte olduğu anlaşılmış ve bunu 1903 senesi Martın 23 ünde Akademi toplantısında arzetmişler ve bu araştırma da Akademi Haberlerinin bu seneki nüshasının XIV üncü cildinde (s. 193-210) umumî efhâra sunulmuştu. Fakat

(1) Somogyi Antal ; Régi magyar énekek, Arad, 1872.

diğer taraftan gerek Akademiyi ve gerek Millî Müzeyi başka bir nokta daha alâkadar etmekte idi : Acaba halâ bu yazıyı bilen var mıdır ? Bunun üzerine ilim adamlarından bazıları derhal *Omora* gitmiş, orada kendisinden uzun uzadıya bahsedilen *Tar Mihalya* müracaat etmiş ve neticede anlaşılmıştır di eski Macar yazısını ananevî bir surette halâ bilen biricik çiftçi bu malûmatını ecdadından değil eski eserlerden toplamıştı. Fakat *Tar Mihaly* bir de rünik yazılı bir rakam yazmıştı ki bunu harf zannettiği için her halde kendisinde eskiden kalmış bir izin olduğu zehabını uyandırıyordu. Sekel rünik yazısının gayretli müdekkiki *Sebestyén* bu malûmatı aldıktan sonra *Tar Mihalyın* doğduğu şehire gitmiş, orada bunun akrabalarile konuşmuş ve anlamıştı ki bu zatın babası rünik yazı ile rakamları tanımakta idi. *Tar Mihalyın* babası çoban olduğu için hayvanların adetlerini saymak üzere bu rünik rakamları kullanmakta ve oğlu da babasından hafızasında kalanı saklamakta ve buna kitaplardan aldığını da ilâve etmekte idi. Hattâ *Tar Mihaly* evvelce *Kiraly Pala* yazdığı mektuplarda bu yazılı kaynağı da zikretmiş bulunuyordu. Binaenaleyh gürlütüyü çıkaran, meseleyi büyüten bu çiftçi değil *Kiraly Pal* idi. Diğer taraftan aynı mesele etrafında çalışan *Szily Kalman* bu hususta bir çok malûmat toplamış ve bu topladığı malûmatı Akademi tarafından seçilen bir heyete arzetmişti. Bunun neticesinde de *Tar Mihalyın* malûmatının kitaptan alma olduğu meydana çıkmıştı.

Bu sıralarda Sekel rünik yazısının menşesine dair de bazı araştırmalar çıkmıştı. Bu yazıların German-rünik yazısından çıktığını veya İbranî yazısından alındığını iddia edenler de ortaya çıkmış isede daha Göktürk yazısının mahiyeti malûm olmadan Macar âlimlerinden *Nagy Géza* bu Sekel yazısının Sibiryâ yazıtlarındaki yazıdan çıkmış olduğunu 1890 Nisanının 29 unda ilmî bir cemiyete arzetmiş, sonra bu maruzatının bir hülâsasını aynı sene içinde *Budapesti Hirlap* gazetesinde neşretmişti. Daha sonra da *Thomsen* tarafından bu Türk yazıları halledilince *Nagy Géza* aynı meseleyi daha esaslı bir surette tetkike muvaffak olmuş, en nihayet de *Németh* büyük bir salâhiyetle 1917 de eski Macar yazısının menşei adlı tetkikini çıkarmıştı. Büyük âlim *Vilhelm Thomsen* de eserinde bu mevzua dair şu satırları yazmaktadır : “*J'ajoute que les ressemblances spécieuses de l'alphabet turc et l'alphabet dit hunno-scythique (voir P. Kiraly de Dada, Babyl. and Oriental Record VI, No. 10, 1893, p. 227 et suiv.,) sont trop peu nombreuses et trop imperceptibles pour justifier une parente des deux alphabets.*” (1)

(1) Inscriptions de l'Orkhon, s. 54.

1909 senesinde genç Alman âlimi *Babinger* 1555 senesine aid *Dernschwamın* eserini karıştırırken bu zatın İstanbulda Elçi hanında bulunduğu bir yazıtın kopyasını elde etmiş ve bunu 1913 martında *Thomsene* göndermişti. *Thomsen* derhal bu yazıtın zannedildiği gibi German rünik yazısı olmayıp Sekel yazısı olduğunu anlamış, hatta bir kısmını da okumağa muvaffak olarak yazı hakkında izahat ile kopyayı *Babingere* iade etmiş daha fazla izahatı Macar âlimlerinden *Sebestyenden* alabileceğini bildirmişti. Bunun üzerine *Babinger* *Thomsenin* izahatı ile beraber bu kopyayı *Sebestyene* göndermiş, bu büyük âlim de bu yazıt üzerinde araştırmasını neşretmişti. Bu yazıtın bulunması hala bir az tereddüt ile bakılan Sekel yazısının inkâr edilmez bir hakikat olduğunu da ortaya koymuş bulunuyordu. *Babinger*, tesadüfen bulunduğu bu metin üzerinde salâhiyeti haricinde olmasına rağmen araştırma yapmağa başlamış, bunun Hazerlerin yazısı olduğunu, Macarlar evvelce Pannoniaya gelmeden evvel Hazerlerin komşusu olarak yaşadıklarından bunlardan yazıyı öğrendiklerini ileri sürmüş ve bu çalışmaları arasında bilhassa *Lernschwam* hakkında da oldukça mühim malumat vermişti.

Diğer taraftan *Sebestyén* bu sahadaki araştırmalarına ciddi bir surette devam etmekte ve İtalyan askerî mühendisi *Kont Marsigli*nin Sekel yazısı hakkında bıraktığı malumatı tetkik etmekte idi. En nihayet bütün bu araştırmalardan sonra *Sebestyén* 1915 senesinde *A magyar rovásírás hiteles emlékei* adlı meşhur eserini neşretmiştir.

Sekel yazısının bundan sonrada yeni yeni yadigârları elde edilmeğe başlanmıştı. 1933 senesinde bir kitapçı Macar Millî Müze Kütüphanesinin müdürü olan *Jakubovich Emile* müracaat etmiş, mezat edilmekte olan eski bir kitabın cildlenme sırasında kabın içine konan boş kâğıd üzerindeki eski Sekel yazısına ait metin hakkında dikkat nazarını çekmişti. *Jakubovich* bu metnin ehemmiyetini anlayarak derhal eseri Macar Millî Müze Kütüphanesi namına satın alarak Kütüphanenin elyazmaları arasına sokmuştu. Bu eser 1483 senesinde basılmış eski bir kitap olup müellifin adı *Bartholomaeus Anglicus*dur. Eserin ismi ise *De proprietibus rerum*dur. Nürnbergde basılmış olan bu kitap *Nikolsburg* prensi *Dietrichstein*in kütüphanesinde bulunmakta idi. İşte bu eser cildlenirken kapağın içine konan pergamentinde şu ibare ile bir Sekel alfabesi yazılmıştı : *Littere Siculorum, quas sculpunt vel cidunt in lignis*. Yine aynı sahifada bir İbrani alfabesi, daha sonra İbrani sayıları ve İbranice ay isimleri yazılmıştır. 1933 senesinde *Dietrichstein* kütüphanesi *Luzern* de müzayedeye çıkarıldığı vakit bu sahifa bir kitapçının dikkat nazarını çekmiş ve meseleden *Jakubovich* haberdar edilmişti. *Jakubovich* eseri

Macar Milli Müzesi Kütüphanesine mal ettikten sonra metin üzerinde uzun bir tetkik hazırlamış ve bunu *Magyar Nyelv* mecmuasının XXXI inci cildinde neşretmiştir. Sekel yazısının en eski yadigârlarından olan bu parça paleografi bakımından XV inci yüzyılın ortalarında vücuda gelmiştir.

Sekel yazısının en eski yadigârlarından birisini de 1929 senesinde *Balazs Andras* bulmuştur. Balazs bu yazıtı *Székelyderzs*de bulunan bir kilisenin tuğlası üzerinde görmüş, 1930 senesinde de bu yazıtın eski Sekel yazısile yazılmış olduğunu *Szilady Zoltan* tesbit etmiştir. Bugün *Székelyudvarhely*de bir kız mektebinde resim hocası olan *Haaz Ferenc Rezsönün* elinde olan bu tuğla aslında yani kilisede küçük bir gotik pencerenin duvarına konmuş bulunuyordu.

Sebestyénin mühim araştırmasından sonra elde edilen küçük bir yazıt daha vardır. Bu yazıt *Székely-Udvarhelyin* cenub-garbi istikame-tinde on kilometrelik bir mesafede bulunan *Bögöz* adlı küçük bir köyde elde edilmiştir. Yazıt köyün kilisesinde bulunmuş olup *Szigethy Béla* tarafından ilim âlemine tanıtılmıştır.

Sekel yazısının literatürünü bu satırlarda tanıttıktan sonra şimdi bu eserleri birer birer tetkike çalışacağız.

Nikolsburg alfabesi

Evvelki bahiste nasıl elde edildiğini anlattığımız Nikolsburg alfabesi eserin bir tek sahifasını işgal etmektedir. Bu sahifada her Sekel harfinin üstünde Lâtin harflerile mukabili yazılmış ve kırk altı harf kaydedilmiştir. Bu harflerin otuz beş tanesi basit, on bir tanesi de mürekkep harfidir. Bütün bu alfabe sırasından sonra en nihayette gerek Sekel yazısıyla ve gerek Latin harflerile Amen yani âmin sözü yazılmıştır. Sekel harflerinin üzerinde Latin harflerile şunlar yazılmaktadır : a, eb, ecz, encz, eczk, ecz-ech, encz-ench, ed, and, eÿ, e, f, egh, eg, eng, athÿ, echech, eh, i, ac, vnc, l, elÿ, m, en, enÿ, nÿe, o, ep, emp, ek, r, fs-efch, f, eth, enth, v, ew, ee, w, s, ez, ezt, eft, tpr(us), (us).

Bu yazma Macar âlimlerinin isbatına göre XV inci yüzyılın ortalarında vücuda getirilmiştir. Sahifada İbrani kayıtlarının yanında bulunan Latin ay isimleri ve iki alfabenin serlevhası paleografia bakımından ancak XV inci yüzyılın ortalarına ait olabilir. O halde bu kitaba ciltlenen Pergament kitaptan daha eskidir. (1)

Bu alfabede gösterilen ö sesi — Marsigli alfabesi müstesna — diğer alfabelerde ü sesini vermektedir. Aynı alfabede ü sesi ise — Marsigli'nin ü işaretile birlikte — diğer bütün alfabelerde ö sesini ifade etmektedir.

Németh'e nazaran eny ve nye işaretleri her halde ny harfinin iki muhtelif şeklidir. Alfabenin eny işareti Marsigli'nin ny işaretile, nye harfi ise Telegdi'nin ny harfile birleşmektedir.

XV inci yüzyıla ait olan, binaenaleyh Sekel yazısının en eski yadigârlarından birisi telâkki olunan bu alfabe hakkında daha fazla tafsilât evvelce zikrettiğimiz Jakubovich'in tetkiki ile Németh'in haşiyede adını kaydettiğimiz eserinde bulunur.

(1) Jakubovichin zikrettiğim yazısını görmedim. Bu husustaki malûmatı bilhassa Némethin A magyar rovásírás adlı eserinden aldım.

Székelyderzs yazıtı

Nikolsburg alfabesile aynı çağda vü-
cuda getirilmiş olan en eski Sekel ya-
zısının ikinci yadigârı 1929 senesinde
rahip Balazs Andras tarafından Székelyderzs denilen mevkiin kilisesin-
de bir tuğla üzerinde bulunmuştur. Bu yer Székely-Udvarhely'den tah-
minen on beş kilometre mesafede ve cenup, cenubu garbi istikametin-
dedir. Bu tuğla yazıtının Sekellere ait olduğunu 1930 da Szilady Zoltan
isbat etmiş, sonra bu tuğla Székely-Udverhely'de resim muallimi Haaz
Ferenc'in eline geçmiş olup evvelce küçük bir gotik pençerenin duva-
rında durmakta idi. Yazıtı henüz tuğla yaş iken üzerine yazmışlar,
sonra bu tuğlayı pişirmişlerdir. Tuğlanın resmini buraya koyuyoruz :

Bu tuğla üzerindeki yazıtın halli şudur : Miklôs d^erszi p^ap. Yani
Derj rahibi Mikloş. Yazıtın ikinci kelimesi *derszi* (= oku : derji) sözü-
nün beş sesi de bir tek işaretle gösterilmiştir. Bu gibi birkaç sesin
bir arada yazılması diğer Sekel yazıtlarında da göze çarpmaktadır.
Şurası da kaydedilmek gerektir ki *Derzs* sözü bu havalide *Dezzs*
(= oku : dejj) şeklinde telâffuz edilmektedir. Binaenaleyh muhtemeldir
ki *r* sesi yazıtta mevcut değildir. *Zs* (= oku : j) harfi de gözükyor
isede bu harfi daha fazla *nt* diye de okuyabiliriz.

Kilisenin tarihinden ortaya çıkmaktadır ki bu tuğla XVI ncı yüz-
yılın ilk yarısında bu duvara konmuştur. Binaenaleyh bu yazıt her
halde bu tarihten daha eskidir. Yazıtın harflerini ve bu harflerin bazı
şekillerini tetkik edecek olursak bu ciheti ayrıca takviye ettiğini gö-
rürüz.

Değerli Macar âlimi *Pais Dezsö* bu yazıtı *Miklos*, *D^ezs* *p^ap^a diye okumaktadır. (1) Bu âlimin bu tarzda okumasına sebep yazıtta pek bariz bir surette göze çarpan üç p nin olmasıdır. *Miklos* ve *Dezs* has isimdir. *Apa-pap* sözüne gelince : *Pais Dezsö*ye göre bu kelime rahip ata (rahip = pap, apa = ata) demek olup macarcada *archidiaacre* sözünün mukabili olan *esperes* kelimesinin tahlili de bu manaya gelmektedir. Filhakika eski bir vesika 1274 senesinde *archidiaconus* olan *Ders* ile *magister* rütbesini haiz olan *Nicolaus* kardeşlerin *Gyulafehérvár* civarındaki araziye sahip olduğunu kaydetmektedir. Binaenaleyh bu kiliseyi kuranların da bu iki kardeş olması ihtimal dahilindedir. Bu noktayı takviye eden diğer bir cihet de şudur : Bu *Derzs* köyünden on kilometre mesafede bir *Miklos* köyü vardır. Binaenaleyh bu izahata göre bu tuğla *Arpad* hanedanı zamanına ait olmak gerektir. *Paisin* bu araştırması hakkında *Németh* şunları yazmaktadır : “*Paisin* okuma ve izahının yerinde olması imkân haricinde değildir. Tesadüf eseri olarak gözüken birleşmeler olabilir ; fakat her halde dikkate şayandır. Ve *Derzs* tuğlası ve yazıtının devri *Nikolsburg* alfabesinin ortaya çıkmasından sonra 1500 den evvelki zamana — ister asırlarca önceye — konabilir. Eğer bir *Arpad* devrine ait latin harfli yadigârdan *apa-pap* tabiri ortaya çıkarsa *Paisin* izahının doğruluğu hakkında tereddüde düşülemez. (2)

Marsigli'nin kaydı

Luigi Ferdinando Marsigli bir İtalyan kontudur. Kendisi Avusturya hizmetine girmiş, askerî mühendis olarak orduda bulunmuş, Buda ve *Nándor-fehérvárın* Osmanlı Türklerinden geriye alınması sırasında vazife almış ve *Baden* prensi nezdinde *Erdelde* bulunmuştu. 1690 senesinde *Brassoy* tahrip eden, *Olto* ırmağı üzerine köprü kuran, Osmanlı Türkleri tarafında bulunan *Thökölyyi Erdelden* çıkarmağa çalışan bu İtalyan kontu idi. *Marsigli* kendi hatıratında *Erdeldeki* harekâtını yazdığı gibi bu vesile ile Sekel ülkesinde İskit aslından olan eski sakinlerin dillerini tetkik ettiğini ve burada oturan ilk hıristiyanların bayram günlerini gösteren bir takvimin tahta üzerine yazılmış parçasına tesadüf ettiğini kaydetmekte ve bu takvimi kopya ederek eserine dercetmektedir. Aslen fransızca yazılmış olan bu muhtırayı *Giovani Fantuzzi* tetkik etmiş ve 1770 de neşretmiştir.

(1) Magyar Nyelv, XXVIII, (1932). s. 274-77.

(2) Németh Gyula, A magyar rovásírás 1934, s. 5.

1906 senesinde *Veress Endre* Magyar Könyvszemle mecmuasında *Marsiglinin* Sekel yazısı hakkındaki kayıtlarını *Bolognada* Üniversite kütüphanesinde bulduğunu bildirmiş, bunun üzerine *Sebestyén* de 1913 de bu yazmanın fotoğrafını elde ederek mezkûr eserine dercetmiştir.

Bu takvimin kaçınıcı asra ait olduğu meselesine gelince : Takvimde zikredilen tarihî şahsiyetlerin adları ve bunların kaç senesinde takdis edildikleri malûm olduğu için takvimin kaçınıcı asra ait olduğu oldukça aydınlatılmıştır. Takvimde *Sent Bernardın* adı zikredilmektedir ki bu zat malûm olduğu veçhile 1450 tarihinde takdis edilerek *Sent* ünvanını almıştı. *Binaenaleyh* bu takvim XV inci asrın ikinci yarısına aittir.

Marsiglinin bu metni sekiz sahifadan ibaret olup eserin 669-686 ncı sahifalarını teşkil etmektedir. 669 uncu sahifadan sonra birer sahifa boş bırakılarak sahifalar 671, 673, 675 . . . sayılarile numaralanmıştır.

Birinci sahifada yani 669 numaralı sahifada şu satırları okumaktayız : “Eskiden Sekel ülkesinde oturan İskitler tarafından kullanılan dil nümunesini tahtaya çentmişlerdir ki bu müteharrik bayramların takvimi olup bunları katolik dinine ilk girdikleri vakit kullanmışlardır ve ben Erdel vadisinde dolaştığım vakit bu tahtadan kendim kaydederek İtalyadaki koleksiyonuma gönderdim.” (1) Bu izahatta dikkate şayan bir nokta vardır. *Marsiglinin* burada müteharrik bayram demesine rağmen metinde zikrettiği hıristiyan bayramlarının bilâkis sabit bayramlar olduğu göze çarpmaktadır.

İkinci sahifada yani eserin 671 numaralı sahifasında Sekel yazısı ve mukabil latin harfleri kaydedilmiştir. Bu gösterilen alfabe harflerinin adedi otuz sekizdir. Bunlardan otuz bir tanesi basit, diğer yedi tanesi mürekkep harfdir. Alfabe latin harflerile gösterilen harfler şunlardır : *a, eb, ec, e, f, egi, eh, i, eg, ek, l, m, n, o, ep, r, esz (?) , s, et, u, eö, eü, es (?) , ei (?) , ecz (?) , encz, ent, eczk, end, ez, eö, enb, est, etj, elj, ak, onj.*

Eserin üçüncü sahifasında yani 673 numaralı sahifada bayramların ve Azizlerin isimleri kaydedilmeğe başlanmıştır. Evvelâ rünik yazı ile asıl metin yazılmakta onun altına macarca telâffuz şekli, daka alta da latincesi yazılmaktadır. Bu tarz diğer sahifalarda da aynı surette devam ettirilmektedir. Sahifanın arkasında *Nella prima faccia del Bastone* yani *değneğin birinci tarafında* ibaresi yazılmıştır. Dördüncü, beşinci ve altıncı (675, 677, 679 numaralı) sahifalarda bayram ve Azizle-

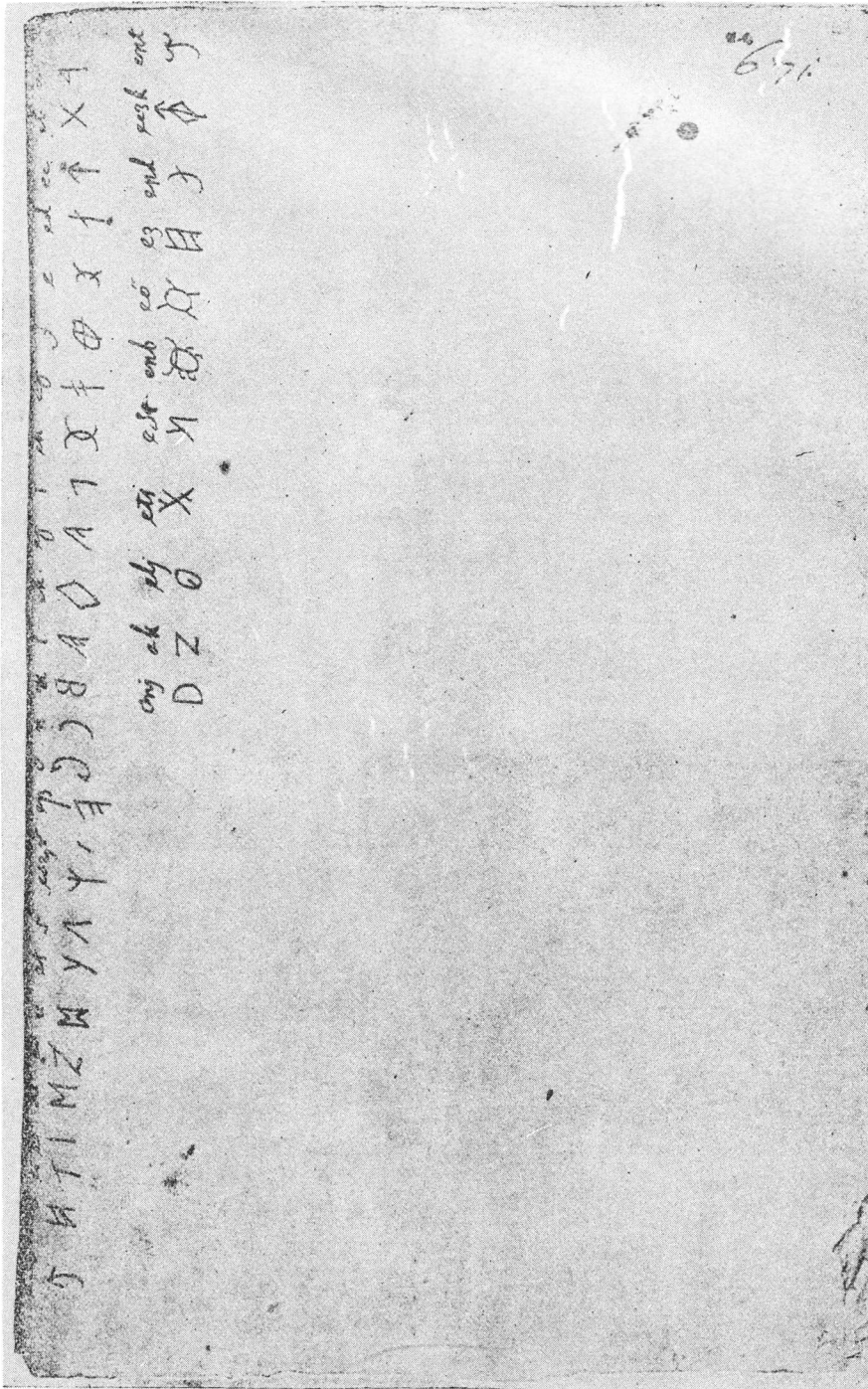
(1) Bu ibareyi bana tercüme etmek lütfunda bulunan B. Hüseyin Cahit Yalçın'a burada alenen teşekkür etmeği bir borç bilirim.

rin isimleri devam ettirilmektedir. Dördüncü sahifenin arkasında yani 676 numaralı sahifada *Nella seconda faccia* = *ikinci tarafta* sözleri yazılmıştır. 678 inci sahifada ise *Nella seconda faccia* (aynen böyledir.), 680 de *Fan(n)o la tertia faccia* = *bu üçüncü cephe* ; 682 de *Quarta faccia* = *dördüncü cephe*, 684 de *Nella prima faccia del Bastone* = *değneğin ilk cephesinde* ve 686 ıncı sahifada da *Fanno la tertia faccia* = *bu üçüncü cephe* ibareleri vardır. Sahifaların arkasında bu şekilde ibarelerin yazılmış olmasından sarıh olarak anlaşılır ki tahta bastonun dört cephesi olup takvim bastonunun bir ve ikinci cephelerinde bulunmakta idi. Takvimin bu iki cephesinin kopyası *Marsigli* nin eserinde dört sahifayı teşkil etmiştir.

Marsigli nin kayıtlarında 679, 681 ve 685 inci sahifaları teşkil eden kısım da bastonun üçüncü ve dördüncü cephesinde bulunuyordu ; ki buradaki izahat takvime ait olmayıp dinî bir takım isimler ve bilhassa dördüncü cephede *Pannonia* ye saire gibi kayıtlar vardır.

Burada bütün bu metinlerin transkripsiyonunu vermekten sarfınazar ederek yalnız *Marsigli* metninin aynını koymakla iktifa ediyoruz. Asıl metin her halde başka birisinin eline daha geçmiş ve bu da metni düzeltmek kasdıle bazı noktalarda kalem oynatmıştır.

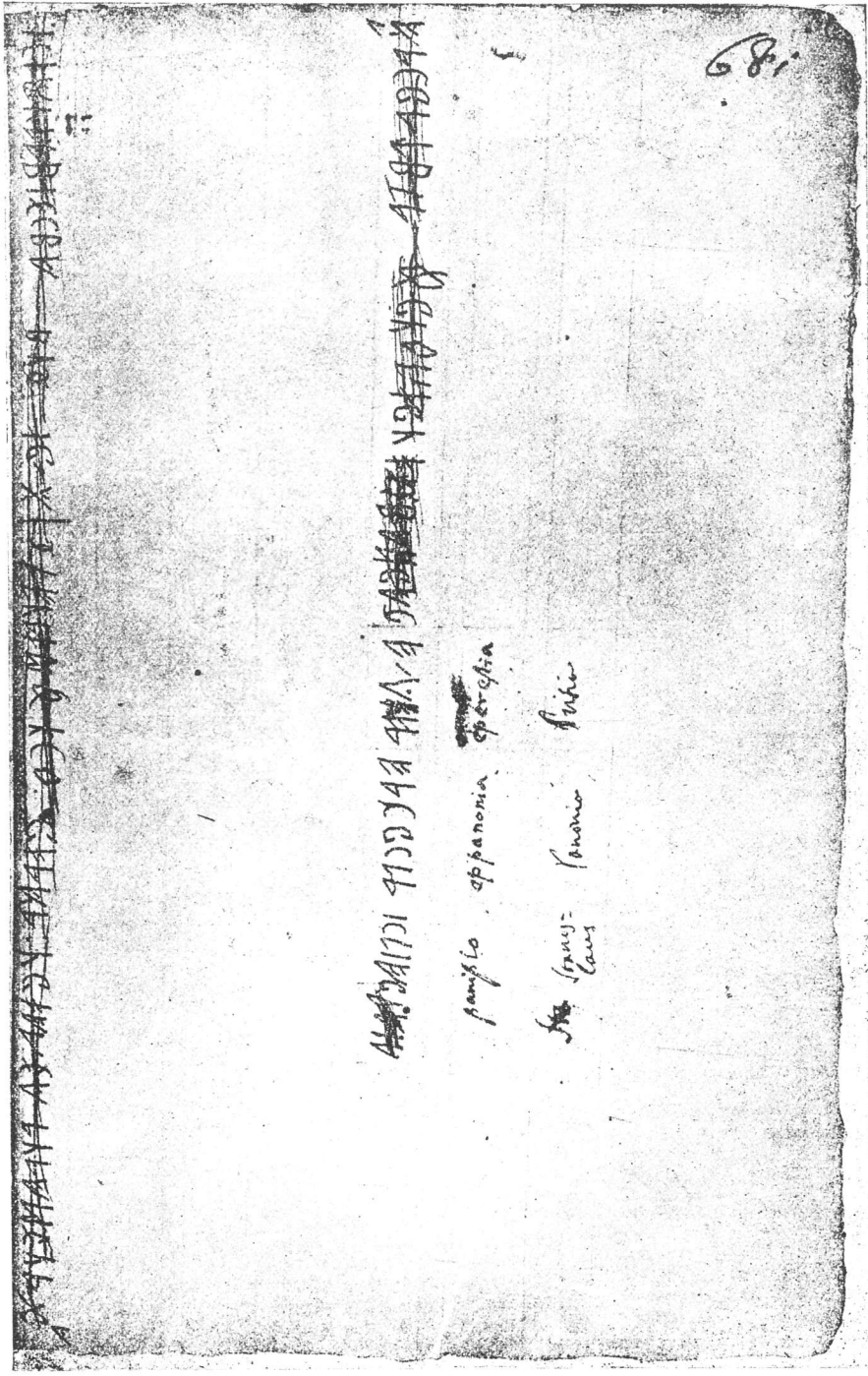
B 25
Raccolta della lingua
che si parlava dalle parti abitanti
nella Sicilia ne regni antichi.
Scoperta in un legno che
~~serviva di~~ ~~ca.~~ ~~esprimeva~~ il calendario delle
feste mobili, per uso di quei popoli convertiti
alla fede cattolica,
e da me dato questo legno reculto, e mandato
al mio gabinetto in patria,
quando scriverò l. part. delle Trans. Italiane.

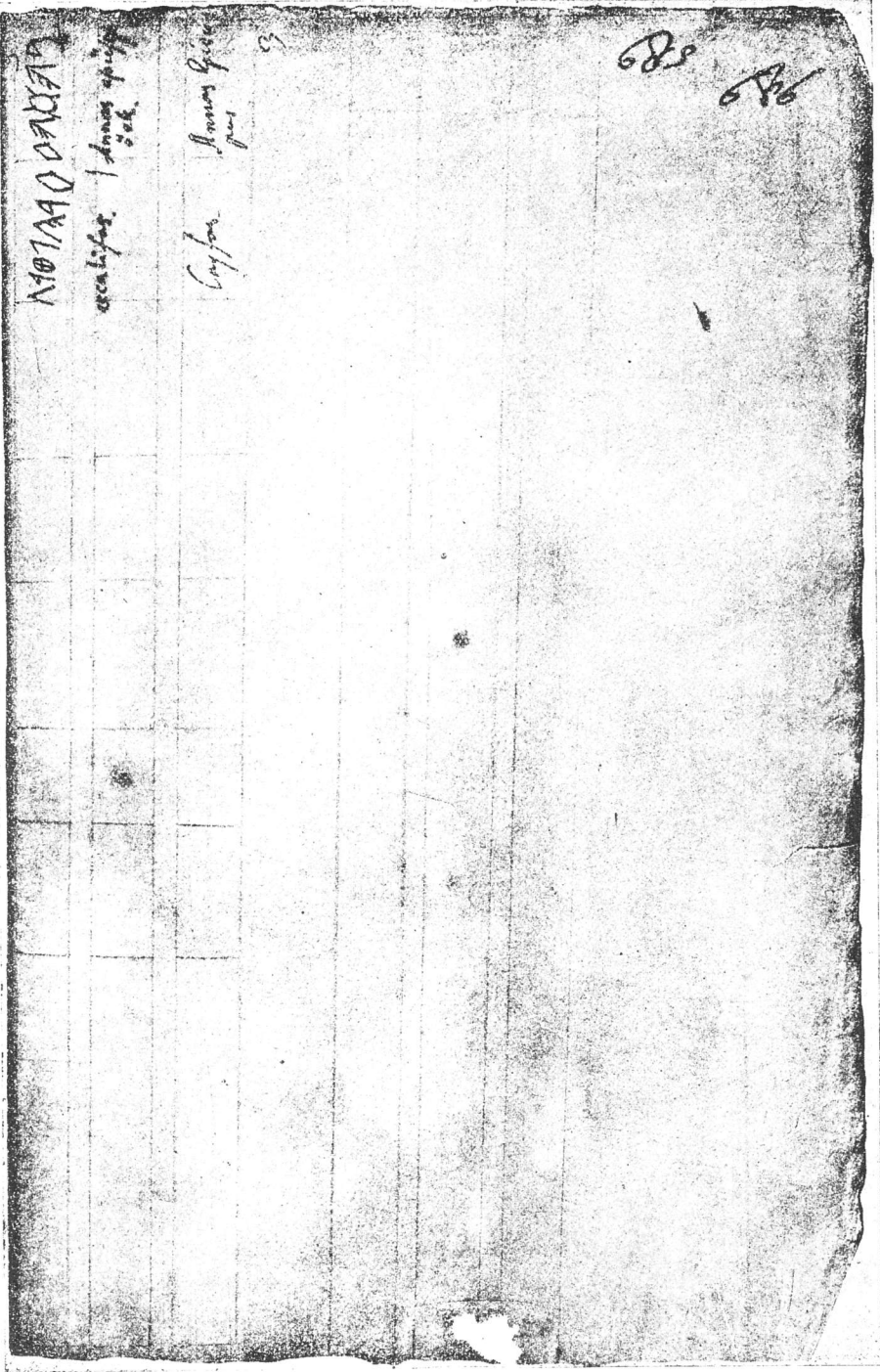

Bologna metninin harfleri.

7	1404	XY4B	YIXI	MDI	XB	1411	20A	1417	0410	DIA	1420	
	Lovras	in dition	ob oaly	of sty	of sty	of sty	of sty	of sty	of sty	of sty	of sty	
	Lauron	in dition	ob oaly	of sty	of sty	of sty	of sty	of sty	of sty	of sty	of sty	
	7	1404	XY4B	YIXI	MDI	XB	1411	20A	1417	0410	DIA	1420
	7	1404	XY4B	YIXI	MDI	XB	1411	20A	1417	0410	DIA	1420
	7	1404	XY4B	YIXI	MDI	XB	1411	20A	1417	0410	DIA	1420

679

Bologna takviminin bir sahifası.

Arkasında : Bu üçüncü sahifadır ibaresi vardır.

Csikszent-Mihály yazıtı

On altıncı yüzyılın ilk senelerine ait eski Sekel yazıtlarından birincisi bir kilise yazıtıdır ki bu yazıtın

aslı ortada mevcut olmayıp yalnız kopyaları vardır. Bu yazıt 1731de ilk defa olmak üzere literatürde bahsedilmiş, fakat buna rağmen bir hayli müddet kimsenin dikkat nazarını çekmemiştir.

Kolozsvár şehrinde cizvit muallim *Kunits Ferencz* 1731 senesinde bu şehirde çıkarmış olduğu *Dacica Sicalia* adlı eserinde şu satırları yazmakta idi : “*Szent-Mihaly* eski mabedile ve yazıtı ile ; ki bunların işaretleri — Yunan, Türk ve diğer harflerden ayrılmaktadır — eski İskitlere kadar gider,, (1) *Kunits Ferenczin* bu kaydı hemen hiç kimsenin dikkat nazarını çekmemiş, en nihayet 50 sene sonra *Cornides Daniel* bu yazıtı karşı alâka göstermiş, 1862 de *Szabo Karoly* mahallinden aldığı malûmata göre yazıtın eski mabedin tamirinden sonra ortadan kaybolduğu anlaşılmıştı. (2) Filhakika bu yazıtın aslı kaybolmuş isede sonradan diğer kopyaları meydana çıkmıştır.

1749 senesinde bu yazıtı *Szilagy Samuel* kopya etmiş ve bu kopyayı 1751 de Viyanaya Bathyaninin oğullarına göndermişti. Bu suretle kopya Kont Bathyan Lajos'un oğullarında iken bunların mürebbisi muallim *Horvath Benedek* bunu *Dezsericzky İnczeye* göndermiş. o da eserine dercetmiştir. *Dezsericzky*nin kitabının birinci ve üçüncü cildi Budada neşredilmişti. (3) Sekel yazıları hakkındaki araştırmaları ve malzemelerin elde edilmesi daha uzun sürdüğünden eserin ikinci cildi 1753 de çıkarılabilmışti. Bu cildin serlevhasında bahsedilen İskit alfabesi *Bél Matyasın* verdiği alfabe, İskit yazıtı da bahsimize mevzu olan *Csik-Szent-Mihaly* yazıtıdır. *Dezsericzky* bu yazıtı halle çalışmamıştır. Yalnız metni aynen klişe halinde neşr ile iktifa etmiştir.

Horvat Benedekin elinde bulunan kopyadan *Simonchicz İncze* bir kopya daha çıkarmış, bunu 1793 senesi Martın 17 sinde yazdığı bir mektupta *Révai Miklosa* göndermişti. Bittabi bu kopyaları yapanlar

(1) «*Szent-Mihály*, id est S. Michaelis, cum templo vetusto et inscriptionibus, quarum notae ad antiquos Scythas, — multum enim a Graeco, Turcico, aliisque characteribus absunt-rejiciuntur.» s. 51.

(2) Szabó Károly ; A régi hun-székely irásról, Budapesti Szemle, cilt V, 1866, s. 133-34.

(3) Kitabın ismi şudur : De initiis ac majoribus hungarorum commentaria, quibus accedit circa finem libri secundi insigne ac perantiqua manuscriptum, hactenus desideratum, Tomus I. Tafsilât için bk. Sesestyén ; magyar rovásirás hiteles emlékei, s. 58.

Sekel alfabesine temamilere vakıf olmadıklarından bu metinleri kopya ederken gayrı ihtiyarı hatalar yapmakta idiler. *Simonchicz Incze* de bu kopyayı doğrudan doğruya *Horvat Benedek*den değil ancak *Hajos Istvan* vasıtasile elde etmişti.

1751 senesi Mayıs 26 da adı meçhul birisi de aynı yazıtı kopya etmişti. Bu kopya *Marosvasarhely*deki *Teleki* kütüphanesinin 1503 b numarası altındadır. Bu numara altında müteferrik kitaplar bir arada bulunuyordu. İşte burada yazıtın iki kopyası elde edilmiştir ki bu kopyanın birisinin altında her harfin mukabili olan latin harfi gösterildiğine göre her halde kopya edenin Sekel yazısını bildiğine ve binaenaleyh daha iyi bir kopya vücuda getirdiğine delâlet eder. Filhakika evvelki kopyalarda pek hatalı olarak kaydedilen bazı yerler burada düzgün bir halde bulunmaktadır.

Yazıtın transkripsiyonunu aşağıya dercediyoruz :

urn^aq szül^tt^té til fogvân irn^aq *z^rrötszáz^gy *szt^endöbè ; Mäty^as János, ^Estyân kovács csinält^aq ; Mätyäsm^st^r, G^rg^ly m^st^rcsinältäq.

Tercümesi :

Efendimiz (= İsanın) doğuşundan bin beşyüz bir senesinde Matyas Janos, İstvan Kovacs yaptılar ; Usta Matyas, Usta Gergely yaptılar.

*Marosvasarhely*deki *Teleki* kütüphanesinde bulunan 1751 senesine ait olan kopyada bir takım harfler daha vardır. Bu harfleri gerek *Szabo Karoly* ve gerek *Sebestyén Eljas csinalta* yani Elyas yaptı diye okumak istemişlersede bu hususta *Németh* şu satırları yazmaktadır : “Mademki *Marosvasarhely* kopyası *Szilagyi Samuelin* kopyasından alınmıştır ; bu sonuncusunda ise bu harfler mevcut değildir ; binaenaleyh bu manasız harfleri sonra ilâve edilmiş telâkki ederek nazarı dikkate almamak gerektir.” Filhakika diğer kopyada böyle bir metnin bulunmaması *Némethi* temamilere haklı göstermektedir. Bu ibareyi havi olan metinde her harfin altında latin harflerile mukabilleri gösterildiğine göre bu yazıtı kopya eden veya ikinci bir el bu harflere vakıf bulunuyordu ; binaenaleyh bu harfler her halde kopya edenin ismi veya ilâvesi olabilir.

Kral kinci *Jozef* öldükten sonra Transilvanyada millî hareket başlamış, 1791 de eski tarihî eserlerin tetkik ve neşri için bir cemiyet kurulmuş. kısa bir müddet sonra diğer bir cemiyet daha kurularak bu da Erdelin eski ve yeni tarihini işlemek vazifesini üzerine almıştı. Bu

cemiyetin en faal azalarından birisi olan *Aranka György* bu münasebetle Erdelin mühim bir kısmını gezmiş, her yerde eski ve değerli eserler aramış ve arada tenevvür maksadile rahip *Németh Jozsef*e mektup yazmıştı. Rahip *Németh* de kendisine cevap yazmıştı. İşte bu cevapta rahip 1757 den 1780 senesine kadar *Szent-Mihalyda* rahip olduğunu ve bu yazıtın da burada bulunduğunu, bunu birisinin de okuduğunu, burada bundan başka bir yazıt daha olduğunu, 1768 de bu yazıtı *Cserei Farkas*ın kendisinden istediğini ve alıp Viyanaya götürdüğünü kaydetmektedir. (1)

Bu yazıtın şimdiye kadar bütün bu verilen izahata rağmen *Csik-Szent-Mihalyda* değil *Csik-Szent-Miklosda* bulunduğu zannedilmekte idi. Son zamanda Prof. *Németh Gyula* yazıtın bulunduğu yerin her halde *Csik-Szent-Mihaly* olduğunu isbat etmiştir. (2)

(1) Bk. Sebestyén ; mezkûr eser, s. 65.

(2) Körösi Csoma Archivum, II, s. 434-36.

En Inscriptio Hunno-Scythica à dextra ad siniftram legenda,
 Quæ hodie quoque extat in Templo loci *Szent Miklós*, sive *Sancti Nicolai* in clyceæ Sedis *Csikienfis*
Siculorum Transylvaniæ; citra dubium *ATTILÆ* Posterorum.

∴ 1 X 4 8 : 3 X K 9 Y : † H 4 : † K L H : † D H : † M A : † O A F : † A 8 : † D M

∴ 1 9 X Y M Y B O N A : † M 8 X A 8 : † Y 9 D H : † H 4 M 8 : † C Y X A : † A 9 1

Hanc Inscriptionem (uti jacet) sollicitè exscriptam Vir (peccate Nobilitatis ac Eruditionis Samuel Szilágyi
 Judiciorum Regalium in Transylvania Assessor (uti vocant) transmisit nuperimè Vindobonam Illustris-
 simis Filis Excellentissimi Comitis de Battyán, nunc dierum PRÆSIGNIS PALATINI sive PROREGIS
 in Hungaria : Ipsùm autem idem Apographum meos in manus Vindobonâ perlatum est.

Csik-szent-Mihály yazıtının Szilágyi tarafından yapılan kopyası.

İstanbul yazıtı.

İstanbul yazıtının kopyası 1553-1555 senele-
rinde İstanbulda ve Anadolu'da seyahat eden
Dernschwamın eserinde bulunmuştur. Bu zat *Augsburglu Fugger* ve
bunlarla akraba olan *Thurzo* ailesinin Macaristandaki maden ocakları-
nın müdürü idi. Kendisi *Çeh* ülkesinde *Brüx*de 1494 senesi Martın 23-
ünde doğmuştur. Üniversiteyi 1507 de *Viyana*da, 1509 da *Leipzig*de ta-
kip etmiş ve bu sonuncusunu 1510 Eylül 5 te bitirmiştir. Bundan sonra
Almanya, İtalyada seyahate başlamış, 1513 de Romada bulunmuş, 1535-
te *Budada* vazife almış, en nihayet *Fugger* ve *Thurzoların* hizmetine
girmiş, *Beszterczebanyada* oturmağa başlamıştı. Bundan sonra kendi
parasile Şarka bir seyahat yapmış, dönüşte *Körmöczbanyada* vazife ala-
rak burada 1568 sonlarında veya 1569 başlarında ölmüştür. (1) Varis-
leri 2000 ciltlik kütüphanesini *Viyana* Kral kütüphanesine 500 forint
mukabilinde satmışlardır. Kitaplarında kendi ünvanını şu suretle kay-
detmektedir : *Joannes Dernschwam de Hradiczin*. Anlaşılan 1535 te al-
mış olduğu asalet ünvanını iftiharla kullanmıştır. Kendisinin resmi 1537
senesinde yapılmış olan bir çanın üzerinde bulunmuştur ki bu çanı
Bavyeralı zabıt *Wimmer* bulmuş ve mahallî müzeye koymuştur. O çağ-
lardaki dökmeçiler *Dernschwamın* altı tane madalyon kullandığını söy-
lemektedirler ; 1536 da yapılmış olan bir madalyonun üzerinde şu yazı-
lar bulunuyordu : io : *Dernschwam de Hradiczin Aetate : XXXXII*.

Bu zatın böyle para basanlarla sıkı teması kendisini epigrafi ve
nümismatik sahasına sevketmiş ve bu hususta mühim malzeme toplama-
mıştı ki bu vesile ile *Momsen* ve arkadaşlarının Berlindeki büyük epi-
grafik neşriyatında çok defa ismi geçmektedir. *Dernschwamın*'ın bugün
Viyana kütüphanesinde bulunan elyazmaları şu ünvanı taşımaktadır :
*Joannes Dernschwam : Inscriptiones romanae e lapidibus in territorio
Hungariae et Transylvaniae a. 1520-1530 collectae.*

1563 senesinde yazılmış Macaristana ait maden ocakları tarihine
dair bir muhtırayı Macar müerrihlerinden *Engel* 1797 de *Geschichte des
ungarischen Reichs und seiner Nebenlander* adlı eserinin birinci cildin-
de neşretmiş ve bu eserde *Dernschwamın* muhtırasının *Prag*daki nü-
shasından istifade etmişti. Daha sonra bu *Prag* nüshasından *Ranke* de

(1) Babinger ; Hans Dernschwam, ein Kleinasiaforscher des XVI. Jahrhunderts.
(Deutsche Rundschau für Geographie, cilt XXXV, s. 535 ; yine aynı zat : Zur Lebens-
geschichte H. Dernschwam's, aynı mecmua, XXXVI, s. 133.

bahsetmiş, en nihayet 1887 de *Henrik Kiepert* de doğrudan doğruya bu cihete temas etmiştir. (1)

*Kiepert*in araştırmasından anlaşılmıştır ki *Dernschwam* muhtırasının bir kopyası da *Wolfenbüttel* prensinin kütüphanesinde bulunmaktadır. Eserin *Augsburglu Fuggerlerin* arşiv dairesinde saklanan orijinal metni de *Dobel Frigyes* tarafından keşfedilmiştir. (2) Bundan sonra *Kiepert*in bahse mevzu ettiği noktaların asıl metnini de *Zimmerer Henrik* neşretmiş, en nihayet genç alman âlimi *Babinger* bu mühim metni *Augsburg*daki orijinal metne istinaden tetkike başlamış ve bu esnada muhtırada *Dernschwamın* dikkate şayan bir yazıt kopyasını eserine dercettiğini görmüştü.

Babinger bu acayip yazılı metni *Thomsene* göndermiş. Macar diline ve bu husustaki literatüre vakıf olan *Thomsen* yazıtın mühim bir kısmını halle muvaffak olarak bu husustaki araştırmayı ileri götürmek üzere bunun Macar âlimlerinden *Sebestyene* gönderilmesini tavsiye etmişti. *Sebestyen* bu mühim metni hall ile lâzım gelen izahatla *Babingere* göndermiş ve *Babingerin* bu keşfi hakkında 1913 Nisan 21 de Macar İlim Akademisine malûmat vermişti.

Şimdiye kadar elde edilen yazılı eserler yalnız lisanî bir kıymeti olan metinlerdi. Bu, yeni elde edilen metin ise aynı zamanda tarihî bir hadiseyi canlandırmakta idi. Binaenaleyh bu metnin ayrı bir kıymeti vardır.

Dernschwam Kanunî Sultan Süleyman nezdine *Verucsics Antal* ve *Zay Ferenczin* bir sefaret heyetinin gittiğini haber alınca o da bunu vesile ittihaz edip kendi masrafile bu seyahate çıkmıştı. Bu sefaret heyetinin reisi *Busbecq* olup kendisi sonradan hareket ederek heyete iltihak etmişti. Gerek *Busbecq* ve gerek *Dernschwam* bu seyahatten azamî istifade etmişler ve *Busbecq* diğerinden daha fazla malzeme elde etmeğe muvaffak olmuştu. (3) Ankaradaki meşhur mabedin yazıtını ve Yunan, Latin dillerindeki pek çok yazıtı *Busbecq* kaydederken *Dernschwam* da *Elçi hanının* duvarlarında dikkate şayan bir yazıt elde et-

(1) Engel, J. Christ.; Geschichte des ungrischen Reichs, Viyana, 1813, cilt III, s. 181; Ranke; Die serbische Revolution, Hamburg, 1829, Anmerkungen 2; s. 236; Kiepert; Hans Dernschriften im Auszuge mitgetheilt (Globus, 1887, cilt LII, s. 186, 202, 214, 230.)

(2) Dobel; Der Fugger-Bergbau und Handel in Ungarn (Zeitschrift des historischen Vereins für Schwaben und Neuburg, 1879, cilt VI, s. 33, 50.

(3) Busbecq'in seyahatnâmesi B. Hüseyin Cahit Yalçın tarafından dilimize çevrilmiştir.

mişti. *Elçi hanı*, *Divanyolunda* Çenberli taşın karşısında bugün bir matbaanın bulunduğu yerdedir. Bu hususta *Dernschwam* şu satırları yazmaktadır : “İstanbulda, müessisi Ali paşanın namına izafe edilen ve Kral sefaret heyetinin (yani *Busbecq*, *Zay* ve *Verancsics* v. s.) uzun zaman oturduğu umumî bir otel vardır. Ahırının dış duvarında, duvarın altında yere yakın bir tarafta uzunca bir taş bulduk ; ki bunda aşağıdaki üç satırlık yazı kazılmıştı. Fakat kimsenin anlamadığı harflerle . . . Burada daha eskiden bir hıristiyan kilisesi bulunuyordu ; fakat *Ali Paşa* bunu tahrip ettirmişti. Harabelerinden de sonra kendi adına izafe edilen diğer Türk mabedi ile yukarıda zikredilen hanı yaptırmıştır. (1)

Bu satırlardan sonra Sekel yazısı ile yazılmış metni ve onu mütekip de şu ibare yazılmıştır : “*Tale alphabetum reperitur in Cronica Gothorum Olahi Magni* yani *Olahus Magnusun Goth* kronikasında da böyle harfler vardır.”

En Elçi hanı 1865 senesine kadar durmakta idi. Sonra burası yanmış ve yandıktan sonra yeri bir müddet virane halinde kalmıştır.

Dernschwamın kopya ettiği İstanbul yazıtının transkripsiyonu şudur :

°z°r ötszáz tiz°nöt °szt°ndöb°n irt°q °szt ; László király öt k°v°t°t v°ratt°q it° ; Bilaji B°rlabás k°t°ö °szt°nd°jik it valt ; n°m tön császár . . . ; K°°ji Sz°k°l T°mäs irt°n °szt ; Sz°l°mbök császár it t°b°n száz löval.

Tercümesi :

Bin beşyüz on beş senesinde bunu yazdılar. Kral Laslonun beş sefirini burada bekletiler. Bilayi Barlabaş iki sene burada idi. . . . hükümdar ; Kedeyi Sékel Tamaş bunu yazdı. Hükümdar Selim Beğ buraya yüz at ile koydu.

Bu yazıt evvelce de söylediğimiz gibi aynı zamanda tarihî bir hâdiseyi de canlandırmaktadır. Yazıtta ismi geçen Bilayi Barlabaş mülümdür ki Kral Ulaslonun Türkiyeye gönderdiği sefir idi. Bu sefir

(1) «Constantinopoli in publico diversorio, quod Ali Bascha a conditore dicitur, ubi Domini Oratores Regii per longum tempus hospitati fuerunt, reperimus ab exteriori parte stabuli in pariete circa terram oblongum albus lapidem, in quo sequentes tres versus insculpti fuerent, literis legibilibus sed omnibus incognitis. Fuit in es loco prim Ecclesia Christiana, sed per Ali Bascham funditus diruta, ex cuius ruinis aliam Ecclesiam turcicam ex opposito de suo nomine una cum diversorio praedicto edificavit.»

Sultan Bayazıt nezdine hareket etmiş; fakat İstanbula geldiği vakit tahta *Selimin* çıktığını görmüştü. 1512 senesi Nisan 25 te tahta çıkan *Selim Fatihin* yaptığı kanundan istifade ederek elini kana boyamış, kardeş ve kardeş çocuklarını idam ettirmişti. Bütün bu hâdiselerden İstanbulda bulunan *Ulaslonun* sefirleri haberdar olmuştu. Binaenaleyh bunların memleketlerine dönmesine müsaade edilir ise vaka Avrupaya da yayılacaktı. *Selim* bu mülâhazalara mebni sefirleri İstanbulda alakoymuştu. Bunun üzerine *Czobor Martonun* riyasetinde ve *Petanczi Felix, Zoltai Janosun* iştirak ettikleri ikinci bir sefaret heyeti gelmiş, *Selim* ise bunları *Edirne*de kabul etmiş, diğer sefirler yine İstanbulda alakonulmuştu. Sefirlerin alakonulması Avrupada duyulunca her tarafı hiddet bürümüş, Papa dahi bundan haberdar olmuştu. Fakat *Selim* bunlara hiç aldırış etmemiş, *Ulaslonun* sefirlerini bu sefer de *İran* üzerine sefer ederken birlikte götürmeğe azmetmişti. *Yavuz* Mısır seferine çıkarken de sefiri yanında götürmüş ve en nihayet kendisi, ordusu ve ülkesi hakkında fikir edindiğini, binaenaleyh gördüklerini hükümdarına haber vermesini sefire bildirerek koyvermişti.

Bu yazıtı yazanın adı *Keteyi Sekel Tamaş* diye kaydedilmiştir. Bu zat hakkında elimizde hiç bir vesika mevcut değil isede kendisinin *Sekel* aile adını taşımış olması onun *Sekellerden* olduğunu sarih bir surette göstermektedir.

Bu yazıtta *Yavuzun* adının *Selim Beğ* diye yazılmış olması dikkate şayandır. Her ne kadar bizim tarihlerimizde *Yavuzun* bu şekilde tesmiye edildiğine dair bir kayıt bulamazsak da muasır Garp menbalarının bazılarında *Yavuzun* adına *Selim Beğ* diye tesadüf etmekteyiz.

(2) $z(ə)[r]$ ²⁾ ötszáz. tízöt. (sz)(e)ndőben irták (sz)zt
 tausend fünf hundert fünfzehn im Jahre schreiben dies

László király $h(ə)[z]$ ³⁾ kigv(e)ltet r. sz. φ at (sz)zt
 Ladislaus König-zu r. Gesamt- (accusativ)

2. bidazji b(rl)as $sz(ə)nd(ə)jt$ ⁴⁾ φ val(é)nl)m
 zu zwei auf-jahr

tön császár.
 Kaiser

3. $k(ə)[t(ə)j]$ sz) k() l t(ə)mas irtan)sz) sz(ə)l. φ ört
 zu Thomas

császár φ t() n $sz[ə]z$ lóval.
 Kaiser mit hundert Pferden.

1) A kein Buchstabe; Fehler, wahrscheinlich im der Abschrift, für H

2) Y ist sz, z ; dies wahrscheinlich Fehler im Original für φz

3) φ j unrichtigen Fehler in der Abschrift für φa

4) $-iz$ Schwachform im Original für $-iz^2$

Istanbul yazıtının Thomsen tarafından yapılan ilk halli (Thomsenin el yazısile.)

Constitutionis in publico theatris quod
quod a longo tempore suspensa fuerat, Repertum
tamen oblongo alio lapide in quo sequitur
nominibus, fuit in eo loco prius Epistola
alio Epistola functione ex opposito de suo nomine una

M. Duffe a conditorum dicit Vbi. In
omnibus ab exteriori parte Theatri in pariete circum
teris. Vnde in scriptis fuerunt teris legibilibus p. S. 169,
Ded. Ali. Duffe fundit dicitur, Ex cuius summo
in Theatro photo sufficiunt

· BH · XTPB · TPBX · KEXXC · TPXK
XTAPNT · XNAXPA · OXKXKXTO · TMAKCB
OKNT · IOA · KBM · TNYPCF · IA · OXO

APIAC · OTNPOXY · OMPY · TRIKS · P
AKCB · FXC · PPIQH ·
OPIPH · FYXC · INEACMA

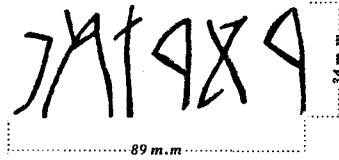
Tale alphabetum reperitur in Exomna Gaggou Olym
magis

Istanbul yazıtının Derschwam tarafından yapılan kopyası.

Bögöz yazıtı

Bögöz Erdel ülkesinde *Udvarhely* vilâyetine tâbi küçük bir köydür. *Székely-Udvarhely*den tahminen on kilometre cenubu garbî istikametinde olan bu köyün XIV üncü yüzyılda yapılmış olan Gotik bir kilisesi XVI ıncı yüzyılın ikinci yarısında Protestanların eline geçmişti. Protestanlar kilisenin fresklerini sıvamışlar, bu suretle burada bulunan yazıt da sıvanın altında kalmıştı. Son zamanlarda sıvaların altından yazıt gözükmüş, ilk defa olarak *Szigenthy Béla* fresklerin 1480-1530 senelerinde tecdit olunmuş kısımlarında, İsa resminin çerçevesinin sol tarafında bir yazıt olduğunun farkına varmıştı. Bu yazıt tuğla renginde bir tebeşir ile yazılmıştı.

Yazıt *Szigenthy* şu suretle okumuştur : Atyai ^Estân. İki has isimden ibaret olan bu yazıtta mezkûr has isim 1536 senesindeki bir vesikada *Udvarhely*de bir *Atyai Istvan* adlı geçen şahıs adile alâkadar görülmüştür. Daha sonra *Udvarhely* vilâyetinin tahminen 25 kilometre şimal, şimali garbî tarafında *Atyha* veya *Atya* adlı bir mevki de vardır. Binaenaleyh bu yazıt 1530 senelerinde yazılmış olup mezkûr şahsın kiliseye dokunan hizmetinden dolayı ismi kaydedilmiştir.

Bögöz yazıtı.

Diğer bazı zevat bu ismi *Atya-Isten* yani Tanrı baba diye okumaktadırlar. Bu cihete haklı olarak *Prof. Németh* itiraz edip İsanın resmine böyle bir ibarenin yazılmıyacağını söylemektedir. Daha sonra Profesör *Atya* sözünden sonra kelimenin ayrılmadığını, binaenaleyh bunun her halde evvelce okunduğu gibi okunması icap ettiğini kaydetmektedir. (1)

(1) Németh ; mezkûr eser, s. 10-11.

Enlaka yazıtı

Yine *Erdel* ülkesinde bulunan Sekel yazıtlarından birisi de *Enlakada* bulunan yazıttır. *Enlaka*, *Székely-Udvarhelyden* yirmi kilometre şimali garbî istikametindedir. *Derzs* ve *Bögöz* köylerinin de aynı vilâyet dahilinde bulunduğuna göre bu vilâyette üç yazıt bulunmuş demektir. Yazıt *Enlaka* kilisesinin duvarında bulunmakta olup aynı yerde bir kaç da latince yazıt bulunmuştur. *Baron Orban Balazs*, *A Székelyföld leirása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeî szemponthól* adlı altı ciltlik eserine materyal topladığı sırada Sekel ülkesinde gezerken eski Sekel yazıtlarına da dikkat etmiş, nihayet 1864 senesi Martında *Enlakada* yeni bir yazıt keşfetmeğe muvaffak olmuştur. Bu köyün ismi 1332-3 senesinde *Jandalaka*, 1567 de *Jhanlaka*, 1566 da *Iijenlaka*, 1576 da *Janlaka*, 1602 de *Jenlaka*, 1712 de *Enlaka* şeklinde kaydedilmiştir. Köyün kilisesinin kubbesi yıkılınca halk 1668 de küçük kısımlara ayrılmış ve tahtadan mamul musavver bir tavan yaptırmıştır. Bu tavan kısımlarından birisinde latince şu satırlar vardır : “Bu kilise zalim Tatarların yıkıcı elleri vasıtasile 1661 de kül oldu ve *Jenlaka* ve *Martonos* sakinlerinin sadakalarından ve Tanrıya karşı hamiyetlerinden hakikî bir Tanrıya hürmet olmak üzere tavanla kapatmışlar ; 1668 de *Muzsnai György*, *Arkosi Janos* manevî çobanlar (= rahipler) zamanında resim sanatı ile tezyin edilmiştir.” Yine latince yazılmış diğer bir yazıtta da marangozların adı kaydedilmiş, üçüncü yazıtta ise dinî ve ahlâkî bir ibare yazılmıştır. Nihayet yine burada Sekel yazılı bir metin olduğu anlaşılmış, 1864 Martında *Kolozsvari Közlöny* mecmuasında bu yazıtın mevcudiyeti ilân edilmişti. Bu havadisi Budapeşte gazeteleri de nakletmiş, umumî efkârın alâkası bu yazıt üzerine celbedilmiş, artık her kafadan bir ses çıkmağa başlamıştı. Bundan sonra *Br. Orban Balazs* yazıtın kopyasını Macar âlimlerinden *Szabo Karolya* tevdi etmiş, bu zat da 1864 de “Enlaka kilisesinin eski Sekel harflerile yazılı yazıtı” ünvanı altında yazıtın hallini umumî efkâra arz etmişti. *Szabo Karoly* bu yazıtı şöyle halletmişti :

Aeorgyius Musnai. Csak egy az Isten. Deut(eronomium) VI.

yani Georgyius Muşnai. Tanrı yalnız birdir. Denteronomium. (1) Burada adı geçen Muşnai ; kilisenin resimlerini yapan ve latince yazıtta da

(1) Szabó Károly kisebb történelmi munkái, 1878, cilt II, s. 189-196,

adı geçen ressam olup Enlekanın civarında bu isimde bir yer adına tesadüt edildiğine göre her halde kendisi buraya mensuptur.

Latince metinlerde tarih de kaydedildiği için bu yazıtın 1668 senesine ait olduğu sarıh bir surette anlaşılmaktadır.

Mahallinde yazıt üzerinde araştırmalar yapan *Nemes Ödön* yazıtı şöyle okumuştur :

*Georgyius Musnai. deak. E-
gy az Isten. Dent. VI,*

Bu okumalardan sonra *Fischer Karoly Antal* ve *Sebestyén* de başka başka şekillerde okumuşlardır.

Enlaka yazıtı.

Sekel yazısı meselesinde adı geçen ve bu meselenin en mühim kahramanlarından olan *Omorlu çiftçi Tar Mihaly* yevmî bir gazetede bu yazıtı şöyle okumaktadır :

*Egy az Isten. Dent. VI.
Georgius Musnai de Yako*

*Tar Mihaly*ın bu okumasını diğer âlimler de kabul etmiş ve *Yako* adlı burada bir yer de olduğunu kayd ile ikinci satırın temamlı has isim olduğunu isbat etmişlerdir. (1) Binaenaleyh Tanrı birdir ve Dent. VI sözlerinden sonra kilisenin ressamı kendi adını yazmış demektir.

Szamosközy İstvan'ın kaydı

On altı ve on yedinci yüzyılların müverrihi olan *Szamosközy* kendi adile yad edilen yerde doğmuş, küçük yaşında öksüz kalınca Erdel asilzadelerinden *Sombory* bu çocuğu kendi oğlu ile birlikte büyütmeğe başlamıştı. Hâmisi *Sombory* ölünce bu ailenin vasisi *Kovacsoczy Farkas* çocuğun üzerinden himayesini eksik etmemiş, *Sombory*nin oğlu ile birlikte *Szamosközyyi* de *Padova* Üniversitesine göndermişti. Genç *Szamosközy* 1593 de Erdelde bulunan latince yazıtlar hakkında bir eser yazmış, *Bocskay* hükümdar olunca *Szamosközyyi* resmî müverrih tayin eylemişti. *Bocskay* öldüğü vakit vasiyetnamesinde *Szamosközy*nin eserinin neşri için ikibin forint bırakmış, *Bocskay*ın yerine tahta geçen *Rakoczy Zsigmond* da *Szamosközyyi* eski mevkiinde bırakmıştı. *Szamosközy*nin eseri bu vasiyetnameye rağmen gayrı matbu kalmış, ancak son zamanda büyük tarihî eseri ve birçok tarihî kayıtları, bazı tarihî hâdiselere ait latince ve macarca şiirleri ve sairesi *Szilagy Sandor* ve *Szadeczky Lajos* tarafından basılmıştır. (2) *Szamosközy*nin hayatında yukarıda zikrettiğimiz bir tek eseri basılmıştı. Bu eserde müellif Sekel yazısından da bahsetmiş, şu izahatı vermişti : Sekellerin Erdelde bir yazıları vardır ki bu yazının kendilerine cetleri İskitlerden kaldığını ve bunu Şarktan Avrupaya getirdiklerini söylerler. Asyalıların dilleri Avrupalılardan ayrıldığı gibi yazı ve yazı tarzları da temamlı ayrılmaktadır. Meselâ Avrupalılar soldan sağa, Asyalılar

(1) *Magyar Szô gazetesı*, 1902, Birinci Kânun, 11, No. 292.

(2) *Szilägi Sändor* ; *Szamosközi történeti munkái* cilt I-III., Budapest, 1877 ; yine aynı zat ; *Szamosközy történeti maradványai*, Budapest, 1880 ; *Szadeczky Lajos* ; *Szamosközy magyar históriás éneke az 1610 - iki Kendyfélé összeesküvésröl*, Századok, 1899, s. 211-225 ve 310-341.

In caudem clam mordacem, id est, Zoilum

Non lacrae, tacito sed morfu calcibus instat,
Et facit à tergo vulnere muta famas
Ante fores pergit securus saepe uictor:
In festis furas dentibus ille peccat.

~~Zoilus, si canis es, lacrae vulnere mox de,
Dulce est infanti crimina nosse reo.~~

Zoilus, si canis es, postico vulnere dentes
Abstine; quod contra rodere possis, habes.

Non clandestino, manifesto carpe ueneno,
Dulce est infanti crimina nosse reo.

ИМПЕРИУМ ПЕР ТЕ КАПИ МЕНЕМЕНТА

Imperium per te capie inuementa ~~ИМПЕРИУМ ПЕР ТЕ КАПИ МЕНЕМЕНТА~~,
Hinc etiam Augusti popule nomen habes.

Scilicet ^{auxilia} ~~ИМПЕРИУМ~~ ИМПЕРИУМ ~~ИМПЕРИУМ~~ orbem,
Auxisti populos ИМПЕРИУМ ИМПЕРИУМ ИМПЕРИУМ.

Implesti Vngaricos ИМПЕРИУМ ИМПЕРИУМ ИМПЕРИУМ.

Dacia ИМПЕРИУМ ИМПЕРИУМ ИМПЕРИУМ ИМПЕРИУМ ИМПЕРИУМ.

Nescio tot populos, que rerum copia dicit,
Hoc scio Praga tua quod bene crescit ope
Quod foris bauititur. ИМПЕРИУМ ИМПЕРИУМ ИМПЕРИУМ.

Pensas ИМПЕРИУМ ИМПЕРИУМ bellica damna ИМПЕРИУМ ИМПЕРИУМ.

Ham tot ИМПЕРИУМ ИМПЕРИУМ ИМПЕРИУМ ИМПЕРИУМ ИМПЕРИУМ,
Et tot ИМПЕРИУМ ИМПЕРИУМ ИМПЕРИУМ ИМПЕРИУМ ИМПЕРИУМ.

Quot neq; multifidus uariatur cornibus fester,
nec tot diues aquis cornua thylus habet.

Perge ИМПЕРИУМ ИМПЕРИУМ ИМПЕРИУМ ИМПЕРИУМ ИМПЕРИУМ,
Ne desit laudi materia ampla tunc.

ИМПЕРИУМ ПЕР ТЕ КАПИ МЕНЕМЕНТА

Parsius utaris raris, ^{voluntas} ~~ИМПЕРИУМ~~ fabris;
Illa dantur nationibus flamina multa tuis.

Szamosközyin hűkűmdar Rudolff aleyhine yazdıđı giir.

ise sağdan sola yazarlar. Sekel yazısı ise bu ikisine de benzemez. Yukarıdan aşağıya doğru iner ve az işaret ile çok mana ifade ederler. Bundan dolayı mürekkep ile yazmazlar. Uzunca tahtalar ve dört köşeli değnekler üzerine bıçakla çenterler. Bu çentme yazı bugüne kadar Sekeller arasında kalmıştır. Bu yazı ile yazılmış büyük bir cilt olabilecek pek eski bir eser bugüne kadar *Floransada Etruria* prensinin kütüphanesinde bulunmaktadır.

Szamosközynin bu izahatı birkaç sene sonra (1595 de) *Antonius Maginus, Geographiae Cl. Ptolomaei Pars II.* adlı eserini yazarken (sahife 162, not 17) kısaca zikredilmiştir. *Maginus* her halde *Szamosközynin* eserini görmemiş, bu hususta müstakilen izahat vermiştir. Bu izahattan haberdar olan *Toppeltinus Lörincz* 1563 senesinde bu kütüphanede mezkûr eseri aramış ise de bulamamış, daha sonra müteaddit zevat aynı yerde araştırmalar yapmışlarsa da hiç böyle bir esere tesadüf etmemişlerdir. (1)

Szilagy Sandor Szamosközynin 1542-1608 senelerine ait tarihî kayıtlarını neşrettiği vakit bu eserin iki yerinde Sekel yazılı kelimeler olduğu anlaşılmıştı. Başta 18 inci sahifede 1587 senesi vekayii sırasında *Galfi* ve *Batori Zsigmond'un anası* gibi iki has isim Sekel yazısı ile yazılmıştı. Daha sonra 216 ncı sahifede hükümdar *Rudolf* hakkında latince yazdığı bir metinde o çağlarda anlaşılmasını arzu etmediği yani kralın aleyhinde kullandığı sözleri hep Sekel harflerile yazmıştı. Manzum bir halde yazılmış olan bu parça aynen şöyledir :

(Siyah puntolarla dizilmiş olan kelimeler Sekel harfleri ile yazılmıştır.)

In. Rodolfvm. Caesarem.

Imperium per te capit incrementa **Rodolfe,**
 Hinc etiam Augusti nobile nomen habes.
 Scilicet auxisti **bellis. furialibvs** orbem,
 auxisti populos **peste. kruore. fabe.**
 Implesti Vngaricas **diris. praedonibvs. oras.**
 Dacia **pestifero. tota. latrone. skatet.**
 Nescio tot populos quae rerum copia ditet,
 Hoc scio Praga tua quod bene crescit ope.
 Quod foris hanritur, **foetvra. dovestika.** (2) supplet,

(1) Tafsilât için bk. Sebestyén; mezkûr eser, s. 83-4.

(2) *Szamosközy* bu metinde sahife kenarında kelimeyi *Domestika* diye düzeltmektedir. M harfini metinde Göktürk alfabesinin V harfi tamamile M harfine benzediğinden V yazmıştır.

Pensas **deglvpto** bellica damna **pene**.
 Nam tot **tindaridas**, tot **paruos. caesariones**,
 et tot **glandiuoras** continet aula **lvpas**.
 Quot neque multifidus variatur cornibus Ister,
 Nec tot dives aquis cornua Nilus habet
 Perge **Rodolfe. nothis** late **sobolescere** natis,
 Ne desid laudi materia ampla tuae.

Telegdi'nin rudimentası

Telegdinin adı bilhassa bu mühim eserle tarihe geçmiştir ; fakat maatteessüf bu zatın hayatı hakkında hemen hiç bir malûmata malik değiliz. *Jerney Janos* bu hususta şu izahatı vermektedir : *Telegdi Janos* 1554 senesinde doğmuş olup *Pécs* piskoposu *Telegdi Miklosun* akrabasındandır. Kendisi ruhban sınıfına dahil olmuş, piskopos rütbesine kadar yükselmiş, 1647de ölmüştür. (1) Bu rudimentasını (2) 24 yaşında yani tahsil çağında Leyden'de bastırmıştı. *Jerneyin* bu verdiği izahatı inceden inceye tetkik eden *Szabo Karoly* her halde bahsimize mevzu olan rudimenta sahibi *Jerneyin* haltercemesini yazdığı *Telegdi* olmayıp çok muhtemeldir ki bugün dahi Erdelde mevcut ve malûm olan *Telegdi* ailesinin bir ferdi olmasını haklı olarak öne sürmektedir. Birkaç sayfeden ibaret olan bu mühim eseri müellif *Marosvasarhelyde* öğretmen *Baranyai Décsi Janosa* göstermiş, bu zat 1598 senesi Mart 5 de bu hususta bir mektup yazmıştı ki *Telegdi* bunu kitabının başında neşretmek arzusunda idi.

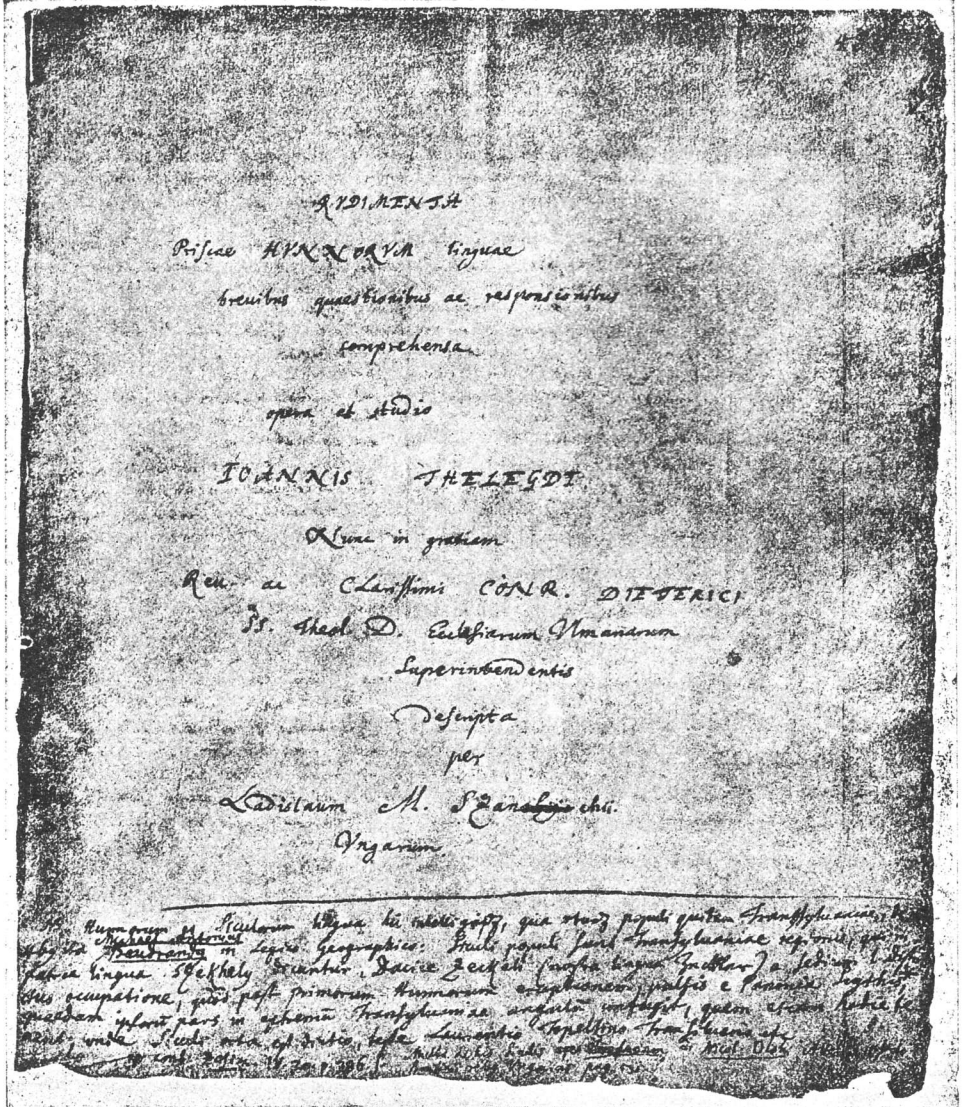
İhtimal *Telegdinin* bu mühim eseri tabedilmiştir ; fakat bugün böyle bir matbu nüsha elde mevcut olmayıp yalnız elyazması olarak birkaç kopya zamanımıza kadar intikal etmiştir. Bu kopyalardan bir tanesi 1709-14 yıllarına ait olup *Giessende* bulunmuştur. Diğer bir yazma da — *Giessen* nüshasından alınmak üzere — *Hamburgdadır*. Daha sonra *Marosvasarhely* ve diğer yerlerde de eserin kopyaları elde edilmiştir.

Giessen Üniversite kütüphanesinde *Telegdinin* böyle bir eseri olduğunu ilk defa olarak *Schwartz Godofred* haber almış, bu kütüphanenin müdürü *Ch. F. Ayrmann* vasıtasile 1764 de *Dorai Székely Samuël*in eline geçmiş, bundan da müteaddit kimseler tarafından kopya edilmiştir. Bu kopyalar elde iken son zamanlarda *Giessen* kütüphanesinin asıl nüshası tekrar tetkik edilmek istenmiş, fakat bu kütüphanede ya-

(1) Tudománytár, cilt VIII, 1840, s. 110, not.

(2) Bu kelimeyi aynen latince olarak kullanıyorum. Fransızcası rudiment'dır.

pılan araştırma neticesinde eserin aslı meydana çıkmamıştır. Nihayet Hamburgda Telegdinin bu eserin bir kopyası olduğu anlaşılmış, bu kopya neşredilerek Giessene gönderilmiş, bu kopyalar sayesinde buradaki nüsha da ortaya çıkmıştır.

Giessen metninin başşahifesi.

İşte bu nüshayı *Ulm* piskoposu *Dieterich Konrad* için *Szanchi M. Laszlo* adlı bir Macar kopya etmişti. *Dieterich* 1614 ten ölümüne kadar yani 1639 senesine kadar *Ulmde* piskopos idi. Bundan daha evvel 1607 den 1614 senesine kadar da *Giessen* Üniversitesinde teoloji okumuştı. Binaenaleyh muhtemeldir ki adı geçen bu Macar *Dieterichin*

De litteris Humororum, quae vulgo litterae
Siculorum vocantur.

Quae sunt Humororum litterae?

Siculorum transylvanicorum litterae in universon fund XXX. quae iustitiam
a dextra facientes sinistrosun tendunt hoc modo.

ah	ei	eg	ef	e	ed	esi	ees	o	et
ⓧ	Ⓣ	Ⓝ	Ⓞ	Ⓟ	Ⓠ	Ⓡ	Ⓢ	Ⓣ	Ⓤ
o	o	eni	en	em	eli	el	ak	ek	ei
ⓧ	Ⓣ	Ⓝ	Ⓞ	Ⓟ	Ⓠ	Ⓡ	Ⓢ	Ⓣ	Ⓤ
es	ep	eu	ew	ey	ei	et	es	ee	eo
ⓧ	Ⓣ	Ⓝ	Ⓞ	Ⓟ	Ⓠ	Ⓡ	Ⓢ	Ⓣ	Ⓤ

Quomodo pronuntiantur?

Horum characterum sonum seu pronuntiationem facillime abis sua voce
persequi, si cum Latinis characteribus comparas, parum n. ab eorum
enuntiatione differant, nisi quod Latini suae consonatae litterae affertur.
Quaedam enim ita sonum dunt, ac si vocalem post se habent, ut be,
ce, de, ge, ha, pa, te, re: quaedam vero vocalem in post se apponunt
videntur, ut ei, el, em, en, es, es. Siculi autem hoc sonum modo
effertur, quae singulae consonantes vocalem e ante se habeant,
ut ei, es, esi, el, ef, eg, eg, ek, el, ee, em, en, ep, er,
es, es, et, et, et, et.

Cur litterae Siculorum fiant Labiales dicitur?

Si te in primis hoc ab eis absterreat, quod litterae Siculorum in
tantum excrevant, numerumque Latinorum excedant, venire tibi in mentem
debet, Romanas litteras ad enuntiationem nativae linguae fermissis esse
insufficientes, unde cogitur litteris quibusdam, ut e, ei, ei, ei,
vix inferre, et ad dita fere (quod ego gravi tono malui indicare) nu-
tate) i vocali in obsequium nostrae linguae trahere, ut gamolta
l'ama valius. Similiter & duarum vocalium sonum e et y trans-
ferimus & scribimus o v u, ut ox, ul, ok. Siculi autem horum
omnium loco peculiare characteres habent, et mox videlicet. Quin
et Romani in duobus characteribus proferunt, unde formam
& usum vocalium i: et u. ante aliam vocalem mutant, hoc modo,
justus vivens vivet. At Siculi horum loco habent sonum suum
7 M quae vim consonantium habent, et semper post voca-
lem ponuntur, uti: 3M 2 9 9M 1 5 9 7
neve vala Ianos.

Rudimentarum ilk sahifesi.

talebesi idi ve bunun vasıtasile eserin kopyasını *Dieterich* elde etmişti. Bu kopyanın serlevhasını ihtiva eden sahifedeki notta *Baudrandus* 1695 de neşredilen coğrafi leksikonu ve bu vasita ile *Toppeltinus Lö-rinczin* 1667 de neşredilmiş olan *Origines et occasus Transsylvanorum* adlı eseri zikredilmektedir.

179

Quomodo pronuntiantur unicephae litterae?
 Jam totum alphabetum dicitur pronuntiatione, seu obfusore suo hoc modo effertur.
 a, e, c, s, e, ed, ff, egi, ah, i, ei, efi, ahi, fi, ei, f, m, n, r, s, t, v, x, y, z

Hic regulam de notatione litterarum?
 Quae apud Latinos eodem sono effertur, ut f, l, m, n, r, s, obsequiuntur
 simpliciter notatae habet, ut facilius intelligat, ceterum de obfusore
 notatae, quo pronuntiatione edidit possit.

Quomodo dividuntur litterae simpliciter?
 In vocales et consonantes.

Quae sunt consonantes?
 Viginde tres.
 D C B O A Z X # A @ + # X
 Y H * Y) A V 7

Quomodo dividuntur consonantes?
 In simplices et mixtas.

Quae sunt simplices?
 Decem et octo.
 Y I A H F C B E A Z X # A @ + # X
 Y H

Quae sunt mixtae?
 Quinguae. X D O # #
 et i, e, i, egi, ecsi.

De dicitur quod mixtum cum i vocali sonum aduat.
Quae ad obfusorem de mixtis consonantibus?
 Quoniam in nostra lingua utimur Latinis characteribus (ut supra proxi. monui)
 consonantibus quibusdam, quo perfectius ad naturam sermonis emuntiationem
 sonum referant, solentur acutentum graecum adponere, ut, e, g, l, m,
 t, sed si ad peculiare litteras habent

X q z qd B C O B M O q # + q z q #
 nielat Zolom galyn Cuan.

q * q
 atia.

Quae ad obfusorem de littera ?

Vicium aliquo simplicissimam duarum consonantium non videtur habere
 videtur, quatenus in vernacula lingua litterae s. addimus z, ut *Szenalig*,
Szenalig. Sicut simpliciter littera scribunt, ut

Rudimentanın ikinci sahifesi.

Altı sahifeden ibaret olan bu mühim eserin tercümesini burada ve asıl metnini de haşiyede veriyoruz : "Hunların eski dilinin rudimentası. Kısa sual ve cevaplarla telif ederek yazan : Ioannis Thelegdi. İmdi pek muhterem ve aziz mukaddes teoloji doktoru ve Ulm kilisesi müfettişi Dieterich Konrada Macar Szanchi M. Laszlo kopya etmiştir.

A 3 A 7 3 1
Szepseg.
A 3 A 7 3 1
Szantseg

Quæ sunt vocales?
 Nouam. M 4 8 x 5 7 + 3 9
 v " u " o " ai i e a

Quæ differentia?
 Notæ differentia, ubi quæd Σ in initio, \square in fine dictionum, quæcumq; cum u
 ubi a. sequitur, utriusq; conueniens possit, et in fine semper corrumpitur.

Σ 9 7 + 9 H 5 2 9
 adnak akkor

Quæ differentia Ψ et Ξ ?
 Potestates duas assumendas Ψ et Ξ inter se differentia ex suppositis exemplis
 facile demonstrare poteris.

9 0 9 4 + A X H
 Sallia zöld.

De Abbreviationibus.
 Quia est ratio abbreviationis litterarum apud finitas?
 Habent Siculi syllabas quibusdam breuitatis causa inuentas, cum quædam lateribus con
 sonantiis uellet infunderent, ut

λ	π	χ	η	ξ	κ	λ	μ
g	z	ca	ca	bo	li	be	ba
DH	H	H	χ	λ	κ	κ	κ
ro	ri	ra	bo	le	ho	he	ha
				η	κ	κ	κ
				za	jo	je	ka

Si ita sunt abbreviatae istae syllabae, ne regulam collectionis confundant?
 DHX Ψ 9 λ X

Bino
Pales

Tales syllabae plures affigi possunt pro breuitate scriptor. Sed tandem
 uisibilis.

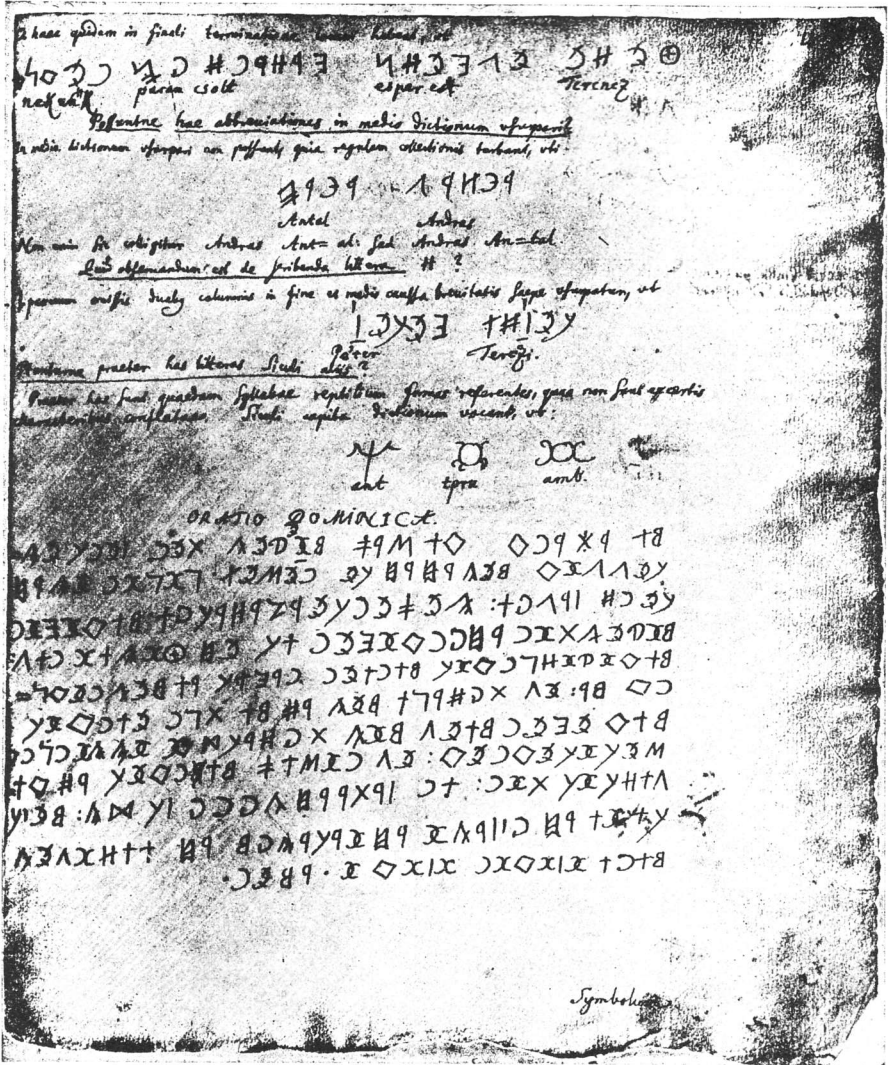
Sunt et alii abbreviationis modi?
 Sunt et aliae abbreviaciones, quæcum duae consonantes in unum unigen
 tum, sine aliquibus uocalibus, quibus tamen dictionibus uocales addi
 unt, ut:

Σ 9 λ X
z
z
z
z

st
le
nk
ng
ng
nd
nes

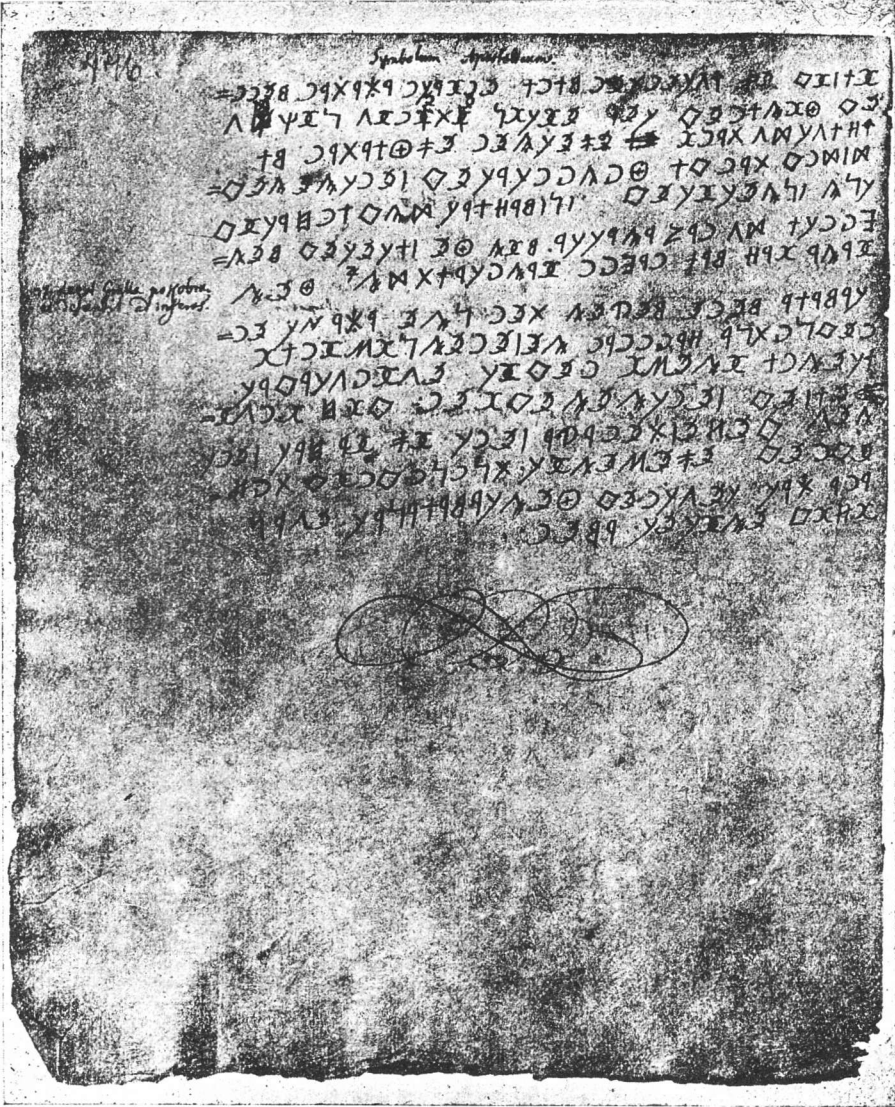
Rudimenta üçüncü sahifesi.

Not. Burada Hunların ve Sekellerin dilleri, anlaşılır ki Erdelin bazı kavimleri tarafından kullanılır ve bu hususta *Baudranus Mihaly Antal* coğrafi leksikonunda şöyle yazar : Sekeller Erdel havalisi kavimleridir ki ana dillerinde *Szekhely* adı verilir. Dak dilinde mıntaka merkezinin işgalinden dolayı *Zeekeli* (bizim dilde *Zeckler*) tesmiye edilmiştir. Çünkü

Rudimenta dördüncü sahifesi.

Hunların ilk çıkışlarından sonra *İskitleri Pannoniadan* kovalıyarak bunların bir kısmı Erdelin en uç köşesine hicret etmişlerdir ki bugüne kadar buraları ellerinde tutarlar. Erdelli *Topeltinus Lörinczin* şahadetine göre *Sekel* tesmiyesi bundan çıkmıştır.

Rudimenta metninin ikinci kısmı.

Baranyai Dêcsi Janos, Thelegdi Janosa iyilikler diler. Vaktaki bana şimdi İskit alfabesini takdim ettin ve neşre lâyık olup olmadığını sordun ; bu meselede yalnız hörmete şayan hareketini medh değil, bir an evvel neşrine gayret ve yardım etmiştim. Şüphe etmem ki bir çokları nazarında bu harflerin tamimi ve öğrenilmesi küçüklük ve çocukluk gözükebilir. Ben yine tamamilen aksi fikirdeyim ve bunu yalnız bizim milletimiz değil, yabancı milletlerin de tanınmasını yerinde buluyorum. Evvelâ bazı ukalâlıklar bizi yardımsız bıraksa bile bu vazihen tesbit olunabilir ki Macar milleti çok eski ve Doğu Asya İskitlerinden çıkar ; ki bunlar hakkında şunu okuyoruz : *Cyrus, Darius* ve diğer pek kudretli hükümdarları da yenmişlerdir. İbraniler, Syrler, Kaldeler, Araplar ve Türkler ve diğer Şark kavimleri — Yunan ve Romalıların âdetlerinin aksine olarak — harflerini sağdan sola yazdıkları gibi bizim harflerimiz de bu şekilde yazılır. Yalnız telâffuzumuz, yazımız ve kelime tasrifimiz şekli İbrani ile müşterek olduğu tenevvür ettiği gibi altı yüzden fazla sözüümüz de vardır ki İbranicede de bizdeki gibi müşabih manası vardır. Daha sonra — bunlar bu alfabenin tavsiyesinde bir mana ifade etmezse de — yine her hangi bir milletin kendi yazısı ile yaşamış ve onu kullanmış olması şerefini ihraz ettirir. Yine şunu görüyoruz ki pek cüzi, fakat medeniyet ve kudret bakımından yüksek bir kavim vardır ki kendi dilini kendi yazısı ile ifade etmiştir. Çünkü muhakkaktır ki ne İtalyanların, ne İspanyolların, ne Fransızların, ne Almanların kendi harfleri olmayıp bütün bu kavimlerin harfleri müşte-

RVDIMENTA

Priscae HVNNORUM linguae

breuibus quaestionibus ac responsionibus | comprehensa |
opera et studio

IOANNIS THELEGGI.

Nunc in gratiam

Reu. ac. CLarissimi CONR. DIETERICI

SS. Theol. D. Ecclesiarum VImanarum | Superintendentis |
descripta

per

Ladislauum M. Szanchii

|Vngarum.

NB. Hunnorum et Sicularum lingua hic intelligitur, qua vtuntur populi quidam Transsylvaniae, de quibus ita *Michael Antonius Baudrandus* in Lexico Geographico ; Siculi populi sunt Transylvaniae regionis, qui in patria lingua *Szekhely* dicuntur, Dacice Zeckeli (nostra

rek kaynaktan, Latineden çıkmıştır. Yunanlılar ne bileyim kaç harfi Fenikeden, başkaları da turnaların uçuşuna dikkat ederek vücade getirdiklerini ve şimdi gözükten sıraya koyduklarını söyliyerek iftihar ederler. Bundan dolayıdır ki felsefe ve her nevi ilim ve eskiliğin keşfini kendilerine isnat etmekten çekinmezler. Halbuki bizim harflerimiz de masallarını tekzip etmektedir. Ve katî bir surette isbat eder ki evvelâ Asya İskitleri onlardan daha eskidir ; saniyen bunlar Tanrı kavmine daha yakın idiler ve eski felsefe İbranilerden Asya kavimlerine ve bunlardan da nihayet Yunanlılara intikal etmiştir. Harflerimizin adedine bakarsan diğer milletlerin harflerini geçer ; güzelliğini göz önüne alırsan yabancıların hiç bir harfinden aşağı kalmaz. Bu bakımdan diğerlerinin fevkindedirler ; evvelâ süssüz olarak yazılır, saniyen her harf tamamilen bütün lehçeleri ifade eder ve nihayet kolayca temellük edilir. Yunan, İbrani, Latin dillerini bütün hayatımız müddetince oldukça öğrenebiliyoruz. Almanca, Fransızca, İspanyolcaya güçlkle sahip olabiliyoruz ve iyice öğrenmek için de çok kitaba, çok masrafa, kâğıda, kaleme, mürekkebe ve ne bileyim daha ne gibi vesaitte ihtiyâç

lingua (şedter) a sedium 1. districtus occupatione, quod post primorum Hunnorum eruptionem, pulsus e Panonia Scythis, quaedam ipsorum pars in extremum Transyluaniae angulum confugit, quem etiam hodie tenent ; vnde Siculi orta est dictio, teste Laurentio Topeltino Transyluano etc.

Ioannes Decius Baronius

Ioanni Thelegdio S(alutem) P(lurimam) D(icit).

Quum nuper mihi exhibuisses litteraturam tuam Scyticam, et an dignam publicatione eam iudicarem interrogasses ; non solum honestos hac in re conatus tuos laudavi, sed etiam, vt primo quoque tempore promulgares, et auctor et adiutor fui. Etsi enim non dubito, quin ludicrum et puerile videatur non paucis, tempus in hisce titteris uel propagandis uel etiam descendis consumere : tamen ego prorsus diuersum sentio, remque dignam esse iudico, quae non solum nostrae genti, sed etiam exteris nationibus innotescat. Primum enim si aliae omnes coniecturae nos deficerent, ex his tamen solis litteris certo colligere possemus, gentem Vngaricam esse longe antiquissimam, et ab orientalibus illis Asiaticisque Scytis oriundam a quibus Cyrum, Darium et alios potentissimos Monarchas deuictos legimus. Nam sicut Hebraei, Syri, Chaldaei, Arabes et Turcae, caeterique Orientales a dextra sinistram versus, contra Graecorum, Latinorumque morem, exarant suas litteras : ita etiam haec nostra elementa simili ratione scribuntur. Id quod vel

vardır. Bu harflerimizi ise her kim olursa olsun kısa bir zaman zarfında pek kolay ve hiç bir kitap, kalem, mürekkep, kâğıt olmaksızın ister Lacedaemon (1) yuvarlağına müşabih ağaca, ister her hangi bir maddeye yazmağı büyük zahmet çekmeksizin öğrenebilir. Bu harfleri yalnız her mektepte öğretmeleri ve çocuklara bildirmeleri için değil, her nevi vatandaşların, çocukların, ihtiyarların, erkeklerin, kadınların,

(1) Yani Lakedemon.

ex eo patet, quod non solum communem pronuntiandi atque scribendi inflectendique cum Hebraeis rationem nostri habeant, sed etiam sexcenta et amplius vocabula reperiantur quae tam apud Ebraeos, quam apud nos eandem paene significationem obtineant. Deinde, vt haec nihil ad huius litteraturae commendationem faciant; tamen honestissimum semper habitum est, vnamquamque gentem peculiari litteratura vti atque frui. Videmus enim paucissimas esse gentes, alioquin ciuilitate et potentia excellentes, quae peculiaribus litteris linguas suas exprimere possent. Nam certe nec Itali, nec Hispani, nec Galli, nec Germani habent praprios characteres, sed omnium eorum populorum litterae ex Latina lingua, tamquam fonte, promanarunt, Graeci quidem gloriati sunt, se ex Phoenicia litteras, nescio quot, attulisse, alias vero ex gruum volatu excogitasse, in eumque ordinem, quem nunc videmus, digessisse. Vnde non erubescunt inuentionem Philosophiae atque omnis scientiae et antiquitatis sibi arrogare. Sed vel hae ipsae litterae nostrae fabulas eorum abunde refutant, ac certis testimoniis demonstrant, Asiaticos Seythas et vetustiores ipsis, et populo Dei longe propinquiores fuisse, veteremque sapientiam ab Hebraeis ad Asiaticos, et ab his ad Graecos demum promanasse. Iam uero si uel numerum litterarum nostrarum spectes, omnes aliarum gentium characteres superant, uel elegantiam consideres nullis exterorum elementis cedent, in hoc uero longis etiam parasangis superant, quod et sine punctis scribuntur, et pronuntiationes omnes multo quam aliae litterae perfectius expriment, et denique facilius addiscantur. Graecam, Ebraeam, Latinam linguam toto vitae curriculo vix mediocriter addiscere possumus, Germanicam, Gallicam, Hispanicam, difficillime imbibimus, et ad eas ex | 441. arte percipiendas, multis libris, multis expensis, papyro, calamo, artramento, et nescio quibus aliis multiplicibus instrumentis opus habemus. Has nostras litteras facillime quis addiscere potest breuissimo tempore, easque sine vllis libris, calamo, atramento, papyro, vel lignis, instar scytaalae Lacedaemonicae, uel aliis quibusuis materiis,

asılzadelerin ve köylülerin velhasıl kendisini Macar tesmiye eden her kim olursa olsun öğrenmelidir. Binaenaleyh İskit dilinin bu malzemesini topladığından ve öğrenmek isteyenler için neşretmek arzusunda olduğundan dolayı gayeni sena ederim. Her ne kadar kısa ve iptidai ise de yine ihtimal bazıları arzu ederler. Eminim ki bu nümuneye tevfi-kan dilimizin kaidelerini çoğaltmak ve hararetle öğretmek arzusunda olanlar çıkacaktır. Pécs piskoposu şairlerimizin en meşhuru *Janus Pannonius* müthiş bilgisi ve kudretine rağmen macar harfini yazmaktan sıkılmamıştır. Ecdadımızın düşüncesizliği dolayısıyla kaybetmemiş olsa idik her halde ilmin bu şubesinde de iftihar edecek şeyimiz olurdu. Şimdi bu kaybolmuş ise sen yerinde hareket ederek milletimizin yazı bilgisini nisyandan kurtarıyorsun. Ve diğerleri de eğer bir Macar gra-

nullo negotio inscribere. Quamobrem dignas hasce litteras iudico esse, quae nonsolum in omnibus scholis pueris proponantur, et instillantur, sed etiam quas omnium ordinum homines nostrates pueri, senes, viri, mulieres, nobiles ac rustici, breuiter, omnes qui Vngaros se nominare volunt, addiscant. Laudo igitur propositum tuum, quod haec linguae Scythicae rudimenta collegeris, et discere volentibus communicare volueris. Etsi enim breuiora sunt ac rudiora, quam forte quis desideraret; tamen non diffido, quin alii quoque reperiantur, qui hoc exemplo haec linguae nostrae praecepta amplificare, et exactius tradere velint. *Janus* ille *Pannonius*, episcopus Quinqueecclesiensis nostrorum Poëtarum celeberrimus, quum tanta doctrina et auctoritate praeditus fuisset, tamen non erubuit. Vngaricam Grammaticam conscribere; eam, si maiorum nostrorum negligentia non amississemus, haberemus certe, quo in hoc quoque studii genere gloriaremur. Nunc quum illa interciderit, et tu recte facis, qui nostrae gentis litteraturam ab obliuione vindicare studes, et alii maximis forent digni laudibus, si Uugaricam grammaticam natiuorumque vocabulorum et proverbiorum origines ad praescriptum artis elaborarent, vt si iam cum Graecis patriam magna ex parte amisimus, et ni Deus pro sua clementia auerruncet, amissuri totam videmur, saltem linguam et res gestas ac litteraturam immortalitati consecremus. Quanquam si id quod sentio fateri licet, meliora omnia, de interitu imperii Turcici spero, augurorque hanc diuinitus gloriam nostrae genti reseruatum, vt non multo post armis Vngaricis Dei beneficio Turcica potentia inclinetur. Quod vt Deus pro sua clementia faxit, vos et nobiscum totam Ecclesiam orthodoxam conservet ex animo precor.

Datum ex foro Sicularum, quinto die Mart. An. 1598. 442.

meri ve eski sözlerimiz ve lehçelerimizin asıllarını ilmi bir surette yazarlarsa büyük senaya mazhar olurlar. Yunanlılarla beraber vatanımızın büyük bir kısmını kaybettik ve Tanrının yardımı olmazsa anlaşılan hepsini de kaybedeceğiz. Bari dilimizi, tarihimizi ve yazı bilgimizi ebedileştirelim. Düşüncemi serbestçe söylemek müsait ise Türk hakimiyetinin ortadan kalkmasında iyilik bekliyorum ve tefeül ediyorum ki bu şeref Tanrı tarafından nasip olacaktır ki Tanrının iyiliğinden Macar silâhı önünde Türk hakimiyeti ortadan kalkacaktır. Bunu Tanrının vermesini ve sizleri bizimle ve bütün hakikî imanlı kilise ile baki kılmasını kalpten dilerim. 1598 Mart 5.

**De litteris Hunnorum, quae vulgo litterae
Siculorum vocantur.**

Quot sunt Hunnorum litterae ?

Siculorum Transsylvanorum litterae in vniversum sunt XXXII. quae initium a dextra facientes sinistrorsum tendunt hoc modo :

<i>ah</i>	<i>egi</i>	<i>egg</i>	<i>ef</i>	<i>e</i>	<i>ed</i>	<i>ecsi</i>		<i>ecs</i>	<i>eb</i>	<i>A</i>
H	GY	G	F	E	D	CS	(çizinti)	CZ	B	A
<i>e</i>	<i>o</i>	<i>eni</i>	<i>en</i>	<i>em</i>	<i>eli</i>	<i>el</i>	<i>ak</i>	<i>ek</i>	<i>ei</i>	<i>i</i>
Ö	O	NY	N	M	LY	L	K—	—K—	J	I
<i>ess</i>	<i>ez</i>	<i>eu</i>	<i>w</i>	<i>v</i>	<i>eti</i>	<i>et</i>	<i>esz</i>	<i>es</i>	<i>er</i>	<i>ep</i>
ZS	Z	V	Ü	U	TY	T	SZ	S	R	P

Quomodo pronunciantur ?

Horum characterum sonum seu pronunciatonem facillime absque via voce perdisces, si cum Latinis characteribus conferas ; parum enim ab eorum enunciatone differunt, nisi quod Latini suas consonantes bifariam efferunt. Quaedam enim ita sonum edunt, ac si vocalem post se habeant, vt *be, ce, de, ge, ka, pe, te, ze* : quedam vero vocalem in initio exprimere videntur, vt *ef, el, em, en, er, es*. Siculi autem vno tantum modo efferunt, quasi singulae consonantes vocalem *e* ante se habeant, vt *eb, ecs, ecsi, ed, ef, egg, egi, ek, el, em, en, eni, ep, er, es, esz, et, eti, ez, ess*.

Cur litteree Siculorum sunt Latinis plures ?

Si te in primis hoc ab ediscendo absterreat, quod litterae Siculorum in tantum excrescant, numerumque Latinarum excedant, venire tibi in mentem debet, Romanas litteras ad enunciationem natiui sermonis esse insufficientes, vnde cogimur litteris quibusdam, vt *c', g', l', n', t'* vim inferre, et addita (quod ego graui tono malui notare) *i* vo-

Baranyai Decsi Janosun bu mukaddemesinden sonra Sekel yazısından bahis olan eserin tercümesi şöyle devam etmektedir :

Hun harflerine dair ; ki umumiyetle Sekel harfleri tesmiye olunur.

Kaç Hun harfi vardır ?

Erdel Sekellerinin cem'an 32 harfi vardır ki bunlar sağdan başlayarak sola doğru şu suretle devam eder : A, eb, ecs (doğrusu : ecz), ecs, ed, e, ef, egg, egy, ah (doğrusu : eh), i, ej, ek, ak, el, ely, em, en, o, ö, ep, er, es, esz, ety, v (doğrusu : u), w (doğrusu ü), eu (doğrusu : ev), ez, ess (doğrusu : ezs).

Nasıl telâffuz ederler ?

Bu yazı işaretlerinin sesini veya telâffuzunu işitmeksizin eğer Latin işaretleriyle birleştirecek çok kolay olarak öğrenirsin. Çünkü bunların telâffuzundan — Latinlerin sessiz harflerini iki türlü okumaları müstesna — pek ayrılmazlar. Bazıları kendisinden sonra sesli harf varmış gibi ses vermektedir. Meselâ : *be, ce, de, ge, ka, pe, te, ze*. Diğer-

cali in obsequium nostrae linguae trahere, ut *gamolta l'anna valias* (doğrusu : *giamoltalan, niavnlias*, yani *gyãmoltalan, nyavalyàs*). Similiter et duarum vocalium sonum *o* et *v* transferimus et scribimus *o* v(el) *v* ut *örvlok* (doğrusu : *örvlok*, oku : örülök). Siculi autem harum omnium loco peculiare characteres habent, vt mox videbimus. Quin et Romani in duobus characteribus prorsus deficiunt, vnde formam et vsum vocalium *i* et *u* ante aliam vocalem mutant, hoc modo, *justus viuens vivet*. At Siculi horum loco habent suum J U V quae vim consonantium habent et semper ante vocalem ponuntur, vti :

NEVE VALA JANOS

neve vala Ianos

| 443

Quomode pronunciantur vniuersae litterae ?

Iam totum alphabetum dura pronunciatione, seu obtusiore sono hoc modo efferes : A, eb, ecs (helyesen : ecz), ec', ed, f, egg, egi (azaz : eg'), ah (sic l), i, ei, ek, ak, l, el', m, n, en', o, ö, ep, r, s, sz, et, et', u, z, eu, (yani : ev), ez, ess (yani : ezs).

Die regulam de notatione litterarum ?

Quae apud Latinos eodem sono efferuntur, vt *f, l, m, n, r, s*, absque vocali simpliciter notata habes, vt facilius intelligas ; ceteris ideo additas vocales, quo pronuntiatio addisci possit.

leri ise sesli harfle başlar gözüktür. Meselâ : *ef, el, em, en, er, es*. Halbuki Sekeller yalnız bir tarzda telâffuz ederler ; yani beher sessiz harfin önünde *e* sesli harfi ile. Meselâ : *eb, ecs (ecz), ecsi (ecs), ed, ef, egg, edi (egy), ek, el, em, en, eni (eny), ep, er, es, esz, et, eti (ety), ez, ess (ezs)*.

Sekellerin harfleri Latinlerden niçin fazladır ? . . .

Eğer seni Sekellerin çok harfleri olduğu ve Latinlerinkinden adetçe aştığı ciheti öğrenmekten korkutur ise şunu düşünmen lâzımdır ki ana dilimizin ifadesi için Roma harfleri kâfi değildir. Bunun için bazı meselâ *c, g, l, n, t* harflerinin seslerini değiştirmek ve bir *i* sesli harfini ilâve ederek — ki bunu tebarüz ettirerek tasrih arzu ettim — di-

Quomodo diuiduntur litterae Sicularum ?

In vocales et consonantes.

Quot sunt consonantes ?

Viginti tres.

NY	N	M	LY	L	K—K	—K—	H	GY	G	F	D	CS	CZ	B	
								ZS	Z	TY	T	SZ	S	R	P

Quomodo diuiduntur consonantes ?

In simplices et mixtas.

Quot sunt simplices ?

Decem et octo.

T	SZ	S	R	P	N	M	L	K—K	—K—	H	G	F	D	CZ	B
														ZS	Z

Quot sunt mixtae ?

Quinque.

TY	NY	LY	GY	(!) CS
<i>eti</i>	<i>eni</i>	<i>eli</i>	<i>egi</i>	<i>(!) ecsi</i>

Sic dictae quod mixtum cum *i* vocali sonum edunt.

Quae est obseruatio de mixtis consonantibus ?

Quum in nostra lingua vtimur Latinis characteribus (vt supra quoque monui) consonantibus quibusdam, quo perfectius ad natiui sermonis enuntiationem sonum referant, solemus accentum grauem apone-
nere, vt *e', g', l', m'*, (sic ! *n'* helyett) *t'*, sed Siculi peculiare litteras habent.

NYALAB ZOLYOLYOM (doğrusu : GYALU) GYALVY CSANAD
(sic!) *nialat* *Zoliom* (sic!) *galyn* *Canad*

limize faydalı kılmak mecburiyetindeyiz. Meselâ *giamoltalan*, *niavalias* (*gyamoltalan* = vasisiz ; *nyavalias* = hastalıklı). Buna müşabih olarak *o* ve *u* sesli harflerin ifadelerini de değiştirmekteyiz ve *o* veya *v* yazıyoruz. Meselâ : *orvlok* (*örülök* = *sevinirim.*) Halbuki Sekellerin — hemen göreceğimiz gibi — bütün bunlar için ayrı işaretleri vardır. Romalıların da iki harfi eksiktir ; bunun için *i* ve *u* sesli harflerin şekillerini ve kullanışlarını başka sesli harflerin önünde şu tarzda değiştirirler : *justus viuens vivet.* Halbuki Sekellerin bunların yerine *ö*, *j*, *u*, *v* işaretleri vardır ki bunlar sesli harflerdir. Meselâ : *Íanos vala neve.*

Bütün harfleri nasıl telâffuz ederler ?

Bütün alfabeyi sert telâffuz ile veya gür sesle şöyle telâffuz etmek gerektir : *A, eb, ecs, ec', ed, ef, egy, egi* (*eg'* yerine), *ah, i, ei, ek, ak, el, el', em, en, en', o, ö, ep, er, es, sz, et, et', u, ü, eu* (yani : *ev*), *ess* (yani : *ezs*).

Harflerin imlâsında kaideyi söyle !

ATYA

atia

Quid est obseruandum de littera SZ ?

Vnicum SZ alioquin simplicissimam duarum consonantium vim eatenus habere videtur, quatenus in vernacula lingua litterac S. addimus z, vt *Szenoseg* (doğrusu : *Szentség*), *Szepsegh.* Siculi simplici littera scribunt, vt : | 444.

SZÉPSÉG

Szepseg

SZENTSÉG

Szentseg

Quot sunt vocales ?

Nouem.

V	Ü	U	Ö	O	J	I	E	A
v	ü	u	ö	o	ei	i	e	a

Quid differunt K—K et —K— ?

Nihil differunt, nisi quod K—K in initio, —K— in fine dictionum, quum eam voralis *a* sequitur, vsurpari commodius possit, et in fine semper corripitur.

ADNAK

adnak

AKOR

akor

Quid differunt ZS et Z ?

Postiores duae consonantes ZS et Z quomode intea se differant ex suppositis exemplis facile deprehendere poteris.

ZSALYA

sallia

ZÖLD

zöld

Latinlerde meselâ *f, j, m, n, r, s* sesleri gibi aynı sesle söylenenlerin kolayca anlaşılabilmesi için basit bir surette sesli harflersiz yazılır. Diğerlerinin yanına da telâffuzlarının tavazzuhu için sesli harf konur.

Sekel harflerini nasıl ayırırlar ?

Sesli harf ve sessiz harflerdir.

Kaç sessiz harf vardır ?

Yirmi üç (*b, cz, cs, d, f, g, gy, h,-k, k-k, l, ly, m, n, ny, p, r, s, sz, t, ty, z, zs*).

Sessiz harfleri nasıl ayırırlar ?

Basit ve mürekkep olarak.

Kaç basit harf vardır ?

De Abbreviationibus.

Quae est ratio abbreviationis litterarum apud Siculos ?

Habent Siculi syllabes quasdam brevitatis causa inuentas, quum lateribus consonantium vocales inseruntur, vt

	GŌ	GĪ	GĀ	CSĀ	BŌ	BĪ	BĒ	BĀ
	<i>go</i>	<i>gi</i>	<i>ga</i>	<i>ca</i>	<i>bo</i>	<i>bi</i>	<i>be</i>	<i>ba</i>
RU	RĪ	RĀ	LŌ	LĒ	LĀ	HŌ	HĒ	HĀ
(sic!) <i>ro</i>	<i>ri</i>	<i>ra</i>	<i>lo</i>	<i>le</i>	<i>la</i>	<i>ho</i>	<i>he</i>	<i>ha</i>
				ZĀ	SŌ	SĒ	SĀ	
				<i>za</i>	<i>so</i>	<i>se</i>	<i>sa</i>	

Sed ita sunt obseruandae istae syllabae ne regulam collectionis confundant.

BĪRO	BALAZS
<i>Biro</i>	<i>Balas</i>

Tales syllabae plures effingi possunt pro dexteritate scriptoris, vt tandem vsus docebit.

Suntne et alii abbreviationis modi ?

Sunt et aliae abbreviationes, quum duae consonantes in vnum coagmentatur fere absque vocalibus, quibus tamen in dictionibus vocales addi debent, vt :

(?) NT	RĪT	SĪT	LĪT	NK	NGY	NG	ND	NCZ
<i>nt</i>	<i>rt</i>	<i>st</i>	<i>lt</i>	<i>nk</i>	<i>ngi</i>	<i>ng</i>	<i>nd</i>	(sic!) <i>ncs</i>

Et haec quidem in finali terminatione locum habent, vt

NEKŪNK	PARANCSŌLT	ESPEREŠT	FEREŪNCZ
<i>nekünk</i>	<i>parancsolt</i>	<i>esperes(t)</i>	<i>Ferencz</i>

On sekiz (*b, cz, d, f, g, h, k, k-k, l, m, n, p, r, s, sz, t, z, zs*).

Kaç mürekkep harf vardır ?

Beş (*cs, gy, ly, ny, ty*) *i* sesli harfi ile birlikte ses verdiklerinden böyle tesmiye olunur.

Mürekkep sessiz harflere dair ne bilmek gerektir ?

Evvelce gösterdiğim gibi dilimizde Latin harfi kullanıldığından bazı sessiz harflerin telâffuzunu vazih olarak göstermek için aksan koymağı âdet ettik. Meselâ *c', g', l', n', t'*. Fakat Sekellerin bunları ifade eden ayrı harfleri vardır. (*Csanad, gyalu, zolyom, nyalab, atya*).

sz harfine dair ne müşahede etmek gerektir ?

Yalnız biricik *sz* bazen pek basit olarak iki sessiz harfi ifade için kullanılır, ki dilimizde *s* ye *z* katarak yazarız. Meselâ : (*Szentség, szépség*).

Possuntne hae abbreviationes in medio dictionum vsurpari ?

In medio dictionum vsurpari non possunt, quai regulam collectionis turbant, vti

$\widehat{\text{ANTAL}}$
 $\widehat{\text{ANDRAS}}$
Antal
Andras

Non enim sic colligitur Andras Ant-al ; sed Andras An-tal.

Quid observandum est de scribenda littera H (=R) ?

I (=R) paruum omissis duabus columnis in fine et medio caussa breuitatis saepe vsurpatur, vt

$\widehat{\text{PÉTER}}$
 $\widehat{\text{TERCSI}}$
Péter
(sic!) Tercsi

Vtuntur praeter has litteras Siculi aliis ?

Praeter has sunt quaedam syllabae reptilium formas referentes, quae non sunt ex certis characteribus conflatae. Siculi capita dictionum vocant, vt :

(?) $\widehat{\text{ANT}}$
(?) $\widehat{\text{TPRU}}$
(?) $\widehat{\text{AMB}}$
ant
tpru
amb

ORATIO DOMINICA.

MI ATYANK KI VAGY MENYEGBEN SZENTEL-
 TESSÉ*K MEG AZ AZ (sic!) TE NEVED · JÖJÖN EL AZ
 TE OCSSZASOD (sic!): LEGYEN TE AKARATOD · MIKÉ*PE*N

Kaç sesli harf vardır ?

Dokuz (*a, e, i, ej, ô, õ, u, ü, v*).

K-K ve *-K-* nede ayrılır ?

Hiç bir şeyde ayrılmaz. Bundan mada *k-k* kelimelerin başında ve sonunda kendisinden sonra *a* sesli harfi gelirse müsterihane kullanılabilir ve kelime sonunda daima kısaltılır. (*Akor, adnak*).

Zs ve *Z* nede ayrılır ?

Zs ve *z* sessiz harflerinin nerede birbirlerinden ayrıldığını aşağıdaki misallerden kolayca hükmedebilirsiniz. (*Zöld, zsalya*).

KISALTMALARA DAİR

Sekellerde harflerin kısaltmasında ne mana vardır ?

Sekellerde kısaltmak gayesile bulunmuş bazı hece işaretleri vardır ki sesli harfler sessiz harflere iltihak ettirilmiştir. Meselâ : *ba, be, biğbo, ca* — doğrusu : *csa* —, *ga, gi, go, ha, he, ho, la, le, lo, ra, ri, ro* — doğrusu : *ru* —, *sa, se, so, za*.

Bu hece işaretlerini hecelemeği bozmamak suretile kullanmak gerektir. (*Balazs, biro*)

Böyle hece işaretleri yazanın meharetine göre, tecrübe etmek suretile daha fazla teşkil olunabilir.

Başka kısaltma tarzları da var mıdır ?

Başka kısaltmalar da vardır ki iki sessiz harf sesli harfsiz olarak

ME*NYEGBE*N AZONKÉ*PEN IT EZ FÖLDÖN IS :

MI KE*NYE*RJNKE*T (sic!) MINIEN (sic!) NAPIT AD MEG NEKÜ-
NK MA : ÉS BOCSAJD (sic!) MEG ACS (sic!) MI BJNEINKE*T (sic!)

MIKÉPEN MI ES ME*GBOCSATUNK E*LLE*NÜNK

VÉTETEKNEK : ÉS NE* VIGY MINKET ACS (sic!) KI-

SIRTE*TBE*N : DN (sic!) SZABA AZ GONOSZTUL : MERT

TIE*D AZ ORSZAGH AZ HATALOM AZ IIROSEG (sic!)

MINI (sic!) ÖRÖKÖN ÖRÖKÉ* · AMEN ·

SYMBOLUM APOSTOLICUM.

HISZE*K EGY ISTENBEN MINIENHATN (sic!) ATYABAN MENN (sic!)-

EK FÖLDNEK TEREHTÖÜÉ*BEN (sic!) É*S JÉ*ZSUS

CZRISTUSBAN Ö EGYETLENEGY FIABAN MI

birleştirilir ; telâffuz münasebetile yine sesli harfi ilâve gerektir. Meselâ : *ncs* (doğrusu : *ncz*), *nd*, *ng*, *ngy*, *nk*, *lt*, *st*, *rt*, *nt*.

Bunlara kelime sonunda yer verilir. Meselâ : (*Ferencz*, *esperest*, *parancsolt nekünk*).

Bu kısaltmalar kelimelerin bünyesinde kullanılabilir mi ?

Kelimelerin bünyesinde hecelemek kaidesini bozduğundan kullanılamaz. Çünkü meselâ *Andr-as*, *Ant-al* diye değil *And-ras*, *An-tal* diye hecelenir.

Latince H ya müşabih olan R harfinin yazılması hakkında ne lâzımdır ?

İki amudi hattı kısaltmak gayesile bırakarak ekseriya ortasında ve sonunda küçük I (r) harfi yazılır. Meselâ : *Tercsi*, *Pérer*.

Sekeller bunlardan mada harf kullanırlar mı ?

Bunlardan mada zevahife müşabih hece işaretleri vardır ki hakikî harflerden yapılmış degildir. Bunları Sekeller sözlerin başı tesmiye ederler. Meselâ : *amb*, *tpru*, *ant*.

(Bundan sonra *Oratio Dominica* ve *Symbolum Apostolicum* dualarının macarca metni takip etmektedir. Haşiyedeki asil metne bakınız.)

URUNKBAN KI FOGONTATÉK SZENTLÉLEK-
TÜL SZÜLETE*TEK SZÜSZ MANIATUL KINZATÉ*K
PONTIUSNAK ALATTA · ME*G FESZITETÉK MEG-
HALA ÖARMAD (sic l) NAPON HALOTAIBUL* FEL-
TAMADA MENE MENYEBBEN ÜLE ATYA İSTEN-
NEK JOBJARA ONNAN LESZEN ELJÖVE*NDÖ
ITÉLNI E*LEVE*NEKE*T ÉS HOSTAKAT (sic l) ·
EISZEK (sic l) SZENTLELEKÖEN (sic l) : KÖZÖNSÉ*-
GES KERESZTYÉN ANYA SZENT E*GYHAZAT SZENT
EKNEK EGYESSÉGÉ*T · BÜNÜNKNE*K BOCS-
ANATYAT · TESTNEK FELTAMADAÜAT (sic l) · ES A(Z?)
ÖRÖK ÉLE*TET · AMEN ·

* dees Gralla pokobra, et descendit ad inferos.

Kajoni'nin kayıtları

XVII inci asrın ikinci yarısına ait eski bir alfabeyle dayanan ve Göktürk harflerile yazılı takvim ile İstanbul yazıtının harflerine benzeyen bir alfabe kopyası daha bulmaktayız. Bu alfabeyle rahip *Kajoni Janos* 1673 senesinde kaydetmiştir. *Kajoni* başka bir alfabe daha kaydetmiştir ki bu alfabe *Telegdinin* eserine dayanmaktadır.

Kajoninin hayatı hakkında malûmatımız pek azdır. Kendisi 1629 da *Jegenyede* doğmuştur. Müziğe karşı istidadı olduğundan kilise orglarile meşgul olmuş, ruhban sınıfına dahil olarak Latince ve Macarca ilâhî ve şarkılar toplamıştır. Latince ilâhileri Macarcaya tercüme ettiği gibi kendisi de müstakilen eserler vücade getirmiştir. 1687 Nisan 23 de *Szarhegyde* ölmüştür.

Kajoni şarkı ve ilâhî toplarken halk ile temas etmek mecburiyetinde kaldığından Sekellerin yazılarını da görmüş ve bu yazılar ile de alâkadar olmuştur.

Tabii eski eserleri de tetkik etmiş bir ilim adamı olduğundan *Telegdinin* Rudimentasına da vakıf idi. İşte eserine gerek *Telegdinin* eserinden ve gerek başka bir menbada bir alfabe daha kaydetmiştir. Bu alfabe her ne kadar noksan ise de bunu dikkatle kaydetmeği ihmal etmemiştir.

*Batthyany*nin oğluna Viyanada *Horvath Benedek* adlı birisi ders vermişti. *Horvath*, *Batthyany*'nin kâtibi *Osvald Farkas* ile birlikte bir Macar grameri yazmağa karar vermişti. Eski gramercilerin izlerinden hareket ederek "Hun-Skith yazısı,,ndan da bahsetmeden geçememişlerdi. Çünkü *Horvath Benedekin* babası da bir Sekel idi. Hazırlıklardan sonra *Horvath* arkadaşına büyük babasının Sekellerin eski İskit yazısını iyi bildiğini hatırlatmıştı. Hatta kendisi Erdel ile münasebattar olduğundan Sekel yazılarının mevcudiyeti hakkında alâka beslemiş ve bu suretle 1749 senesinde kendisine *Szilagyi Samuel* Csikszentmiklos yazıtının kopyasını göndermişti.

Gramer hazırlandı; fakat *Horvathın* hasta düşmesi ve bunu müteakıp ölmesi hasebile neşredilememiştir. Elyazması sonra *Hajos İstvanın* eline geçmiş, bu da daha büyük bir gramer yazdığından menbaı zikretmek suretile buradaki Sekellerin eski yazısına ait olan materyalden tamamile istifade etmişti. *Hajos* eserinde *Horvathın* büyük babasından edindiği malûmatı ve diğer eserlerden faydalandığını kaydetmektedir :

“Her halde geçen asırda da bilhassa Erdelde Sekeller arasında kısmen kendi mesailerı neticesinde, kısmen de mekteplerde öğrendikleri eski harfleri kullananlar çok idi. Ana tarafından büyük babam bu asrın 29 uncu senelerinde (yani 1729 da) kendisinin mektepte Yahudi harflerine benzer Macar harfleri öğrendiğini anlatmış ise de benim aklım o zaman oyunda olduğundan buna pek aldırmış etmemiş idim. Fakat bugün bu harfleri tanıyan pek az kişi var veya hiç kimse kalmamıştır. İşte bu suretle zaman her şeyi değiştirmiş veya karanlığa bürümüş olduğundan bunların yerine her yerde Latin harfleri kullanılmaktadır.,,

Bu münasebetle *Horvath Benedek* Sekel harflerinin adetlerinden ve sonra *Gyergyoda* semereli tetkikinden bahsetmektedir.

Yukarıda kaydettiğimiz gibi *Kajoninin* kopyalarından biri *Telegdinin* Rudimentasına dayanmaktadır. *Kajoninin* 1673 de kaydettiği alfabe ise meçhul ve eski bir alfabenin kopyasıdır. Burada *Kajoninin* her iki kopyasını da okuyucularımıza arz ediyoruz.

Rêgi mod fêrinz valo Székely A. b. c. mellyel rég-
 ten a Székelyek írték, mellyet vörözya fêll olvasni, és írni
 amint: ebül kirefjék.

S 9 0 8 0 A Z O T I X † A † † F † † T X A
 o ny n m ly l ka k j i h gy g f e d c z c b a
 Ψ M S M S Y I A H E X
 x z v ü u ty t sz s r p ö
 A. b. c. d. e. z. 4 X † † F † † † † &

Abbreviationes

X	X	X	X	A	A	A	A	X	X	X	A	A	A
ba	be	bi	bo	za	ga	ge	go	ha	he	ho	za	la	le
A	H	H	H	H	A	A	A	X	Y	X	A	X	A
lo	ra	re	ri	ro	ru	sa	se	so	nt	nk	ncz	ngy	ng
X	H	Y	A.	Ψ	O	O.							
nd	rt	st	tt.	Ant	Thru	Omb.							

Kàjoni'nin Telegdi alfabetesinden yaptığı kopya.

Sekel yazısının menşei.

Sekel yazısını Macarlar kendilerine malederek bilhassa son zamanlarda buna Macar yazısı dahi demeğe başlamışlardır. Halbuki eski vesikalar bu yazının Sekellere ait olduğunu çok sarih bir surette kaydettikleri gibi Macar âlimleri de Sekellerin Avar Türklerinin bakiyesi olduğunu kabul ve ispat eylemektedirler.

Malûmdur ki Avarları Göktürkler inkıraza uğratmışlar, bunları kendilerine tâbi kılmışlar, daha sonra VI ncı asırda Avarlar Garbi Göktürklerden ayrılarak Avrupa'ya doğru hareket etmişlerdi. Binaenaleyh Avarların yani Sekellerin kullanmış olduğu yazıyı Garbi Göktürklerin yazısı ile mukayese etmemiz icap etmektedir.

Sekeller Avrupa'ya geldikten sonra inkıraz bulup Transilvanyaya çekilmişler ve burada kendilerinden sonra gelen Macarlarla sıkı temasa geçip yavaş yavaş dillerini kaybetmişler ve macarlaşmışlardır. Binaenaleyh eski millî yazılarına bu sefer Macar diline göre bazı ilâveler yapmışlar, bir müddet de bu ilâveli harflerle eserler vücade getirmişlerdir ki bugün elimizdeki vesikalar hep bu devre aittir.

Sekel yazısını Göktürk harflerile ilk mukayese eden *Nagy Géza*dır. Halbuki *Nagy Géza* bu mukayeseyi yaptığı vakit (1890) henüz Göktürk alfabesinin ses kıymetleri malûm değildi. *Thomsen* bu alfabeyi çözmeğe muvaffak olunca *Nagy Géza* tekrar bu mesele ile uğraşmış, b, i, k, q, n, p, r, s, ü harflerinin Göktürk alfabesinden çıkmış olduğunu göstermeğe muvaffak olmuş, sonra *Sebestyén Gyula* da bu mukayeseye devam ederek d, g, ş harflerinin Göktürk alfabesinden alınma olduğunu ispat etmiştir. Son zamanda *Ligeti Lajos* da *Yenisey* alfabesindeki e harfi ile Sekel alfabesinin e harfini mukayese etmiş. *Zsinka Ferencz* de mb harfini izah eylemiştir.

Göktürk yazısında kelimeleri birbirinden ayırmak için üst üste iki nokta konulmaktadır. Sekel yazılarının bazılarında da bu hali görmekteyiz. Her ne kadar elimizdeki vesikalarda kelimeleri ayırmak için iki nokta konmamış isede noktalarla kelimelerin ayrıldığı vazih bir surette göze çarpmaktadır. Daha sonra Sekel yazısı da Göktürk yazısı gibi sağdan sola doğru yazılmaktadır.

Sekeller dillerini değiştirip Macarcayı kullanmağa başladıkları vakit alfabelerinde de buna göre tadilât yapmak zaruretini hissetmişlerdi.

Türk alfabesinde *f* ve *h* gibi sesler mevcut değildi. Binaenaleyh bunların ilâvesi lâzım gelmişti. İşte bundan dolayı Sekeller *a*, *f*, *h*, *l* harflerini Yunancadan almışlardır.

Dikkate şayandır ki Sekel yazısında Glagolit alfabesinden alınma harfler de vardır (*e*, *o*). Halbuki Sekellerin bulunduğu ve geçtiği sahalarda Glagolit yazısı kullanılmamakta idi. İşte bu güçlük karşısında Macar âlimleri bir takım tefsirler yapmak zaruretini hissetmişler iken *Németh* — çok haklı olarak — bu harfleri Yenisey alfabesindeki *e* ve *o*, *u* harflerile mukayese eylemiştir.

Macar âlimleri bu Sekel alfabesini o derece benimsemişlerdir ki bunları *Pontus* havalisinde Göktürklerden öğrendiklerini dahi ileri sürmüşlerdir. Halbuki bütün vesikaların Sekellere ait olduğunu kaydettiği ve Macar topraklarında bu yazının bir tek izinin bulunmadığı meydana iken biz bu yazıyı hiç bir hakla Macarlara maledemeyiz. Bu yazı Garbî Göktürk yazısının Sekeller yani Avarlar tarafından kullanılarak tadelâta uğratılmış şeklinden başka birşey değildir. Şu cihet de çok dikkate şayandır ki bu eserimizde bahse mevzu ettiğimiz Garbî Türkistandaki tahta çubuk yazıtlarında bulunan harfler bu yazılara son derece benzemektedir. Binaenaleyh Garbî Türkistanda Göktürk harflerile yazılmış eserler meydana çıktıkça bu mesele kendiliğinden tenevvür edecektir.

Macarların bu meselede iddia edebilecekleri hak yalnız şundan ibaret olabilir : Bugün elimizdeki vesikalar yani Sekel yazısı ile yazılmış eserler Sekellerin Macarca kullandıkları devre ait olduğu için Macarca yazılmıştır. Binaenaleyh bu vesikalar Macar dil yadigârları meyanında sayılabilir.

İçindekiler

	Sayfa
Yenisey yazıtları	3
Uyvg-Tarlık yazıtı	29
Uyug-Arhan yazıtı	33
Uyug-Turan yazıtı	37
Ulu-kem Ottok taş yazıtı	47
Ulu-kem Kulikem yazıtı	51
Ulu-kem yazıtı	55
Barlık yazıtları	59
Begre yazıtı	69
Kemçik, Cırgak yazıtı	77
Kemçik, Kaya başı yazıtı	87
Minusinsk müzesindeki bir yazıt	93
Altın-köl yazıtları	99
Çakul yazıtları	113
Açura yazıtları	131
Aybat yazıtları	139
Oya yazıtı	155
Oznaçennaya yazıtı	161
Tuba yazıtları	167
Taşeba yazıtı	173
Eleğış yazıtı	177
Ak-yüs yazıtı	187
Kara-yüs yazıtı	191
Ulu-kem Karasu yazıtı	197
Göktürk yazılı bir kaç yazıt.	201
Kulansay yazıtı	203
Turfan'da duvar üzerindeki yazıtlar	205
Talas vadisinde bulunan ağaç üzerindeki yazıtlar.	207
Ongin yazıtlarının asıl metinleri.	216
Tonyukuk yazıtlarının kopyaları.	218
Muhtelif eski Türk eserleri	235
Sekel Türk eserleri	247
Nikolsburg alfabesi	264
Székelyderzs yazıtı	266
Marsigli'nin kaydı	267
Csikszent Mihály yazıtı	279
İstanbul yazıtı	283
Bögöz yazıtı	289
Enlaka yazıtı	290
Szamosközy İstvan'ın kaydı	292
Telegdi'nin rudimentası	295
Kajoni'nin kayıtları	314
Sekel yazısının menşei	318

T. D. K.

ESKİ TÜRK YAZITLARI

YAZAN:
HÜSEYİN NAMIK ORKUN

IV

1941
İSTANBUL
ALÂEDDİN KIRAL BASIMEVİ

—731—

Eski Türk Yazıtına dair notlar.

1935 senesinden 1940 senesine kadar beş sene zarfında Göktürk yazısile yazılmış olan bütün eserler üç cild halinde bir araya toplandı. Eserin birinci cildi neşredilirken Göktürk harflerinden beherine teka-bül etmek üzere latin harflerinin teşkili lüzumunu ileri sürmüş, fakat büyük güçlüklerle karşılaşmışım. Bazı sesler vardır ki bunları ayrıca göstermemek imkân haricinde idi. Nihayet ayrı gösterilmesi en zaruri olan harfleri italik dizdirmek suretiyle bu işi halletmeğe gayret ettik.

Aradan seneler geçtikden sonra bu meseleyi daha esaslı bir surette halletmek imkânı hasıl oldu. İşte bu dördüncü ciltte harflerin bambaş-ka olması ve evvelki ciltlere benzememesi bunun neticesidir; fakat bu şekilde de mesele temamiyle halledilmiş değildir. Gönül isterdi ki Gök-türk alfabesine teka-bül etmek üzere her harfin mukabilini muayyen bir şekil ile gösterelim.

İki Orhun yazıtını tıbkı *Thomsen* gibi biz bir birle mukayeseli bir şekilde neşrederken asıl metni biz tam bir şekilde vermeği tercih ettik. Her iki metinde okunamıyan yerleri ise yapılan tahminlere göre ayrıca verdik. Üç cildin neşri arasından uzun bir zaman geçtiği için eseri tekrar gözden geçirdiğimiz vakit bir takım noksanların, hataların bu-lunduğunu gördüğümüz gibi izahı icab eden noktalar da gözümüze çarpdı. Bu notlarda bütün bu metinleri gözden geçirerek bunlara tashih ve ilaveler yapmaktayız.

Türkçedeki âhenk kaidesine göre bazı kelimelerin sonundaki eklerin in yerine in yazıldığı göze çarpar. Biz bu gibi kelimeleri—*Thomsen*'e uyararak—âhenk kaidesine göre düzeltmeği tercih etmiştik. Şimdi bunla-rı da yerli yerinde gösteriyoruz. (Bu hususda bk. Martti Räsänen; Beiträge zur Frage der türkischen Vokalharmonie, JSFOu. XLV, 3)

IC1 (I, 22) täñridä bolmış kelimesini F. W. K. Müller täñridä qut bulmuş sözlerle mukayese ederek täñridä bulmuş okumak istiyor. (Bk. Ostasiat. Zeitsch., VIII, s. 314)

IC1 (I, 22) ᠰᠠᠨᠨᠠ (=tür^uk) sözünü biz ekseriya türk şeklinde yazdık. Kelime bazen de ᠰᠠᠨᠨᠠ (=türk) şeklinde yazıldığı için her iki yazılış şeklini burada göstermek üzere ayrıca kaydedeceğiz. Binae-naleyh bu satırdaki kelimeyi tür^uk okuyunuz.

IV

IC2 (I, 22) s^ab'm'n sözünü s^ab'm'n okuyunuz. Yene aynı satırda asıl metnin en son harfinden altıncı harfi tırnak içine alınız.

IC3 (I, 22) deki türk sözünü tür^ük okuyunuz.

IC3 (I, 22) t^oquz ^ars'nkä sözündeki ärsinin bir has isim olmakdan ziyade mesafe ölçüsünü gösteren bir kelime olması da muhtemeldir.

IC4 (I, 25) 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺 değil 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺

Yene burada tuts^q sözünü tut- fiilinden çıkararak terceme etmiştik. Bu mana pek alâ yakışabileceği gibi biz Kâşgaride bir tutsuy kelimesini bulmaktayız. (I, 384). Burada kelime vasiyet manasınadır. Binaenaleyh ibareyi vasiyet edilecek yer Ötüken ormanı imiş diye de terceme edebiliriz.

Ö t ü k ä n Türklerin mukaddes bir yeri idi. Bu mevki hakkında Çin tarihleri de malumat vermektedirler. Türk hakanı daima *Yü-tu-kin* de otururdu. Her sene yurdun ileri gelenleri buraya gelip ecdadlarına aid mağarada kurban keserlerdi. Garbdaki Göktürklerin hakanı bizzat buraya gelemediği için her sene buraya kurban kesmek üzere yüksek rütbeli bir memur gönderirdi. Bu mağara *Kao-çang* (Turfan) dağlarının şimalinde bulunmakta idi. Türklerin cediti işte bu mağaraya bir dişi kurd ile hicret etmişti. Burada çocukları olmuş, çoğalmışlar, sonra mağaradan çıkıp *Kin-şan* (Altay)ın cenubunu istila etmişlerdi. Senenin beşinci ayının ikinci onunda Göktürkler *T'o-jen* nehri kenarında toplanarak gök tanrıya kurban keserlerdi. Ötükenin 500 li garbında *P'o-teng-ning-li* yani yer tanrı denilen sarp bir dağ vardı ki bunun tepesinde ne bir ot, ne de bir ağaç bulunurdu. İşte burası mukaddes **Ötüken** dir. Bu sözü *Radloff* uygurca *ötü* (ödür- "seçmek,") fiili ile alakadar bularak **der geliebte Bergwald** diye terceme etmiş, bir defada **der dicte Bergwald** diye çevirmiştir.

Bu kelime uygur elyazmalarında da geçmektedir. *Bang* ise bu sözü **abaqan** (**aba** "baba, + **qan** "han,") kelimesine bakarak **ötü+qan** diye izah etmiştir. Bu mesele hakkında hakikate en yakın olanı *Pelliot* ileri sürmüştür : *Çeu-su*'ya nazaran eski Göktürklerin üç büyük mukaddes yeri vardı. Birincisinde ecdada kurban keserlerdi. İkincisi **Tajen** nehri kenarında olup Göktürkler burada Gök tanrıya kurban keserlerdi. Üçüncüsü Ötükenin garbında *P'o-teng-ning-li* adında olup Ötükenin civarında idi. Burada da yer tanrıya kurban kesilmekte idi.

Bu mevki **Ötükenden** uzak olmayıp **Ötüken** bir dağ silsilesi olduğuna göre bu silsileden birisini teşkil etmekte idi. Moğolcada da **ltügän** veya **Ätügän** yer tanrısı manasına gelir. Bu kelimeyi Çin kaynakları da **ti** (=yer) diye terceme etmektedirler. Binaenaleyh **Ötüken** Türklercede **yer tanrısı** nın adı olup bu mevkie de bu ismi vermişlerdi. (Bk. T'oung Pao, XXVI, 1929, s. 212-219)

IC5 (I, 24) *yin kelimesini *yin okuyunuz.

IC6 (I, 24) **bis^ükinä t^ägi** sözlerini biz terceme etmedik. Sonra bu sözü **bişük** (=beşik) diye izah edip beşiğe kadar diye terceme etmeğe tarafdar gözükdük. Fakat Kâşgaride bir **buş-** fiili vardır. Bu kelime sıklamak, usanmak manasına gelmektedir. (II, 11) Daha sonra bu sözün birde usanç manasına **بشغ** şekli bulunmaktadır. (I, 311) O halde kelimeyi usanıncaya kadar diye terceme edebiliriz zannederim.

Bu satırdaki **türk** sözlerini **tür^ük** okuyunuz.

IC7 (I, 24) **qon^üyin** kelimesini **qon^üyin** yazıp okuyunuz. Yene aynı satırdaki **türk** kelimesini **tür^ük** okuyunuz.

IC8 (I, 26) **türk** sözü **tür^ük** olacaktır. Bu satırda mukayese edilerek konulan IIŞ6 da **t^üqı^üq^üs^ün** diye yazılan kelime **t^üqr^üq^üs^ün** olacaktır.

IC9 (I, 26) **s^übin** değil **s^übin**, **lm^ütın** değil **lm^ütin**, **y^ürl^üq^üd^üqın** değil **y^ürl^üq^üd^üqin** olacaktır.

IC10 (I, 26) **türk b^ügl^ür bud^ün ^üşid^ün** ibaresi şöyle olacaktır : **tür^ük b^ügl^ür bud^ün bunı ^üşid^ün**. Asıl metinde de **}}}}ö** sözünden sonra

}}}}ö kelimesini ilave ediniz.

IC12 (I, 28) **t^üşın** kelimesini **t^üşin** yazınız.

IC13 (I, 29) **rk^üq^ü** değil **rk^üq^ü** olacaktır.

ID1 (I, 28) **türk** = **tür^ük**

ID3 (I, 30) **türk** = **tür^ük**

ID4 (I, 30) **a^ü** değil **a^ünda** olacaktır.

ID5 (I, 30) **a^üq^ünint^üg** değil **q^ünint^üg**.

VI

ID6 (I, 32) t^äbl^g kelimesi hiç şübhesiz ki Kâşgarideki töf (= تف) sözünün aynıdır. Mahmud bu sözü hile diye terceme etmektedir. Bi-naenaleyh täblig sözü hilekâr demektir. (I, 278)

Buradaki körl^g kelimesini de yine evvelki mütercimler gibi şübhe ile terceme etmiştik. Halbuki Kâşgaride bir kür kelimesi vardır. Mahmud bu sözü kür ör maddesinde yiğit, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı diye terceme etmektedir. (Kâş. B. I, 324) O halde bu iki sözü hilekârlığı müdhiş olduğu için diye terceme edebiliriz.

ID6 (I, 32) yoñşurt^qın = yoñşurt^qin, türk = tür^ük.

ID7 (I, 32) oylın = oylin, türk = tür^ük, atın = atin, q^am^ay değil q^am^ay

ID10 (I, 32) umd^q sözünü um^ad^q okumak daha doğru. (I, 34) türk = tür^ük, ur^uys^rt^ayın = ur^uys^rt^ayin.

ID11 (I, 34) Buradaki t^mş sözünü biz *Radloff* gibi t^mş diye okumağı daha yerinde bulmaktayız. türk = tür^ük, q^an^m değil q^an^m.

ID12 (I, 34) q^an^m değil q^an^m, q^am^ayı = q^am^ayı, türk = tür^ük

ID13 (I, 34) töl^s değil töliş

ID14 (I, 34) q^an^m değil q^an^m

ID16 (I, 36) q^an^m değil q^an^m, türk = tür^ük

ID18 (I, 36) q^am^ayı değil q^am^ayı, türk^miz = tür^ük^miz

ID19 (I, 38) 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺 değil 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺 ; y^an^lqın = y^an^lqin, y^azndqın = y^azndqin.

ID20 (I, 38) y^an^{ld} = y^an^{ld}

ID21 (I, 38) q^anⁱⁿ değil q^anⁱⁿ, türk = tür^ük

ID22 (I, 40) udçı .ı kelimeselerini *Thomsen* şöyle okuyor : ud^açı ^arti. Muktedir olacak idi diye terceme ediniz. (Bk. Turcica, 12,n.) türk=tür^ük

ID23 (I, 40) y^rql^y değil y^rql^y, sün^gl^g = sün^gl^g

ID25 (I, 40) türk = tür^ük, q^an^m değil q^an^m

ID26 (I, 42) q^an^mz değil q^an^mz

ID27 (I, 42) türk = tür^ük, asıl metinde : 𐰽𐰺𐰸 değil 𐰽𐰺𐰸

IID23 (I, 42) bud^ün'y = budⁿ'y

ID30 (I, 44) ^aq^an'm = q^an'm

ID32 (I, 44) yorçın = yorçin. Kelimenin manası için bk. I, s. 188 ^enc ul^adi sözünü biz ^ancul^adi diye okumağı tercih ediyoruz. Kelime her ne kadar başka yerlerde geçmemekte isede Uygur metinlerinde vardır. Manası için bk. Sözlük.

ID34 (I, 44) türk = tür^ük

ID36 (I, 46) udl^aqın = udl^aqin, q^aγ^anın = q^aγ^anin

ID37 (I, 46) ᠠᠨᠠᠵᠤᠯᠠᠳᠢ değil ᠠᠨᠠᠵᠤᠯᠠᠳᠢ

ID38 (I, 46) Satırın başındaki tutzt ^akisin özi ldzdi ibaresini şöyle okuyunuz : tut^üzt(ı) ^akisin özi ^ald^üzdi. Tercemesi de şöyle olacaktır : teslim etti, ikisini kendi. . . Tutuz- fiili Uygur metinlerinde de vardır.

Ayrıca bk. Kâş. II, 71 ; q^aγ^anın = q^aγ^anin. Asıl metinde (s. 47))>>>>

değil)>>>

ID40 (I, 46) ^atın = ^atin.

IŞ1 (I, 49) ᠠᠨᠠᠵᠤᠯᠠᠳᠢ değil ᠠᠨᠠᠵᠤᠯᠠᠳᠢ ; IŞ2 de de aynı şekilde düzeltiniz.

IŞ2 (I, 48) ^aqın = ^aqin. IŞ3 de de böyledir.

IŞ4 (I, 48) bul^aγ^aqın = bul^aγ^aqin, γ^aγ^azın = γ^aγ^azin.

IŞ6 (I, 50) türk = tür^ük

IŞ8 (I, 50) γ^aγ^azın=γ^aγ^azin. Asıl metinde (s. 51) ᠵᠶᠠᠵᠢᠨ değil

ᠵᠶᠠᠵᠢᠨ

IŞ9 (I, 50) ^aqın = ^aqin

IŞD (I, 52) b^arqın = b^arqin

IB1 (I, 54) türk = tür^ük

ICD (I, 54) ᠵᠶᠠᠵᠢᠨ değil ᠵᠶᠠᠵᠢᠨ

VIII

IIŞ9 (I, 56) (üç^ün) = (üç^ün). Asıl metni biz *Radloff*dan naklettiğimiz ve okuma hususunda *Thomsene* güvendiğimiz için bu iki metin arasında bazı ayrılıklar vardır : Asıl metinde °ç^üm q^üγ^ün yoktur.

IIŞ11 (I, 56) °tın = °tin

IIŞ13 (I, 58) türk = tür^ük

IIŞ15 (I, 58) Transkripsiyonda kaydettiklerimiz *Thomsene* göre olan kısım. Asıl metindekiler *Radloff*un nakline göre olup bunun transkripsiyonu şöyle olmalıdır : on °q oylına t^ütına t^ügi bunu körü bil^ün, b^üngü t^üş t^üqıtd^üm..... t^üqıtd^üm, bitid^üm bud^ün^üy (?) ...ol t^üş....

IID1 (I, 58) türk = tür^ük, °q^ün^üm = q^ün^üm

IID2 (I, 60) türk = tür^ük

IID24 (I, 60) oylın = oylin, yotuz^ün = yotuz^ün, yılgısın = yılgısın, b^ür^ümın = b^ür^ümin.

IID27 (I, 61) Asıl metinde birinci satırı teşkil eden ibareler üçüncü satır olacaktır.

IID28 (I, 62) q^üγ^ün^ün = q^üγ^ün^ün, y^üb^üysın = y^üb^üysın, ş^üdın = ş^üdın.

IID29 (I, 62) buly^üqın = buly^üqın

IID30 (I, 62) s^ünçd^üm sözünden sonra ilin °lt^üm kelimelerini ilave edebilirsiniz. Bu satırın asıl metinde düzeltilecek yeri için bk. II, 211 ; türk = tür^ük

IID31 (I, 63) Asıl metinde 𐌲𐌶𐌵𐌹𐌸𐌹 değil 𐌲𐌶𐌵𐌹𐌸𐌹 (Aynı sa-

tır, s. 65) 𐌲𐌶𐌵𐌹𐌸𐌹 değil 𐌲𐌶𐌵𐌹𐌸𐌹

IID33 (I, 64) q^üzy^ü(^ün)... ibaresini şöyle tamamlayabilirsiniz : q^üzy^ün^üm^üş °r^ünç ; idm^üyın = idm^üyın

IID34 (I, 64) b^ür^üqın = b^ür^üqın

IID35 (I, 64) subın = subin

IID36 (I, 66) türk = tür^ük

IID38 (I, 66) oylın = oylin, yot^üzın = yot^üzın

IIC10 (I, 70) türk^ümä = tür^ük^ümä, °q^ün^üm = q^ün^üm

IIC12 (I, 70) s^üçın = s^üçin, qulq^üqın = qulq^üqın, °tın = °tin.

IIC13 (I, 70) türk = tür^ük, ^aq^an^ım = q^an^ım

IIC14 (I, 73) 𐰽𐰺𐰸𐰺 değil 𐰽𐰺𐰸𐰺 . (s. 72) ^aq^an^ım = q^an^ım

IIC15 (I, 72) türk = tür^ük, bud^unın = bud^unın

IIB6 (I, 72) ^aq^an^ım = q^an^ım

IIB7 (I, 72) t^aşın = t^aşın

Üç üncü Orhun yazıtı Uygur Türklerine aiddir (Tarihleri için bk. II, 31-36) Bu yazıtın Göktürk harflerile okunabilen kısımlarını evvelce birinci ve ikinci cildde arzetmiştik. Bundan mada aynı yazıtın bir de çincesi vardır ki bunun da tercemesini B. Nimetullah Ma yapmış ve eserimize dercetmiştik. Aynı yazıtın ayrıca Sogd yazısıyla ve Sogdca bir metni daha vardır ki bunu evvelce Uygur harflerile ve Uygurca yazılmış olduğunu zannederlerdi. Daha sonra bunun Sogd harflerile yazılmış olduğu anlaşılmış, en nihayet Olaf Hansen 1930 da JSFOu. cild XLIV de Zur soghdischen inschrift auf dem Dreisprachigen denkmal von Karabalgasun adile terceme ve neşretmiştir. 39 sahifadan ibaret olan bu tetkikte Ai tãñridã qut bulmuş Alp bilgã adlı bir Uygur hükümdarının ismi geçmekte isede bu ünvan ile hangi hükümdarın kasedildiği anlaşılamamaktadır.

Bu yazıtın Göktürk harflerile yazılan en başdaki ibareyi (bk. s. 85) biz Radloffun okuyuşuna göre almışdık. Bu kısmı Thomsen de bahse mevzu etmiş ve son satır hiç okunamadığından Thomsen cümleyi şu şekilde okumakla iktifa etmiştir : (b ?)u tãñrikn tãñridã q(u)t bulmuş al(p) bilgã tãñ(r)i uyyur q(ayan...)

Halbuki burada üçüncü kelime olan tãñridã sözünden evvel satırın başında bir harfin olması gerektir ki bu harf de hiç şübhesiz daha evvelki tãñrikãn sözüne aiddir. Binaenaleyh bu sözü — Radloff gibi — tãñrik[ã]n(n) diye okumak daha yerindedir.

Tonyukuk yazıtında Türk kelimesi tür^ük şeklinde değil doğrudan doğruya türk tarzındadır. Mamafih bazı yerlerde de tür^ük şekline tesadüf edilmektedir ki bunları da aşağıda göstereceğiz.

T 1 (I, 100) bolm^ay'n = bolm^ay'n

T 3 (I, 100) q^an^ın^ın = q^an^ın^ın

T 5 (I, 100) qıs^ayın = qıs^ayın

X

T 7 (I, 102) yirⁱye değil yır^yya. Bu satırdaki b^en k^örtⁱm ibaresini biz *Radloff* uyararak bu şekilde okumuştuk. Fakat bu ibarenin b^an ö^k ä^rtⁱm diye okunması daha yerindedir. (krş. satır 50) ; quzırı = quzin

T 12 (I, 104) ud[']şıq[']m değil ud[']sıq[']m ; ü^üç^ügü değil (ü)ç^ägü

T 13 (I, 104) k[']lt[']çi değil q[']ld[']çı.

T 15 (I, 105) ʎ ʎNʎNʎ yanlıştır. Doğrusu ʎ ʎNʎNʎ olacaktır.

T 20 (I, 106) q[']ç'n^ñ = q[']ç'n^ñ (aynı satır, s. 107) ʎʎh değil

ʎʎh

T 21 (I, 106) üç^ügün değil üç^ägün

T 23 (I, 108) bolt[']m değil bult[']m, t[']l[']d[']m sözünü t[']l[']d[']m okuyunuz.

T 26 (I, 108) boy[']z[']l[']ndı değil boy[']z[']l[']ndı

T 28 (I, 110) q[']nın = q[']nin

T 29 (I, 110) q[']ç'n^ñ = q[']ç'n^ñ

T 31 (I, 110) yoyl[']t[']yın = yuyt[']t[']yın, t[']rd[']ş = t[']rduş

T 32 (I, 110) ä[']l[']t- fiilini ä[']lt- okuyunuz. Kâşgari bu sözü älit- diye harekelemektedir. Biz her iki şekli de sözlüğe aldık.

T 32 (I, 110) til[']g değil tıl[']y.

T 34 (I, 112) Buradaki böğ sözü için bizim cild II, s. 212 deki notu-
muza bakınız. Biz *Thomsenin* izahını asla kabul etmemekteyiz. (Turcica,
s. 97)

T 37 (I, 112) ^arı ob[']tı y[']g sözlerini biz pek şüpheli olarak terceme
etmekte idik. Burada obut sözü her halde Kâşgarinin owut kelimesinin
aynıdır. (I, 51) Kelimeyi Mahmud utanma diye terceme ediyor. O halde
cidden utanmaktansa dönme daha iyidir diye bir mana anlaşılma-
ktadır.

T 41 (I, 114) q[']γ[']nın = q[']γ[']nin ; y[']byusın = y[']byusin ; ş[']dın = ş[']din.

T 42 (I, 114) bud[']nın = bud[']nin

T 44 (I, 114) b[']n ä[']l[']g k(?) sözlerini şöyle okuyunuz : b[']n ä[']l[']g[']k

T 46 (I, 116) türk = tür^ük

T 50 (I, 116) türk = tür^äk

T 54 (I, 118) türk = tür^ük; y^arql'γ = y^ar^aql'γ.

T 55 (I, 118) q^azy^and^uqın = q^azy^and^uqin.

T 58 (I, 118) türk = tür^ük

T 60 (I, 118) ıdı değil idi

T 62 (I, 120) igⁱdü değil ig^adü

On g i n yazıtını *Radloff* evvelce Çin tarihlerinin *Kutluğ* dediği *Elderiş* hanın yazıtı olduğunu zannetmiş idi. Zira *Kutluğ* 691 veya 693 da ölmüştür. Bu yazıtta ölen hanın ejder yılında öldüğü tasrih edildiğinden 692 senesi ejder yılına tesadüf etmektedir. Binaenaleyh *Radloff*a göre bu yazıtın dikiliş tarihi de budur. Halbuki yazıtın kendisine *Elderiş* hanın adı geçer ve bu yazıtın sahibi de ona tâbi bir beğ veya han gibi gösterilir. *Radloff* daha sonra bu faraziyesini terketmiş, bunun *Taçam* adlı meçhul bir hana aid olduğunu kabul etmiştir.

Yazıt sahibi kendi adını *Bilge Taçam* ve babasının ismini de *Baga tenriken* diye yazmaktadır. Rütbesinin de şad olduğu anlaşılmaktadır. Metnin ifadesine göre bu yazıt *Bilge* han zamanında dikilmiştir.

0 3 (I, 128) b^armⁱş değil b^arm^ş

0 5 (I, 128) ^aq^an^m değil q^an^m

0 6 (I, 128) t^an^{rik}n^{kä} = t^an^{rik}n^{kä}; y^arlıq^amış = y^arl^aq^am^ş. Bu satırdaki t^ag sözünün bir manası yoktur. Bu kelimeyi b^ag diye okuyabiliriz.

0 7 (I, 128) ^azb^z = ^azb^z

0 8 (I, 128) ^aq^an^m = q^an^m; .. d^un harflerini (bu)d^un okuyabiliriz; ^anda = ^anda

0 9 (I, 130) q^ar^asⁿ = q^ar^asⁿ

0 10 (I, 130) buradaki t^ag kelimesini b^ag okuyabiliriz.

0 11 (I, 130) k^üçⁱg = küçⁱg

0 12 (I, 130) öd sözünden sonra (y^as^ar) kelimesinin geldiğini zannetmekteyiz. (Krş. IŞ11)

İ h e - h ü ş o t ü yazıtı malum olduğu veçhile *Kotwicz* tarafından bulunmuştur. 1912 senesinde Urgaya gelen bu âlim burada eski Türk eserleri hakkında soruşturmuş ve *Bayın-tühüm*'ün şimal-garb tarafında bulunan ve Rus yazıtı olduğu rivayet edilen bir yazıttan bahsedilmesi

XII

dikkat nazarımlı çekmiş, bunun şimdiye kadar ilim âleminde tanınmamış bir yazıt olduğunu kesdirerek aramağa koyulmuştur.

Temmuzun 18 inde buraya vasıl olan *Kotvicz* yoluna devam etmiş, ertesi günü Rus yazıtı denilen ve hakikatte Türklere aid olan yazıtı bulmağa muvaffak olmuştur.

Bu yazıt da Türklerin ekseriyet itibarile dikmiş oldukları diğerleri gibi bir mezar taşıdır. Bu vadide ayrıca lahdin de bulunması bu ciheti vazihen göstermektedir. Lahdin doğu tarafında taşdan insan ve hayvan şekillerine tesadüf edilmekte idi. Bu şekillerin başlarının kesik olması başka yerlerde bulunanlar gibidir. Her halde Türklere sonra başka kavimler bu heykellerin kafalarını koparmışlardır. Burada dört hayvan heykelinin oturmuş bir vaziyette olduğu göze çarpmaktadır. İnsan heykellerinin de kolları ve başları kesilmiş olup karınlarının üzerinde bulunan ellerinde bir şey - kadeh - tutmaktadırlar.

İ h 2 (I, 136) küli = küli. Bu yazıtta bu kelime hep böyle geçmektedir.

İ h 3 (I, 136) ilit^rış sözünü lt^rış okuyunuz.

İ h 4 (I, 136) kükdi = kükdi

İ h 5 (I, 136) oylın = oylin

İ h 7 (I, 136) ^alpın = ^alpin

İ h 11 (I, 137) b^ş b^lıqda = b^ş b^lqda

İ h 12 (I, 137) ^alpın = ^alpin ; kü = kü

İ h 13 (I, 137) oylın = oylin

İ h 20 (I, 138) ança = ança

İ h 21 (I, 139) ^rkin = ^rkin

İ h 23 (I, 139) qis^aya = qis^aya. Bu hususda *Maloffun* vermiş olduğu malumatın bizce hiç bir kıymeti yoktur.

Suci 10 (I, 157) 𐰽𐰺𐰸𐰺 değil 𐰽𐰺𐰸𐰺

Ş. U. Ş 1 töl's sözünü töl's okuyunuz.

Ş. U. yazıtı Ş. 2 (I, 164) ^rmiş değil ^rmiş

Ş. U. Ş 4 (I, 164) türk = türk. Bu satırların asıl metinlerinde (s. 165) n harfi ile z harfi bir birlerine benzediğinden z harfi ekseriya n şeklinde yazılmıştır.

Ş. U. Ş 8 (I, 166) türk = türk

Ş. U. Ş 9 (I, 167) Asıl metinde okunabilen en son kelime ^alt' y^añıqɑ sözlerinde n harfi yerine yanlışlıkla l yazılmıştır.

Ş. U. Ş 10 (I, 166) türk = tür^ük

Ş. U. D 2 (I, 168) (y)ul'm^ad'n değil (y)ul'm^ad'm. Bu satırdaki y^az^uql'y^atl'y sözlerini biz günahkâr atlı diye terceme ettik isede bunu serbest atlı diye çevirmek gerektir. Kâşgarlı Mahmud bu sözü bağından kurtulmuş, bağlanmamış, serbest atlı diye izah etmektedir. (III, 37)

Ş. U. D 5 (I, 171) Asıl metinde birgⁱl sözündeki r harfi tersdir.

Ş. U. D 12 (I, 172) til = tıl

Ş. U. C 2 (I, 174) çik = çⁱk

Ş. U. C 3 (I, 174) tirltim = tirⁱltⁱm ; q^arl^uq = q^arl^uq

Ş. U. C 8 (I, 176) Burada okunamıyan ibarenin *Ramstedt* şu şekillerde okunması mümkün olduğunu kaydediyor : k^antü (il'm) budⁿ(m tⁱp) irtⁱm. Yahud şöyle : k^antü (il'mä) budⁿ(ma k)irtⁱm.

Ş. U. C 4 (I, 174) Bu satırda üç ıduq sözünden sonra okunamıyan yerleri *Ramstedt* üç ıduq t^(a)r) veya sadece t^(t) diye okumak istiyorsada biz Türkün yabancıya kudsiyet atfedeceğini asla zanneylememekteyiz. *Ramstedt* burayı bizce daha yerinde olarak şu şekilde okumağı da ileri sürmektedir : üç ıduq t(uyl'y) türk (budⁿ). İbareyi üç mukaddes tuğlu Türk milleti diye terceme edebiliriz ki üç tuğlu Türk milleti tâbiri aynı yazıtın başka bir yerinde de geçmektedir.

Ş. U. C 8 (I, 176) Burada k^antü sözünden sonra okunamıyan yerlerin *Ramstedt* şöyle olmasını muhtemel görüyor : k^antü (il'm) budⁿ(m tⁱp) irtⁱm. *Ramstedt*in ileri sürdüğü ve bizcede daha vârid olabilecek ikinci ihtimal de şöyledir : k^antü (il'mä) budⁿ(ma k)irtⁱm.

Ş. U. C 9 (I, 176) Bu satırdaki şaş- fiilini biz seş- okumağı daha yerinde bulmaktayız. Bu fiile Kâşgarlı Mahmud *kurtulmak*, *boşanmak* manalarını veriyor. (II, 12) Bu metinde de mana tutmaktadır.

Ş. U. C 11 (I, 176) Soq^aq kelimesini biz evvelce izah etmiştik. Bu kelimeyi Kâşgarlı Oğuz Türklerinin Acemlere vermiş olduğu ad diye izah etmektedir. Bundan sonra metinde Çiğil kavim ismi gelmektedir. Filhakika Çiğillerin Garbî Türkistanda yani Acemlerin yolu üzerinde oturduğunu biliyoruz. Mahmud Çiğillerin Kuyas'da, Talas havalisinde oturmakta olduğunu kaydetmektedir. (I, 330)

XIV

Ş. U. C b (I, 178) Buradaki **b^agni** sözü pek vazih bir surette anlaşılamamaktadır. Kelimenin önceki ve sonraki sözleri bilinmiyorsa da bu sözü Mahmud buğday, darı arpa gibi şeylerden yapılan içki diye izah etmektedir. (I, 363)

Ş. U. Bl (I, 180) **Q^arl^ug bod q** ibaresini **Q^arl^ug bod q^alm^adi** okuyabiliriz.

Ş. U. B 2 (I, 180) **qoñ yıl** yani koyun yılı *Ramstedte* nazaran 755 senesine tesadüf etmektedir.

Ş. U. B 4 (I, 180) **t^eqⁱyu yıl** yani tavuk yılı 757 senesidir.

Ş. U. B 9 (I, 182) **(bⁱn) = (bⁱñ)**

İkinci cildde Göktürk harfleri izah edilirken s. 18 de ç harfi ters konmuştur.

Bilge han yazıtının çincesi malûm olduğu veçhile evvelâ *Devéria* tarafından yapılmıştı. Biz de bu tercemeyi Bay İbrahim Necmi Dilmene rica ederek dilimize çevirtip eserimize derceylemiştik. Halbuki aynı mevzua daha mükemmel bir surette *Pelliot* temas etmiştir. (T'oung Pao, XXVI, 1929, s. 229-246) Binaenaleyh bu hususta daha iyi malûmat almak isteyenler buraya müracaat edebilir.

Bu notları hazırlamak için eserimizi tekrar gözden geçirirken tam bu kısma geldiğimiz sırada Ankara Dil, Tarih Fakültesi sinoloji Profesörü W. Eberhard'dan bir mektup aldık. Eserimizin mühim noktalarına temas eden bu mektubun vermiş olduğu izahatı Dr. Eberhard'a teşekkürlerimizle birlikte aşağıya koyuyoruz.

S. 43 de çince aslından *Nimetullah Ma* tarafından dilimize çevrilen üçüncü Orhun yazıtının tercemesinde **Kuli-Ze** şehir adı **Kui-tzû** şeklinde yazılmalıdır. Bu şehir bugünkü Kuça şehrinin ismidir.

Bu adı *E. Chavannes Kⁱieou-tseu* şeklinde yazmaktadır. (Bk. *Trois généraux chinois de la dynastie des Han orientaux*, T'oung Pao, serie II, vol. VII, No. 2) *De Groot* ise aynı ismi **Ku-tsi** şeklinde kaydediyor. Muhtelif devirlerde muhtelif şekillerde yazılmış olan bu mevkiin bugünkü Kuça olduğu malûm isede bu cihet eserimizde kaydedilmiş değildir.

Aynı sahifa aşağıdan yedinci satırda **Pa-ha-na** şeklinde yazılan kelimenin **Pa-ho-na** şeklinde düzeltilmesini yazan *W. Eberharda* tekrar teşekkür ederiz. Profesörün verdiği izahata göre buranın Fergana olması muhtemeldir.

Bu cildde s. 57-8 de neşredilen metni *W. Eberhard* pek ehemmiyetli bulmakta ve bu münasebetle şu izahatı vermektedir: Bu metin yedi seyyareyi ihtiva etmektedir. Yalnız bunlar içinde Güneş ile Mars eksikdir. Bu metin pek ehemmiyetlidir. Çünkü bu, Çinde malûm olan seyyare-hafta-günü isimlerinin sırasını ihtiva ediyor. Bunun ekseriyetle *Sogdlardan* neşet ettiği iddia olunur. Bu sıra Orta zamanda yabancı bir yerden alınmış telâkki edilmektedir. Bildiğimize göre bu her halde Uygurlarca da malûmdur. Şu cihet sabittir ki bu sıra, Uygurlarda — şimdi zannolunduğundan daha evvel — mevcut idi.

İrk Bitig'de Profesör *Eberhard* çok dikkate şayan bir noktaya temas etmektedir: Malûmdur ki bu fal kitabı zarı dört defa atarak bu dört atışta zarların gösterdiği rakkamlara göre paragraf aranılmak suretile kullanılır. Bu zarın üzerinde 1, 2, 3, 4 noktalar olduğuna nazaran bütün paragrafların 64 tane olması gerektir. Halbuki bizim metinde 65 paragraf vardır. Sonra paragrafın bu adedi 64 paragraftan ibaret olan Çin fal kitabına (İ-ching) tevafuk etmektedir. *Eberhard* mühim bir noktaya dikkatimizi çekmektedir. Binaenaleyh kitabın aslında bu paragrafların gösterdiği noktalar ehemmiyetle tetkik edilmelidir. Çinlilerden alarak Türklerin kullanmış oldukları fal kitabı malûmdur. (Bk. *Türksche Turfan-texte* I) Halbuki bu İrk bitig bunlardan çok farklıdır. Burada zar ile sual usulü mevcuttur. *Eberhard* mektubunda Şarkî Asyadaki zarların oktan neşet ederek tekâmül ettiğini ve bunun için bunların bugünkü altı köşeli zarlar olmadığını isbata çalışacağını söylemektedir. Bu keşfin de Türk kavimlerinden birisine ait olduğunu isbat etmek isteyen *Eberhard*'ın bu noktai nazarına temamilen iştirak ederek biz de bu ciheti gösteren bir vesikadan bahsedeceğiz: Milano piskoposu *Ambrosiusun* 385 senelerinde yazılmış olan *Liber de Tobia* adlı yazısında Hunların müdhiş bir surette zar oynadıklarını ve bu halin onları yağmaya, çapula ve harbe sevkeylediğini yazmaktadır, (1)

Türklerin bu zar ibtilâsını Asyadan getirdiklerine şüphe edilemez. Dördüncü asırda Türkler arasında zar oyununun bulunması *Eberhard*'ın bu noktai nazarını pek iyi bir surette takviye eder. *Eberhard* da en aşağı milâdî üçüncü asırda Türklerde zar ile fala bakmak usulünün mevcut olduğunu ileri sürmektedir. Profesörün isbat etmek istediği diğer bir nokta da bu usulün Türklerden Çinlilere intikal etmiş olduğu cihetidir. *Eberhard*'ın mektubunda bu cihet şu satırlarla bildirilmektedir:

(1) «Ferunt Chunorum populos... cum sine legibus vivant, aleae solius legibus obedire, in procinctu ludere, tesseræ simul et portare, etc...» (XI, 39, Migne: PL. 14. c. 773-774)

XVI

“Şu halde denilebilir ki İrk bitig çok eski bir kitap olup gayet eski ve halis Türk görüşlerine istinat ettirilen bir eserdir. Ve Çin fal kitaplarına benzeyişi temamilen zahirdir. Halbuki *Bang* tarafından neşredilen fal kitabı ise Çin ile yakından alakadardır.”

*Eberhard*ın bu değerli fikirlerini takviye etmek üzere ok ve yay ile fala bakmak usulünün eski Türklerdeki şekillerini araştırmaya çalışalım : Eski Türklerde ok ile pay ve taksim yapmak usulü mevcuttu. Bugün Anadolu da arazi taksiminde halk arasında şu usul caridir : Araziyi kaç a bölmek icabederse taksim olunur ve oradan geçen her hangi birisine bu araziye sahip olmak isteyenlerin — yumurta, mendil ve saire gibi — vermiş olduğu eşyayı bu bölünen kısımlar üzerine atması rica olunur. Kimin eşyası hangi kısmın üzerine düşerse arazinin o kısmı ona aiddir. Buna ok atma denilmektedir. Demek oluyor ki eskiden buraya ok atılır ve bu suretle arazi taksim edilirdi. Filhakika Kâşgarlı Mahmud ok maddesinde toprak hissesi üzerinde çekilen kura diye izahat vermektedir. (I, 40) Bektaşilerde de koyunu paylaşmak için uzaktan koyun üzerine ok atıldığı ve kimin oku hangi tarafa isabet ederse o tarafın ona aid olacağı görülmektedir. Okun Macarlarda da paylaşma ve tali denemede rolü olduğunu biliyoruz. (1)

Bu malûmata ilâveten şunları kaydedelim : Yayı sözü Tobol lehcesinde falcı manasına gelir. Aynı kelimenin yine bu manada diğer lehcelerde de kullanıldığını görmekteyiz.

* * *

Tun IV, 8 (II, 96) **yüzlüg** sözü terceme edilmemiştir. Her ne kadar sözlüğe koyduk isede bunun manası rüesadan olanlar demektir.

Hoytu-tamir yazıtlarından üçüncüsünde bir satır atlanmıştır. Altıncı satırda **b z r . . . p n** harflerini *Radloff* **buzır** diye okumak istiyor. Bundan sonra gelen 6 numaralı satırı 7, ve yedi numaralı satırı da 8 telâkki ediniz. Dördüncü satırda t^ânri sözünden sonraki ibare ile beşinci satırın başındaki harfleri *Radloff* **yarlıqazun** diye tamamlamaktadır.

Beşinci yazıttaki dördüncü satırın **toyⁿz'ñç** sözünü **toyız'ñç** okuyunuz.

Y e n i s e y yazıtları hakkında üçüncü cildin başında izahat ver-

(1) Herman Otto, Magyar Nyelv, II; Goldziher, aynı mecmua, aynı cilt.

miştik. Bu yazıtların Orhun yazıtlarından daha eski olduğu meselesi bugün ilim âlemince kabul edilmiştir. Orhun yazıtları VIII inci asra aid olduğuna göre Yenisey yazıtlarının VII veya VI ncı asırların mahsulü olduğunu tahmin edebiliriz. Bu devirde mütekâmil bir alfabeyle malik olan Türklerin alfabelerinin her halde daha bir kaç asır evvelki devirlerde teşekkül etmesi lâzım geldiğine nazaran alfabenin eskiliğini IV üncü asırlara kadar çıkarabiliriz. Bu hususda maatteessüf Çin kaynaklarından sarıh bir fikir edinmeğe imkân yoktur. Çünkü bu kaynaklardan birisi Göktürklerin yazılarının olmadığını, sulh yapacakları vakit tahta çubuklar üzerine çentikler yaptıklarını yazmaktadır. (1) Bu kayıtları tabii Göktüklerin Çinliler gibi yazıları olmadı suretinde anlamak gerektir. T'ang hanedanı tarihinde ise Göktürklerin alfabeleri "Hu kavminin alfabelerine benzemektedir" ibaresine tesadüf etmekteyiz. Hu kavminin ise eski Hunların bakiyesi olduğu malûmdur. O halde Doğu Hunlarının da bir yazısı olduğunu kabul etmek gerektir. Çin tarihlerinden Şi-ki "Hunların yazısı yoktur; müsalihalari sözle akdedeler," demektedir. (2) Halbuki yine Çin tarihlerinde Mo-tundan itibaren Hun hükümdarlarının mektublarından bahsedilmektedir. Ve Hunların Çin hükümdarına gönderdiği mektubların büyüklükleri, hitab tarzları hep taayyün etmiş bulunuyordu. Bu mektubların dili ve yazısının ne olduğu malûm değildir.

Türk yazısı ağaçlara oymak, çentmek için kullanıldığından bu yazı ile yazılmış eserlerin en çoğu şübhesiz ağaç çubuklar üzerinde bulunuyordu; fakat zaman bu çubukları bize kadar intikal ettirmedığından bugün elimizde taşların üzerine yazılmış olan eserler kalabilmiştir.

Türkçede yazmak mukabili olarak iki kelime vardır: yazmak, bitirmek. Eski Türk metinlerinde ikinci kelime kullanılmaktadır. Bu sözün müştaki olmak üzere yazı, kitab mukabili bitig kelimesi de vardır. Bu kelimeyi bazı yabancı âlimler çince de fırça manasına gelen piet sözünden müştak olduğunu ileri sürerler. Bu cihet bizce varid olmamakla beraber bu takdirde de yazımızın eskiliğini Hunlara kadar çıkarmamız gerektir. Çünkü Türkler bilhassa Hunlar zamanında Çin ile sıkı temasa girmişler, onları vergiye bağlamışlar ve Çine pek çok akın yapmışlardır.

Bu kelimemiz moğolcaya da geçmiştir: Moğ. kalm. biçi-, bury.

(1) Stanislas Julien; Documents historiques sur les Tou-kioüe (Journal Asiatique, sene VI, cilt III, 1864) s. 351

(2) De Goroot, Die Hunnen, I, 3

XVIII

biş-, **biçi-** 'yazmak'; **biçik** 'écriture, inscription, lettre, livre', bury. **bişik**, **biçik**.

Mançu dilinde de aynı söze tesadüf etmekteyiz: Mançu **bitye** 'buch, schrift', Gab. 21; dahur **biteyé**, **bitiye**, **bitké** 'aynı mana'; manäger **bitiyé**, **bitéye**; solon **bitxe**; gold **pìtxa**; oroçon **biçka**.

Samoyed dilinde de aynı kelime vardır: yurak **pāda-** 'yazmak'; yenissei **fāda-**, **fāra** - 'aynı mana'; tawgy **fadu-** 'aynı mana' (1)

Aynı kelimeyi Votyakcada da bulmaktayız: vot. **pēdaś**, **podjač** 'yazıcı, kâtib, köy kâtibi' (2)

Macarcada da **betü** 'harf' sözü aynı kökten yani türkçedeki **bitig** kelimesinden gelmiştir.

Türkçede kullanılan ikinci kelime yani yazmak sözü eski metinlerde pek görülmemekte isede Kâsgarî bu kelimeyi yazmaktadır. (3) Ve kelimenin Oğuzca olduğunu tasrih etmektedir.

Aynı söz macarcaya **ir-** şeklinde geçmiştir. (4)

Moğolcada da **ziru-** "*tirer une ligne, peindre, dessiner; calculer*" manalarına gelmektedir.

Buraya kadar verdiğimiz izahattan Türklerin yazı yazmağı hangi kavimlere öğrettiğı sarıh bir surette anlaşılabilir.

Demek oluyor ki Şark Türk lehcesinde kelimenin **biti-**, Garbdaki lehcelerde ise **yaz-** şekli kullanılmıştır.

Türk yazıtlarının nasıl bulunduğunu ve nasıl okunduğunu evvelki cildlerimizde izah etmiştik; fakat Orta Asya ve Sibiryaya henüz bu bakımdan etraflı bir surette taranmış bir halde değildir. Gerek buralardaki Moğolların bu taşlara kudsiyet atfedip yabancılardan gizlemeleri ve gerek yabancılardan uzun ve esaslı araştırmalar yapmamaları neticesidir ki henüz Asyada keşfedilmeyen bir çok Türk eserinin bulunduğuna şübhe bırakmamaktadır. Netekim buralarda zaman zaman bir takım Göktürk yazılı eserlere tesadüf edilmektedir. Bu yeni eserlerden

(1) Gombocz Zoltán ve Melich János, Magyar etymologiai szótár; Gombocz, Honfoglaláselötti török jövevényiszavaink, Budapest, 1908

(2) Munkácsi, Votyak nyelv szótára. Budapest, 1892-96.

(3) III, 45

(4) Gombocz, Melich; Magyar etymologiai szótár; Gombocz, Honfoglaláselötti török jövevényiszavaink, Bpest. 1908

birisini de Rus âlimlerinden *Poppe* bulmuştur. *Poppe* 1929 senesinde Leningrad'da 1926 yazında Orhuna bir seyahat raporu (Отчет о поездке на орхонском языке в 1926 году) adile 25 sahifalık bir eser çıkarmış ve burada şimdiye kadar ilim âlemince malûm olmayan yeni Göktürk yazılı bir eserden bahsetmiştir. Bu eser çok zedelenmiş, bozulmuş ve pek okunamaz bir hale gelmiştir. Bütün araştırmamıza rağmen *Poppenin* bu tetkikini elde edemediğimiz gibi evvelce Fin âlimlerinden *Granö* tarafından bulunan dört küçük yazıtı da aynı suretle elde edememiş bulunuyoruz. *Granöye* yaptığımız müracaat üzerine bu eserin JSFOu. de neşredileceğini ve neşrinden evvel gönderileceğini bize yazdığı halde uzun müddet bunu bekledik. Ve eserimizin neşrini bundan dolayı da tehir ettik. Bütün bunları elde edince hepsini ayrıca bir risale halinde neşreacağız.

Uy. Ar. 2 (III, 35) ^açⁱn- fiilini biz Kâşgarîden alarak izah ettik. Burada Mahmud kelimeyi açın- şeklinde kaydetmektedir.

Uy. Ar. 4 (III, 35) açden şeklinde yazılan kelimeyi *Radloff* Açda b^an diye okumuş isede buna da imkân yoktur. Her ne kadar n harfinden evvelki harfi b diye okuyabilirsek de yazıtta kendi isminin Yaşaq olduğu bir satır aşağıda kaydedildiğinden bunu bu suretle okumak mümkün değildir.

Uy. Tu. a, 1 (III, 39) Kitabın bazı yerlerinde ^ay^ta diye okuduğumuz kelime bir uygur metninde — pek sarîh bir surette değilse de — yazık, nâfile, beyhude manasına geldiğinden burada da bu manayı vermek gerektir. (1) Binaenaleyh bizim bazı yerlerde söylye diye verdiği-miz manaları düzeltiniz.

Uy. Tu. b, 3 (III, 40) Biz buradaki öküş er sözlerini genç adamlar diye terceme etmek istedik isede evvelâ istinad ettiğimiz kelime Kâşgaride öküş değil uwuş dur. Binaenaleyh bu iddiamız asla varid olamaz. Bu takdirde *Radloff* gibi bizim de kelimeyi çok manasına terceme etmemiz gerektir.

Ba. III, 4 (III, 63) Öz sözünü biz yanlışlıkla vadi diye terceme etmişiz. Bu kelimeyi Kâşgarlı dağ arasındaki dere diye terceme etmektedir. Bizim metinde kasedilen tabii derenin kendisi değil havzası, arazisidir. Binaenaleyh dere kenarı diye terceme edebiliriz. Bu kelime Anadolu'da da kullanılır. Ve deredeki arazi manası da vardır. (2)

(1) Hüseyin Namık Orkun, Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesinin uygurcası, s. 54

(2) bk. Ana dilden derlemeler.

Be. a, 1 (III, 71) **q^at'yl^an-** fiili gayret etmek, çabalamak, cehdetmek manalarına gelir. Tercemede her nedense iltihak et diye yanlış olmuştur. (Kelime Uygur metinlerinde geçdiği gibi ayrıca bk. Kâş. II, 213)

Alt. I, c, 3 (III, 103) Bizim burada halledemediğimiz ve *Radloffun ingän* diye okuduğu kelime dışı deve manasına gelir. (Bk, Sözlük.)

Bütün gayret ve ihtimamımıza rağmen bu son cildde de bazı hataların olduğunu esfle görmekteyiz. **kün** "cariye,, sözünün **kün** şeklinde yazıldığı, **tigrät-** kelimesinin **tigrat-** diye kaydedildiği göze çarptığı gibi **ölt-** fiilinin de **ilät-** ve **elät** şekillerinde geçtiği görülmektedir. Artık bütün bu gibi kusurların tashihihi eserimizin ikinci defa tabına bırakmaktayız.

Umumî kısaltmalar

Ac.	acemce	Radl.	Radloff.
B.	batı	s.	sahifa
bk.	bakınız	sa.	satır.
C.	cenup	sogd.	sogdca
Çin.	çince	Ş.	şimal
D.	doğu	şek.	şekil
krş.	karşılaştırınız.	tar.	taraf.
n.	not		

Yazıt kısaltmaları

[İki Orhun yazıtının kısaltması yoktur. Kül tegin yazıtını I, Bilge han yazıtını II ile gösterdik.]

Aç.	Açura yazıtları (III, 133-136)
Ağ.	Ağaç çubuklar üzerindeki yazıt. (III, 209-214)
Ağırşak	İki ağırşak yazıtı (II, 158-159)
Alt.	Altın-köl yazıtları. (III, 101-112)
A. y.	Ak-yüs yazıtı (III, 189-190)
Ayna	İki ayna üzerindeki yazıt (II, 171)
Ba.	Barlık yazıtları (III, 61-68)
Baba	Bir baba yazıtı (II, 164-168)

- Be. Begre yazıtı (III, 71-76)
 Ç. Çakul yazıtları (III, 115-129)
 El. Elegeş yazıtı (III, 179-185)
 Gür. Gürbelçin kaya yazıtı (II, 163)
 H. T. Hoytu-Tamır yazıtları (II, 107-117)
 İ. H. İhe-hüşotü yazıtı (I, 135-151)
 İh. A. İhe-Ashete yazıtı (II, 121-127)
 İ. H. N. İhi-Hanın-Nor yazıtı (II, 103)
 Ir. Irk bitig (II, 71-93)
 K. C. Kemçik, Cırgak yazıtı (III, 79-85)
 Kiremit Ulan-Bator kiremit yazıtı (II, 161-162)
 K. K. Kemçik, Kaya-başı yazıtı (III, 89-92)
 K. y. Kara-yüs yazıtı (III, 193-195)
 Maş. İki gümüş maşraba yazıtı (II, 145-149)
 Mi. Miran kalesi harabesinde bulunan elyazması. Ve Minusinsk müzesinde bulunan yazıt. (II, 63-67; III, 95-98)
 O. Ongin yazıtı (I, 127-132)
 Or. III Üçüncü Orhun yazıtı (I, 85; II, 37-39)
 Oy. Oya yazıtı (III, 157-159)
 Oz. Oznaçennaya yazıtı (III, 163-165)
 Su. Suci yazıtı (I, 155-159)
 Ş. U. Şine-Usu yazıtı (I, 163-186)
 T. Tonyukuk yazıtı (I, 99-124)
 Ta. Talas yazıtları (II, 131-141)
 Taş. Taşeba yazıtı (III, 174)
 Toyok. Le Coqun neşrettiği Toyok vadisi elyazmaları (II, 175-183)
 Toy. Thomsenin neşrettiği Toyok vadisinde bulunan elyazma. (II, 57-59)
 Tu. Tuba yazıtları. (III, 169-172)
 Tun. Tun-huang'da bulunan elyazmaları (II, 64-68; II, 94-96)
 U. k. Ulu-kem yazıtı (III, 57-58)
 U. ka. Ulu-kem Karasu yazıtı (III, 199-200)
 Ul. Ku. Ulu-kem Kulikem yazıtı (III, 53-54)
 U. O. Ulu-kem Ottok-taş yazıtı (III, 49)
 Uy. Uybat yazıtları (III, 141-154)
 Uy. Ar. Uyug-Arhan yazıtı (III, 35-36)
 Uy. Tu. Uyug-Turan yazıtı. (III, 39-45)

Menba kısaltmaları

Arch. Ért. Atlas.	Archeologiai Ertesitö Atlas der Alterthümer der Mongolei, im Auftrage der Kais. Akademie der Wissenschaften herausgegeben von W. Radloff, St. Pétersbourg, 1892.
Inscr. de l'Ién.	Inscriptions de l'Iénissei recueillies et publiées par la société finlandaise d'archéologie, Helsingfors, 1889.
JRAS.	Journal of the Royal Asiatic Society.
JSFOu.	Journal de la Société Finno-Ougrienne.
Kâş.	Kâşgari, Divanü Lûgat-it Türk, İstanbul, 1333-35.
KCsA.	Körösi Csoma Archivum.
Man.	A. von Le Coq, Türkische Manichaica aus Chotscho, Berlin, 1912-1922.
MHK.	A magyar honfoglalás kátfői. Budapest, 1900.
Rad.	W. Radloff, Die alttürkischen Inschriften der Mongo- lei, St. Pétersbourg, 1894-1897.
Saml. Afhand. Thomsen, Inscr.	V. Thomsen, Samlede Afhandlinger, IV cilt, 1919-1931. V. Thomsen, Inscriptions de l'Orkhon . . . , Helsing- fors, 1896.
Uig. Spr.	W. Radloff, Uigurische Sprachdenkmäler, Leningrad, 1928.
Ung Jb. Wrtvz.	Ungarische Jahrbücher. O. Donner, Wörterverzeichnis zu den Inscriptions de l'Iénissei, Helsingfors, 1892.

SÖZLÜK

A

- ab** *av* I. h. 9 (I, 137)
-**da** K. C., b 2 (III, 80)
-**qa** Ir. 17 (II, 75); Ir. 97 (II, 90); -**ya** K. C., a 4 (III, 79)
- abçi** *avcu* Uy. III, d. 1 (III, 146)
- abınc** *teselli, rahat, sükûnet*
-**u** Ir. 57 (II, 83)
- abla-** *avlamak*
-**sar** I. h 9. (I, 137)
- abrin** *Ac. sena, âferin Toyok, arkatar.* 7 (II, 177)
- abroşan** *Ac. tenvir Toyok, öntar.* 4 (II, 176);
-**i** *Toyok, öntar. başı* (II, 176);
-**lar** *Toyok, arkatar.* 4 (II, 177)
- aç** *aç, karnt tok değil* II D 38 (I, 66); El. 5 (III, 180)
-**sar** II Ş 6 (I, 26)
-**siq** I C 8, II Ş 6 (I, 26)
- aç-** *açmak*
-**dimiz** T. 28. (I, 110)
- aça** *akrabalık* ifade eden bir söz
-**mqa** Ç. V, 2 (III, 119)
- açdän** (?) Uy. Ar. 4 (III, 35)
- açu** (?) Baba (II, 164)
- adaq** *ayak* I Ş 7 (I, 50); II D 30 (I, 62); El. 1 (III, 180)
- adaqi** *babacığım* manasına sevgi ifade eden bir söz (?) (bk. Kâş. B I, 136) K. C. b, 1 (III, 80)
- adaqliy** *ayaklı* Be. b. (III, 72); Mi. tar. III, 2 (III, 96); El. 2 (III, 180)
- adartu** *tehlikeli* Toy. 24 (II, 59); Toy. 29 (II, 59)
- adaş** *arkadaş, dost* (bk. Kâş. B. I, 61)
-**iñiz** Aç. c, 3 (III, 135)

- adyir** *aygır* Ir. 86 (II, 87)
 -iy I D 35 (I, 46); I D 36 (I, 46)
 -in II Ş 11 (I, 58)
 -liq Ir. 8 (II, 74)
- adiy** *ayı*
 -li Ir. i0 (II, 74)
 -in Ir. 10 (II, 74)
- adinçiy** *başka, diger, ayrı* I C 12 (I, 28); II Ş 14 (I, 58)
- adir-** *ayırmak*
 -dim Uy. III, d, 1 (III, 146)
 -ti Alt. I, b 2 (III, 102)
- adiril-** *ayrılmak (ölmek)*
 -lh. A., b 4 (II, 122)
 -ayin El. 4 (III, 180)
 -dim Uy. Ar. 2 (III, 35); Ba. I, 2 (III, 61); Ba. I, 3 (III, 61);
 Ba. II, 4 (III, 62); Ba. III, 4 (III, 63); Ba. IV, 2 (III, 64); Be., a
 1 (III, 71); Be., a 2 (III, 71); Be., c 1 (III, 72); Be., c 2 (III, 72);
 Be., c 4 (III, 72); Be., c 5 (III, 72); Alt. I, c 2 (III, 103); Ç.
 I, a 1 (III, 115); Ç. I, b 2 (III, 116); Ç. II, 3 (III, 117); Ç. III,
 3 (III, 118); Ç. X, 3 (III, 123); Oz., a 2 (III, 163); Oz., a 3
 (III, 163); Oz., c 3 (III, 164); U. Ka. 1 (III, 199)
 -tim Uy. Tu. 1 (III, 39); U. K. 2 (III, 57); U. K. 3 (III, 57)
 Mi. tar. II, b (III, 96); Ç. V, 3 (III, 119); Oy., a 3 (III, 157);
 Oy. b 3 (III, 158); Oz., a 1 (III, 163); El. 1 (III, 180); El. 9
 (III, 180); El. 10 (III, 180); El. 12 (III, 180)
 -di T. 2 (I, 100)
 -dimiz lh. A., b 1 (II, 122); -timiz Mi. tar. IV, 2 (III, 97)
 -ma Alt. I, a 3 (III, 101)
 -maduq O. 11 (I, 130)
 -malim O. 11 (I, 130)
 -masar II Ş 13 (I, 58)
 -may Alt. I, a 2 (III, 101)
 -maz Baba (II, 164)
 -miş lh. A., c 2 (II, 123); Ta. II, 5 (II, 134); Ta. IV (II, 136)

- mişça lh. A., b 4 (II, 122)
 -u O. 12 (I, 130); Alt. II, a 1 (III, 104); Alt. I, b 3 (III, 102);
 Ç. IV, 2 (III, 119); Ç. VI, 3 (III, 120)
- adirin- *ayrılmak*
 -dim Uy. III, c, 3 (III, 145); Uy. III, c 4 (III, 145)
- ay- *aşmak, çıkmak* (bk. Kâş. B. I, 173)
 -di II D 37 (I, 66)
 -ipan Ir. 96 (II, 89)
- ayan *itikâf (?)*
 -qa Ir. 29 (II, 78)
- ayar (?) lh. A. a 3 (II, 121)
- ayî *Çinden gelen ipekli kumaş; hediye; define, hazine* (bk. Kâş. B. I, 89) I C 7, II Ş 5 (I, 24); I Ş 12 (I, 52); T. 48 (I, 116); K. C., a 5 (III, 79)
 -mya K. C., bu (III, 80)
 -n I C 5, II Ş 4 (I, 24)
 nîn (?) O. 12 (I, 130)
 -sî I C 5, II Ş 4 (I, 24)
 -şin I C B (I, 54)
 -sîña I C 6, II Ş 5 (I, 24)
- ayî- (bk. ay-) *püskürtmek*
 -tim II D 3 1 (I, 62)
- ayil *ağıl*
 -im Su. 5 (I, 156)
 -iñta Ir. 72 (II, 85)
- ayil- *yükselmek*
 -ip I. h. 19 (I, 138)
- ayir *ağır, değerli* II D 2 (I, 60); II C 15 (I, 72)
- ayırcaq *ağırşak* (II, 158)
- ayış *yükseliş; yokuş* (bk. Kâş. B. I, 61)
 -ya K. C. b, 6 (III, 80)
- ayit- *çikarmak, belirtmek* (bk. Kâş. B. I, 212)

- ip I Ş 7 (I, 50)
- ayız *ağız*
-i Ir. 40 (II, 80); Ir. 100 (II, 90)
- ayla- *ağlamak*
-yurçi Ta. V, 1 (II, 137)
- ayri- *hastalanmak*
-p II C 9 (I, 70)
- aytur- (*yukarı*) *çıkartmak, aşdırmak*
-tim T. 25. (I, 108)
- ayuluy *zehirli Toy. 28 (II, 59)*
- al- *almak*
-ayin Ir. 90 (II, 88)
-i I D 8, II D 8 (I, 32); II Ş 9 (I, 56); II Ş 10 (I, 56); T. 32 (I, 110); H. T. VII, 4 (II, 112); I. h. 11 (I, 137);
-ti I. h. 22 (I, 139);
-tim II D 24 (I, 60); II D 26 (I, 60); II D 27 (I, 62); II D 28 (I, 62); II D 29 (I, 62); II D 34 (I, 64); II D 38 (I, 66); (-dim) O. 9 (I, 130); Ş. u. Ş 5 (I, 164); Ş. u. Ş 10 (I, 166); K. C., b 5 (III, 80);
-timiz I D 36 (I, 46); I D 38 (I, 46), I Ş 2 (I, 48); I Ş 6 (I, 50)
-iyli II D 32 (I, 64)
-ip I C 7, II Ş 6 (I, 26); II D 38 (I, 66); Ş. u. C 5 (I, 176); Ş. u. B 3 (I, 180); Toy. 21 (II, 58); Ir. 43 (II, 80); Be., d 1 (III, 73);
-miş I D 2 (I, 28); I D 40 (I, 46)
-matin I C 9, II Ş 7 (I, 26);
-madiñ Alt. I. a 3 (III, 101)
-mazun O. 8 (I, 128)
-sar Toy. 15 (II, 58)
-ur O. 12 (I, 130)
- ala *ala, alaca* Ir. 2 (II, 73)
- aldiz- (?)
-di I D 38 (I, 46)
- aly (?) *Toyok, yaprak II, arkata. 4 (II; 179)*

- alp** *yiğit, kahraman, cessus, zorlu* I C 6, II Ş 4 (I, 24); I D 3, II D 4 (I, 30); I D 40 (I, 46); II C 7 (I, 68); T. 10 (I, 102); T. 13 (I, 104); T. 14 (I, 104); T. 21 (I, 106); T. 29 (I, 110); T. 38 (I, 112); O. 3 (I, 128); O. 12 (I, 130); Ir. 15 (II, 75); Ir. 60 (II, 83); Ir. 84 (II, 87); H. T. II, 4 (II, 109); H. T. III, 1 (II, 110); H. T. IV (II, 111); Alt. I, a 2 (III, 101); Alt. I, a 3 (III, 101)
-i I. h. 4 (I, 136); I. h. 17 (I, 138)
-in T. 49 (I, 116); I. h. 7 (I, 136); I. h. 12 (I, 137); Uy. II, 2 (III, 143)
-iñiz Oz., C 2 (III, 164)
- alpayu** *rütbe, ünvan; bir memuriyet* (bk. Kâş. B. I, 144) I Ş 7 (I, 50); K. y. 6 (III, 193)
- alqa** *al, kırmızı*
-sîn I. h. 21 (I, 139)
- alqa-** *medh etmek, sena etmek, takdis etmek*
-dimiz I Ş D (I, 52)
- alqîn-** *yok olmak, bitmek, tükenmek* (bk. Kâş. B. I, 254)
-di T. 3 (I, 100)
-diy I C 9, II Ş 7 (I, 26)
- alqış** *dua, alkış*
-ta Toyok, öntar. 3 (II, 176)
- alqu** *hep, herkes* Ir. 102 (II, 90)
- alt** *alt, aşağı*
-in Ş. u. C 1 (I, 174)
- altî** *altı, 6.* I Ş 5 (I, 48); II D 28 (I, 62); Ş. u. Ş. 9 (I, 166); Mi. 15 (II, 65); Ta. II, 3 (II, 134); Uy. Ta. 2 (III, 31); K. K. 5 (III, 90); Uy. III, b. 5 (III, 144); Uy. III, b 6 (III, 144); Uy. III, d 1 (III, 146); Ş. u. B 4 (I, 180)
- altî otuz** *yirmi altı, 26.* I D 34 (I, 44-45); II D 26 (I, 60); Ş. u. Ş 4 (I, 164); Tu. III, 2 (III, 170)
-qa II C 10 (I, 70); Ş. u. C 5 (I, 176)
- altî yegirmi** *on altı, 16.* I D 31 (I, 44)

- kâ Ş. u. B 7 (I, 182)
- altı yüz** *altı yüz*, 600. K. C. a. 4 (III, 79)
- altmış** *altmış*, 60. Uy. Ta. 1 (III, 31); K. C., b 4 (III, 80); Aç., C 3 (III, 135)
- altun** *altun* I C 5, II Ş 3 (I, 24); I Ş 12 (I, 52); II C 11 (I, 70); T. 48 (I, 116); Ir. 1 (II, 73); Ir. 4 (II, 73); Ir. 7 (II, 74); Ir. 8 (I, 74); Ir. 12 (II, 75); Toyok, öntar. 4 (II, 180); Be., d 1 (III, 73); Alt. I, b 3 (III, 102); Oz., a 3 (III, 163); Taş. (III, 175)
-im K. C., a 5 (III, 79)
-in I C B (I, 54); II Ş 11 (I, 56)
- altunliy** *altunlu* El. 8 (III, 180); **altunlig** : Uy. Tu. 2 (III, 39)
- amyâ** *tahsîldar*, (bk. Kâş. B. I, 128) K. C., b 5 (III, 80)
- amraq** *sevgili* Ir. 101 (II, 90)
- amti** *imdi, şimdi* I C 3, II Ş 2 (I, 22); I C 11, II Ş 8 (I, 26); I D 9 (I, 32); II C 13 (I, 70); II C 14 (I, 72); O. 7 (I, 128); Su. 8 (I, 156); Ir. 101 (II, 90)
- añ** *av hayvanı, avlanmış hayvan* (metinde kendisinden sonra gelen **mân** sözünün tesirile **añ** şeklindedir.)
-kâ Ir. 47 (II, 81)
-in Ir. 47 (II, 81)
- ana** *ana* (?) K. C., b 1 (III, 80); Mi. tar. I, a (III, 95)
- añar** *onu, ona, orada* I C 11, II Ş 8 (I, 26); I C 12 (I, 28); II Ş 14 (I, 58); T. 24 (I, 108); (**anar**) Taş. (III, 175)
- añaru** *ona doğru, ona karşı* T. 20. (I, 106)
- ança** *bunca, bu kadar, böyle, şöyle* I C 2 (I, 22); I C 5, II Ş 4 (I, 24); I C 7, II Ş 5 (I, 24); I C 13 (I, 28); I D 3, II D 4 (I, 30); I D 9, II D 8 (I, 32); II D 9 (I, 32); I D 11, II D 10 (I, 34); I D 15 (I, 36); I D 21, II D 17 (I, 38); II D 18 (I, 38); I D 22, (I, 38); I D 27, II D 22 (I, 42); I D 31 (I, 44); I Ş 11 (I, 52); II D 33 (I, 64); II D 34 (I, 64); II C 10 (I, 70); T. 2 (I, 100); T. 6 (I, 102) T. 8 (I, 102); T. 9 (I, 102); T. 12 (I, 104); T. 14 (I, 104); T. 20 (I, 106); T. 21 (I, 106); T. 34 (I, 112); T. 37 (I, 112); O. 8 (I, 128); O. 11 (I, 130); I. h. 20 (I, 138);

I. h. 23 (I, 139); Ir. 1 (II, 73); Ir. 3 (II, 73); Ir. 5 (II, 73); Ir. 7 (II, 74); Ir. 11 (II, 74); Ir. 12 (II, 74); Ir. 13 (II, 75); Ir. 14 (II, 75); Ir. 15 (II, 75); Ir. 16 (II, 75); Ir. 17 (II, 75); Ir. 19 (II, 76); Ir. 22 (II, 76); Ir. 24 (II, 77); Ir. 26 (II, 77); Ir. 28 (II, 77); Ir. 30 (II, 78); Ir. 32 (II, 78); Ir. 33 (II, 78); Ir. 34 (II, 78); Ir. 35 (II, 79); Ir. 37 (II, 79); Ir. 38 (II, 79); Ir. 39 (II, 79); Ir. 41 (II, 80); Ir. 43 (II, 80); Ir. 45 (II, 80); Ir. 46 (II, 81); Ir. 48 (II, 81); Ir. 49 (II, 81); Ir. 50 (II, 81); Ir. 52 (II, 82); Ir. 54 (II, 82); Ir. 55 (II, 82); Ir. 56 (II, 82); Ir. 57 (II, 83); Ir. 58 (II, 83); Ir. 60 (II, 83); Ir. 62 (II, 83); Ir. 64 (II, 84); Ir. 65 (II, 84); Ir. 68 (II, 84); Ir. 69 (II, 85); Ir. 70 (II, 85); Ir. 72 (II, 85); Ir. 74 (II, 85); Ir. 76 (II, 86); Ir. 77 (II, 86); Ir. 79 (II, 86); Ir. 80 (II, 86); Ir. 82 (II, 87); Ir. 84 (II, 87); Ir. 86 (II, 87); Ir. 87 (II, 88); Ir. 88 (II, 88); Ir. 91 (II, 88); Ir. 92 (II, 89); Ir. 94 (II, 89); Ir. 95 (II, 89); Ir. 96 (II, 89); Ir. 98 (II, 90); Ir. 100 (II, 90); Ir. 101 (II, 90); H. T., X 4 (II, 115); Oz., C 3 (III, 164)

-y K. y. 6 (III, 193)

ançip *böyle, böylece* Ş. u. D 7 (I, 170); Ş. u. D 8 (I, 170); Ş. u. B 1 (I, 180); Ş. u. B 4 (I, 180); Ir. 102 (II, 90)

ançula- *arzı hörmət etmek, ta'zim etmek (enç uladı değil, buna göre düzeltiniz).*

-di I D 32 (I, 44)

-dim Ş. u. C 2 (I, 174)

anda *orada* I C 2, II Ş 2 (I, 22); I C 5, II Ş 4 (I, 24); I C 7, II Ş 5 (I, 24); I C 9, II Ş 7 (I, 26); I D 4 (I, 30); I D 5, II D 5 (I, 30); I D 14, II D 12 (I, 34); II D 23 (I, 42); I D 32 (I, 44); I D 33 (I, 44); I D 34 (I, 44); I D 38 (I, 46); I D 39 (I, 46); I D 40 (I, 46); I Ş 3 (I, 48); I Ş 4 (I, 48); I Ş 6 (I, 50); I Ş 8; (I, 50); II D 24 (I, 60); II D 25 (I, 60); II D 26 (I, 60); II D 27 (I, 62); II D 28 (I, 62); II D 29 (I, 62); II D 31 (I, 64); II D 32 (I, 64); II D 34 (I, 64); II D 37 (I, 66); II D 38 (I, 66); II D 39 (I, 66); T. 6 (I, 102); T. 12 (I, 104); T. 16 (I, 104); T. 21 (I, 106); T. 22 (I, 108); T. 42 (I, 114); T. 45 (I, 114); T. 46 (I, 116); T. 49 (I, 116); T. 51 (I, 116); O. 5 (I, 128); O. 6 (I, 128); O. 8 (I, 128); I. h. 4 (I, 136); I. h. 16 (I, 138); I. h. 19 (I, 138); Ş. u. Ş 1 (I, 164); Ş. u. Ş 3 (I, 164); Ş. u. Ş 4 (I, 164); Ş. u. Ş 7 (I, 166); Ş. u. Ş. 10 (I, 166); Ş. u. Ş. 12 (I, 166); Ş. u. D

- 1 (I, 168); Ş. u. D 2 (I, 168); Ş. u. D 4 (I, 168); Ş. u. D 6 (I, 170); Ş. u. D 7 (I, 170); Ş. u. D 8 (I, 170); Ş. u. D 9 (I, 172); Ş. u. D 12 (I, 172); Ş. u. C 1 (I, 174); Ş. u. C 2 (I, 174); Ş. u. C 3 (I, 174); Ş. u. C 5 (I, 176); Ş. u. C 6 (I, 176); Ş. u. C 7 (I, 176); Ş. u. C 8 (I, 176); Ş. u. C 9 (I, 176); Ş. u. C 10 (I, 178); Ş. u. C 11 (I, 178); Ş. u. B 2 (I, 180); Ş. u. B 3 (I, 180); Ş. u. B 4 (I, 180); Ş. u. B 6 (I, 182); Or. III (II, 37); Ir. 87 (II, 88); HT. I, 5 (II, 108); HT. II, 6 (II, 109); HT. IX, 1 (II, 114); Be. b (III, 72)
- anday** *öyle, o kadar* I D 4, II D 5 (I, 30); I D 40 (I, 46); T. 9 (I, 102); T. 36 (I, 112); (**andaq** ?) I. h. 17 (I, 138); Ir. 5 (II, 73); Ir. 15 (II, 75); Ir. 32 (II, 78); Ir. 60 (II, 83); Ir. 68 (II, 84); Ir. 93 (II, 89); Alt. II, C 1 (III, 105); (**andög** ?) T. 29 (I, 110)
-iñin I C 8, II Ş 6 (I, 26)
- andalıy** (?) K. y. 2 (III, 193)
- anı** *onu* I C 13 (I, 28); I D 34 (I, 44); II D 41 (I, 68); T. 21 (I, 106); T. 31 (I, 110); Ş. u. C 4 (I, 174); Ş. u. C 6 (I, 176)
-üçün *onun için* I D 3 (I, 30); II D 28 (I, 62)
- añla-** *anlamak*
-r T. 34 (I, 112)
- añlan-** *anlanmak*
-ip A. y. 4 (III, 189)
- apa** *rütbe, ünvan, has isim* I B 2 (I, 54); Ş. u., C a (I, 178); Be. a, 2 (III, 71); Ç. VIII, 2 (III, 122)
- apa** bk. *açü*
- apa** *abla*
-m K. y. 6 (III, 193)
-ma Ba. II, 4 (III, 62)
-si Ç. VI, 1 (III, 120)
- aq** *ak, beyaz* I D 35 (I, 46); I D 36 (I, 46); I D 40 (I, 46); I Ş 2 (I, 48); K. C., a 4 (III, 79); K. C., b 2 (III, 80); Ir. 7 (II, 74); Ir. 29 (II, 78)
-iy I Ş 5 (I, 48); I Ş 6 (I, 50)
-in I Ş 2 (I, 48); I Ş 3 (I, 48); I Ş 9 (I, 50)

- aqlat-** *öne sevk etmek, saumak, uzaklaştırmak* (bk. Kâş. B. I, 265, kelime burada **aylat-** şeklindedir.)
-**dim** T. 25 (I, 108)
- aqsıraç** *mükemmel, âlâ.* Ş. u. D 8 (I, 170)
- ar-** *yorulmak, dermansız kalmak* (bk. Kâş. B. I, 172)
-**miş** Ir. 53 (II, 82)
-**ip** Ir. 25 (II, 77)
- ara** *ara, orta* I D 1 (I, 28); I D 2, II D 4 (I, 30); T. 41 (I, 114); O. 5 (I, 128); O. 10 (I, 130); Ş. u. B 6 (I, 180); Ir. 15 (II, 75); Ir. 57 (II, 82); Ir. 80 (II, 86); HT. IV (II, 111); HT. V, 2 (II, 111); Ç. III, 3 (III, 118) Uy. III, b 6 (III, 144)
-**sî** K. K. 4 (III, 90)
-**da** Uy. I, C 1 (III, 142)
- ara-** *aramak*
-**p** I C 5, II Ş 4 (I, 24)
- arali** *çalılık* Ir. 92 (II, 89)
- aramaqçı** *sihirbaz, kurnaz, aldatıcı (?)*
-**sîn** I D 6 (I, 32)
- arıy** (?) T. 37 (I, 112)
- aril-** *yorulmak, bitkin bir hale gelmek*
-**tiy** I C 9, II Ş 7 (I, 26)
- arq** *ark (?)*
-**i** K. K. 6 (III, 90)
- arqa** *arka*
-**da** T. 5 (I, 100)
-**sîqa** HT. VIII (II, 113)
- arqar** *dişi dağ keçisi.* (bk. Kâş. B. I, 117)
- **ay** Ağırşak (II, 159)
- arqış** *kervan, haberci, mektup* (bk. Kâş. B. I, 97) I C 8 (I, 26); II D 25 (I, 60)
-**i** II D 41 (I, 68)

- arquy** *istihkâm (?)* T. 53 (I, 118)
- art** *dağ yolu, dağ beli* (bk. Kâş. B. I, 42) Ir. 10 (II, 74)
- artat-** *bozmak* (bk. Kâş. B. I, 260)
-i I D 22, II D 19 (I, 40)
-mayın Ir. 91 (II, 89)
- artiylat-** *çoğaltmak, teksir etmek*
- Alt. I, b, 3 (III, 102)
- artuq** *artık, fazla* I D 33 (I, 44); T. 40 (I, 114); I. h. 25 (I, 139)
-i I D 14 (I, 36); II C B (I, 72)
- artur-** *aşırı gitmek, haddini aşmak* (bk. Kâş. B. I, 219)
-ip I C 6, II Ş 5 (I, 24)
- asîy** *fayda, kazanç* (bk. Kâş. B. I, 64)
-i Ir. 49 (II, 81)
- asra** *aşağı, alt.* I D 1, II D 2 (I, 28); I D 22 (I, 40); II Ş 10 (I 56); Ir. 20 (II, 76); Ir. 31 (II, 78); Ir. 84 (II, 87); Ir. 93 (II, 89)
- aş** *aş, yemek* Toyok, yaprak I, arkatar. 7 (II, 179); Uy. III, a 1 (III, 144)
- aş** **(as)** *kakım* (bk. Kâş. I, 76)
-im K. C. b, 3 (III, 80)
- aş-** *aşmak*
-a I D 17, II D 15 (I, 36); I D 21 (I, 38); II D 27 (I, 62); T. 37 (I, 112)
-ar Alt. I, a 2 (III, 101)
-dim T. 35 (I, 112)
-dimiz T. 26 (I, 108)
-miş Ş. u. Ş. 8 (I, 166)
- aşa-** *yemek yemek* (bk. Kâş. III, 191)
-yîn Toyok, yaprak I, arkatar. 8 (II, 179)
- aşnuqî** *önceki, evvelki* Ş. u. C 8 (I, 176); K. C., a 2 (III, 79); K. C., a 4 (III, 79)
- aşsiz** *yemeksiz* I D 26, II D 21 (I, 42)

- at** *at* (özlük at : hususi, zati at) I D 32 (I, 44); I D 33 (I, 44); I D 37 (I, 46); I Ş 4 (I, 48); T. 25 (I, 108); I. h. 4 (I, 136); I. h. 15 (I, 138); I. h. 19 (I, 138); Mi. B yüzü 2 (II, 65); Mi. B yüzü 6 (II, 66); Ir. 23 (II, 76); Ir. 25 (II, 77); Ir. 29 (II, 78); Ir. 76 (II, 86); Ir. 100 (II, 90); K. C., a 4 (III, 79); K. C., b 4 (III, 80); Alt. I, a 2 (III, 101); Alt. I, a 3 (III, 101)
 -i I D 39 (I, 46); Ir. 52 (II, 82)
 -iy I D 33 (I, 44); T. 27 (I, 110); Ir. 58 (II, 83)
tögünlig - *damgalı at, dağlanmış at.*
 - -iy T. 54 (I, 118)
 -um Ta. II, 4 (II, 134); - im K. C., a 4 (III, 79); -im K. C. b 2 (III, 80)
 -ima El. 1 (III, 180)
 -in I D 40 (I, 46); I Ş 2 (I, 48); II Ş 11 (I, 58); II C 12 (I, 70); Uy. III, C 1 (III, 145)
 -larım K. C., a 4 (III, 79)
- at** *ad, isim* I D 20 (I, 38); I D 31 (I, 44); II D 41 (I, 68); Ş. u. D 7 (I, 170); Aç., d (III, 135); Taş. (III, 175)
 -i O. 3 (I, 128); Tun III, a 5 (II, 94); Tun IV, 6 (II, 96); Ta. IV (II, 136); Ta. II, 6 (II, 134); Ta. II, 7 (II, 134); Aç., a 2 (III, 133); I D 25, II D 20 (I, 40); II D 21 (I, 40); II D 22 (I, 42); II D 36 (I, 66); Ir. 85 (II, 87)
 -iy I D 32 (I, 44); I B 2 (I, 54); O. 6 (I, 128); I. h. 1 (I, 136)
 -im Tun IV, 12 (II, 96); Ta. I, 1 (II, 133); Ta. II, 2 (II, 134); Uy. Ta. 2 (III, 31); Uy. Ar. 5 (III, 35); Ba. I, 1 (III, 61); K. C., a 3 (III, 79); Mi. tar. IV, 2 (III, 97); Alt. II, a 3 (III, 104); Ç. III, 1 (III, 118); Uy. III, d 1 (III, 146); A. y. 3 (III, 189)
 -imiz Alt. I, a 3 (III, 101)
 -in I D 7, II D 7 (I, 32)
 -qa O. 11 (I, 130)
- atliy** *adlı, isimli* Maş. (II, 146)
- atliy** *atlı, süvari* II D 41 (I, 68); II C 1 (I, 68); T. 4 (I, 100); T. 24 (I, 108); Ş. u. D 5 (I, 170); Ir. 2 (II, 73); Ir. 16 (II, 75); Ir. 54 (II, 82); Ir. 55 (II, 82); Tun IV, 8 (II, 96)
 -iy Ş. u. D 2 (I, 168)

- ay** *ay, kamer* El. 10 (III, 180); Be. a, 2 (III, 71); Mi. tar. I, a (III, 95)
yaruq - *Toyok, öntar.* 2 (II, 176)
- ay** *ay* I Ş D (I, 52); II C 10 (I, 70); II C B (I, 72); Ş. u. Ş. 9 (I, 166); Ş. u. D 3 (I, 168); Ş. u. D 4 (I, 168); Ş. u. D 5 (I, 170); Ş. u. D 6 (I, 170); Ş. u. D 7 (I, 170); Ş. u. C 1 (I, 174); Ş. u. C 5 (I, 176); Ş. u. C 6 (I, 176); Ş. u. C 7 (I, 176); Ş. u. C 11 (I, 178); Ş. u. B 1 (I, 180); Ş. u. B 2 (I, 180); Ş. u. B 3 (I, 180); Ş. u. B 4 (I, 180); Ş. u. B. 7 (I, 182); Mi. 1 (II, 64); Ir. 103 (II, 91); Tun IV, 1 (II, 96); HT. II, 2 (II, 109); HT. V, 1 (II, 111); HT. X, 1 (II, 115); HT. X, 3 (II, 115); Ö. 12 (I, 130); Alt. I, C 1 (III, 103); Alt. II, b 1 (III, 105)
arqar - *Ağırşak* (II, 159)
 -i K. C., b 3 (III, 80)
 -qa Ir. 91 (II, 89); HT. V, 4 (II, 111); HT. VII, 1 (II, 112); Ş. u. D 9 (I, 172)
- ay-** *söylemek, takdim etmek*
 - T. 32 (I, 110); Ç. V, 2 (III, 119); Ç. XI, 4 (III, 124)
 -ap *Toyok, öntar.* 4 (II, 180)
 -ayin T. 32 (I, 110)
 -di T. 31 (I, 110)
 -dim Ş. u. D 2 (I, 168)
 -u I. h. 14 (I, 137); Ş. u. D 2 (I, 168); Ş. u. C 3 (I, 174); Ş. u. C 9 (I, 176)
 -up Ç. V, 2 (III, 119)
- ayaq** *kadeh*
 -imta Ir. 63 (II, 83)
 -in Ir. 62 (II, 83); Ir. 63 (II, 84)
- ayyuçi** *müşavir, danışman* T. 49 (I, 116)
 -si T. 10 (I, 102); T. 21 (I, 106); T. 29 (I, 110)
- ayiy** *fena, kötü* I C 3, II Ş 2 (I, 22); I C 5, II Ş 4 (I, 24); I Ç 7, II Ş 5 (I, 24); Ir. 9 (II, 74); Ir. 16 (II, 75); Ir. 28 (II, 77); Ir. 34 (II, 79); Ir. 55 (II, 82); Ir. 86 (II, 87); Ir. 100 (II, 90); (aîiy) *Toyok, yaprak* I, arkatar 2 (II, 178)

- ayīy** *ayık* T. 34 (I, 112)
- ayin-** *korkmak, sakınmak, çekinmek*
-ma Ir. 29 (II, 78)
- ayit-** *sormak, söylemek* (bk. Kâş. B. I, 215)
-ayin II D 41 (I, 68)
-i Toyok, arkatar. 5 (II, 180)
-m . . . Toyok, arkatar. 3 (II, 180)
-miş (ayid-) T. 34 (I, 112)
- ayliy** *aylık. iki aylıy kişi : iki aylık insan* Ir. 2 (II, 73)
- az** *az* I C 10, II Ş 7 (I, 26); I D 19 (I, 38); I D 29, II D 24 (I, 42) I D 40 (I, 46); I Ş 2 (I, 48 has isim olmasın); I Ş 5 (I, 48); I Ş 8 (I, 50); II D 32 (I, 64); T. 39 (I, 114); Ş. u. D 11 (I, 172); Ir. 89 (II, 88); HT. III, 5 (II, 110)
-biz O. 7 (I, 128)
-ça T. 43 (I, 114)
-iy II D 14 (I, 36); O. 7 (I, 128)
-qīya I D 34 (I, 44); T. 9 (I, 102)
- az-** *azmak, yoldan çıkmak* (bk. Kâş. B. I, 173)
-dīm Be., a 2 (III, 71); Be. b (III, 72); Be., C 3 (III, 72); El. 10 (III, 180)
-malīm O. 11 (I, 130)
-masar Tun III, a 13 (II, 95)
-maz Tun III a, 8 (II, 94); Tun III, a 12 (II, 95)
-mazun Tun III a 6 (II, 94)
-ti Ir. 20 (II, 76); Ir. 21 (II, 76)
- aziy** *azı dişi*
-i Ir. 11 (II, 74)
- azu** *yahud, şayed* (bk. Kâş. B. I, 88) I C 10 (I, 26); (azo) Toyok, yaprak I, öntar. 1 ve 4 (II, 178)
- azuq** *azık, katık*
-i I D 39 (I, 46)

B

- ba-** *bağlamak, rabtlemek* (bk. Kâş. III, 189)
 - Ir. 19 (II, 76); Ir. 50 (I, 81)
 -di T. 41 (I, 114); Uy. III, C 2 (III, 145)
 -dim Ta. III, 5 (II, 135)
 -miş Ir. 19 (II, 76)
- bay** *bağ, müttefik, müttehid (?)* Uy. Ta. 2 (III, 31); K. K. 5 (III, 90); Mi. tar. III, 2 (III, 96)
 -im Oy., b 3 (III, 158)
- bay** *Ac. allah, tanrı* Toyok, öntar. 8 (II, 176)
- bayə** *bir rütbe, ünvan*
Toyuquq Boyla - tarqan II C 14 (I, 72); T. 6 (I, 102)
Qutluγ - tarqan Su. 3 (I, 156)
- bayir** *bakır.* Aç. C, 4 (III, 135)
- bayış** *boğum* (parmak, kamyş gibi şeylerin) (bk. Kâş. B. I, 367)
 -i Ir. 28 (II, 77)
- balbal** *ölünün öldürülen düşmanı adına dikilen taş.*
Işbara tarqan -i O. ayrı taş (I, 130)
Tölis şadiñ -i Bilgä yaz. civarındaki taş (I, 190)
 - **tik-** balbal dikmek
 - -miş I D 16, II D 13 (I, 36)
 - -dim I D 25 (I, 40)
 - **qılu bär-** balbal kılı vermek
 - - -tim II C 7 (I, 68)
 - **tikə bär-** balkal diki vermek
 - - -tim II C 9 (I, 70)
 - **qis-** balbal kılmak
 - -di O. 3 (I, 128)
türk qan -i Uy. III, b 6 (III, 144)
qaşuq taş -i Uy. V (III, 147)
bäñgü -i Tu. II, 3 (III, 170)

- baliq** *şehir* T. 19 (I, 106)
Şanduñ -a T. 19 (I, 106)
-a O. (I, 130)
Toyu -da I Ş 4 (I, 48)
Suyçu -da Mi. 14 (II, 65)
Qoçu -da M. 14 B yüzü 11 (II, 66)
-daqı I D 12 (I, 34)
-tayim K. C., a 1 (III, 79)
- ban-** *bağlamak*
-tim Uy. Tu. 2 (III, 39); El. 8 (III, 180); A. y. 2 (III, 189) (?)
- baña** *bana* T. 31 (I, 110); El. 3 (III, 180)
-ru *bana karşı, bana doğru* T. 34 (I, 112)
- bar** *var* I C 9, II Ş 7 (I, 26); I D 29, II D 23 (I, 42); T. 10 (I, 102); T. 30 (I, 110); T. 57 (I, 118); O. 10 (I, 130); Su. 5 (I, 156); Toy. 14 (II, 58); Ir. 28 (II, 77); Ir. 49 (II, 81); Ir. 89 (II, 88); Alt. I, a 1 (III, 101); Ç. VIII, 1 (III, 122); Uy. I, b 1 (III, 141); Taş. (III, 175)
-yu I C 10, II Ş 8 (I, 26)
-mu T. 14 (I, 104)
- bar-** *varmak, gitmek*
- H. T. VII, 4 (II, 112)
-alim T. 27 (I, 110)
-diy I C 9, II Ş 7 (I, 26); I D 24, II D 19 (I, 40); II D 19 (I, 40); I D 24, II D 20 (I, 40); **(-duq)** I D 24, II D 20 (I, 40); **(-duq)** Mi. B yüzü 10 (II, 66); **(-tiy)** H. T. X, 2 (II, 115)
-diyiz I C D (I, 54)
-di I D 34 (I, 44); I D 39 (I, 46); II D 32 (I, 64); II D 35 (I, 66); II D 37 (I, 66) II D 40 (I, 66); II D 41 (I, 68); II C 10 (I, 70); O. 11 (I, 130); Su. 10 (I, 156); Ş. u. Ş. 11 (I, 166); Ş. u. D. 4 (I, 168); Ş. u. C 4 (I, 174); Ş. u. C 6 (I, 176); Mi. C 2 (II, 67); Alt. I, b 3 (III, 102)
-dim Ş. u. D 2 (I, 168); Ş. u. B. 2 (I, 180); Be. b. (III, 72); Be. d 1 (III, 73); Alt. II, a 1 (III, 104); Alt. II, C 2 (III, 105); Ç. IV, 2 (III, 119)
-diñiz O. 12 (I, 130); lh. A., b 3 (II, 122)

- dimiz** T. 26 (I, 108); T. 27 (I, 110); H. T. II, 3 (II, 109); Ç. VI, 2 (III, 120); Ç. VI, 3 (III, 120)
- i** Ş. u. B 1 (I, 180)
- iy** .. Or. III (II, 37)
- iyma** I D 24, II D 20 (I, 40); II D 19 (I, 40); O. 11 (I, 130)
- iñ** T. 31 (I, 110); *Baba* (II, 166)
- ir** I D 10 (I, 34)
- irbiz** H. T. I, 4 (II, 108)
- irmän** Ir. 63 (II, 84); H. T. VII, 3 (II, 112)
- ur** I Ş 1 (I, 48); II D 29 (I, 62); Ç. VI, 1 (III, 120)
- ip** I C 7, II Ş 6 (I, 26); I. h. 16 (I, 138); I. h. 20 (I, 138); (-**ap**) K. y. 4 (III, 193)
- ipan** Ir. 26 (II, 77); Ir. 53 (II, 82); Uy. I, C 1 (III, 142); Uy. I, C 2 (III, 142)
- miş** I D 28, II D 22 (I, 42); T. 24 (I, 108); Ş. u. Ş 2 (I, 164); Ş. u. C 5 (I, 176); Ş. u. C 7 (I, 176); Ş. u. B 3 (I, 180); Ir. 7 (II, 74); Ir. 8 (II, 74); Ir. 17 (II, 75); Ir. 23 (II, 76); Ir. 40 (II, 80); Ir. 44 (II, 80); Ir. 46 (II, 80); Ir. 51 (II, 81); Ir. 52 (II, 82); Ir. 47 (II, 81); Ir. 63 (II, 83); Ir. 65 (II, 84); Ir. 67 (II, 84); Ir. 68 (II, 84); Ir. 71 (II, 85); Ir. 75 (II, 86); Ir. 84 (II, 87); Ir. 90 (II, 88)
- sar** I C 8, II Ş 6 (I, 26)
- sim** Alt. I, b 3 (III, 102)
- zun** T. 31 (I, 110)
- barça** *bütün, hep* Ş. u., C a (I, 178); Toyok, yaprak I, arkatar 7 (II, 179)
- barim** *mal, mülk*
- iy** Be., b (III, 72)
- in** I Ş 1 (I, 48); I C B (I, 54); II D 24 (I, 60); II C 3 (I, 68); Ş. u. D 3 (I, 168)
- im** Mi. tar. III, 2 (III, 96); El. 2 (III, 180)
- barq** *bark, ev bark* (bk. Kâş. B. I, 348-49) *büyük bina* I C 12 (I, 28); I Ş 13 (I, 52); II Ş 14 (I, 58)
- äbig** -**iy** II D 32 (I, 64)
- iy** II C B (I, 72)

- in I Ş D (I, 52)
 öbin -in II D 34 (I, 64); II D 37 (I, 66); Ş. u. D 2 (I, 168)
 äb -inda Ş. u. D 12 (I, 172)
- bars *pars* Ir. 15 (II, 75); Alt. I, a 2 (III, 101)
 - yıl *pars yılı* Ir. 103 (II, 91)
 - -qa Ş. u. D 7 (I, 170)
 - kiyik Ir. 47 (II, 81); Ir. 74 (II, 85)
 -iy Be., d 2 (III, 73)
- bas- *basmak, ansızın hücum etmek*
 -a kel- *basmağa gelmek*
 -a -ti II D 32 (I, 64)
 -a ber- *bası vermek*
 -a -ti T. 38 (I, 112)
 -di II Ş 8 (I, 50)
 -dim ii D 27 (I, 60); II D 27 (I, 60); O. 9 (I, 130); (-tim)
 HT. X, 3 (II, 115)
 -dimiz I D 35 (I, 46); I D 37 (I, 46); T. 27 (I, 110)
 -masar I D 22, II D 18 (I, 40)
 -miş O. 1 (I, 128); Ş. u. D 12 (I, 172)
- basin- *çökmek, basınmak, kahrolmak* (bk. Kâş. II, 112)
 -u Ir. 70 (II, 85)
 -iyma T. 53 (I, ii8)
 -alim T. 39 (I, 114)
- basit- *basdırmak, ansızın hücum ettirmek*
 -ma T. 34 (I, 112)
- baş *baş, (dağ veya pınar) başı* K. C., b 2 (?) (III, 80)
 sü -(i) *ordu komutanı, subaşı* K. y. 2 (III, 193)
 Tamay iduq -da I Ş 1 (I, 48); II D 29 (I, 62)
 iduq -da II D 25 (I, 60)
 -da Ç. IV, 3 (III, 119)
 -yu I D 37 (I, 46)
 -i Ş. u. D 6 (I, 170); Ş. u. D 8 (I, 170); Ş. u. C 2 (I, 174);
 Ş. u. C 5 (I, 176)

- Käyrä** -i Ş. u. D 6 (I, 170)
Ötükän yiş -i Ş. u. D 9 (I, 172)
Arqar -i Ş. u. C 1 (I, 174)
Uruñ -i Uy. III, C 5 (III, 145)
Qoşuy Qara -iy H. T. X, 3 (III, 115)
-ilyaru T. 46 (I, 116)
-im Ir. 15 (II, 75)
-imin Ir. 13 (II, 75)
Şip -in Ş. u. D 4 (I, 168)
Tutuq -in Ş. u. D 11 (I, 172)
-iña I D 33 (I, 44)
Şip -iña Ş. u. D 3 (I, 168)
Çuş -inda I Ş 6 (I, 50); II D 30 (I, 62)
Käyrä -inda Ş. u. Ş 7 (I, 166)
-inta Ir. 89 (II, 88)
-indara Ş. u. B 6 (I, 182)
- başad-** *riyasete geçirmek, başa geçirmek*
-u II C 8 (I, 70); II C 11 (I, 70)
- başla-** *idare etmek, riyaset etmek, başa geçmek*
-p Tun IV, 3 (II, 96)
-yu I D 25, II D 20 (I, 40); I Ş 8 (I, 50); I Ş 11 (I, 52); II D 33 (I, 64); II C 13 (I, 70); II C 14 (I, 72); Uy. C 2 (III, 145)
- başlan-** *başlanmak*
-di Toy. 1 (II, 57); Toyok, arkatar. başı (II, 176)
- başliy** *başlı* I D 2, II D 3 (I, 28); Ir. 12 (II, 75)
-iy I D 15, II D 13 (I, 36); I D 18, II D 16 (I, 38); II Ş 10 (I, 56)
- bat** *hemen, derhal, çabuk* El. 3 (III, 180)
- bat** *fena, kötü; tortu, çöküntü* bk. Kâş. B. I, 319)
yabız -biz O. 7 (I, 128)
- bat-** *batmak*
kiçe yaruq -ur ärikli gece ışık batarken Ş. u. D 1 (I, 168)
- batim** *batım*

- süñüg** -i qarîy söküpän mızrak batımı karı sökerek I D 35 (I, 46); II D 26 (I, 60)
- batisiq** *batı, garp*
kün - *gün batısı*
 - -a Su. 4 (I, 156); Or. III (II, 38)
 - -daqi I Ş 12 (I, 52)
 - -iña I C 2, II Ş 2 (I, 22)
- batur** *batır, kahraman* Alt. II, a 3 (III, 104)
- bay** *zengin* I C 10, II Ş 8 (I, 26); II D 14 (I, 36); I D 29, II D 23 (I, 42); Su. 5 (I, 156); Ir. 40 (II, 80); K. y. 6 (III, 193)
- bay-** *bağlamak, ipe vurmak*
 -ur T. 27 (I, 110)
- baz** *muti, garib, yabancı* (bk. Kâş. III, 109)
 - **qıl-** *muti eylemek*
 - -miş I D 2 (I, 28); I D 15, II D 13 (I, 36)
 - -dim I D 30, II D 24 (I, 44)
 - **qayan** I D 14, II D 12 (I, 34);
 - -iy I D 16, II D 13 (I, 36)
- bädiz** *nakış, tasvir; nârin* I C 12 (I, 28); I Ş 13 (I, 52); II Ş 14 (I, 58); Ir. 93 (II, 89)
 -ig II C B (I, 72)
 -in I Ş D (I, 52); Uy. III, b 6 (III, 144)
 -iñizin I. H. N. (II, 103)
- bädiz-** *süslemek, resm etmek, tasvir etmek, nakşetmek*
 -miş lh. A., a 2 (II, 121); (**bädis-**) lh. A., a 3 (II, 121) lh. A., C 3 (II, 123)
 -ti I. h. 24 (I, 139)
 -tim I C 11 (I, 28); II C B (I, 72)
- bädizçi** *nakkaş, sanatkâr, heykeltraş* I C 11 (I, 28); II Ş 14 (I, 58)
 -g I C 12 (I, 28); I Ş D (I, 52); II Ş 14 (I, 58)
- bödizlä-** *süslemek*
 -yür Ir. 43 (II, 80)

- bädük** *büyük* O. 6 (I, 128)
- bäg** *beğ* I D 20 (I, 38); I Ş 8 (I, 50); Ir. 7 (II, 74); Ir. 9 (II, 74); HT. VI, 3 (II, 112); HT. IX, 2 (II, 114); Uy. Ta. 2 (III, 31); Ba. I, 3 (III, 61); K. K. 5 (III, 90); K. K. 6 (III, 90); Alt. I, a 3 (III, 101); Uy. III, a 2 (III, 144); Uy. III, b 5 (III, 144); Uy. III, c 4 (III, 145); Tu. III, 3 (III, 170) El. 7 (III, 180)
 -i O. 9 (I, 130); Toyok, arkatar. 4 (II, 180)
 -ig Ş. u. D 10 (I, 172)
 -iñ I D 33 (I, 44)
 -im I C B (I, 54)
 -imä Uy. III. b 6 (III, 144)
 -imiz Uy. I, C 2 (III, 141)
 -imkä Ç. IV, 3 (III, 119); Ç. V, 3 (III, 119); Ç. X, 2 (III, 123);
 -iñärü Ir. 83 (II, 87)
 -lär I C 1 (I, 22); I C 10, II Ş 8 (I, 26); I C 11, II Ş 8 (I, 26); I D 7, II D 7 (I, 32); I D 34 (I, 44); II Ş 13 (I, 58); II D 2 (I, 60); II D 33 (I, 64); II C 13 (I, 70); II C 14 (I, 72); II C 15 (I, 72); T. 36 (I, 112); I. h. 6 (I, 136); Aç., C 1 (III, 135) Ş. u. C 8 (I, 176)
 -lörgü I C 11 (I, 26)
 -läri I C 2 (I, 22); I D 3, II D 4 (I, 30); I D 5, II D 6 (I, 30); I D 19, II D 16 (I, 38); I D 22 (I, 38); II D 1 (I, 58); T. 42 (I, 114); Ş. u. D 10 (I, 172)
 -lärig II Ş 12 (I, 58); II Ş 13 (I, 58)
 -lärim I Ş 11 (I, 52)
 -lärimä O. 7 (I, 128)
 -lärin II C 15 (I, 72); T. 43 (I, 114)
 -lik Ir. 9 (II, 74)
- bägdämä** *cennet* (?)
 -kä Toy. 25 (II, 59)
- bäglik** *beğli, beği olan (bägli)* I D 6 (I, 32); I D 7, II D 7 (I, 32); I D 24, II D 20 (I, 40); **(bäglig)** Ir. 88 (II, 88); Aç., C 1 (III, 135)
- bägni** *buğday, darı, arpa gibi şeylerden yapılan içki* (bk. Kâş. B.

I, 434 ; *krş. Toung Pao*, 1914, s. 448-53) Tun IV, 10 (II, 96)

bäl

bel

-**dä** El. 8 (III, 180)

-**imtä** Uy. Tu. 2 (III, 39)

-**in** Ir. 56 (II, 82)

bälgü

alâmet, nişan (bk. Kâş. B. I, 427)

-**min** Ş. u. D 8 (I, 170) ; Ş. u. D 9 (I, 172)

-**si** Toy. 14 (II, 58)

bälgülüğ

alâmetli, nişanlı Toy. 4 (II, 57)

bältir

yol ağzı, yolların birleştiği yer

-**intä** Ş. u. D 9 (I, 172) ; Ş. u. C 10 (I, 178)

bän

ben T. 1 (I, 100) ; T. 5 (I, 100) ; T. 7 (I, 102) ; T. 11 (I, 104) ; T. 15 (I, 104) ; T. 17 (I, 106) ; T. 30 (I, 110) ; T. 32 (I, 110) ; T. 37 (I, 112) ; T. 44 (I, 114) ; T. 47 (I, 116) ; T. 50 (I, 117) ; T. 52 (I, 116) ; T. 55 (I, 118) ; T. 58 (I, 118) ; T. 59 ; (I, 118) ; I. h. 27 (I, 140) ; Ş. u. Ş 1 (164) ; Ş. u. D 4 (I, 168) ; Ş. u. C 3 (I, 174) ; Ş. u. C 4 (I, 174) ; Ş. u. C 6 (I, 176) ; Ş. u. C b (I, 178) ; Ş. u. yantar. (I, 182) ; Uy. Ta. 2 (III, 31) ; Uy. Ar. 5 (III, 35) ; Uy. Tu. 3 (III, 39) ; Ba. II, 3 (III, 62) ; Be. a 2 (III, 71) ; K. C., a 3 (III, 79) ; K. K. 5 (III, 90) ; Ç. I, c (III, 116) ; Ç. III, 1 (III, 118) ; Ç. III, 2 (III, 118) ; Ç. IV, 1 (III, 119) ; Ç. VII, 1 (III, 121) ; Ç. VIII, 2 (III, 122) ; Ç. X, 3 (III, 123) ; Ç. X, 4 (III, 123) ; Tu. III, 1 (III, 170) ; Tu. III, 3 (III, 170) ; El. 7 (III, 180) ; U. Ka. 2 (III, 199)

-**i** T. 10 (I, 102)

-**iñ** T. 21 (I, 106)

- **ök** T. 50 (I, 116)

bäñgü

ebedî ; âbide, ant I C 8, II Ş 6 (I, 26) ; I C 12 (I, 28) (**bäñigü**) O. Üsttar. 2 (I, 130) ; (**bäñü**) Mi. tar. III, 1 (III, 96) ; Uy. IV, 3 (III, 147) ; Tu. II, 3 (III, 170)

- **taş ant, âbide** I C 11 (I, 28) ; I C 13 (I, 28) ; II Ş 15 (I, 58)

- **-qa** I C 11, II Ş 8 (I, 26)

- **qaya (bäñkü)** K. y. 1 (III, 193)

-**g** Be., C 3 (III, 72)

-**m** Ç. I, C (III, 116)

-**min** Alt. I, b 1 (III, 102) ; (**bäñkü**) Ç. VIII, 1 (III, 122)

- si K. K. 2 (III, 89); (**bānū**) Uy. I, b 2 (III, 141); (**bānkü**) Oy., b 4 (III, 158)
- bāñiz** *beniz* (?)
-i Aç., C 1 (III, 135)
- bāntāz** (?) I. h. 27 (I, 140)
- ber-** *vermek*
-gil Ş. u. D 5 (I, 170)
-igmä I D 25, II D 21 (I, 40)
-mädi I Ş 9 (I, 50)
-mäziñä O. 8 (I, 128)
-mişi Uy. I, a (III, 141)
-miş I D 1, II D 3 (I, 28); I D 8, II D 8 (I, 32); I D 14, II D 12 (I, 34); O. 3 (I, 128); O. 5 (I, 128); O. 6 (I, 128); I. h. 1 (I, 136); Ş. u. B 4 (I, 180); Ir. 72 (II, 85); Ir. 74 (II, 85)
-gäymän Ir. 3 (II, 73)
-ti II C 11 (I, 70); T. 15 (I, 104); T. 38 (I, 112); O 11 (I, 130); Ş. u. D 2 (I, 168); Ş. u. Ş 4 (I, 164), Ş. u. C 9 (I, 176); Ş. u. B 5 (I, 180)
(-di) B. arkası 10 (II, 67); Alt. I, b 1 (III, 102)
-tigmä El. 5 (III, 180)
-tim II D 14 (I, 36); II Ş 9 (I, 56); II Ş 10 (I, 56); II Ş 12 (I, 58); II C 7 (I, 68); II D 41 (I, 68); II C 9 (I, 70); II C 10 (I, 70); T. 2 (I, 100); (-tim ök) T. 52 (I, 116); Su. 7 (I, 156); Su. 7 (I, 156); Ş. u. D 7 (I, 170); Ş. u. B 5 (I, 180); Ih. A., C 2 (II, 123); Uy. I, b 2 (III, 141)
-timiz I D 20, II D 17 (I, 38); I D 21 (I, 38)
-tiñ O. 6 (I, 128)
-tiñiz I. H. N. (II, 103)
-tük I D 12, II D 11 (I, 34); I B 1 (I, 54); II D 32 (I, 64); T. 6 (I, 102)
-tükgärü I D 10, II D 9 (I, 34)
-sigim O. 10 (I, 130)
-ür I C 5, II Ş 4 (I, 24); I C 7, II Ş 5 (I, 24)
-ürmän I D 9, II D 9 (I, 32)
- bergärü** *beriyeye doğru, cenuba doğru* I C 2, II Ş 2 (I, 22); I D 28, II

- D 23 (I, 42); I C 3 (I, 22); II Ş 11 (I, 56)
- beridän** *beriden, cenupdan* Ş. u. D 3 (I, 168)
-yän T. 11 (I, 104)
- beriyä** *beriyä, cenupta* I C 6, II Ş 5 (I, 24); II D 40 (I, 66); II D 36 (I, 66); I C 1 (I, 22); I D 14, II D 12 (I, 34); T. 7 (I, 120); T. 14 (I, 104); O. 2 (I, 128); El. 4 (III, 180)
-ki T. 17 (I, 106)
- berü** *beri* T. 28 (I, 110); T. 26 (I, 108)
- beş** *beş, (5)* I Ş 4 (I, 48); T. 49 (I, 116); I. h. 27 (I, 138); Ağırşak (II, 159)
- beşinç** *beşinci* I Ş 7 (I, 50); II C 10 (I, 70); Ş. u. D 3 (I, 168); Ş. u. D 4 (I, 168); Ş. u. D 9 (I, 172); Ş. u. C 5 (I, 176); Tun IV, 1 (II, 96)
- beş otuz** *yirmi beş, (25)* I D 18 (I, 36)
- beş qırq** *otuz beş, (35)* Oz. b (III, 163)
- beş tüman** *ellibin, (50.000)* I D 31 (I, 44); II D 25 (I, 60)
- beş yegirmi** *on beş, (15)* Be., a 2 (III, 71); Be., d 1 (III, 73)
-kä Ş. u. D 6 (I, 170); Ş. u. C 3 (I, 174); Ir. 103 (II, 91)
- beş yetmiş** *altmış beş, (65)* O. 4. (I, 128)
- beş yüz** *beş yüz, (500)* II C 11 (I, 70); Ş. u. C 9 (I, 176)
- bi** *kısrak*
-sî Ir. 7 (II, 74)
- biç-** *biçmek, koparmak, kesmek*
-ä Ir. 56 (II, 82)
- biçi** *(biçü ?) kadın, kraliçe (?)* (bk. Németh, A nagyszentmiklősi kincs feliratai, s. 19)
-m Mi. tar. IV, 2 (III, 97)
- biçin** *maymun*
- yıl *maymun yılı*
-qa I Ş D (I, 52); H. T. II, 1 (II, 190)
- bil-** *bilmek*

-digdä El. 5 (III, 180)

-iñ I C 11, II Ş 8 (I, 26); I c 12 (I, 28); I c 13 (I, 28); II Ş 15 (I, 58); II D 33 (I, 64); Ir. 3 (II, 73); Ir. 11 (II, 74); Ir. 16 (II, 75); Ir. 24 (II, 77); Ir. 30 (II, 78); Ir. 33 (II, 78); Ir. 38 (II, 79); Ir. 39 (II, 79); Ir. 48 (II, 81); Ir. 62 (II, 83); Ir. 76 (II, 86); Ir. 84 (II, 87)

-iñlär Ir. 7 (II, 74); Ir. 1 (II, 73); Ir. 5 (II, 73); Ir. 12 (II, 74); Ir. 13 (II, 75); Ir. 14 (II, 75); Ir. 15 (II, 75); Ir. 17 (II, 76); Ir. 19 (II, 76); Ir. 22 (II, 76); Ir. 26 (II, 77); Ir. 28 (II, 77); Ir. 32 (II, 78); Ir. 34 (II, 78); Ir. 35 (II, 79); Ir. 37 (II, 79); Ir. 41 (II, 80); Ir. 43 (II, 80); Ir. 45 (II, 80); Ir. 46 (II, 81); Ir. 49 (II, 81); Ir. 50 (II, 81); Ir. 52 (II, 82); Ir. 54 (II, 82); Ir. 55 (II, 82); Ir. 56 (II, 82); Ir. 57 (II, 83); Ir. 58 (II, 83); Ir. 60 (II, 83); Ir. 64 (II, 84); Ir. 65 (II, 84); Ir. 68 (II, 84); Ir. 69 (II, 85); Ir. 70 (II, 85); Ir. 72 (II, 85); Ir. 74 (II, 85); Ir. 77 (II, 86); Ir. 79 (II, 86); Ir. 80 (II, 86); Ir. 82 (II, 87); Ir. 86 (II, 87); Ir. 87 (II, 88); Ir. 89 (II, 88); Ir. 91 (II, 88); Ir. 92 (II, 89); Ir. 94 (II, 89); Ir. 95 (II, 89); Ir. 96 (II, 89); Ir. 98 (II, 90); Ir. 100 (II, 90); Ir. 101 (II, 90)

-ir I Ş 10 (I, 50); Uy. III, a 3 (III, 144)

-irsiz I D 34 (I, 44)

-mädük I D 24 (I, 40)

-mädükin II D 16 (I, 38)

-mädükügin II D 20 (I, 40)

-müz I C 7, II Ş 6 (I, 24); II D 18 (I, 38); I Ş 10 (I, 50); T. 6 (I, 102); I. h. 28 (I, 140); Ş. u. C a (I, 178)

-sär T. 6 (I, 102)

-ti Ir. 84 (II, 87); Ir. 93 (II, 89)

-tükimin I. h. 28 (I, 140)

bilä *ile, beraber* Ç. III, 2 (III, 118)

bilgä *hakim, akıllı, bilgili* I C 6, II Ş 4 (I, 24); I D 3, II D 4 (I, 30); I D 23 (I, 40); T. 10 (I, 102); T. 21 (I, 106); T. 29 (I, 110); T. 48 (I, 116); T. 50 (I, 116); O. Üsttar. 15 (I, 130); I. h. 7 (I, 136); I. h. 17 (I, 138); Tun III, a 9 (II, 95); Tun III, a 13 (II, 95); HT. IX, 2 (II, 114); Uy. III, b 5 (III, 144)

-g Tun III, a 8 (II, 94)

bilgälig *hâkim olan, bilgä olan* Tun III, a 11 (II, 95)

- bilig** *bilgi, malumat* I C 7, II § 5 (I, 24); T. 6 (I, 102); T. 7 (I, 102); Or. III (II, 38); Tun III, a 6 (II, 94)
ayıy - I C 5 (I, 24)
 - **-in** II § 4 (I, 24)
 -**im** I § 10 (I, 50)
 -**in** I. h. 28 (I, 140)
 -**inçä** Tun III, a 5 (II, 94)
- biligsiz** *bilgisiz* I D 5, II D 6 (I, 30)
- bilin-** *bilinmek*
 -**mädim** Uy. III, d, 1 (III, 146)
- biñ** *bin, (1000)* Ş. u. D 9 (I, 172); Ş. u. B 9 (I, 182); Ş. u. yan-
 tar. (I, 182); K. C., a 1 (III, 79); Mi. tar. III, 2 (III, 96)
- bin-** *binmek*
 -**är** K. C., a 4 (III, 79)
 -**ip** I D 32 (I, 44); I D 33 (I, 44); I D 36 (I, 46); I D 37
 (I, 46); I D 40 (I, 46); I § 2 (I, 48); I § 3 (I, 48); I § 5 (I,
 48); I § 6 (I, 50); I § 8 (I, 50); I § 9 (I, 50); I. h. 15 (I, 138);
 I. h. 19 (I, 138)
 -**tim** K. C., b 4₂ (III, 80)
- binçü** (?) Uy., a 1 (III, 157)
- bintür-** *bindirmek*
 -**ä** T. 25 (I, 158)
- bir** *bir, (1)* I C 6, II § 4 (I, 24); I C 8, II § 6 (I, 26); I D 33 (I,
 44); I D 36 (I, 46); I § 4 (I, 48); I § 5 (I, 48); I § 7 (I, 50);
 II D 30 (I, 62); II D 31 (I, 62); II D 40 (I, 66); T. 4 (I, 100);
 T. 23 (I, 108); T. 24 (I, 108); T. 33 (I, 112); Ş. u. D 1 (I,
 168); Ş. u. D 5 (I, 170); Ş. u. C 9 (I, 176); Or. III (II, 38);
 Mi. 8 (II, 64); Mi. 9 (II, 64); Mi. 12 (II, 64); Mi. C 2 (II, 67);
 Mi. C. 3 (II, 67); Mi. C 6 (II, 67); Ir. 37 (II, 79); Ir. 48 (II,
 81); Ir. 56 (II, 82); Tun III, a 5 (II, 94); Tun IV, 9 (II, 96);
 Ta. II, 3 (II, 134); Toyok, yaprak II, öntar. 1 (II, 179); U.
 k. 4 (III, 57) Uy. III, C 4 (III, 145); El. 5 (III, 180)
 -**i** Toyok, yaprak II, öntar. 4 (II, 179)
 -**iñä** H. T. VI, 2 (II, 112)

- birik-** *birikmek, toplanmak*
-i I C 1, II S 1 (I, 22); I D 27, II D 22 (I, 42)
- birışt** *Ac. ferişte, melek Toyok, öntar. 11 (II, 176)*
- birlä** *ile, birlikte, beraber* I C 4, II Ş 3 (I, 24); I D 17, II D 15 (I, 36); I D 26 (I, 42); I D 27 (I, 42); I D 35 (I, 46); I Ş 1 (I, 48); I Ş 3 (I, 48); I Ş 5 (I, 48); I Ş 6 (I, 50); I Ş 7 (I, 50); II D 26 (I, 60); II D 27 (I, 62); II D 34 (I, 64); T. 7 (I, 102); Ş. u. Ş 7 (I, 166); Ş. u. D 6 (I, 170); Or. III (II, 37); Mi. 22 (II, 65); Uy. II, 5 (III, 143); Uy. III, d 1 (III, 146)
- bir otuz** *yirmi bir, (21)* I D 32 (I, 44); H T. IX, 1 (II, 114); Ç. III, 1 (III, 118)
-qa Ş. u. C 7 (I, 176); Ş. u. B 6 (I, 182)
- bir qırq** *otuz bir, (31)* I Ş 2 (I, 48)
- bir tümän** *onbin, (10000)* I Ş 12 (I, 52); II c 8 (I, 70)
- bir tümän artuqı yeti biñ** *10.000 + 7.000, on yedibin* II C 1 (I, 68)
- bir yegirmi** *on bir, (11)*
-kä Ş. u. C 8 (I, 176)
- bir yegirminç** *on birinci* Ş. u. c 1 (I, 174)
- bisük** *beşik (? ?)*
-iñä I C 6, II Ş 4 (I, 24)
- biş-** *olmak, kemäle gelmek, yetişmek* (bk. Kâş. B. II, 12)
tariy - *ekin olmak, yetişmek*
-di Ir. 81 (II, 87)
- biti-** *yazmak*
-dim I C 13 (I, 28) I C D (I, 54); I C B (I, 54); II C B (I, 72); I. h. 28 (I, 140); Ş. u. C b (I, 178); Ir. 104 (II, 91); Tun IV, 11 (II, 96); Gür. (II, 163); Baba (II, 164); Mi. tar. III, 2 (III, 96)
-gmä I C 13 (I, 28); I C D (I, 54)
-mişin K. K. 7 (III, 90)
- bitig** *yazı, tahrirat, kitap; yazıt* I C 13 (I, 28); I C D (I, 54); I. h. 28 (I, 140); Ş. u. C b (I, 178); Tun III, a 3 (II, 94); Tun III, 3 (III, 170)

- ırq - *fal kitabı* Ir. 101 (II, 90)
 - taş yazıtı, kitâbe I Ş 13 (I, 52)
 - -iy O. Üsttar. 1 (I, 130)
 - -in I Ş D (I, 52)
 -ig Ş. u. C b (I, 170)
 -imin Ş. u. D 8 (I, 170); Ş. u. D 9 (I, 172)
 -in II C B (I, 72)
- bitigli *yazılı* K. K. 3 (III, 89)
- bitit- *yazdırmak*
 -dim T. 58 (I, 118)
- bitkâçi *kayıd memuru, kâtip* Tun III, a 10 (II, 95); Tun III, b 2 (II, 95); (**bitgâçi**) Tun IV, 10 (II, 96); (**bidgüçi**) Ş. u. C 3 (I, 174)
- biz *biz* I D 20, II D 17 (I, 38); II D 32 (I, 64); T. 8 (I, 102); T. 13 (I, 104); T. 16 (I, 104); T. 40 (I, 114); T. 44 (I, 114); O. 7 (I, 128); Or. III (II, 38); HT. V, 3 (II, 111); Alt. I, a 3 (III, 101); Uy. III, b 5 (III, 144)
 -in I D 39 (I, 46)
 -iñä I D 19, II D 16 (I, 38); I D 40 (I, 46);
 -intö T. 40 (I, 114)
 -kü Tu. II, 2 (III, 170)
 -ni T. 20 (I, 106); T. 29 (I, 110); T. 30 (I, 110); Alt. I, b 2 (III, 102)
- biç- *biçmek, kesmek, yırtmak*
 -di II C 12 (I, 70)
- biña *bin (?)*, (1000) Ş. u. D 11 (I, 172)
 - başi *bin başı, bin kişinin reisi (?)* Ş. u. Ş. 6 (I, 164)
 -m Ş. u. C. 2 (I, 174)
- bod *boy, ittihad, birleşme, birlik* (bk. Th. Turcica, 90) T. 4 (I, 100); T. 60 (I, 118); Ş. u. D 10 (I, 172); Ş. u. B 1 (I, 180)
- boyuz *boğaz*
 -i T. 8 (I, 102)
- boyuzlan- *boğazlanmak*
 -di T. 26 (I, 108)

bol-

olmak, yardımcı fiil

- Su. 9 (I, 156); (- . .) Ş. u. C 6 (I, 176); Maş. (II, 146)

-**ayın** T. 7 (I, 102)

-**ça** II C 9 (I, 70)

-**daçi** I Ş 7 (I, 50); I Ş 9 (I, 50); I Ş 11 (I, 52); II D 28 (I, 62); (-**taçi**) II D 31 (I, 62); II D 33 (I, 64)

-**daçisän** II Ş 14 (I, 58)

-**dî** I D 7 (I, 32); I D 20, II D 17 (I, 38); I D 24 (I, 40); I D 30 (I, 44); I D 31 (I, 44); I D 34 (I, 44); I Ş 1 (I, 48); I Ş 3 (I, 48); I Ş 4 (I, 48); I Ş 10 (I, 50); II D 26 (I, 60); II D 29 (I, 62); II D 30 (I, 62); II D 31 (I, 64); II D 32 (I, 64); II D 36 (I, 66); II D 37 (I, 66); T. 3 (I, 100); T. 4 (I, 100); (-**ti**) T. 18 (I, 106); T. 20 (I, 106); T. 56 (I, 118); (-**ti**) I. h. 3 (I, 136); (-**ti**) I. h. 23 (I, 139); (-**ti**) Ş. u. Ş. 10 (I, 166); (-**ti**) Ş. u. C 3 (I, 174); (-**ti**) Ş. u. B 2 (I, 180); (-**tu**) Or. III (II, 38); (-**ti**) Mi. 3 (II, 64); (-**ti**) Mi. 5 (II, 64); (-**ti**) Mi. 7 (II, 64); (-**ti**) Mi. 8 (II, 64); (-**ti**) Mi. 10 (II, 64); (-**ti**) Mi. 12 (II, 64); (-**ti**) Mi. B yüzü 2 (II, 65); (-**ti**) Mi. B yüzü 4 (II, 65); (-**ti**) Mi. B yüzü 5 (II, 65); (-**ti**) Mi. B arkası 4 (II, 66); (-**ti**) Mi. B arkası 6 (II, 66); (-**ti**) Mi. B yüzü 7 (II, 66); (-**ti**) Mi. B arkası 8 (II, 66); (-**ti**) Mi. B yüzü 8 (II, 66); (-**ti**) Mi. B yüzü 10 (II, 66); (-**ti**) Mi. B yüzü 12 (II, 66); (-**ti**) Mi. C 7 (II, 67); (-**ti**) Ir. 39 (II, 79); (-**ti**) Ir. 48 (II, 81); (-**ti**) Ir. 49 (II, 81); (-**ti**) Ir. 80 (II, 86); (-**ti**) Ir. 82 (II, 87); (-**ti**) Ir. 100 (II, 90)

-**dîm** T. 56 (I, 118); Ba. II, 1 (III, 62)

-**yay** Toy. 20 (II, 58); Ir. 37 (II, 79); Tun III, a 13 (II, 95); Tun III, a 14 (II, 95)

-**ip** (-**up**) Toyok, arkatar. 7 (II, 180); El. 5 (III, 180); I D 10, II D 9 (I, 32); I D 13, II D 11 (I, 34)

-**mayin** T. 2 (I, 100)

-**maz** Tun III, b 1 (II, 95)

-**mazun** I D 11, II D 10 (I, 34); I D 19 (I, 38); I D 25, II D 20 (I, 40); II D 21 (I, 40); II D 22 (I, 42)

-**miş** I C 1, II Ş 1 (I, 22); I D 4, II D 4 (I, 30); I D 5, II D 5 (I, 30); I D 9, II D 9 (I, 32); I D 12, II D 11 (I, 34);

I D 13, II D 11 (I, 34); I D 21, II D 18 (I, 38); I D 39 (I, 46); II D 40 (I, 66); T. 31 (I, 110); O. 5 (I, 128); O. 10 (II, 130); I. h. 2 (I, 136); Ş. u. Ş 1 (I, 164); Ş. u. Ş 9 (I, 166); Ir. 41 (II, 80); Ir. 61 (II, 83)

-**sar** II B 3 (I, 72); T. 13 (I, 104); T. 14 (I, 104); I. h. 9 (I, 137); Toy. 27 (II, 59); Alt. II, a 3 (III, 104) Alt. II, a 4 (III, 104); Alt. II, C 1 (III, 105)

-**tuqda** O. 1 (I, 128); O. 6 (I, 128)

-**tuqında** I Ş 3 (I, 48)

-**u** O. 3 (I, 128); Tun III, c, d 4 (II, 95)

-**ur** Ir. 89 (II, 88)

-**çun** I D 11, II D 10 (I, 34)

-**zun** Ir. 35 (II, 79); Ir. 57 (II, 83); Ir. 72 (II, 85); Ir. 74 (II, 85); Ir. 92 (II, 89); HT. I, 6 (II, 108); HT. II, 6 (II, 109); HT. III, 7 (II, 110); HT. VII, 4 (II, 112)

boluy *varlık, mevcudiyet (?)*

-**ta** Ir. 29 (II, 78)

bolun *esir, tutsak* (bk. Kâş. B. I, 399) I. h. 5 (I, 136)

bor *bora, fırtına* (bk. Th. Turcica, 94, n.)

-**ça** I D 37 (I, 46); II D 27 (I, 62)

boşan- *kurtulmak, serbest olmak*

-**a** Ş. u. D 7 (I, 170)

-**alim** Ş. u. D 7 (I, 170)

bosañç *elem, keder* Ir. 80 (II, 86)

bosuşluy *kederli, elemli* Ir. 79 (II, 86)

boş *boş* Ir. 44 (II, 80)

boyla *rütbe, ünvan, has isim* T. 6. (I, 102)

boz *boz rengi* I D 32 (I, 44); I D 33 (I, 44); I D 37 (I, 46); I. h. 4 (I, 136); Ir. 81 (II, 86)

boz- *bozmak*

-**dim** II D 24 (I, 60); II D 25 (I, 60); II D 34 (I, 64); II D 37 (I, 66); II D 39 (I, 66)

-**dimiz** I D 31 (I, 44); I D 34 (I, 44)

- qunça** O. 9 (I, 130)
- bozayu** *buzagıt* Ir. 61 (II, 83)
- bozayula-** *buzagılamak, buzağı doğurmak*
-**çī** Ir. 61 (II, 83)
- böd** *taht*
-**kä** II D 2 (I, 60); II Ş 1 (I, 22); I C 11, II Ş 8 (I, 26)
- bögi** *hakım, akıllı, bilgili* (bk. Kâş. III, 173) T. 50 (I, 116); (**bö-
gü**) El. 7 (III, 180) (**bög[ü]**) T. 34 (I, 112)
- bök** *zaviye, köşe, bucak* (bk. Kâş. B. I, 333)
-**iñä** Ir. 14 (II, 75)
- böri** *kurt* I D 12, II D 11 (I, 34); Ir. 40 (II, 80); Be., d 2 (III, 73);
Alt. I, a 2 (III, 101)
-**kä** Ir. 40 (II, 80)
- bu** *bu* I C 1 (I, 22); I C 2 (I, 22); I C 4 (I, 24); I C 10 (I, 26);
I C 13 (I, 28); I C B (I, 54); I C D (I, 54); II Ş 13 (I, 58);
II D 35 (I, 66); II D 36 (I, 66); II C 14 (I, 72); T. 12 (I, 104);
T. 23 (I, 108); T. 32 (I, 110); T. 54 (I, 118); O. 5 (I, 128);
I. h. 22 (I, 139); Ir. 89 (II, 88); Ir. 101 (II, 90); Toyok, yap-
rak II, arkatar. 1 (II, 179); Toyok, arkatar. 1 (II, 180); Ba.
III, 2 (III, 63); Alt. I, a 3 (III, 101); Oy., b 4 (III, 158); A. y.
3 (III, 189)
-**nī** II Ş 15 (I, 58)
- budlluy** (?) Ir. 8 (II, 74)
- budun** *kavim, millet* I C 2, II Ş 2 (I, 22); I D 4, II D 5 (I, 30); I
D 9, II D 9 (I, 32); II D 20 (I, 40); II Ş 12 (I, 58); II D 2
(I, 60); II D 25 (I, 60); II D 35 (I, 66); II D 37 (I, 66); II D
38 (I, 66); II C 12 (I, 70); T. 8 (I, 102); T. 17 (I, 106); T.
43 (I, 114); T. 55 (I, 118); T. 56 (I, 118); T. 60 (I, 118); I.
h. 27 (I, 140); Ş. u. Ş 3 (I, 164); Ş. u. Ş 10 (I, 166); Ş. u.
D 6 (I, 170); Ş. u. D 7 (I, 170); Ş. u. C 10 (I, 178); Ir. 81
(II, 86); Alt. II, a 4 (III, 104); Ç. III, 3 (III, 118); Uy. III, a
3 (III, 114)
-**da** II D 21 (I, 42); I D 26 (I, 42); I Ş 12 (I, 52)
-**i** I C 6 (I, 24); I D 3, II D 4 (I, 30); I D 6, II D 6 (I, 30);

- I D 20, II D 17 (I, 38); II D 1 (I, 58); O. 11 (I, 130)
- imîn** II § 11 (I, 56); Ş. u. § 5 (I, 164)
- imqa** Alt. II, a 1 (III, 104); Oy., b 3 (III, 158)
- in** T. 42 (I, 114); T. 43 (I, 114)
- iña** Uy. III, b 3 (III, 144)
- qa** T. 56 (I, 118); I D 26 (I 42); Uy. Ta. 2 (III, 31)
- iy** I C 5 (I, 24); I C 10, II § 7 (I, 26); II § 8 (I, 26); I D 2, II D 3 (I, 28); I D 13, II D 12 (I, 34); I D 21 (I, 38); I D 27, II D 22 (I, 42); I D 28, II D 23 (I, 42); I D 29 (I, 42); I D 30, II D 24 (I, 44); I D 38 (I, 46); II § 9 (I, 56); II D 25 (I, 60); II D 39 (I, 66); Ş. u. D 1 (I, 168); Ş. u. D 2 (I, 168); Ş. u. c 9 (I, 176); Ş. u. B 3 (I, 180); Ş. u. B 4 (I, 180); Alt. II, a 3 (III, 104)
- im** I C 1 (I, 22); II D 16 (I, 38); I § 4 (I, 48); I § 11 (I, 52); II § 13 (I, 58); II D 29 (I, 62); T. 21 (I, 106); Ş. u. D 2 (I, 168); Ş. u. D 5 (I, 170); Mi. tar. I, b (III, 95); Ç. I, b 1 (III, 116); Uy. III, b 2 (III, 144); El. 6 (III, 180)
- ima** II § 12 (I, 58); II C 10 (I, 70); Ş. u. C 8 (I, 176); Uy. Ta. 1 (III, 31); U. K. 1 (III, 57); Be., C 2 (III, 72); Mi. tar. I, b (III, 95); Ç. VII, 2 (III, 121); El. 1 (III, 180)
- Türk** - I C 6, II § 5 (I, 24); I C 7, II § 5 (I, 24); I C 8, II § 6 (I, 26); I C 10, II § 8 (I, 26); I C 11, II § 8 (I, 26); I D 6, II D 7 (I, 32); I D 10 (I, 34); I D 11, II D 10 (I, 34); I D 22 (I, 38); I D 22, II D 19 (I, 40); I D 23 (I, 40); I D 25, II D 21 (I, 40); I D 27, II D 22 (I, 42); I § 7 (I, 50); II § 13 (I, 58); II D 30 (I, 62); II D 33 (I, 64); II D 38 (I, 66); II C 15 (I, 72); T. 1 (I, 100); T. 2 (I, 100); T. 3 (I, 100); T. 9 (I, 102); T. 18 (I, 106); T. 46 (I, 116); O. 2 (I, 128); O. 3 (I, 128); I. h. 6 (I, 136); Ş. u. § 8 (I, 166); Ş. u. Ş. 10 (I, 166)
- **-i** T. 22 (I, 108)
- **-iy** I D 10 (I, 34); I D 16, II D 14 (I, 36); I D 21, II D 18 (I, 38); I D 25 (I, 40); II D 36 (I, 66); T. 17 (I, 106); Ş. u. B 8 (I, 182)
- **-iñ** I D 1, II D 3 (I, 28)
- **-in** II C 15 (I, 72)
- **-qa** T. 54 (I, 118); I. h. 4 (I, 136)
- türk sir** - T. 3 (I, 100); T. 11 (I, 104); T. 60 (I, 118); T. 61 (I, 120)

- - -iy T. 62 (I, 120)
türk qara qamay - I D 9, II D 8 (I, 32)
Oyuz - I D 14, II D 12 (I, 34); I D 22 (I, 38); I D 28, II D 23 (I, 42); II D 33 (I, 64); II D 34 (I, 64)
tabyaç - I C 4 (I, 24); I C 5, II Ş 4 (I, 24); I D 6, II D 6 (I, 30); I D 14, II D 12 (I, 34); O. 9 (I, 130)
- -qa I D 7, II D 7 (I, 32)
Qırqız -i T. 28 (I, 110)
- -iy I D 20, II D 17 (I, 38); I D 35 (I, 46); II D 27 (I, 60)
İzgil - I Ş 3 (I, 48); I Ş 4 (I, 48)
Toquz Oyuz - I Ş 4 (I, 48); II D 35 (I, 64); T. 9 (I, 102)
- - -i I C 2 (I, 22)
Ädiz - I Ş 6 (I, 50)
Qitañ, Tatañi - I Ş 11 (I, 52); II D 39 (I, 66); II C 7 (I, 70)
qara - II D 41 (I, 68); Ş. u. Ş 12 (I, 166); Uy. III, b 2 (III, 144)
Altı Oguz -da Ba. I, 2 (III, 61)
Türgiş -iy I D 37 (I, 46); II D 27 (I, 62)
Qara Türgiş - I D 39 (I, 46); I D 38 (I, 46)
- - -iy I D 40 (I, 46)
Qarluq - I Ş 1 (I, 48); II D 29 (I, 62); II D 40 (I, 66);
- -iy II D 29 (I, 62)
Tañut -iy II D 24 (I, 60)
Az - I Ş 2 (I, 48); I Ş 3 (I, 48)
- -iy I D 19 (I, 38); I D 29, II D 24 (I, 42); II D 26 (I, 60)
Onoq - I D 19, II D 16 (I, 38)
- -i T. 30 (I, 110); T. 42 (I, 112)
Suydaq - I D 39 (I, 46); T. 46 (I, 116)
Tarduş - I D 17, II D 15 (I, 36)
- -iy I. h. 14 (I, 137)
Tarduş Tölis -qa Ş. u. D 7 (I, 170)
Çik - II D 26 (I, 60)
- -iy Ş. u. C 2 (I, 174)
- -qa Ş. u. C 2 (I, 174)

budunliý *kavimli, milletli*

- bägli** - I D 6 (I, 32)
- buyra** *erkek deve* Ir. 30 (II, 78)
- buyralıq** *erkek develik* Ir. 8 (II, 74)
- bul-** *bulmak*
- miş Ir. 47 (II, 81); Ir. 64 (II, 84)
- ti Ir. 35 (II, 79)
- tim T. 23 (I, 108)
- upan Ir. 47 (II, 81)
- bulya-** *karıştırmak*
- yin Ş. u. C 4 (I, 174)
- yu I. h. 11 (I, 137)
- bulyaq** *karışık, alt üst olmuş* T. 22 (I, 108)
- in I Ş 4 (I, 48); II D 29 (I, 62)
- bulit** *bulut* Ir. 81 (II, 86); Ir. 81 (II, 87)
- bulitliy** *bulutlu* Ir. 79 (II, 86)
- buluñ** *taraf, köşe* (bk. Kâş. III, 274) I D 2, II D 3 (I, 28);
-daqi I D 2, II D 3 (I, 28); II D 24 (I, 44); II Ş 9 (I, 56);
 II D 2 (I, 60); **(-taqi)** Ir. 42 (II, 80)
- iy O. 1 (I, 128)
- in Ir. 18 (II, 76)
- qa** Uy. II, 3 (III, 143)
- buluş-** *buluşmak*
- yali** Toyok, yaprak II, arkatar. 5 (II, 179)
- buñ** *mihnet, keder, elem* (bk. Kâş. III, 266, **muñ**) I C 3 (I, 22);
 Ba., III, 2 (III, 63); El. 3 (III, 180)
- a** U. k. 2 (III, 57); Be., a 2 (III, 71); Be., C 1 (III, 72); Ç.
 I, c (III, 116); Oz., a 1 (III, 163)
- da** Ç. VI, 5 (III, 120)
- i** T. 57 (I, 118); Ç. VI, 4 (III, 120)
- im** El. 2 (III, 180)
- uy** I C 8, II Ş 6 (I, 26)

- buñad-** *kederlenmek, müteessir olmak* (bk. Th. Turcica, s. 72)
-ip T. 26. (I, 108)
- buñça** *bunca, bu kadar* I C 4 (I, 24); I D 4, II D 5 (I, 30); I D 10, II D 9 (I, 32); I D 14 (I, 34); I Ş 9 (I, 50); I Ş D (I, 52); I C D (I, 54); II D 2 (I, 60); II D 33 (I, 64); II C 10 (I, 70); II C 12 (I, 70); II C 14 (I, 72); II C 15 (I, 72); II C B (I, 72); I. h. 12 (I, 137); I. h. 27 (I, 140); I. h. 28 (I, 140); Ş. u. C. b (I, 178); I. H. N. (II, 103)
- bunda** *burada, buraya* I C 10, II Ş 8 (I, 26); I C 11 (I, 26); I D 20, II D 17 (I, 38)
- buñsiz** *kesretle, mebzulen, fazlasile* (bk. Th. Turcica, s. 61-70) I C 5, II Ş 4 (I, 24); T. 48 (I, 116); Aç., b 3 (III, 134)
- buñsiz** *kedersiz, elemsiz, galesiz* (bk. Th. Turcica, s. 61-70) II Ş 14 (I, 58); II D 29 (I, 62); **(buñusuz)** Ba., II, 3 (III, 62) Ba., III, 2 (III, 63); Aç., b 2 (III, 134);
- **qıl-** *kedersiz eylemek, galesiz yapmak*
- **-dim** II Ş 12 (I, 58)
- buqa** *boğa* T. 6 (I, 102)
-li T. 5 (I, 100)
- buqarsi** *köstek, bukağı.*
-qa Ir. 37 (II, 79)
- burua** *yuru* (?) Ir. 103 (II, 91)
- buşyur-** *kışkırtmak* (?) (bk. Th. Inscr. s. 169, n. 73)
-miş I D 13, II D 12 (I, 34)
-ur I C 7, II Ş 5 (I, 24)
- butula-** *(deve) erkek yavru doğurmak*
-miş Ir. 8 (II, 74)
- buymul** *bir nevi terbiye kabul etmez hayırsız doğan*; (bk. Şeyh Süleyman, Çagatay lugatı) *boynu beyaz hayvan* (bk. Kâş. III, 132)
kök - **toyan** Ir. 98 (II, 90)
- buyruq** *buyruq, âmir, komutan* I C 1 (I, 22); II C 14 (I, 72); Ş. u. Ş 4 (I, 164)

-i I D 3, II D 4 (I, 30); I D 5, II D 6 (I, 30); F D 19, II D 16 (I, 38); I D 38 (I, 46)

ügä -i Su. 3 (I, 156)

bük *ağaçlık, ormanlık* (bk. Kâş. B. I, 333)

-li I D 4, II D 5 (I, 30); I D 8, II D 8 (I, 32)

bük- *doymak* (bk. Kâş. B. II, 18)

-mä Alt. I, a 1 (III, 101)

-mädi Uy. III, b 3 (III, 144)

-mädim Uy. Tu. 1 (III, 39); Uy. Tu. 2 (III, 39); Ba. III, 3 (III, 63); Ba. IV, 1 (III, 64); Be., a 1 (III, 71); Be. b (III, 71); Be., C 2 (III, 72); Be., C 3 (III, 72); Mi. tar. II, b (III, 96); Mi. tar. III, 2 (III, 97); Alt. II, a 1 (III, 104); Ç. II, 2 (III, 117); Ç. III, 2 (III, 118); Ç. IV, 2 (III, 119); Ç. IV, 3 (III, 119); Ç. IX, 1 (III, 122); Ç. IX, 2 (III, 122); Ç. IX, 3 (III, 122); Ç. X, 2 (III, 123); Ç. XI, 4 (III, 124); Uy. III, b 2 (III, 144); Uy. III, b 5 (III, 144); Uy. III, d 2 (III, 146); Oy., b 1 (III, 158); El. 9 (III, 180)

bükä *kahraman, cessur* (bk. Kâş. III, 172)

-si I. h. 17 (I, 138)

büntög *serseri* (bk. Th. Turcica, 58-59)

-i T. 57 (I, 118)

Ç

çab *şöhret, şan, şöhretli, şanlı, meşhur*. T. 7 (I, 102); I. h. 17 (I, 138); Uy. I, b 2 (III, 141)

çat *kuyu* (?) (bk. Kâş. III, 108)

-qa Baba (II, 164)

çäriğ *ordu, asker, çeri* (bk. Kâş. B. I, 338) I. h. 9 (I, 137); Ş. u. D 4 (I, 168); Ş. u. D 3 (I, 168)

çiyañ *fakir, yoksul* I C 10, II Ş 7 (I, 26); I D 29, II D 23 (I, 42); Ir. 45 (II, 80)

-iñ I D 16, II D 14 (I, 36)

- çından** *kokulu bir ağaç, sandal ağacı.* (bk. Kâş. B. I, 436) II C 11 (I, 70) (**çıntan**) Ir. 6 (II, 74)
- çıqan** *çin. ç(i(k))-kuan, ünvan.*
-i I Ş 13 (I, 52)
- çit** *kamış vesaireden yapılan kulübe ; cit, sınır* (bk. Kâş. B. I, 320) Ş. u. D 8 (I, 170) ; Uy. V (III, 147)
-imin Ş. u. C 2 (I, 174)
- çoraq** *çorak* (has isim mi ?)
-qa II C D (I, 68)
- çök** *Tanrıya karşı yapılan bir hitab.* (krş. Radl. IV, *hanların önünde tâzim*, Radl. III ; Verbitsky, *putlara libasyon yaparken çıkarılan nida*) Tu. II, 2 (III, 170)
- çöl** *çöl*
-gi T. 23. (I, 108)
- çölig** *çöllü* I D 4, II D 5 (I, 30)
- çulbu** *efsun, sihir* Toyok, yaprak I, arkatar. 5 (II, 178)
- çuq** ? (Kâş. III, 94 deki sözle birleştirilebilir mi ?)
-tin Ir. 35 (II, 79)

D

- dintar** *dinî ayin icra eden. Sog. Dendar. Mani dinine ait bir istilâh.* (bk. Le Coq, JRAS. 1911, s. 303, n. 33) Ir. 103 (II, 91)

Ä

- äb** *ev, oturlan yer, yurd, vatan* Ir. 14 (II, 75)
- **barq** *ev, bark*
- -inda Ş. u. D 12 (I, 172)
-dä II D 32 (I, 64)

- gärü T. 30 (I, 110)
-i Ş. u. C 7 (I, 176)
-ig -iy II D 32 (I, 64)
-imä Ş. u. C 5 (I, 176); Ş. u. B 4 (I, 180)
-imin Ş. u. C 6 (I, 176)
-imiz Uy. Ar. 3 (III, 35)
-imrü Ş. u. C 4 (I, 174)
-in I Ş 1 (I, 48); Ş. u. C 5 (I, 176); Ş. u. C 10 (I, 178)
-in (barq)-in II D 34 (I, 64); II D 37 (I, 66); Ş. u. D 2 (I, 168)
-iñä II Ş 14 (I, 58); I. h. 20 (I, 138); Ş. u. B 3 (I, 180)
-närü Ir. 8 (II, 74); Ir. 85 (II, 87)
ädgü -iñi kör- *iyi gün görmek*
ädgü -iñi -ti I. h. 3 (I, 136)
-intin Ir. 13 (II, 75)
-kä O. 10 (I, 130)
-rü II D 25 (I, 60)
- äblä- *evlendirmek*
-dim Su. 6 (I, 156)
- açın- *kerem kılmak, doyumluk vermek* (bk. Kâş. B. I, 199)
-dim Uy. Ar. 2 (III, 35)
- äçü apa *ced, ecdad*
-m -m I D 1, II D 3 (I, 28); I D 13, II D 12 (I, 34)
-miz -miz I D 19 (I, 38); O. 1 (I, 128)
- ädgü *iyi* I C 6, II Ş 4 (I, 24); I C 7, II Ş 5 (I, 24); I D 23 (I, 40);
II Ş 14 (I, 58); II D 39 (I, 66); II C 12 (I, 70); O. Üsttar.
6 (I, 130); Ir. 1 (II, 73); Ir. 3 (II, 73); Ir. 5 (II, 73); Ir. 9 (II,
74); Ir. 11 (II, 74); Ir. 12 (II, 74); Ir. 16 (II, 75); Ir. 22 (II,
76); Ir. 26 (II, 77); Ir. 28 (II, 77); Ir. 30 (II, 78); Ir. 32 (II,
78); Ir. 35 (II, 79); Ir. 39 (II, 79); Ir. 41 (II, 80); Ir. 43 (II,
80); Ir. 45 (II, 80); Ir. 46 (II, 81); Ir. 48 (II, 81); Ir. 49 (II,
81); Ir. 52 (II, 82); Ir. 54 (II, 82); Ir. 57 (II, 83); Ir. 60 (II,
83); Ir. 62 (II, 83); Ir. 64 (II, 84); Ir. 72 (II, 85); Ir. 76 (II,
86); Ir. 80 (II, 86); Ir. 82 (II, 87); Ir. 84 (II, 87); Ir. 86 (II,
87); Ir. 87 (II, 88); Ir. 89 (II, 88); Ir. 91 (II, 88); Ir. 92 (II,
89); Ir. 94 (II, 89); Ir. 96 (II, 89); Ir. 98 (II, 90); Ir. 100 (II,

- 90); Ir. 101 (II, 90); H T. X, 4 (II, 115); Be., C 5 (III, 72);
Mi. tar. I, b (III, 95), Ç. I, b 2 (III, 116); Aç., C 3 (III, 135);
I. h. 3 (I, 136)
- g I D 24, II D 20 (I, 40)
- gä Ç. III, 2 (III, 118)
- ñiz K. K. 1 (III, 89)
- si Ir. 42 (II, 80); Ir. 74 (II, 85); Ir. 91 (II, 89)
- ödgüti** *iyice* I C 2 (II, 22); T. 34 (I, 112); Ir. 29 (II, 78); Ir. 30 (II, 78); Ir. 19 (II, 76); Ir. 63 (II, 83)
- ödük** (veya **ödkü** = *iyi*) *ayak kabı, papuç* (?) (bk. Kâş. B. I, 68)
- ü Taş. (III, 175)
- üm El. 5 (III, 180)
- ög-** *kurban etmek* (?)
- äyin K. C., b 2 (III, 80)
- dim K. C., b 3 (III, 80)
- ir U. k. 3 (III, 57)
- ögiç** kız çocuğu için sevgi eseri olarak kullanılır. *Zeki kız* (bk. Kâş. B. I, 52)
- imä K. C. b, 1 (III, 80)
- ögin** *dam* (asıl manası : *sırt, omuz*)
- i Ir. 27 (II, 77)
- ögir-** *kuşatmak, çevirmek* (bk. Kâş. B. I, 178-9)
- ä I Ş 6 (I, 50), II D 31 (I, 62)
- ip I Ş 7 (I, 50); II D 2 (I, 60)
- ögit** *hizmetçi kadın* (bk. Kâş. B. I, 51) K. C. b, 1 (III, 80)
- ögmüç** *karı, zevce* (?) K. C. b, 1 (III, 80)
- ögrit-** (?) (*sarfetmek, harcamak* ?)
- äb Be., d 1 (III, 73)
- äbi T. 48 (I, 116)
- ökä** *abla, büyük kızkardeş* (bk. Kâş. B. I, 90)
- lärim I Ş 9 (I, 50)
- ökinlig** *ekinlik, ekilen* II Ş 11 (I, 58)

- äkinti** *ikinci* Ir. 103 (II, 91)
äküy (?)
 -ig Mi. tar. IV, 1 (III, 97)
ölgin *yolcu, misafir* (bk. Kâş. B. I, 31 ; Kâş. III, 28) K. C., a 3
 (III, 79)
ölig *el*
 -in I D 32 (I, 44) ; I D 38 (I, 46) ; Ir. 97 (II, 90)
 -intü Toyok, öntar. 6 (II, 180)
ölig *elli, (50)* I D 8 (I, 32) ; Ç. III, 3 (III, 118) ; II C 7 (I, 68) ;
 T. 44 (I, 114) ; Ş. u., Ş 4 (I, 164) ; Aç., C 3 (III, 135) ; El. 11
 (III, 180)
 -çü T. 42 (I, 114)
ölik *ehli olmıyan, yabani* Ir. 97 (II, 90)
ölt- *getirmek, iletmek*
 -i Ir. 12 (II, 74) ; Ir. 16 (II, 75)
ömgäk *emek, mihnet* (bk. Kâş. B. I, 110) I D 19, II D 16 (I, 38)
 -i Ir. 89 (II, 88)
 -im (**öm[gä]k**) Uy. III, d, 2 (III, 146)
 -sizin Or. III (II, 38)
ömgät- *emek çekdirmek, zahmet vermek, yormak* (bk. Kâş. B. I, 264)
 -mäñ II Ş 13 (I, 58)
ömig *meme, şifa* Ir. 36 (II, 79)
ömsi- *emmek istemek* (bk. Kâş. B. I, 278)
 -miş Ir. 40 (II, 80)
öñ (bk. **ön**)
öñilik *en ilk, en evvel* I Ş 4 (I, 48)
 -i I D 32 (I, 44) ; II D 30 (I, 62)
qñlä- *avlamak*
 - **mäñlä-** *avlanmak, gida aramak*
 -yü -yü Ir. 74 (II, 85)
ör *er, erkek, adam* I D 12, II D 11 (I, 34) ; I D 13 (I, 34) ; I D

- 31 (I, 44); I D 39 (I, 46); I D 40 (I, 46); II D 1 (I, 58); T. 25 (I, 108); T. 42 (I, 114); O. Üsttar. 6 (I, 130); Su. 7 (I, 156); Ş. u. D 4 (I, 168); Ş. u. D 10 (I, 172); Ş. u. D 11 (I, 172); Ş. u. D 12 (I, 172); Ş. u. C 1 (I, 174); Ş. u. C 2 (I, 174); Ş. u. C. 3 (I, 174); Ş. u. C 4 (I, 174); Ir. 9 (II, 74); Ir. 11 (II, 74); Ir. 17 (II, 75); Ir. 40 (II, 80); Ir. 43 (II, 80); Ir. 45 (II, 80); Ir. 52 (II, 82); Ir. 53 (II, 82); Ir. 71 (II, 85); Ir. 79 (II, 86); Ir. 84 (II, 87); Tun IV, 8 (II, 96); H T. V, 4 (II, 111); H T. IV, (II, 111); lh. A., a 3 (II, 121); Ta. I, 1 (II, 133); Toyok, yaprak II, arkatar. 9 (II, 179); Toyok, yaprak II, öntar. 11 (II, 179); Toyok, öntar. 3 (II, 180); Uy. Ar. 3 (III, 35); Uy. Ar. 4 (III, 35); Uy. Ar. 5 (III, 35); Ba. I, 1 (III, 61); Be. d 1 (III, 73); K. C., a 1 (III, 79); K. C., a 2 (III, 79); K. C., a 3 (III, 79); K. C., b 1 (III, 80); K. C., b 3 (III, 80); K. K. 5 (III, 90); Mi. tar. I, a (III, 95); Mi. tar. I, b (III, 95); Mi. tar. II, a (III, 96); Mi. tar. IV, 2 (III, 97); Alt. I, a 3 (III, 101); Alt. I, b 1 (III, 102); Alt. II, a 3 (III, 104); Alt. II, c 1 (III, 105); Alt. I, c 2 (III, 105); Ç. I, b 2 (III, 116); Ç. III, 1 (III, 118); Aç., c 1 (III, 135); Aç., c 3 (III, 135); Uy. II, 5 (III, 143); Uy. III, a 1 (III, 144); Uy. III, b 4 (III, 144); Uy. III, b 6 (III, 144); Uy. III, c 4 (III, 145); Oy. b 2 (III, 158); Oy. b 4 (III, 158); Oz. b (III, 163); El. 4 (III, 180); El. 5 (III, 180); El. 7 (III, 180); El. 11 (III, 180); A. y. 3 (III, 189); U. k. 3 (III, 57); Aç. d (III, 135)
- än** I D 11, II D 10 (I, 34); I D 34 (I, 44); I D 40 (I, 46); I Ş 9 (I, 50); II D 37 (I, 66); II C 11 (I, 70); Ta. IV (II, 136); Mi. tar. III, 1 (III, 96); El. 11 (III, 180); O. 5 (I, 128); O. 3 (I, 128)
- dä** Su. 9 (I, 156); Ba. II, 3 (III, 62)
- kä** Mi. B. yüzü 6 (II, 66)
- i** T. 23 (I, 108); I. h. 21 (I, 139); Ş. u. D 6 (I, 170)
- ig** I D 36 (I, 46); I Ş 2 (I, 48); I Ş 5 (I, 48); I Ş 6 (I, 50); I Ş 7 (I, 50); I Ş 8 (I, 50); U. k. 4 (III, 57); Alt. I, a 3 (III, 101); I. h. 15 (I, 138); Uy. III, b 6 (III, 144); Uy. III, c 2 (III, 145)
- im** H. T. V, 2 (II, 111); H T. IV (II, 111); K. C., a 1 (III, 79); K. C., a 2 (III, 79); Mi. tar. I, a (III, 95)
- imkä** Ç. II 3 (III, 117)
- imä** Ç. IV, 2 (III, 119)

-in I Ş 1 (I, 48); II C 7 (I, 68); Ş. u. c 1 (I, 174); Alt. II, b 1 (III, 105)

-lârim El 5 (III, 180)

är-

imek, olmak

-dükim K. K. 5 (III, 90)

-inç I D 3, II D 4 (I, 30); I D 5, II D 5 (I, 30); II D 6 (I, 30); II D 10 (I, 34); I D 11 (I, 34); I D 24, II D 20, (I, 40); I D 26 (I, 42); II D 35 (I, 64); K. K. 5 (III, 90) Uy. III, C 2 (III, 145)

-mâz Toyok, arkatar. 2 (II, 180)

-mâzün O. 3 (I, 128)

-miş I C 4, II Ş 3 (I, 24); I C 5, II Ş 4 (I, 24); I C 6 (I, 24); I C 7, II Ş 5 (I, 24); I D 2, II D 3 (I, 28); I D 3, II D 4 (I, 30); I D 4, II D 5 (I, 30); II D 6 (I, 30); I D 9, II D 9 (I, 32); I D 10 (I, 34); I D 12, II D 11 (I, 34); I D 14, II D 12 (I, 34); I D 23, II D 19 (I, 40); T. 6 (I, 102); T. 10 (I, 102); T. 13 (I, 104); T. 14 (I, 104); T. 16 (I, 104); T. 21 (I, 106); T. 23 (I, 108); T. 24 (I, 108); T. 29 (I, 110); T. 30 (I, 110); T. 47 (I, 116); T. 58 (I, 118); O. 3 (I, 128); O. 6 (I, 128); O. 7 (I, 128); O. 10 (I, 130); Ş. u. Ş 2 (I, 164); Ş. u. D 10 (I, 172); Ş. u. D 12 (I, 172); Ir. 9 (II, 74); Ir. 10 (II, 74); Ir. 60 (II, 83); I. h. 23 (I, 139) Ih. A., b 1 (II, 122); Toyok yaprak II, öntar. 9 (II, 179); Ba. III, 2 (III, 63); Alt. II, C 1 (III, 105); Ç. I, C (III, 116); Oy., b 4 (III, 158); Oz., c 3 (III, 164); El. 3 (III, 180); Ş. u. Ş. 2 (I, 164)

-täçi T. 55 (I, 118); T. 57 (I, 118); T. 60 (I, 118)

-ti II D 16 (I, 38); I D 20, II D 17 (I, 38); II D 18 (I, 38); I D 21 (I, 38); I D 22 (I, 38); II D 19 (I, 40); I D 39 (I, 46); I D 40 (I, 46); I Ş 2 (I, 48); I Ş 4 (I, 48); I Ş 7 (I, 50); I Ş 9 (I, 50); II D 25 (I, 60); II D 28 (I, 62); II D 29 (I, 62); II D 31 (I, 62); II D 32 (I, 64); II D 33 (I, 64); II D 34 (I, 64); II D 38 (I, 66); T. 1 (I, 100); T. 4 (I, 100); T. 5 (I, 100); T. 8 (I, 102); T. 19 (I, 106); T. 22 (I, 108); T. 31 (I, 110); T. 40 (I, 114); T. 43 (I, 114); T. 44 (I, 114); T. 51 (I, 116); T. 55 (I, 118); T. 59 (I, 118); T. 60 (I, 118); O. 3 (I, 128); O. 7 (I, 128); O. 9 (I, 130); O. 12 (I, 130); I. h. 6 (I, 136); I. h. 9 (I, 137); I. h. 17 (I, 138); Su. 5 (I, 156); Su. 6 (I, 156); K. K. 3 (III, 89); (-di) Ç. III, 2 (III, 118); Aç., b 2 (III, 134);

Aç., b 3 (III, 134); Aç., b 4 (I, 134); I. h. 4 (I, 136); Uy. III, a 3 (III, 144); Uy. III, d 1 (III, 146) [has isim de olabilir.]; Uy. IV, 3 (III, 147); Tu. III, 2 (III, 170)

-tig I C 9, II Ş 7 (I, 26)

-tigimä Alt. I, a 1 (III, 101)

-tigiz I Ş 9 (I, 50); I Ş 10 (I, 50); I C D (I, 54)

-tim I D 9, II D 9 (I, 32); I D 17 (I, 36); T. 5 (I, 100); T. 50 (I, 116); T. 53 (I, 118); T. 59 (I, 118); Su. 5 (I, 156); Uy. Ta. 2 (III, 31); (-dim) Ba. II, 3 (III, 62); (-dim) Aç., b 1 (III, 134); Uy. III, c 5 (III, 145); (-dim) Uy. III, d 1 (III, 146); Oz. b (III, 163); El. 2 (III, 180); (-dim) El. 5 (III, 180); (-dim) El. 7 (III, 180)

-timiz II D 32 (I, 64); T. 7 (I, 102); T. 8 (I, 102); T. 18 (I, 106); T. 27 (I, 110); O. 10 (I, 130); lh. A., b 4 (II, 122); Alt. I, b 2 (III, 102); T. 16 (I, 104)

-tiñiz Alt. I, a 2 (III, 101)

-sär I C 7, II Ş 5 (I, 24); I C 11 (I, 26); I C 13 (I, 28); I Ş 10 (I, 50); T. 10 (I, 102); T. 20 (I, 106); T. 21 (I, 106); T. 29 (I, 110); T. 32 (I, 110); T. 57 (I, 118); T. 59 (I, 118); Tun III, c, d 5 (II, 95); Toyok, yaprak I, öntar. 2 (II, 178); Toyok, yaprak I, arkatar. 7 (II, 179); Toyok, yaprak I, arkatar. 9 (II, 179)

-ür T. 21 (I, 106); Tun IV, 6 (II, 96)

-ikli T. 8 (I, 102); T. 13 (I, 104); (-iklig) Ir. 85 (II, 87); Ş. u. D 1 (I, 168); I Ş 1 (I, 48); II D 29 (I, 62)

är- bar- hür *serbest yaşamak* (bk. Th. Turcica, 63-64)

-miş -miş I D 23, II D 19 (I, 40); Ş. u. 2 (I, 164)

-ür -ur I Ş 1 (I, 48); II D 29 (I, 62)

ördäm *edep, terbiye, fazilet* (bk. Kâş. b. I, 107) Mi. tar. IV, 1 (III, 97); Alt. I, c 1 (III, 103); Alt. II, a 3 (III, 104); Alt. II, c. 1 (III, 105); Alt. II, c 2 (III, 105); Uy. III, b 6 (III, 144); Taş. (III, 175)

-çin Alt. I, b 1 (III, 102)

-i I. h. 4 (I, 136); Toy. 13 (II, 58); Toy. 1 (II, 57); Ba. I, 1 (III, 61); Aç., b 1 (III, 134); Uy. III, a 1 (III, 144)

-ig Alt. II, a 3 (III, 104)

- imçin** U. k. 3 (III, 57)
 -**im** Uy. Ar. 3 (III, 35); Be., d 1 (III, 73); K. C., a 1 (III, 79); K. C., a 3 (III, 79); K. C., b 1 (III, 80); K. K. 5 (III, 90); Mi. tar. IV, 1 (III, 97); Alt. I, 1 3 (III, 101); Alt. II, b 2 (III, 105); Ç. I, a 2 (III, 115); Ç. I, b 2 (III, 116)
 -**imä** Uy. Ar. 4 (III, 35)
 -**in** I. h. 7 (I, 136); I. h. 12 (I, 137); Uy. I, c 1 (III, 142); Uy. II, 2 (III, 143); Uy. III, b 4 (III, 144)
- ördömlig** *terbiyeli, faziletli, meharetli* Ir. 15 (II, 75); Alt. II, a 4 (III, 104)
 -**imä** Alt. I, a 1 (III, 101)
- örig** *becerikli, çalışkan* (bk. **erig er** Kâş. B. I, 71)
 -**çö** Uy. III, a 2 (III, 144)
 -**mä** (?) Or. III (II, 38)
- örig** *katı şey, çorak* (bk. Kâş. B. **irig** I, 71; bu takdirde kelimeyi **erig** diye yazmak daha yerindedir) I C 13 (I, 28)
- örklig** *kudretli, nüfuzlu, sözü geçer; mukadderat (örglig)* Uy. III, C 1 (III, 145); Toyok, yaprak II, arkatar. 12 (II, 179); Toyok, yaprak II, öntar. 8 (II, 179); lh. A., C 1 (II, 123); Alt. I, b 2 (III, 102); Ir. 102 (II, 90); II Ş 12 (I, 58); Ş. u. D 5 (I, 170); Ir. 17 (II, 75); (**örkli**) II D 14 (I, 36)
- örksiz** *kudretsiz, nüfuzsuz, kuvvetsiz* Toyok arkatar. 6 (II, 180)
- örimlig** (?) I. h. 21 (I, 139)
- örk** *kudret, nüfuz, sözü geçerlik* (bk. Kâş. B. I, 43) Alt. II, a 3 (III, 104)
 -**imä** Ba. I, 3 (III, 61)
- örtönü** *fevkalâde, son derece* II Ş 9 (I, 56); II Ş 10 (I, 56); II C 14 (I, 72); II C 15 (I, 72); (**örtöğü** ?) Mi. tar. I, a (III, 95)
- örtür-** *yapdırmak, oldurmak (är- fiilinin transitif şekli)* (bk. Kâş. B. I, 220)
 -**tim** II C 10 (I, 70)
 -**timiz** I Ş D (I, 52)
- ösön** *sağ* (bk. Kâş. B. I, 77)
 - **tüköl sağ sâlim** Ir. 21 (II, 76); Ir. 41 (II, 80); Ir. 63 (II, 84)

- äsri** *tekir renk, kaplan rengi, iki renkli* (bk. Kâş. B. I, 126) Ir. 6 (II, 74); Ir. 60 (II, 83); Ir. 61 (II, 83); Ir. 75 (II, 85)
- äş** *eş, arkadaş; zevce* Mi. tar. III, 1 (III, 96)
 -i T. 7 (I, 102); I. h. 17 (I, 138); I. h. 21 (I, 139)
 -im Uy. Ar. 1 (III, 35); U. k. 2 (III, 57); K. C., a 1 (III, 79);
 Mi. tar. II, b (III, 96); Ç. IV, 2 (III, 119); Ç. VI, (III, 120)
 -imä Be., c 5 (III, 72); Mi. tar. III, 2 (III, 96)
 -in I. h. 7 (I, 136); Alt. II, c 1 (III, 105)
 -inüz Aç., c 3 (III, 135)
- äş-** *sürüp gitmek* (bk. Kâş. B. I, 166)
 -ürmân Ir. 2 (II, 73)
- äşän-** *binmek, sürmek* (bk. şän-) (krş. Kâş. äş-; atliy äşdi I, 146)
 -tim K. C. a, 4 (III, 79)
- äşkä-** (?) *äşük*; hanlardan, beylerden birisi öldüğü zaman mezarı üstüne serilmek üzere gönderilen kumaş; bu kumaş sonra parçalanarak fakirlere dağıtılır. Bu kelimededen yapılmış fiil (?)
 -yü Mi. tar. III, 1 (III, 96)
- ät** *et*
 -i Aç. b, 2 (III, 134)
 -idä I Ş 11 (I, 52)
- äzinçü** *mütebaki, arkaya kalan* (bk. Kâş. B. I, 133)
 -mä Alt. I, a 3 (III, 101)

E

- eçi** *ağabey, büyük erkek kardeş; amca* (bk. Kâş. B. I, 87)
 -m I D 16, II D 14 (I, 36); I D 17 (I, 36); II D 15 (I, 36);
 II D 20 (I, 40); I D 31 (I, 44); I Ş 3 (I, 48); II Ş 9 (I, 55);
 II D 35 (I, 64); O. 4 (I, 128)
 -sin II D 18 (I, 38)
inili -li *küçük ve büyük kardeş tarafdarı* I D 6, II D 6
 (I, 32)

- eçin-** *kerem kılmak, doyumluk vermek* (bk. Kâş. B. I, 199 **açin-**; bk. **äçin-**)
-dim Uy. Ar. 2 (III, 35)
- eçü apa** *ced, ecdad* (bk. **äçü apa**)
-m -m I D 1, II D 3 (I, 28); I D 13, II D 12 (I, 34)
-miz **miz** I D 26, II D 22 (I, 42); I D 19 (I, 38); O. 1 (I, 128)
- el** *el, eyalet, vilayet, kavim* I C 4, II Ş 3 (I, 24); I C 8 (I, 26); I C 10, II Ş 8 (I, 26); I D 4, II D 5 (I, 30); I D 25, II D 21 (I, 40); II C 9 (I, 70); T. 55 (I, 118); T. 56 (I, 118); O. 1 (I, 128); O. 4 (I, 128); Ş. u. Ş 1 (I, 164); Ş. u. C 10 (I, 178); H. T. III, 2 (II, 110); K. C., b 5 (III, 80); Aç., a 1 (III, 133); Uy. I, C 1 (III, 142); Uy. III, b 6 (III, 144); Oz., C 1 (III, 164); Tu. III, 3 (III, 170); El. 6 (III, 180); El. 8 (III, 180); K. y. 6 (III, 193)
-gä Ç. I, a 2 (III, 115); Taş. (III, 175)
-i I Ş 3 (I, 48); Ş. u. Ş 2 (I, 164); Ir. 42 (II, 80)
-ig I D 3, II D 4 (I, 30); I D 9 (I, 32); I D 15 (I, 36); II D 36 (I, 66); Ir. 73 (II, 85); I. h. 6 (I, 136)
-im I D 9 (I, 32); Uy. Ar. 2 (III, 35); K. C., b 3 (III, 80); Mi. tar. I, a (III, 95); Mi. tar. II, b (III, 96); Alt. I, C 2 (III, 103); Ç. II, 3 (III, 117); T. 55 (I, 118); Ç. XI, 1 (III, 124); Oy., b 1 (III, 158); Oz. a, 3 (III, 163) El. 5 (III, 180); El. 6 (III, 180); El. 8 (III, 180); A. y. 2 (III, 189)
-imä Uy. Ta. 1 (III, 31); Be., C 3 (III, 72); Ç. VII, 3 (III, 121); El. 9 (III, 180)
-imdä H. T. V, 2 (II, 111)
-imkä Uy. Ta. 2 (III, 31); Uy. Tu. 2 (III, 39); Ba. III, 3 (III, 63); B. IV, 1 (III, 64); Alt. I, C¹ (III, 103); Ç. I, a 2 (III, 115); Ç. I, b 2 (III, 116); Ç. IV, 3 (III, 119); Uy. III, d 2 (III, 146); Oy., b 1 (III, 158)
-imiñ K. K. 2 (III, 89)
-imiz I D 22, II D 18 (I, 38)
-imtä Uy. Tu. 3 (III, 39); Alt. II, b 2 (III, 105)
-in 1, II D 3 (I, 28); I D 6, II D 7 (I, 32); I D 8, II D 8 (I, 32); I D 31 (I, 44); I D 36 (I, 46); I D 38 (I, 46); I Ş

- 6 (I, 50); II D 27 (I, 62); II D 28 (I, 62); II D 34 (I, 64); I. h. 22 (I, 139); Or. III (II, 38); **(-iñ)** Aç. d (III, 135); Uy. III, b 5 (III, 144); Oz., C 1 (III, 164)
- iñä** I D 23, II D 19 (I, 40); T. 1 (I, 100); T. 58 (I, 118); O. 4 (I, 128); Ş. u. Ş 4 (I, 164); Uy. III, b 4 (III, 144)
- iñin** I D 22, II D 19 (I, 40)
- iñiz** Aç., a 4 (III, 133)
- inmü** Alt. I, a 3 (III, 101)
- intä** I. h. 3 (III, 136)
- tä** I C 3 (I, 22); **(-dä)** Be., d 1 (III, 73); Uy. III, b 5 (III, 144)
- elät-** *iletmek*
- T. 32 (I, 110)
- elçi** *elçi, sefir, başbuğ*
-g K. K. 4 (III, 90)
-si Uy. Ta. 2 (III, 31)
- ellä-** *el sahibi eylemek, yurd sahibi kılmak*
-dük I D 6, II D 7 (I, 32)
- ellig** *el'li, el sahibi, yurd sahibi* I D 9, II D 8 (I, 32)
-dä I D 29, II D 24 (I, 42)
-ig I D 15, II D 13 (I, 36); I D 18 (I, 36)
- elsirä-** *elsiz kılmak, yurdsuz eylemek*
-miş I D 13 (I, 34)
- elsirät-** *elsiz kıldırmaq, yurdsuz eyletmek*
-dimiz I D 18 (I, 38)
-miş I D 15, II D 13 (I, 36)
- eltäbär** *vali, idare âmiri* I Ş D (I, 52); II D 37 (I, 66); II D 40 (I, 66); I. h. 21 (I, 139); Ş. u. yantar (I, 182)
-i (äldäbär) H. T. IX, 2 (II, 114)
-ig I Ş 3 (I, 48)
-lig II D 38 (I, 66)
- eñilk** *en ilk, en önce*
-i Ş. u. Ş 9 (I, 166)

- er-** *olmak, imek fiili (är- fiiline bk.)*
-inç T. 2 (I, 100); T. 3 (I, 100); T. 38 (I, 112); O. 10 (I, 130); I. h. 23 (I, 139)
-tim Ş. u. Ş. 8 (I, 166); Ş. u. D 3 (I, 168); Ş. u. C 6 II, 176)
-timiz T. 44 (I, 114); T. 45 (I, 114)
- erInç** *iyi yaşayış, nimet içinde ömür sürme (bk. Kâş. B. I, 132)*
-im Alt. II, a 4 (III, 104)
- eş** *eş, arkadaş (bk. äş)*
-i Ş. u. D 11 (I, 172)
-inä Ş. u. C 1 (I, 174)
-inkä Ta., I, 4 (II, 133)
- eşid-** *işitmek*
- I C 2 (I, 22); II Ş 1 (I, 22); II D 18 (I, 38)
-gil I C 1 (I, 22)
-gülük Toyok, arkatar. 2 (II, 180)
-in I C 10, II Ş 8 (I, 26); I D 22 (I, 38)
-ip I D 12 (I, 34); T. 12 (I, 104); T. 17 (I, 106); T. 22 (I, 108); T. 23 (I, 108); T. 30 (I, 110); T. 33 (I, 112); T. 35 (I, 112); T. 36 (I, 112) T. 42 (I, 114); Or. III (II, 37); Or. III (II, 38); (**eşit-**) K. y. 6 (III, 193)
-mädük II Ş 11 (I, 56)
-mäkinç K. y. 4 (III, 193)
-miştä Tun III, a 3 (II, 94)
-şiçimiz Ir. 103 (II, 91)
-ti Ir. 83 (II, 87); Ir. 93 (II, 89)
-ü T. 15 (I, 104)
- et-** *eylemek, yapmak, düzeltmek*
-miş O. 4 (I, 128); Ş. u. Ş i (I, 164); Ir. 73 (II, 85)

İ

- iç** *iç, dahil* Alt. I, a 3 (III, 101)
- *buyruq içindeki, saraydaki ümera* II C 14 (I, 72)

- i Ir. 27 (II, 77)
-in II Ş 14 (I, 58); I C 12 (I, 28)
-iñü Alt. I, b 3 (III, 102)
-indü Tu. III, 3 (III, 170)
-rä I⁷D 26, II D 21 (I, 42); T. 34 (I, 112); Ş. u. C 4 (I, 174);
Ir. 97 (II, 90)
- iç- *içmek*
-ipän Ir. 26 (II, 77)
- içgir- *itaat altına almak; (içeri) girdirmek* (bk. Kâş. B. I, 227)
-tim II D 25 (I, 60)
-ip Ş. u. Ş 7 (I, 166)
-müdim Ş. u. C. 4 (I, 174)
- içi *ağabey, büyük erkek kardeş* (bk. öçi) Ç. IV, 2 (III, 119)
-m Ba. II, 2 (III, 62); Be. a 2 (III, 71); Alt. I, b 1 (III, 102);
Ç. V, 2 (III, 119); Ç. VI, 2 (III, 120)
-mä Uy. III, a 1 (III, 144); Uy. III, c 3 (III, 145); Uy. III, d
1 (III, 146); Uy. III, d 2 (III, 146)
-miz Uy. III, a 2 (III, 144)
-mkä Ç. XI, 4 (III, 124)
-ñiz Aç. c 3 (III, 135)
-ñizkä Alt. I, c 3 (III, 103)
-sin I D 5 (I, 30)
- içik- *itaat etmek, teslim olmak* (bk. Kâş. B. I, 192)
- Ş. u. D 5 (I, 170)
-di T. 28 (I, 110); I D 38 (I, 46); II D 37 (I, 66); T. 2 (I,
100); Ş. u. D 7 (I, 170); Ş. u. C 10 (I, 178)
-diñ T. 3 (I, 100)
-dük T. 3 (I, 100)
-igmä II D 37 (I, 66)
-mädi Ş. u. B 5 (I, 180)
-miş I D 10, II D 9 (I, 32)
- içili *büyük kardeşli*
inili - *küçük kardeşli, büyük kardeşli* (bk. Th. Inscr. s.
142, n. 11) I D 6 (I, 32)

- içrâki** saraya mensub olanların bir rütbesi; ierdeki yani saraydaki I C 2, II Ő 2 (I, 22); I C 12 (I, 28); U. O. (III, 49); II Ő 14 (I, 58); II D 28 (I, 62); Be. a 2 (III, 71); (**içrâgi**) Tu. III, 1 (III, 170)
- iüy** (belki yer adı ?) Ő. u. C 5 (I, 176)
- idi** *sahib, efendi* I C 4 (I, 24); I D 3, II D 4 (I, 30); T. 11 (I, 104); T. 47 (I, 116); T. 60 (I, 118)
-si Ir. 101 (II, 90)
- **oqsız sahibsiz, teşkilâtsiz** I D 3, II D 4 (I, 30)
- idil** (?) Tu II, 3 (III, 170)
- idisiz** *sahibsiz, efendisiz* I D 19, I D 20, II D 17 (I, 38)
- idiş** *kadeh, bardak* (bk. Kâş. B. I, 61)
-in Ir. 62 (II, 83); Ir. 63 (II, 84)
-imtâ Ir. 63 (II, 83)
- igid** *yalan, hata* (Kâş. B. I, 51) I C 10, II Ő 8 (I, 26)
- igil** *çok* (bk. Kâş. B. ügil I, 74) Ő. u. D 2 (I, 163)
- igid-** *beslemek, büyütmek, doğrultmak, yetiştirmek* (bk. Kâş B. I, 213)
-äyin I D 28, II D 23 (I, 42); II D 35 (I, 66)
-i (**igit-** şeklinde) I D 16, II D 14 (I, 36); I. h. 25 (I, 139)
-i(t)im (**igit-** şeklinde) II D 38 (I, 66); I D 29, II D 23 (I, 42)
-miş I C 9, II Ő 6 (I, 26); I D 23, II D 19 (I, 40); II D 35 (I, 64)
-ü^t, T. 62 (I, 120)
-ür I C D (I, 54)
- iki** *iki, (2)* T. 4 (I, 100); T. 40 (I, 114); Ő. u. D 1 (I, 168); Ő. u. D 5 (I, 170); II D 21 (I, 42); I D 27 (I, 42); I D 36 (I, 46); I Ő 2 (I, 48); I Ő 8 (I, 50); I Ő 11 (I, 52); II D 1 (I, 58); II D 34 (I, 64); II D 38 (I, 66); II D 41 (I, 68); T. 10 (I, 102); T. 14 (I, 104); Ő. u. D 5 (I, 170); Ő. u. D 6 (I, 170); Ő. u. D 7 (I, 170); Ő. u. c 9 (I, 176); Ő. u. B 2 (I, 180); Ő. u. B 4 (I, 180); Or. III, (II, 38); Ir. 2 (II, 73); Ir. 37 (II, 79); Tun. IV, 10 (II, 96); Mi. tar. III, 1 (III, 96); Ç. IV, 1 (III, 119. Uy. II, 5 (III, 143)

- dä** Or. III (II, 38)
 -**n** I D 1 (I, 28); I D 2, II D 4 (I, 30); II D 32 (I, 64); O. 10 (I, 130)
 -**sin** I D 38 (I, 46)
- iki biñ** *ikibin*, (2000) T. 16 (I, 104); T. 18 (I, 106)
- iki ölig** *kırk iki*, (42) Ç. IX, (III, 122)
- ikinti** *ikinci* I D 33 (I, 44); I Ş 5 (I, 48); T. 39 (I, 114); Ş. u. Ş 9 (I, 166); Ş. u. D 7 (I, 170); Ş. u. B 4 (I, 180); Ş. u. B 7 (I, 182); Toyok, yaprak II, öntar. 10 (II, 179); Toyok, öntar. 2 (II, 180)
 (**ikindi**) II D 30 (I, 62); II C 1 (I, 68)
 -**sikä** Toyok, yaprak II, öntar. 1 (II, 179)
- iki otuz** *yirmi iki*, (22) II D 25 (I, 60)
- iki yegirmi** *oniki*, (12) I D 28, II D 23 (I, 42)
- ikiz** *ikiz*
 -**imä** Alt. II, a 4 (III, 104)
- ilät-** *götürmek, iletmek* (Kâş. B. I, 214)
 -**di** I D 23, II D 19 (I, 40); Alt. I, C 1 (III, 103); Alt. II, b 1 (III, 105)
 -**i** Alt. I, a 3 (III, 101)
- ilgik** (?)
 -**gi** I Ş 3 (I, 48)
- ilin-** *batmak, bulaşmak, ilişmek* (Kâş. B. I, 204)
 -**miş** Ir. 95 (II, 89)
- ilgärü** *ileri* I C 2 (I, 22); I C 3 (I, 22); I D 2 (I, 28); I D 8, II D 8 (I, 32); I D 12, II D 11 (I, 34); I D 17, II D 15 (I, 36); I D 21 (I, 38); II D 19 (I, 40); I D 28, II D 23 (I, 42); II Ş 11 (I, 56); II D 37 (I, 66); Ş. u. D 8 (I, 170); Or. III (II, 38)
- ilki** *ilki, birincisi* II D 32 (I, 64); II C 1 (I, 68)
- iñ** ? (bk. **yük**)
 -**iz** Alt. I, C 3 (III, 103)
- in-** *inmek*

- miş I D 12, II D 11 (I, 34)
 -timiz T. 26 (I, 108)
- inç *emin, mutmein* (bk. Kâş. III, 323) I D 32 (I, 44)
- inçä *böylece* (bk. **ança**) Toyok, yaprak II, arkatar. 9 (II, 179); Toyok, yaprak II, öntar. 11 (II, 179); Toyok, yaprak II, öntar. 4 (II, 179)
- inçäk (?) Toyok, yaprak II, arkatar. 2 (II, 179)
- in^g acaba in- fiilinden **ingän** yani *inen* olmasın (?)
 -in Alt. I, C 3 (III, 103)
- ingäk *inek* T. 15 (I, 104); Ir. 60 (II, 83)
- ingän *dişi deve* (bk. Kâş. I, 109)
 -i Ir. 8 (II, 74)
- ini *küçük kardeş* Uy. I, b 1 (III, 141)
 -läri Ta. I, 3 (II, 133); Ta. V, 3 (II, 137)
 -m II D 21 (I, 42); I D 26, II D 21 (I, 42); I D 27, II D 22 (I, 42); I D 30 (I, 44); I D 31 (I, 44); I Ş 10 (I, 50); I B 1 (I, 54); Su. 6 (I, 156); Be., a 2 (III, 71); Alt. I, b 1 (III, 101); Ç. VI, 2 (III, 120)
 -mä O. 11 (I, 130); Uy. III, d 2 (III, 146)
 -nizkâ Alt. I, c 3 (III, 103)
 -si I D 4 (I, 30); I D 5 (I, 30); II D 18 (I, 38); II D 40 (I, 66); O. 4 (I, 128); I. h. 24 (I, 139); lh. A. a 1 (II, 121); lh. A. b 1 (II, 122); Uy. I, b 1 (III, 141)
 -siñä Mi. 18 (II, 65)
- inilgü *küçük kardeşli* (?) (bk. Th. Inscr. s. 181, n. 98) II D 33 (I, 64); Alt. I, b 2 (III, 102)
- inili *küçük kardeşli* I D 6, II D 6 (I, 32)
 -g Alt. I, a (III, 101)
- iniyigün akrabalık ifade eden bir söz; tam manası malûm değil (bk. Th. Inscr. s. 165, n. 62)
 -im I C 1 II Ş 1 (I, 22); I Ş 11 (I, 52)
- intin (?) Ir. 13 (II, 75)

- in tiz** (?) Toy. 6 (II, 58)
- ir** *yer* (bk. *yer*)
-in Ş. u. D 7 (I, 170)
-intä Ş. u. D 11 (I, 172)
- ir** *er* (?)
-ig Aç. a, 1 (III, 133)
- ir-** (bk. *er-*)
-ti II C 15 (I, 72)
- irkäk** *erkek* Ir. 36 (II, 79); Ir. 61 (II, 83)
- irtür-** *vazgeçmek (ertür- oku)* (bk. Kâş. B. I, 220)
-ü I D 40 (I, 46)
- isigti** *darı* (?) I C 5, II Ş 3 (I, 24)
-sin II Ş 11 (I, 58)
- isrök** (oku : *esrük*) *sarhoş* (bk. Kâş. B. I, 105) Alt. II, a, 4 (III, 104)
- (i)stayişn** *Ac. stayış* Toyok, *arkatar.* 6 (II, 177)
- iş** (*äş*) *eş, arkadaş, müteffik* Ş. u. D 12 (I, 72)
- iş** *iş* Toy. 18 (II, 58)
-i Toy. 20 (II, 58)
-ig I D 8, II D 8 (I, 32); I D 9, II D 9 (I, 32); I D 10 (I, 32); II D 14 (I, 36); T. 52 (I, 116); O. 5 (I, 128); O. 6 (I, 128); O. 10 (I, 130); O. 11 (I, 130); Ş. u. D 5 (I, 170); Or. III (III, 39)
- işbara** *rütbe, ünvan*
-s Ş. u. C 2 (I, 174)
- it** *et* (?) Alt. I, a, 2 (III, 101)
- it-** *yapmak, tanzim etmek, eylemek, kılmak* (bk. Kâş. B. I, 171)
-änü I D 10, II D 9 (I, 32)
-är I. h. 9 (I, 137)
-äyin I D 39 (I, 46)
-di I D 16, II D 14 (I, 36); II C 15 (I, 72); Ş. u. D 4 (I, 168);
-dim I C 3 (I, 22); II Ş 9 (I, 56); II D 2 (I, 60); Ş. u. D 3

(I, 168); Ş. u. C b (I, 178)

-dimiz I D 21 (I, 38); I D 21, II D 18 (I, 38)

-güçi I Ş 13 (I, 52)

-i I D 1, II D 3 (I, 28); II Ş 12 (I, 58); I. h. 14 (I, 137)

-ip II D 17 (I, 38); I D 19 (I, 38); T. 43 (I, 114); Ta, I, 1 (II, 133)

-miş I D 3, II D 4 (I, 30); I D 11, II D 10 (I, 34); II D 12 (I, 34); I D 22, II D 18 (I, 38); II Ş 9 (I, 56); Toyok, yaprak I, öntar. 4 (II, 178)

itit- *yapdırmak*

-dim Ş. u. D 8 (I, 170); Ş. u. C 10 (I, 178)

itu it- yani it- = id- *göndermek* fiilindenmi ? Alt. I, a, 2 (III, 101)

iyü i- fiilindenmi ? *Bir nida* eki de olabilir (?) Alt. I, a, 3 (III, 101)

İ

agaç, nebat. (bk. Thomsen, Turcica, s. 78, n. 1; s. 89-92)

-da T. 4 (I, 100); Ş. u. D 10 (I, 172)

-qa T. 27 (I, 110)

-bar i (bk. Bang, Turcica, 288-89) T. 26 (I, 108)

İbar başi **İ** harfini baş diye okumaktadırlar. Bk. i maddesi. T. 26 (I, 108)

iça (aça) *akrabalık ifade eden bir söz* (?) (krş. Kâş. B. I, 86)

-lärim K. C. b, 2 (III, 80)

içyin- *kaybolmak, bozulmak* (bk. Kâş. B. I, 253)

-i O. 2 (I, 128)

-miş I D 13 (I, 34); O. 1 (I, 128); Ir. 34 (II, 78)

-u I D 6, II D 7 (I, 32)

-u id- *kaçup gitmek, bozulmak*

-i -miş O. 2 (I, 128)

-u -miş I D 6, II D 7 (I, 34)

- id-** *göndermek, terketmek, bırakmak*
-mañ El. 6 (III, 180)
-mayın II D 33 (I, 64)
-maz II D 25 (I, 60)
-miş I' D 7, II D 7 (I, 32); I D 6 (I, 32); Ş. u. D 10 (I, 172); T. 9 (I, 102); T. 34 (I, 112); O. 2 (I, 128); Ş. u. D 12 (172); Ş. u. c 4 (I, 174); Ir. 29 (II, 78)
-ip II D 35 (I, 64); I. h. 19 (I, 138)
-ti Toyok, öntar. 7 (II, 180)
- i(d)-** aynı mana
-sar I C 8, II Ş 6 (I, 26)
-ti I C 12 (I, 28); I D 7, II D 7 (I, 32); II Ş 14 (I, 58); Ş. u. Ş 6 (I, 164)
-tim II D 40 (I, 66); T. 33 (I, 112); T. 52 (I, 116); Ş. u. D 4 (I, 168); Ş. u. D 11 (I, 172); Ş. u. c 3 (I, 174) (it-) - im Ş. u. B 3 (I, 180)
-timiz I D 40 (I, 46); T. 42 (I, 114)
- ıduq** *mukaddes, kudsî, mübarek* (bk. Kâş, B. A. I, 65) I D 10, II D 10 (I, 34); I D 23 (I, 40); I Ş 1 (I, 48); II D 29 (I, 62); II D 35 (I, 64); T. 38 (I, 112); Ş. u. C 4 (I, 174); Kiremit (II, 161); Mi. Birinci tar. a (III, 95)
- ıduqluq** *kudsiyet, kader* Ir. 61 (II, 83)
- ıduqut** *Basmıl kavminin reisinin ünvanı* II D 25 (I, 60)
ıduq qut, Ş. u. ş 4 (I, 164) *Uygur hükümdarlarının ünvanı*
- ıyaç** *ağaç* II C 11 (I, 70); T. 25 (I, 108); Ir. 6 (II, 74); Ir. 87 (II, 88)
-qa Ir. 19 (II, 76)
- ıyar** *gayrı, başka, diğer* I D 29, II D 24 (I, 42); I C D (I, 54)
- ınayaru** *istikamette yahut bütün, kâmilin* (bk. Ramstedt, Zwei uigur. runeninschr. s. 47 deki not) Ş. u. Ş 10 (I, 166)
- ınanç** *bir ünvan, rütbe; inanılan, itimad edilen*
-i Uy. III, C, 5 (III, 145); Oz. C 1 (III, 164)
el -i *yurdun itimad edileni*
- ınançlıy** *ınançlı, şayanı itimad* Or. III (II, 38)

- iraq** *uzak, irak*. I C 5, II Ş 4 (I, 24); I C 7, II Ş 5 (I, 24) Baba. (II, 164)
- irq** *fal*. Ir. 89 (II, 88); Ir. 101 (II, 90)
- **bitig** *fal kitabı, falnâme*. Ir. 101 (II, 90)
- it** *it, köpek*; - **yil** *köpek yılı*. II C 10 (I, 70)
- iyu** *nida eki (?) veya iy- (id- ?) fiilindenmi ?* Ç. I, a, 1 (III, 115)

K

- kani** *bâkire* Toyok, öntar. 8 (II, 176); Toyok, arkatar. (II, 176); Toyok, arkatar. 5 (II, 177)
- käç-** *geçmek*
-**ä** I C 4, II Ş 3 (I, 24); I D 37 (I, 46); I D 39 (I, 46); II D 26 (I, 60); II D 27 (I, 62); T. 25 (I, 108); T. 38 (I, 112); T. 44 (I, 114); I. h. 16 (I, 138); Ş. u. D 4 (I, 168)
-**dim** II C D (I, 68); Ş. u. C 1 (I, 174)
-**dimiz** T. 35 (I, 112)
-**inkä** II C D (I, 68)
-**ip** II D 30 (I, 62); Ş. u. C 3 (I, 174)
- käçigsiz** *gecitsiz*
-**in** T. 35 (I, 112)
- käçür-** *geçirmek*
-**ü** Ş. u. C 12 (I, 178)
- kädim** *giyim, zırh* I. h. 4 (I, 136)
- kädimlig** *zırhlı, giyimli* I D 33 (I, 44); Ş. u. C 9 (I, 176)
- käglinç** (?) H. T. V, 3 (III, 111)
- käkük** *süksük kuşu* (bk. Kâş. II, 229) Ir. 35 (II, 79)
- käl-** *gelmek*
-**igmä** II D 31 (I, 62); T. 43 (I, 114)
-**iñ** Ş. u. D 2 (I, 168)

- ip I D 23, II D 19 (I, 40); I. h. 24 (I, 139); A. y. 1 (III, 189); A. y. 4 (III, 189)
- ipän I D 4, II D 5 (I, 30); I D 23 (I, 40)
- mädi T. 12 (I, 104); Ş. u. D 2 (I, 168); Ş. u. D 5 (I, 170)
- mädiñiz Uy. I, C 2 (III, 142)
- mäduk Ş. u. C 1 (I, 174)
- mäz II D 39 (I, 66); T. 22 (I, 108); T. 32 (I, 110)
- miş I Ş 7 (I, 50); Ir. 63 (II, 84); Mi. B. yüzü 3 (II, 65); Mi. B. yüzü 11 (II, 66); Ir. 8 (II, 74); Ir. 80 (II, 86); Ir. 90 (II, 88); Ir. 91 (II, 88)
- mişi T. 38 (I, 112)
- sär I Ş 11 (I, 52); Ir. 85 (II, 87)
- täçi T. 13 (I, 104)
- täçimiz T. 14 (I, 104)
- ti I D 28, II D 23 (I, 42); I D 37 (I, 46); I Ş 12 (I, 52); I Ş 13 (I, 52); II D 25 (I, 60); II D 27 (I, 62); II D 28 (I, 62); II D 32 (I, 64); II D 34 (I, 64); II D 35 (I, 66); II D 39 (I, 66); II D 41 (I, 68); II C 8 (I, 70); II C 11 (I, 70); T. 8 (I, 102); T. 15 (I, 104); T. 16 (I, 104); T. 17 (I, 106); T. 29 (I, 110); T. 33 (I, 112); T. 34 (I, 112); T. 39 (I, 114); T. 40 (I, 114); T. 43 (I, 114); T. 46 (I, 116); O. 9 (I, 130); I. h. 21 (I, 139); I. h. 26 (I, 139); Ş. u. D 3 (I, 168); Ş. u. D 6 (I, 170); Ş. u. D 10 (I, 172); Ş. u. C 1 (I, 174); Ş. u. C 2 (I, 174); Ş. u. C 3 (I, 174); Ş. u. C 9 (I, 176); Ş. u. B 1 (I, 180); Ş. u. B 4 (I, 180); Tun. IV, 3 (II, 96)
- tim Su. 1 (I, 156)
- timiz II D 17 (I, 38); T. 28 (I, 110); T. 37 (I, 112); T. 38 (I, 112); Tun. IV, 9 (II, 96)
- ir T. 32 (I, 110); O. 10 (I, 130); -ür Ş. u. D 6 (I, 170); Ir. 11 (II, 74); Ir. 12 (II, 74); Ir. 16 (II, 75); Ir. 46 (II, 81); Ir. 48 (II, 81); Ir. 51 (II, 81); Ir. 52 (II, 82); Ir. 86 (II, 87)

kälinün

gelin

-im I Ş 9 (I, 50)

kälür-

getirmek

-ir T. 53 (I, 118)

-miş Mi. 11 (II, 68); Ir. 61 (II, 83)

-ip II C 11 (I, 70); II C 12 (I, 70)

- ti I Ş 1 (I, 48); I Ş 12 (I, 52); I Ş D (I, 52); II C 11 (I, 70); T. 36 (I, 112); T. 48 (I, 116); Ş. u. C 3 (I, 174); Alt. I, C 1 (III, 103)
- tim I C 11 (I, 28); II Ş 14 (I, 58); II D 25 (I, 60); Ş. u. D 3 (I, 168); Ş. u. yantar. (I, 182); Alt. II, C 2 (III, 105)
- käm** *kim* I D 22, II D 19 (I, 40); Toy. 27 (II, 59)
-kä I D 9 (I, 32)
- känrän-** *hafif ses çıkarmak* (bk. Kâş. III, 295)
-ür Ir. 34 (II, 78)
- käntü** *kendi* I Ş 4 (I, 48); Ş. u. Ş 2 (I, 164); Ş. u. D 2 (I, 168); Ş. u. C 8 (I, 176); Toy. 13 (II, 58); Ir. 102 (II, 90) (**kändü**)
I D 23, II D 19 (I, 40)
- käräkü** *çadır* [Kâş. B. I, 447 Türkmenlerce *çadır* göçebelerce de *kışlık ev* diye izah ediyor]. Ir. 27 (II, 77)
- kärgäk** *gerek, lazım*, I Ş 10 (I, 50)
- bol- ölmek
- -miş I D 4, II D 4 (I, 30)
- -di I D 30 (I, 44)
- -ti I. h. 23 (I, 139)
- kärgäksiz** *lüzumundan fazla*. I Ş 12 (I, 52); II C 11 (I, 70)
- käs-** *kesmek*
-ipän Ir. 13 (II, 75)
- käyik** *av hayvanı; geyik* T. 8 (I, 102)
-i Alt. I, b 3 (III, 102)
- köz-** *girmek (içeri); oymak*. (bk. Kâş. II, 9)
-ü Ş. u. D 6 (I, 170)
- keş** *okluk, ok konulan şey, sadak* (bk. Kâş. III, 91)
- Oz., a 3 (III, 163)
-ig Uy. Tu. 2 (III, 39)
-igin El. 8 (III, 180)
-imä El. 1 (III, 180)

- Keşdim** (?) (Kâş. B. I, 485 de **kästäm** sözü ile alakası varmı ?)
-**dä** K. K. 5 (III, 90)
- keri** *geri, garb*. O. 11 (I, 130); (**kerü**) I. h. 16 (I, 138); (**kirü**) I D 2 (I, 28); Or. III (II, 38)
- ki** *arka, garb*
-**din** *arkada, garbda*
-**dintä** Ş. u. D 9 (I, 172)
-**n** *sonra, bundan sonra* Ir. 89 (II, 88)
- kiçä** *gece* Ş. u. D 1 (I, 168); Ir. 34 (II, 78)
yarın - *erken, geç* Ir. 1 (II, 73); Ir. 2 (II, 73)
- kiçig** *azıcık, küçük* I C 3 (I, 22); II Ş 3 (I, 24); II D 41 (I, 68); Ir. 103 (II, 91)
- kidiz** *keçe* (bk. Kâş. B. I, 366)
-**iğ** Ir. 50 (II, 81)
- ki[?]mük** (?) Ç. III, 2 (III, 118)
- kiñsür** *kıyam etmek*
-**tükin** I D 6 (I, 32)
- kir-** *girmek*
-**dim** Oz. a 1 (III, 163)
-**ip** I D 38 (I, 46); I. h. 23 (I, 139)
-**miş** Mi. 14 (II, 65); Ir. 97 (II, 90)
-**täçisän** II Ş 14 (I, 58)
-**ti** II D 38 (I, 66); Ş. u. Ş. 11 (I, 166); Ş. u. D 7 (I, 170); Ş. u. C 10 (I, 178)
-**tim** Ş. u. C 7 (I, 176); Alt. II, C 1 (III, 105)
-**ür** O. 12 (I, 130); Ir. 31 (II, 78)
- kisrä** *sonra* I C 5, II Ş 4 (I, 24); I D 4 (I, 30); I D 5 (I, 30); I D 29, II D 23 (I, 42); I D 34 (I, 44); I D 39 (I, 46); II Ş 14 (I, 58); II C 13 (I, 70); T. 6 (I, 102); O. 1 (I, 128); O. 2 (I, 128); I. h. 19 (I, 138); Ş. u. Ş. 10 (I, 166); Ş. u. Ş. 12 (I, 166); Or. III (II, 38); HT. V, 4 (II, 111)
- kiş** *kakım*
-**in** II Ş 11 (I, 58); II C 12 (I, 70)

- kişä-** *kösteklemek, köstek vurmak*
-miş Ir. 58 (II, 83)
- kişi** *kişi, insan, zevce* I C 6, II Ş 4 (I, 24); I C 7, II Ş 5 (I, 24); II Ş 6 (I, 26); I D 1, II D 3 (I, 28); I D 39 (I, 46); I Ş 10 (I, 52); II D 28 (I, 62); T. 10 (I, 102); T. 33 (I, 112); T. 60 (I, 118); I. h. 8 (I, 137); Toy. 23 (II, 58); Ir. 2 (II, 73); Ir. 3 (II, 73); Ir. 21 (II, 76); Ir. 84 (II, 87); Ir. 93 (II, 89); Tun. III, a 4 (II, 94); Tun. III, a 5 (II, 94); Ba. II, 2 (III, 62); K. K. 4 (III, 90); Oy., a 4 (III, 157)
-g I C 6, II Ş 4 (I, 24); T. 4 (I, 100)
-kä Ir. 82 (II, 87)
-lgü II D 41 (I, 68)
-mä Ç. VI, 3 (III, 120)
-sin I. h. 5 (I, 136); I. h. 22 (I, 139); Ir. 43 (II, 80); Ir. 44 (II, 80)
- kiyik** *av hayvanı, geyik (bk. köyik)* Ir. 21 (II, 76); Ir. 47 (II, 81); Ir. 68 (II, 84); Ir. 74 (II, 85); Ir. 92 (II, 89); Ir. 97 (II, 90); Ir. 96 (II, 89)
- kiwan** *Saturn yıldızı* Toy. 10 (II, 58)
- köbrügä** *davul*
-si II Ş 4 (I, 72)
- köçür-** *göçürmek*
-ü Ir. 51 (II, 81)
- kög** (?) (krş. Kâş. III, 96 ?) T. 32 (I, 110)
- kögür-** *yaymak, tevsî etmek*
-miş Mi. B. yüzü 6 (II, 66)
- kök** *gök, mavi* Toy. 5 (II, 57); Toy. 21 (II, 58)
- **täñri mavi sema** I D 1, II D 2 (I, 28)
- **-dä** El. 10 (III, 180)
- **buymul toyan boynu beyazlı, mavili doğan kuşu.** Ir. 98 (II, 90)
- kökmäk** *geyik cinsinden yabancı bir hayvan*
-ig Be., d 2 (III, 73)

köküzmäk (?) Mi. C 6 (II, 67)

kök täyän *gök sincap.*

-in II Ş 12 (I, 58); II C 12 (I, 70)

köl *göl*

-tä I D 34 (I, 44); I Ş 2 (I, 48); Ş. u. D 6 (I, 170); Ş. u. C 2 (I, 174); Ş. u. C 3 (I, 174); Ş. u. C 6 (I, 176)

-kä T. 15 (I, 104); Ir. 34 (II, 78)

köl- *bağlanmak, vurulmak*

-miş Ir. 38 (II, 79)

köñäk *kova, ibrik, matara* (bk. Kâş. B. I, 392) Ir. 87 (II, 88); Ir. 88 (II, 88)

köni *hased* II D 30 (I, 62); Tun. III, b 4 (II, 95)

köñül *gönül*

-i Or. III (II, 39)

-tä I Ş 11 (I, 52)

-täki I C 12 (I, 28); II Ş 14 (I, 58)

-ünçä T. 15 (I, 104); T. 32 (I, 110)'

köpük *köpük*

-ümin Ir. 31 (II, 78)

kör- *görmek; itaat etmek, tâbi olmak*

- T. 26 (I, 108); Ş. u. D 10 (I, 172); Ş. u. D 11 (I, 172)

-ä Uy. III, d 2 (III, 146)

-lig I D 6 (I, 32) (bk. kür)

-ligin II D 6 (I, 32) (bk. kür)

-mädim Su. 11 (I, 156)

-mädük II Ş 11 (I, 56)

-mädiñiz Aç., C 2 (III, 135)

-mäñ Ir. 33 (II, 78)

-mäz-täg I Ş 10 (I, 50)

-miş I D 8 (I, 32); Tun. III, a 4 (II, 94)

-täçi-sän II Ş 14 (I, 58)

-ti I D 19, II D 16 (I, 38); I D 30, II D 24 (I, 44); II D 2

- (I, 60) ; II D 39 (I, 66) ; I. h. 3 (I. 136) ; Ş. u. C 3 (I, 174)
 -tig O. 7 (I, 128)
 -tim T. 7 (I, 102) ; Su. 8 (I, 156)
 -u I C 11, II Ş 8 (I, 26) ; I C 12 (I, 28) ; II Ş 15 (I, 58) ;
 Tun III, a 3 (II, 94)
 -ügmä I C 11, II Ş 8 (I, 26)
 -üp I C 13 (I, 28)
 -üpän Ir. 25 (II, 77) ; Ir. 26 (II, 77)
 -ür II Ş 2 (I, 22) ; T. 1 (I, 100) ; I Ş 10 (I, 50)
- körgü** *itaat*
 -ñin I D 23, II D 19 (I, 40)
- körüg** *haberci* T. 8 (I, 102) ; T. 9 (I, 102) ; T. 29 (I, 110) ; T. 33
 (I, 112)
- körüklüg** *manzara, görünüş* Ir. 27 (II, 77) ; Ir. 99 (II, 90)
- körüş-** *görüştirmek, buluşmak, bir araya gelmek*
 -miş Ir. 22 (II, 76)
- kötür-** *götürmek, yükseltmek*
 -igmä II D 21 (I, 40)
 -miş I D 11, (I, 34) ; I D 25 (I, 40)
 -ti II D 10 (I, 34)
- köz** *göz*
 -dä I Ş 11 (I, 52) ; (-tä) Or. III (II, 39)
 -i I Ş 11 (I, 52) ; II D 2 (I, 60)
 -in II Ş 11 (I, 56)
 -üm I Ş 10 (I, 50)
- közäd-** *gözetmek*
 -ü I B 1 (I, 54)
- közlä-** *gözlemek, gözetlemek*
 -yür-män Ir. 99 (II, 90)
- közünç** *şöhret, şan, şeref.*
 -ümä Alt. I, a 3 (III, 101)
- közünük** *pencere*

- ki Ir. 27 (II, 77)
- kü *ses, şöhet, şan* I D 12 (I, 34); I. h. 12 (I, 137)
 -m Su. 4 (I, 156)
 -si I D 25, II D 20, II D 21 (I, 40); II D 22 (I, 42); II D 36 (I, 66)
- küç *güç* I D 12, II D 11 (I, 34); II D 32 (I, 64); II D 34 (I, 64);
 Alt. I, a 2 (III, 101); Uy. III, a 1 (III, 144)
 -i Be., d 1 (III, 73)
 -ig I D 8, II D 8 (I, 32); I D 9, II D 9 (I, 32); I D 10, II D 9 (I, 32) II D 14 (I, 36); I B 1 (I, 54); T. 52 (I, 116); O. 10 (I, 130); O. 11 (I, 130); Ş. u. D 5 (I, 170); Or. III (II, 39)
 -in O. 5 (I, 128)
 -iñä Ir. 25 (II, 77)
- küçlüg *güçlü* O. 12 (I, 130); Or. III (II, 38); Ir. 5 (II, 73); Ir. 32 (II, 78); Ir. 93 (II, 89)
- kük- (?)
 -di I. h. 4 (I, 136)
- külüg *meşhur, şöhetli (kü + lüg)* I D 4, II D 5 (I, 30); II D 1 (I, 58); O. Üsttar. 6 (I, 130)
- kümüş *gümüş* I C 5, II Ş 3 (I, 24); I Ş 12 (I, 52); II C 11 (I, 70); T. 48 (I, 116); Ta. V, 2 (II, 137)
 -ig Be. d 1 (III, 73)
 -in I C B (I, 54); II Ş 11 (I, 56)
- kün *gün, güneş* I C D (I, 54); II C 1 (I, 68); II C B (I, 72); T. 27 (I, 110); Ş. u. D 1 (I, 168); Ş. u. C 7 (I, 176); Ir. 39 (II, 79); Ir. 80 (II, 86); Tun. IV, 9 (II, 96); lh. A., a 2 (II, 121); Be., a 2 (III, 71); Mi. tar. I, a (III, 95); El. 10 (III, 180)
 -kä Ba. III, 3 (III, 63)
 -tä T. 46 (I, 116)
 -li *tünli geceli gündüzlü* II C D (I, 68)
 -lik Ş. u. D 9 (I, 172)
 - *batisi gün batısı*
 - *-qiña* I C 2, II Ş 2 (I, 22)
 - *-qdaqı* I Ş 12 (I, 52)

- -qıña II Ş 11 (I, 56); O. 2 (I, 128)
- -qa Or. III (II, 38)
- *toyusiq gün dogusu*
- -qa I C 2 (I, 22); I D 8, II D 8 (I, 32); Su. 4 (I, 156); Or. III (II, 38)
- -da I D 4, II D 5 (I, 30)
- -iña II Ş 11 (I, 56); O. 2 (I, 128)
- *ortusi gün ortası, cenup*
- -ñaru I C 2, II Ş 2 (I, 22)
- *ortu öğle vaktı* Ir. 36 (II, 79)

- kün** *kavim, halk*
- im Ş. u. D 1 (I, 168); Uy. Tu. 1 (III, 39)
- imä Be., C 2 (III, 72)

- kün** *cariye* I D 7, II D 7 (I, 32); I D 20, II D 17 (I, 38); II D 18 (I, 38); I D 24, II D 20 (I, 40); I Ş 9 (I, 50)
- im Ş. u. C 9 (I, 176)
- lig II D 18 (I, 38)

- künäd-** *cariye kılmak*
- miş I D 13 (I, 34)

- künäş** *güneş*
- kä Ir. 88 (II, 88)

- küntüz** *gündüz* I D 27, II D 22 (I, 42); T. 12 (I, 104); T. 52 (I, 116)

- küp** *küp, kap* Tun IV 10 (II, 96)

- kür** *müdhiş, sarsırlmaz* (bk. Kâş. B. I, 324)
- lig I D 6 (I, 32)
- ligin II D 6 (I, 32)

- küt-** *beklemek, gütmek*
- dim Ş. u. D 5 (I, 170)

- küz** *güz mevsimi*
- ta H. T. X, 3 (II, 115)
- ün Ş. u. D 8 (I, 170)

- küzäñü** *çan, zil; ayna*

-si Aç. C, 4 (III, 135)
(küzüñü) -sin Ir. 33 (II, 78)

küzkü

ayna
-m ayna (II, 171)
-si ayna (II, 171)

L

layzın

domuz II C 10 (I, 70); Ş. u. Ş 11 (I, 166)
(laqzın) lh. A. b 2 (II, 122)
- yıl *domuz yılı*, mezkûr yerler

lü

ejderha [(luu) Çin. long] O. Üsttar. 4 (I, 130)
(lüi) O. 12 (I, 130)

M

may

Ac. *ay, mah* Toy. 11 (II, 58)

maya

(?) *bir hayvan ismi* (krş. *baya* ?) Ir. 75 (II, 85)
-qa Ir. 74 (II, 85)

maña

banâ II Ş 2 (I, 22); I D 30, II D 24 (I, 44); II D 33 (I, 65);
II C 11 (I, 70); Toyok, arkatar. 3 (II, 180)

manastar

Ac. *günahlarım*. Toyok. öntar. 5 (II, 176)

manyumid

Ac. *tefekür, düşünce* Toyok, öntar. 1 (II, 176); Toyok, ar-
katar. 2-3 (II, 177)

manıstan

Ac. *saray*
-taqi Ir. 103 (II, 91)

mar

ustad, hoca, muallim
-ima Su. 7 (I, 155)
-imınça Su. 9 (I, 156)

män

ben I C 11 (I, 25); I D 27 (I, 42); II D 33 (I, 64); II D 36
(I, 66); II C 3 (I, 68); II C 9 (I, 70); II C B (I, 72); Su. 2

(I, 156); Su. 3 (I, 156); Ş. u. D 10 (I, 172); Ir. 1 (I, 73); Ir. 4 (II, 73); Ir. 5 (II, 73); Ir. 6 (II, 74); Ir. 12 (II, 75); Ir. 15 (II, 75); Ir. 30 (II, 78); Ir. 32 (II, 78); Ir. 68 (II, 84); Ir. 73 (II, 85); Ir. 78 (II, 86); Ir. 85 (II, 88); Ir. 93 (II, 89); Ir. 94 (II, 89); Ir. 96 (II, 8); Ir. 99 (II, 90); Toyok, yaprak II, öntar. 5 (II, 179); Toyok, yaprak II, arkatar. 10 (II, 179); Alt. I, C 1 (III, 103); Alt. II, a 1 (III, 104); Alt. II, a 3 (III, 104); Alt. II, C 1 (III, 105); Uy. III, b 3 (III, 144); Uy. III, b 4 (III, 144); Uy. III, d 1 (III, 145); Uy. III, d 2 (III, 146)
-iñ I C 11 (I, 23); II Ş 14 (I, 58); II D 23 (I, 62); Ş. u. D 12 (I, 172); Ş. u. C 9 (I, 176)

- māñ** *gıda, yiyecek*
-kâ Ir. 47 (II, 81)
-in Ir. 47 (II, 81)
- māñi** *neşe, saadet* Ir. 80 (II, 86)
- māñilä-** *eğlenmek, zevk almak, neşelenmek*
-yür Ir. 42 (II, 80)
-yür-män Ir. 1 (II, 73); Ir. 6 (II, 74); Ir. 79 (II, 86) Ir. 87 (II, 83)
- māñilig** *şen, mes'ud, mesrur* Ir. 9 (II, 74); Ir. 96 (II, 89)
- māñkü** *ebedî, daimî* (bk. bāñgü) K. y. 5 (III, 193)
- mīñ** *bin, (1000)* Ir. 48 (II, 81); Tun. III, a 4 (II, 94)
- mīn-** *binmek*
-miş Ir. 24 (II, 77)
- münçuq** *bonçuk, mücevher* (bk. Kâş. B. I, 475)
-uñ Toy. 3 (II, 57)
- müñlüy** *azab verici, kederli* Ir. 34 (II, 79)
- müçä** *düğün hediyesi*
-si Maş (I, 147)
- mügüz** *boynuz (?)* Mi. tar. III, 1 (III, 96)
- müñrä-** *böğürmek*
-yür män Ir. 93 (II, 89)

N

- nayid *Venüs Toy. 9 (II, 58)*
- nä *ne, nasıl, hangi I D 9, II D 9 (I, 32); II D 28 (I, 62); T. 14 (I, 104); T. 32 (I, 110); T. 39 (I, 114); T. 57 (I, 118); Toy. 18 (II, 58); Toyok, yaprak I, arkatar. 4 (II, 178)*
- näçük *nasıl Ir. 69 (II, 84)*
- nägüdü *nasıl, ne biçim Ir. 36 (II, 79)*
- näkä *neye, neden T. 38 (I, 112); T. 39 (I, 114)*
- nälük *neden Ir. 88 (II, 88)*
- nänçä *kaç, ne kadar II Ş 9 (I, 56)*
- nän *şey, nesne, hiç I C 3, II Ş 6 (I, 26); I D 26 (I, 42); T 56 (I, 118); Uy. V (III, 147)*
- nänñän *ne, her ne I C 11, II Ş 8 (I, 26)*
- nä tög *nasıl, ne gibi Ir. 27 (II, 77); Ir. 28 (II, 77)*
- nom *(dinî) ahkâm (bk. Kâş. III, 100)
-i Toyok, öntar. başı (II, 180)*

O

- o *o, bu Tun III a 6 (II, 94)*
- oba *kabile, aşiret, boy.
-si Ta. II, 3 (II, 134)*
- obut- *saklamak, gizlemek (bk. Kâş. B. I, 216; kelime abid- diye harekelenmiş)
-i T. 37 (I, 112)*
- odıur- *uyandırmak
-u Ir. 32 (II, 78)*
- oılan *oğul, evlâd, oğlan (ogul'un cemi (?) bk. Kâş. B. I, 74) Ir. 35 (II, 79); Ta. II, 1 (II, 134); Ta. IV (II, 136); Alt. II, b 1*

(III, 105); Aç., a 2 (III, 133); Aç., b 4 (III, 134)
 -im I C 1, II Ş 1 (I, 22); I Ş 11 (I, 52); Su. 9 (I, 156); Ir.
 101 (II, 90); Mi. tar. IV, 2 (III, 97); Ç. VI, 5 (III, 120)
 -ima Uy. Ta. 1 (III, 31); Ç. IV, 1 (III, 119); Uy. III, d 2
 (III, 146)
 -in Ir. 43 (II, 80)
 -iñizda I C D (I, 54)
 -ima U. Ka. 1 (III, 199)

oylit

oglan'ın cemi

-i I D 5, II D 5 (I, 30)

oyri

hırsız (bk. Kâş. B. I, 126) Ir. 24 (II, 77)

oyul

evlad, çocuk (qız oyul = kız evlad, kız çocuk; uri oyul = erkek evlad) Su. 11 (I, 156); Alt. I, b 3 (III, 102)

-i I D 1 (I, 28); I D 5, II D 6 (I, 30); II D 18 (I, 38); I Ş
 10 (I, 52); T. 44 (I, 114); T. 46 (I, 116); T. 47 (I, 116); O.
 4 (I, 128); I. h. 21 (I, 139); I. h. 26 (I, 139); Su. 2 (I, 156);
 Ir. 20 (II, 76); Ir. 21 (II, 76); Ir. 45 (II, 80); Ir. 68 (II, 84);
 Ir. 84 (II, 87); Ir. 89 (II, 88); Ta. II, 6 (II, 134); Ta. II, 7 (II,
 134); Ta. V, 2 (II, 137); Ba. III, 1 (III, 63); Ç. III, 2 (III, 118);
 Aç., a 2 (III, 133); Uy. I, b 1 (III, 141)

-im I Ş 13 (I, 52); II C 9 (I, 70); Su. 10 (I, 156); Uy. Tu.
 1 (III, 39); Be., a 1 (III, 71); Ç. I, a 1 (III, 115); Ç. VIII, 1
 (III, 122); Ç. X, 1 (III, 123); Uy. III, b 2 (III, 144); El. 12
 (III, 180)

-ima II Ş 10 (I, 56); O. 11 (I, 130); Ş. u. D 7 (I, 170); U. K.
 1 (III, 57)

-imin Su. 6 (I, 156)

-imqa Ba. III, 4 (III, 63); Alt. II, a 1 (III, 104); Ç. II, 2 (III,
 117)

-in I D 7, II D 7 (I, 32); I. h. 5 (I, 136); I. h. 13 (I, 137);
 I. h. 22 (I, 139); II D 24 (I, 60); II D 38 (I, 66); II C 3 (I,
 68); Ir. 3 (II, 73); Ir. 44 (II, 80); Ta. III, 2 (II, 135); Uy. II,
 5 (III, 143); Uy. III, b 6 (III, 144); Ş. u. B 3 (I, 180)

-iñ I D 24 (I, 40)

-iñin I D 20 (I, 40)

-iña I C 12 (I, 28); II Ş 15 (I, 58); Uy. III, b 5 (III, 144)

- inda I D 1, II D 3 (I, 28)
 -ları lh. A. b 2 (II, 122)
- oyurtlı (?) Ta. II, 8 (II, 134)
- oyuş *kabile, boy, soy*
 -im I C 1, II Ş 1 (I, 22)
- ol *o, bu ; te'kid eki, bizdeki fiil ve isim sonu -dır, -dir, -dur mukabili* (bk. Kâş. B. I, 37) I C 3, II Ş 2 (I, 22); I C 7, II Ş 6 (I, 26); I C 8, (I, 26); I C 13 (I, 28); I D 16, II D 14 (I, 36); I D 21, II D 18 (I, 38); I D 24, II D 20 (I, 40); II D 21 (I, 40); I D 32 (I, 44); I D 33 (I, 44); I D 34 (I, 44); I D 36 (I, 46); I D 33 (I, 46); I Ş 2 (I, 43); I Ş 4 (I, 43); I Ş 8 (I, 50); II D 25 (I, 60); II D 27 (I, 6); II D 38 (I, 66); T. 10 (I, 10); T. 12 (I, 104); T. 20 (I, 106); T. 22 (I, 103); T. 24 (I, 108); T. 27 (I, 110); T. 30 (I, 110); T. 33 (I, 112); T. 34 (I, 112); T. 35 (I, 112); T. 36 (I, 112); T. 42 (I, 114); T. 46 (I, 116); T. 47 (I, 116); O. 1 (I, 128); Ş. u. D 6 (I, 170); Ş. u. D 8 (I, 170); Toy. 6 (II, 53); Toy. 8 (II, 58); Toy. 9 (II, 58); Toy. 10 (II, 58); Toy. 11 (II, 58); Toy. 16 (II, 53); Toy. 22 (II, 58); Toy. 26 (I, 59); Ir. 1 (II, 73); Ir. 3 (I, 73); Ir. 5 (II, 73); Ir. 9 (II, 74); Ir. 11 (II, 74); Ir. 12 (II, 74); Ir. 13 (II, 75); Ir. 14 (II, 75); Ir. 16 (II, 75); Ir. 17 (II, 76); Ir. 22 (II, 76); Ir. 24 (II, 77); Ir. 26 (II, 77); Ir. 27 (II, 77); Ir. 28 (II, 77); Ir. 30 (II, 78); Ir. 32 (II, 78); Ir. 34 (II, 79); Ir. 35 (II, 79); Ir. 37 (II, 79); Ir. 38 (II, 79); Ir. 39 (II, 79); Ir. 41 (II, 80); Ir. 45 (II, 80); Ir. 46 (II, 81); Ir. 48 (II, 81); Ir. 49 (II, 81); Ir. 50 (II, 81); Ir. 52 (II, 82); Ir. 54 (II, 82); Ir. 55 (II, 82); Ir. 56 (II, 82); Ir. 57 (II, 83); Ir. 59 (II, 83); Ir. 60 (II, 83); Ir. 62 (II, 83); Ir. 64 (II, 84); Ir. 65 (II, 84); Ir. 68 (II, 84); Ir. 69 (II, 83); Ir. 70 (II, 82); Ir. 72 (II, 85); Ir. 76 (II, 86); Ir. 77 (II, 85); Ir. 79 (II, 85); Ir. 80 (II, 85); Ir. 82 (II, 87); Ir. 84 (II, 87); Ir. 87 (II, 83); Ir. 88 (II, 83); Ir. 91 (II, 83); Ir. 92 (II, 89); Ir. 94 (II, 89); Ir. 95 (II, 89); Ir. 96 (II, 89); Ir. 98 (II, 90); Ir. 100 (II, 90); Ir. 101 (II, 90); Ir. 102 (II, 90); Toy. öntar. başı (II, 180); Toyok, öntar. 6 (II, 180); K. K. 2 (III, 89); K. K. 5 (III, 90)
- olıt- *oturmak* (?)
- i Ta. III, 5 (II, 135)
- olur- *oturmak* (tahta çıkmak)

- T. 32 (I, 110)
 -yali T. 18 (I, 106)
 -iñ T. 31 (I, 110); T. 34 (I, 112)
 -ip I C 4 (I, 24); I C 8 (I, 25); I C 9, II § 7 (I, 26); I C D (I, 52); II D 2 (I, 60); II C B (I, 72); Ş. u. § 3 (I, 164); Ş. u. B 3 (I, 183)
 -ipan I D 1, II D 3 (I, 28); I D 16, II D 14 (I, 36); (**upan**) Ir. 1 (II, 73); Ir. 6 (II, 74); Ir. 41 (II, 83)
 -mädim I D 26, II D 21 (I, 42); I D 27, II D 22 (I, 42)
 -mati T. 52 (I, 116)
 -miş I D 1, II D 3 (I, 28); I D 5, II D 6 (I, 33); Ş. u. §. 2 (I, 164); Ş. u. §. 4 (I, 164); Ş. u. D 10 (I, 172)
 -sar I C 3 (I, 22); I C 8, II § 6 (I, 26)
 -sarim T. 12 (I, 104)
 -siqim T. 22 (I, 108)
 -taçisän I C 8, II § 6 (I, 26)
 -ti T. 9 (I, 102); (**-di**) T. 51 (I, 116); I. h. 14 (I, 137); I. h. 24 (I, 139); I D 16, II § 14 (I, 36)
 -tim I C 9 (I, 25); I C 1, II § 1 (I, 22); II D 15 (I, 36); I D 25 (I, 42) I B 1 (I, 54); II D 2 (I, 63); II C 9 (I, 70)
 -timiz T. 32 (I, 110)
 -tuqda I D 17, II D 14 (I, 35)
 -tuqim II D 35 (I, 66)
 -tuqima I D 27 (I, 42); II D 2 (I, 60); II § 9 (I, 56)
 -tuqında II § 9 (I, 56); II C 13 (I, 70)
 -uysiz Or. III (I, 38)
 -ur I D 3, II D 4 (I, 30); T. 7 (I, 102); T. 8 (I, 102); T. 62 (I, 120); Ir. 88 (II, 88); Ir. 95 (II, 89)

olurt-

oturmak

-di I D 26, II D 21 (I, 42)

on

on, (10) I § 7 (I, 50); T. 26 (I, 108); Su. 5 (I, 156); Ş. u. D 4 (I, 163); Ş. u. C 7 (I, 176); Or. III (II, 38); Be., d 1 (III, 73); K. K. 6 (III, 93); Alt. I, c 1 (III, 103); Alt. II, b 1 (III, 103); Aç., c 4 (III, 135); Uy. I, b 1 (III, 141); Uy. I, b 2 (III, 141)

- oñ-** *rengi solmak* (bk. Kâş. B. I, 175)
-up Ir. 25 (II, 77)
- on tümän** *yüzbin, (100.000)* T. 36 (I, 112)
- onunç** *onuncu* II C 10 (I, 70); Ş. u. B 2 (I, 180); H. T. VII, 1 (II, 112)
- opla-** *fırlamak*
-yu I D 32 (I, 44); I D 36 (I, 46); I Ş 2 (I, 48); I Ş 3 (I, 48); I Ş 4 (I, 48); I Ş 5 (I, 48); I. h. 10 (I, 137); I. h. 11 (I, 137); I. h. 15 (I, 138); I. h. 19 (I, 138); I. h. 23 (I, 139)
- opul-** *etrafını sarmak (?) ; çevirmek (?)*
-u I. h. 19 (I, 138); I. h. 23 (I, 139)
- oq** *te'kid eki*
- *tün* T. 42 (I, 114)
- ok** *ok*
-un *ur- ok atmak, ok isabet ettirmek* (bk. Th. Turcica, s. 28)
-un -*tî* I D 33 (I, 44); I D 36 (I, 46)
- oqi-** *çağırmaq, davet etmek*
-y^{li} II D 28 (I, 62)
- oqin** *hepsi, temamilen (oqi- çağırmaq, davet etmek'ten ?)* T. 16 (I, 104); *(oqun)* (?) Uy. Ar. 4 (III, 35)
- oqsiz** *teşkilâtsiz* I D 3, II D 4 (I, 30)
idi - *sahibsiz, teşkilâtsiz* I D 3, II D 4 (I, 30)
- ordu** *karargâh, hakanın oturduğu şehir, paytaht.* (bk. Kâş. B. I, 124) Ş. u. D 8 (I, 170); Ir. 41 (II, 80)
-y I Ş 8 (I, 50), I Ş 9 (I, 50)
-*siñaru* Ir. 51 (II, 81)
- ortu** *orta, yarı* (bk. Kâş. B. I, 124) Ir. 36 (II, 79); Ir. 74 (II, 85)
-*siñaru* I C 2, II Ş 2 (I, 22)
- ot** *ot, nebat.* Ir. 26 (II, 77); Ir. 82 (II, 87)
- ot** *ateş* I D 27, II D 22 (I, 42)
-*ça* I D 37 (I, 46); II D 27 (I, 62)

- otsuz** *otsuz, nebatsız* Ir. 68 (II, 84)
- otuz** *otuz, (30)* I Ş 2 (I, 48); II D 28 (I, 62); Tun. IV, 8 (II, 96); Ta. II, 1 (II, 134); Uy. III, C 2 (III, 145); Uy., b 2 (III, 158)
- otuz artuqı bir** *otuz bir, (31)* II D 28-29 (I, 62); II C 9 (I, 70)
- otuz artuqı üç** *otuz üç, (33)* II D 34 (I, 64)
- otuz artuqı säkiz** *otuz sekiz, (38)* II C 2 (I, 68)
- otuz artuqı toquz** *otuz dokuz, (39)* II C 2 (I, 68)
- otuz artuqı tört** *otuz dört, (34)* II D 38 (I, 66)
- oyma** *kumarcı* Ir. 43 (II, 80)
- oyug** *oyun, kumar* Ir. 43 (II, 80)
- oz-** *kurtulmak*
 -a I Ş 7 (I, 50); II D 31 (I, 62)
 -dı II D 28 (I, 62)
 -miş Ir. 18 (II, 76); Ir. 26 (II, 77); Ir. 61 (II, 83); Ir. 75 (II, 86)
 -upan Ir. 75 (II, 86)

Ö

- ö-** (veya ü-) *toplamak, yığmak, bir araya getirmek* (bk. Th. Inscr. s. 168, n. 71)
 -yür I C 5, II Ş 4 (I, 24)
 -mäzsän I C 8, II Ş 6 (I, 26)
- ö-** *hatırlamak*
 -pän Ir. 23 (II, 76)
- öbkälä-** *öfkelenmek*
 -pän Ir. 90 (II, 88)
- öçäş-** *kavgı etmek, yarış etmek* (bk. Kâş. B. I, 181)
 -mişlär Toyok, yaprak II, öntar. 2 (II, 179)
- öd** *zaman, vakit* I Ş 10 (I, 52); O. 12 (I, 130)
 -kä I C 1 (I, 22); I D 21, II D 18 (I, 38); I D 40 (I, 46)

- öd** *öd, safra*
-iñä II D 29 (I, 62)
- öd-** *nasihat etmek, öğüt vermek*
-mäñ Ir. 33 (II, 78)
- öd-** *anlamak*
-ükimin I. h. 28 (I, 140)
- ödür** *diger, başka, öbür Uy. III, b 6 (III, 144)*
- ödüş** (?)
-kä II C D (I, 63)
- ög** *anne*
-i Ir. 53 (II, 82)
-iñä Ir. 53 (II, 82)
-intä Ir. 89 (II, 88)
-üm I D 11, II D 10 (I, 34); I D 25, II D 21 (I, 40); I D 31 (I, 44); I Ş 9 (I, 50); Ir. 90 (II, 88); Alt. I, c 1 (II, 103); Alt. II, b 1 (III, 105); Ç. I, a 2 (III, 115)
- ög-** *öğmek, meth etmek*
-di II D 41 (I, 63)
-ügäli Toyok, yaprak II, arkatar. 8 (II, 179)
- ögä** *büyük anne (?) ; kaynana (?)*
-lärim I Ş 9 (I, 50)
- ögir-** *memnun olmak, mesrur olmak*
-ä Ir. 45 (II, 80); Ir. 47 (II, 81); Ir. 51 (II, 81); Ir. 75 (II, 86)
-är Ir. 22 (II, 76); Ir. 45 (II, 80); Ir. 54 (II, 82); Ir. 64 (II, 84); Ir. 93 (II, 90) (ögür-) -ip Uy. III, b 6 (III, 144)
- ögläş-** *meşveret etmek, danışmak*
-miş T. 2) (I, 106)
-ip T. 2) (I, 106)
- ögrünç** *sevinç, sürür Or. III (II, 37)*
-üñ Ir. 54 (II, 84)
- ögrünçülüg** *sevinçli, mesrur Ir. 85 (II, 87)*

- ögür** *tavla, sürü* (bk. Kâş. B. I, 54)
-iñä Ir. 86 (II, 87)
- ögüş** *çok* (bk. öküş) Mi. tar. III, 1 (III, 96)
- ögüş-** *aşınmak* (?)
-üpän Ir. 67 (II, 84)
- ök** *aynı, tıbkı* (bk. oq) T. 11 (I, 104); T. 6 (I, 102)
- ök** *anne* (bk. ög)
-üm Ul. Ku. 4 (III, 53)
- ök-** *toplamak, birikdirmek* (bk. Kâş. B. I, 163)
-tim II C 8 (I, 7)
-dim Ç. V, 2 (III, 119)
- ökül-** *toplanmak, yığılmak.* (bk. Kâş. B. I, 193)
-ür T. 32 (I, 110)
- ökün-** *pişman olmak, nâdim olmak* (bk. Kâş. B. I, 203)
- I D 23, II D 19 (I, 4)
(ökin-) -mädiñiz Aç., c 2 (III, 135)
-ip I D 40 (I, 46); II D 38 (I, 66)
- ökünç** *ögünme, medh* (bk. Kâş. B. I, 132)
-iñä Alt. I, c 2 (III, 103)
- öküş** *çok* I C 6, II Ş 5 (I, 24); I C 7, II Ş 6 (I, 26); I C 10, II Ş 7 (I, 26); II D 14 (I, 36); I D 29, II D 24 (I, 42); II D 31 (I, 62); T. 7 (I, 102); T. 39 (I, 114); T. 40 (I, 114); Ş. u. Ş. 12 (I, 166); Ir. 54 (II, 82); K. y. 6 (III, 193)
-i Ş. u. D 4 (I, 168)
-ig O. 7 (I, 128)
- öküz** *öküz*
-in El. 11 (III, 180)
-üg Ir. 37 (II, 79); Ir. 56 (II, 82)
- öl-** *ölmek*
-äsikig I C 7, II Ş 5 (I, 24)
-äsikiñ I C 6, II Ş 5 (I, 24)

- äsikiñin** I C 10, II Ş 8 (I, 26)
 -**gäy-män** Ir. 61 (II, 83)
 -**gäy-ol** Ir. 88 (II, 88)
 -**ip** I Ş D (I, 52)
 -**mäçi** Ş. u. D 5 (I, 170)
 -**mäz** Tun. III, a 1 (II, 94)
 -**miş** Ir. 87 (II, 88)
 -**täçi** I D 29, II D 23 (I, 42); I Ş 10 (I, 50); II D 31 (I, 62);
 II D 33 (I, 64)
 -**täçiçä** II D 2 (I, 60)
 -**täçisän** I C 8, II Ş 6 (I, 26)
 -**ti** I D 19, II D 16 (I, 38); I D 20, II D 17 (I, 38); I D 33
 (I, 44); I Ş 4 (I, 48); I Ş 6 (I, 50); I Ş 8 (I, 50); II D 37 (I,
 66); T. 3 (I, 100); T. 16 (I, 104); O. Üsttar. 7 (I, 130); Aç.,
 b 1 (III, 143); Uy. II, 5 (III, 143)
 -**tig** I C 6, II Ş 5 (I, 24); I C 7, II Ş 6 (I, 26)
 -**tim** Su. 8 (I, 156); H. T. X, 3 (II, 115); K. C., b 4 (III, 80);
 (-**dim**) Ç. XI, 3 (III, 124); (-**tim**) Tu. III, 3 (III, 170); (-**dim**)
 El. 3 (III, 180)
 -**tiñ** Ş. u. D 5 (I, 170)
 -**ügmä** II D 37 (I, 66); lh. A. c 2 (II, 123)
 -**ü** I C 9, II Ş 7 (I, 26); I D 27, II D 22 (I, 42); I D 28 (I, 42)
- ölüg** *ölü* lh. A. b 1 (II, 122); Aç., a 1 (III, 133)
 -**i** I Ş 9 (I, 50); I. h. 23 (I, 139)
 -**in** O. 11 (I, 130)
- ölügli** *ölümlü* I Ş 10 (I, 52)
- ölüm** *ölüm*
 -**dä** Ir. 18 (II, 76); Ir. 26 (II, 77)
 -**tä** Ir. 75 (II, 86)
- ölür-** *öldürmek*
 -**äyin** I D 10, II D 9 (I, 34)
 -**ip** II C 7 (I, 68); I. h. 5 (I, 136)
 -**mädim** Be., d 2 (III, 73)
 -**miş** I D 40 (I, 46); I Ş 1 (I, 48)

-**täçi** T. 10 (I, 102); T. 11 (I, 104); -**täçi-kök** T. 21 (I, 106);
T. 30 (I, 110)
-**ti** II C 9 (I, 70); T. 7 (I, 102); T. 42 (I, 114)
-**tim** II D 26 (I, 60); II D 27 (I, 62); II D 28 (I, 62); II D
29 (I, 62); II C 3 (I, 68); II C 1 (I, 68); II C 8 (I, 70); (-**dim**)
Be., d 2 (III, 73); Mi. tar. II, a (III, 96); (-**tim**) Oy., b 2 (III, 158)
(-**timiz**) I D 36 (I, 46); I D 38 (I, 46) I Ş 2 (I, 48); I Ş 7 (I,
50); T. 28 (I, 110)

ölüt- *öldürmek, ölüm vermek, öldürtmek*
-**miş** T. 3 (I, 100)

ömälä- *emeklemek*
-**yü** Ir. 7 (II, 85)

öñ *ön, şark, doğu*
-**dän** T. 29 (I, 110)
-**dänyän** T. 11 (I, 104)
-**din** Ş. u. Ş 6 (I, 164); Ş. u. C 11 (I, 178)
-**rä** I D 4, II D 5 (I, 30); II C 13 (I, 72); T. 7 (I, 102); T.
10 (I, 102); T. 14 (I, 104); T. 20 (I, 106); O. 2 (I, 128); Ş.
u. Ş 6 (I, 164); Ş. u. C 7 (I, 176)
-**räki** T. 17 (I, 106); T. 25 (I, 108); Toyok, öntar. 3 (II, 176)

öñ *güneşli*
- **yer güneşli yer** Ir. 25 (II, 77)

ön- (*ot*) *bitmek, fıskırmak; çıkmak, gitmek* (bk. Kâş. B. I, 169)
-**di** Ir. 82 (II, 87)
-**ti** I. h. 19 (I, 138)
-**tim** Mi. tar. II, a (III, 96)
-**miş** Ir. 97 (II, 90)
-**üp** Ir. 75 (II, 86)
-**üpän** Ir. 93 (II, 89)

öñi *ayrı, başka* Ir. 63 (II, 83)

öntür- *çikarmak, bitirmek* (nebat) (bk. Kâş. B. I, 225)
-**ü** T. 35 (I, 112)
tañ -**ü şafak atarken** T. 35 (I, 112)

- öñüş- *yırtmak, delmek, bölmek*
-üpän Ir. 68 (II, 84)
- öpgük *ibibik kuşu, çavuş kuşu.* (bk. Kâş. B. I, 110) Ir. 32 (II, 78)
- örgl- *saray yapmak, konak kurmak*
-pän Ş. u. C 10 (I, 178)
- örgin *saray, konak* Ş. u. D 8 (I, 170); Ş. u. D 9 (I, 172); Ş. u. B 6 (I, 182); Ir. 1 (II, 73)
-in Ş. u. C 10 (I, 188)
- örün *beyaz, ak* II Ş 11 (I, 56); T. 48 (I, 116); Ş. u. D 10 (I, 172); Ir. 6 (II, 74); Ir. 8 (II, 74); Ir. 30 (II, 78); Ir. 60 (II, 83); Ir. 61 (II, 83); Ta. V, 2 (II, 137)
- ört (ot) *ateş* (bk. Th. Turcica, 94)
-çä T. 40 (I, 114)
- örtän- *yanmak* (bk. Kâş. B. I, 251)
-miş Ir. 14 (II, 75)
- örünmäg *işık, beyazlık, nur ilahî (?)* Be. b. (III, 72)
- öt *nasihat, öğüt*
-in Ir. 90 (II, 88)
- öt (?) K. C. b, 5 (III, 80)
- ötlä- *nasihat etmek*
-dim O. 11 (I, 130)
- ötrü *ötürü, dolayı, sonra* T. 12 (I, 104); T. 16 (I, 104); Ş. u. C 5 (I, 176)
- ötüg *ariza* (bk. Kâş. B. I, 68); *dua*
-çi Tun III a 10 (II, 95)
-i II D 39 (I, 66)
-kä Ir. 29 (II, 78)
- ötün- *arzetmek, malumat vermek* (bk. Kâş. B. I, 193); *dua etmek*
- Ir. 29 (II, 78)
-çämin T. 15 (I, 104)
-miş O. 8 (I, 128)

-tim T. 12 (I, 104); T. 14 (I, 104); T. 25 (I, 108)
 -tük T. 15 (I, 104)
 -ür Ir. 83 (II, 87)

öz

öz, *kendi* II C 11 (I, 70); T. 34 (I, 112); Mi. tar. I, a (III, 95)
 -i I D 38 (I, 46); I. h. 21 (I, 139); I. h. 23 (I, 139); I D 20,
 II D 17 (I, 38); Toy. 17 (II, 58); Ir. 51 (II, 81); Ir. 85 (II, 87)
 -ikü Mi. 6 (II, 64)
 -in Ş. u. Ş 2 (I, 164); Ir. 70 (II, 85); Alt. I, a 3 (III, 101)
 -intä Toy. 23 (II, 58); Toy. 27 (II, 59); Ta., I, 4 (II, 133)
 -ük *Ayna* (II, 171)
 -üm I C 9 (I, 26); I D 17, II D 14 (I, 36); I D 27 (I, 42); I
 Ş 10 (I, 50); II Ş 9 (I, 56); II D 2 (I, 60); II D 34 (I, 64);
 II D 36 (I, 66); II B 7 (I, 72); T. 1 (I, 100); T. 6 (I, 102);
 T. 15 (I, 104); T. 17 (I, 106); T. 24 (I, 103); T. 52 (I, 116);
 T. 55 (I, 118); T. 56 (I, 118); T. 59 (I, 118); Or. III (II, 39);
 Ir. 13 (II, 75)
 -ümä II C 15 (I, 72)
 -ümin Ş. u. Ş 6 (I, 164); II D 21 (I, 40)
 -ün II Ş 14 (I, 58)
 -ün Ir. 72 (II, 85)
 -ünin Aç. c 3 (III, 135)
 -äçi T. 13 (I, 104)
 -inçä I D 3, II D 4 (I, 30); I D 30 (I, 44)

öz

iki dağ arasındaki dere ve çöresi Aç., a 4 (III, 133)
 -dä Ba., III, 4 (III, 63); El. 12 (III, 180)

özgä

diğer, başka Ta. II, 5 (II, 134)

özlük

şahsî, zatî, kendine ait II Ş 11 (I, 58); II C 12 (I, 70); Ir.
 25 (II, 77); Alt. I, a 3 (III, 101)
 -i I. h. 4 (I, 136); I. h. 15 (I, 138)

P

payarlı

seyyare; sogd. paxar
 -niñ Toy. 1 (II, 57)

- panç** Ac. *penç beş*, (5) Toyok, öntar. 9 (II, 176)
- paşık** Bu söz türkçe olmayıp Le Coq tarafından istifham ile *Hymnus* diye tercüme edilmektedir. (Bk. Köktür. Turf. 1053) Toyok, arkatar. 5 (II, 177)
- piçin** *maymun* (bk. biçin) H T. X, 1 (II, 115); Ta. II, 1 (II, 134)

Q

- qab-** *kapmak ; birleşmek* (bk. Kâş. B. II, 4)
-sar T. 12 (I, 104); Uy. III, a 2 (III, 144)
- qabaq-** *kızlık, bekâret* (metnin tercemesini buna göre düzeltiniz, bk. Kâş. B. I, 382)
-i Aç. b, 2 (III, 134)
- qabiş-** *kavuşmak, buluşmak*
-alim T. 20 (I, 106); Ş. u., D 11 (I, 172)
-ip T. 21 (I, 106); Ş. u., B 6 (I, 182)
- qaç-** *kaçmak*
-dim Ç. IV, 3 (III, 119)
-di O. 9 (I, 130)
- qaçin-** *kaçınmak*
-iñ T. 20 (I, 106); T. 21 (I, 106); T. 29 (I, 110)
- qaçış-** *kaçışmak*
-miş O. 1 (I, 128)
- qadaş** *hısım, akarba* (bk. Kâş. B. I, 369) Oz., c 2 (III, 164)
-im Uy. Tu. 1 (III, 39); K. C., a 3 (III, 79); Mi., tar. I, b (III, 95); Mi., tar. III, 1 (III, 96); Ç., I, a 1 (III, 115); Ç. I, a 2 (III, 115); Ç. I, b 2 (III, 116); Ç. VI, 4 (III, 120); Oz., a 1 (III, 163); El. 11 (III, 180)
-ima Be., C 2 (III, 72); Alt. II, a 1 (III, 104); El. 1 (III, 180)
-imqa Ç. V, 3 (III, 119); Ç. IX, 1 (III, 122); Ç. X, 2 (III, 123); Ç. XI, 4 (III, 124)
-larim Ç. IV, 2 (III, 119)

- qadın** *kayın, hısım* (bk. Kâş. B. I 403)
-imçin Ç. V, 2 (III, 119)
- qadir** *sarp, güçlü, müdhiş, şiddetli* (bk. Kâş. B. I, 364) Ç. VII, 1 (III, 121); Oy., b 2 (III, 158)
- qadiriq** *bükülen, çevrilen Ağırşak* (II, 158)
- qayan** *hakan, hükümdar* I C 1, II Ş 1 (I, 22); I C 3, II Ş 2 (I, 22); I C 9, II Ş 7 (I, 26); I D 1, II D 3 (I, 28); I D 3, II D 4 (I, 30); I D 4, II D 5 (I, 30); I D 5, II D 5 (I, 30) II D 6 (I, 30); I D 11, II D 10 (I, 34); I D 12, II D 11 (I, 34); I D 14, II D 12 (I, 34); II D 13 (I, 36); I D 16, II D 14 (I, 36); I D 17 (I, 36); II D 15 (I, 36); I D 18, II D 16 (I, 38); I D 20, II D 17 (I, 38); II D 20 (I, 40); I D 26, II D 21 (I, 42); I D 27 (I, 42); I D 30 (I, 44); I D 31 (I, 44); I D 37 (I, 46); I D 38 (I, 46); I Ş 3 (I, 48); I Ş 13 (I, 52); I B 1 (I, 54); II Ş 9 (I, 56); II D 1 (I, 58); II D 2 (I, 60); II D 27 (I, 62); II D 35 (I, 64); II D 36 (I, 66); II C 9 (I, 70); II C 10 (I, 70); II C 15 (I, 72); II C 13 (I, 70); II B 2 (I, 72); II B 6 (I, 72); II B 7 (I, 72); II C B (I, 72); T. 6 (I, 102); T. 7 (I, 102); T. 9 (I, 102); T. 18 (I, 106); T. 19 (I, 106); T. 20 (I, 106); T. 21 (I, 106); T. 26 (I, 108); T. 31 (I, 110); T. 34 (I, 112); T. 48 (I, 116); T. 51 (I, 116); T. 54 (I, 118); T. 58 (I, 118); T. 59 (I, 118); T. 60 (I, 118); T. 61 (I, 120); T. 62 (I, 120); O. 1 (I, 128); O. 4 (I, 128); I. h. 3 (I, 136); I. h. 24 (I, 139); Ş. u. Ş 1 (I, 164); Ş. u. Ş 5 (I, 164); Ş. u. Ş 12 (I, 166); Ş. u. B 3 (I, 180)
-**da** I C 11 (I, 28); I Ş 12 (I, 52); I Ş 13 (I, 52); II Ş 14 (I, 58); T. 29 (I, 110); O. 11 (I, 130)
-**yarı** T. 20 (I, 106); T. 29 (I, 110); T. 33 (I, 112)
-**i** I D 19, II D 16 (I, 38); I D 20, II D 17 (I, 38); T. 10 (I, 102); T. 19 (I, 106); T. 21 (I, 106); T. 29 (I, 110); T. 30 (I, 110); T. 33 (I, 112)
-**iy** I D 11, II D 10 (I, 34); I D 16, II D 13 (I, 36); I D 25, II D 20 (I, 40)
-**im** I D 9, II D 9 (I, 32); II D 41 (I, 68); T. 15 (I, 104); T. 30 (I, 110); O. Üsttar. 3 (I, 130)
-**ima** T. 12 (I, 104); T. 24 (I, 108)
-**imda** O. 12 (I, 130)

- imin T. 53 (I, 118)
 -mu T. 5 (I, 100)
 -in I D 7, II D 7 (I, 32); I D 35 (I, 46); I D 36 (I, 46); I D 38 (I, 46); II D 27 (I, 60); II D 27 (I, 62); II D 28 (I, 62); T. 41 (I, 114); O. 2 (I, 128)
 -iñ I C 12 (I, 28); O. 11 (I, 130)
 -iña I D 23, II D 19 (I, 40); I. h. 22 (I, 139)
 -iñda II Ş 13 (I, 58)
 -iñin I C 9, II Ş 6 (I, 26)
 -liy T. 56 (I, 118)
 -qa I D 7 (I, 32); I D 8, II D 8 (I, 32); I D 9, II D 9 (I, 32); II D 14 (I, 36); I D 16 (I, 36); I D 32 (I, 44); II Ş 9 (I, 56); II D 39 (I, 66); II C 14 (I, 72); T. 28 (I, 110); T. 45 (I, 114), T. 50 (I, 116); O. 10 (I, 130); O. 11 (I, 130)
- qayanla-** *hakanlamak, hakan sahibi kılmak*
 -duq I D 7, II D 7 (I, 32); O. 2 (I, 128)
- qayanliy** *hakanlı, hakan sahibi* I D 9, II D 9 (I, 32)
 -da II D 24 (I, 42)
 -iy I D 15, II D 13 (I, 36); I D 18 (I, 38)
- qayansira-** *hakansız olmak*
 -miş I D 13 (I, 34)
- qayansirat-** *hakansız eylemek, hakandan mahrum kılmak*
 -dimiz I D 18 (I, 38)
 -miş I D 15, II D 13 (I, 36)
- qayu** (?) Toyok, arkatar. başı (II, 180)
- qal-** *kalmak*
 - Ş. u. D 10 (I, 172)
 -alim lh. A., b 1 (II, 122)
 -daçi I Ş 9 (I, 50)
 -tim II D 14 (I, 36); (-dim) Ba. IV, 3 (III, 64)
 -ti I D 30 (I, 44); I Ş 2 (I, 48); Ir. 69 (II, 84)
 -madı T. 4 (I, 100); (-mati) Ş. u., D 3 (I, 168)
 -maduq Ş. u., D 1 (I, 168); Ir. 14 (II, 75)
 -mazun II D 16 (I, 38); I D 20, II D 17 (I, 38)

-miş Ş. u., B 9 (I, 182); Ir. 18 (II, 76); Ir. 25 (II, 77); Ir. 57 (II, 82); Ta. I, 2 (II, 133); Ta. II, 3 (II, 134); Ta. III, 4 (II, 135); Ta. IV (II, 136); Uy. III, b 5 (III, 144)

-mişi I C 9, II Ş 7 (I, 26); T. 4 (I, 100); Ş. u. Ş 3 (I, 164)

-sım (?) lh. A., b 1 (II, 122)

-ur T. 19 (I, 106); K. C., a 1 (III, 79)

qalı- *kalkmak*

-yu Ir. 53 (II, 82); Ir. 67 (II, 84)

qalın *kalın* T. 13 (I, 104)

qalın *çok, fazla* (bk. Kâş. B. I, 404)

qalıñsız *cihazsız, kalımsız* Su. 7 (I, 156)

qalisiz *kalmadan, derhal, hemen, durmadan* T. 30 (I, 110); T. 33 (I, 112)

qaltı *eğer, şayed, yani* Toy. 14 (II, 58); Toyok, yaprak II, arka-tar. 11 (II, 179)

qalyur- *hiddetlenmek, kızmak*

-ip O. 11 (I, 130)

qamay *hep, bütün, tamamen* I D 8, II D 8 (I, 32); (qamuq) O 9 (I, 130); Or. III (II, 37); Or. III (II, 38); (qamuy) Toy. 12 (II, 58); (qamiy) Ir. 39 (II, 79); Ir. 81 (II, 87); Ir. 97 (II, 90); (qamiy) Tun IV, 7 (II, 96); (qamay) Toyok, yaprak II, öntar. 12 (II, 179)

-da Toyok, yaprak II, öntar. 7 (II, 179)

-i I D 12, II D 11 (I, 34); I D 18 (I, 36)

qamaş- *sarsılmak, burkulmak*

-ti II D 30 (I, 62)

adaq - *ayağı burkulmak*

- -ti aynı yer

-(t)di I Ş 7 (I, 50)

qamaşuy *asî, kıyam eden, harekete getirilen* I Ş 3 (I, 48)

- qamil-** *yuvarlanmak, devrilmek*
-miş Ir. 17 (II, 75)
- qamiç** *kepçe, kaşık* (bk. Kâş. B. I, 359) Ir. 18 (II, 76)
- qamşa-** *kımıldamak, hareket etmek*
-yu Ir. 24 (II, 77); Ir. 38 (II, 79); Ir. 56 (II, 82); Ir. 58 (II, 83)
- qamuş** *kamış* Ir. 15 (II, 75); (**qamiş**) Ir. 57 (II, 82)
- kan** *kan*
-iñ I D 24 (I, 40)
-im T. 52 (I, 116)
-ta Ir. 36 (II, 79)
- qan** *han, rütbe veya derece itibarile qayan'dan aşağı olan han.*
- T. 2 (I, 100); O. 1 (I, 128); O. 12 (I, 130); O. Üsttar. 6 (I, 130); Su. 1 (I, 156); Ş. u. Ş 7 (I, 166); Ş. u. Ş 9 (I, 166); Ir. 41 (II, 80); Ir. 51 (II, 81); Ir. 97 (II, 90); *Kiremit* (II, 161); K. C., b 3 (III, 80); Uy. III, b 6 (III, 144); Tu. III, 1 (III, 170); El. 8 (III, 180)
-dayin T. 33 (I, 112)
-ya Be., d 1 (III, 73)
-i T. 28 (I, 110); Ş. u. D 11 (I, 172); Ş. u. B 3 (I, 180); K. K. 7 (III, 90)
-im Mi. tar. I, a (III, 95); Ç. I, a 2 (III, 115); Oz., a 3 (III, 163); El. 6 (III, 180); El. 9 (III, 180); A. y., 2 (III, 189); K. K. 2 (III, 89)
-ima Be., c 3 (III, 72)
-imqa Uy. III, d 2 (III, 146)
-in T. 2 (I, 100); T. 28 (I, 110)
-iña Ş. u. D 12 (I, 172); Ç. I, b 1 (III, 116)
-iñin T. 3 (I, 100)
-iñiz Oz., c 2 (III, 164)
-qa Uy. I, c 1 (III, 142); Su. 9 (I, 156); Alt. II, c 2 (III, 105)
- qañ** *baba* Baba (II, 164); Mi. tar. I, b (III, 95); Uy. III, d 1 (III, 146)
-i Ir. 54 (II, 82)
-im I D 11, II D 10 (I, 34); I D 12, II D 11 (I, 34); I D 14 (I, 34); I D 16, II D 13 (I, 36); I D 25, II D 20 (I, 40); I D

30 (I, 44); II Ş 8 (I, 56); II D 1 (I, 58); II C 10 (I, 70); II C 13 (I, 70); II B 6 (I, 72); II C 14 (I, 72); O. 5 (I, 128); O. 8 (I, 128); Ş. u. Ş 5 (I, 164); Ş. u. Ş 12 (I, 166); Ir. 90 (II, 88); Uy. I, a (III, 141); Ç. I, b 1 (I, 116); El. 7 (III, 180)
 -imiz I D 26 (I, 42)
 -in I D 5, II D 6 (I, 30); II D 18 (I, 38)
 -iña Ir. 53 (II, 82)
 -inta Ir. 89 (II, 88)

- qanat** *kanat*
 -ina Ir. 53 (II, 82)
- qanatli** *kanatlı* Ir. 4 (II, 73)
- qança** *nereye* Ir. 63 (II, 84)
- qandan** *nereden* I D 23, II D 19 (I, 40)
- qanyı** *prens (?)* Ir. 87 (II, 88); Ir. 88 (II, 88)
- qanı** *hani, nerede* I D 9, II D 9 (I, 32)
- qanlan-** *hanlanmak, han sahibi olmak*
 -di T. 2 (I, 100)
- qanlıq** *hanlık* Ir. 97 (II, 90)
- qañsız** *babasız* Ba. II, 1 (III, 61); Ba. IV, 3 (III, 64)
- qap-** *kapmak*
 -miş Ir. 66 (II, 84)
- qar** *kar* Ta. II, 4 (II, 134); T. II, 2 (II, 134)
 -iy I D 35 (I, 46); II D 27 (I, 60); T. 25 (I, 108)
- qara** *kara, siyah; avam* T. 52 (I, 116); Toy. 9 (II, 58); Toy. 30 (II, 59); Ir. 81 (II, 87); Aç., b 2 (III, 134); Aç., c 4 (III, 134)
 - *budun avam, halk* II D 41 (I, 68); Uy. III, b 2 (III, 144); El. 1 (III, 180); Ş. u. Ş 12 (I, 166)
 - *-im* El. 6 (III, 180); Ş. u. D 5 (I, 170)
 - *-ima* El. 1 (III, 180); Ç. VII, 2 (III, 121)
 - *yol tãñri kara yol tanrı* Ir. 73 (II, 85)
 - *öpgük karaçavuş kuşu* Ir. 32 (II, 78)
 - *quş kara kartal; tavşancıl* Ir. 4 (II, 73); Ir. 65 (II, 84);

- Ir. 78 (II, 86)
- *igil budun bütân avam halk*
 - - -iy Ş. u. D 2 (I, 168)
 - *qamay* I D 8, II D 8 (I, 32); - *qamiy* Ir. 97 (II, 90)
 - *kiş kara kakım*
 - *-in* II Ş 11 (I, 58); II C 12 (I, 70)
 - sın* O. 9 (I, 130)
- qaray** *göz bebeği* (Metindeki manası vazih değildir)
-*in* II D 37 (I, 66)
- qaramiy** *fena ruh* (?) (krş. III, 74 ?) Be. b. (III, 72)
- qaryan-** *beddua edilmek, ayıplanmak*
-*ur* Oz. C, 2 (III, 164)
- qaryu** Dağ tepelerinde üzerinde ateş yakılarak düşmanın geldiği haber verilen *ateş kulesi* (bk. Kâş. B. I, 426 ve Kâş. III, 183) T. 34 (I, 112); Ş. u., C 1 (I, 174)
-*y* T. 53 (I, 118)
- qarı** *yaşlı, ihtiyar, kocamış* T. 56 (I, 118); Ir. 56 (II, 82)
- qarı-** *ihtiyarlamak, kocamak*
-*p* I. h. 3 (I, 136)
- qarin** *karın*
-*i* Ir. 10 (II, 74)
- qarşi** *hasım, karşı*
-*sın* Ir. 29 (II, 78)
- qaş** *kaş*
-*i* I Ş 11 (I, 52)
- qaşuq** (?) Uy. V (III, 147)
- qat** *kat* Ir. 77 (II, 86)
-*iña* Ir. 14 (II, 75)
- qat-** *katmak, ilâve etmek*
-*dimiz* T. 35 (I, 112)
- qata** *defa, kerre* Uy. II, 4 (III, 143); Toyok, öntar. 3 (II, 180)

- qatı** *kattı, sert, kavî* Ş. u. D 6 (I, 170)
- qatıy** *kattı, sert* Ir. 100 (II, 90)
- qatıydi** *sağlamca, sıkıca, iyice* I C 2 (I, 22); I Ş 11 (I, 52); Ir. 19 (II, 76); Ir. 50 (II, 81)
- qatıylan-** *uğraşmak, cehdetmek, çalışmak* (Metinde iltihak etmek diye yapıdığımız tercemeyi düzeltiniz)
 - Su. 9 (I, 156)
 -yıl Be., a 1 (III, 71)
 -iñ El. 6 (III, 180)
- qatıl-** *katılmak, iltihak etmek*
 -tim Ş. u. Ş 7 (I, 166)
 -miş Ş. u., C 8 (I, 176)
- qatlan-** *katlanmak*
 - Mi. tar. I, b (III, 95)
- qatun** *kraliçe, hatun* I D 31 (I, 44); I Ş 9 (I, 50); T. 31 (I, 110); Ş. u. B 8 (I, 182); Ir. 55 (II, 82); Ir. 57 (II, 83); Ta. V (II, 137); Kiremit (II, 161); Ul. Ku. 2 (III, 53)
 -i Ta., I, 2 (II, 133); Ta. IV (II, 136)
 -iy I D 11, II D 10 (I, 34); I D 25, II D 21 (I, 40)
 -im Ul. Ku. 4 (III, 53)
 -in Ş. u. Ş 10 (I, 166)
- qaya** *kaya* Ir. 78 (II, 86); K. y. 1 (III, 193); K. y. 5 (III, 193)
 -y Ir. 59 (II, 83)
 -qa Ir. 75 (II, 85); Ir. 99 (II, 90)
- qayū** *hangi, her kim, nerede* Or. III (II, 38)
- qazyan-** *toplamak, birikdirmek, kazanmak*
 -duq T. 61 (I, 120); II D 33 (I, 64)
 -duqin T. 55 (I, 118)
 -dim I D 27, II D 22 (I, 42); II D 36 (I, 66); O. 12 (I, 130); Be., d 1 (III, 73); Uy. III, b 4 (III, 144); (-tim) Oy., a 4 (III, 157);
 -di I D 31 (I, 44); I. h. 16 (I, 138); I. h. 25 (I, 139)

- qım T. 55 (I, 118)
 -ip I D 16 (I, 36); I D 27, II D 22 (I, 42); II Ş 13 (I, 58); II D 34 (I, 64); II C 10 (I, 70)
 -masar T. 54 (I, 118); T. 55 (I, 118); T. 59 (I, 118)
 -matın II D 33 (I, 64)
 -miş I D 22, II D 18 (I, 38); I D 26, II D 22 (I, 42)
 -u II Ş 12 (I, 58); II C 10 (I, 70); I. H. N. (II, 103); Aç., a 4 (III, 133)
 -urmän I D 9 (I, 32)
- qazyanç** *kazanç*
 -qa Ir. 45 (II, 80)
- qid-** *ilerletmek*
 -maz I C 6, II Ş 4 (I, 24)
 -timiz (qi[d]-) I Ş 8 (I, 50)
- qil-** *kılmak, eylemek*
 -dim I C 10, II Ş 7 (I, 26); I D 29 (I, 42); II D 24 (I, 42); I D 29 (I, 42); I D 30, II D 24 (I, 44); II Ş 9 (I, 56); II Ş 12 (I, 58); II C 4 (I, 68); O. Üsttar. 2 (I, 130); (-tim) Ş. u. D 4 (I, 168)
 -di II D 7 (I, 32); II D 14 (I, 36); Ba. II, 2 (III, 62)
 -diy II D 20 (I, 40)
 -ip O. 10 (I, 130)
 -madim I D 27, II D 22 (I, 42); II D 36 (I, 66); Ş. u. D 2 (I, 168)
 -madiñ Alt. I, a 3 (III, 101)
 -miş I D 2 (I, 28); I D 15, II D 13 (I, 36); Ş. u. B 4 (I, 180)
 -u II C 7 (I, 68)
- qiliç** *kılıç* Mi. B. yüzü 10 (II, 66); Mi. B. yüzü 11 (II, 66)
 -in Ir. 13 (II, 75)
- qiliçla-** *kılıçlamak, kılıç çalmak*
 -di I Ş 5 (I, 48)
- qilin-** *yapılmak, vucuda gelmek* (bk. Kâş. II, 123)
 -dim T. 1 (I, 100); O. 4 (I, 128)
 -duqda I D 1 (I, 28)

- maduq** I D 5, II D 6 (I, 30)
 -**miş** I D 1 (I, 28)
 -**u** El. 4 (III, 180)
- qilinç** *huy, ahlak* Ş. u. Ş 12 (I, 166)
- qilinçliy** *huylu, ahlaklı* Toyok, yaprak I, arkatar. 3 (II, 178)
- qiryiyliy** *kırkılan, kırpılan* II Ş 11 (I, 56)
- qıraq** *kırk, (40)* I D 15 (I, 36) ; Ç. IV, 3 (III, 119)
- qıraq artuqi yeti** *kırk yedi ; (47)* I D 15, II D 13 (I, 36) ; I Ş D (I, 52)
- qıs-** *kısmak* (bk. Kâş. II, 10)
 -**ayin** T. 5 (I, 100)
 -**alim** T. 11 (I, 104) ; T. 21 (I, 106)
 -**di** O. 3 (I, 128)
 -**dim** T. 6 (I, 102)
 -**miş** O. 1 (I, 128)
- qısalat-** *kısaltmak, kısmak* (?)
 -**a** II D 37 (I, 66)
- qışya** *kısa* (?) (bk. Kâş. II, 11) I. h. 23, (II, 11)
- qış-** *eylemek, yapmak* (?)
yoq - *yok eylemek*
 - **-dim** II D 25 (I, 60)
 - **-dimiz** I D 32 (I, 44) ; I D 34 (I, 44)
- qış** *kış*
 -**in** II C 2 (I, 68)
- qışla-** *kışlamak, kışı geçirmek*
 -**dim** Ş. u. D 7 (I, 170)
 -**duqda** II D 31 (I, 64)
 -**p** I Ş 8 (I, 50)
- qışlay** *kışlak*
 -**im** Ir. 79 (II, 86) ; Ir. 87 (II, 88)
- qiyin** *ceza, tenbih, tevbih* Ş. u. D 2 (I, 168)
 -**iy** T. 32 (I, 110)

- qiz** *kız* I D 7, II D 7 (I, 32); I D 24 (I, 40); T. 48 (I, 116); Ş. u. B 3 (I, 180); Ç. X, 1 (III, 123)
 -iy Toyok, öntar. 6 (II, 180)
 -im Su. 6 (I, 156)
 -ima Ç., IV, 1 (III, 119)
 -imin II Ş 9 (I, 56); Su. 7 (I, 156)
 -in II Ş 10 (I, 56); Ş. u. D 3 (I, 168); Ş. u. B 4 (I, 180)
 -iñ Ç., IV, 2 (III, 119)
- qiz-** *kızmak*
 -ip T. 40 (I, 114)
- qizil** *kızıl, kırmızı* T. 52 (I, 116); Toy. 15 (II, 58);
 Ir. 78 (II, 86)
- qo-** *komak, koymak*
 -tim Ş. u. C 6 (I, 176)
- qobi** *boş, tükenmiş* Ir. 55 (II, 82)
- qobrat-** *toplanmak, toplatmak*
 -dim (Metni buna göre düzeltiniz) I C 10, II Ş 7 (I, 26)
 -i Ş. u. Ş 5 (I, 164)
 -miş I D 12, II D 11 (I, 34)
- qod-** *koymak, bırakmak, terketmek*
 -ip T. 2 (I, 100); T. 3 (I, 100); Ş. u. D 2 (I, 168)
 -upan Ir. 63 (II, 83)
 -maduq Ir. 14 (II, 75)
 -ti (qo[d]-) II C 12 (I, 70)
 -tim (qo[d]-) Ş. u. D 2 (I, 168)
- qodi** *alt, aşağı* II D 37 (I, 66); T. 27 (I, 110); Ş. u. D 4 (I, 168);
 Ir. 77 (II, 86)
- qodi tabişyan** *ada tavşanı* Ir. 66 (II, 84)
- qoyu** *koğu kuşu* Ir. 53 (II, 82)
- qol** *kol*
 -i Toyok, öntar. 5 (II, 180)
- qol-** *yalvarmak, reca etmek*
 -miş Ir. 71 (II, 85)

- qolula-** *yemin etmek (?)*
-dorum Toyok, yaprak II, öntar. 6 (II, 179)
- qomursya** *karınca* Ir. 56 (II, 82)
- qon-** *konmak, yerleşmek, sâkin olmak*
-ayın I C 7, II Ş 5 (I, 24)
-di II D 40 (I, 66)
-duqda I C 5, I II Ş 4 (I, 24)
-miş T. 17 (I, 106); Ir. 95 (II, 89)
-upan Ir. 99 (II, 90)
- qonçuy** *prences. Çin. kung-çu sözünden. Oy., a 2 (III, 157)*
-im Uy. Tu. 1 (III, 39); Be., a 2 (III, 71); Ç. I, a 1 (III, 115);
Ç. IV, 1 (III, 119); Ç. X, 1 (III, 123); Oz., a 1 (III, 163)
-ima Uy. Ta. 1 (III, 31); Alt. II, a 1 (III, 104); El. 12 (III, 180)
-imqa (-imya) Ba. II, 4 (III, 62); Ba. IV, 2 (III, 64); Ç. II,
2 (III, 117)
-imyaqa Ba. III, 4 (III, 63)
-larım I Ş 9 (I, 50)
-uy I D 20, II D 17 (I, 38)
- qondur-** *kondurmak, yerleşdirmek, iskân etmek*
-miş I D 2, II D 4 (I, 30)
-timiz I D 21, II D 18 (I, 38)
(qontur-)u Ir. 51 (II, 81)
- qonul-** *konulmak, yerleşmek*
-dim O. 9 (I, 130)
- qonuşmaq** *konuşmak* Or. III (II, 38)
- qoñuz** *böcek* Toy. 29 (II, 59)
- qop** *hep, bütün, çok* II Ş 2 (I, 22); I C 3 (I, 22); I C 9, (I, 26);
I C 10, II Ş 7 (I, 25); I D 2, II D 3 (I, 28); I D 14 (I, 34);
I D 30, II D 24 (I, 44); I D 34 (I, 44); I D 38 (I, 46); I Ş
1 (I, 48); I Ş 10 (I, 50); I Ş 10 (I, 52); I Ş D (I, 52); I C
D (I, 54); II Ş 14 (I, 58); II D 28 (I, 62); II C 1 (I, 68); II
C 12 (I, 70); T. 42 (I, 114); T. 46 (I, 116); Ir. 21 (II, 76);
Ir. 22 (II, 76); Ir. 45 (II, 80); Uy. III, a 3 (III, 144)

- da** Toy. 19 (II, 58)
 -**in** T. 36 (I, 112)
 -**qa** Toy. 18 (II, 58)
- qop-** *kopmak*
 -**upan** Ir. 65 (II, 84)
- qoquliq** *kokuluk, kokulu* II C 11 (I, 70)
- qory-** *korkmak*
 -**u** II D 41 (I, 68)
- qorq-** *korkmak*
 -**ma** Ir. 29 (II, 78); Ir. 3 (II, 73)
 -**madimiz** T. 41 (I, 114)
 -**miş** Ir. 3 (II, 73); O. 7 (I, 128)
 -**urbiz** T. 39 (I, 114)
- qorqinq** *korkma*
 -**iñ** Ir. 55 (II, 82)
- qoÿ** *koyun* I D 12, II D 11 (I, 34); Ş. u. yantar. (I, 182); Ş. u. B 9 (I, 182) Ir. 44 (II, 80); Tun IV, 9 (II, 96)
 - **yil** *koyun yılı*
 - -**qa** I Ş D (I, 52); Ş. u. Ş 9 (I, 166); Ş. u. B 2 (I, 180)
 -**i** Ir. 40 (II, 80)
- qoÿçi** *koyuncu*
 -**lörkä** Mi. C 5 (II, 67)
- qoÿliy** *koyunlu* Ş. u. Ş 6 (I, 164)
- qub^ar-** (?) *çoğalmak* (?), *toplanmak* (?)
 -**ip** I. h. 27 (I, 140)
- qubran-** *toplanmak, birleşmek*
 -**ip** T. 4 (I, 100)
- qudiz** *dul kadın* (bk. Kâş. B. I, 365) T. 48 (I, 116)
 -**in** Ş. u. D 3 (I, 168)
- qudruq** *kuyruk*
 -**in** Ir. 76 (II, 86)

- qudursuy** *kuyruk* (?)
-iñniña Ir. 24 (II, 77)
- qul** *kul, köle, esir* I D 7, II D 7 (I, 32); I D 20, II D 17 (I, 38); I D 21, II D 18 (I, 38); I D 24, II D 20 (I, 40); II D 36 (I, 66); Ir. 83 (II, 87); Tun IV, 11 (II, 96)
-i Uy. III, a 1 (III, 144); Gür. (II, 163)
-im Ş. u. D 1 (I, 168); Ş. u. C 9 (I, 176)
- qula** *kula rengi* Ta. II, 4 (II, 134)
- qulad-** *kul, esir olmak*
-miş I D 13 (I, 34)
- qulliy** *kullu, kul sahibi* I D 21, II D 18 (I, 38)
- qulqaq** *kulak*
-in II Ş 11 (I, 56); II C 12 (I, 70)
- qulun** *tay* Ir. 36 (II, 79)
- qulunla-** *tay doğurmak*
-miş Ir. 7 (II, 74)
- qunçuy** *prences* (bk. **qonçuy**)
-i Ir. 9 (II, 74)
- qurdan** *geriden, garbdan, garblı*
-da T. 14 (I, 104)
- quriyaru** *geriye doğru, garba* I C 2, II Ş 2 (I, 22); I C 3, II Ş 3 (I, 22); I D 8, II D 8 (I, 32); I D 12, II D 11 (I, 34); I D 17, II D 15 (I, 36); I D 21 (I, 38); I D 24, II D 19 (I, 40); II Ş 11 (I, 56)
- quriya** *geriye, geride, garbda* I Ş 12 (I, 52); T. 14 (I, 104); Ş. u. Ş 11 (I, 166)
-qı T. 17 (I, 106)
- qurt** *kurt, solcan* Toy. 29 (II, 59)
- qurtya** *ihhtiyar* Ir. 18 (II, 76)
- quruysaq** *kursak*
-imin Ir. 13 (II, 75)

- kuş** *kuş*
toyan - *doğan kuşu* Ir. 6 (II, 74); Ir. 66 (II, 84); Ir. 99 (II, 90)
 - *-uñ* Ir. 67 (II, 84)
 - *oylı yavru kuş* Ir. 20 (II, 76)
qoyu - *koğu kuşu* Ir. 53 (II, 82)
 - *-qa* Ir. 53 (II, 82)
qara - *taşancıl* Ir. 78 (II, 86)
turaýaya - *turna kuşu* Ir. 94 (II, 89)
toyan ügüz - *doğan nehir (?) kuşu* Ir. 65 (II, 84)
- kuşla-** *kuşlamak, kuş avlamak*
-yu Ir. 65 (II, 84)
- kuşlu** *kuşlu* Ir. 86 (II, 88)
- kut** *kut, saadet, bahtiyarlık, ta'li Ş. u. B 3 (I, 180); Ir. 3 (II, 73); Ir. 71 (II, 85); H T. IV (II, 111); H T. VII, 4 (II, 112)*
-i II D 35 (I, 64) [-u] H T. V, 1 (II, 111)
-im I C 9, II Ş 7 (I, 26); I D 29, II D 23 (I, 42)
-iña I D 31 (I, 44)
-inta Ir. 21 (II, 76)
- qutay** *ipek kumaş (?)* I C 5, II Ş 4 (I, 24)
-in II Ş 11 (I, 56)
- qutlu** *kutlu, mesud, bahtiyar* Ir. 35 (II, 79); Ir. 86 (II, 87); H. T. I, 5 (II, 108); H T., II, 4 (II, 109); H T., II, 7 (II, 109)
- quy** *nehirin düzlüğü, nehir kenarı* (bk. Kâş. III, 104) Aç., a 4 (III, 133)
-da Uy. Tu. 1 (III, 39); Ba. III, 4 (III, 63); Ba. IV, 2 (III, 64); Alt. II, a 1 (III, 104); Ç. I, a 1 (III, 115); Ç. II, 2 (III, 117); Ç. IV, 1 (III, 119); Ç. VI, 3 (III, 120); Ç. X, 1 (III, 123); Oy., a 2 (III, 157); El. 12 (III, 180)
-daqı Ba. II, 4 (II, 62)
- quzyun** *kuzgun, karga* Ir. 83 (II, 87)
-uy Ir. 19 (II, 76)

R

- rawançına(n)** *Ac. ruh toplayanlar, can alanlar.* Toyok, öntar. 10 (II, 176)
- roşan** *Ac. ruşen. ışık, parlaklık.* Toyok, arkatar. 5 (II, 177); Toyok, öntar. 9 (II, 176)

S

- sab** *söz, laf* T. 9 (I, 102); T. 33 (I, 112); T. 34 (I, 112); Ir. 12 (II, 74); Ir. 16 (II, 75); Tun. III, a 2 (II, 94); Toyok, arkatar. 1 (II, 180); Uy. III, a 2 (III, 144)
- i I C 5, II Ş 4 (I, 24); II D 39 (I, 66); T. 9 (I, 102); T. 29 (I, 110); T. 33 (I, 112); T. 36 (I, 112); II. 83 (II, 87)
- iy I C 7, II Ş 6 (I, 26); T. 12 (I, 104); T. 30 (I, 110); T. 32 (I, 110); T. 33 (I, 112); T. 36 (I, 112); T. 42 (I, 114); Toyok, yaprak II, arkatar. 1 (II, 179)
- im I C 11, II Ş 8 (I, 26); II D 1 (I, 58); II C 13 (I, 70)
- imda I C 10, II Ş 8 (I, 26)
- imin I C 1, II Ş 1 (I, 22); I C 2 (I, 22); I C 11 (I, 28); I C 12 (I, 28), II Ş 14 (I, 58)
- in I C 5, II Ş 4 (I, 24); I C 9, II Ş 7 (I, 26); T. 22 (I, 108); Ir. 90 (II, 88); Toyok, yaprak II, öntar. 1 (II, 179)
- iña I C 6, II Ş 5 (I, 24)
- lar Toy. 4 (II, 57)
- sabçi** *haberci, söz getiren* Ir. 16 (II, 75); Ir. 85 (II, 87)
- saç** *saç*
- in II C 12 (I, 70); Aç. b, 2 (III, 134)
- saç-** *saçmak*
- armän Ir. 31 (II, 78)
- sağdıç** *sağdıç, dost* (bk. Kâş. B. I, 455)
- iy Ta. IV (II, 136)
- larī Ta. II, 1 (II, 134)
- sayir** *çayır (?)* Ir. 97 (II, 90)

- salla-** *sal ile geçmek*
-p Ş. u. C 1 (I, 174)
- san-** *saymak*
-ayali T. 27 (I, 110)
- saña** *sana* T. 32 (I, 110)
- sañç-** *saplamak, batırmak, mızraklamak*
-a I. h. 19 (I, 138)
-di I D 36 (I, 46); I Ş 2 (I, 48); I Ş 5 (I, 48); I Ş 6 (I, 50); I Ş 8 (I, 50); I Ş 9 (I, 50); I. h. 10 (I, 137); I. h. 15 (I, 138); I. h. 22 (I, 139)
-dim II D 26 (I, 60); II D 30 (I, 62); II D 31 (I, 64); II D 32 (I, 64); II D 37 (I, 66); Ş. u. D 1 (I, 168); Ş. u. D 2 (I, 168); Ş. u. D 4 (I, 168); Ş. u. D 3 (I, 168); Ş. u. D 6 (I, 170); Ş. u. C 5 (I, 176); Ş. u. C 7 (I, 176); Ş. u. C 8 (I, 176); Ş. u. C 9 (I, 176); Ş. u. C 12 (I, 178); Ş. u. B 6 (I, 182)
-dimiz T. 28 (I, 110); I Ş 6 (I, 50)
-duq Ş. u. B 7 (I, 182)
-miş Ir. 51 (II, 81)
-ip I. h. 5 (I, 136)
- sansız** *sayısız* II C 12 (I, 70); Su. 5 (I, 156)
- saqin-** *düşünmek*
-dim I Ş 10 (I, 50); I Ş 10 (I, 52); I Ş 11 (I, 52); T. 5 (I, 100); T. 6 (I, 102); T. 22 (I, 108); T. 24 (I, 108); O. 10 (I, 130)
-iyma II D 2 (I, 60)
-iñ II D 33 (I, 64)
-ip II D 35 (I, 66); Ş. u. Ş 11 (I, 166)
-mati I D 10, II D 9 (I, 34)
-miş Ş. u. B 7 (I, 182); Ir. 63 (II, 83); Ir. 90 (II, 88)
-ti Toyok, yaprak I, arkatar. 1 (II, 178); Toyok, yaprak I, arkatar. 6 (II, 178)
-u O. 10 (I, 130)
-ur lh. A., b 4 (II, 122)

- sariy** -urmän II B 6 (I, 72); Toyok, öntar. 1 (II, 180)
sarı T. 48 (I, 116); Toy. 8 (II, 58); Ir. 16 (II, 75); K. C., a 5 (III, 79)
- satiyçi** *satıcı* Toyok, öntar. 3 (II, 180)
- say-** *saymak* (?)
 -tig K. C. a, 5 (III, 79)
- saÿ** (?)
 -im K. C. b, 3 (III, 80)
- sayu** *her, hep* I C 9, II Ş 7 (I, 26); II D 22 (I, 42); T. 42 (I, 114)
- säb-** *sevme*
 -dükimin Ir. 5 (II, 73)
- säbin-** *sevinmek*
 -ip II D 2 (I, 60)
 -ü Ir. 46 (II, 81); Ir. 47 (II, 81); Ir. 51 (II, 81); Ir. 75 (II, 86)
 -ür Ir. 22 (II, 76); Ir. 54 (II, 82); Ir. 64 (II, 84)
- säbrät-** *vazgeçirmek, boşaltmak, bitirmek* (bk. Kâş. II, 267)
 - Baba (II, 166)
- säg** *uyanık; zeyrek, müteyakkız* (bk. Kâş. B. I 333 burada kelime *saq* şeklindedir.) T. 8 (I, 102)
- säkiz** *sekiz, (8)* II D 14 (I, 136); Ş. u. B 3 (I, 180); Be. b (III, 72); Mi. tar. III, 2 (III, 96); Ç. I, a 1 (III, 115); Aç., c, 4 (III, 135); El. 5 (III, 180); El. 2 (III, 180)
- säkizinç** *sekizinci* Ş. u. D 5 (I, 170); Ş. u. D 6 (I, 170); Ş. u. C 6 (I, 176); Ş. u. B 1 (I, 180)
- säkiz on** *seksen, (80)* I. h. 3 (I, 136)
- säkiz qırq** *otuz sekiz, (38)* K. K, 5 (III, 90); Alt. a II, 2 (III, 104)
- säkiz tümän** *seksen bin, (80.000)* II D 26 (I, 60)
- säkiz yegirmi** *on sekiz, (18)* II D 24 (I, 60)
 - -gä Tun. IV, 1 (II, 96)
 - -kä Ş. u. C 1 (I, 174)
- sämiz** *semiz* T. 5 (I, 100); T. 6 (I, 102); Ir. 100 (II, 90)

- sämrit-** *semizlemek*
i- Ir. 23 (II, 76)
- sän** *sen* Ş. u. D 5 (I, 170)
- sänin-** (?)
-ip A. y. 4 (III, 189)
- söp-** *birleştirmek, hazırlamak*
-ärmän Ir. 73 (II, 85)
- silik** *temiz, tatlı dilli, yakışıklı, pâkize* (bk. Kâş. B. I, 390) I D 7, II D 7 (I, 32); I D 24 (I, 40)
- sin** *sen*
-i T. 10 (I, 102)
- siñil** *erkeğin küçük kızkardeşi* (bk. Kâş. III, 271) Ta. II, 3 (II, 134)
-im I D 20, II D 17 (I, 38)
- sir** *müttehid* (?) [Ayrıca bk. Thomsen festschrift, Le Coq'un Ein manichäisches Buch-Fragment aus Chotscho, s. 152] T. 3 (I, 100); T. 11 (I, 104); T. 60 (I, 118); T. 61 (I, 120); T. 62 (I, 120)
- siz** *siz* Ş. u. D 10 (I, 172); I. H. N. (II, 103); Ih. A., b 3 (II, 122); Toyok, öntar. 7 (II, 180); Uy. Ta. 1 (III, 31); Aç., a 3 (III, 133); Aç., a 4 (III, 133); Uy. II, 5 (III, 143); Oy., b 1 (III, 158); El. 6 (III, 180)
-ö Ta. I, 1 (II, 133); Ta. IV (II, 136); Ta. V, 1 (III, 137); Mi. tar. I, a (III, 95); Mi. tar. IV, 1 (III, 97); Mi. tar. IV, 2 (III, 97); Ç. III, 2 (III, 118)
-im K. C., a 3 (III, 79); Mi. tar. I, b (III, 95); Ç. II, 2 (III, 117)
-imä Uy. Ta. 1 (III, 31); Uy. Tu. 1 (III, 39); Uy. Tu. 2 (III, 39); Ba. I, 3 (III, 61); Be., a 2 (III, 71); Be., c 1 (III, 72); Be., c 5 (III, 72); K. C., a 1 (III, 79); K. C., b 2 (III, 80); K. C., b 4 (III, 80); Mi. tar. I, b (III, 95); Mi. tar. II, b (III, 96); Ç. III, 1 (III, 118); Ç. IV, 1 (III, 119); Ç. IV, 3 (III, 119); Ç. VII, 2 (III, 121); Ç. VII, 3 (III, 121); Ç. IX, 3 (III, 122); Oy., a 3 (III, 157); Oz., a 2 (III, 163); Oz., a 2 (III, 163); U. Ka. 1 (III, 199) El. 3 (III, 180); El. 9 (III, 180); El. 10 (III, 180); El. 12 (III, 180)
-iñ Aç. d (III, 135)

- si-** *kırmak, hezimete uğratmak* (bk. Kâş. III, 188)
 -**di** T. 19 (I, 106)
 -**mâdi** I C 11 (I, 28); II Ş 14 (I, 58)
 -**yu** I D 36 (I, 46); I. h. 21 (I, 139)
- sîy** *sığ, derin olmayan* Toy. 16 (II, 58)
- sîyît** *ağlayış* (bk. Kâş. B. I, 356) I Ş 11 (I, 52)
- sîyitçi** *ağlayan, figan eden* I D 4, II D 5 (I, 30); I Ş 11 (I, 52)
- sîyta-** *ağlamak*
 -**miş** I D 4, II D 5 (I, 30)
- siyun** *geyik* II B 5 (I, 72); Ir. 92 (II, 89)
- sîn-** *kırılmak*
 -**miştir** Ir. 11 (II, 74)
- sînar** *yarı, buçuk* (bk. Kâş. III, 278 kelime *cânib* diye tercüme edilmektedir.) II D 32 (I, 64); Ş. u. D 3 (I, 168)
 -**ça** T. 40 (I, 114)
 -**i** Ş. u. D 6 (I, 170); Ş. u. D 7 (I, 170)
- sînuq** *kırık*
 -**înin** Ir. 73 (II, 85)
- siq-** *sıkmak, sıkışdırmak*
 -**a** Ş. u. D 4 (I, 168)
- s[?] ng[?] n** (?) Ir. 15 (II, 75)
- soquş** *karşılaşmak, rastlamak, tesadüf etmek; vuruşmak*
 -**miş** Ir. 3 (II, 73); Ir. 10 (II, 74); Ir. 40 (II, 80); Ir. 53 (II, 82); Ir. 71 (II, 85); Ir. 75 (II, 85)
 -**up** Ir. 24 (II, 77)
- sök-** *sökmek*
 -**dim** T. 25 (I, 108)
 -**üpân** I, D 35 (I, 46); II D 27 (I, 60)
- sökür-** *diz çökdürmek*
 -**miş** I D 2 (I, 28); I D 15, II D 13 (I, 36)
 -**tim** II Ş 10 (I, 56)
 -**timiz** I D 18, II D 16 (I, 38)

- söz** *söz* Ir. 11 (II, 74); Ir. 16 (II, 75)
-iñä Ş. u. B 5 (I, 180)
- sözlüş-** *sözleşmek*
-dimiz I D 26, II D 21 (I, 42)
- sub** *su* I D 19 (I, 38); I D 20, II D 17 (I, 38); I D 27, II D 22 (I, 42); II D 35 (I, 64); T. 27 (I, 110); O. 12 (I, 130); Ş. u. Ş. 3 (I, 164); Toy. 16 (II, 58); Toy. 22 (II, 58); Ir. 25 (II, 77); Ir. 26 (II, 77); Tun. III, c, d, 3 (II, 95); (**suy**) (?) Kiremit (II, 161); Toyok, yaprak I, öntar. 2 (II, 178)
-ça I D 24 (I, 40)
-i I D 11, II D 10 (I, 34); Ş. u. Ş 2 (I, 164); Toy. 26 (II, 59)
-iy T. 27 (I, 110)
-ima Be., c 1 (III, 72)
-in II D 35 (I, 64)
-iñaru II D 40 (I, 66)
-inda II Ş 13 (I, 58)
-qa Ir. 50 (II, 81)
- subsiz** *susuz* II C D (I, 68); Ir. 69 (II, 84)
- suçulun-** *kopmak, çekilip çıkmak, sıyrılmak* (bk. Kâş. B. II, 246)
-miş Ir. 67 (II, 84)
- suña** *turna, erkek ördek* Alt. I, b, 3 (III, 102)
- suñur** *sungur* denilen *av kuşu*
-im K. C. b, 3 (III, 80)
- suq-** *sokmak*
-miş Ir. 50 (II, 81)
- suruy** *şöhret, şan, şeref*
-im Su. 4 (I, 156)
- sü** *ordu, asker* I D 2, II D 3 (I, 28); I D 28 (I, 42); I D 31 (I, 44); I D 39 (I, 46); I Ş 5 (I, 48); I Ş 8 (I, 50); II D 25 (I, 60); II D 26 (I, 60); II D 32 (I, 64); II C D (I, 68); II C 8 (I, 70); T. 23 (I, 108); T. 25 (I, 108); T. 29 (I, 110); T. 31 (I, 110); T. 33 (I, 112); T. 35 (I, 112); T. 36 (I, 112); I. h. 16 (I, 138); I. h. 20 (I, 138); I. h. 22 (I, 139); Ş. u. Ş 6 (I,

164); Ş. u. Ş 12 (I, 166); Ş. u. D 5 (I, 170); Ş. u. D 11 (I, 172); Ş. u. C 1 (I, 174); Ir. 85 (II, 87); H T. II, 5 (II, 109); H T. III, 5 (II, 110); H T. V, 3 (II, 111); U. k. 3 (III, 57); Aç., b 4 (III, 134); El. 5 (III, 180); K. y. 2 (III, 193)

- başi ordu kumandanı T. 31 (I, 110); Ş. u. yantar. (I, 182)

-dö Mi. 10 (II, 64)

-g I D 32 (I, 44); I D 34 (I, 44); II D 25 (I, 60); II C 1 (I, 68); II C 8 (I, 70); T. 32 (I, 110)

-kö I. h. 10 (I, 137); Su. 10 (I, 156); Ir. 51 (II, 81); Ir. 52 (II, 82); Ir. 84 (II, 87)

-m Ş. u. C 9 (I, 176)

-miz T. 14 (I, 104)

-si I D 12, II D 11 (I, 34); I D 37 (I, 46); II D 27 (I, 62); II D 30 (I, 62); II D 32 (I, 64); II D 39 (I, 66); II C 1 (I, 68); T. 16 (I, 104); T. 28 (I, 110); T. 30 (I, 110); T. 33 (I, 112); O. 9 (I, 130); Ş. u. Ş 7 (I, 166); Ir. 51 (II, 81); Ir. 97 (II, 90)

-sin I Ş 6 (I, 50); I Ş 7 (I, 50); II D 26 (I, 60); II D 28 (I, 62); II D 30 (I, 62); II D 31 (I, 62); II D 31 (I, 64); II D 34 (I, 64); II D 37 (I, 66); II C 1 (I, 68); T. 43 (I, 114); I. h. 10 (I, 137); I. h. 22 (I, 139); Ş. u. C 7 (I, 176)

süçig *tatlı* (bk. Kâş. B. I, 408) I C 5, I C 6, II Ş 4, II Ş 5 (I, 24)

sülâ- *asker sevk etmek, sefer etmek*

- II D 40 (I, 66)

-dim I C 3, II Ş 3 (I, 22); I C 4 (I, 24); I D 28, II D 23 (I, 42); II D 24 (I, 60); II D 25 (I, 60); II D 26 (I, 60); II D 28 (I, 62); II D 32 (I, 64); II D 33 (I, 64); II D 38 (I, 66); II D 39 (I, 66); II C 2 (I, 68); II D 41 (I, 68); (-tim) O. 7 (I, 128)

-dimiz I D 17, II D 15 (I, 36); I D 31 (I, 44); I D 35 (I, 46); I D 39 (I, 46); T. 44 (I, 114)

-lim T. 20 (I, 106); T. 21 (I, 106)

-mäsär T. 20 (I, 106)

-miş I D 15, II D 13 (I, 36)

-p I D 12, II D 11 (I, 34); H T. X, 4 (II, 115)

-pän I D 2, II D 3 (I, 28)

-yü I D 8, II D 8 (I, 32)

- sür-** *sürmek*
-ä I D 23, II D 19 (I, 40) ; Ş. u. C 2 (I, 174)
-ti I.h. 20 (I, 138)
- sülât-** *sefer ettirmek, ordu sevk ettirmek*
-dim T. 43 (I, 114)
-dimiz T. 53 (I, 116)
- sünüg** *mızrak, süngü* I D 35 (I, 46) ; II D 26 (I, 60)
-in T. 28 (I, 110)
- sünüglig** *mızraklı, süngülü* I D 23, II D 19 (I, 40)
- sünük** *kemik*
-ün I D 24 (I, 40)
-ig II D 20 (I, 40)
- sünüş** *savaş, muharebe, harp* I D 15, II D 13 (I, 36) ; I D 40 (I, 46) ;
II D 34 (I, 64) ; I. h. 9 (I, 137) ; I. h. 11 (I, 137) ; I. h. 16 (I,
138) ; I. h. 17 (I, 138) ; I. h. 20 (I, 138) ; Ş. u. Ş 9 (I, 166)
-dö I Ş 2 (I, 48) ; Ş. u. D 4 (I, 168)
- sünüş-** *harpetmek, savaşmak*
-di T. 49 (I, 116) ; I. h. 10 (I, 137)
-dim II D 23 (I, 42) ; II D 25 (I, 60) ; II D 26 (I, 60) ; II D
27 (I, 62) ; II D 28 (I, 62) ; II D 29 (I, 62) ; II D 30 (I, 62) ;
II D 31 (I, 64) ; II D 34 (I, 64) ; II D 37 (I, 66) ; II C 6 (I,
68) ; Ş. u. D 1 (I, 168) ; Ş. u. D 3 (I, 168) ; Ş. u. D 4 (I,
168) ; Ş. u. D 6 (I, 170) ; Ş. u. C 5 (I, 176)
-dimiz II D 17 (I, 38) ; I D 18 (I, 36) ; I D 31 (I, 44) ; I D
32 (I, 44) ; I D 35 (I, 46) ; I D 37 (I, 46) ; I Ş 1 (I, 48) ; I Ş
2 (I, 48) ; I Ş 3 (I, 48) ; I Ş 4 (I, 48) ; I Ş 5 (I, 48) ; I Ş 6 (I,
50) ; I Ş 7 (I, 50) ; II D 28 (I, 62) ; T. 16 (I, 104) ; T. 28 (I,
110) ; T. 40 (I, 114) ; T. 41 (I, 114)
-dükdä I. h. 11 (I, 137) ; I. h. 15 (I, 138) ; I. h. 16 (I, 138) ;
I. h. 17 (I, 138) ; I. h. 18 (I, 138)
-igli II D 32 (I, 64)
-ip I. h. 12 (I, 137) ; I. h. 22 (I, 139)
-miş I D 40 (I, 46) ; I Ş 1 (I, 48)

Ş

- şad *ünvan, rütbe*; Çin. Şa(t) (bk. Th. Inscr. s. 59, n. 1; s. 146, n. 21; s. 165, n. 62) I D 17, II D 15 (I, 36); I D 27, II D 21 (I, 42); I Ş 11 (I, 52) II C 9 (I, 70); T. 5 (I, 100); T. 31 (I, 110); T. 41 (I, 114); O. 6 (I, 128); O. 8 (I, 128); Ş. u. D 7 (I, 170) (şat) Uy. I, b 2 (III, 141)
-a Ç. II, 3 (III, 117)
-in II D 28 (I, 62); T. 41 (I, 114); Bilgä yaz. civarındaki taş. (I, 190)
-im Uy. Ar. 1 (III, 35)
- şadapit *ünvan, rütbe* I C 1 (I, 22); II C 13 (I, 70); II C 14 (I, 72)
- şaş- *ayrılmak, çözülmek* (krş. Kâş. şaş-, II, 236)
-ip Ş. u. C 9 (I, 176)
- şän- (*äşän-* olacak) *binmek, sürmek*
-tim K. C. a, 4 (III, 79)
- şmnu *şeytan* Toyok, yaprak I, arkatar. 4 (II, 178)

T

- tabar *davar*
-in Ş. u. C 5 (I, 176)
- tabilqu *Spiraea altaica* denilen nebat Ir. 48 (II, 81); Ir. 49 (II, 81)
- tabişyan *tavşan* T. 8 (I, 102); Ir. 67 (II, 84)
- yıl Ş. u. D 8 (I, 170)
qodi - *ada tavşanı* Ir. 66 (II, 84)
- tay *dağ* Ir. 25 (II, 77); H T. IX, 2 (II, 114)
-ça I D 24, II D 20 (I, 40)
-da II B 5 (I, 72); Töñkäş -da II C 8 (I, 70); Kömür
-da Ş. u. Ş 8 (I, 166); Ş. u. C 3 (I, 174); Ir. 17 (II, 75); Ir. 79) (II, 86)
-daqı I D 12 (I, 34)

- i Taş. (III, 175)
 -ima Ir. 96 (II, 89)
 -qa II C 7 (I, 70); T. 47 (I, 116)
- tay- (?)
 -di Toyok, arkatar. 4 (II, 180)
- taylıq- *dağa çıkmak*
 -miş I D 12 (I, 34)
- talçiy (?) Ta. IV (II, 136)
- talim *yırtıcı (?)*
 - qara quş Ir. 4 (II, 73); Ir. 65 (II, 84); Ir. 78 (II, 86)
 - uri Ir. 59 (II, 83)
- talula- *seçmek, intihab etmek* (bk. Kâş. III, 241)
 -pan Ir. 29 (II, 78)
- taluy *deniz* T. 19 (I, 106)
 -da Ir. 4 (II, 73)
 -qa I C 3 (I, 22)
- tam *duvar* (bk. Kâş. III, 117; metindeki tercümeyle buna göre düzeltiniz)
 -qa I C D (I, 54)
- tamyacı *damgacı, damga vuran, mühürdar* I Ş 13 (I, 52)
 Maqaraç - I Ş 13 (I, 52)
 Oyuz Bilgä - I Ş 13 (I, 52)
- tamyala- *damgalamak*
 -p Toyok, öntar. 5 (II, 180)
- tamyaliy *damgalı, mühürlü*
 - bitig *mühürlü tahrirat* Tun. III, a 2 (II, 94)
 - yilqı *damgalı at sürüsü (tamqalıy)* Aç., b 3 (III, 134)
- tañ *tan, şafak* T. 35 (I, 112); Ir. 38 (II, 79)
 - öntür- *tan ağarmak*
 - -ü T. 35 (I, 112)
 - tañlar- *şafak sökmek, tan ağarmak*
 - -di Ir. 38 (II, 79)

- tan** *vücad, ten*
-im Ir. 4 (II, 73)
- tañla-** *şafak sökmek, tanlamak* (Thomsen fiil kökünü (tañlar-) diye kaydediyor ?)
-rdi Ir. 38 (II, 79)
- tanuqluy** *şahidlik, tanıklık* Tun. III a 2 (II, 94)
- tap-** *tapmak, hizmet etmek* (bk. Kâş. B. II, 3)
- Su. 9 (I, 156)
-dim (tab-) Ba. I, 1 (III, 61); Ç. I, b 1 (III, 116); Ç. I, b 2 (III, 116); Ç. I, a 2 (III, 115)
- tapa** *...ya doğru, karşı, ...ye müteveccihen* I D 28, II D 23 (I, 42); I D 31 (I, 44); I D 35 (I, 46); I D 36 (I, 46); I D 39 (I, 46); II D 24 (I, 60); II D 25 (I, 60); II D 26 (I, 60); II D 27 (I, 62); II D 28 (I, 62); II D 32 (I, 64); II D 40 (I, 66); II C 2 (I, 68); I. h. 20 (I, 138); Ş. u. D 7 (I, 170); Ş. u. D 10 (I, 172); Ş. u. D 11 (I, 172); Ş. u. C 1 (I, 174); Ş. u. C 4 (I, 174); Ş. u. C 6 (I, 176); Ş. u. C 10 (I, 178)
- tapiy** *hizmet* (bk. Kâş. B. I, 373) Ş. u. B 5 (I, 180)
- tapla-** *arzu etmek, muvafık bulmak*
-duqimin Ir. 4 (II, 73)
-madi II D 35 (I, 64)
- taqi** *dahi* Ir. 4 (II, 73); Ir. 50 (II, 81)
- taqiyu** *tavuk*
- yıl *tavuk yılı*
- -qa Ş. u. Ş 10 (I, 166); Ş. u. B 4 (I, 180)
- tariy** *ekin* Ir. 81 (II, 87)
- tarlay** *tarla* Ul. Ku. 3 (III, 53)
-im Ul. Ku. 2 (III, 53)
- tarqan** *Türklerce maruf bir rütbe, ünvan* Uy. I, b 2 (III, 141)
Yaryan - I. B 2 (I, 54)
Taman - II C 14 (I, 72)
Boyla baya - T. 6 (I, 102)

- İşbara tamyan** - O. 4 (I, 128)
Qutluy baya - Su. 3 (I, 156)
Tamyan - lh. A., b 1 (II, 122)
 - **Şañun Uy.** III, b 3 (III, 144)
- tarqanç** *âsî, isyan eden* T. 22 (I, 108)
- tarqat** *tarkanın cemi* (bk. **tarqan**) I C 1 (I, 22); (**tarqut**) H T. V, 3 (II, 111); Ş. u. C 2 (I, 174)
- tartışmaq** *çekişmek, tartışmak* Or. III (II, 38)
- taş** *taş* I C 12 (I, 28); I Ş D (I, 52); I C B (I, 54); II Ş 14 (I, 58); Toy. 5 (II, 57); Toy. 7 (II, 58); Toy. 8 (II, 58); Toy. 10 (II, 58); Toy. 11 (II, 58); Toy. 30 (II, 59); Uy. V (III, 147)
- bäñgü** - *âbide, anıt* I C 11 (I, 28); I C 13 (I, 28); I C 12 (I, 28); II Ş 15 (I, 58)
- **-qa** I C 11, II Ş 8 (I, 26)
- bitig** - *yazıt taşı, kitâbe* I Ş 13 (I, 52)
- **-iy** O. Üsttar. 1 (I, 130)
- **-in** I Ş D (I, 52)
- ida** -**da** *ağaçda taşda, ötede beride* (bk. Th. Turcica, s. 90-92) T. 4 (I, 100)
- in** II B 7 (I, 72); T. 13 (I, 104); Toy. 26 (II, 59); Ta. III, 5 (II, 135)
- lariñ** Toy. 3 (II, 58); Toy. 12 (II, 58)
- qa** I C D (I, 54); Ş. u. D 9 (I, 172)
- iy** II C 15 (I, 72); Toy. 15 (II, 58); Toy. 16 (II, 58); Toy. 21 (II, 58); Toy. 22 (II, 58)
- taş** *dış*
- dından** Ş. u. C 4 (I, 174)
- in** I C 12 (I, 28); II Ş 14 (I, 58)
- ra** I D 11 (I, 34); I D 26, II D 21 (I, 42); (**taşru**) K. C., a 2 (III, 79)
- taşiyir-** *dışarı çıkarmak*
- in** Ş. u. D 10 (I, 172)
- taşiq-** *dışarı çıkmak*
- ayın** Ş. u. D 10 (I, 172)

- di T. 33 (I, 112)
 -dimiz I Ş 8 (I, 50)
 -iñ Ş. u. D 10 (I, 172)
 -ir Ş. u. D 5 (I, 170)
 -miş I D 11 (I, 34); II D 32 (I, 64); T. 30 (I, 110); Ş. u. C 8 (I, 176)
- tat** *Türklere tâbi olan yabancı kavim* (bk. Th. Turcica, s. 15-17)
 (tad) Alt. I, b 3 (III, 102)
 -î Ş. u. C 4 (I, 174)
 -iña I C 12 (I, 28); II Ş 15 (I, 58)
- tatilyiy** *tatlı Toyok, yaprak I, öntar. 6* (II, 178)
- taÿ** *taÿ*
 -larım K. C. a, 2 (III, 79)
- tayyun** *büyükler, rical, rüesa (toyyun) I Ş D* (I, 52)
 -iñizda I C D (I, 54)
- täbä** *deve* Ir. 70 (II, 85)
 -siñärü Ir. 8 (II, 74)
- täblig** *hilekâr* (bk. Kâş. I, 278)
 -in I D 6, II D 6 (I, 32)
- täg** *gibi, benzer* I C 1, II Ş 1 (I, 22); I D 5, II D 6 (I, 30); I D 12, II D 11 (I, 34); I D 31 (I, 44); I Ş 10 (I, 50); II D 1 (I, 58); II C 13 (I, 70); T. 8 (I, 102); T. 11 (I, 104); T. 13 (I, 104); O. 5 (I, 128); O. 6 (I, 128); O. 10 (I, 130); I. h. 9 (I, 137); Aç., b 2 (III, 134)
- täg-** *değmek, erişmek, varmak* (bk. Kâş. B. II, 19)
 -ölim T. 39 (I, 114)
 -äyin T. 11 (I, 104)
 -di I D 32 (I, 44); I D 33 (I, 44); I D 36 (I, 46); I D 37 (I, 46); I Ş 2 (I, 48); I Ş 3 (I, 48); I Ş 4 (I, 48); I Ş 5 (I, 48); I Ş 6 (I, 50); I Ş 8 (I, 50); (-ti) T. 46 (I, 116); Su. 5 (I, 156)
 -dim O. 9 (I, 130)
 -dimiz T. 35 (I, 112); T. 39 (I, 114)
 -dük II D 30 (I, 62); El. 11 (III, 180)

- dükdä** I D 36 (I, 46)
 -**dükim** O. 10 (I, 130)
 -**dükin** I D 34 (I, 44); O. 10 (I, 130)
 -**ip** I Ş 5 (I, 48); II C 8 (I, 70); O. 11 (I, 130); I. h. 10 (I, 137); I. h. 11 (I, 137); I. h. 15 (I, 138); I. h. 19 (I, 138); I. h. 23 (I, 139); II C D (I, 68)
 -**ipän** Alt. I, C 2 (III, 103)
 -**ir** Toy. 25 (II, 59); Ir. 31 (II, 78)
 -**mäçimän** O. 10 (I, 130)
 -**mädi** I D 33 (I, 44)
 -**mädim** I C 3, II Ş 3 (I, 22)
 -**miş** I D 40 (I, 46); T. 47 (I, 116); Aç., b 4 (III, 134)
 -**mişig** Ir. 91 (II, 89)
- tägi** *değme, erişme*
 -**sindä** I Ş 5 (I, 48)
- tägi** ... *kadar* I C 3, II Ş 3 (I, 22); I C 4, II Ş 3 (I, 22); I C 6, II Ş 4 (I, 24); I D 2 (I, 28); I C 12 (I, 28); I D 2, II D 4 (I, 30); I D 8, II D 8 (I, 32); I D 17, II D 15 (I, 36); I D 21, II D 18 (I, 38); I D 39 (I, 46); II Ş 15 (I, 58); II C D (I, 68); T. 45 (I, 114); T. 57 (I, 118); O. 2 (I, 128); I. h. 16 (I, 138); Ş. u. D 3 (I, 168); Ş. u. D 4 (I, 168); Ir. 14 (II, 75); Ir. 24 (II, 77)
- täglük** *kör* Ir. 36 (II, 79)
- tägrä** *çevre, etraf* T. 8 (I, 102)
 -**si** Ş. u. Ş 2 (I, 164)
- tägür-** *değdirmek, vâsıl etmek, erişdirmek*
 -**miş** Ir. 53 (II, 82)
 -**tim** T. 19 (I, 106)
 -**tük** T. 47 (I, 116)
 -**üp** T. 26 (I, 108)
- tägzin-** *dönmek, dolaşmak, devretmek*
 -**dim** Alt. II, b 2 (II, 105)
 -**ip** Uy. III, c 1 (III, 145)
 -**ti** Uy. II, 4 (III, 143)

- tälin-** *delinmek*
-mäsr I D 22, II D 18 (I, 40)
- täñ** *tâkat, kudret* (bk. Kâş. III, 262)
-i Aç. b, 4 (III, 134)
- täñri** *tanrı, sema, gök* I C 9, II Ş 7 (I, 26); I D 12, II D 11 (I, 34), I D 15, II D 13 (I, 36); II D 14 (I, 36); I D 22, II D 18 (I, 40); II D 21 (I, 40); I D 25, II D 21 (I, 40); I D 29, II D 23 (I, 42); I Ş 4 (I, 48); I Ş 10 (I, 52); I C B (I, 54); I C D (I, 54); II Ş 9 (I, 56); II Ş 10 (I, 56); II Ş 12 (I, 58); II D 29 (I, 62); II D 32 (I, 64); II D 33 (I, 64); II D 34 (I, 64); II D 35 (I, 64); II B 3 (I, 72); T. 2 (I, 100); T. 3 (I, 100); T. 6 (I, 102); T. 16 (I, 104); T. 38 (I, 112); T. 40 (I, 114); T. 53 (I, 118); O. 3 (I, 128); O. 10 (I, 130); O. 11 (I, 130); O. 12 (I, 130); Ş. u. D 2 (I, 168); O. III (II, 37); Ir. 21 (II, 76); Ir. 25 (II, 77); Ir. 57 (II, 82); Ir. 79 (II, 86); Ir. 83 (II, 87); Ir. 93 (II, 89); H T. III, 4 (II, 110); H T. IX, 1 (II, 114); lh. A., c 1 (II, 123); Gür. (II, 163); Uy. Ta., 2 (III, 31); Uy. Tu. 2 (III, 39); Uy. Tu. 3 (III, 39); Ç. II, 3 (III, 117); Ç. IV, 3 (III, 119); Uy. III, b 1 (III, 144)
- täg** **-dä bolmiş türk Bilgä qayan** I C 1, II Ş 1 (I, 22)
- täg** - **yaratmış türk Bilgä qayan** II D 1 (I, 58); II C 13 (I, 70)
- kök** - *mavi sema, gök tanrı* I D 1, II D 2 (I, 28)
- kök** **-dä** El. 10 (III, 180)
- türk** **-si** I D 10, II D 10 (I, 34)
- yer sub** - **öd** O. 12 (I, 130)
- **yer** Ş. u. D 1 (I, 168); Ş. u. C 9 (I, 176)
- yol** **-män** Ir. 73 (II, 85); Ir. 2 (II, 73)
- dä bolmiş el etmiş Bilgä qayan** Ş. u. Ş 1 (I, 164)
- dä** Ir. 17 (II, 75); Kiremit (II, 161)
- däki** Ba. III, 3 (III, 63)
- g** Ç. I, b 2 (III, 116)
- gürü** Ir. 83 (II, 87)
- din** Ir. 66 (II, 84)
- kä** Ir. 31 (II, 78); Ir. 71 (II, 85); Toyok, öntar. 2 (II, 176)
- m** H T. VIII (II, 113); - **çök** Tu. II, 2 (III, 170)

- täñrilig** *dindar, din adamı* Ir. 18 (II, 76)
- täñrikän** *hâkim, bilgili* (bk. Kâş. III, 288) O. 5 (I, 128); O. 6 (I, 128); O. 8 (I, 128)
-kö O. 6 (I, 128)
- tär** *ter*
-im T. 52 (I, 116)
- tär-** *dermek, toplamak*
-di Mi. tar. III, 2 (III, 96)
- tärçä** (?) II B 4 (I, 72)
- tärkiñ** bir *ünvan, rütbe*, kendisine itaat edilen *âmir* (bk. Kâş. B. I, 441)
-ä El. 7 (III, 180)
- tärklä-** *acele etmek, koşmak*
-yü Ir. 11 (II, 74)
- täri** *deri*
-si Ir. 67 (II, 84)
- tärit-** *terlemek (terletmek ?)*
-zün Ir. 77 (II, 86)
- tärtrü** *uygunsuz, muvafık olmayan* Ir. 58 (II, 83)
- täyän** *sincap*
kök - *gök sincap* II C 12 (I, 70)
-in II Ş 12 (I, 58)
- töz-** *kaçmak* (bk. Kâş. B. II 8)
-ä Ş. u. Ş. 11 (I, 166); Ş. u., C a (I, 178)
-ärbiz T. 38 (I, 112)
-ip I D 34 (I, 44); II D 37 (I, 66); II D 38 (I, 66); II D 41 (I, 68); Ş. u. C 10 (I, 178)
-ipän Ir. 90 (II, 88)
-miş T. 43 (I, 114)
- tözkin** *gezme, dolaşma* Ir. 35 (II, 79)
- te-** *demek*
-däçi T. 35 (I, 112)

-di T. 5 (I, 100); T. 15 (I, 104); T. 30 (I, 110); T. 31 (I, 110); T. 32 (I, 110); T. 37 (I, 112); T. 38 (I, 112); Ş. u. D 6 (I, 170); Ş. u. C 1 (I, 174); Ş. u. B 5 (I, 180); Ir. 33 (II, 78); Toyok, öntar. 1 (II, 180); Toyok, arkatar. 4 (II, 180);
 -dim T. 5 (I, 100); T. 23 (I, 108); T. 24 (I, 108); T. 25 (I, 108); T. 39 (I, 114); Ş. u. D 2 (I, 168); Ş. u. D 5 (I, 170); Ş. u. D 11 (I, 172)

-miş I D 9, II D 8 (I, 32); T. 2 (I, 100); T. 20 (I, 106); T. 21 (I, 106); T. 22 (I, 108); T. 26 (I, 108); T. 29 (I, 110); T. 30 (I, 110); T. 33 (I, 112); T. 34 (I, 112); Ş. u. D 10 (I, 172); Ş. u. D 11 (I, 172); Ş. u. C 4 (I, 174); Ir. 3 (II, 73); Ir. 61 (II, 83); Ir. 72 (II, 85); Toyok, yaprak II, arkatar. 9 (II, 179); Toyok, yaprak II, öntar. 5 (II, 179); Toyok, yaprak II, öntar. 12 (II, 179); Toyok, yaprak II, arkatar. 12 (II, 179)

-mişi Ş. u. B 2 (I, 180)

-p I C 7, II Ş 5 (I, 24); I D 9, II D 9 (I, 32); I Ş 11 (I, 52); II D 32 (I, 64); II, D 40 (I, 66); II D 41 (I, 68); Ş. u. C 3 (I, 174); Ir. 91 (II, 88); Tun III, a 6 (II, 94); Tun III, a 8 (II, 94)

-pän Ir. 66 (II, 84)

-r I D 9, II D 9 (I, 32); I D 10 (I, 34); T. 9 (I, 102); T. 30 (I, 110); T. 33 (I, 112); T. 36 (I, 112); O. 3 (I, 128); O. 7 (I, 128)

-rmän T. 10 (I, 102); T. 11 (I, 104); T. 12 (I, 104); T. 37 (I, 112)

-sär I C 7 (I, 24)

-yin II D 14 (I, 36); I D 11, II D 10 (I, 34); I D 12 (I, 34); I D 19 (I, 38); I D 20, II D 17 (I, 38); II D 21 (I, 40); I D 25, II D 20 (I, 40); I D 27, II D 22 (I, 42); I D 28, II D 23 (I, 42); I D 39 (I, 46); II D 25 (I, 60); II D 23 (I, 64); II D 35 (I, 66); II D 39 (I, 66); T. 6 (I, 102); T. 17 (I, 106); T. 23 (I, 108); T. 24 (I, 108); T. 34 (I, 112); T. 39 (I, 114); T. 40 (I, 114); O. 3 (I, 128); O. 6 (I, 128); O. 7 (I, 128); O. 8 (I, 128); O. 10 (I, 130); O. 11 (I, 130)

tegin

prens, hükümdar aile efradının ünvanı I C 13 (I, 28); II D 14 (I, 36); I C B (I, 54); II C B (I, 72); I. h. 24 (I, 139); I. h. 26 (I, 139); Ş. u. Ş 9 (I, 166); Ç. III, 1 (III, 118)

-kä Mi. 16 (II, 65)

- telä-** *dilemek*
 -dim T. 23 (I, 108)
 -ti K. C., a 2 (III, 79)
 -yür Ir. 36 (II, 79)
- ter-** *toplamak, dermek*
 -ip II Ş 8 (I, 26)
 -ü Ş. u. Ş 5 (I, 164)
 -miş I D 12, II D 11 (I, 34)
- teril-** *toplanmak, derlenmek*
 -älim T. 33 (I, 112)
 -ip Ş. u. C 12 (I, 178); I D 12, II D 11 (I, 34); II D 34 (I, 64); II D 36 (I, 66); II D 39 (I, 66)
 -miş T. 28 (I, 110); Ş. u. D 1 (I, 168)
 -ti T. 36 (I, 112);
 -tim Ş. u. C 3 (I, 174)
 -ipän Ir. 42 (II, 80)
- tig** *sarı, sarımtrak* Toy. 11 (II, 58)
- tigrat-** (at için) *ses çıkartarak, hışıldatarak yürütmek* (bk. Kâş. B. II, 330)
 - Ir. 76 (II, 86)
- tik-** *dikmek*
 -ä II C 9 (I, 70); II C 11 (I, 70); Alt. I, b 1 (III, 102); Uy. I, b 2 (III, 141)
 -dim I D 25 (I, 40); (-tim) Be, c 3 (III, 72)
 -ti Ç. VIII, 1 (III, 122)
 -miş I D 16 (I, 36)
- tilkü** *tilki* Ir. 70 (II, 85)
- tiñ** *tâkat, iktidar* (bk. Kâş. III, 262) Uy. III, a 3 (III, 144)
- tiñlä-** *dinlemek* (bk. tiñla-)
 - I C 2 (I, 22)
- tir** bizdeki *-dır, dir* eki. Toy. 6 (II, 58); Ir. 9 (II, 74); Ir. 11 (II, 74); Ir. 12 (II, 74); Ir. 13 (II, 75); Ir. 16 (II, 75); Ir. 17 (II, 75); Ir. 18 (II, 76); Ir. 19 (II, 76); Ir. 22 (II, 76); Ir. 24 (II,

- 77); Ir. 26 (II, 77); Ir. 28 (II, 77); Ir. 29 (II, 78); Ir. 30 (II, 78); Ir. 31 (II, 78); Ir. 33 (II, 78); Ir. 34 (II, 78); Ir. 35 (II, 79); Ir. 37 (II, 79); Ir. 38 (II, 79); Ir. 39 (II, 79); Ir. 41 (II, 80); Ir. 43 (II, 80); Ir. 45 (II, 80); Ir. 46 (II, 81); Ir. 48 (II, 81); Ir. 49 (II, 81); Ir. 50 (II, 81); Ir. 52 (II, 82); Ir. 54 (II, 82); Ir. 55 (II, 82); Ir. 56 (II, 82); Ir. 57 (II, 83); Ir. 58 (II, 83); Ir. 60 (II, 83); Ir. 62 (II, 83); Ir. 63 (II, 84); Ir. 64 (II, 84); Ir. 65 (II, 84); Ir. 68 (II, 84); Ir. 69 (II, 85); Ir. 70 (II, 85); Ir. 74 (II, 85); Ir. 76 (II, 86); Ir. 77 (II, 86); Ir. 80 (II, 86); Ir. 82 (II, 87); Ir. 84 (II, 87); Ir. 85 (II, 87); Ir. 86 (II, 87); Ir. 87 (II, 88); Ir. 91 (II, 88); Ir. 92 (II, 89); Ir. 94 (II, 89); Ir. 95 (II, 89); Ir. 96 (II, 89); Ir. 98 (II, 90); Ir. 100 (II, 90); Ir. 101 (II, 90)
- tirig** *diri* I C D (II, 54)
- i I Ş 9 (I, 50); Ş. u. B 1 (I, 180)
- rû I D 29 (I, 42)
- tiril-** *dirilmek*
- ti II D 31 (I, 62)
- miş Ir. 18 (II, 76)
- tirkiş** *kervan, kafile* (bk. Kâş, I, 383) I C 8, II Ş 6 (, 26)
- titig** *çamur* (bk. Kâş. B I, 386)
- kâ Ir. 70 (II, 85)
- titir** *dişi deve* (bk. Kâş. B. I, 361) Ir. 30 (II, 78)
- tiz** *diz* Ir. 93 (II, 89)
- tizlig** *dizli, dizi olan*
- ig I D 2, II D 3 (I, 28); I D 15, II D 13 (I, 36); I D 18 I, 38); II Ş 10 (I, 56)
- tiy** *at rengi, sarımtırak* (bk. Kâş. III, 92) (Ayrıca bk. **tig**) Ir. 76 (II, 86)
- til** *dil, harpde haber almak için tutulan adam* Ş. u, D 12 (I, 172)
- iy T. 32 (I, 110); T. 36 (I, 112)
- tîñla-** *dinlemek*
- yîn Ir. 90 (II, 88)

- tiriñaq** *tırnak*
-i Ir. 67 (II, 84)
- titin-** *çekilmek, dayanmak* (bk. Kâş. B. II, 144)
-miş Ir. 67 (II, 84)
- tod-** *doymak*
-sar I C 8, II Ş 6 (I, 26)
- toy** *mania, sırt* T. 26 (I, 108)
- toy-** *doğmak, çıkmak, neşet etmek*
-... Aç., a 2 (III, 133)
-dım Alt. II, b 1 (III, 105); U. Ka. 2 (III, 199)
-di Ir. 39 (II, 79)
-a I D 35 (I, 46); I D 37 (I, 46); II D 27 (I, 60)
-ma Ç. III, 2 (III, 118)
-miş Ir. 80 (II, 86)
- toyan** *doğan kuşu* Ir. 6 (II, 74); Ir. 66 (II, 84); Ir. 67 (II, 84)
- ügüz bir doğan cinsi Ir. 65 (II, 84)
kök buymul - *mavi, boynu beyaz doğan* (Ayrıca bk. Şeyh Süleyman, Çagatay lûgatı, s. 281) Ir. 98 (II, 90)
- toyraç** *kavak* (bk. Kâş. B. I, 468) Ir. 99 (II, 90)
- toyu** *doğu*
kün -qa gün doğusuna I C 2 (I, 22)
kün -sıqda I D 4, II D 5 (I, 30)
kün -sıqıña II Ş 2 (I, 22); II Ş 11 (I, 56)
kün -ru Ş. u. D 1 (I, 168)
kün -suqa Or. III (II, 38)
- toyuru** *doğru*; ... *istikametinde* Ş. u. C 5 (I, 176)
- tolyat-** *dolatmak, muazzeb etmek, eziyet çekdirmek*
-mañ II Ş 13 (I, 58)
- ton** *elbise*
-im K. C., a 5 (III, 79); K. C., b 6 (III, 80)
- toñ-** *donmak*

- yay Ir. 88 (II, 88)
-miş Ir. 88 (II, 88)
- tonliy** *elbiseli* I D 29, II D 23 (I, 42)
- tonsiz** *elbisesiz* I D 26, II D 21 (I, 42)
- toñta-** *aşağı içmek* (bk. Kâş. III, 293)
-miş II D 2 (I, 60)
- toñuz** *domuz*
-li Ir. 10 (II, 74)
-uñ Ir. 11 (II, 74)
- top-** *bağlamak*
-u Ir. 77 (II, 86)
- topla-** *toplamak*
-yali T. 13 (I, 104)
-yuluq T. 13 (I, 104)
- toq** *tok, aç değil* T. 8 (I, 102)
-raqıqasän (?) I C 8, II Ş 6 (I, 25) (bk. Th. Inscr. 170 n. 74)
- toqi-** *vurmak, dokumak, dövmek*
-dī I Ş 6 (I, 50)
-dim II Ş. 14 (I, 58); II D 31 (I, 64); II C 8 (I, 70); Ş. u. Ş. 9 (I, 166); Ş. u. Ş. 11 (I, 166); Ş. u. D 6 (I, 170); Ş. u. D 8 (I, 170); Ş. u. C 2 (I, 174); Ş. u. C 5 (I, 176); Ş. u. B 2 (I, 180); Ş. u. B 3 (I, 180)
- toqit-** *dokutmak, yontturmak, vurdurmak*
-dim I C 12 (I, 28); I C 13 (I, 28); (toqıd-) O. 9 (I, 130); Ş. u. D 8 (I, 170)
- toquz** *dokuz (9)* I Ş 6 (I, 50); I Ş 9 (I, 50); Ş. u. D 3 (I, 168); Ş. u. D 11 (I, 172); Ir. 77 (II, 86); Ir. 92 (II, 89); Uy. I, b1 (III, 141); Uy. III, a 4 (III, 144); Uy. III, b 6 (III, 144); Uy. III, c 1 (III, 145); Uy. III, c 4 (III, 145)
- toquzınç** *dokuzuncu* I Ş D (I, 52); Ş. u. B 3 (I, 180); (toqızınç) H T. II, 2 (II, 109); (toyuzınç) H T. V, 4 (II, 111); (toqusınç) H T. X, 3 (I, 115)

- tokuzon** *doksan (90)* Ir. 44 (II, 80)
- tokuz otuz** *yirmi dokuz (29)*
-qa Mi. 1 (II, 64)
- toquz qirk** *otuz dokuz (39)* Ç. XI, 1 (III, 124); El. 8 (III, 180)
- toquz yegirmi** *on dokuz (19)* II C 9 (I, 70)
- toriy** *doru, at rengi* I D 33 (I, 44)
- toruq** *duru, saf* Toyok, yaprak I, öntar. 1 (II, 178)
- tosiq** *doymuş, tok* I C 8, II Ş 6 (I, 26)
- toş** *dağ üzerinde birikmiş su* (bk. Ramstedt, *Zwei uigurische runeninschriften*, s. 56)
başi -i Ş. u. C 1 (I, 174)
- toyyun** *Çin. tai-kuan = büyük, yüksek rütbeli memur* I Ş D (I, 52)
-iñizda I C D (I, 54)
- toyyut** *toyyun'un cemi* (bk. **toyyun**) I C B (I, 54)
- toyuqçin** *nalbant (?)* K. C. a, 2 (III, 79)
- toz** *toz* Ir. 20 (II, 76)
-qa Ir. 95 (II, 89)
- tögünlig** *dağlı, dağlanmış, damga vurulmuş* (bk. Kâş. B. I, 144) T. 54 (I, 118)
- tök-** *bağlamak, ittifak akdetmek*
-di I. h. 17 (I, 138); Uy. II, 3 (III, 143)
- töpä** *tepe*
-sindä I D 11, II D 10 (I, 34)
- tört** *dört (4)* I D 2, II D 3 (I, 28); II D 24 (I, 44); II Ş. 9 (I, 56); II D 2 (I, 60); II D 30 (I, 62); II C B (I, 72); O. 1 (I, 128); I. h. 11 (I, 137); I. h. 24 (I, 139); Ir. 42 (II, 80); Alt. II, b 2 (III, 105); Alt. I, b 2 (III, 102); Ç. VIII, 1 (III, 122); Uy. II, 3 (III, 143)
- **adaq[liy] yilqi** *dört ayaklı yıldı*
- - -m El. 2 (III, 180)

- törtünç *dördüncü* I Ş 6 (I, 50); II D 31 (I, 64); Ş. u. D 3 (I, 168)
(törtinç) Mi. 1 (II, 64)
- tört tümän *kırk bin, (40.000)* II C 8 (I, 70)
- tört yegirmi *ondört, (14)* II D 15 (I, 36)
- -kü Ş. u. D 7 (I, 170)
- törü *anane, nizam, türe, kanun* (bk. Kâş. III, 167)
-dü I D 16, II D 14 (I, 36)
-g I D 3, II D 4 (I, 30); I D 16 (I, 36); II D 2 (I, 60); II D 36 (I, 66)
-gin II D 19 (I, 40)
-miz I D 22 (I, 38)
-nin I D 22 (I, 40)
-sin I D 1, II D 3 (I, 28); I D 8, II D 8 (I, 32); (-sün) I D 13 (I, 34); I D 31 (I, 44); A. y. 2 (III, 189)
-sinçü I D 13, II D 12 (I, 34)
-sü El. 6 (III, 180)
- törü- *türemek*
-miş I Ş 10 (I, 52)
- törün *düğün, merasim* II Ş 9 (I, 56); II Ş 10 (I, 56); Or. III (II, 37)
- tözlüg *asillı, esashı, köklü, unsurlu* Toy. 6 (II, 58); Toy. 8 (II, 58); Toy. 9 (II, 58); Toy. 10 (II, 58); Toy. 11 (II, 58)
- tu- *kapamak, tutmak* (bk. Kâş. III, 187)
-miş T. 23 (I, 108)
- tudun *rütbe, ünvan* II D 40 (I, 66); lh. A., b 1 (II, 122)
- tuy *tuğ, bayrak ve davul* (Osmanlı tarihlerindeki *tabl ve alem*).
En büyük hükümdarın dokuz *tuğu* olur. (bk. Kâş. III, 92)
Ş. u. D 5 (I, 170); Ş. u. C 9 (I, 176)
-iy T. 44 (I, 114)
-in Ş. u. B 3 (I, 180); Ş. u. B 6 (I, 182)
- tuyliy *tuğlu*
üç - türk budun üç *tuğlu Türk kavmi* Ş. u. Ş 8 (I, 166)
- - -iy Ş. u. B 7 (I 182)

- tulî** *dul* Ta. I, 2 (II, 133); Ta. III, 2 (II, 135); Ta. III, 4 (II, 135); Ta. IV (II, 136)
- tuman** *duman* Ir. 20 (II, 76)
- tur-** *durmak, ayağa kalkmak*
 -di Ir. 20 (II, 76)
 -miş Ir. 42 (II, 80)
 -u I C 9, II Ş 7 (I, 26); I. h. 21 (I, 139); Ir. 25 (II, 77)
 -up Ş. u. C 6 (I, 176)
 -upan Ir. 79 (II, 86); Ir. 87 (II, 88)
 -ur Ir. 24 (II, 77); Ir. 38 (II, 79); Ir. 56 (II, 82); Ir. 58 (II, 83)
 -urmän Ir. 96 (II, 89)
- turyur-** *kaldırmak, doğrultmak*
 -u Ş. u. D 2 (I, 168); Ir. 31 (II, 78)
- turuy** *mesken, durulacak yer* (bk. Kâş. B. I, 373) Su. 7 (I, 156)
- turuq** *zayıf* I D 39 (I, 46); T. 5 (I, 100); T. 6 (I, 102); Ir. 23 (II, 76)
 -i T. 24 (I, 108)
- turuḡaya** *turna kuşu* Ir. 94 (II, 89)
- tut-** *tutmak*
 -a I C 8 (I, 26); I D 1, II D 3 (I, 28); Ş. u. D 2 (I, 168)
 -armän Ir. 5 (II, 73)
 -di I D 32 (I, 44); I D 38 (I, 46); I Ş 3 (I, 48); I. h. 6 (I, 136); I. h. 12 (I, 137)
 -dim II C 9 (I, 70); Ş. u. Ş 10 (I, 166); Ş. u. D 1 (I, 168); Ş. u. B 3 (I, 180); Ş. u. yantar. (I, 182)
 -dimiz T. 41 (I, 114); T. 42 (I, 114)
 -ip I D 11, II D 10 (I, 84); (-up) Ş. u. D 4 (I, 168); (-up) Toyok, arkatar. 5 (II, 180); I D 3, II D 4 (I, 30)
 -ipan I D 7 (I, 32); (-upan) Ir. 24 (II, 77)
 -maz Tun III, c d (II, 95)
 -miş I D 3, II D 4 (I, 30); I D 19 (I, 38); T. 13 (I, 104); Ş. u. D 12 (I, 172); Ir. 97 (II, 90)
 -sar Toy. 17 (II, 58); Toy. 23 (II, 58); Toy. 28 (II, 59); Uy. III, a 1 (III, 144)

- tutsuq *vasiyet* (bk. Kâş. B. I, 462) ; (Metindeki tercemeyi buna göre düzeltiniz) I C 4 (I, 24)
-iñin I C 10, II Ş 8 (I, 26)
- tutuy *rehin* (bk. Kâş. B. I, 373) Ir. 43 (II, 80)
-qa Uy. III, c 2 (III, 145)
- tutun- *tutunmak*
-u T. 25 (I, 108)
- tutuq Çin. tu-tu(k) sözünden *vali, idare âmiri* Ş. u. D 11 (I, 172) ;
Ş. u. C 2 (I, 174) ; K. K. 6 (III, 90)
Oñ - I D 31 (I, 44)
Qoşu - I Ş 1 (I, 48)
Buqay - II C 10 (I, 70)
-uy I D 38 (I, 46)
El Toyan - Uy. Ta. 2 (III, 31)
Alp Uruñu - Ç. IV, 1 (III, 119)
Çökül - Oz. a 2 (III, 163)
Künç - Tu. I, 2 (III, 169)
- tutuz- *teslim, emanet etmek* (bk. Kâş. B. II, 86)
-ti (?) I D 38 (I, 46)
- tuy- *duymak*
-madi T. 38 (I, 112)
-matin Ir. 95 (II, 89)
-up Ş. u. Ş 10 (I, 166)
- tuyuyloy *nallı, tırnaklı* Ir. 7 (II, 74)
- tüg- *bağlatmak, düğümletmek*
-üp Ir, 76 (II, 86)
- tügül *değil*
-tün I C 6, II Ş 5 (I, 24)
- tügünük *duman deliği, baca*
-i Ir. 27 (II, 77)
- tük- *dökmek, dağıtmak, bozmak*
-üp Ş. u. C a (I, 178)

- tükä-** *bitmek, tükenmek* (bk. Kâş. III, 202)
-müz-kän Ir. 4 (II, 73)
- tüköl** *tam, tamamile*
ösän - *sağ sâlim* Ir. 21 (II, 76); Ir. 41 (II, 80); Ir. 63 (II, 84)
- tüköt-** *tüketmek, bitirmek*
-i I C 1, II Ş 1 (I, 22); T 52 (I, 116); **(tükädi)** Toyok, arka-
tar. 4 (II, 177); Be. b (III, 72)
- tümän** *on bin (10.000)* Ş. u. D 9 (I, 172); Ş. u. B 9 (I, 182); Ş. u.
yantar. (I, 182); Ir. 49 (II, 81)
- tümt** ? I. h. 10 (I, 137)
- tün** *gece* I D 27, II D 22 (I, 42); T. 12 (I, 104); T. 22 (I, 108);
T. 27 (I, 110); T. 35 (I, 112); T. 42 (I, 114); T. 1 5(I, 116);
Ş. u. D 1 (I, 168)
- *ortusî gece ortası, şimal*
- *-ñaru* I C 2, II Ş 2 (I, 22); II Ş 11 (I, 56)
-li *künli geceli, gündüzlü* II C D (I, 68)
-**kä** T. 26 (I, 108)
- *ortu* Ir. 36 (II, 79)
- tünür** *davul, şaman davulu* (Kâşgarînin verdiği mana daha yerin-
de olsa gerek. bk. III. 268)
-imä Be. c, 4 (III, 72)
- türlüg** *türlü* Toy. 2 (II, 57)
- türt-** *dürtmek*
-miş Ir. 85 (II, 87)
- tüs** *görünüş, manzara*
-i Ir. 4 (II, 73)
- tüş-** *düşmek, dinlenmek, konmak*
-öyin T. 30 (I, 110)
-di I Ş 4 (I, 48); T. 16 (I, 104); Ş. u. Ş 5 (I, 164)
-dim Ş. u. D 7 (I, 170); Ş. u. C 2 (I, 174); Ş. u. C 7 (I,
176); Ş. u. C 13 (I, 178); Ş. u. B 2 (I, 180); Ş. u. B 3 (I,
180); Ş. u. B 4 (I, 180)
-ip Ş. u. C 10 (I, 178); Ş. u. B 1 (I, 180)

- üpän** Ir. 99 (II, 90)
 -**miş** Ş. u. C 5 (I, 176); Ir. 70 (II, 85)
- tüşnäk** *dost, arkadaş* (bk. Radl. III.)
 -**iñä** Ir. 94 (II, 89)
- tüşür-** *düşürmek*
 -**timiz** T. 27 (I, 110)
 -**tiñiz** Alt. I, C 3 (III, 103)
- tüz** *doğru, kusursuz* I D 3 (I, 30)
- tüzäl-** *düzelmek*
 -**tim** I C 5, II Ş 3 (I, 24)
- tüzsiz** *kusurlu, doğru olmayan* I D 6, II D 6 (I, 30)

U

- u** *uyku*
 -**da** I D 35 (I, 46); I D 37 (I, 46); II D 27 (I, 60); II D 27 (I, 62)
 -**qa** T. 27 (I, 110)
- u-** *muktedir olmak* (bk. Th. Turcica, 85)
 -**matin** Ir. 24 (II, 77); Ir. 38 (II, 79); Ir. 56 (II, 82); Ir. 58 (II, 83); Ir. 95 (II, 89)
 -**maz** Ir. 100 (II, 90) Toy. 24 (II, 59); Toy. 29 (II, 59); Ir. 101 (II, 90)
 -**yin** Ir. 69 (II, 84)
 -**yur-i** Ir. 42 (II, 80) (?)
 -**daçi** II D 19 (I, 40)
 -**maduq** I D 10, II D 9 (I, 32); lh. A. b 1 (II, 122)
 -**sar** T. 11 (I, 104)
- uç** *uç, cenah* (bk. Kâş. B. I, 44)
 -**i** T. 40 (I, 114); Ş. u. D 4 (I, 168)
 -**iñä** Toy. 24 (II, 59)

- uç- *uçmak, havalanıp gitmek, ölmek* (bk. Kâş. B. I, 163-4)
 -a Ir. 20 (II, 76); Ir. 95 (II, 89); Alt. 1, a 2 (III, 101)
 -a *bar- uçup gitmek yani ölmek*
 -a -di II D 20 (I, 40); II C 10 (I, 70)
 -a -diyiz I C D (I, 54)
 -a -miş I D 16 (I, 36)
 -di I Ş D (I, 52); Ş. u. Ş 12 (I, 166)
 -duqda II D 14 (I, 36); I D 30 (I, 44)
- uçruyluy *uçlu, zirveli, son haddinde olan, son derece* Ir. 55 (II, 82)
- uçuq *kuş, avcu kuşu* T. 8 (I, 102)
- uçuz *kolay, basit* T. 13 (I, 104)
- ud *ve (?) Toyok, arkatar.* 7 (II, 177)
- ud- *uyumak, takib etmek, arkasından gitmek*
 -u Ş. u. D 2, Ş. u. D 3, Ş. u. D 4 (I, 168); Ş. u. D 6 (I, 170); Ş. u. C 6 (I, 176); T. 55 (I, 118)
 -uy T. 55 (I, 118)
 -u *yer dünya* Ir. 38 (II, 79)
 -u *kün gün, günler* Ir. 39 (II, 79)
- udi- *uyumak*
 -ymay Ir. 31 (II, 78)
 -madim I D 27, II D 22 (I, 42)
 -matî T. 51 (I, 116)
 -siqim T. 12 (I, 104); T. 22 (I, 108)
- udiş- *bir bir arkasından takib etmek*
 - Uy. III, b 6 (III, 144)
 -ru I D 36 (I, 46); I Ş 2 (I, 48)
 - T. 15 (I, 104)
- udiz- *sevketmek, idare etmek*
 - T. 15 (I, 104)
 -iyma T. 5 (I, 100)
 -tim T. 15 (I, 104)
 -tuq I. h. 13 (I, 137)

- udliq** *oyluk*
-in I D 36 (I, 46)
- uyur** *ugur, sâye, devlet* (bk. Kâş. B. I, 53)
-inta El. 5 (III, 180)
- uyuş** *aşiret, kabile, klan, soy* I Ş 7 (I, 50)
-i I C 6 (I, 24)
-iy II D 31 (I, 62)
-im II D 25 (I, 60)
- ula-** *bağlamak, bir araya getirmek, takib etmek, arkasından gelmek.*
-di I D 32 (I, 44) [ançuladı olacak ?]
-ti Tun. IV 7 (II, 96)
-yu I C 1, II Ş 1 (I, 22); I Ş 9 (I, 50); I Ş 11 (I, 52); II C 13 (I, 70); II C 14 (I, 72); I. h. 24 (I, 139); Ta. IV (II, 136)
yurmän Ir. 73 (II, 85)
- ulya-** *büyümek*
-tim Ba. III, 2 (III, 63); Alt. II, b 1 (III, 105)
- ulyart-** *büyütmek, çoğaltmak*
-dim T. 53 (I, 118)
- uluy** *ulu, büyük* I D 28 (I, 42); I D 40 (I, 46); II Ş 9 (I, 56); II Ş 10 (I, 56); II D 34 (I, 64); II C 9 (I, 70); T. 56 (I, 118); I. h. 3 (I, 136); Su. 10 (I, 156); Or. III, (II, 37); Or. III (II, 38); Ir. 14 (II, 75); Ir. 77 (II, 86)
-i T. 5 (I, 100)
- ulus** *ulus, halk, kavim, millet* I Ş 12 (I, 52)
- umç** (?)
- oyul *üveği evlad* (?) Ta. V, 2 (II, 137)
- una-** *razi olmak, muvafakat etmek* (bk. Kâş. III, 193)
-maduq Ir. 57 (II, 83)
-maduqlar Toyok, yaprak II, arkatar. 5 (II, 179)
-mañ T. 35 (I, 112)
- una-** *razi olmak, muvafakat etmek* (bk. Kâş. III, 193)
-maduq Ir. 57 (II, 83)

- maduqlar** Toyok, yaprak II, arkatar. 5 (II, 179)
 -**mañ** T. 35 (I, 112)
- unç** *emîn* (bk. Kâş. III, 323 ; Th. Turcica 88, n.) T. 24 (I, 108)
- unit-** *unutmak*
 -**maz** Tun III a 9 (II, 95)
- up-** *içmek* (bk. Kâş. B. I, 163)
 -**ayin** Toyok, yaprak I, öntar 3 (II, 178)
- ur-** *vurmak, bindirmek ; tayin, tahkim etmek*
 - U. k. 3 (III, 57) ; Ir. 50 (II, 81)
qanatîña ur- *kanadına bindirmek*
 - -**up** Ir. 53 (II, 82)
 -**yil** T. 34 (I, 112)
 -**ti** I D 33 (I, 44) ; I D 36 (I, 46) ; I. h. 21 (I, 139) ; Tun. III, a 8 (II, 94)
 -**tîm** I C 10, I C 11, II Ş 8 (I, 26) ; II Ş 14 (I, 58)
 -**up** Ir. 53 (II, 82)
 -**upan** Ir. 59 (II, 83) ; Ir. 43 (II, 80)
- uri** *erkek evlâd* (bk. Kâş. B. I, 88) I D 7, II D 7 (I, 32) ; I D 24, II D 20 (I, 40) ; Ş. u. B 3 (I, 180) ; Ir. 59 (II, 83) ; Aç. a 2 (III, 133)
 -**m** Su. 6 (I, 156)
- urilan-** *erkek çocuk doğurmak , erkek çocuk sahibi olmak*
 -**miş** Ir. 9 (II, 74)
- urmîzt** *Jüpiter* Toy. 7 (II, 58)
- urtur-** *vurdurmak*
 -**tîm** I C 12 (I, 28)
- uruy** *kabile, soy, klan*
 -**in** K. C. b, 5 (III, 80)
- uruysirat-** *soysuz kılmak*
 -**ayin** I D 10, (I, 34)
- uruñ** *bir rütbe, memuriyet (?)* Uy. III, c, 5 (III, 145)

- uruş** *vuruş, harp, savaş* O. 10 (I, 130)
- usiç** *tehlikeli* Ir. 43 (II, 80)
- us** *kuyruk sokumu, atın kuyruğu* (bk. Kâş. B. I, 36)
-in Ta. III, 5 (II, 135)
- ut** *öküz* Alt. I, a, 2 (III, 101)
- ut-** *yutmak, galib gelmek, kazanmak* (bk. Kâş. B. I, 170)
-yay Toy. 18 (II, 58)
-miş Ir. 44 (II, 80)
- utru** *karşı, . . . ya doğru* (bk. Kâş. B. I, 126) Ş. u. C 3 (I, 174);
Ir. 2 (II, 73); Ir. 23 (II, 76); Ir. 65 (II, 84)
- utuz-** *yutulmak, kaybetmek*
-maduq Ir. 44 (II, 80)
- uy** (?)
-in Ir. 69 (II, 84)
- uy-** *basıp sıkışdırmak, nüfuz sahibi olmak* (bk. Kâş. b. I, 174)
-ar Mi. tar. II, b (III, 96); Ç. V, 2 (III, 119); Ç. V, 3 (III, 119)
-in Alt. I, b 1 (III, 102); El. 11 (III, 180)
- uya** *kardeş, hısım* (bk. Kâş. B. I, 85)
- Alt. I, a 3 (III, 101)
-ların Ta. II, 5 (II, 134)
-mya Ç. III, 3 (III, 118)
- uya** *yuva* (bk. Kâş. B. I, 85)
-siñaru Ir. 47 (II, 81)
- uyarlıy** *nüfuzlu* lh. A. b 1 (II, 122)
- uz-** *usta, san'atkâr*
-iy II C B (I, 72)
- uzun** *uzun*
- yälmäg itim uzun (*yani büyük*) süvari (= zırhlı süvari)
gönderdim. T. 52 (I, 116)
özün - bolzun *kendin uzun olsun yani ömrün uzun*
olsun. Ir. 72 (II, 85)

uzuntonlu *rahib, manastıra çekilen târik-i dünya, papas.* (Ayrıca ka-
dın manası için bk. T. T. VII) Ir. 33 (II, 78); Ir. 62 (II, 83)

Ü

- ü- *yığmak, birikdirmek* (bk. Thomsen, Inscr. s. 168, n. 71 ; s. 170, n. 74)
-mäzsän I C 8, II Ş 6 (I, 26)
-yür I C 5, II Ş 4 (I, 24) (metinde transkripsiyonu öyür şek-
lindedir. bk. ö-)
- üç *üç (3)* II D 41 (I, 68); T. 20 (I, 106); T. 33 (I, 112); I. h. 15 (I, 138); Su. 6 (I, 156); Ş. u. Ş 8 (I, 166); Ş. u. C 4 (I, 174); Ş. u. C 9 (I, 176); Ş. u. B 1 (I, 180); Ş. u. B 2 (I, 180); Ş. u. B 6 (I, 182); Ş. u. B 7 (I, 182); Mi. 11 (II, 64); Ir. 29 (II, 78); Ba. II, 1 (III, 61); Be. a 1 (III, 71); Alt. I, a 3 (III, 101); Uy. II, 4 (III, 143); Uy. III, a 1 (III, 144); Uy. III, b 2 (III, 144); Uy. III, c 3 (III, 145); Uy. III, d 1 (III, 146)
-ögü T. 12 (I, 104)
-ögün T. 21 (I, 106)
- üç biñ *üç bin (3000)* T. 14 (I, 104); T. 16 (I, 104)
- üç älig *kırk üç (43)* Ç. X, 3 (III, 123)
- üç otuz *yirmi üç (23)* T. 19 (I, 106)
-qa Ş. u. B 6 (I, 182)
- üç tümän *otuz bin (30.000)* II C 8 (I, 70); Ş. u. B 7 (I, 182)
- üçün *için* U. k. 4 (III, 57); I C 9, II Ş 7 (I, 26); II Ş 6 (I, 26); I D 3, II D 4 (I, 30), I D 6, II D 6 (I, 30); I D 6, II D 6 (I, 32); II D 7 (I, 32); I D 12, II D 11 (I, 34); II D 14 (I, 36); I D 15, II D 13 (I, 36); I D 19, II D 16 (I, 38); I D 23, II D 19 (I, 40); I D 24, II D 20 (I, 40); I D 27, II D 22 (I, 42); I D 29, II D 23 (I, 42); I Ş 4 (I, 48); I B 1 (I, 54); II Ş 10 (I, 56); II Ş 9 (I, 56); II D 28 (I, 62); II D 29 (I, 62); II D 30 (I, 62); II D 32 (I, 64); II D 33 (I, 64); II D 34 (I, 64); II D 36 (I, 66); T. 3 (I, 100); T. 6 (I, 102); T. 40 (I, 114); T. 47 (I, 116); T. 49 (I, 116); T. 55 (I, 118); T.

61 (I, 120); O. 10 (I, 130); I. h. 7 (I, 136); I. h. 12 (I, 137); I. h. 25 (I, 139); I. h. 27 (I, 140); Ş. u. D 5 (I, 170); Mi. 9 (II, 64); Mi. B. yüzü 2 (II, 65); Ir. 104 (II, 91); lh. A. b 1 (II, 122); Ba. I, 1 (III, 61); Be. b (III, 72); Be. d 1 (III, 73); K. K. 5 (III, 90); Mi. tar. II, b (III, 96); Mi. tar. IV, 1 (III, 97); Alt. I, b 1 (III, 101); Alt. I, c 1 (III, 103); Alt. II, c 2 (III, 105); Alt. II, b 2 (III, 105); Ç. I, b 1 (III, 116); Ç. III, 3 (III, 118); Ç. VIII, 1 (III, 122); Ç. XI, 1 (I, 124); Aç. a, 4 (III, 133); Uy. I, b 1 (III, 141); Uy. I, c 1 (III, 142); Uy. II, 2 (III, 143); Uy. III, a 1 (III, 144); Uy. III, b 4 (III, 144); Uy. III, b 6 (III, 144); Tu. I, 1 (III, 169); El. 7 (III, 180); El. 11 (III, 180)

üçünç *üçüncü* I D 33 (I, 44); II D 30 (I, 62); I Ş 6 (I, 50); Ir. 9 (II, 74); Ir. 21 (II, 76)

üç yegirmi on üç (13) I D 18 (I, 36); Ba. I, 2 (III, 61)

üçürgü *kilim, halı* (?)
-ñ Ir. 77 (II, 86)

ügä *yaşlı, tecrübeli, akıllı; ünvan, tegin'lerden daha aşağı olan ve halkın yaşlı, tecrübelisine verilen ünvan; has isim.* (bk. Kâş. B. I, 90) Su. 3 (I, 156)
-kâ Mi. 11 (II, 64); Mi. C 2 (II, 67)
-si Aç. a 1 (III, 133)

ügüz *nehir, ırmak* I C 3, II Ş 3 (I, 24); I D 17, II D 15 (I, 36); Ir. 65 (II, 84); Ş. u. Ş 3 (I, 164); Baba (II, 166)
-çä II D 20 (I, 40)
-dä Ş. u. Ş 8 (I, 166); Ş. u. C 1 (I, 174)
-ig (veya -üg) I D 37 (I, 46); I D 39 (I, 46); II D 27 (I, 62); II D 30 (I, 62); T. 35 (I, 112); T. 37 (I, 112); T. 44 (I, 114); I. h. 16 (I, 138); Ş. u. C 1 (I, 174)
-kâ T. 16 (I, 104); T. 19 (I, 106)

ülkän *yüksek, büyük* (?)
-i K. K. 5 (III, 90)

ülüg *nasib, tali, pay, hisse*
-i Ir. 102 (II, 90); T. 4 (I, 100)
-dä Ir. 61 (II, 83)

- im I D 29, II D 23 (I, 42)
- ün *şöhret, şan, ün*
-üm Mi. tar. IV, 1 (III, 97)
-üñüz Oz. C 2 (III, 164)
- ürk- *ürkmek*
-üp Ş. u. C 7 (I, 176)
-üpän Ir. 40 (II, 80)
- ürkit- *ürkütme*
-tiñ Ir. 33 (II, 78)
- üz- *kesmek, koparmak, parçalamak* (bk. Kâş. B. I, 165)
-gäli T. 13 (I, 104)
-gülük T. 14 (I, 104)
- üzä *üstünde, üstde, yukarıda* I D 1, II D 2 (I, 28); II D 3 (I, 28);
I D 10 (I, 34); I D 16, II D 14 (I, 36); I D 17, II D 15 (I,
36); I D 22, II D 18 (I, 40); II D 21 (I, 42); II D 26 (I, 42);
II Ş 10 (I, 56); II Ş 12 (I, 58); II D 2 (I, 60); II D 35 (I, 64);
II B 1 (I, 72); II B 3 (I, 72); T. 9 (I, 102); T. 20 (I, 106);
T. 25 (I, 108); O. 3 (I, 128); O. 12 (I, 130); Ş. u. Ş 3 (I,
164); Toy. 17 (II, 58); Ir. 1 (II, 73); Ir. 6 (II, 74); Ir. 10 (II,
74); Ir. 20 (II, 76); Ir. 25 (II, 77); Ir. 31 (II, 78); Ir. 39 (II,
79); Ir. 81 (II, 87); Ir. 83 (II, 87); Ir. 93 (II, 89); Ir. 99 (II,
90); lh. A. c 6 (II, 123); Uy. III. b 1 (III, 144)
- üzän- *üzenmek*
-mişlär Toyok, yaprap II, arkatar. 2 (II, 179)
- üzük *yırtık*
-iñin Ir. 73 (II, 85)

V

- vidañ *tazyik* (?) Toyok, arkatar. baş(II, 180)

Y

- yab *müdevver* (?) (bk. Kâş. III, 2) Uy. V (III, 147)
yabyu hakandan sonra gelen bir rütbe olup bu rütbenin sahibi

- halkdan olur. (bk. Kâş. III, 24) O. 4 (I, 128); Ş. u. Ş 12 (I, 166); Ş. u. D 7 (I, 170)
- y I D 14, II D 12 (I, 34)
- sin II D 28 (I, 62); T. 41 (I, 114)
- yabiz** *fena, yavuz, kötü* I D 26, II D 21 (I, 42); II D 32 (I, 64); Ir. 17 (II, 76); Ir. 37 (II, 79); Ir. 68 (II, 84); Ir. 69 (II, 85); Tun IV, 11 (II, 96); O. 7 (I, 128)
- yablaq** *fena, kötü* I C 7, II Ş 5 (I, 24); I D 5, II D 6 (I, 30); I D 23, II D 19 (I, 40); I D 26, II D 21 (I, 41); I D 39 (I, 46); I Ş 7 (I, 50); I Ş 11 (I, 52); II D 30 (I, 62); Ş. u. Ş 11 (I, 166); Ir. 11 (II, 74); Ir. 13 (II, 75); Ir. 14 (II, 75); Ir. 24 (II, 77); Ir. 34 (II, 79); Ir. 38 (II, 79); Ir. 50 (II, 81); Ir. 55 (II, 82); Ir. 56 (II, 82); Ir. 59 (II, 83); Ir. 65 (II, 84); Ir. 70 (II, 85); Ir. 77 (II, 86); Ir. 95 (II, 89); Ir. 101 (II, 90); Toyok, yaprak I, arkatar. 5 (II, 178)
- in Ş. u. D 5 (I, 170)
- iñin II D 20 (I, 40)
- yabrit-** *meydan okumak* (bk. Kâş. B. II, 352)
- dim II D 31 (I, 64)
- yaday** *yaya* II D 32 (I, 64); T. 4 (I, 100)
- sü *yaya ordu, yaya asker*
- -sin II C 1 (I, 68)
- kâdimlig** - *giyimli yaya, zırhlı piyade* Ş. u. C 9 (I, 176)
- in I D 28, II D 22 (I, 42); I D 32 (I, 44); T. 25 (I, 108)
- yadrat-** *yere atmak*
- Ir. 77 (II, 86)
- yay-** *yağmak*
- di Ir. 81 (II, 87); (-iti) Ta. II, 2 (II, 134)
- yayaq** *ceviz* (bk. Kâş. III, 21); *yaprak*
- *ıyaç ceviz ağacı* Ir. 86 (II, 88)
- yayaqlıy** *cevizli; yapraklı* Ir. 99 (II, 90)
- yayaru** *yakına, yakına doğru* I C 5 (I, 24); I C 7, II Ş 6 (I, 26)
- yayı** *düşman*, I D 2, II D 3 (I, 28); I D 9, II D 9 (I, 32); I D

10, II D 9 (I, 32); I D 14, II D 12 (I, 34); I D 34 (I, 44); I D 39 (I, 46); I Ş 1 (I, 48); I Ş 2 (I, 48); I Ş 4 (I, 48); I Ş 8 (I, 50); II D 26 (I, 60); II D 29 (I, 62); II D 30 (I, 62); O. 5 (I, 128); O. 6 (I, 128); O. 10 (I, 130); Ş. u. D 6 (I, 170); Ş. u. C 3 (I, 174); Ş. u. C 6 (I, 176)

-**da** Ş. u. D 7 (I, 170); Ç. VII, 1 (III, 121); Uy. III, a 3 (III, 144); Oy., b 2 (III, 158)

-**y** I D 15, II D 13 (I, 36); T. 53 (I, 118); T. 54 (I, 118); Ir. 51 (II, 81)

-**m** Oz., c 3 (III, 164)

-**miz** T. 8 (I, 102); T. 19 (I, 106)

-**n** Ş. u. D 6 (I, 170)

-**qa** I. h. 23 (I, 139); Alt. I, c 2 (III, 103); Oz., a 1 (III, 163); Tu. I, 1 (III, 169)

-**si** I D 12, II D 11 (I, 34)

yayi-

düşman olmak

-**tuqda** I. h. 5 (I, 136); I. h. 18 (I, 138)

yayıç

düşmana giden, düşmana salan

-**si** T. 50 (I, 116)

yayid-

düşman olmak, düşman kesilmek

-**ip** Ş. u. C 4 (I, 174)

-**u** Ş. u. D 10 (I, 172)

yayı

(*yiyil-*) *yığılmak, toplanmak* (bk. Kâş. III, 57)

- T. 5 (I, 100)

yayısız

düşmansız I D 30, II D 24 (I, 44)

yayız

yağız I D 1 (I, 28)

-**in** I Ş 5 (I, 48); I Ş 8 (I, 50)

yayli

yağlı Ir. 18 (II, 76)

yayri-

zehirlenmek

-**pan** Ir. 24 (II, 77)

yayuş

yakın (bk. Kâş. III, 21) I C 7, II Ş 5 (I, 24); Baba (II, 164)

yayut-

yaklaşdırmak

-**ir** I C 5, II Ş 4 (I, 24)

- yalabaç** *sefir, elçi, reis, şef* Ir. 16 (II, 75); Alt. II, c 2 (III, 105); Uy. I, c 2 (III, 142)
-i II D 39 (I, 66)
- yalañ** *yalın, çıplak* I D 29, II D 23 (I, 42)
-in I D 28, II D 22 (I, 42)
- yalbar-** *yalvarmak*
- Ir. 30 (II, 78)
-ur Ir. 83 (II, 87)
- yalya-** *yalamak*
-yu Ir. 18 (II, 76)
- yalim** *yalın, sert*
- **qaya yalın kaya, sarp kaya** (bk. Kâş. III, 15) Ir. 59 (II, 83); Ir. 75 (II, 85)
- yalîñus** *yalınız* I. h. 23 (I, 139); Ç. IV, 1 (III, 119)
-un Ir. 59 (II, 83)
- yalma** (*at*) *kaftanı, örtüsü* (bk. Kâş. III, 26)
-sinda I D 33 (I, 44)
- yamyiliy** *ceman, topdan, müctemian* (bk. Kâş. III, 26) O. 4 (I, 128)
- y[?]n** (?) O 5 (I, 128)
- yan** *yan, yan taraf*
-da Ş. u. C 1 (I, 174)
-daqi T. 26 (I, 108)
- yan-** *geri dönmek* (bk. Kâş. III, 48)
-alim T. 37 (I, 112)
-dimiz T. 28 (I, 110); T. 29 (I, 110)
- yandar-** *yandırmak, yanmak*
-u **saqîn- yanıp yakılmak**
-u -dim I Ş 11 (I, 52)
- yandur-** *geri döndürmek*
-timiz T. 45 (I, 114)
- yañi** *gün* (?)

-qa Ş. u. Ş. 9 (I, 166); Ş. u. D 1 (I, 168); Ş. u. D 3 (I, 168);
Ş. u. D 5 (I, 170); Ş. u. D 6 (I, 170); Ş. u. D 11 (I, 172);
Ş. u. B 1 (I, 180); Ş. u. B. 2 (I, 180); Ş. u. B 4 (I, 180)

yañil-

yanılmak

-ayu Or. III (II, 38)

-daçisiz I C 11 (I, 26)

-di I D 20 (I, 38); II D 35 (I, 64)

-diy I D 23, II D 19 (I, 40)

-duqin II D 16 (I, 38)

-ip I C 10, II Ş 8 (I, 26); T. 26 (I, 108)

-maduq O. 11 (I, 130)

-mayin Ş. u. B 5 (I, 180)

-maz Tun III, a 9 (II, 95); Tun III, a 10 (II, 95); Tun III, a
11 (II, 95)

-ma... Tun III, a 14 (II, 95)

-masar Tun III, a 12 (II, 95)

-mazun Tun III, a 7 (II, 94)

-sar I C 6, II Ş 4 (I, 24)

-uqin I D 19 (I, 38)

yañra-

çınlamak, ses çıkarmak

-yur Ir. 34 (II, 78)

yap-

yapmak

-miş Ir. 41 (II, 80)

yapit-

yapdırmak

-i Ş. u. B 5 (I, 180)

yaq

yakın

-yaru yakınlarda, çağlarda, zamanda Ş. u. D 8 (I, 170)

yaqa

yaka, hudud Ş. u. D 8 (I, 170); Ş. u. C 2 (I, 174)

- **yaqa-** *hudud tayin etmek veya hududda oturmak; aynı yer*

yaqala-

hudud tayin etmek, hududda oturmak; tanzim etmek, yaşa-
mak (?)

-dim Ş. u. C 2 (I, 174); Ş. u. D 8 (I, 170)

yar-

yarmak, bölmek

- a Ir. 59 (II, 83)
- yara-** *yaramak, yaraşmak*
 -yay Ir. 8 (II, 74); Ir. 9 (II, 74); Ir. 61 (II, 83)
 -miş Ir. 46 (II, 80)
 -matin Ş. u. D 10 (I, 172)
 -yu K. y. 6 (III, 193)
 -maçî T. 23 (I, 108)
- yaraq** *silah*
 -ında I D 33 (I, 44)
- yaraqliq** *silahlı* I D 23, II D 19 (I, 40); I D 32 (I, 44); T. 54 (I, 118)
 -dî I D 32 (I, 44)
- yarat-** *yaratmak, tensik etmek, teşkil etmek*
 -dim II Ş 9 (I, 56); II Ş 14 (I, 58)
 -î Tun III, a 7 (II, 94)
 -iyma I Ş 13 (I, 52)
 -ip I D 19 (I, 38); I D 20, II D 17 (I, 38); Or. III (II, 37)
 -miş I D 13, II D 12 (I, 34); II D 1 (I, 58); II C 13 (I, 70);
 Toyok, yaprak I, öntar. 5 (II, 178)
 -unu I D 10, II D 9 (I, 32)
 -iy Ş. u. B 3 (I, 180)
- yaratit-** *yapdırtmak, vücade getirtmek*
 -dim Ş. u. D 8 (I, 170); Ş. u. D 9 (I, 172); Ş. u. D 10 (I, 172)
- yaratatur-** *yapdırtmak, vücade getirtmek*
 -tim I C 12 (I, 28)
- yaryan** *zâbıta âmiri, polis müdürü* I B 2 (I, 54); Su. 2 (I, 156)
- yaryun** (?) Ir. 96 (II, 89)
- yaril-** *yarılmak*
 -miş Ir. 10 (II, 74)
- yarliy** *emir, ferman* Toy. 19 (II, 58); Mi. 3 (II, 64); Mi. 5 (II, 64);
 Mi. 7 (II, 64); Mi. 8 (II, 64); Mi. 10 (II, 64); Mi. 12 (II, 64);
 Mi. B yüzü 2 (II, 65); Mi. B yüzü 4 (II, 65); Mi. B yüzü 5

- (II, 65); Mi. B arkatar. 2 (II, 66); Mi. B yüzü 7 (II, 66); Mi. B yüzü 10 (II, 66); Mi. B yüzü 12 (II, 66); Mi. B arkatar. 3 (II, 66); Mi. B arkatar. 5 (II, 66); Mi. B arkatar. 7 (II, 66); Mi. B yüzü 8 (II, 66); Mi. C 6 (II, 67)
- yarlıqa-** *buyurmak, emretmek, ferman eylemek*
täñri -**dı** T. 16 (I, 104); Uy. III, b 1 (III, 144)
 - **-duq** I D 15, II D 13 (I, 36); II D 14 (I, 36); II D 23 (I, 42); II Ş 9 (I, 56); II D 33 (I, 64); II D 34 (I, 64); T. 40 (I, 114)
üzä täñri, asra yer -**duq** II Ş 10 (I, 56)
täñri -**duqın** I C 9, II Ş 7 (I, 26)
 -**miş** O. 6 (I, 128)
yarlıy -**sar** Toy. 19 (II, 58)
täñri -**zu** II D 23 (I, 42); T. 53 (I, 118)
- yarın** *yarın, erken geç, ergeç, sabah* Ir. 1 (II, 73); Ir. 2 (II, 73); Ir. 34 (II, 78)
- yarınça** *harbe, mızrak* Ir. 59 (II, 83)
- yarıq** *zırh* (bk. Kâş. III, 12) Mi. 9 (II, 64); Mi. B yüzü 3 (II, 65); Mi. B yüzü 5 (II, 65); Mi. 15 (II, 65); Mi. 21 (II, 65); Mi. B yüzü 7 (II, 66); Mi. C 1 (II, 67); Mi. C 7 (II, 67); Mi. C 3 (II, 67); Mi. C 4 (II, 67); Mi. C 5 (II, 67); Mi. C. 6 (II, 67); Mi. C. 7 (II, 67)
 -**da** Mi. 11 (II, 64); Mi. 14 (II, 65)
 -**i** Mi. 2 (II, 64); Mi. 4 (II, 64); Mi. B yüzü 1 (II, 65)
 -**in** Mi. B arkası 7 (II, 66); Mi. B arkası. 9 (II, 66)
- yartimliq** *yardımcı, muavin* Tun IV 6 (II, 96)
- yaru-** *ağarmak, ışımaq, aydınlanmak*
 -**dı** Ir. 39 (II, 79)
 -**mazqan** Ir. 32 (II, 78)
- yaruaq** *ışık, parlak* Ş. u. D 1 (I, 168); Ir. 39 (II, 79); Toyok, öntar. 2 (II, 176)
- yaş** *yaş*
közdä - **käl-** *gözden yaş gelmek*
 - - **-sär** I Ş 11 (I, 52)

- yaş** *yaş, tâze ; genç* Ir. 26 (II, 77)
 - *ot tâze ot* Ir. 82 (II, 87)
 - *köyik genç geyik, genç avhayvanı*
 - *-i* Alt. I, b 3 (III, 102)
- yaş** *yaş, sin* Oz. b (III, 163); Tu. II, 1 (III, 170)
 -*da* II D 14 (I, 36); I D 30 (I, 44); Be., a 2 (III, 71); K. K. 5 (III, 90)
 -*i* Mi. tar. IV, 1 (III, 97)
 -*im* Ç. IX, 2 (III, 122); Ç. X, 3 (III, 123); El. 8 (III, 180)
 -*ima* II D 24 (I, 60); II D 25 (I, 60); II D 26 (I, 60); II D 28 (I, 62); II D 29 (I, 62); II D 31 (I, 64); II D 34 (I, 64); II D 38 (I, 66); II C 2 (I, 68); II C 7 (I, 70); Mi. tar. II, a (III, 96); Alt. II, a 2 (III, 104); Tu. III, 2 (III, 170); Ş. u. Ş 4 (I, 164)
 -*imda* Uy. Ta. 1 (III, 31); Ba. II, 1 (III, 62); Be., d 1 (III, 73); Ç. III, 1 (III, 118); Ç. IV, 3 (III, 119); Ç. XI, 1 (III, 124)
 (-*imta*) Uy. III, d 1 146)
 -*imqa* II D 15 (I, 36); Ba. I, 2 (III, 61)
 -*iña* II D 31 (I, 44); I D 32 (I, 44); I D 35 (I, 46); I Ş 1 (I, 48); I. h. 18 (I, 138)
 -*inta* Ac., b 1 (III, 134)
 -*qa* T. Ş 1 (I, 116)
- yasa-** *tanzim etmek, yapmak*
 -*r* I Ş 10 (I, 52)
- yasi** *düz, yassı* S. u. D 9 (I, 172)
 - *taş düz taş*
 - *-qa* aynı yer
- yasiç** *mızrak* (bk. Kâş. III, 6)
 -*a* K. C., b 2 (III, 80)
 -*in* Ir. 59 (II, 83)
- yaşa-** *yaşamak*
 -*yur* I Ş 2 (I, 48)
 -*p* I. h. 3 (I, 136)
- yaşil** *yeşil* Toy. 27 (II, 59); Ir. 78 (II, 86)

- yat** *yabancı* Toy. 23 (II, 58)
- yat** *kehânet, fal, sihir* (bk. Kâş. III, 2)
-**da** Be., c 4 (III, 72)
- yat-** *yatmak*
-**dî** I D 24, II D 20 (I, 40)
-**îp** T. 24 (I, 108)
-**îpan** Ir. 4 (II, 73)
-**u** I Ş 9 (I, 50); T. 19 (I, 106)
- yatıylıy** *yatan* Ir. 32 (II, 78)
- yay-** *yaymak, perişan etmek*
-**dîm** O. 9 (I, 130)
-**dîmîz (yayî-)** T. 39 (I, 114); T. 41 (I, 114)
-**mîş** O. 1 (I, 128)
-**îp** Or. III (II, 37)
- yaȳ-** *yaymak, dağıtmak* (bk. **yay-**)
-**a** I D 23, II D 19 (I, 40); II D 31 (I, 62)
-**dîm** II D 33 (I, 64)
-**dîmîz** T. 16 (I, 104)
-**duq** T. 16 (I, 104)
-**îp** I D 34 (I, 44)
- yay** *yaz* (bk. Kâş. III, 120) II B 3 (I, 72); Ş. u. D 8 (I, 170)
-**în** II D 39 (I, 66)
- yayla-** *yaylaya çıkmak, yazlığa çıkmak, yazlamak*
-**dîm** Ş. u. D 8 (I, 170); Ş. u. D 9 (I, 172); Ş. u. C 2 (I, 174); Ş. u. B 3 (I, 180)
-**yur** Ir. 96 (II, 89)
-**yurmän** Ir. 99 (II, 90)
- yaylay** *yayla, yazın oturulan yer*
-**îm** Ir. 78 (II, 86); Ir. 86 (II, 88); Ir. 96 (II, 89)
- yaz** *ilkbahar, yaz*
-**în** II C 2 (I, 68)
-**îña** I Ş 8 (I, 50); II D 31 (I, 64)

- yaz-** *günah işlemek, kabahat işlemek*
-mayın Ş. u. B 5 (I, 180)
- yazi** *ova* I C 7, II Ş 5 (I, 24); Ş. u. D 4 (I, 168)
-da (Yarış -da) T. 33 (I, 112); T. 36 (I, 112); Uy. Tu. 1 (III, 39)
-miz Ta. II, 2 (II, 134); Ta. II, 4 (II, 134)
-qa I C 3 (I, 22); I D 17, II D 15 (I, 36)
- yaziy** *serbest, hür* Ir. 16 (II, 75); Ir. 77 (II, 87)
- yaziñ-** *kabahat işlemek, günah işlemek, yanılmak*
-di II D 17 (I, 38)
-duqin II D 16 (I, 38)
- yazuqla-** *günah eylemek, kabahat işlemek, hata etmek* II D 36 (I, 66)
- yazuqliy** *günahkâr, kabahatli* Ş. u. D 2 (I, 168)
- yäd-** (?)
-ür K. C. a, 5 (III, 79)
- yägrän** *kula rengi, at rengi* I. h. 15 (I, 138); I. h. 21 (I, 139)
- yäl-** *gelmek*
-mädi II D 41 (I, 68)
- yälü** *yele*
- kör- *ata binmek*
- - T. 26 (I, 108)
- yälmä** *öncü, keşif kolu* T. 34 (I, 112); Ş. u. D 6 (I, 170)
-g T. 52 (I, 116)
-sin Ş. u. D 12 (I, 172)
- yältür-** *getirmek*
-mädim T. 54 (I, 118)
- yämlig** (?) Uy. Tu. 3 (III, 39)
- yäräl-** *ayrılmak* (?)
-tim K. C. b, 1 (III, 80)
- ye-** *yemek*

- miş Ir. 56 (II, 82); Ir. 70 (II, 85)
 -pän Ir. 26 (II, 77)
 -yü T. 8 (I, 102)
 -yürmän Ir. 5 (II, 73)
- yeg** *iyi, daha iyi* (bk. Käs. III, 106) T. 37 (I, 112); Or. III (II, 38); Tun III, a 4 (II, 94); K. K. 5 (III, 90); K. K. 6 (III, 90)
 - idi *iyi, âlâ, efendi, sahib* I C 4, II Ş 3 (I, 24)
 - qıl- *iyi, daha iyi kılmak*
 - -dim II D 24 (I, 42)
 -dä I C D (I, 54)
 -in II C 10 (I, 70)
- yegäd-** *yükseltmek, yüceltmek* (bk. Th. Turcica, s. 22, n.)
 -i II D 36 (I, 66)
- yegän** *yığen*
 -i Ş. u. B 8 (I, 182)
 -imin Su. 8 (I, 156)
- yegirmi** *yirmi, (20)* I D 15, II D 13 (I, 36); I C D (I, 54); II D 25 (I, 60)
 -kä Ş. u. C 11 (I, 178); Ş. u. B 6 (I, 182); HT. X, 1 (II, 115)
- yegirminç** *yirminci* Ş. u. c 11 (I, 178)
- yelü**
 - bar- (at) *dört nala gitmek*
 - -dimiz T. 27 (I, 110)
- yemä** *yene, tekrar* I C 10, II Ş 8 (I, 26); I D 3, II D 4 (I, 30); I D 5, II D 6 (I, 30); I D 19, II D 16 (I, 38); I Ş 9 (I, 50); T. 16 (I, 104); T. 22 (I, 108); T. 27 (I, 110); T. 44 (I, 114); T. 50 (I, 116); T. 55 (I, 118); T. 56 (I, 118); T. 60 (I, 118); Ş. u. D 10 (I, 172); Or. III (II, 37); Or. III (II, 38); Toy. 2 (II, 57); Toy. 5 (II, 57); Toy. 12 (II, 58); Toy. 14 (II, 58); Toy. 18 (II, 58); Toy. 25 (II, 59); Tun IV, 1 (II, 96); Toyok yaprak I, arkatar. 2 (II, 178); Toyok, yaprak II, öntar. 10 (II, 179); Toyok, yaprak II, arkatar. 1 (II, 179); Toyok, yaprak II, öntar. 3 (II, 179); Toyok, yaprak II, arkatar. 7 (II, 179); Toyok, yaprak I, arkatar. 8 (II, 179); Toyok, öntar. 2 (II, 180)

yer

yer I C 4 (I, 24); I C 8 (I, 26); I C 9, II § 7 (I, 26); I D 20, II D 17 (I, 38); I D 22, II D 18 (I, 40); II D 22 (I, 42); II § 10 (I, 56); T. 24 (I, 108); T. 26 (I, 108); I. h. 6 (I, 136); Ş. u. D 11 (I, 172); Toyok, yaprak II, arkatar. 3 (II, 179)

yayız - *yağız yer* I D 1 (I, 28)

- *sub* I D 19 (I, 38)

täñri - I § 4 (I, 48); II D 29 (I, 62); Ş. u. D 1-2 (I, 168); Ş. u. C 9 (I, 176)

täñri iduq - *sub* II D 35 (I, 64)

täñri umay iduq - *sub* T. 38 (I, 112)

udu - *dünya* Ir. 38 (II, 79)

iduq - *suy* kiremit (II, 161)

ärig -*tä* I C 13 (I, 28)

-*dä* I D 24, II D 20 (I, 40); II D 35 (I, 66); II D 36 (I, 66); (-*tä*) T. 47 (I, 116); Ş. u. B 7 (I, 182); Ir. 23 (II, 76); Ir. 25 (II, 77); Ir. 74 (II, 85); Uy. V (III, 147); I C 4 (I, 24)

-*däki* T. 56 (I, 118); Ba., III, 3 (III, 63); Alt. I, a 1 (III, 101); Aç., b 3 (III, 134)

-*gärü* I C 8, II § 6 (I, 26)

türk iduq -*i* I D 10, II D 10 (I, 34)

-*i* K. K. 6 (III, 90)

-*ig* T. 17 (I, 106)

-*in subin* II D 35 (I, 64)

-*in* Ş. u. C 6 (I, 176); Ir. 23 (II, 76)

-*iñä* I C 4, II § 3 (I, 22); II D 15 (I, 36)

-*iñärü* II D 40 (I, 66); Ş. u. D 12 (I, 172)

-*intä* T. 3 (I, 100); T. 11 (I, 104); T. 60 (I, 118); Su. 1 (I, 156); Ir. 85 (II, 87)

-*im* Mi. tar. I, a (III, 95)

-*imä* Be., c 1 (III, 72)

idil -*imä* Tu. II, 3 (III, 170)

-*kä* I C 4 (I, 24); T. 17 (I, 106); Ir. 31 (II, 78)

yerçi

rehber, kılavuz T. 23 (I, 108); T. 26 (I, 108); Tun III, a 7 (II, 94); Tun III, a 9 (II, 95); Tun III, a 14 (II, 95); Tun III, b 1 (II, 95)

- lig Tun III, a 12 (II, 95)
- yerlä- *yerleşmek, yerleşdirmek*
-dim K. K. 5 (III, 90); Alt. I, c 1 (III, 103)
- yerüki ? T. 46 (I, 116)
- yet- *yetmek*
at -ä at yederek T. 25 (I, 108)
- yet- *yetişmek*
-dim Ş. u. D 1 (I, 168); Ş. u. D 3 (I, 168); Ş. u. C 8 (I, 176)
- yeti *yedi, (7)* I D 15, II D 13 (I, 36); I D 30 (I, 44); II C D (I, 68); T. 49 (I, 116); O. 5 (I, 128); I. h. 16 (I, 138); I. h. 18 (I, 138); Toy. 1 (II, 57); Be., d 2 (III, 73); K. C., a 2 (III, 79) Su. 6 (I, 156)
- yeti biñ *yedi bin, (7000)* Aç. b, 4 (III, 134)
- yetinç *yedinci* I Ş 5 (I, 48); I Ş D (I, 52); O. 12 (I, 130); HT. V, 1 (II, 111); HT. X, 1 (II, 115)
- yeti otuz *yirmi yedi, (27)* I Ş 1 (I, 48); II D 25 (I, 60); T. 51 (I, 116)
- -qa I Ş D (I, 52); II C 10 (I, 70)
- yeti yegirmi *on yedi (17)* I D 11, II D 10 (I, 34); II D 24 (I, 60); T. 49 (I, 116); Ta. II, 1 (II, 134); Aç., b 1 (III, 134)
- -kä I Ş D (I, 52)
- yeti yüz *yedi yüz (700)* I D 13, II D 11 (I, 34); T. 4 (I, 100)
- yetmiş *yetmiş (70)* I D 12, II D 11 (I, 34); K. C., b 4 (III, 80); Mi. tar. II, a (III, 96)
- yetür- *bitirmek, mahvetmek*
-ü I D 7, II D 7 (I, 32)
- yiçä *tekrar, daha* I D 16, II D 14 (I, 36); Ş. u. D 5 (I, 170); Ş. u. D 2 (I, 168)
- yil *meme (?)*
-iñä Ir. 24 (II, 77)
- yinçgä *ince* T. 13 (I, 104)

- yit- *kaybolmak, yok olmak* (bk. Kâş. B. I, 467)
 -diñ Ş. u. D 5 (I, 170)
 -müzün O. 3 (I, 128)
 -miş O. 1 (I, 128)
 -ü I D 28, II D 22 (I, 42); I D 27 (I, 42)
 -mäçisän Ş. u. D 5 (I, 170)
- yitiglig (?) Ir. 85 (II, 87)
- yidit- *çürümek*
 -mayin Ir. 91 (II, 89)
- yiy- *yığmak, toplamak*
 -dim O. 9 (I, 130); O. 10 (I, 130)
 -ip T. 43 (I, 114)
 -miş O. 1 (I, 128)
 -mişi T. 5 (I, 100)
- yil *yıl, sene* I D 8 (I, 32); II C 9 (I, 70); Ş. u. Ş 3 (I, 164); Ş. u. Ş 4 (I, 164) Ş. u. D 8 (I, 170); Ir. 32 (II, 78)
 -qa I D 36 (I, 46); I Ş 4 (I, 48); II D 27 (I, 62); II D 30 (I, 62); Ir. 91 (II, 89); H T. X, 3 (II, 115)
 it - *it yılı, köpek yılı* II C 10 (I, 70)
 tabişyan - *tavşan yılı* Ş. u. D 8 (I, 170)
 bars - *pars yılı* Ir. 103 (II, 91)
 - -qa Ş. u. D 7 (I, 170)
 - -ta El. 4 (III, 180)
 qoÿ - *koyun yılı*
 - -qa I Ş D (I, 52); Ş. u. Ş 9 (I, 166); Ş. u. B 2 (I, 180)
 lui - *ejder yılı*
 - -qa O. 12 (I, 130); O. Üsttar. 5 (I, 130)
 taqiyu - *tavuk yılı*
 - -qa Ş. u. Ş 10 (I, 166); Ş. u. b 4 (I, 180)
 yilan - *yılan yılı* H T. VII, 1 (II, 112)
 biçin - *maymun yılı* (piçin -) H T. X, 1 (II, 115)
 - -qa I Ş D (I, 52); H T. II, 1 (II, 109)
 layzin - *domuz yılı* (laqzin -) lh. A., b 2 (II, 122)

- **-qa** Ş. u. Ş 11 (I, 166)
-ta Ir. 21 (II, 76)
- yılan** *yılan* Ir. 12 (II, 75)
 - **yil** HT. VII, 1 (II, 112)
- yilliq** *yıllık, senelik* Ş. u. D 9 (I, 172)
- yilpayut** bk. **alpayu**
 -**i** II D 31 (I, 62)
- yilqi** *hayvan sürüsü, yulki* Ş. u. Ş 12 (I, 166); Be. b (III, 72); K. C., b 2 (III, 80)
tamqaliy - Aç., b 3 (III, 134)
 -**y** II D 38 (I, 66); I. h. 25 (I, 139)
 -**m** Su. 5 (I, 156)
tört adaq[liy] -**m** El. 2 (III, 180)
 -**n** Ir. 72 (II, 85); Ir. 82 (II, 87)
 -**sin** II D 24 (I, 60); II D 39 (I, 66); II C 3 (I, 68); Ş. u. D 2 (I, 168); Ş. u. D 3 (I, 168)
- yilsiy** *muhteşem, parlak* (?) I D 26, II D 21 (I, 42)
- yimşaq** *yumuşak, mülayim*
ayisi - *ipek kumaşı yumuşak* I C 6, II Ş 5 (I, 24); I C 5, II Ş 4 (I, 24)
- yipar** *misk* (bk. Kâş. III, 20)
yuy -**iy** II C 11 (I, 70)
- yirdandayin** *şimalden, yukarıdan* T. 11 (I, 104)
- yiryaru** *şimale doğru, yukarıya doğru* I D 28, II D 23 (I, 42)
 - **tün ortusiñaru** I C 2, II Ş 2 (I, 22); II Ş 11 (I, 56)
- yiriya** *yukarda, şimalde* I C 1 (I, 22); I D 14, II D 12 (I, 34); T. 7 (I, 102); T. 14 (I, 104); O. 2 (I, 128); O. 5 (I, 128)
 -**qi** T. 17 (I, 106)
- yiş** *üstü ormanla kaplı dağ, orman* Ir. 25 (II, 77)
 -**qa** II D 37 (I, 66); O. 2 (I, 128)
Altun - T. 20 (I, 106)
 - **-da** T. 31 (I, 110); T. 32 (I, 110)

- -iy I D 36 (I, 46); II D 27 (I, 62); T. 35 (I, 112); T. 37 (I, 112)

Çoyay - I C 6, II Ş 5 (I, 24)

Kögmän -iy I D 35 (I, 46), II D 27 (I, 60); T. 28 (I, 110)

Ötükän - I C 3 (I, 22); I C 4, II Ş 3 (I, 24); I C 8, II Ş 6 (I, 26); I D 23, II D 19 (I, 40); Ş. u. D 9 (I, 172)

- -da I C 4 (I, 24)

- -yaru T. 15 (I, 104)

Qadırqan - II D 39 (I, 66)

- -iy I D 21 (I, 38)

- -qa I D 2 (I, 28)

Soña -da I D 35 (I, 46); II D 27 (I, 62)

yış *yaş (?)*, *genç (?)* Ç. IV, 2 (III, 119)

yita *ne fayda, ne çâre, beyhude* (bk. *Toung Pa,o* 1914, s. 253)
[*ayita* şeklini *yita* diye düzeltiniz.] Uy. Tu. 1 (III, 39); Uy. Tu. 2 (III, 39); U. k. 2 (III, 57) Be., a 1 (III, 71); Be., b (III, 72); Be., c 1 (III, 72); Alt. I, b 2 (III, 102); Alt. I, b 3 (III, 102); Alt. I, C 2 (III, 103); Ç. V, 2 (III, 119); Ç. VI, 2 (III, 120); Ç. VI, 3 (III, 120); Ç. VI, 4 (III, 120); Ç. VI, 5 (III, 120); Ç. VII, 2 (III, 121); Aç., a 4 (III, 133); Uy. III, a 1 (III, 144); Uy. III, d 1 (III, 146); Oy. b 5 (III, 158); El. 1 (III, 180); El. 3 (III, 180); El. 6 (III, 180); El. 9 (III, 180); El. 10 (III, 180); El. 12 (III, 180); (*yitü*) Alt. I, a 3 (III, 101)

yobal- *kapanmak, seddolunmak* (bk. *Kâş.* III, 55)

-u T. 26 (I, 108)

yoyaru *yukarı* (bk. *Th. Turcica*, s. 75-6) II C D (I, 68); (*yoqaru*) T. 25 (I, 108)

yoyun *kalın, kaba* (bk. *Kâş.* III, 22) T. 14 (I, 104)

yoyur- *yoğurmak, çiğnemek*

-ça T. 26 (I, 108)

-u T. 15 (I, 104)

yol *dafa, kere*

-i I D 15, II D 13 (I. 36); I Ş 4 (I, 48); II D 28 (I, 62); II

- D 30 (I, 62); II C 2 (I, 68)
- yol** *yol, seyahat; saadet, tali* Ir. 13 (II, 75); Ir. 25 (II, 77)
 -i T. 23 (I, 108); H T. V, 1 (II, 111)
 -u Ir. 46 (II, 80)
 - **tāñri** Ir. 2 (II, 73); Ir. 73 (II, 85)
 -in T. 23 (I, 108); T. 24 (I, 108)
 -ta I Ş 9 (I, 50); T. 16 (I, 104); Mi. B yüzü 6 (II, 66); Ir. 52 (II, 82)
- yol** *menba, kaynak, pınar*
 -i Ş. u. C 11 (I, 178)
- yoliy** *mesud, bahtiyar* (??)
 -ça (veya çi) II C D (I, 68)
- yolsuz** *yolsuz*
 -in T. 35 (I, 112)
- yoluq** *feda*
 - ör- *feda olmak*
 - **müzün** O. 3 (I, 128)
- yoluqa-** *feda olmak* (bk. Kâş. III, 10)
 -yîn El. 3 (III, 180)
- yoñşur-** *karışdırmak* (bk. Kâş. III, 296; kelime burada ince sesli harflerle yani **(yiñşür-)** şeklindedir.)
 -tuqîn I D 6, II D 7 (I, 32)
- yont** *at* Ş. u. B 9 (I, 182); Ş. u. yantar. (I, 182)
 -a Ir. 36 (II, 79)
 -iñaru Ir. 7 (II, 74)
- yoq** *yok* I C 3, II Ş 2 (I, 22); I C 4 (I, 24); I C 8 (I, 26); I D 11, II D 10 (I, 34); I D 25, II D 20 (I, 40); II D 21 (I, 40); II D 22 (I, 42); I D 32 (I, 44); I D 34 (I, 44); I D 39 (I, 46)
 I Ş 3 (I, 48); I Ş 10 (I, 50); II D 25 (I, 60); II D 28 (I, 62); II D 33 (I, 64); II D 36 (I, 66); II D 40 (I, 66); II C 4 (I, 68); II C 9 (I, 70); T. 3 (I, 100); T. 11 (I, 104); T. 21 (I, 106); T. 31 (I, 110); T. 47 (I, 116); T. 55 (I, 118); T. 59 (I, 118); T. 60 (I, 118); O. 1 (I, 128); O. 3 (I, 128); I. h. 3

(I, 136); Ş. u. Ş 10 (I, 166); Ş. u. D 2 (I, 168); Ş. u. B 2 (I, 180); Ş. u. B 4 (I, 180); Ir. 54 (II, 82); Ir. 55 (II, 82); Tun III, b 2 (II, 95); Tun III, b 3 (II, 95); Tun III, b 5 (II, 95); El. 2 (III, 180); El. 5 (III, 180)

- *çiyaȳ yoksul fakir* I C 10, II Ş 7 (I, 26)

yoqad-

yok olmak

-u I D 10 (I, 34)

yokla-

yok edilmek

-yur Oz., c 2 (III, 164)

yoqla-

çıkmak, yükselmek

-di Uy. III, a 1 (III, 144); Uy. III, b 4 (III, 144)

-maz Uy. III, b 5 (III, 144)

yorç

kadının küçük erkek kardeşi (bk. Kâş. III, 5)

-in I D 32 (I, 44)

yori-

yürümek, ilerlemek

-di Ş. u. Ş 6 (I, 164); Ir. 81 (II, 86); Ir. 81 (II, 87)

-dim II D 27 (I, 62); Ş. u. Ş 7 (I, 166); Ş. u. Ş 9 (I, 166);

Ş. u. D. 4 (I, 168); Ş. u. D 6 (I, 170); Ş. u. D 7 (I, 170);

Ş. u. D 8 (I, 170); Ş. u. D 11 (I, 172); Ş. u. C 3 (I, 174);

Ş. u. C 6 (I, 176); Ş. u. B 1 (I, 180)

-dimiz I D 37 (I, 46)

-duq T. 61 (I, 120)

-lim T. 29 (I, 110); T. 35 (I, 112)

-masar T. 29 (I, 110)

-mazun T. 11 (I, 104); H T. X, 4 (II, 115)

-miş O. 5 (I, 128); O. 6 (I, 128)

-p I D 35 (I, 46); I D 40 (I, 46); II D 27 (I, 60); II C D (I, 68); Ş. u. C 7 (I, 176)

-pan II D 37 (I, 66)

-sar T. 23 (I, 108); T. 24 (I, 108)

-yin Ş. u. D 5 (I, 170); Ir. 69 (II, 85)

-yu Ş. u. D 6 (I, 170); Ir. 21 (II, 76); Ir. 26 (II, 77)

-yur I C 9, II Ş 7 (I, 26); I D 12 (I, 34); T. 10 (I, 102);

(-yurmän) Ir. 32 (II, 78); Ir. 60 (II, 83); Ir. 75 (II, 86)

- yorıq** *gidiş, seyr* (bk. Kâş. III, 12)
işi - *bolyay işi muvaffak olacak* Toy. 20 (II, 58)
- yorit-** *yürütmek, ilerletmek*
-dim I C 4 (I, 24); T. 25 (I, 108); T. 35 (I, 112); Ş. u. C 1 (I, 174)
-maz I C 6, II Ş 4 (I, 24)
- yosuq** *yay konulan kap* (?) (bk. Kâş. III, 37) Mi. 22 (II, 65); Mi. B. yüzü 8 (II, 66)
- yotuz** *zeuce, refika, karı*
-i Ir. 45 (II, 80)
-ima U. k. 1 (III, 57)
-in II D 24 (I, 60); II D 38 (I, 66); II C 3 (I, 68); II C 4 (I, 68)
- yögtür-** *yükselmek, çıkmak* (?) (krş. Kâş. III, 68; *yigtür-* ?)
-miş I. h. 2 (I, 136)
- yögürt-** *koşdurtmak*
tögünlig atiy -*mädim damgalı* (dağlanmış) atı koşdurtmadım. T. 54 (I, 118)
- yönä-** *zuhur etmek, çıkmak*
-sär Toy. 22 (II, 58); Toy. 16 (II, 58)
- yörü-** *yürüme*
-mädi Alt. II, a 4 (III, 104)
- yuy** *cenaze merasimi*; Kâşgarî aynı sözü definden sonra muayyen zamanda yapılan *ölü yemeği* diye izah ediyor. (bk. Kâş. III, 105) I Ş D (I, 52); II C 10 (I, 70)
- yipar *cenaze mumu* (?)
- iy II C 11 (I, 70)
-in II C 15 (I, 72); lh. A., b 1 (II, 122)
-iñ O. 12 (I, 130)
-inda I Ş 7 (I, 50); II D 31 (I, 62)
- yuya** ? O. 4 (I, 128)
- yuyçi** *aylayıcı, ağlayan* I D 4, II D 5 (I, 30); I Ş 11 (I, 52)

- yuyula-** *cenaze merasimi yapmak*
 -di I. h. 27 (I, 140)
 -miş I D 4, II D 5 (I, 30)
 -yu lh. A., c 2 (II, 123)
- yuyulat-** *cenaze merasimi yaptırmak*
 -ayın T. 31 (I, 110)
 -i I. h. 24 (I, 139)
- yuli-** *yağma etmek*
 -yli (yulu-) II D 32 (I, 64)
 -p Ş. u. C 5 (I, 176)
 -madim Ş. u. D 2 (I, 168)
- yuş** *zahmet* (bk. Kâş. III, 3) T. 59 (I, 118)
- yultuz** *yıldız Toyok, yaprak II, öntar. 9* (II, 179)
 -i Toyok, arkatar. 6 (II, 180)
 -uy Toyok, yaprak II, arkatar. 7 (II, 179); Toyok, yaprak II, arkatar. 10 (II, 179)
- yurt** *yurt, ülke*
 -a Mi. B yüzü 2 (II, 65)
 -da I Ş 9 (I, 50); T. 19 (I, 106); Ir. 18 (II, 76)
- yut** *soğğun şiddetinden hayvanların kırılması, salgın* (bk. Kâş. III, 104) II D 31 (I, 64)
- yuyqa** *yufka* T. 13 (I, 104)
- yügarü** *yukarı; semaya* (bk. Th. Turcica, s. 73-4) I D 11, II D 10 (I, 34); I C B (I, 54); II D 2 (I, 60)
- yügür-** *yürümek, koşmak, akmak, süratle gitmek, seğretmek*
 -ti I D 24, II D 20 (I, 40); T. 52 (I, 116)
 -ü Ir. 21 (II, 76); Ir. 23 (II, 76); Ir. 68 (II, 84)
- yük** *yük*
 -i Alt. I, C, 3 (III, 103)
- yükmäk** bk. kökmäk
 -ig Be. d, 2 (III, 73)

- yükün-** *iğilmek, ibadet etmek, ihtiram etmek, baş iğmek*
 -ir lh. A., a 2 (II, 121); -ir *kün ibadet günü* aynı yer
 -ti T. 28 (I, 110); T. 43 (I, 114)
- yükündür-** *baş iğdirmek, itaat ettirmek, boyun iğdirmek*
 -miş I D 2, II D 3 (I, 28); I D 15, II D 13 (I, 36)
 -tim II Ş 10 (I, 56)
 -timiz I D 18, II D 16 (I, 38)
- yürä käl-** *yürüye gelmek*
 -ti Ş. u. D 4 (I, 168)
- yürün** *beyak, ak, açık renk (bk. örün)* Toy. 5 (II, 57); Toy. 7 (II, 58); Toy. 15 (II, 58); Toy. 20 (II, 58); Toy. 21 (II, 58)
- yütürük** *yüklü* Ir. 36 (II, 79)
- yüz** *yüz, (100)* I D 33 (I, 44); Su. 7 (I, 156); Ş. u. Ş 3 (I, 164);
 Ir. 48 (II, 81); HT. III, 1 (II, 110); Toyok, öntar. 4 (II, 180);
 Mi. tar. I, b (III, 95); Aç., c 1 (III, 135); Tu. II, 1 (III, 170);
 El. 11 (III, 180)
 -çä II D 37 (I, 66)
 -i (*yüz, sima ?*) Aç., c 1 (III, 135)
 -in Tun III, a 4 (II, 94)
 -kä (*yüz, sima ?*) I D 33 (I, 44)
- yüz-** *yüzmek*
 -ti II D 30 (I, 62)
- yüzlüg** *mevki sahibi, rüesadan olan* Tun IV, 8 (II, 96)

HAS İSİMLER

- Ayu** Yer adı
-da II D 34 (I, 64)
- Ayuliy** Yer adı Ş. u. B 6 (I, 182)
- Alanî İçreki** has isim (?) Mi. 4 (II, 64); Mi. 10 (II, 64)
- Alp** has isim Ba. I, 2 (III, 61); Alt. II, b 2 (III, 105); A. y. 3 (III, 189)
-in Uy. IV, 2 (III, 147)
- Alp Şalçı** has isim I D 40 (I, 46); I Ş '2 (I, 48)
- Alp Uruñu** has isim El. 8 (III, 130)
- Alp Uruñu Tutuq** has isim Ç. IV, 1 (III, 119)
- Altî Çub** kavim ismi (?) I D 31 (I, 44); II D 24 (I, 60)
- Altî Oyuz** *Oğuzların altı boyu* Ba. I, 2 (III, 61)
- Altuya** has isim Uy. I, a (III, 141)
- Altu Şan** yer adı
-da A. y. 1 (III, 189)
- Altun Qır** yer adı
-qa Alt. II, C, 1 (III, 105)
- Altun Tay Sañun** has isim Tun IV 6 (II, 96)
- Altun Tamyan Tarqan** has isim lh. A. b 1 (II, 122)
- Altun yiş** Çin. *Kin-şan*; *Altay* dağları I D 36 (I, 46); T. 20 (I, 106)
- -da T. 31 (I, 110); T. 32 (I, 110)
- -iy T. 35 (I, 112); T. 37 (I, 112); II D 27 (I, 62)
- Amya Quryan** Yer adı I Ş 8 (I, 50); Amyi - II Ş 31 (I, 64)
- Ani** Nehir adı (bk. Th. Turcica, 88) T. 27 (I, 110); T. 44 (I, 114);
Ş. u. D 10 (I, 172)
-n T. 24 (I, 108)
- Añqas** has isim Ayna (II, 171)
- Apar** *Avar kavmi* I D 4, II D 5 (I, 30)
- Apa Tarqan** has isim; her iki kelime de ünvan, rütbe II C 13 (I, 72)

- -yaru T. 34 (I, 112)
- Apurim** *Apar* kavim adile birlikte yazılan bir kavim adı I D 4, II D 5 (, 30)
- Aq törmäl** yer veya nehir adı T. 25 (I, 108)
- Arqar** nehir adı Ş. u. C 1 (I, 174)
- Aruq** kadın ismi Ayna (II, 171)
- Asuy** has isim Ta. III, 3 (II, 135)
- Az** *Kögmen* dağları havalisinde oturan bir kavim I Ş 3 (I, 48); II D 26 (I, 60); T. 23 (I, 108); T. 24 (I, 108); I D 20, II D 17 (I, 38); I D 38 (I, 46)
- Azyanaz** has isim lh. A. a 3 (II, 121)
- Azman** at ismi I Ş 5 (I, 48); I Ş 6 (I, 50)
- Baya täñrikän** has isim, ikisi de rütbe, ünvan O 5 (I, 128)
- Bayatur Çigşi** has isim Tun IV 12 (II, 96)
- Balıqlıy** nehir adı Ş. u. C 10 (I, 178)
- Bars** has isim (bk. *Tüz Bay Küç Bars Külüg*) Ç. V, 1 (III, 119)
- Bars** has isim (bk. *Elç Çur Küç Bars*) Ç. II, 1 (III, 117)
- Bars** has isim (bk. *Qara Bars*) Ta. I, 3 (II, 133)
- Bars bäg** has isim I D 20 (I, 38)
- Bars qan Sañun** has isim
-qa Mi. 16 (II, 65)
- Bars Uruñu** has isim
-qa Mi. B. arkası 5 (II, 66)
- Basmil** Çinlilerin *Pa-si(k)-mi(t)* dedikleri *Türk kavmi* II D 25 (I, 60); Ş. u. C 4 (I, 174); Ş. u. C 12 (I, 178); Ş. u. B 2 (I, 180)
-iy Ş. u. C 7 (I, 176)
-qa Ş. u. C 13 (I, 178)
- Bay** bk. *Tüz Bay Küç Bars Külüg* Ç. V, 1 (III, 119)

- Bay Baliq** Şehir adı Ş. u. B 5 (I, 180)
- Bayırqu** Çinlilerin **Pa-ye-ku** diye kaydettikleri Türk kavmi (bk. ayrıca **Yer Bayırqu**)
-larqa Mi. 15 (II, 65)
-niñ I D 35 (I, 46); I D 36 (I, 46)
- Bayna Sañun** has isim Ba. III, 1 (III, 63)
- Bäçä Apa İçräki** has isim
-kä Mi. 21 (II, 65)
- Bäg Çur** has isim Ta. III, 3 (II, 135)
- Bägni** has isim (?)
-g Ş. u. C b (I, 178)
- Bäk** has isim Ayna (II, 171)
- Bärçäkär** *Acemler I* Ş 12 (I, 52)
- Beş Baliq** Çin eserlerinin Pei-ting dedikleri şehir. Bugünkü Tien-şa-n'ın şimalinde bulunan Urumçi şehiri. II D 28 (I, 62)
-a H. T. I, 4 (II, 108); H. T. II, 3 (II, 109); H. T. VII. 2 (II, 112)
-da I. h. 11 (I, 137)
- Bilgä** has isim
- **qayan Bilge han**; Adına II inci Orhun yazıtı dikilen Göktürk hükümdarı I C 1, II Ş 1 (I, 22); II D 1 (I, 58); II C 13 (I, 70); II B 2 (I, 72); II C B (I, 72); T. 58 (I, 118); T. 62 (I, 120); O. 10 (I, 130); O. 11 (I, 130); I B 1 (I, 54)
täñridä bolmış el etmiş - **qayan Şine-Ussu** yazıtının adına dikildiği anlaşılan hanın ünvanı, *Moyun Çur hanın* ünvanı Ş. u. Ş 1 (I, 164)
- Bilgä Çikşin** has isim Ç. I, b, 1 (III, 116)
- Bilgä İşbara Tamyan Tarqan** has isim, ünvan adı, rütbe adları O. 4 (I, 128)
- Bilig Köñül Sañun** has isim Tun IV 2 (II, 96)
- Bilgä Küli Çur** Adına Ihe-hüşötü yazıtı dikilen, Tarduşların reisi olan Türk beği. I. h. 14 (I, 137); I. h. 19 (I, 138)

- Bilgä Şañun** has isim K. K. 6 (III, 90)
- Bilgä Taçam** Adına Ongin yazıtı dikilen Türk hanı. O. 12 (I, 130);
O. Üsttar. 4 (I, 130)
- Bilgä Toýuquq** Adına yazıt dikilen Türk devlet adamı; 650 sıralarında Çinde doğmuş, 716 sıralarında ölmüştür. T. 1 (I, 100); T. 5 (I, 100); T. 6 (I, 102); T. 15 (I, 104); T. 17 (I, 106); T. 31 (I, 110); T. 34 (I, 112); T. 37 (I, 112); T. 47 (I, 116); T. 58 (I, 118); T. 59 (I, 118); T. 61 (I, 120)
- Bindir** has isim
-kä Mi. B. yüzü 4 (II, 65)
- Bolçu** nehir veya yer adı. Irtiş havalisinde.
- ügüzdä Ş. u. C 1 (I, 174)
-da I D 37 (I, 46); II D 28 (I, 62)
-qa T. 35 (I, 112)
- Boyla Baya Tarqan** has isim, hepside ünvan, rütbe II C 14 (I, 72)
- Boyla Qutluq Yaryan** has isim, hepsi ünvan, rütbe. Su. 2 (I, 156)
- Bölän** has isim I Ş 12 (I, 52)
- Böri** has isim Ul. Ku 1 (III, 53)
- Buçur** has isim
-qa Mi. C 1 (II, 67)
- Buluq** has isim (?) [bk. Th. Turcica, 88, n. ve I, 184-5, n. 10]
-iy Ş. u. D 10 (I, 172)
- Bumın** Göktürk hükümdarlığını kuran, Çinlilerin *T'u-men* dedikleri hakan. I D 1, II, D 3 (I, 28)
- Buqay Tutuq** has isim II C 10 (I, 70)
- Buqaraq** *Buhara* I Ş 12 (I, 52)
- Buryu** yer adı.
-da Ş. u. D 3 (I, 168)
- Buzaç Tutuq** has isim. Tun IV 4 (II, 96)
- Bükägük** yer adı; ormanlık (krş. *bük*)
-ä Ş. u. D 1 (I, 168)
-dä Ş. u. D 1 (I, 168)

- Çaça Sāñün** Çin generali *Şa-ça-Çong-i*'nin adı. II D 26 (I, 60)
- -kü I D 32 (I, 44)
- Çañ Sāñün** Çin sefiri *Çang-kiü-i*'nin adı I Ş 13 (I, 52)
- Çañsi** has isim Uy. II, 1 (III, 143)
- Çäkül** has isim Oz. a, 2 (III, 163)
- Çigil Tutuq** *Tutuk vali*, *çigil* kavim veya yer adı. Ş. u. C 11 (I, 178)
- Çigşi** has isim K. K. 5 (III, 90); Ç. VII, 1 (III, 121)
- Çik** *Kögmen* ormanlarında oturan bir Türk kavmi. Bana göre *Çigil* kavim adı = *Çik+il* II D 26 (I, 60); Ş. u. D 7 (I, 170); Ş. u. D 11 (I, 172); Ş. u. C 2 (I, 174)
-ig Ş. u. D 10 (I, 172)
- Çik Bilgä Çigşi** has isim
-kä Mi. 5 (II, 64)
- Çikşin** has isim Ç. I, b, 1 (III, 116); Ç. I, c (III, 116)
- Çinär** has isim lh. A. c 3 (II, 123)
- Çiyiltir köl** bir *göl* adı
-tä Ş. u. D 6 (I, 170)
- Çiqañ Toýuquq** has isim I. h. 1 (I, 136)
- Çoçuq Böri Sañun** has isim Ul. Ku. 1 (III, 53)
- Çuyay** *Hangay* dağ ormanları, bir nebat adı (?) (bk. *Pelliot, T'oung Pao*, 1914, s. 230, n. 3) I C 6, II Ş 5 (I, 24)
- Çuyay quz** yer adı.
-in T. 7 (I, 102)
- Çur** rütbe, ünvan, has isimlerin sonunda kullanılıyor. O. 4 (I, 128); I. h. 24 (I, 139); Ta. II, 2 (II, 134); Ta. II, 4 (II, 134); Ta. II, 5 (II, 134); Ta. II, 6 (II, 134); Ta. III, 3 (II, 135); Ta. IV (II, 136); Ç. II, 1 (III, 117); Ç. VI, 1 (III, 120); Uy. III, b 4 (III, 144); (Orhunda da var : I D 32; I Ş 13; II C 13)
-iñ I. h. 26 (I, 139)
- Çuş** nehir adı I Ş 6 (I, 50); II D 30 (I, 62)

- Ädçü Sañun Tirä** has isim
-kä Mi. 13 (II, 64)
- Ädiz** bir Oguz boyu I Ş 5 (I, 48); I Ş 6 (I, 50); K. C., b 5 (III, 80)
- Ädizkär** Oğuzlardan *Ediz* boyuna mensub bir kavim (-kär ?) II D 1 (I, 58)
- Äläkül** has isim Mi. C 7 (II, 67)
- Ärän Uluy** has isim Alt. II, a 3 (III, 104)
- Ärkin** has isim I. h. 21 (I, 139)
- Är Añqas Töşäk** has isim Ayna (II, 171)
- Ärdäm Qañ Altuya** has isim Uy. I, a (III, 141)
- Är qamış** yer adı (?) Ş. u. C 1 (I, 174)
- Ärsägün** yer adı
-tä Ş. u. C 6 (I, 176)
- Äzgänä** has isim Tu. III, 1 (III, 170)
- Äzgänti Qadaz** yer adı
-da I Ş 7 (I, 50); (Äzgändi-) II D 31 (I, 64)
- Elbilgä** *Elteriş hanın kartısı* I D 11, II D 10 (I, 34)
- Elç Çur Küç Bars** has isim Ç. II, 1 (III, 117); Uy. III, b, 4 (III, 144);
- El İnançī** *el ügesi* gibi bir ünvan Oz. c, 1 (III, 164)
- Eltäriş** Çinlilerin *Kutlug* dedikleri Doğu Göktürk devletini tekrar diriltten meşhur Türk hükümdarı I D 11, II D 10 (I, 34); T. 7 (I, 102) T. 48 (I, 116); T. 50 (I, 116); T. 54 (I, 118); T. 59 (I, 118); T. 61 (I, 120); O. 4 (I, 128); O. 11 (I, 130); I. h. 3 (I, 136)
- El Toyan Tutuq** has isim Uy. Ta. 2 (III, 31)
- Ertiş** *Irtiş* nehri I D 37 (I, 46); II D 27 (I, 62); T. 35 (I, 112); T. 37 (I, 112); Ş. u., C 1 (I, 174)
- İnäl** *Kapagan* hanın küçük oğlu (Th. Turcica, 97-8) T. 31 (I, 110); T. 45 (I, 114)

- In Öz İnänçü** has isim H T. I. 1 (II, 108); H T. I, 2 (II, 108); H T. VII, 2 (II, 112)
- İrlün** bir nehir adı
-tä Ş. u. C 8 (I, 176)
- İsig Sañun** has isim Ir. 104 (II, 91)
- İsiyi Likän** Çin sefiri *Liü-hiang*'ın ismi. I Ş 12 (I, 52)
- İstämi** Garb Göktürk devletini kuran hükümdar I D 1, II D 3 (I, 28)
- İt Bärt** has isim Ta. V, 2 (II, 137); Ta. V, 3 (II, 137)
- İtä-çuq** has isim Ir. 104 (II, 91)
- İzgil** Oguzlardan bir boy I Ş 3 (I, 48); I Ş 4 (I, 48)
- İduq** bir pınar başı, yer adı. II D 25 (I, 60); Ş. u. D 9 (I, 172)
- İnal Uruñu** has isim
-qa Mi. B. arkası 7 (II, 66)
- İnal Uruñu** has isim Mi. B. yüzü 1 (II, 65)
- İnançu** has isim, rütbe, ünvan Mi. C 8 (II, 67)
- İnançu Alp** has isim Alt. II, b, 2 (III, 105)
- İnançu Apa yaryan tarqan** Orhun yazıtında adı geçen Türk beği I B 2 (I, 54)
- İnançu Çur** has isim, rütbe, ünvan I Ş 13 (I, 52)
- İnançu Külüg Çigşi** has isim K. K. 5 (III, 90)
- İnançu Bilgä** has isim Ac. a, 1 (III, 133)
- İşbara bilgä Küli Çur** adına Ihe hüşotü yazıtı dikilen Türk beği. I. h. 8 (I, 137); I. h. 22 (I, 139)
- - - -iy I. h. 24 (I, 139)
- İşbara Çıqan** has isim, ünvan, rütbe. I. h. 2 (I, 136)
- İşbara Tamyan Çur** has isim O. 4 (I, 128)
- İşbara Tarqan** has isim, rütbe, ünvan O. Ayır taş. (I, 130)
- İşbara Yamatar** has isim I D 33 (I, 44)

- Käçin** yer adı
-dä I. h. 10 (I, 137)
- Kädım Uruñu** has isim
-qa Mi. 12 (II, 64)
- Käm** Yenisey kollarından olan bir nehir. II D 26 (I, 60); Ş. u. C 1 (I, 174)
-dä Ş. u. D 7 (I, 170)
- Käñäräs** yer adı. I D 39 (I, 46)
- Känsig** has isim
-kä Mi. 18 (II, 65)
- Käñü Tarman** yer adı
-qa I D 21, II D 18 (I, 38)
- Kärgü** bir nehir adı
-n Ş. u. D 4 (I, 168)
- Käyrä başı** yer veya nehir adı Ş. u. D 6 (I, 170)
-dä Ş. u. Ş 6 (I, 164)
- -nda Ş. u. Ş 7 (I, 166)
- Kögmän** *Sayan* dağları I D 17, II D 15 (I, 36); I D 20, II D 17 (I, 38); I D 35 (I, 46); II D 27 (I, 60); T. 23 (I, 108); T. 28 (I, 110); Ş. u. D 11 (I, 172); kiremit (II, 161)
- Kögür** *Karakum*'un ötesinde bir yer
-dä Ş. u. Ş 8 (I, 166)
- Kök Türk** *Göktürk*; VI ncı asırdanberi tarih sahnesinde gözüken Türkler, bu Türklerin adı. *Semavî Türk, Arzın efendisi* I D 3, II D 4 (I, 30)
- Kök Üñ** yer adı
-üg T. 15 (I, 104)
- Kömür tay** *Karakumun* ötesinde bir dağ
-da Ş. u. Ş 8 (I, 166)
- Köni Tirig** has isim Ba. II, 1 (III, 62)
- Kuç** has isim Ç. II, 1 (III, 117)

- Küç** has isim Aç. a, 2 (III, 133)
- Küç** has isim Ç. V, 1 (III, 119)
- Kü Çökül Tutuq** has isim Oz. a, 2 (III, 163)
- Küç Qara** has isim
-qa Mi. B. yüzü 12 (II, 66)
- Küç Qıyayan** has isim U. O. (III, 49)
- Küd Aruq Bök** has isim. Ayna (II, 171)
- Kül** has isim Oy. b, 5 (III, 158)
- Kül Bilgä** 685-712 arasında hükümrân olan *Uygur hanı* Ş. u. Ş 5 (I, 164)
- Kül Çigşi** has isim Mi. 17 (II, 65)
- Kül Çur** Tarduşların reisi (bk. **Küli Çur**) II C 13 (I, 70)
- Küli Çur** Adına Ihe-hüşotü yazıtı dikilen *Tarduşların beğidir*. VIII inci asrın birinci yarısında yaşamıştır. I. h. 2 (I, 136); I. h. 3 (I, 136); I. h. 5 (I, 136); I. h. 6 (I, 136); I. h. 8 (I, 137); I. h. 10 (I, 137); I. h. 11 (I, 137); I. h. 15 (I, 138); I. h. 17 (I, 138); I. h. 18 (I, 138)
- Kül tegin** *Elteriş hanın oğlu*; hükümdar Bilge hanın küçük kardeşi, 685 de doğmuş, 731 de ölmüştür. Adına 732 de birinci Orhun anıtı dikimiştir. I D 27, II D 21 (I, 42); I D 27 (I, 42); I D 30 (I, 44); I D 31 (I, 44); I D 32 (I, 44); I D 34 (I, 44); I D 35 (I, 46); I D 37 (I, 46); I Ş 1 (I, 48); I Ş 2 (I, 48); I Ş 3 (I, 48); I Ş 5 (I, 48); I Ş 6 (I, 50); I Ş 7 (I, 50); I Ş 8 (I, 50); I Ş 10 (I, 50); I Ş D (I, 52); I C D (I, 54); I B 1 (I, 54)
-ig I D 40 (I, 46); I B 1 (I, 54)
-iñ I C B (I, 54)
- Kül tudun** has isim lh. A., a 1 (II, 121); lh. A., b 1 (II, 122)
- Külüg** has isim Uy. Tu. 3 (III, 39); K. K. 5 (III, 90); El. 7 (III, 180)
- Külüg** has isim Ç. V, 1 (III, 119)
- Külüg Apa** has isim Ç. VIII, 2 (III, 122)
- Külüg Çur** has isim Ba. III, 1 (III, 63)

- Külüg Sañun** has isim
-qa Mi. B. yüzü 7 (II, 66)
- Külüg Tutuq** has isim Ba. II, 2 (III, 62)
- Külüg Uruñu** has isim
-qa Mi. 7 (II, 64)
- Künç Tutuq** has isim Tu. I, 2 (III, 169)
- Küpä** has isim Mi. 8 (II, 64)
- Küräbir Uruñu Sañun** has isim
-qa Mi. B. yüzü 9 (II, 66)
- Kürt** bir Türk boyu (bk. III, 183) El. 8 (III, 180)
- Laçın Bayluq** has isim Mi. B. arkası 4 (II, 66)
- Lisün Tay Sänün** Çin. has isim ; belki iki ayrı isim. Çin. *Li-thsün*
bir ünvardır. (bk. Th. Inscr. s. 184, n. 110) II C 11 (I, 70)
- Maqaraç** has isim I Ş 13 (I, 52)
- Nän Sänün** has isim I Ş 12 (I, 52)
- Oylan Çur** has isim Ta. IV (II, 136)
- Oyramış** kadın ismi Ta. V, 1 (II, 137)
- Oyul Asuy** has isim Ta. III, 3 (II, 135)
- Oyul Bars** has isim Ta. I, 3 (II, 133)
- Oyul Tarqan** has isim I Ş 12 (I, 52)
- Oyuz** Tarihi Doğu Hunlarına kadar çıkan meşhur *Oguz kavmi*.
(bk. N. Orkun, *Oguzlara dair*, 1935) I D 22 (I, 38) ; I D 28, II D 23 (I, 42) ; I Ş 6 (I, 50) ; I Ş 7 (I, 50) ; I Ş 8 (I, 50) ; II D 32 (I, 64) ; II D 33 (I, 64) ; II D 34 (I, 64) ; II D 38 (I, 66) ; T. 12 (I, 104) ; T. 15 (I, 104) ; T. 16 (I, 104) ; T. 25 (I, 108) ; T. 62 (I, 120) ; O. 5 (I, 128) ; Ş. u. C 8 (I, 176)

- da T. 14 (I, 104)
 -dandan T. 8 (I, 102)
 -yaru I Ş 8 (I, 50)
 -i T. 22 (I, 108)
 -iy T. 7 (I, 102); T. 10 (I, 102)
 -qa T. 49 (I, 116)

Oyuz Bilgä has isim I Ş 13 (I, 52)

Onoq *Garbî Göktürkler* (bk. Th. Turcica, s. 4-17) I C 12 (I, 28); I D 19, II D 16 (I, 38); I Ş 13 (I, 52); II Ş 15 (I, 58); T. 19 (I, 106); T. 30 (I, 110); T. 33 (I, 112); T. 42 (I, 114); T. 43 (I, 114)

-qa Ş. u. Ş 11 (I, 166)

Oñ Tutuq Çin. Wang-tu-tu(k); Çin valisi On=Wang; Tutuq=vali. I D 31 (I, 44); I D 32 (I, 44); II D 25 (I, 60)

On Uyyur On boydan ibaret olan *Uygurlar*. Ş. u. Ş 3 (I, 164)

Ormazt *Ormazt* Toyok, öntarı 7 (II, 176)

Orqun *Orhun* nehri Ş. u. Ş 3 (I, 164); Ş. u. C 10 (I, 178)

Otqa Könmüş Qiliç has isim Mi. 6 (II, 64)

Otuz Oylan has isim (?) Ta. IV (II, 136)

Otuz Tatar Bir Moğol kabilesi (bk. Th. Inscr. s. 140, n. 8) I C 1 (I, 22); I D 4, II D 5 (I, 30); I D 14 (I, 34)

Ozmiş tegin 742 senelerinde Çin tarihlerinde adı U-su-mi-şe diye geçen prens; 744 de Basmilla tarafından öldürülmüştür. (bk. Ramstedt, Zwei uig. runeninschr. s. 46 ve not) Ş. u. Ş 9 (I, 166)

Qabay Bir boy adı K. C. b, 5 (III, 80)

Qadırqan Kingan dağları (?) I D 2 (I, 28); I D 21, II D 17 (I, 38); II D 39 (I, 66)

Qapayan Çin tarihlerinin Me-çüe dedikleri meşhur *Göktürk* hükümdarı T. 51 (I, 116); T. 60 (I, 118); T. 61 (I, 120); O. 4 (I, 128)

Qar Çur has isim Ta. II, 4 (II, 134); T. II, 5 (II, 134); Ta. II, 6 (II, 134)

- Qara** has isim Ta. III, 4 (II, 135)
- Qara Bars** has isim Ta. I, 3 (II, 133)
- Qara Buluq** yer adı Ş. u. c 11 (I, 178)
- Qara Buluq** has isim (?)
- -iy Ş. u. D 10 (I, 172)
- Qara Çur** has isim Ta. II, 2 (II, 134)
- Qara köl** *Kara göl*
- -tä I Ş 2 (I, 48)
- Qara qan** has isim Tu. III, 1 (III, 170)
- -qa Uy. I, c 1 (III, 142)
- Qara Qum** *Hangay* silsilesinin cenup sırtları (?) Ş. u. Ş 8 (I, 166)
-iy T. 7 (I, 107)
- Qara Säñir** yer adı K. K. 2 (III, 89); K. K. 4 (III, 90)
- -ig K. K. 5 (III, 90)
- Qara Türgiş** Garbî Göktürkleri teşkil eden Türkler. I D 38 (I, 46);
I D 39 (I, 46); I D 40 (I, 46)
- Qara Yotuqan** Bir nehir adı. Ş. u. C 3 (I, 174)
- Qarluq** Altaylarda oturan meşhur Türk kavmi. Üç büyük boya ayrılmışlardı. I Ş 1 (I, 48); II D 29 (I, 62); II D 40 (I, 66); I. h. 18 (I, 138); I. h. 20 (I, 138); I. h. 21 (I, 139); Ş. u., C 1 (I, 174); Ş. u., C 3 (I, 174); Ş. u., C 10 (I, 178); Ş. u., C 12 (I, 178); Ş. u., B 1 (I, 180); Ş. u., B 2 (I, 180)
-iy I Ş 2 (I, 48); I. h. 20 (I, 138); Ş. u., C 5 (I, 176); Ş. u., C 7 (I, 176)
-in I. h. 21 (I, 139)
-qa I. h. 19 (I, 138)
- Qarluq köl** göl adı
-tä Ş. u. c 2 (I, 174)
- Qırqiz** yukarı Yeniseyde *Kem* ve *Kemçik* havalisinde oturan Türk kavmi. 840 da Uygurları inkıraza uğratmışlardır. I D 4, II D 5 (I, 30); I D 14 (I, 34); II D 15 (I, 36); I D 20, II D 17 (I, 38); I D 25, II D 20 (I, 40); I D 35 (I, 46); I D 36 (I, 46);

- I Ş 13 (I, 52); II D 26 (I, 60); II D 27 (I, 60); T. 28 (I, 110);
Su. 2 (I, 156); Ş. u. D 10 (I, 172); Ş. u. D 11 (I, 172); K.
K. 7 (III, 90)
-da T. 29 (I, 110)
-iy T. 27 (I, 110)
- Qitaï** 405 de ilk dafa adı geçen bugünkü Tunguzların cediti olan
bir kavim. I D 4, II D 5 (I, 30); I D 14 (I, 34); I D 28, II
D 23 (I, 42); I Ş 11 (I, 52); II C 2 (I, 68); T. 11 (I, 104);
T. 12 (I, 104); I. h. 17 (I, 138)
-da II C 7 (I, 70); T. 14 (I, 104)
-yaru T. 9 (I, 102)
-iy T. 7 (I, 102); T. 10 (I, 102)
-qa T. 49 (I, 116)
- Qiyayan Uruñu** has isim
-qa Mi. B. arkası 9 (II, 67)
- Qiyayan** has isim
-qa Mi. C 3 (II, 67)
- Qoçu** Doğu Türkistanındaki meşhur *Hoço* şehiri. Mi. B. yüzü 11
(II, 66)
- Qoşu Tutuq** has isim I Ş 1 (I, 48)
- Qoşuy** Nehir adı (bk. Ramstadt, *Zwei uigur. runeninschr.* (s. 52)
Ş. u. D 6 (I, 170); HT. X, 3 (II, 115)
Qoşuy Qara baş
-iy H T. X, 3 (II, 115)
- Qul Apa Uruñu** has isim
-qa Mi. C 4 (II, 67)
- Qul Bärt** has isim Ta. V, 3 (II, 137)
- Qunı Sänün** has isim
-ig T. 9 (I, 102)
- Qurıqan** Çinlilerin *Ku-li-kan* diye kaydettikleri Türk kavmi, sonra
bir Uygur kabilesi olmuştur. I D 14 (I, 34)
- Qu Sänün** has isim. Sänün=Çin. *tsiang-kiün* "general". II C 8 (I, 70)
-y -g II C 9 (I, 70)

Quşliyaq yer adı

-da I Ş 5 (I, 48)

Qutluy has isim

-qa Mi. 19 (II, 65); Su. 2 (I, 156)

Qutluy Baya tarqan hepsi ünvan, has isim. Su. 3 (I, 156)

Qutluy Çigşi has isim Ç. VII, 1 (III, 121)

Qutuz Uruñu has isim

-qa Mi. 17 (II, 65)

Öğ M in Alp has isim. Okunamıyan **M** harfini baş diye okuyanlar var. A. y. 3 (III, 189)

Ögsüz at ismi. I Ş 9 (I, 50)

Örä Bört Tutuq has isim. Tun IV 5 (II, 96)

Örpän yer adı

-tä II D 26 (I, 60)

Ötükän Göktürklerin hükümet merkezi (bk. Kâş. harita ve Kâş. B. I, 138) Moğolca arz ilâhesi **Atügän** ~ **ltügän** ismindendir. (bk. Vladimirtsov, Doklady Aka. Nauk SSSR 1929, s. 133-36 ve Pelliot, T'oung Pao, 1929, s. 212-19) I C 3, II Ş 2 (I, 22); I C 4, II Ş 3 (I, 24); I C 8, II Ş 6 (I, 26); I D 23 (I, 40); T. 15 (I, 104); T. 17 (I, 106); Ş. u. D 7 (I, 170); Ş. u. D 9 (I, 172); Ş. u. D 11 (I, 172)

-tä Ş. u. C 4 (I, 174)

Öz Apa Tutuq has isim Tun IV 7 (II, 96)

Öz Bilgä Büyin has isim Ş. u. B 8 (I, 182)

Özüt Oydi has isim Mi. Tar. IV, 2 (III, 97)

Öz Yigän Alp Turan has isim Ba. I, 2 (III, 61)

Sayu has isim Ta. II, 7 (II, 134)

Sañun has isim Mi. B. arkası 6 (II, 66)

- Saqış** bir nehir
-in Ş. u. D 4 (I, 168)
- Sariyçir** has isim
-qa Mi. 18 (II, 65)
- Säbäg Kül İrkiz** has isim II C 14 (I, 72)
- Säkiz Oyuz** Sekiz tane Oguz boyundan teşekkül etmiş bir birlik,
Sekiz Oguzlar, Ş. u. D 1 (I, 168); Ş. u. D 3 (I, 168); Ş. u. B 8 (I, 182)
- Sälänä** Şimali Moğolistandaki meşhur *Selenga* nehiri II D 37 (I, 66);
Ş. u. Ş 2 (I, 164); Ş. u. D 3 (I, 168)
-dä Ş. u. B 5 (I, 180)
-kä Ş. u. D 4 (I, 168)
- Säpinlig** has isim Maş. (II, 146)
- Soyur** has isim Mi. tar. III, 2 (III, 96)
- Soña** ormanlık bir dağ adı I D 35 (I, 46); II D 27 (I, 62)
- Soqaaq** yer adı Ş. u. 11 (I, 178)
- Suyçu** şehir adı Mi. 14 (II, 65)
- Suyd** *Sogd* I Ş 12 (I, 52)
- Suydaq** *Sogd* kavi (bk. Kâş. B. I, 471) I D 31 (I, 44); I D 39 (I, 46);
II D 24 (I, 60); T. 46 (I, 116); Ş. u. B 5 (I, 180)
- Süçür** has isim
-kä Mi. 20 (II, 65)
- Suq** has isim T. 46 (I, 116)
- Şan** yer adı
-da A. y. 1 (III, 189)
- Şanduñ** Çindeki *Şan-tung* I C 3, II, Ş 2 (I, 22); I D 17, II D 15 (I, 36); T. 19 (I, 106)
- Şañun** has isim Ul. Ku. 1 (III, 53); Uy. III, b 3 (III, 144)

- Şıp başı** bir nehir ayağının adı
 -ñ Ş. u. D 4 (I, 168)
 -ña Ş. u. D 3 (I, 168)
- Tabar** yer adı
 -da I D 38 (I, 46)
- Tabyaç** Türklerin Çinlilere verdiği isim (bk. Kâş. B. I, 453-54) I C 4 (I, 24); I C 5, II Ş 4 (I, 24); I C 11 (I, 28); I C 12 (I, 28); I D 4, II D 5 (I, 30); I D 6, II D 6 (I, 30); I D 7, II D 7 (I, 32); I D 8, II D 8 (I, 32); I D 9, II D 9 (I, 32); I D 14, II D 12 (I, 34); I D 28, II D 23 (I, 42); I D 31 (I, 44); I Ş 12 (I, 52); I Ş 13 (I, 52); II Ş 14 (I, 58); II D 25 (I, 60); II D 35 (I, 66); II D 39 (I, 66); II C 1 (I, 68); T. 1 (I, 100); T. 11 (I, 104); T. 12 (I, 104); T. 19 (I, 106); T. 30 (I, 110); O. 9 (I, 130); Ş. u. B 3 (I, 180); HT. X, 3 (II, 115); Be., d 1 (III, 73)
 -da II D 36 (I, 66); T. 2 (I, 100); T. 14 (I, 104); O. 5 (I, 128)
 -daqi Ş. u. C 8 (I, 176)
 -yaru II D 35 (I, 64); T. 9 (I, 102)
 -yi I D 7, II D 7 (I, 32)
 -iy T. 7 (I, 102); T. 10 (I, 102)
 -qa II D 38 (I, 66); T. 1 (I, 100); T. 2 (I, 100); T. 49 (I, 116); O. 2 (I, 128); I. h. 12 (I, 137); Ş. u. B 5 (I, 180); HT. X, 2 (II, 115)
- Taçam** Adına *Ongin* yazıtı dikilen Türk hanı O. Üsttar. 3 (I, 130); O. Üsttar. 7 (I, 130); H. T. IX, 2 (II, 114); O. Üsttar. 4 (I, 130)
 -qa O. Üsttar. 1 (I, 130); Uy. III, c 4 (III, 145)
- Tadiq Çur** has isim
 -iñ -iñ I D 32 (I, 44)
- Talaqamın** yer adı
 -da Ş. u. C 8 (I, 176)
- Tamay iduq** Karluklarla Göktürklerin harp ettiği yer I Ş 1 (I, 48); II D 29 (I, 62)
- Taman tarqan** has isim II C 14 (I, 72)

- Tamyān** has isim lh. A., b 1 (II, 122)
- Taḥūt** bir Türk boyu II D 24 (I, 60)
- Tarduş** Doğu Göktürklerin Garbında bulunan bir Türk kavmi. *Bilge han* hükümdar olmadan önce bu kavmin üzerine şad olmuştur.
Töliş - **budun** I D 13, II D 12 (I, 34); Ş. u. D 7 (I, 170)
 - - I D 17, II D 15 (I, 36); I. h. 14 (I, 137)
 - **bäglär Kül Çur** II C 13 (I, 70)
 - **şad** T. 31 (I, 110); T. 41 (I, 114)
 - **Inançu Çur** I Ş 13 (I, 52)
 - **Kül Çur** HT. I, 3 (I, 108)
- Tatar** IX uncu asrın başlarında adları Çin tarihlerinde **Ta-ta** diye geçen Moğollardan bir kısım. (Ayrıca bk. **Otuz Tatar.**) Ş. u. D 6 (I, 170)
 -iy Ş. u. D 8 (I, 170)
- Tatabi** Üç kısma ayrılmış olan Kıtayların sonraları *Hi* adı verilen *Ku-mo-hi kabilesi* I D 4, II D 5 (I, 30); I D 14 (I, 34); I D 28, II D 23 (I, 42); I Ş 11 (I, 52); II D 39 (I, 66); II C 2 (I, 68); II C 7 (I, 70); I. h. 17 (I, 138)
- Tay Bilgä** **Tutuq** yazıtta yabgu tayin edildiği yazılan *bir Türk beği*. Ş. u. D 5 (I, 170)
 - - -iy Ş. u. Ş 11 (I, 166)
- Tayyan köl** Göl adı
 -tä Ş. u. C 3 (I, 174)
- Taygüntan** saray, konak adı Ir. 103 (II, 91)
- Tay Ügä** has isim
 -kä Mi. C 5 (II, 67)
- Täkäş** has isim lh. A. a 1 (II, 121)
- Tämir Qapıy** Belh'den Semerkand'e giden yol üstünde Keş şehirinin 90 kilometre kadar cenubunda 12-20 metre genişliğinde ve 3 kilometre uzunluğunda bir geçid.
 - **-qa** I C 4, II Ş 3 (I, 24); I D 2, II D 4 (I, 28); I D 8, II D 8 (I, 32); I D 17, II D 15 (I, 36); I D 39 (I, 46); T. 45 (I, 114); T. 46 (I, 116); I. h. 16 (I, 138)

- Tänlig Apa** has isim
-qa Mi. 19 (II, 65)
- Tänsi** *Çin, çin hükümdarı* Ir. 1 (II, 73)
- Töz** yer adı
-dä I. h. 18 (I, 138)
- Tözik** Türklerin Araplara veya Müslümanlara verdiği ad. T. 45 (I, 114)
-kä I. h. 16 (I, 138)
- Tinäsi oyli yatıyma** has isim T. 44 (I, 114); T. 46 (I, 116); T. 47 (I, 116)
- Tirig** (bk. Köni Tirig) has isim Ba. II, 1 (III, 62); Uy. Tu. 3 (III, 39)
- Toyla** *Tola* nehirinin adı II D 30 (I, 62)
-da T. 15 (I, 104)
- Toyan** has isim Uy. Ta. 2 (III, 31)
- Toyu baliq** *Tola* nehri civarında bir şehir I Ş 4 (I, 48)
- -da II D 30 (I, 62)
- Toyuryu** yer veya nehir adı
-y Ş. u. C 12 (I, 178)
- Tolmiş** has isim (?) U. k. 4 (III, 57)
- Toña tegin** 714 de Beşbalk'da idam edilen Çin tarihlerinin adını *Thong-'o-te-kin* diye yazdıkları şahıs I Ş 7 (I, 50); II D 31 (I, 62)
- Toñra** Türk (Oğuz ?) boyu I Ş 7 (I, 50)
- *Yılpayut-i* II D 31 (I, 62)
- Toñra Sämig** has isim T. 9 (I, 102)
- Toq** has isim El. 7 (III, 180)
- Toquz Ersin** yer adı
-qä I C 3, II Ş 3 (I, 22)
- Toquz Oyuz** Göktürklerin şimalinde oturan sonraları Uygur adile meydana çıkan Türkler. (bk. Th.*Inscr. s. 147-8, n. 22) I C 2 (I, 22); I D 14, II D 12 (I, 34); I Ş 4 (I, 48); II D 1

(I, 58); II D 29 (I, 62); II D 35 (I, 64); T. 9 (I, 102); O 6 (I, 128); Ş. u. Ş 3 (I, 164); Ş. u. Ş 5 (I, 164); Ş. u. D 10 (I, 172)
- -qa I. h. 16 (I, 138); Ş. u. D 4 (I, 168)

Toquz Tatar Moğolların bir boyu II D 34 (I, 64); Ş. u. D 1 (I, 168); Ş. u. D 3 (I, 168); Ş. u. B 8 (I, 182)

Toyuquq 650 sıralarında Çinde doğan ve adına yazıt dikilen Türk devlet adamı. 716 da ölmüştür. (bk. **Bilgä Toyuquq**) (Ton-yuquq) II C 14 (I, 72); T. 1 (I, 100); I. h. 2 (I, 136)

Töliš Çin tarihlerinin *Thie-le* dedikleri Türk kavmi. I D 13, II D 12 (I, 34); II C 13 (I, 72); Ş. u. Ş 1 (I, 164); Ş. u. D 7 (I, 170); Bilgä han yazıtı civarındaki taş (I, 190)

Töñkäş bir dağ ismi II C 8 (I, 70)

Tör Apa has isim Be. a, 2 (III, 71)

Töşäk has isim Ayna (II, 171)

Tuçayan has isim Ta. II, 6 (II, 134)

Tudun has isim lh. A. b 1 (II, 122)

Tudun Yamatar has isim

- -iy II D 40 (I, 66)

Tuquş nehir adı Ş. u. D 9 (I, 172)

Turan has isim Ba. I, 2 (III, 61)

Turyul has isim lh. A. b 2 (II, 122)

Tüpüt Tibet kavmi; *Tibet*. I D 4, II D 5 (I, 30)

- qayan Tibet hakanı

- -da I Ş 12 (I, 52)

-kä I C 3, II Ş 3 (I, 24)

- qan Tibet hanı

- -qa Alt. II, C 2 (III, 105)

Türgi Yaryun Bil göl adı I D 34 (I, 44)

Türgiş Garbi Göktürkleri teşkil eden maruf Türk kavmi. I D 18, II D 16 (I, 38); I D 36 (I, 46); I D 37 (I, 46); I D 38 (I, 46); I Ş 13 (I, 52); II Ş 9 (I, 56); II D 27 (I, 62); T. 21 (I,

106); T. 29 (I, 110); T. 30 (I, 110); Ş. u. C 5 (I, 176); HT. III, 2 (II, 110); HT. V, 3 (II, 111); Tu. III, 3 (III, 170)
-kä Ş. u. B. 1 (I, 180)

Türk

Mukaddes soyumuzun ebedi adı. (bk. N. Orkun, Türk sözünün aslı, İstanbul, 1940)

Oyuz - Ş. u. C 8 (I, 176)

- **Bilgä qayan** bk. **Bilgä qayan** I C 1, II Ş 1 (I, 22); I B 1 (I, 54); II D 1 (I, 58); II C 13 (I, 70); T. 50 (I, 116); T. 58 (I, 118); T. 62 (I, 120)
- **qayan** I C 3, II Ş 2 (I, 22)
- **bögi** - T. 50 (I, 116)
- -yaru T. 20 (I, 106)
- **budun** I C 6, II Ş 5 (I, 24); I C 7 (I, 24); I C 8, II Ş 6 (I, 26); I D 6, II D 7 (I, 32); I D 10 (I, 34); I D 11, II D 10 (I, 34); I D 22, II D 19 (I, 40); II D 20 (I, 40); I D 25, II D 21 (I, 40); I D 27, II D 22 (I, 42); I Ş 6 (I, 50); II D 30 (I, 62); II D 33 (I, 64); II D 38 (I, 66); T. 1 (I, 100); T. 2 (I, 100); T. 3 (I, 100); T. 9 (I, 102); T. 18 (I, 106); T. 46 (I, 116); O. 2 (I, 128); O. 3 (I, 128); Ş. u. Ş 8 (I, 166); Ş. u. Ş 10 (I, 166)
- -qa T. 54 (I, 118); I. h. 4 (I, 136)
- -iy II D 9 (I, 34); I D 16, II D 14 (I, 36); I D 21, II D 18 (I, 38); I D 25 (I, 40); II D 36 (I, 66); T. 17 (I, 106), Ş. u. B 8 (I, 182)
- -i T. 22 (I, 108)
- -im II Ş 13 (I, 58)
- **tänrisi** I D 10, II D 10 (I, 34)
- **Iduq yeri** I D 10, II D 10 (I, 34)
- **törüsü** Türk türesi
- -ün I D 13 (I, 34)
- **slr budun** T. 11 (I, 104); T. 60 (I, 118); T. 61 (I, 120)
- - -iy T. 62 (I, 120)
- **eli** Türk yurdu, Türk eli
- -nä Ş. u. Ş 4 (I, 164)
- **qan** Uy. III, b 6 (III, 144)
- **imä** II Ş. 12 (I, 58); II C 10 (I, 70)

- im I D 16 (I, 38)
- imiz I D 18 (I, 38)
- -iñ I D 1, II D 3 (I, 28)
- bāglār budun I C 10, II Ş 8 (I, 26); I C 11, II Ş 8 (I, 26); II D 2 (I, 60); II D 33 (I, 64); II C 15 (I, 72); I. h. 6 (I, 136)
- -in -in II C 15 (I, 72)
- - I D 7, II D 7 (I, 32); I D 34 (I, 44); II Ş 13 (I, 58); II C 13 (I, 70)
- Oyuz -i - I D 22 (I, 38)
- atī Türk adı
- -n I D 7, II D 7 (I, 32)
- qara qamay Türk avam halkı I D 8, II D 8 (I, 32)

Tüz Bay Küç Bars Külüg has isim Ç. V, 1 (III, 119)

Tüzmiş has isim
-kâ Mi. C 3 (II, 67)

Udar Sāñün has isim I Ş 12 (I, 52)

Udun has isim Ta. I, 1 (II, 133)

Udur Çigşi has isim K. K. 5 (III, 90)

Uyraç has isim Ç. X, 4 (III, 123)

Uluy Erkin *Yer Bayırkuların reisi.* I D 34 (I, 44)

Uluñ has isim Ç. II, 3 (III, 117)

Umay *Çocukları himaye eden ilâhe.* (bk. I, 76, n. 21) I D 31 (I, 44); T. 38 (I, 112); Kiremit (II, 161); Alt. I, a 3 (III, 101)

Unagan Çur has isim Mi. 2 (II, 64)

Ur has isim Aç. d (III, 135)

Ur Bäg has isim Aç. a, 3 (III, 133)

Uryu yer adı
-da II D 30 (I, 62)

Uruñu has isim Mi. B. arkası 2 (II, 66); Ç. IV, 1 (III, 119); El. 8 (III, 180)

- qa Mi. B. arkası 3 (II, 66)
- Uruņu Külüg Toq has isim El. 7 (III, 180)
- Uruņu Sañun has isim
-qa Mi. 20 (II, 65)
- Uruņu Tudun Çigşi has isim
-kä Mi. 2 (II, 64)
- Usin bundatu (?) has isim (?) T. 19 (I, 106)
- Ut Sañun has isim Mi. B. arkası 9 (II, 67)
- Uyyur Çin tarihlerinin *Wei-ho*, *Hui-ho* ve *Wei-wu-rh* şeklinde yazdıkları Moğolistanın şimalinde oturmuş olan maruf Türk kavmi. Göktürlere tâbi olmuşlar, sonra bunları yıkarak *Selenga* ve *Tola* nehirleri havalisine yerleşmişlerdir. 630 da Çine tâbi olmuşlardır. II D 37 (I, 66); Su. 1 (I, 156); Or. III, 5 (I, 85)
- Uz has isim Uy. II, 1 (III, 143)
- Uz Bilgä Çañsî Uz has isim Uy. II, 1 (III, 143)
- Üç Birkü *Birkü*, *Urga*'nın şimal garbisinde bir nehir. (bk. Ramstedt, *Zwei uig. runeninsch.* 45, n.)
-dä Ş. u. Ş 7 (I, 166)
- Üç Birkü yer adı
-dä Ş. u. D 6 (I, 170)
- Üçin külüg tirig has isim Uy. Tu. 3 (III, 39)
- Üç Oyuz Oguzların üçlü teşkilatlı olanları (bk. *Oyuz*) II D 32 (I, 64)
- Üç Qarluq Altay ve İrtiş havzasında oturan bir Türk kavmi. Çin tarihleri de bunların üç kısma ayrıldığını yazar. Ş. u. Ş 11 (I, 116); S. u. C 4 (I, 174)
-iy Ş. u. C 1 (I, 174)
- Üç Quriqan Baykal havalisinde oturan bir Türk kavmi olup sonra Uygurlara tâbi olmuştur. I D 4, II D 5 (I, 30)
- Yabaş bir nehir adı. Ş. u. D 9 (I, 172)

- Yabaş Tutuq** has isim Tun IV 3 (II, 96)
- Yaylaqar qan ata** has isim, hepside ünvan Su. 1 (I, 156)
- Yayma** bir Türk boyu (bk. Kâş. III, 25) I C B (I, 54)
- Yagmiş Tutuq** has isim
-qa Mi. B. yüzü 3 (II, 65)
- Yalsaqa bæg** has isim HT. VI, 3 (II, 112)
- Yamatar** has isim
-iy II D 40 (I, 66)
- Yamî** bir Türk hükümdarı O. 1 (I, 128)
- Yarış** bir ova adı Ş. u. B 6 (I, 182)
-dä Ş. u. C 7 (I, 176)
-yazıda T. 33 (I, 112); T. 36 (I, 112)
- Yaruq tegin** has isim Ç. III, 1 (III, 118)
- Yar ügüz** nehir adı
-dä Ş. u. Ş 8 (I, 166)
- Yaşaq** has isim Uy. Ar. 5 (III, 35)
- Yaşıl ügüz** *Hoang-ho* nehirinin adı. I D 17, II D 15 (I, 36)
- Yatıyma** has isim. T. 44 (I, 114); T. 47 (I, 116)
- Yäginsilig** has isim. I D 33 (I, 44)
- Yälgäk** has isim. lh. A. b 2 (II, 122)
- Yençü ügüz** *Zereşan* nehirinin adı. I C 3, II Ş 3 (I, 24)
-ig I D 39 (I, 46); T. 44 (I, 114); I. h. 16 (I, 138)
- Yer Bayırqu** *Bayırqu*ların yurdu, ülkesi (bk. **Bayırqu**) I C 4, II Ş 3 (I, 22); I D 34 (I, 44)
- Yigän Çur** has isim. I. h. 21 (I, 139); I. h. 26 (I, 139) (**Yigän**) Ba., I, 2 (III, 61)
- Yişo** Jesus; İsa peygamber Toyok, öntar. 7 (II, 176)
- Yit** nehir adı Ş. u. B 6 (I, 182)
- Yilun qol** nehir adı Ş. u. D 3 (I, 168)

Yoyra yariş bir step adı ř. u. C 7 (I, 176)

Yolıy tegin iki Orhun yazıtını yazan Göktürk hükümdar hanedanından olan prens I C 13 (I, 28); I C D (I, 54); (yolliıy) I C B (I, 54); II C B (I, 72)

Yula has isim K. C. a, 3 (III, 79)

Yula köl göl adı
-tä ř. u. C 6 (I, 176)

ESKİ TÜRK ESERLERİ

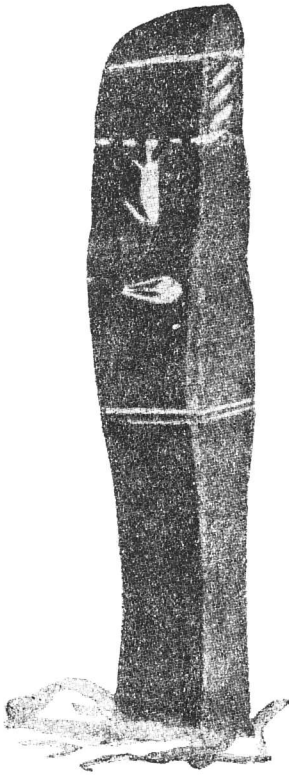
ESKİ TÜRK ESERLERİ

Bu dört ciltte şimdiye kadar elde edilen Göktürk harflerile yazılı bütün eserleri bir araya toplamağa gayret ettik. Eserlerin resimlerini de koyarken bu kavimlerin vücuda getirmiş oldukları diğer yazısız taşlarını dahi vermeğe çalıştık. Çünkü bu taşlar ve resimler Türk medeniyet tarihine mal olmuş mühim eserlerdir. Şimdi eserimizi bitirirken Fin Âlimlerinden J. G. Granö'nün 1909 ve 1912 de JSFOu. mecmuasında neşrettiği iki mühim makaledeki eserleri de buraya koyuyoruz. Bu Âlim 1906/7 senelerinde bu havaliye seyahat yapmış, buralardaki eski eserleri tetkik etmiş ve elde ettiği Türk mezarlarını, damgalarını, resimlerini mezkûr makalesinde çıkarmıştır. Müellif bu eserler hakkında oldukça mufassal malûmat vermiş olup resimlere dair tafsilât almak isteyenler buraya müracaat edebilir. Biz sadece eserlerin nerelerde bulunduğunu altlarına yazmakla iktifa ettik.

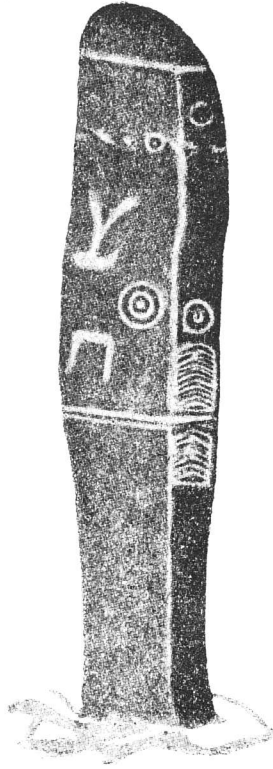
Granö'nün ikinci makalesi 1909 da Moğolistan ve Sibirya taraflarına yapmış olduğu seyahatın ilmî neticelerini ihtiva etmektedir.

Bu mühim seyahatler yalnız eski eserleri tetkik ile neticelenmemiş, aynı zamanda Türklere ait dört yeni yazıtın da bulunmasını intaç etmiştir.

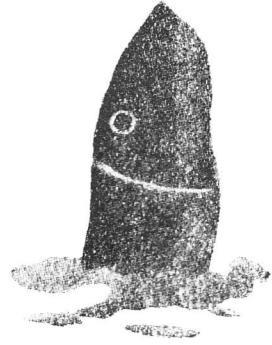
Babalarımızın vücuda getirdikleri bu mühim eserler yalnız sanat tarihi bakımından değil aynı zamanda damgalar, Türklerin kullandıkları hayvanlar, Türk mezarları, mezar taşları, iptidai figürler bakımından da ayrı bir ehemmiyet taşımaktadır.

Üyük, Tarlık

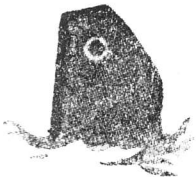
Üyük, Tarlık

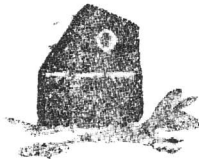
Üyük, Byelozero

Üyük, Byelozero

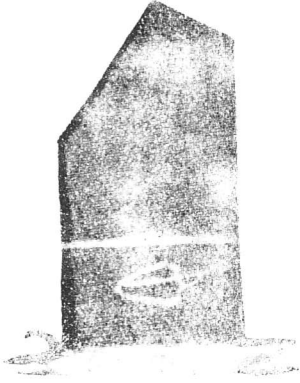
Üyük, Byelozero

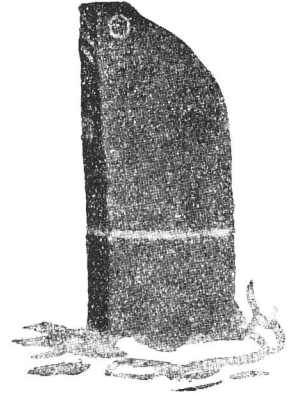
Üyük, Byelozero

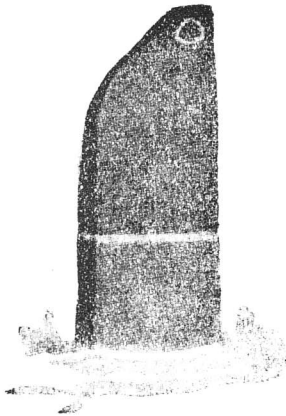
Üyük, Byelozero

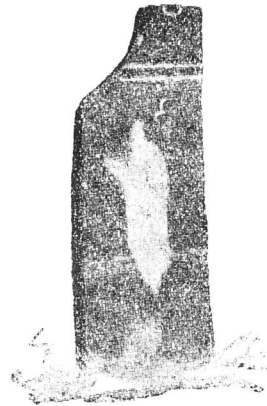
Üyük köyü

Üyük köyü civarında

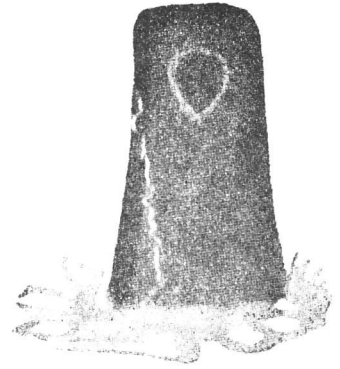
Üyük köyü civarında

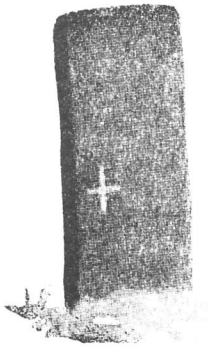
Üyük, Mezil

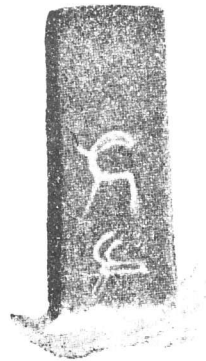
Üyük Mezil

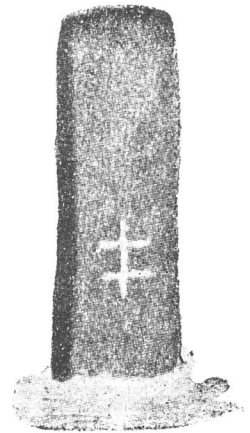
Ha-kem, Sarhol-ağzı

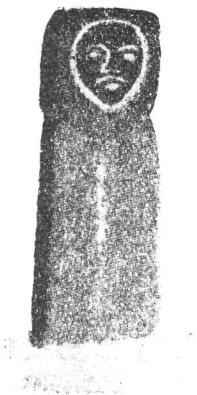
Olu-kem, Buluk

Ulu-kem, Buluk

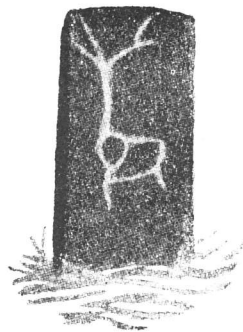
Ulu-kem, Ottok-taş

Ulu-kem, Ottok-taş

Ulu-kem, Ottok-taş

Bora-şo, Horloma

Bora-şo, Horloma

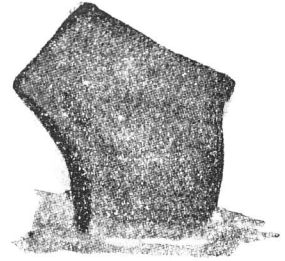
Bora-şo, Horloma

Bora-šo, Horloma

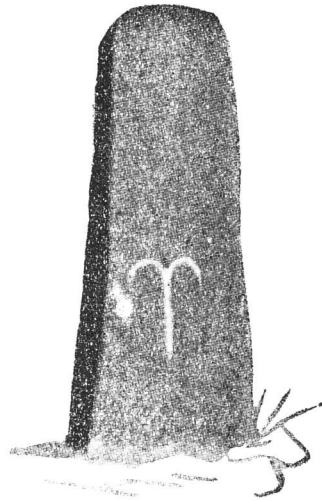
Bora-šo, Horloma

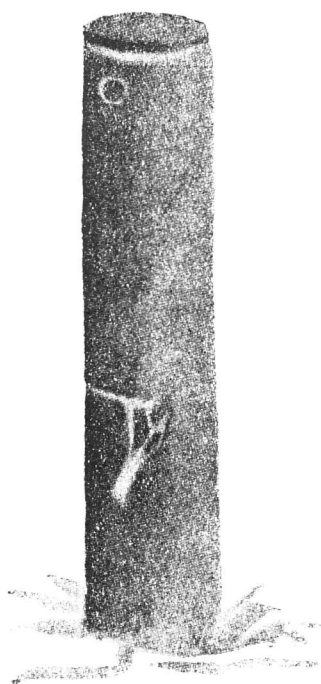
Bora-šo, Horloma

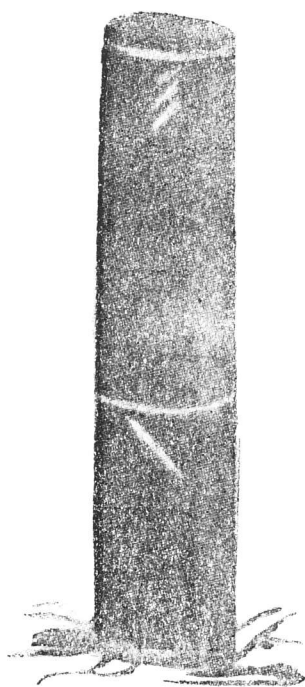
Altai, Dain-nur

Ulan-kom, Ulan-Cindemen

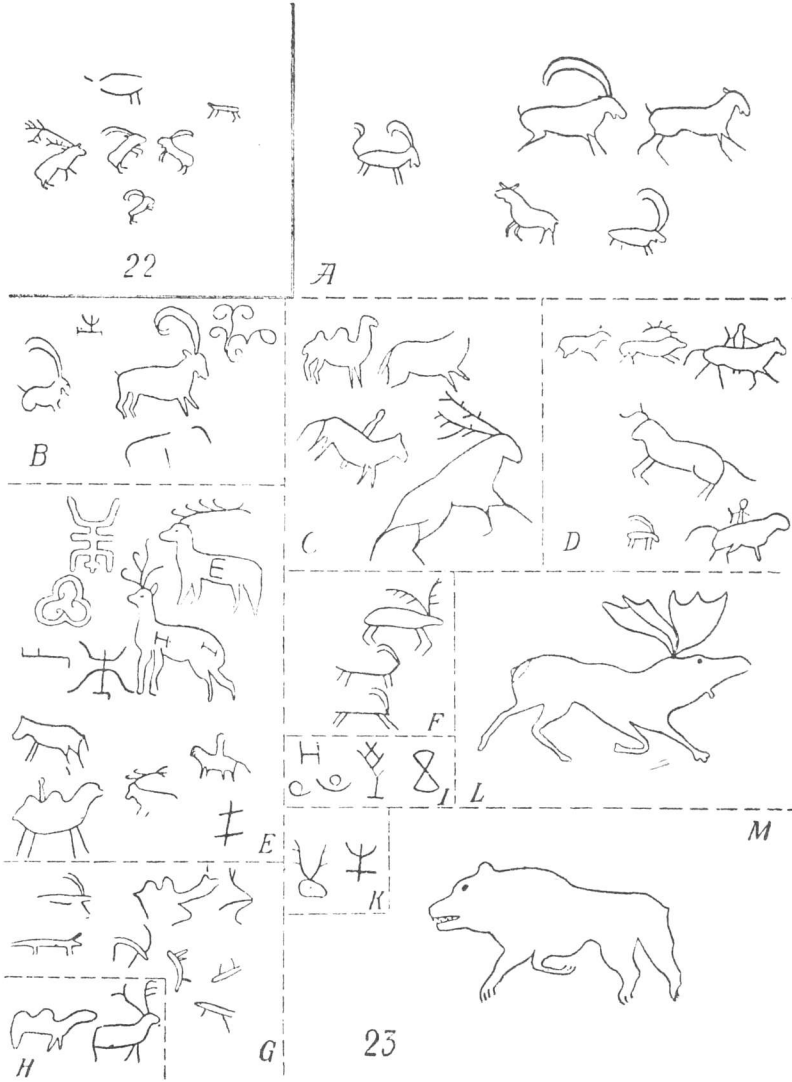

Kobdo, Buyantu

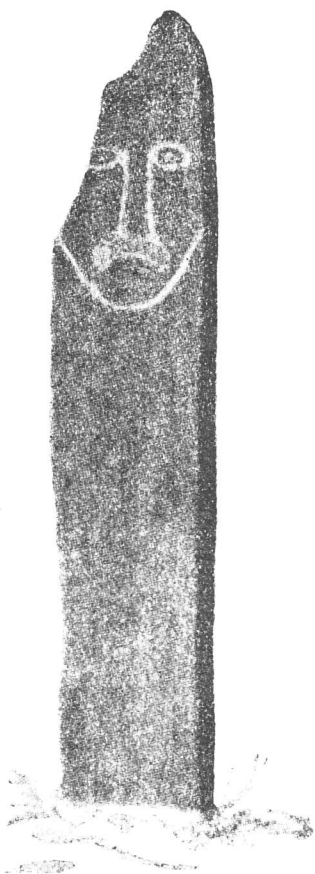

Kobdo, Buyantu

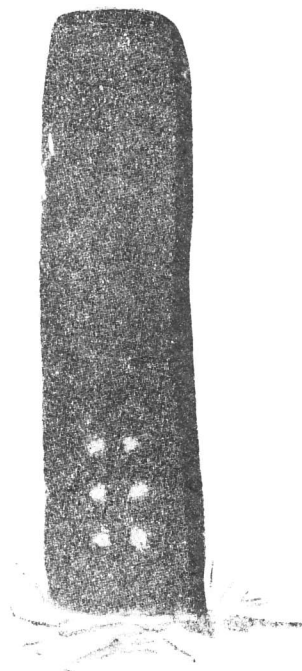
KAYA ÜZERİNDEKİ RESİMLER

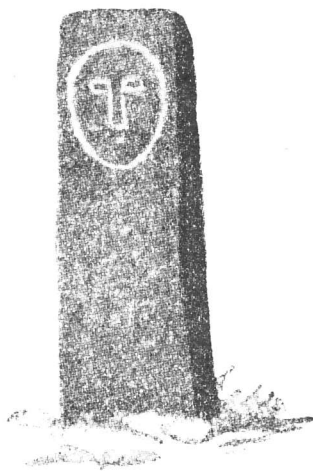
Bei-kem, Şisterlik
ve
Ulu-kem, Buluk

Katun, Tenga

Katun, Tenga

Katun, Tenga

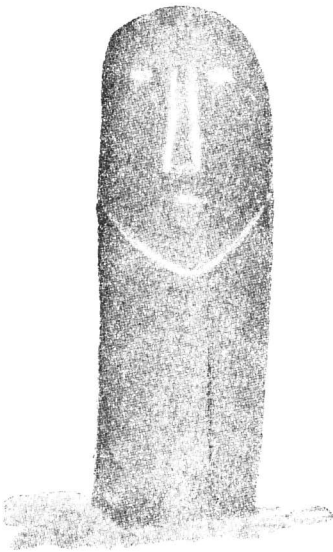
Bairim

Katun, Tenga

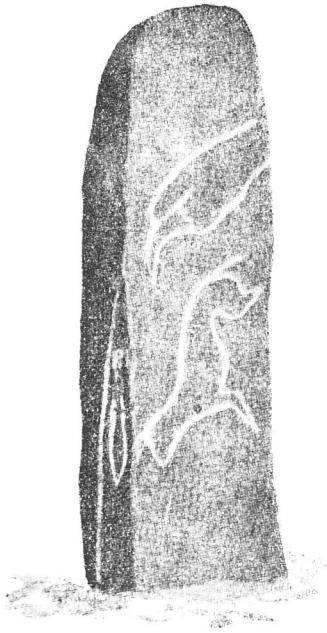
Bairim

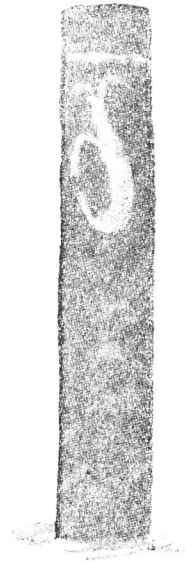
Bairim

Bairim

Çuya

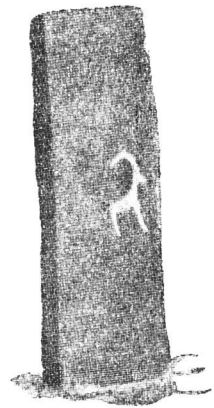
Bairim

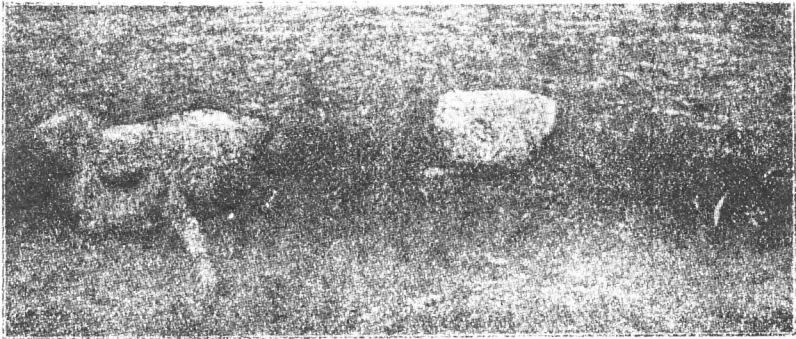
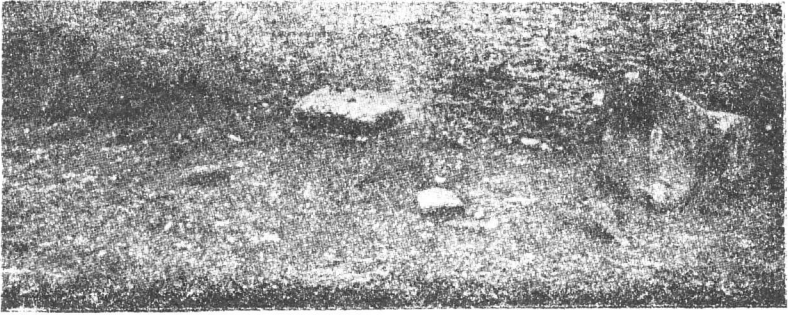
Bairim

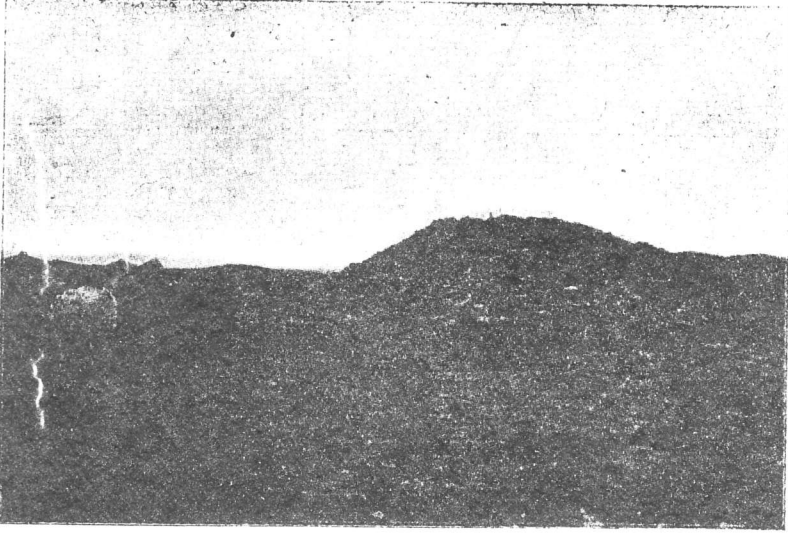
Bairim

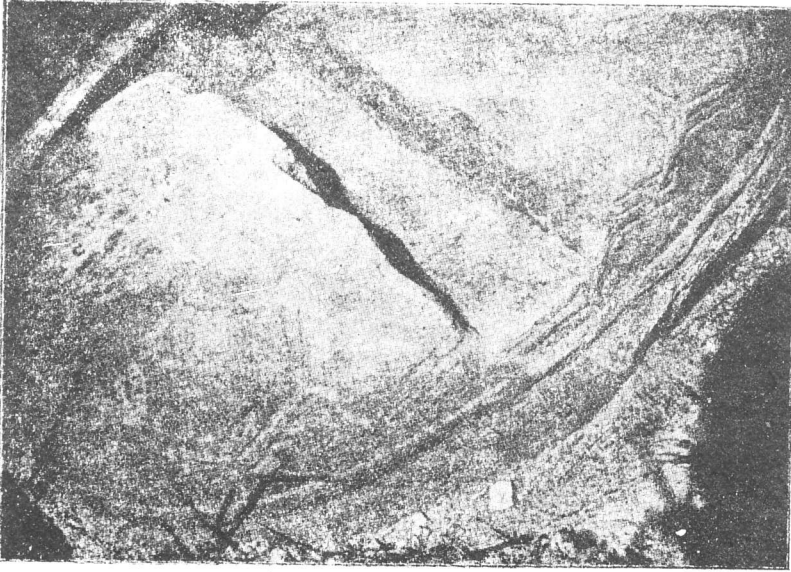
Bairim

Elegeş bozkırında kurban yerleri

Burgusta deresinin doğusundaki höyük

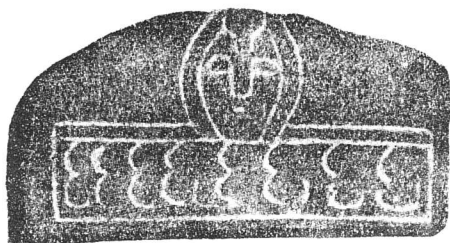
Bayan-gol

Bayan-gol

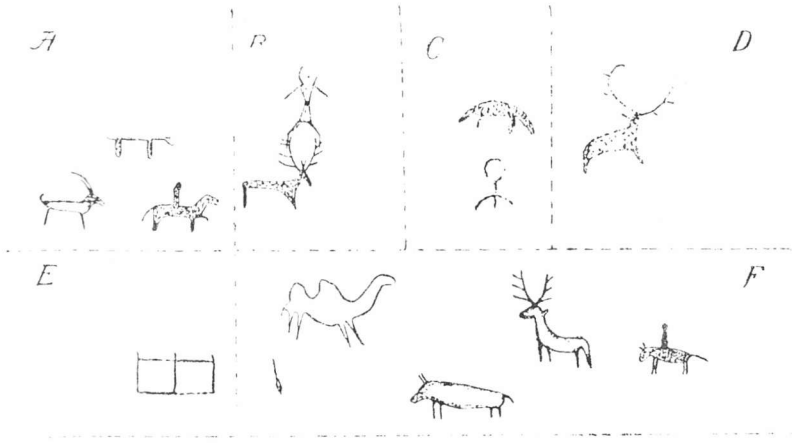
Boyan-gol

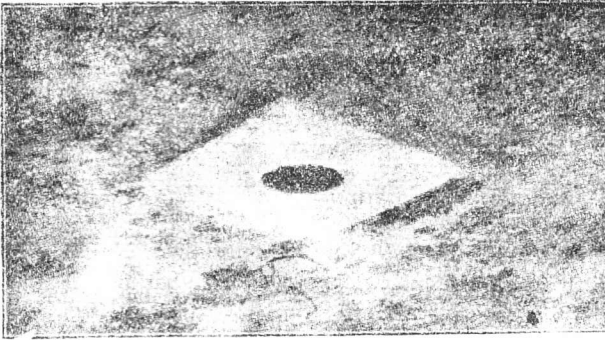
Cineilik

Ulu-kem, Bayan-gol

Elegeş bozkırında kaya üzerindeki resimler

Elegeş bozkırında

Bayan-gol

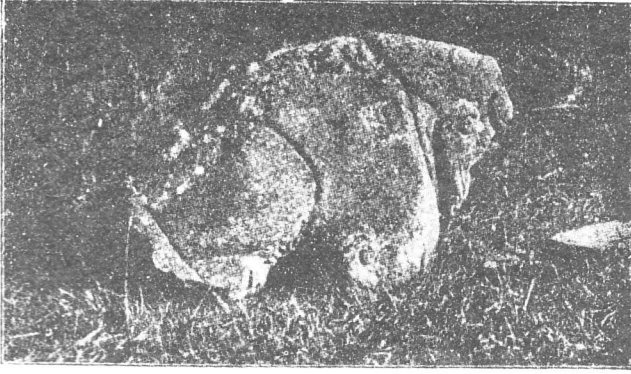

Bayan-gol'da bulunan bir heykel

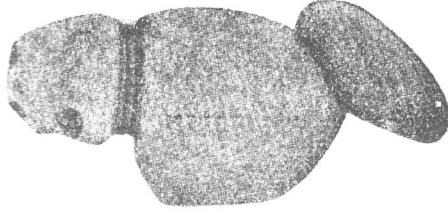

Bayan-gol

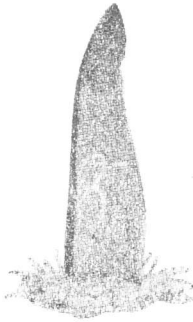
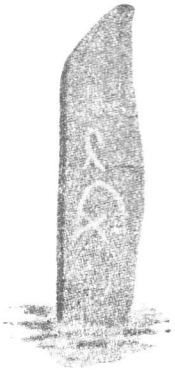
Yontulmuş taşlar

Bayan-gol

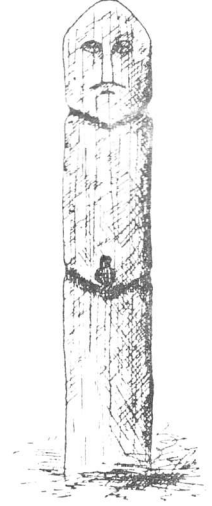
Bayan-gol

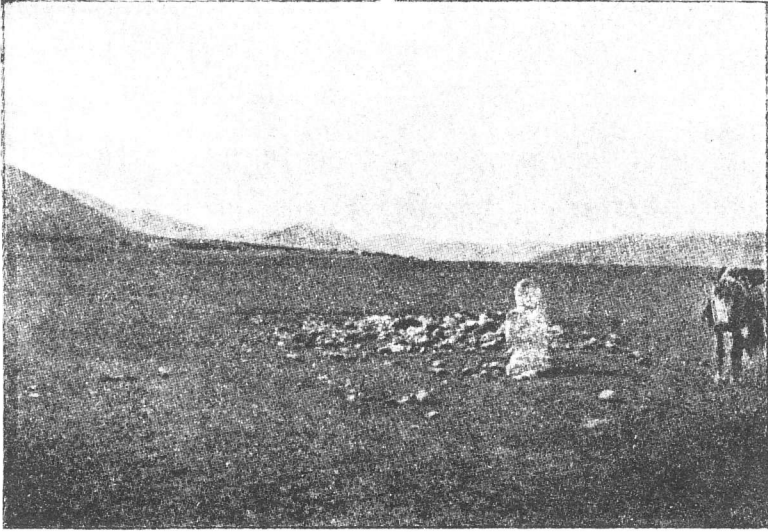
Çagan-gol'da damgalı taşlar

Kobdoda yontulmuş taş

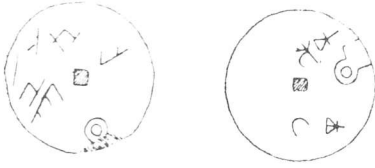
Kobdo

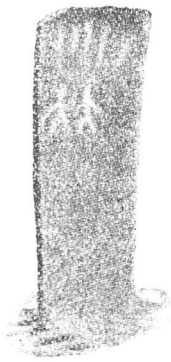
Sargallı

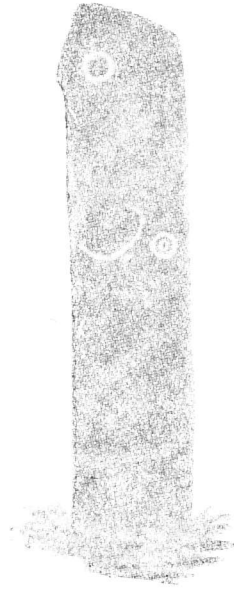
Çagan-gol

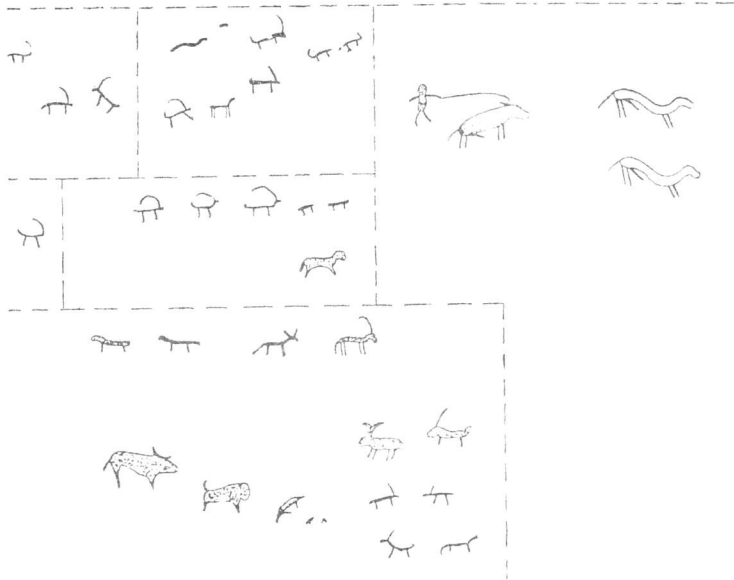
Tamir, Hangai

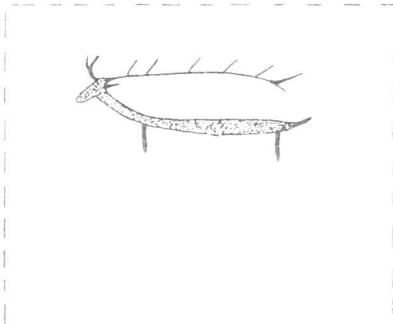
Temirtu, Hangai'da damgalı taş

Kobdo

Çagan-gol

Boro-burgasun

Holagaş

Kobdo

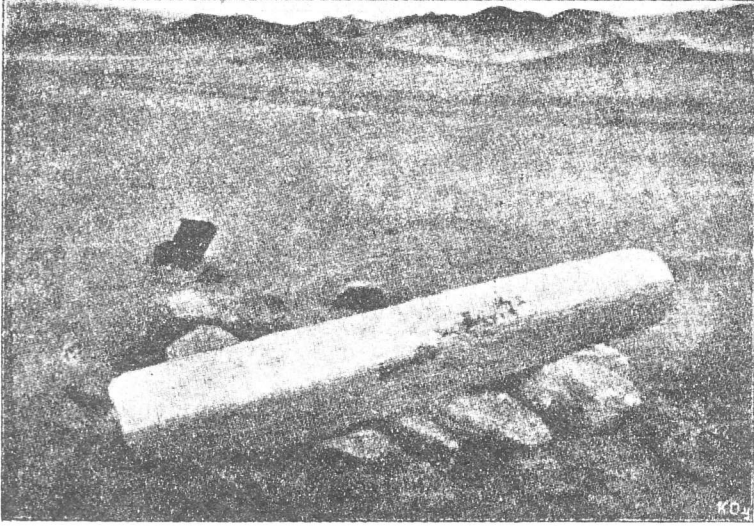

Tamir, Hangai

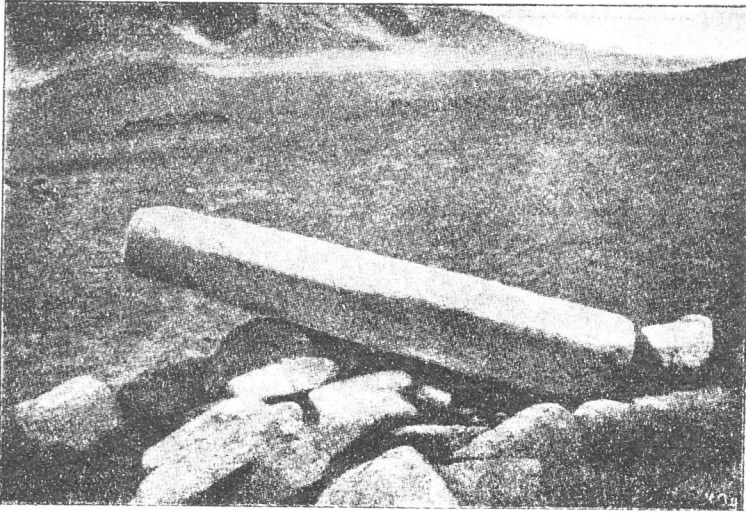

Kobdo

YONTULMUŞ TAŞLAR

Temirtu, Tugunta, Hangai.

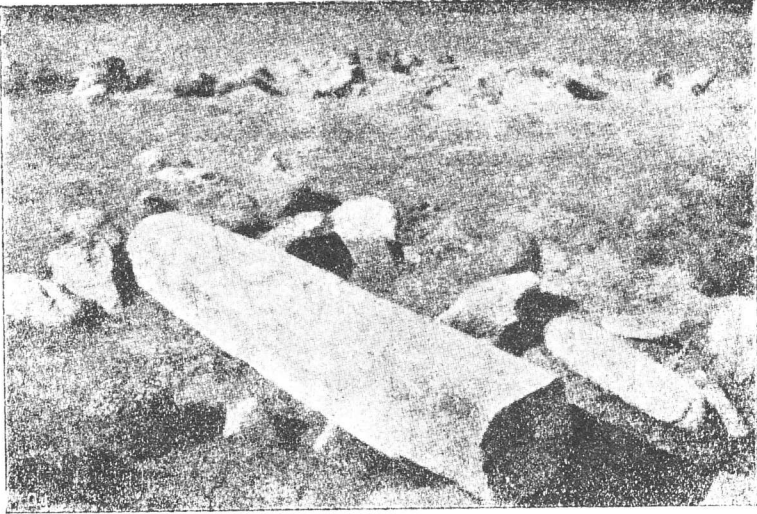

Temirtu, Tugunta, Hangai

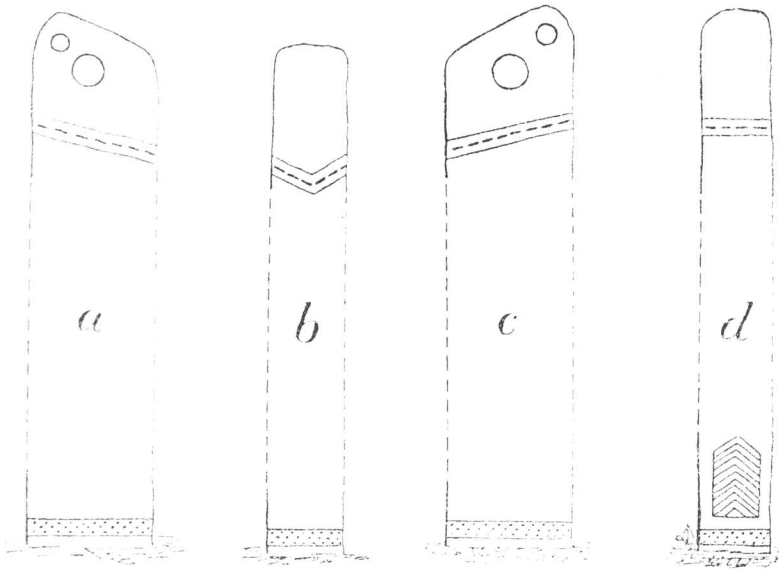
YONTULMUŞ TAŞLAR

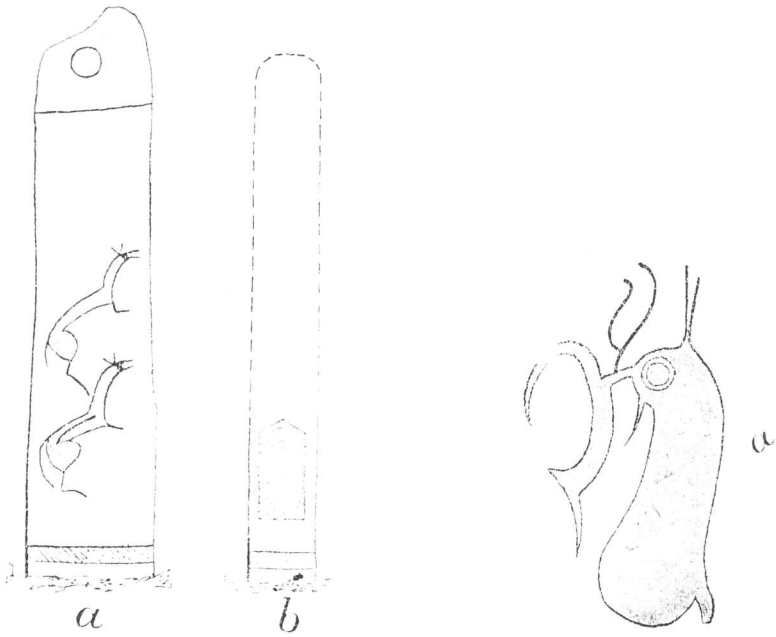
Temirtu, Tugunta, Hangai

Temirtu, Tugunta, Hangai

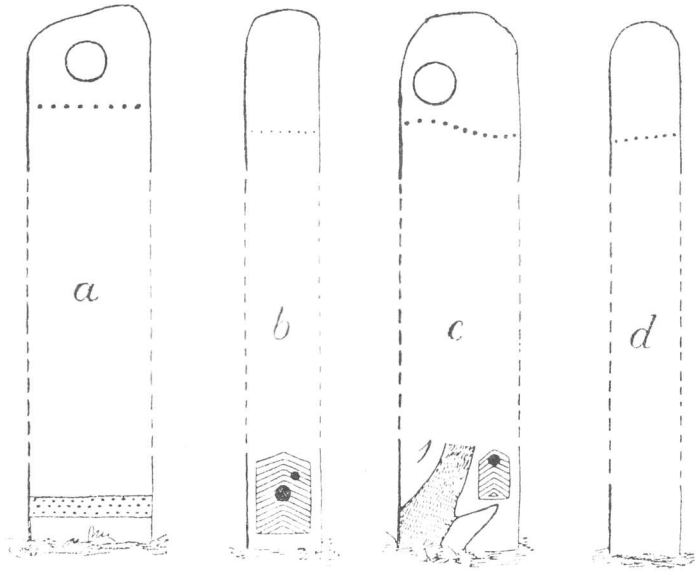

Dagan-del, Hangai

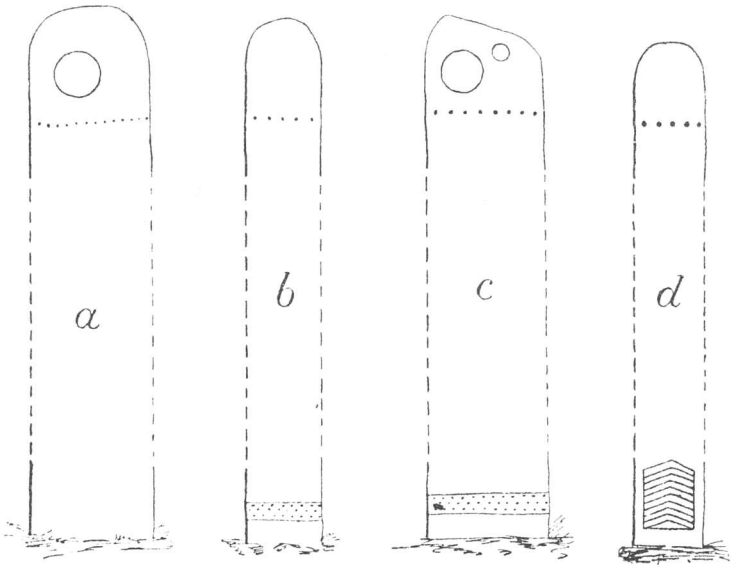

Dagan-del, Hangai

Türgen-su, Hangai

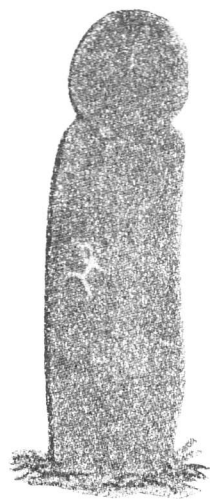
Dagan-del, Hangai

Dagan-del, Hangai

Dagan-del, Hangai

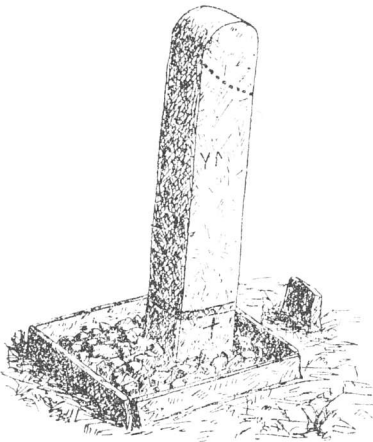
Tamir, Hangai

Tamir, Hangai

Sara-usu, Hangai

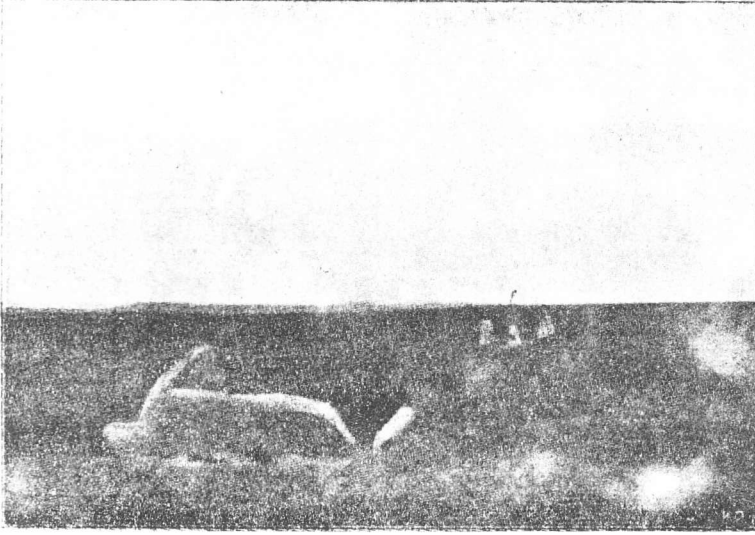

Tahiltu, Hangai

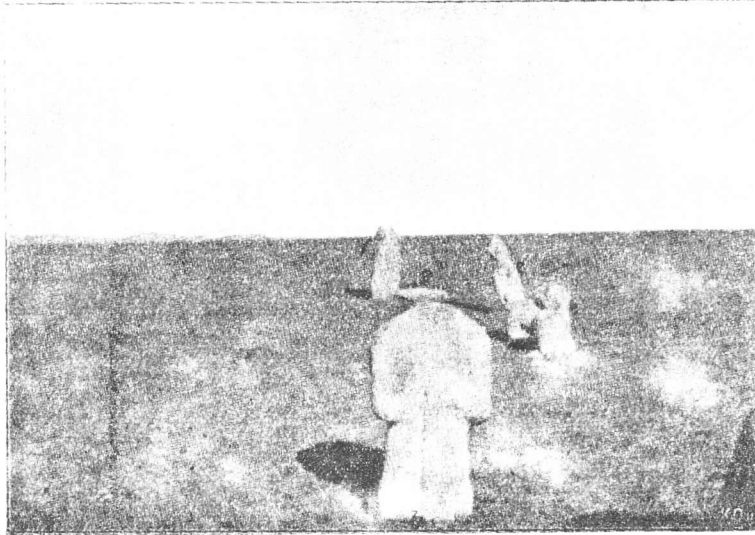
Tamir, Hangai

BOZKIRDA BİR MEZAR

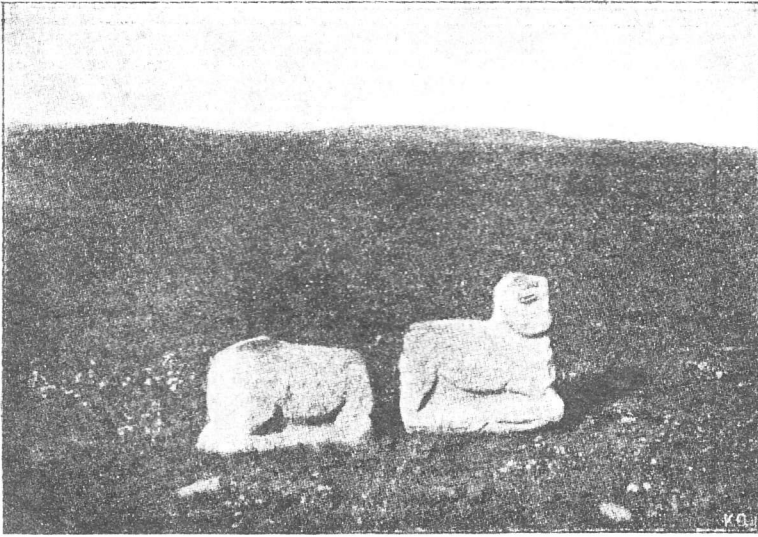
Tamir, Hangai

TAŞ FİGÜRLER

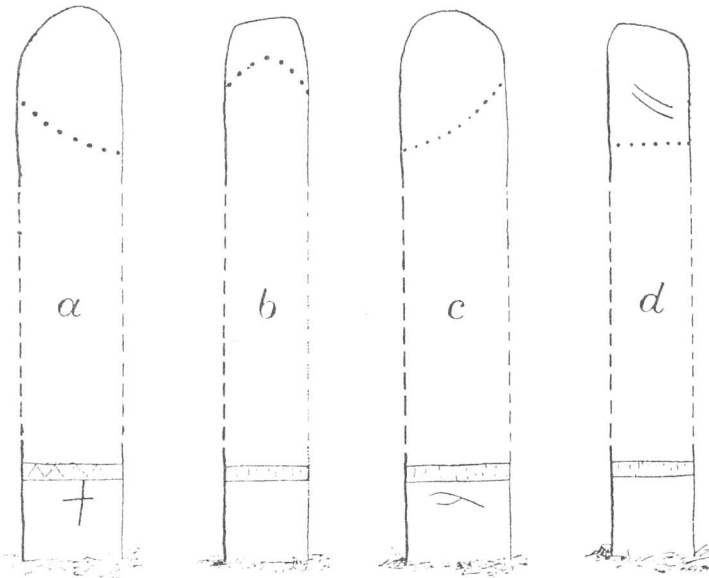

Tamir, Hangai

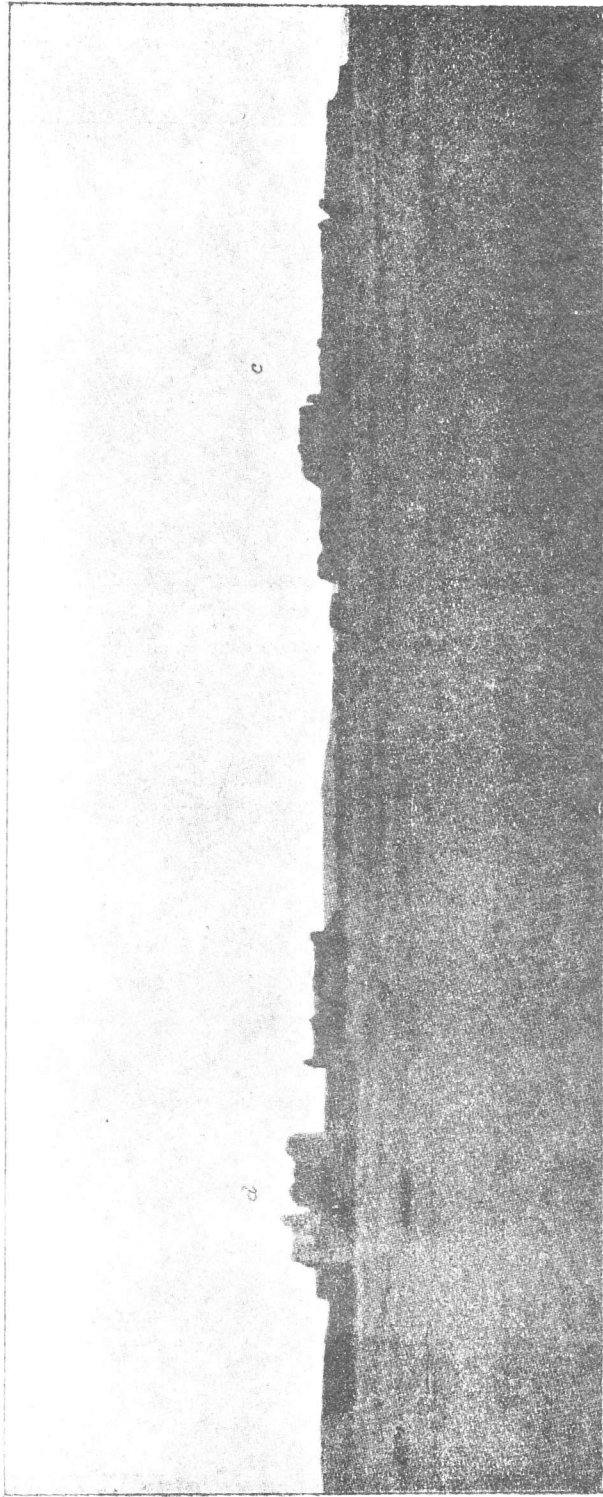
TAŞ FİGÜRLER

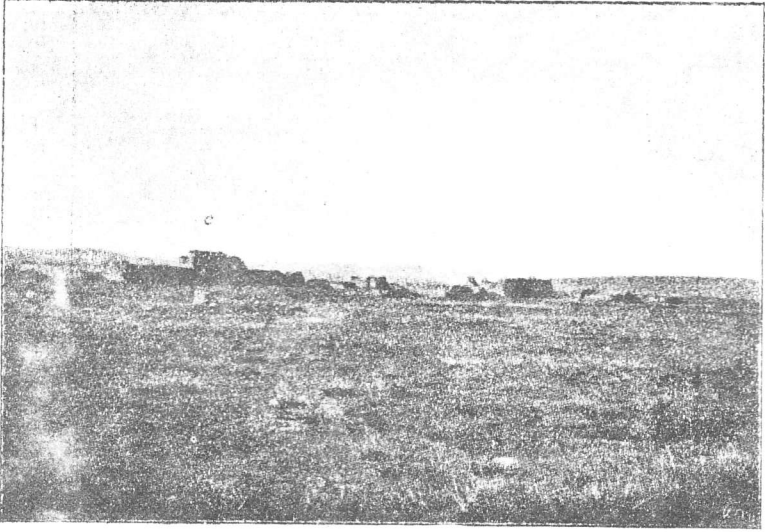
Tamir, Hangai

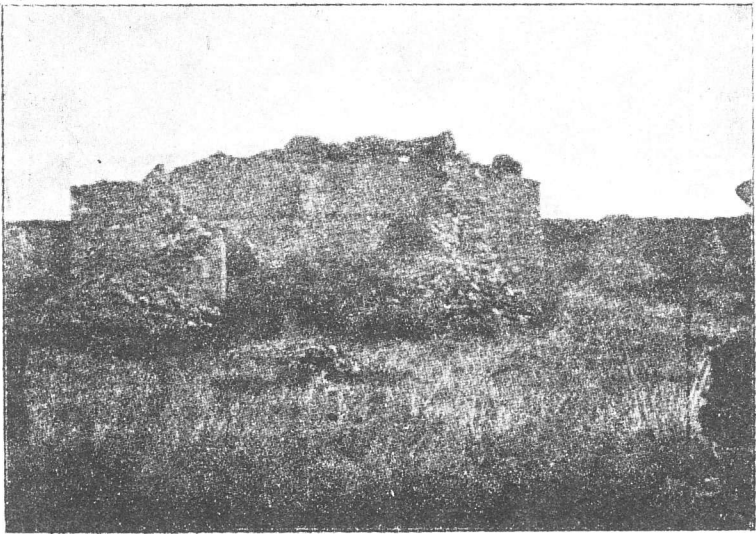
Tahiltu, Hangai

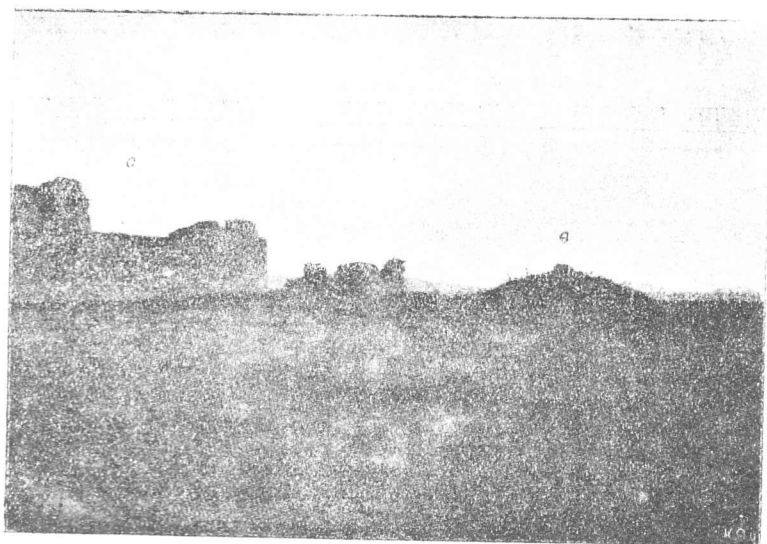
Hadasun, Hangai'da bir manastır harabesi

Hadasun, Hangai'da bina harabesi

Hadasun, Hangai'da bina harabesi

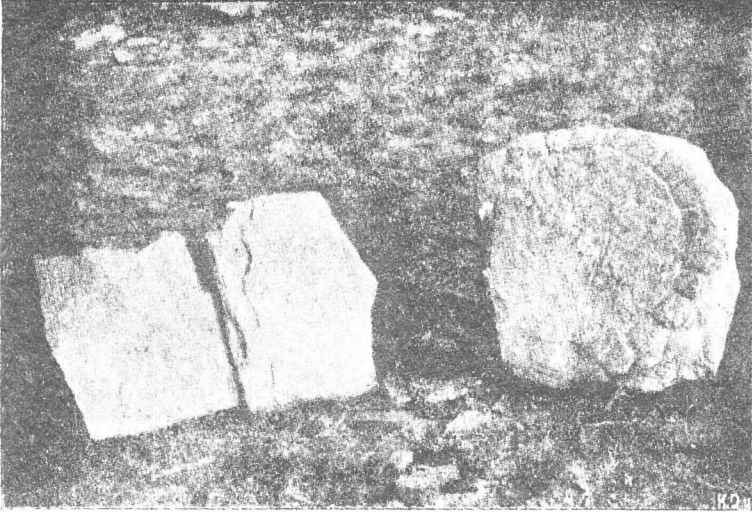

Hadasun, Hadgai'da bina harabesi

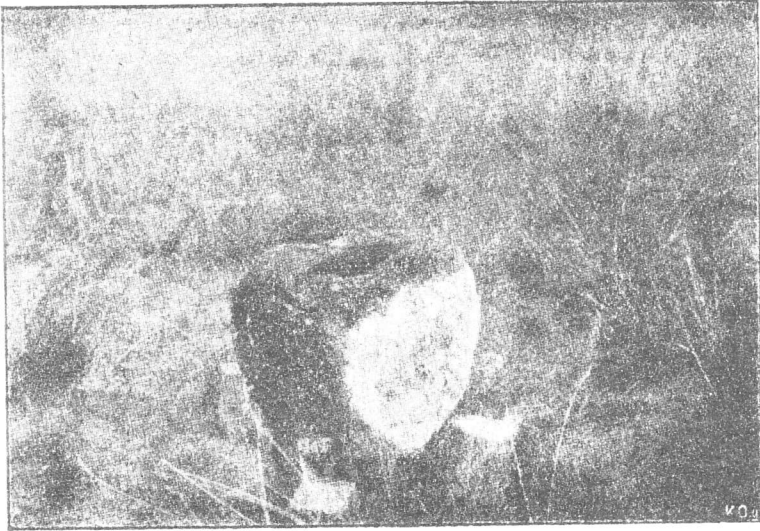

Hadasun, Hangai'da bina harabesi

YONTULMUŞ TAŞLAR

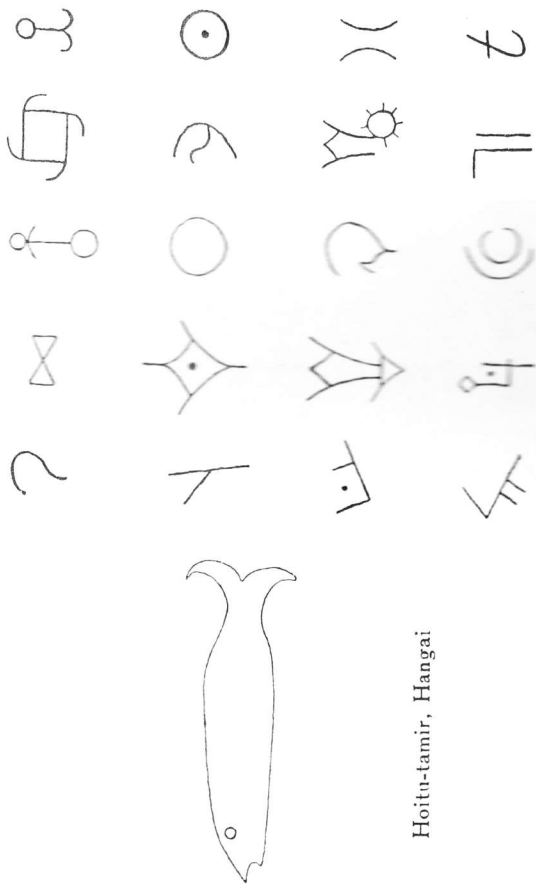

Hadasun, Hangai

Hadasun, Hangai

KAYA ÜZERİNDEKİ DAMGALAR

Hoitu-tamir, Hangai

Hoitu-tamir, Hangai

TAŞ VE KAYALAR ÜZERİNDEKİ DAMGALAR

94 - 06 - Y. 0151 - 529

№ : 1141

ISBN 975 - 16 - 0601 - 2

FİYATI : 20 500.000.- TL.

Yükseköğretim Kurulu Matbaası'nda basılmıştır. Ankara - 1994